OSREDNJA
KNJIŽNICA
CELJE
P 23191

CELJSKI ZBORNIK

1961

CELJE
1961

ZAPUŠČINA
ALOJZIJA BOLHARJA

Če gledamo časovno, dvajset let v življenju naroda ni mnogo, kajti narodi žive stoletja, tisoče let. Za našo državo, za naše narode pa pomeni teh dvajset let zgodovinsko prelomnico v življenju, prerod, novo obdobje, ki odpira tudi nove vidike in največje možnosti za vsestranski razvoj vseh ljudskih sil v novi, socialistični družbi.

Iz govora predsednika Tita v Titovem Užicu 4. julija 1961.

K ZGODOVINI I. CELJSKE ČETE

Stane Terčak

Progresivno gibanje v bivši Jugoslaviji se je ravno v Celju in bližnjih predelih razraščalo z veliko življenjsko silo. Ideje marksizma — leninizma so se širile v težavnih razmerah po tovarnah in premogovnikih, posejano seme je kalilo. Zatiranje in brezobzirno izkoriščanje delavstva je po dolini in v samem Celju izzivalo delavske stavke, ki so v medsebojni pomoči trdneje povezovale enakomiselne ljudi. Moč in povezanost progresivnega gibanja je jasno vidna tudi v zletu Svobod l. 1935 v Celju. Organizacija, ki je pronicala v tovarne in organizirala delavstvo, je po razpustu Komunistične partije delala v ilegali in premagovala velike ovire. Kaznilnica v Sremski Mitrovici in v zadnji dobi bivše Jugoslavije koncentracijska taborišča Ivanjica in Bileća so stalno pretila revolucionarjem. Skoraj vsi pomembni partijski funkcionarji so bili v zaporih, le redki so se jih obvarovali s spretnim manevriranjem in življenjem v ilegali. Slavko Šlander, Franc Vrunč, Peter Stante, Milan Apih, Vilč Šlander, Franc Hribar in še mnogi drugi komunisti so trpeli v kaznilnicah in taboriščih. Vso to tiho, podtalno in zagrizeno borbo v Celju in Savinjski dolini je po navodilih CK vodil okrožni komite KPS v Celju.

Ustanovitev Rdeče pomoči v letih 1939 in 1940 in že prej je zelo poživila delo in zainteresirala široke kroge delovnih ljudi. O nekem takem sestanku poleti l. 1940 v bližini takratnega skladišča smodnika na Golovcu pravi tov. Karel Vovk:

L. 1940 je bila konferenca Rdeče pomoči na Golovcu. Bilo je poleti, sedeli smo na travi. Franjo Vrunč je moral biti takrat že važen partijski funkcionar. Na to konferenco so prišli zaupniki iz Zabukovce, Liboj, Hude jame in Štor. Navzoč je bil tudi Albin Vipotnik. Vseh nas je bilo okoli dvajset. Na tej konferenci nas je navdušil za Rdečo pomoč Tone Grčar. Razdelil nam je tudi denarne bloke, katere smo potem razpečavali po raznih veselicah in prireditvah v Celju in okolici.«

Eden zadnjih širših sestankov Rdeče pomoči je bil meseca februarja 1941 v gostilni »Amerika«. O tem sestanku pravi tov. Novak:

Lastnica gostilne mi je povedala, da se piše tovariš, ki je vodil sestanek, ravno tako kakor jaz. Najbrž je bil to prof. Leon Novak iz Maribora. Govoril nam je o važnosti Rdeče pomoči. Pepca Ubojčićeva je bila takrat sekretar Rdeče pomoči za ves okraj. Na tem sestanku smo

že razpravljali o bližnjem nemškem napadu na nas. O ustanovitvi same čete takrat še ni bilo govora.«

Takoj po nemškem napadu na Jugoslavijo aprila l. 1941 so tudi v Celju partijci dobili nalog, da gredo v ilegalo, posebno oni, ki so bili kakor koli kompromitirani.

Že v prvih dneh nemške okupacije je bil sestanek najzanesljivejših partijcev pri gramoznici nad Petričkom ob Savinji. Tovariš Milan Boršič pravi o tem sestanku:

»Imeli smo zaupni sestanek na majhnem otočku sredi Savinje ob gramozni jami. Bil je sklican zaradi organizacije v nabavi orožja. Tega sestanka so se udeležili tovariši Peter Stante, Tone Grčar, nekdo iz Zabukovce, ki ga nisem poznal, prvi ilegalec Savinjske doline Ivan Plaskan, še nekateri drugi in jaz.«

Kakor je razvidno iz gornje Boršičeve izjave, je bil to prvi sestanek vojnega komiteja za Celje in Savinjsko dolino. V tem času na širših sestankih še ni bilo govora o Celjski četi, vendar so bile to že resne priprave za njeno ustanovitev. Člani komiteja so morali za to imeti že izdelane načrte.

Hermina Seničar pripoveduje:

»Kmalu po tem sestanku v gramoznici sta prišla k nam domov v Novo vas Miloš Zidanšek in Franjo Vrunč, ki sta nam sporočila sklepe okrožnega komiteja. Na tem sestanku je bil navzoč tudi partijec Jože Valenčič. Direktive o zbiranju orožja in ostale sklepe smo prenesli na ostale partijce. Dejanska borba se je pričela šele 22. julija 1941. Tovariš Peter Stante ni neposredno prenašal navodil, ker je bil pri oblasteh že preveč kompromitiran.«

Tovariš Milan Boršič ve za naslednje celice v tem času:

»V Novi vasi se je osnovala celica konec l. 1937. V aprilu 1938 sem bil tudi jaz sprejet med članstvo. Tukaj je bil vključen tudi tovariš Kosovel. Na sestanke k nam je prihajal največkrat Dušan Finžgar-Fidži. Celica je bila tudi v Cinkarni. Celice so bile tudi po ostalih mestnih predelih, toda jaz zanje nisem vedel. Med našimi simpatizerji so bili tovariši Janko Zabavnik, Janko Brus, neki elektrovarilec in drugi. Za Rdečo pomoč je takrat prispeval tudi ing. Mikuš. V mestu pa so bili najaktivnejši člani Franjo Vrunč, Milan Apih, Rudi Finžgar, brata Hribarja in drugi.«

Tovarišica Hermina Seničar in tovariš Karel Vovk poznata v tem času naslednje javke: »Joštov mlin v Medlogu, Franc Širca na Ljubljanski cesti, Marica Rode v Jenkovi ulici, Štefka Dečman v Gaberju, Alojz Božič v Stanetovi ulici, slaščičarna »Rugo« v Stanetovi ulici. V okolici Celja so bile najvažnejše javke: Karel Vovk v Štorah, Milan Boršič v Vrbnem, Stanko Boršič v Šentjurju, Leon Dobrotinšek v Šentjurju, Ivan Novak v Zg. Hudinji št. 92, Novakov mlin v Vrbnem, Ludvik Mastnak v Dramljah, Stanko Jakopin v Dramljah, Lojz Suša na Blagovni, Antloga v Arclinu, Franc Skoberne na Blagovni, pri Blažiču na Aljaževem hribu, pri Jakobu Kresniku v Čretu, Antonu Stojanu v Prožinski vasi, Flisu v Vrbnem, Tonetu Mulcu na križišču Blagovna—Šentjur. Za povezavo s Spodnjo Savinjsko dolino so nam v glavnem

služile javke: Peter Podgoršek v Dolenji vasi, Zupanc v Zabukovci in Kotnik v Kaplji vasi. Bilo pa je še več manj znanih.

Vzroki, da se je Celjska četa organizirala ravno v vzhodnem obrobnem predelu Celja, kar je bilo zanjo končno tudi usodno, so bili zelo tehtni. Organizatorji so imeli že iz ilegalnega dela v bivši Jugoslaviji na tem terenu svojo urejeno mrežo javk in poznanstva. Izredno važna zanje je bila bližina Celja, kjer je delala močna partijska organizacija z izkušenimi kadri, organizacija OF pa se je že široko razvijala. Obe organizaciji bi lahko Celjski četi z dragocenimi nasveti in vsem potrebnim pomagali. Celje in Štore sta imela močan rezervoar delavstva, ki ga je bilo treba organizirati, kar je tudi uspelo. Ti zelo gozdnati in na mnogih mestih težko prehodni kraji so lahko nudili prvoborcem naravno zavetje. Bili pa so tudi še nedotaknjeni, prave organizacije tukaj še ni bilo. Kozjanska četa se je organizirala šele l. 1942 in je ravno preživeli član I. celjske čete narodni heroj Ivan Skvarča-Modras bil poleg Antona Vratanarja-Antoneska eden izmed njenih organizatorjev. Brežiška četa se je ustanovila sicer že l. 1941, vendar je še isto leto propadla v Kunejevem hramu v Gorjancah pri Podsredi. Približno v istem času kakor Celjska četa sta se organizirali tudi Revirska in Savinjska četa. Jože Farčnik iz Zvodnega pri Teharjah trdi, da so Revirsko četo nekateri borci v začetku imenovali tudi Fakinovo četo v spomin rudarju Fakinu, ki so ga orjunaši ubili po hudem mučenju pri napadu na Trbovlje l. 1924.

Teren, na katerem je delovala I. celjska četa, je imel glede na važne prometne žile: železnica Zidani most—Celje—Maribor—Ptuj in Grobelno—Zabok izreden strateški pomen. Preko Kozjanskega je držala do Sotle tudi najboljša zveza s Hrvatsko.

Po drugi strani pa so bile v teh krajih razmere za borbo zelo neugodne, popolnoma drugačne od razmer v Savinjski dolini. Predeli so bili zastrupljeni z nacistično propagando. Marsikdo je videl v okupatorju rešitelja iz slabega materialnega položaja. Zato si je okupatorska oblast, zlasti pa žandarmerija pridobila tukaj zupnike, ki so jo obveščali o vseh premikih njej sumljivih ljudi. Zato I. celjska četa na teh terenih ni mogla vzdržati.

Narodni heroj tovariš Peter Stante, eden izmed organizatorjev Celjske čete in njen drugi komandir pravi:

»Mesto formiranja Celjske čete ni bilo po naključju na območju Šentjurja in Štor, pač pa zaradi nujne potrebe. Morali smo izbrati mesto, kjer smo imeli opremo, orožje in tudi svoje zaupnike. Bivanje čete v teh krajih je bilo samo začasno. Naš namen je bil, da izvršimo eno ali dve vojaški akciji, potem pa bi se četa premaknila in operirala na širšem področju celjskega okraja.«

Izjave zaslišanih borcev Celjske čete potrjujejo Stantetovo izjavo, da so na terenu Šentjurja imeli bazo za prehrano pri Novakovih in Boršičevih v Vrbnem, pri Mastnakovih v Dramljah, povezavo z okolico Celja in samim mestom, kakor tudi to, da je bilo tukaj skrito tudi orožje. Vse to pa je bilo v teh prvih dneh organizacije čete odločilne važnosti. To je bil tudi vzrok, da se je četa odločila za ta teren.

USTANOVITEV I. CELJSKE ČETE

Zbornik dokumentov in podatkov narodnoosvobodilne vojne jugoslovanskih narodov ne omenja točnega datuma ustanovitve I. celjske čete. Po izjavah prič prvoborcev je bila ustanovljena 20. julija 1941. Ta dan si je Celje izbralo za svoj občinski praznik.

O ustanovitvi Celjske čete pravi tovariš Peter Stante:

»Za ustanovitev Celjske čete sva dobila s tovarišem Vrunčem nalogo od pokrajinskega komiteja za Štajersko, točneje od člana komiteja Leona Novaka, ki je bival v tem času na našem terenu.«

Tovarišici Jožici Hribarjevi je prvoborec narodni heroj Peter Stante že pred ustanovitvijo čete pokazal približno teren, kjer naj bi bilo njeno taborišče. Bila je navzoča tudi pri njeni ustanovitvi. O tem pripoveduje:

»Tovariš Ivan Plaskan in prvi komunisti v Preboldu so hoteli izvesti akcije na žandarmerijsko postajo v Preboldu in v Braslovčah. Imeli pa so premalo orožja, zato me je Plaskan poslal k Novakovim v Šentjur, kjer je baje bilo. Ker sta obe akciji izostali, sem ostala potem pri Novakovih še skoraj ves teden. To je bilo nekako sredi julija. Tja je prišel tudi tovariš Peter Stante, s katerim sem sodelovala že v bivši Jugoslaviji. Povabil me je, naj grem z njim proti Resevni, kjer je bil že Novakov Ivan. Pri kmetu Muleju smo potem vsi trije prenočevali. Naslednji dan smo šli na Resevno in poiskali primeren prostor, kjer bi četa lahko taborila. Nato sva se midva s Petrom vrnila, Ivan Novak pa je ostal gori. Pri Novakovih sva dobila kolo in me je na njem peljal Peter. Ustavila pa naju je nemška patrulja in nama pobrala ventile na kolesu, ker sva se vozila v dvoje. Pri neki šivilji v Vojniku sva prenočila. Dan nato me je Peter poslal z nekim naročilom k svoji sestri Štefki Dečman. Pri Dečmanovih sem našla svojega moža Rudija. Nekaj dni kasneje smo se zbrali pri kmetu Muleju: Franjo Vrunč, Peter Stante, Ivan Skvarča, Jože Turk, Ivan Novak, Milan Boršič, Karel Vovk, Miro Verčkovnik, Jože Mlakar, Mirko Širca, kmet Mulej, moj mož Rudi Hribar in jaz. — V četi so bili še Hermina Seničar, Novozelandca Junis in Krim in Vili Šlander, kot kurir pa Jože Turk-Covček.

Odšli smo v taborišče in tam nam je govoril Franjo Vrunč-Buzdo. Med drugim nam je povedal, da se je ustanovila Celjska četa. Ko smo bili postrojeni, nas je po govoru pozdravil komandir Franjo Vrunč-Buzdo z dvignjeno pestjo in besedami: »V boj za svobodo!« Mi pa smo mu odgovorili: »V boj!« To je bil naš partizanski pozdrav.

Naše taborišče je bilo v bližini kmeta Muleja. Zato smo v začetku kuhali kar pri njem. Ker smo se bali, da bi se preveč poznala pot, ki smo jo napravili od taborišča do Muleja, smo si izbrali drug prostor, ki je bil na vseh straneh obdan z grički. V nižini, v grapi pa je tekel potok. V grapi ob potoku smo si tudi kuhali in se umivali. Tukaj smo postavili dva šotora in barako iz smrekovega lubja, ki smo jo uporabljali kot shrambo. V enem šotoru smo bili Peter Stante, Jože Turk, Ivan

Skvarča-Modras, moj mož Rudi Hribar in jaz. Ostali so se nastanili v drugem šotoru.

Kdaj je prišla k nam tovarišica Hermina Seničar, se ne spominjam dobro. Pridružila se nam je vsekakor prej kakor oba Arabca, nekateri trde, da sta bila Novozelandca. Ta dva sta prišla nekaj dni po ustanovitvi čete. Imenovali smo ju Junis in Krim. Ujeta sta bila na Kreti. Ko so Nemci vozili transport ujetnikov mimo Celja v ujetništvo v Nemčijo, se je dvanajstim ujetnikom posrečilo skočiti iz drvečega vlaka. Vse ostale so ponovno ujeli, Junis in Krim pa sta se zatekla v Čret.

(Borca I. celjske čete Junis in Krim sta bila Arabca. Njuna identiteta je bila vsa leta neznana. Šele letos se je odkrila in dobili smo zanesljive podatke pri Vladki in Dušanu Hercogu, ki sta l. 1941 stanovala v Čretu št. 71 pri Celju. Ob priliki pobega iz transporta sta se Junis in Krim zatekla k Hercogovim, ki so ju skrivali nekaj dni, nato sta po zvezi odšla v I. celjsko četo.

Po dolgem iskanju so Hercogovi in novinar Jurček Krašovec našli na Hercogovem podstrešju angleški slovar, s katerim so si pomagali Hercogovi v sporazumevanju z njima. V ta slovar sta napisala tudi svoja imena. Prvi se je pisal Abdul E. Krim, narednik, star je bil enaindvajset let. Drugi pa je bil Mehmed Junis, vojak, star devetnajst let. Oba sta bila doma iz Djurusluma (Jeruzalem?). Nemci so ju ujeli v borbah na Kreti. Služila sta v britanski armadi.)

V kotlini sem kuhala, pomagala pa sta mi Arabca. Spominjam se še, da smo dobili nekega dne obisk. Baje je bil to Dušan Kveder-Tomaž. Oblečen je bil v vetrni jopič. V govoru je bil značilen njegov »r«. V družbi z borci Celjske čete je poudaril, da je v okolici Brežic okoli 30 partizanov in še več majhnih skupin po terenu ter da je potrebna združitev vseh sil v močno edinico.

Za kuhanje smo imeli prenosen vojaški kotel. Dobili smo ga pri Novakovih z mastjo, ki so jo imeli na vrtu zakopano. Za kuhanje žgancev nam je služila velika skleda, ki jo je pozneje hranil kmet Mulej. Iz kamnov smo si naredili ognjišče. Po posebnem rovu smo speljali dim v jarek, da bi nas ne izdal. Kruh smo dobivali pri Muleju in Novaku. Z Arabcema smo se sporazumevali s pomočjo slovarja, ki ga je prinesel Milan Boršič.«

Izjava tovarišice Jožice Hribar, ki je bila v tem času v Celjski četi in je skušala vzdrževati zvezo med njo in Savinjčani, je glede ustanovitve Celjske čete gotovo povsem točna. To njeno izjavo potrjujeta tudi ostala borca Ivan Novak in Karel Vovk.

Splošno se je govorilo, da je imel s Celjsko četo direktno povezavo tudi narodni heroj Dušan Kveder-Tomaž, kakor trdi tov. Jožica Hribarjeva.

Tovariš Dušan Kveder-Tomaž sporoča v svojem pismu z dne 10. XI. 1956 med drugim naslednje:

»Pred vojno je moja aktivnost bila usmerjena v glavnem na Ptuj in Ljubljano in nekajkrat sem opravil ilegalno nalogo v Mariboru, Trbovljah in na Jesenicah. V Celju nisem bil nikdar povezan. Čisto

naključje je, da sem se kot študent v Zagrebu vračal z božičnih počitnic l. 1934 iz Ptuja v Zagreb in se ustavil pri svojem stricu Dragu Sircu v Celju, kjer so me aretirali in od koder me je detektiv odpeljal v Ljubljano. To je bilo zaradi moje aktivnosti v Ptuju in Zagrebu, a ne v Celju...

Med okupacijo sem samo septembra in oktobra 1941 bil nekajkrat kot ilegalec v Celju na zvezi, toda nisem sodeloval v celjski organizaciji, tako da o tem ne bi mogel nič pomembnega povedati. V tem času sem sodeloval okrog Slovenjega Gradca in na Koroškem in potem sem formiral prvo četo na Brežiškem.

Celjske čete na Resevni pri Šentjurju l. 1941 nisem nikdar obiskal.«

KAJ PRAVIJO KURIRJI I. CELJSKE ČETE

Ing. Igor Belič, ki je opravljal kurirske posle med Celjem in I. celjsko četo, pravi:

»Moji spomini na I. celjsko četo se pričnо z dnevom, ki si ga je prav lahko zapomniti. Na dan napada Nemčije na ZSSR sem v Celju po naključju srečal tovariša Petra Stanteta, ki je bil namenjen ravno k sestanku z Vrunčem v okolici Celja. Oba sta mi zaupala, kakšni so načrti za borbo proti Nemcem. Vrunč je bil določen za komandanta, Stante pa za politkomisarja. Četo naj bi sestavljali Celjani in okoličani. Zbrali naj bi se v gozdu nad železniško progo Celje—Šentjur. Tam se je pri nekem kmetu že skrival Ivan Novak. Dogovorili smo se, da pojdem v četo tudi jaz. Ker pa organiziranje borcev še ni bilo zaključeno, naj bi jaz do odhoda v četo pomagal zbirati orožje in opremo. To mi je deloma tudi uspelo. Jurij Detiček mi je dal nekaj ročnih granat, Vilko Grilanc pa revolver. Od nekega znanca iz Ptuja, ki je kasneje padel, sem dobil dve vojaški puški in nekaj municije.

Vrunč in Stante sta mi poverila nalogo, da vzdržujem zvezo med Celjem in taboriščem I. celjske čete. Taborišče je bilo v bližini gozdne poti, ki drži s Svetine v Šentjur. Prvič me je peljal v taborišče Peter Stante. Taborišče je bilo skrito v majhni dolinici kakih 200 metrov od poti, tik ob potoku. Nekaj šotorov je bilo iz plaht, nekaj iz vej. Ker je bilo blizu poti, nismo smeli glasno govoriti ne kuhati. Po hrano smo hodili k sosednjemu kmetu. Takrat sem videl v četi nekaj nad deset ljudi. Oboroženi so bili s puškami in revolverji. Municije jim je manjkalo. Tako si nismo upali preizkušati revolverjev, ker so imeli samo po en poln šaržer. V četi sem videl tudi dva Arabca. Bila sta nemška vojna ujetnika, ki sta skočila z vlaka. Prišla sta k Dušanu Hercegu in Marijanu Uršiču, ki sta ju skrila v neki šupi. Od tam ju je k Farčniku peljal Anton Šmerc ob dveh popoldne, ko je šlo največ ljudi z dela. Tja so poslali še mene, da sem se lahko z njima pomenil v angleščini. Pojasnil sem jima, za kaj gre, in oba sta izjavila, da se hočeta boriti proti Nemcem kot partizana. Ko sem bil drugič v taborišču, je stražil ravno eden izmed Arabcev. Sredi popoldneva smo zaslišali strel. Nekaj jih je pograbilo za puške in steklo v smeri strela, drugi pa smo se

pripravili na premik in pograbili najvažnejše stvari. Vendar ni bilo nič hudega. Arabec je videl nekoga, ki se je približeval, in je ustrelil.

Nekaj časa potem ni bilo o četi novic. Zato sem šel poizvedovat po naročilu tovariša Toneta Grčarja, ki je bil takrat sekretar komiteja. Ko sem se po velikih ovinkih približal taborišču, me je presenetilo, da me ni ustavila straža. Taborišče sem našel prazno. Ničesar ni bilo tu razen ostankov šotorov. Tudi nobenih sledov borbe nisem opazil. Kasneje smo slišali, da se je četa umaknila na bližnji hrib. Bili so izdani, pa so še pravočasno zvedeli za to. Nemci so taborišče obkolili in divje streljali. Vse to so naši poslušali s sosednjega hriba. Nemci so dobili kmeta, ki je kuhal za četo. Med tem so pri izvidniški akciji ujeli Vrunča. Za komandanta je bil imenovan Stante. Z njim in še z enim članom čete sem odšel tudi jaz v novo taborišče. Bili smo kot mule otovorjeni s hrano. Četa je bila v zelo slabem položaju. Stari način oskrbe se je podrl, na terenu pa se niso upali preskrbovati. Zato so čakali v novem taborišču na pomoč iz Celja. Hodili smo vso noč. Po našem prihodu je Stante sklical posvet. Povedal je, da je določen za novega komandirja. Taborišče pa je bilo medtem spet izdano. Neki kmet v naši bližini nas je opazil in nas naznanil orožnikom.

Na posvetu so bili v glavnem mnenja, da je treba ta kraj zapustiti in se premakniti v okolico Dramelj. Tam smo poznali več simpatizerjev med kmeti. Stante pa se je odločil, da bo sprejel borbo tam, kjer smo bili. S tem poročilom sem se takoj napotil v Celje.

Pozneje mi je Stante pripovedoval, da je razdelil četo v dva dela in postavil zasedo na obe poti, ki sta držali iz Šentjurja. Pričakoval je, da bodo prišli Nemci po eni teh dveh poti, in jih je hotel presenetiti tako daleč od taborišča, da se tega ne bi nadejali. Zasedi pa sta se vrnili proti večeru, ne da bi bili Nemce opazili. Naši so bili zelo lačni in začeli so pripravljati večerjo. Nenadoma pa so Nemci začeli napadati. Partizani niso postavili straž in tako so bili popolnoma presenečeni.«

Gornje poročilo takratnega kurirja I. celjske čete Igorja Beliča nam opisuje takratno stanje. Iz njegovih navedb so razvidne vse težave pri začetni organizaciji čete glede orožja kakor tudi glede taktike, strategije in prehrane.

Izjavo tovariša Igorja Beliča dopolnjuje še tovariš Peter Stante, ki pravi:

»Pri napadu na taborišče nismo bili iznenadeni. Imeli smo zasedo in dvoje stražarskih mest. To nam je omogočilo, da smo se umaknili v vojaškem pogledu z zelo nerodnega položaja brez izgub. V taborišču smo morali ostati še en dan zaradi tega, ker smo pričakovali opremo in mobilizirance. Čakali pa smo tudi tov. Vrunča, ker nismo vedeli, kaj se je zgodilo z njim v Slivnici. Ni pa bilo govora o neki trdoglavi obrambi taborišča in o borbi z Nemci za vsako ceno.«

Tovariš Jože Turk-Čovček, star komunist iz predvojne dobe, ni bil v taborišču v času napada. Kot kurir je vzdrževal zvezo z aktivisti na terenu. V tem času je bil poslan v Celje po eksploziv in orodje za rušenje proge.

Borec Karel Vovk, ki je tudi opravljal kurirske posle s Savinjsko četo, pravi:

»Ko so me pripeljali v I. celjsko četo, smo jedli Novakov in Mulejev kruh. V Novakovi zidanici smo imeli na razpolago tudi pijačo. Bili smo slabo oboroženi. Imeli smo malo pušk in revolverjev, tudi municije je primanjkovalo. Komandir Franjo Vrunč-Buzdo nam je dal nalogo, da na vsak način zberemo čim več orožja. Šli smo v Laško vas k Martinu Rozmanu, ki nam je dal dve novi puški, nekaj hrane in kotliček za kuhanje. Eno puško nam je dal Franc Skoberne na Blagovni. Milan Boršič nam je povedal, kje ima doma zakopano municijo. Ponjo smo šli z Arabcema. Bilo je je ogromno. Ko smo jo prinesli v taborišče, so me poslali v Zabukovce, da se povežem s Savinjsko četo. Nesel sem ji v nahrbtniku 900 kosov municije. Peljal sem se s kolesom. Tam sem jo oddal Jožetu Letonji. Komaj sem municijo oddal, so se že od nekod pojavili Nemci. Srečno sem odnesel pete in se vrnil v taborišče.

Kotliček, ki nam ga je dal Martin Rozman, nam ni zadostoval. Ivan Novak nam je povedal, da so na njegovem vrtu zakopani trije poljski kotli, polni masti. Odkopali smo enega in pobrali še mast iz druge posode. Tako smo imeli za nekaj časa dovolj masti. Jedli smo jo na kruhu. Hermina Seničar nam je nosila sir in smo kar dobro živeli. Po izdaji v Slivnici smo taborišče prestavili. Nismo si upali kuhati in smo nekaj dni jedli samo mast in med. Nekaj dni nato, ko smo že bili v novem (drugem) taborišču, čujeva okoli 4. ure zjutraj z Novakom streljanje. Mislila sva, da so na delu divji lovci. Trenutek po tem prvem streljanju pa je zadrdralo od vseh strani po našem starem taborišču. Taborišče je bilo prazno, drugod pa nas niso iskali in so se vrnili.

Isti dan, ko sta Vrunč in Stante šla na oglede v Slivnico, je prišla v taborišče Tilčka Zupanc in nam sporočila, da gredo Nemci iz Celja v hajko za nami. Odslej smo postavljali stalno straže.«

Hermina Seničar, ki se je zadrževala v četi, opravljala pa je predvsem kurirske posle, pravi:

»Istega dne, ko sta Vrunč in Stante šla v Slivnico, sem bila poslana v Šentjur, da pripeljem v četo Kazimirja Mermoljo. Čakala sem ga na Dobrotinškovem kozolcu, kjer sva imela dogovorjeno javko. Namesto ponoči je prišel šele okoli 8. ure. Ker ga podnevi nisem smela peljati v taborišče čete, sem se sama vrnila. V taborišču sem srečala Tilčko Zupanc.«

K I. celjski četi je hodil kot kurir tudi letalski podporočnik Pino Božič. Borci se ga spominjamo, kako je prišel v prvo taborišče v bližini kmeta Muleja. Po posvetovanju je bil poslan v Celje. Tam so ga Nemci po nekaj dneh aretirali, zaprli v Starem piskru in kmalu nato v Mariboru ustrelili.

V četi sta bila skojevca Miro Verčkovnik, doma iz Levca pri Celju, in Miran Širca iz Levca. V četo sta večkrat zahajala tudi skojevca Tone Šmerc iz Celja in Jože Srebotnik iz Šoštanja.«

POŽIG ČATERJEVEGA KOZOLCA V BUKOVEM ŽLAKU — PRVA AKCIJA I. CELJSKE ČETE

Celjska četa je preko aktivistov in kurirjev vzdrževala zvezo s pokrajinskim komitejem, ki je imel v tej prvi dobi svoj sedež v Mariboru. V tem času je vzdrževal zveze s partizani v Savinjski dolini prof. Leon Novak, ki je bil povezan tudi s Celjani.

Iz tega časa je ohranjen tudi dokument žandarmerijskega poročila, ki se v prevodu glasi:

Žandarmerijsko okrožje Maribor
Dnevnik štev. 427 *Maribor, 18. avgusta 1941*
Žandarmerijskemu okrožju v Celju
Zadeva: komunistični podvigi, navodila

Pri komunističnem vodji, aretiranem dne 17. VIII. 1941 v Hočah, je bilo najdeno naslednje pisanje, ki je bilo po tolmaču prevedeno:

Dolžnost partijske organizacije na Spodnjem Štajerskem je:

I. Partija v Celju:

Požig vseh nemških gospodarstev, zasledovanje kulturbundovcev. Zasledovanje v Slivnici pri Celju (mišljen je napad na žandarmerijsko postajo v Slivnici — opomba urednika).

Splošno: Sabotaža v vsej Sloveniji.

V nočeh 4. in 5. avgusta 1941 so bila požgana prva po Nemcih zaplenjena posestva v Savinjski dolini. To so prve partizanske sabotažne akcije večjega obsega. Kakor je iz gornjega nemškega poročila razvidno, je te akcije vodil pokrajinski komite, ki je bil takrat v Mariboru.

Na našem terenu sta opravili te akcije Savinjska in Celjska četa. Prva je začela z akcijami Celjska četa, naslednjo noč pa je nastopila tudi Savinjska. Celjska četa je zažgala Čatrov kozolec v Bukovem žlaku v neposredni bližini Celja, Savinjska pa tri objekte, in sicer v Šmartnem ob Paki, Dobrteši vasi in Levcu.

Poročilo žandarmerijske postaje o požigu v Bukovem žlaku se v prevodu glasi:

Žandarmerijska postaja Store, okrožje Celje, Spodnja Štajerska.

Dnevnik št. 377. *Store, dne 6. avgusta 1941*

Političnemu komisarju za okrožje Celje
v C e l j u.

Zadeva: Macun Karel, osumljen požiga.

Dne 4. VIII. 1941 ob 0,25. uri je opazila žandarmerijska patrulja višjega stražmojstra Franca Seereiterja in pom. policista Franca Mekinda iz smeri Čatrovega posestva v Bukovem žlaku št. 4, občina Te-

harje, svit ognja, ki je verjetno bil znamenje požara. V bližini sta ugotovila, da gre resnično za požar. Bližnja gasilska društva kakor tudi oskrbnik in osebje posestva so bili obveščeni oziroma prebujeni in so se lotili gašenja. S tem hitrim alarmom je bilo mogoče preprečiti večjo škodo. Zgorel je samo 50 m dolgi in 8 m široki kozolec, v katerem je bilo približno 90 ton sena, 5 vozov, 2 stiskalnici za seno in 1500 kg ječmena. Celotno škodo je oskrbnik Ivan Bezjak ocenil na približno 12.000 RM. Ta škoda je krita z zavarovalnino.

Posestvo sestoji iz malega, gradu podobnega stanovanjskega poslopja in potrebnih gospodarskih zgradb, obsega 157 ha in je last Ivana in Tee Čater, ki sta bila nedavno izseljena. Zdaj upravlja to posestvo postavljeni komisarski vodja Hans Woschnagg.

Iz poizvedovanj po vzroku požara se da sklepati, da gre tu za požig, ker je kozolec na več mestih istočasno gorel in bil, ko se je bližala žandarmerijska patrulja, v vsej svoji dolžini že v plamenih.

Kozolec je stal na skrajnem koncu gospodarskih poslopij in je bil ograjen z lesenim plotom. Ker so tik njega stala ostala gospodarska poslopja, je grozila nevarnost, da tudi ta zajame ogenj. Po poizvedbah je bil osumljen požiga tam že pet mesecev kot kravar zaposleni Karel Macun, rojen 20. XI. 1898 v Šmarjeti, okrožje Maribor, in v Grajeno, okrožje Ptuj, pristojen. Bil je aretiran.

Nanj pada sum, ker se je proti več delavcem prejšnji večer sumljivo izrazil: »Zdaj pa grem pit, sobo pa lahko vi zaklenete, mene itak ne bo več nazaj, jutri pa boste že nekaj slišali.« Razen tega je bilo njegovo obnašanje v zadnjih treh tednih precej nenavadno, kajti ves ta čas ni spal na svojem ležišču.

Ker so v naslednjih nočeh ob sabotažnih akcijah bila tudi v drugih občinah zažgana posestva, ki jih upravljajo komisarski vodje, je treba sklepati, da so požigalce pri tem dejanju vodili isti motivi. Macun sam taji vsako zvezo s požigom. Bil je aretiran in izročen kaznilnici v Celju.

V povezavi z uradom kriminalne policije v Celju nadaljujemo z razčiščevanjem tega primera. Nadaljnji rezultat bomo javili kasneje.

Žandarmerijski postajni vodja:
Petzl.

Iz gornjega žandarmerijskega akta ni razvidno, da bi postaja že bila obveščena o partizanih v svoji bližini, medtem ko zasledimo z žandarmerijskih poročilih iz Savinjske doline navedbe o komunistih. V Šmartnem ob Paki, kjer je pri požigu gospodarskega poslopja sodeloval tudi prvoborec Ludvik Zupanc-Ivo, so na nekega moškega, ki se je gibal v bližini poslopja, tudi streljali. Vsekakor pa si je bila okupatorska oblast po prejemu poročila žandarmerijskega okrožja Maribor o zajetem komunističnem vodji z navodili o sabotažnih akcijah popolnoma na jasnem.

Kako se je izvedel požig Čatrovega kozolca, opisuje partizan Celjske čete Karel Vovk takole: »Ko sem bil še doma, me je Peter Stante obvestil, da bodo povsod pričeli s sabotažnimi akcijami in naj tudi jaz

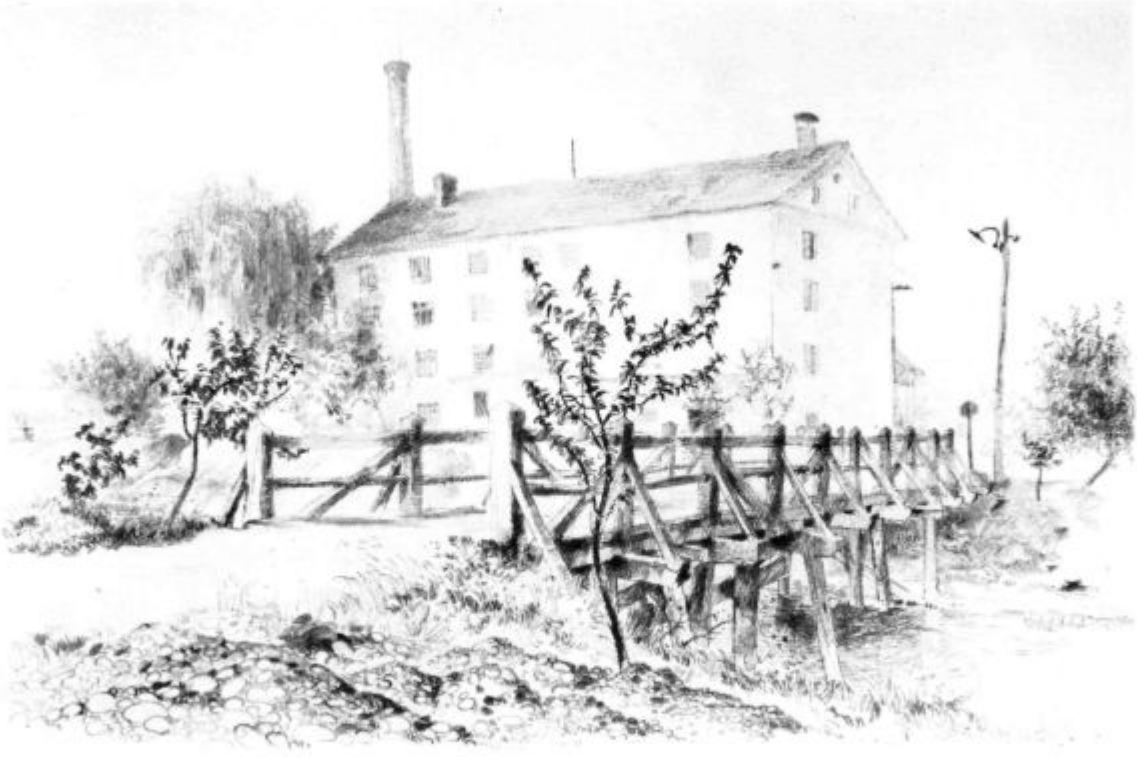

Dore Klemenčič-Maj: Joštov mlin

nekaj storim. Hotel sem postaviti na tračnice med Štorami in Šentjurjem železno coklo za iztirjenje vlaka. V Štorah nisem mogel priti do cokle. Šel sem v Šentjur, pa tudi tam je nisem mogel dobiti. Zato njegovega naloga nisem mogel izvesti. Ko pa je bila četa ustanovljena, je bilo treba začeti z akcijami. Dogovorili smo se, da bomo zažgali Čatrov kozolec. Mi smo to posestvo imenovali Bežigrad. Dobili smo nekaj sveč in odšli: Franjo Vrunč, Peter Stante, Hermina Seničar in jaz. Okrog polnoči smo se približali kozolcu. Zažgali smo ga na treh mestih. Kozolec je bil poln žita in sena, tako da ni bilo težko podtakniti ognja s svečami. Franjo Vrunč je zažigal na enem koncu, Peter Stante v sredini, jaz na drugem. Hermina Seničar je stala na straži. Imela je nalogo, da strelja na vsakega mimoidočega. Bilo bi lahko precej nevarno v primeru, da bi se akcija kako zavlekla. Okoli enih zjutraj so tam okoli delavci hodili na delo. Šlo je vse po sreči. Ko smo podtaknili sveče v suho snopje, se je to takoj vnelo. Ves kozolec je bil v trenutku v plamenih, tako da smo komaj zlezli izpod njega. Z vso naglico smo tekli proti Čatrovim opekarnam. Ker Vrunč tod okoli ni poznal poti, je padel v jarek, kjer so kopali ilovico, in smo ga s težavo potegnili iz njega. Umikali smo se preko Blagovne—Ogorelca—Kompol proti Resevni. Šele tam smo se ustavili in videli kozolec v mogočnem plamenu. V taborišču smo našli Jožico Hribar, ki je kuhala, ostali pa so bili odšli po hrano in se niso še vrnili.«

ZAJETJE KOMANDIRJA VRUNČA V SLIVNICI

Prva akcija I. celjske čete — požig Čatrovega kozolca v Bukovžlaku je uspela. Po Čatrovi izselitvi je bilo njegovo posestvo zaplenjeno in pod okupatorsko upravo. Iz poročila pokrajinskega komiteja je razvidno, da je bilo treba na takih posestvih izvesti sabotažne akcije. Četa je po istem nalogu hotela pripraviti napad na žandarmerijsko postajo v Slivnici. Bilo je treba napraviti podroben načrt napada. Prvoborec, narodni heroj Ivan Skvarča-Modras, je bil poslan v Slivnico, da si ogleda položaj. Ker se ni mogel neopazno približati poslopju, se je vrnil brez načrta. Zato sta Franjo Vrunč in Peter Stante sklenila, da sama uredita to stvar.

Žandarmerijsko postajo v Slivnici je ustanovil okupator že v prvih tednih zasedbe. Nekaj časa sta bila tam samo dva orožnika, kasneje pa se je postaja pomnožila še z bivšimi jugoslovanskimi orožniki.

V dopoldanskih urah 11. avgusta 1941 sta Vrunč in Stante prišla v Slivnico. Ustavila sta se v gostilni Graseli. Ko sta sedela v gostilni, je natakarica pri enem izmed njiju opazila pištolo. Opozorila je o tem navzoče orožnike, ki so obedovali v gostilni. Pri odhodu iz gostilne so jima orožniki pripravili zasedo. Vrunč in Stante sta odšla v smeri žandarmerijske postaje, da bi si jo ogledala. Na cesti ju je orožnik Rauchenwald pozval na žandarmerijsko postajo. Njegovemu pozivu se nista odzvala, ampak sta pričela bežati. Orožnik Rauchenwald je ustrelil za njima s pištolo in stekel za Vrunčem, ki je tekel v smeri Voglajne.

Stante je bežal proti gozdu. Beg se je Stantetu posrečil. Vrunča pa so številni zasledovalci v strugi Voglajne ujeli. Komandir žandarmerijske postaje Ploder je o Vrunčevem zajetju takoj telefoniral gestapu v Celje. Po kratkem času so se gestapovci pripeljali v Slivnico in Vrunča odgnali v zapore Starega piskra.

O zajetju Franja Vrunča-Buzde, prvega komandirja I. celjske čete, poroča žandarmerijska postaja v Slivnici gestapu v Celju:

Žandarmerijska postaja Slivnica

Slivnica, 12. avgusta 1941

Tajni državni policiji — oddelku za zunanjo službo v Celju.

Zadeva: Vrunč Franc in Stante N., komunista

V zvezi z gornjim poročamo, da je sodelavec N. Stante pobegnil z žandarmerijske postaje Slivnica v smeri Voglajne, Vezovja in Planine. Stante je v bližini žandarmerijske postaje oddal nekaj strelov proti žandarmerijskim organom, ki so zasledovali Franca Vrunča in ga nato prijeli.

V Vezovju je Stanteta zasledoval pripadnik nemške narodne skupnosti posestniški sin Stanislav Selič iz Vezovja št. 15 in ga v gozdu ustavil. Stante je oddal 4 do 5 strelov na Stanislava Seliča. Pri tem je Seliču prestrelil bedro nad desnim kolenom s tako imenovanim strelom skozi meso. Rano lahko štejemo za lahko.

Stante ima verjetno jugoslovansko armadno pištolo, ker je na mestu, kjer je Stante blizu žandarmerijske postaje streljal, bila najdena torba za pištolo s pasom in 6 komadi 9 mm nabojev za jugoslovansko armadno pištolo in je lahko le Stante to torbo za pištolo izgubil. Zasledovanje Stanteta je bilo doslej brezuspešno.

Pri aretaciji se je Franc Vrunč 11. VIII. 1941, ko je skočil v potok Voglajno, zajetju z vsemi silami postavil v bran in so ga pomožni policisti Karl Polner, tolmač Heinrich Magdalen in Franc Jerič mogli ukrotiti le s skrajnim naporom vseh svojih sil. Vrunč si je stalno prizadeval potegniti pištolo iz desnega žepa, pa se mu to ni posrečilo.

Pri tem upiranju je Franc Vrunč dobil rano, ki je vidna na njegovem zatilju.

Žandarmerijski mojster:
Ploder l. r.

Iz poročila žandarmerijske postaje Slivnica je razviden skrajni Vrunčev odpor. Med ruvanjem ga je žandar Ploder udaril s pištolo po glavi, tako da se je Vrunč onesvestil.

O Stantetovi vrnitvi iz Slivnice v taborišče pod Mulejem pravi Karel Vovk:

»Franja Vrunča so žandarji ujeli. Stante pa je pritekel ves krvav preko Planine na Resevno. Ko je dospel do nas, ga je prijel krč in ni mogel nikamor več. Šele čez nekaj časa je bil spet toliko pri moči, da

nam je lahko povedal, kaj se je zgodilo. Pravil nam je tudi, da se je umikal proti Planini, to pa samo zato, da bi zabrisal sled do našega taborišča. Takoj smo podrli šotore in se premaknili na sosednji hrib.«

Jožica Hribarjeva pa izjavlja:

»Druga akcija je bila namenjena Slivnici. Dan pred Vrunčevo in Stantetovo potjo v Slivnico je prišel v taborišče pokrajinski sekretar SKOJ Blaž Röck-Biba in nam prinesel nove direktive. Pred četo je imel kratek nagovor. Sporočil nam je, da je treba oboroženo akcijo nadaljevati in da so se organizirale povsod oborožene partizanske skupine, s katerimi že imajo stike. Pri nas je tudi prenočeval. To je bilo 10. avgusta 1941. Ko sta Franjo Vrunč in Peter Stante odšla v Slivnico, sem jaz spremljala Blaža Röcka-Bibo v Celje.«

BORBA NA JAVORNIKU

Po zajetju Franja Vrunča-Buzda v Slivnici se je četa premaknila na Javornik v težko pristopne Langerjeve peči.

Borec Karel Vovk pove:

»Drugo taborišče smo postavili v Langerjevih pečeh in se pripravili za odpor. Z Rudijem (mišljen je Rudi Hribar) sva na nekem obhodu prispela do mlinarja Zavška v Šentrupertu, ki nama je postregel s kruhom in kislim mlekom. Tja smo tu in tam pošiljali naše ljudi po hrano. Dan pred napadom (13. VIII. 1941) je šel po hrano Verčkovnik. Več dni smo živeli samo ob suhi hrani. Silno smo si zaželeli česa toplega. Nismo si upali kuhati, da bi se z ognjem, še bolj pa z dimom ne izdali. Dne 16. avgusta smo proti večeru zakurili. Našo kuhinjo smo kamuflirali z odejo, da bi se ogenj ne videl. Hermina nam je kuhala žgance, ki smo si jih močno zaželeli. Tega dne nam je komandir Stante prinesel knjigo »Mati«, delo pisatelja Maksima Gorkega. Pričeli smo jo z zanimanjem brati in smo vmes tudi debatirali. Naenkrat začujemo povsem blizu klic: »Hände hoch!« V tem trenutku je začelo že tudi pokati. Žandarji so naše taborišče popolnoma obkolili in iz zased streljali nanj. Prvi jih je opazil Arabec Junis, ki je bil na straži. Na žandarje je prvi streljal sam. Uvideli smo, da smo obkoljeni in smo se z umikom skušali izviti iz obroča. Napad na taborišče se je dogodil ob pol šestih zvečer.

Komandir Peter je skočil pokonci, a je padel preko neke peči in drevesa. Poškodoval se je tako, da je obležal v omedlevici. Ko sem tekel mimo njega, sem mislil, da je mrtev. V isti smeri za menoj se je umikal tudi Ivan Novak. Ko sva se prerila skozi gozd in grmovje na sosednji hrib, sva zagledala v zasedi uniformirane ljudi. Bili so planinski žandarji. Prav potiho sva se jim izmuznila ob potoku in prišla končno do Voglajne. Tam sva se obrnila proti Dramljam, kamor so prišli še nekateri. Pri kmetu Mastnaku (Kopinšku) smo ostali nekaj časa. Zbolel sem, dobil sem močno vnetje mehurja. Poslali smo po zdravila k dr. Lovšinu v Štore, ki jih je dal. Za varstvo so mi dodelili Ivana Novaka. Tudi Hermina, ki je bila v tem času kurirka, se je večkrat oglasila pri meni. Prišli so tudi Peter Stante, Stanko Jakop in Tone Mulej. Ko sem okre-

val, sva z Novakom organizirala sestanek pri Stojanu v Vrbnem. Bili smo izdani, vendar še pravočasno obveščeni.«

O napadu na taborišče I. celjske čete na Javorniku pripoveduje kurirka Jožica Hribarjeva:

»Ko sem Blaža Röcka-Bibo srečno spravila v Celje, sem poiskala Stantetovo sestro Štefko Dečmanovo. Ta je že dobila pošto o napadu na taborišče. Kmalu nato smo prejeli sporočilo, da sta ostala živa samo Vovk in Novak. Petrov oče je bil silno žalosten, ko je prišla novica, da so Peter kakor tudi ostali padli.

Takoj sem bila poslana na javko v Dramlje, kjer sta bivala Vovk in Novak. Tam sem našla še Ivana Skvarčo-Modrasa, Jožeta Turka-Čovčka, Hermino Seničar in moža Rudija. Takoj naslednje jutro sem se vrnila z dobro novico v Gaberje k Stantetovim. Tudi ti so mi sporočili veselo novico, da je Peter ranjen, a živ pri Kladnikovih za Čretom. S Petrovo sestro sva se napotili takoj tja. Doma ni bilo nikogar. Trkali sva na vežna vrata. Ko naju je Peter spoznal, nama je hitro odprl. Takoj sem mu povedala, da je v Dramljah sedem borcev, ki so vsi zdravi. V gozdu nad Farčnikom pa so se skrivali Verčkovnik, Mlakar, Junis in Krim. Peter je bil hudo potolčen, imel je razbite zobe. Govoril je z veliko težavo. Vsi smo bili veseli, da ni nihče padel.«

O borbi na Javorniku poroča žandarmerijsko poročilo postaje Štore:

Žandarmerijska postaja Štore
Okrožje Celje, Spodnja Štajerska
Dnevnik štev.: 21.

Štore, dne 18. VIII. 1941.

Političnemu komisarju za okrožje Celje
v Celju.

Zadeva: Oborožene bande, pojava v Javorniku, občina Teharje.
Brez zveze.

Dne 16. avgusta 1941 v teku dopoldneva je bila žandarmerijska postaja Štore po obveščevalcih obveščena, da se v težko prehodnem skalnem hribovju pri Javorniku, 4 km vzhodno od Svetine in 10 km jugovzhodno od Celja, pred več dnevi bile opažene oborožene civilne osebe, izmed katerih so nekateri tudi v kakhi uniformah.

Nato je bila od žandarmerijske postaje Štore dne 16. avgusta 1941 ob 15. uri v to hribovje odposlana žandarmerijska patrulja s 6 možmi na zasledovanje teh banditov. Pod vodstvom žandarmerijskega mojstra Antona Petzla je bilo omenjeno hribovje pregledano. Pri pregledu nekega skalnatega, precej visokega hriba je prišla patrulja nenadoma v močan ogenj. Za izpostavljenimi skalami so imeli banditi dobro kritje in jih žandarmerijska patrulja ni opazila. Nato je z ognjem odgovorila. Pri napadu nanje smo opazili dve uniformirani osebi, ki sta bežali. Pri nadaljnjem napredovanju je žandarmerijska patrulja zadela na taborišče, ki so ga banditi pravkar ob begu zapustili in kjer je ležalo

7 napolnjenih nahrbtnikov. Med kamenjem so imeli ogenj, kjer so ravno pripravljali obed. Nadalje so zapustili 4 puške, 5 kosov dinamitnih razstreljevalnih nabojev s škatlo razstrelilnih kapslov, 500 patronov in 5 ročne granate. Na nahrbtnike so bila naložena šotorska krila, odeje in deloma civilni, deloma srbski vojaški plašči. V ostalem je bila tam poleg živil in perila še množica specialnih in planskih kart z merili 1:100.000 in 1:150.000 s Celjem in okolico do Rogaške Slatine in sosednjimi deli Hrvatske.

Ves plen je bil spravljen na varno in bo oddan zbirališču plena v Celju.

Sklepajoč po številu nahrbtnikov in taborišćnih ležišč je bilo tam 8 do 10 oseb. Več pušk pa so verjetno še vzeli s seboj, ker je bila patrulja pozneje obstreljevana še z neke druge strani.

Pri poznejšem pregledu celotnega bojišča ni bil najden noben ranjenec, tako da se lahko misli, da ni bil nihče zadet. Tudi na strani žandarmerijske patrulje ni bil nihče ranjen. Da so banditi mogli pobegniti, je pripisovati okolnosti, da je bila žandarmerijska patrulja 6 mož mnogo prešibka, da bi hrib obkolila, in ji je teren bil povsem neznan.

Isti dan ob 22. uri ponoči smo skupno z žandarmerijsko patruljo postaje Šentjur, 5 mož močno, ki so jo privabili streli na neki bližnji hrib, napadli. Ta hrib ima mnoge težko dostopne votline in je bilo po glasovih sklepati, da so se banditi tjakaj umaknili. Zaradi noči je morala akcija biti prekinjena. Ob jutranjem svitu 17. avgusta je bilo vse ozemlje še enkrat pregledano. K temu je bila pritegnjena žandarmerijska patrulja postaje Šentjur in smo pri tem ugotovili, da so banditi ponoči pobegnili. V neki votlini je bilo odkrito spalno taborišče, ki je bilo proti strelom zavarovano s prsobranom iz prsti.

Ob povpraševanju pri ljudeh v soseščini je bilo ugotovljeno, da so ti v noči na 17. avgust opazili več oboroženih civilnih oseb, ki so razkropljene po žandarmerjski patrulji bežale v smeri proti Kalobju, 6 km južno od Šentjurja. Nadaljnja sled za njimi se je izgubila.

Iz dokumentov, najdenih v nahrbtnikih, so bila zabeležena imena: Ivan Skvarča, ključavničarski mojster v Zavodni 71 pri Celju, Anton Rebek, mehanik v Celju, Jožef Koželj, Škofja vas, in Vovk iz Štor, občina Teharje. Zadnji je že en mesec na begu iz Štor in znan kot komunist.

Zaradi ugotovitve identitete teh oseb in njihovih svojcev smo v stiku z oblastmi, ki prihajajo tu v poštev.

Petzl, žandarmerijski mojster.

Tovariš Peter Stante, drugi komandir I. celjske čete, je bil zaradi posledic padca v borbi na Javorniku za akcijo nesposoben. Za njegovega naslednika je pokrajinski komite določil Slavkovega brata Vilča Šlandra. Zdravnik dr. Slavko Ocvirk, ki je v tem času služboval v Selnici ob Dravi, pravi: »Pri meni so se večkrat mudili člani pokrajinskega komiteja, med njimi tudi Slavko Šlander, saj sva bila sošolca. Prihajali pa so tudi drugi aktivisti. Tudi Vilč Šlander je prišel večkrat k nam, ker

sva se tudi poznala iz mladih let. Zadnjikrat me je obiskal nekako med 12. in 15. avgustom. Kam se je napotil od mene, ne vem.«

Nekaj dni kasneje je bil Vilč Šlander že v celjski okolici. Točnega datuma, kdaj je prišel Vilč na javko k Farčniku v Zvodno, ne ve nihče. Dogodke pa lahko rekonstruiramo. Od dr. Ocvirka je Vilč skoraj gotovo krenil v Maribor, kjer je bil pokrajinski komite. Najbrž je v času, ko se je mudil v Mariboru, dospelo tudi kurirsko poročilo iz Celja, da je četa razbita in njen komandir Stante ranjen. Zato se je na celjskem terenu takoj pojavil Vilč, da prevzame poveljstvo čete. Prinesel je tudi sporočilo, da so gestapovci Slavka ujeli. Farčnikova trditev, da je prišel Vilč k njemu 18. avgusta, bo skoraj gotovo točna. Pomote bi lahko bilo največ za dan ali dva.

Jožica Hribar pravi o svojem srečanju z Vilčem na javki pri Farčniku:

»Miro Verčkovnik, ki je tiste dni po umiku z javke bival v gozdu Farčnikom, mi je povedal, da je prišel Vilč Šlander. Vilča sem poznala že iz predvojnega ilegalnega dela. Vsa vesela sem se takoj napotila k Farčniku. Tam sem našla Vilča samega. Bil je zelo potrt in na moje vprašanje, kaj se mu je zgodilo, mi je zaupno povedal, da so Slavka v Mariboru ujeli. Sporočila sem mu, da so vsi člani I. celjske čete živi. Povedal mi je, da je določen za komandirja čete. Prosil me je, naj grem takoj v Savinjsko dolino. Vilč je ukrenil vse potrebno za združitev čete. Rekel mi je, da pojdejo proti Svetini.

Istega dne, ko sem odšla v Savinjsko dolino, je po Vilčevem nalogu odšel tja tudi Jože Turk-Čovček. Njegova naloga je bila, da se poveže s Savinjsko četo, ker je bil položaj za I. celjsko četo izredno kritičen. Na povratku k četi pa je padel dne 2. IX. 1941 v zasedi na grobeljskem mostu.

Po nekaj dneh sem se vračala nazaj v Celje. Na javki pri Farčniku nisem našla nikogar. Povezala sem se s sekretarjem komiteja Tonetom Grčarjem. Ta me je poslal takoj nazaj v Savinjsko dolino, da dobim zvezo z okrožnim komitejem, ki je bil tam. Javko mi je dal pri Cokanovih v Migojnicah. Parola je bila: »Ali imate bakren kavni mlinček?« Pravilni odgovor pa se je moral glasiti: »Čemu vam bo mlinček, saj ni prave kave!« Pri Cokanovih so bili vsi preplašeni, zato sem odšla k PodgoršKovim, nato k Mariji Ocvirk in Mariji Kotnik. Tukaj sem slednjič dobila zvezo s Pečnikom, ki je bil sekretar. S sporočilom, ki mi ga je dal, sem se vrnila v Celje, kjer sva se dobila s sekretarjem Tonetom Grčarjem. Javka je bila ob izlivu potoka Sušnice v Savinjo. Na tej javki sem tudi zvedela, da so Vilč in njihovi padli.«

Razbita I. celjska četa je bila tiste dni v silno težkem položaju. Del borcev je bil raztresen po Dramljah, del pa v okolici Teharij. Povezava je bila slaba. Posebno tiste dni, ko je bil Peter Stante bolan, Vilč pa se je boril z začetnimi težavami in bil brez zveze s Savinjsko četo. Vsem pa je neprestano pretila izdaja. Vedeli so, da jih iščejo žandarmerijske in policijske sile. Iz izjave Jožice Hribarjeve je razvidno, da se je Vilč Šlander težkega položaja dobro zavedal. Naloga Jožeta Turka-Čovčka in Hribarjeve je bila, da dobita na vsak način zvezo s Savinjsko

četo in okrožnim komitejem. Skoraj gotovo je, da bi se bila četa, če bi dobila pravočasno zvezo, potegnila v Savinjsko dolino, kar bi jo bilo rešilo. Vilč ni mogel tvegati, da bi razbiti deli čete ostali še nadalje v neposredni okolici Celja.

O odhodu borcev Celjske čete v Savinjsko dolino pravi tovariš Peter Stante:

»Po prihodu Vilča Šlandra ni bilo govora, da bi šli v Savinjsko dolino, čeprav je on to želel. Vilč Šlander je dobil navodilo, da se premakne na Kozjansko. Med potjo bi moral likvidirati izdajalca, ki nas je Nemcem dvakrat izdal.«

Jože Farčnik pravi o teh kritičnih dneh:

»Po borbi na Javorniku so prišli k meni Mirko Verčkovnik-Džoni in Arabca, kasneje še Ivan Skvarča-Modras, mogoče tudi Jože Srebotnik in Jože Turk-Čovček. Arabca sem poslal h Kladnikovim. Ti pa so ju poslali, ker se jim je zdelo pri njih nevarno, v zidanico misijonarjev. Nekateri ostali so čakali pri Meharčiču na Teharjih.

Dne 17. avgusta je prišel ves potolčen k meni Peter Stante. Mislim, da se je že naslednji dan javil pri nas Vilč Šlander. Takoj je dobil zvezo z Verčkovnikom, Skvarčem, Kosom, Junisom in Krimom. Odločili so se, da se potegnejo na Bohor in si tam napravijo taborišče. Tudi jaz sem jim zaradi težavnega položaja to svetoval. Jože Turk je bil prvotno določen za vodiča, a je po Vilčevem nalogu odšel v Savinjsko dolino, ker je kot domačin dobro poznal tamošnji teren in ljudi. Od mene so se premaknili na Svetino, kjer so napadli planinsko kočo, bili pa so odbiti.

V skupini, ki jo je Vilč Šlander vodil na Bohor, so bili še: Verčkovnik, Skvarča, Mlakar, Krim in Junis, najbrž pa še Kos in Hus. Za poslednja dva to ni zanesljivo ugotovljeno.«

Po podatkih, ki so na razpolago, Vilčeva skupina ni prišla na Bohor. Dospela pa je do Pustih njiv (Dol pri Planini), od koder se je po ustrelitvi vodje žandarmerijske postaje umaknila nazaj proti Šentrupertu. K Vovkovim je skupina prišla 24. avgusta ponoči ali 25. agusta zjutraj. Dopoldne 25. avgusta so borci poslali Vovkovo mamo v Planino po meso in cigarete. S seboj so imeli tudi živilske karte, ki so ji jih dali. Ko so v trgovini vprašali, čemu kupuje toliko cigaret in mesa, jim je odgovorila, da so prišli neki živinski mešetarji. Žandarmerijska postaja je bila o tem takoj obveščena in komandir postaje Neuwirth se je napotil k Vovkovim. Ko je lezel po lestvi na pojato, kjer so borci ležali, ga je nekdo izmed njih ustrelil. Ob umiku so mu vzeli tudi revolver.

Vovkova mama pravi, da je bilo na pojati kakih 7 mož, nekaj pa jih je najbrž bilo še v hosti, kjer so našli tudi več nahrbtnikov. Vendar pa je to le domneva. Skoraj gotovo je, da so bili vsi skupaj in da so le nahrbtnike pustili v gozdu.

Krim, ki ni poznal terena, se je na begu izgubil. Prišel je do nekih žanjic, ker pa jih ni razumel kakor tudi one njega ne, so ga napotile do nekega bivšega izseljenca, ki so mu pravili Amerikanec, ker je živel mnogo let v Ameriki. Prebival je v Planinski vasi. Ta ga je nahranil. Krim je bil nato izdan. Žandarmerija ga je ponoči aretirala in odpeljala.

SPOMINI ŽIVE DELJ KO LJUDJE

Vlado Habjan

NASTANEK PRVE TABORSKE ODPORNIŠKE SKUPINE IN NJENE ZVEZE S CELJSKO OROŽARNO

Velikonočne bilje so leta 1941 tekle tako, kot so bili tega Taborčani in sploh Savinjčani od davna vajeni. Videz ni vedno resnica. To so vedeli tudi Taborčani ali šentjurski farani, kakor so se po starem še pogosteje imenovali. Okrog dežele se je že dolgo zbiralo neurje. Na dan je planilo kakor strela v nedeljo, 6. aprila. Pred ljudi je kratko malo postavila dejstvo: Smo leta 1941, na pragu pomladi, ki jo začenjamo z vojno.

Vojašnice so urneje kot kak teden ali malo več prej požirale moške in vprežno živino. Potem je nastopilo zlovešče ugibanje, kako pravzaprav bo. Vse pogostejša spreletavanja mogočih in nemogočih govoric po dolini niso dala pravega odgovora; bolj so bile zgovorne jate nemških letal, ki jim ni nihče zaviral poti. Skupaj z zamolklimi detonacijami na oddaljenih mostovih in rohnenjem za gorami so povedale, da se nekaj nezadržno podira. Tako naglo se je podiralo, da se vojaki niso kdo ve kaj skrivali in so se pri belem dnevu vračali iz bojnih črt, ki jih še prav postavili niso. Prej so se vrnili, kakor so so ženskam posušile solze. In zato so zagnale svoj: Hvala bogu, vojne je konec!

Zasedba se jim je takrat zdela manjše zlo; navsezadnje, kaj jim je le dala stara čaršijska in velikosrbska država? Nič! Vzela jim je marsikaj. Pomirjenja pa jim ugotovitev ni prinašala, kajti posamezni rafali in poki po gozdovih in vrheh so ljudi še vedno vznemirjali. Nosili so čudne napovedi in dajali prav tistim, ki so znali stvari bolje prisluhniti; saj v resnici ni šlo samo za staro državo, ne samo za tega in tega poba, ki je privlekel orožje iz vojske in zdaj za zabavo strelja, temveč je bil eden izmed dokazov: zapostavljeni slovenski človek je ostal in mislil na marsikaj za nazaj in za naprej.

Velikonočne bilje tisto leto še niso bile končane, ko je bilo izven dvoma, da je vojaško poveljstvo odreklo in da se je bog kljub vsem prošnjam potajil kakor angloameriški — na papirju zavezniki, v resnici pa figa možje. Kakor vsepovsod na Slovenskem je bilo tudi Taborčanom jasno, da je nekaj treba storiti, ko se jim je že vsa reč tako nemarno zvalila na pleča. V glavo jim je lezel prenekateri načrt. Da imajo za take stvari ugodnejšo lego kot morda kak drug kraj v dolini, takrat še pomislili niso. In vendar so mislili na marsikaj.

Rečica Boljska, ki teče izpod trojanskega klanca proti vzhodu in se pod Preboldom izliva v Savinjo, je vedno hotela biti nekaj posebnega. Ker so se nekoč po njenem odcepku ravnale karavanske poti, zdaj pa tudi velika cesta, da se lahko po Črnem grabnu prebija na Trojane in dalje skozi Ljubljano v Trst, se ji je svojeglavost res posrečila. Po njej sta se slabega zgleda navzela dotoka Kučenca in Konjščica na Boljskinem desnem bregu, zakaj kar dovolj vode se jima je vedno nabralo v taborskih hribih. Z zavezniškimi potočki sta toliko časa glodala v hribovje na zahodu, da sta kar lepo razmaknila svoji dolinici. Tu in tam sta jih razširila v prijetne ravnice in celo Boljsko odpahnila bolj pod razvlečeno hrbtišče Dobrovelj. S tem sta potoka čedno zaokrožila taborski svet, preden sta se zlila z vodami Boljske, na katere pa vedno komaj čaka od daljše poti še bolj prevzetna Savinja.

Tako je pač bilo, da so vode določile prebivalcem njihov kot. V ravninskem in hribovitem področju je našlo prostora devet vasi, s svojima dvema tisočema prebivalcev.

Onstran južnega grebena v trboveljskih rudnikih je kaka desetina s hribovitega Šmiklavža in Vrhov našla kolikor toliko zaslužka. Nekaj manj jih je zaposlila preboldska tekstilna tovarna, edina v bližini, in skromna vaška obrt, trgovina, gostinstvo in gozd s pol ducata venecijank. Veleposestnikov z izjemo graščine v Ojstrici in dveh bogatij v dolinskih vaseh ni bilo. Kdor se ni odselil, ga je morala rediti zemlja, ki ji ni mogoče reči, da sodi med slabše v dolini. V glavnem so jo obdelovale družine polgruntarjev, kot so tej sorti posestnikov rekli po starem. Mednje so precej na gosto silili malo večji ali malo manjši kočarji, ki so si podajali roke z nekaterimi gostači in precejšnjim številom dekel in hlapcev, posebno v tistih redkih blagoslovljenih letih, ko je hmelj prišel do kake poštene cene. Okolje je napravilo prebivalce bolj samostojne kot odljudne, kraj pa za tako vojno, kot se je pripravljala, ne ravno odročen.

Karkoli bi se govorilo, pa bi bilo nepopolno, če ne bi zapisali treh imen: Ivana Kozmelja-Štrukeljca, ki so mu nekateri rekli tudi Johan, Jožka Hanžiča-Švejka in Karla Kumra.

Vendar je treba prej povedati: Hitlerjeve okovane horde še niso poteptale meje in se razlile po prvi, vsega slabega polni Jugoslaviji, ko so z vojsko vred izgubile glavo tudi vse stranke, ki so dotlej upravljale državo in v križajočih se interesih sprte narode. Do poloma tako oblastiželjne dotlej niso prišle preko očitnega hlapčevanja ali v nemoči boječe se stiskajočih glav. Le tisti, ki so se bolj ali manj navzeli upornega duha — ta je od oktobrskih dni vel z ruskih step, in mladi vseh svetovnonazorskih prepričanj so začutili, da se brez žrtev ne bo dalo nič doseči.

Vse osnove, tako narodne kakor razredne in ne nazadnje golo človeške, so bile ogrožene. Kakor je bil vsakršen odpor ob nemški in laški vojaški moči tvegano dejanje, so ga vse druge okoliščine neodložljivo zahtevale — preprosto greh bi bilo zamuditi izredno pri-

ložnost, če si čutil, da so spremembe vseh tečajev življenja neobhodno potrebne.

Na veliko soboto leta 1941 sem dal slovo Ljubljani, kjer sem dotlej tri leta izmenoma delal in bosjačil. Ob hlastanju naključnega branja in predvsem po razpoloženju okolice, kjer sem bil zaposlen, kadar je bilo dovolj dela, sem se tudi sam ogrel za revolucijo, o kateri smo zato, ker je bilo treba ob pogosti nezaposlenosti še tolikokrat štrajkati, kar naprej govorili. Vsekakor že spet brez dela in ob vsej pomanjkljivi duhovni oborožitvi sem jo ubral domov v Savinjsko dolino.

Približno hkrati se je bil vrnil tudi Ivan Kozmelj. Ne morem trditi, da je že takrat bil partijec, vsekakor pa, bil je komunist. Rojen je bil 28. decembra 1907 — in zato tudi polnih dvajset let starejši od mene. Mizarstva se je učil v Ljubljani, delal nato nekaj časa na bližnji Pavlinčevi opekarni v Taboru, bil brezposeln, šel med šentviške mizarje in si končno služil kruh od Holandije do tovarne orožja v Kragujevcu. Ker ni zapiral ne oči ne ušes, je posebno s praktične plati vedel dosti več o boju, ki nas je čakal, kakor kdorkoli v domačem kraju.

Dotlej se nisva poznala. Ker je bilo po zaplenitvi dotlej živahnih društvenih domov, prosvetnega in sokolskega, v gostilni ali na kegljišču Ludvika Plavšaka osrednje zbirališče vseh, ki jim okupacija ni šla v glavo, sva se tam ob drugih hitro našla.

Krog se je mimo dotedanje politične pripadnosti posameznikov spreminjal v nekaj novega. Tudi pritisk se je večal. Drugega za drugim so zaprli: učitelje, župnika, kaplan pa je skrivnostno pobegnil. S tem se je do kraja razčistilo prizorišče bodočega zagrizenega boja. Tudi tisti, ki so sprva upali, da bo mogoče primerjati Hitlerjev red »z dobrimi starimi časi« gospodarsko ustaljene Avstroogrske, so spregledavali, kakor tisti, ki so jim katoliški predsodki branili, da bi se ogreli za sodelovanje z ljudmi, ki so se z vsako drugo besedo navduševali za Sovjetsko zvezo.

O tej državi in njenem komunizmu niso slišali dotlej mnogo dobrega. Vendar stiska, v kateri so se znašli ob ljubezni do rodne grude, je čez noč spreminjala vrednote dotedanjih prepričanj in iz včerajšnjih sovražnikov delala zbor zaveznikov. Kar je res, je res: v zbor so se prav zaradi teh dejstev vključili vsi taborski katoličani, ki so imeli večino v tej izrazito kmečki občini. V najbolj izpostavljene vrste pa so stopili celo taki, ki bi se ob kakršnih drugačnih okoliščinah raje pustili križati, kakor da bi jim sodelovanje s pohujšljivimi komunisti mazalo duše.

In tako sta si stali nasproti dve vojski. V prvi so bili oholi predstavniki germanskega »nadčloveka« z vojaškimi eskortami in kako desetino domačih podrepnikov, na čelu s priseljenim trgovcem Jožefom Opresnikom, žal, menda koroškim borcem in nekaj časa celo starosto Sokola.

Na drugi strani pa se je zvrstila brezpravna in še ne povsem okaljena raja, ki je komaj slutila, da postaja velika, ker se je njeno področje z novimi pogledi razširilo od domačih gor do neznanskega

Urala, kjer je po besedah najbolj vnetih agitatorjev bilo nakopičeno vse tisto, kar ob podpori svobodnih narodov mora zmleti topoglavost nemških in italijanskih fašistov.

Začetni, nekako sami od sebe spočeti sestanki v gostilni pri Plavšaku niso zadostovali. Prišli smo v popolno ilegalo: samo ponoči smo se še dobivali v Razganovem gozdiču ob Taboru ali pri meni doma. Orožja in municije se je pri »orožarjih« Ivanu Kozmelju in Jošku Hanžiču tudi precej nakapljalo. Noben nemški lepak v taborskih vaseh že v aprilu in začetku maja 1941 ni bil varen, posebno Milko Cukala, Leopold Zupančič, Milko Pepel in France Kozmelj so se prav specializirali nanje.

Vranska orožniška postaja je morala pogosto pošiljati patrulje v vasi pod Ojstriško ali Čemšeniško planino in kopasto Krvavico. Poizvedovali so, ali do ničesar nadrobnega se niso dokopali. Okupatorjeva naznanila v obliki lepakov niso več izginjala pri belem dnevu; temeljiteje pa je z njimi opravila noč. Sum se je še huje razgrnil, čeprav po krivici na učitelje. Do zadnjega so jih izselili; tudi pri družinah in sorodnikih se niso ustavili, čeprav seveda ne samo zaradi tega.

Zbiranje nekake »nepooblaščene« ilegale je prišlo na ušesa preboljškim komunistom. Po svoji organizaciji so bili bolj ali manj zadolženi za taborske sosede in druge vasi po dolini, kjer so bili partijci redki ali jih, kot na primer v Taboru, sploh ni bilo. Malo so bili iznenadeni spričo nove politične združbe, ko so zvedeli, da je v tem koncu doline kar na svojo roko začela nekak odpor.

Joško Hanžič, ki je bil bolj vpeljan med Preboldčani, je zvedel in prinesel samo presenetljivo »direktivo«:

Habjan, pa čeprav je prišel iz Ljubljane, ni pooblaščen, da karkoli organizira!

Celo o neprizanesljivi kazni je bilo govora, če bom še naprej delal zgago na terenu. Hanžič je uganil kali nesporazuma in skušal pojasniti vso reč. Na čistem pa še vedno nismo bili, posebno jaz ne. Razumljivo: prav po nemarnem nisem želel zgubiti glave, čeprav je bilo očitno, da sem se prvič spogledal iz oči v oči z notranjo disciplino revolucije.

Novica me je tako presenetila, da sem celo pozabil vprašati, kdo in zakaj me želi omejevati, kar se mi je očitno zdelo v nasprotju tudi s tistim, kar so mi bili govorili ljubljanski tovariši. Prepričan sem bil, da to ne more biti stališče preboldske organizacije, temveč le kakšnega sektaškega člana, ki me je morda posredno poznal iz obdobja, ko sem bil od svojega štirinajstega do sedemnajstega leta tajnik taborskega prosvetnega društva in drugih konservativnih organizacij, čeprav sem bil po pravilih še za člana premlad.

Zastran konservativnih organizacij je treba — zlasti za Tabor — dodati, da zanj in za mnoge štajerske kraje niso primerne oznake, ki so se izoblikovale med okupacijo v takratni ljubljanski pokrajini. V tem sicer odmaknjenem, dasi ne zaostalem kmečkem okolišu, organizacije niso dosegle tolikšne množičnosti zaradi verskih nagibov,

temveč zaradi vrste zavzetih in sposobnih kulturno-prosvetnih delavcev in izredno močno razvite slovenske narodne zavesti. Spričo tega je tudi kraj zelo živahno kljuboval šestemu januarju, velikosrbskemu centralizmu in njegovemu kraljevsko-jeenesarskemu režimu.

Vse to je možakar verjetno vedel, saj so tudi v Preboldu in v sosednjih Trbovljah pri volitvah leta 1936 levičarske skupine sodelovale s Slovensko ljudsko stranko. Izven dvoma pa je, da so mu ostala skrita trenja med desnico in levico, ki jih je po svoje tudi pri nas sprožila španska državljanska vojna. V prosvetnem domu je odločno prevladovalo levo krilo, kar se je v svojih rezultatih tudi dovolj jasno izpričalo v štirih letih okupacije, ki so sledila temu obdobju.

Vsekakor Preboldčan tega ni mogel pričakovati, navsezadnje bi vso stvar le utegnil zapeljati v kake neprimerne vode. Vedel pa tudi ni, da sem bil med tem po svojem sedemnajstem letu zapustil Tabor in šel za delom in znanjem v Ljubljano. Tam sem skozi tri leta vsaj enkrat na leto štrajkal in bil odbornik v protirežimskem sindikatu, kjer so bili vsi odborniki komunisti ali pa enako revolucionarno čuteči.

Kljub poskusom razjasnitve, ki se je je bil Hanžič lotil, smo bili prisiljeni vso stvar sami premleti. Iskali smo najboljšo rešitev v zaprtem in najožjem krogu samo takih, ki smo si domišljali, da smo zreli za partijo. O vsem, kar smo počeli, smo bili prepričani, da je najbolj dosledna komunistična in slovenska naloga. Navsezadnje, okoliščine so bile take, da si lahko izbiral samo med klečeplazenjem, ki je morda pomenilo lažjo, a neizogibno narodno smrt, in med bojem, ki je ob vseh nevarnostih jamčil življenje tistim, ki se bodo pretolkli do njega.

Vsestransko množična dejavnost partije v letih pred drugo svetovno vojno je rodila sadove nove žetve tudi v naših vaseh in hribovskih zaselkih. Linija komunistov je v svoji narodni in internacionalistični doslednosti zažarela malodane kot čudežna razsvetlitev častnega izhoda iz tiste obupne brezizglednosti. Morda še bolj kakor iz razumskega spoznanja se je večina nagonsko približala partiji in njenemu konceptu boja. Nanaglo je združila trpeče ljudstvo v močno duhovno povezanost in postala navzoča tudi tam, kjer redni partijski stiki še niso odkrili novih privržencev.

Ker je povsod prežala fašistična ukana in trdno za njo smrt, čustev res ni bilo mogoče glasno izražati ne brati vseh skrivnih misli. Tako so bile kljub vsej dobri volji z zvezami velike težave, na katere smo precej trčili mi.

V skrivnem odporu skoraj vseh Slovencev je bilo treba imeti za boj pravo legitimacijo, če nisi hotel, da več škoduješ, kot koristiš. Koristil si lahko samo, če si bil pravi člen na pravem mestu — vse to pa je ustvarila zveza, ki je segala daleč preko taborskih ali slovenskih tal.

Naš zbor »zrelih« se je kmalu odrezal z najbolj salomonsko rešitvijo: ustanovili si bomo svojo celico. Približno smo domnevali, kako so komunisti organizirani. Le ti vražji Preboldčani so nas še skrbeli.

Bodo ali ne bodo poslali na naše povabilo zastopnika, in če nas bodo potem sploh priznali za svoje.

Vedeli smo, da bo brez njih težko prodreti v to zastrto druščino — a mimo nje nismo hoteli, kajti vse je kazalo, da ne bi mogli pravilno kljubovati Nemcem ne koristno sodelovati v revoluciji, katere začetki so bili po vsem, kar se je pletlo po deželi, očitni.

Odločili smo se in si izbrali zunanjega ministra: Joška Hanžiča. Dobil je nalogo, da nas po svojih zvezah spravi z Rimom, ki je bil takrat za Taborčane pri najbližnjih komunistih v Preboldu.

In tako smo konec aprila ali v začetku maja — precej zanesljivo je bila to sreda 7. maja — ustanavljali samorastniško protiokupacijsko organizacijo. Obrazi so se nam zjasnili precej, ko smo se sešli. Na ustanovni sestanek je prišel tudi okrožni sekretar KPS za Savinjsko dolino, še tisto jesen padli Anton Pečnik.

Sestanek je bil ob devetih zvečer ob zaselku Klovno. Zbrali smo se ob tako imenovanem Kozmeljevem, po domače Štrukljevem mostičku, ob potoku Konjščica, na jasi V pašniku, kot domači kraj imenujejo. V jugozahodni smeri ga zapira gozd, ki sega do zaselka Zaglink in od tod v šmiklavške hribe.

Sestanka so se od domačinov udeležili Ivan Kozmelj-Štrukeljca, ali »Johan«, Joško Hanžič-Švejk, Karel Kumar, Franc Kozmelj in pisec. Kasneje je imela skupina, večkrat razširjena z nekomunisti, vrsto sestankov pri Kozmelju in takrat Plavšakovem kamnolomu v Grajski vasi, kamor so prihajali tudi Preboldčani, posebno neki »Franci«. Tega sem tudi jaz poznal samo po tem vzdevku. Eden najbolj priljubljenih predvojnih preboldskih komunistov France Hribar mi je po vojni rekel, da je to bil Ivan Plaskan, takrat vojni referent, znan kot prvi ilegalec v Savinjski dolini, ki so ga pa Nemci kmalu zajeli in ga kot talca ustrelili že v prvem letu vojne. Precej je prihajal takrat med Taborčane tudi Rudi Hribar. Sam se spominja, da nas je obiskal konec maja in v začetku junija.

Naš gost ob ustanovitvi Anton Pečnik kajpak ni nadrobno vedel, s kakšnimi tiči ima opravka. Preizkusil nas je tako, da je vztrajno molčal, češ da bodo že sami izdali, kaj imajo za bregom. Tako nam ni preostalo drugega, kot da smo začeli z ustanavljanjem celice. Nagovor in obrazložitev linije je morala biti gostu po godu, tudi z besedico me ni popravil. Tako sem malo bolj korajžen prešel na drugi del. To je bil posnetek tega, kar sem tako po strani zvedel od znancev, komunistov v Ljubljani, in precejšnja zmes tiste romantike, ki se je nabrala pri branju raznih karbonarskih in podobnih zarotniških zgodb.

Občutek mi je nalagal, da bo najbolje, če pohitim s formalnim delom ustanovitve. Zdrdral sem nekako zakletev, ki sem jo že prej ves dan v mislih sestavljal. Govorila je o zvestobi slovenskemu narodu in nič manj vzneseno o Sovjetski zvezi in proletarski revoluciji. Prisego so za menoj ponavljali vsi domačini. V večglasni izgovorjavi se mi je zdela že kar imenitna — po skoraj dvajsetih letih, ko sem vse zapisal, seveda ne več; okusi se z leti pač menjajo! Takrat sem celo na to pozabil, kaj bo rekel naš gost.

Gotovo si je mislil:

No, serbus! Med čedne operetnike sem padel. Od kod so le vzeli to nemogočo sentimentalnost...

In ti šaljivci bi se šli radi revolucionarje...

Ker tega ni rekel, nam ni kvaril razpoloženja. Mogoče pa se ga je malo navzel od nas, saj čisto hladen menda tudi ni mogel ostati ob vsem. Povsem prazen prizor le ni bil.

Topel spomladanski večer je zaprl pokrajino v svoje mračne ograde pred vsakršnimi prepovedanimi očmi. Jaso polkrožno obdaja gozd. Vrhovi visokih borovcev in smrek mečejo na pravkar zbrane zarotnike še svojo temno nočno moč. Čeprav domačini, so se sence tam na jasi komaj prepoznale; gostu iz Prebolda pa morajo, ne da bi se pogledali iz oči v oči, zaupati, kakor on njim. Gori pod nebom pravzaprav ni tako temno. Na redko raztrgani oblaki so prav dobro vidni. V bližini šumi potok. Onstran njega, kakih slabih tisoč metrov od širokih Devc, močvirnih travnikov, po veliki cesti sredi doline pa tipljejo reflektorji švigajočih okupatorjevih avtomobilov. Vse povzdiguje dogodek, le skrivnostni gost ne. V njegovih rokah je potrditev ali zavrnitev vsega, česar smo se lotili, in kljub temu ne črhne niti besede.

Nič. Ostal je nem in še naprej vzvišen kot raziskovalec, ki ve, kaj hoče. Razumljivo. Hotel si je priti na čisto, kakšni nagibi nas vodijo.

Zakletev je bila za nami.

Nanaglo smo si podali roke in si prav po karbonarsko prisegli brezpogojno tovarištvo in zvestobo stvari, ki je bila zavita v najbolj izbrane besede. Romantika pri predvojnih komunistih ni bila posebno čislana cvetka. To sem vedel. Kar najurneje sem zato prešel na konkretne stvari.

Izvoliti je bilo treba sekretarja. Določili so mene. Takrat sem tudi postal samo napol Habjan in dobil ilegalno ime Jan.

Za namestnika sekretarja so izbrali Ivana Kozmelja-Strukeljca.

Gost še vedno ni nič pomembnejšega pripomnil.

Prešli smo na delovne naloge. Tudi to je naglo steklo, ker smo že davno vse premleli.

Zbiranje orožja je bilo prvo, drugo pa vsestransko kljubovanje tujcem. Seveda, v enem stavku, tako kot zdaj, tega nismo opravili. Da bi dosegli čim večjo množičnost, je bilo sklenjeno, da z izjemo sekretarja vsak član skupine, pravzaprav komiteja, kar je dejansko bil, organizira v svojem okolišu, to je v posameznih vaseh, trojko tako, da poveže še dva zanesljiva izvenpartijska tovariša, ki sta bila vezana samo nanj. Za ločene trojke smo se odločili iz varnostnih razlogov; že vnaprej smo hoteli preprečiti vsako izdajo. V trojke smo takoj pritegnili Ludvika Plavšaka, Franca Jesenika, Leopolda Zupančiča, Milka Pepela in Milka Cukala. Poleg nekaterih drugih za te trojke izbranih domačinov je bil izbran tudi Ivan Ocvirk, kmalu po vojni leta 1952 okrajni sekretar partije, oziroma predsednik celjskega okraja.

Ker ga je že zgodaj vzel na piko gestapo, ni mogel v tesnejšo povezavo. Kak teden po našem ustanovnem sestanku, 15. maja 1941,

so ga policisti ob štirih zjutraj iskali na domu. Uspelo mu je, da jim je pri drugem izhodu pobegnil in se prebil v Ljubljano, ki je bila pod italijansko zasedbo, od koder je ob kapitulaciji Italije šel v partizane na Dolenjsko.

Po datumu Ocvirkovega pobega tudi vem, da je bil naš ustanovni sestanek kak teden prej — kot že rečeno precej verjetno v sredo 7. maja 1941.

Čeprav so bile skupine osnovane kot trojke in tudi sicer organizacijsko zelo začetniške, je sekretar Anton Pečnik obliko in vsebino našega načrta potrdil, ko se je slednjič le odrešilno oglasil.

Za nas je bilo najvažnejše to, da je že rekel: Dotlej, ko se bomo v komiteju pogovorili in vam poslali točnejša navodila, delajte v taki obliki, kot ste si jo postavili.

Tudi zvezo nam je povedal. Bila je pri Kuniki Kotnikovi v Kaplji vasi. Preboldčani so z nami imeli zvezo preko Hanžiča, ki je takrat stanoval na Rezani, kasneje pa po Ivanu Kozmelju. Kot nekakega opornika nam je določil Ivana Farčnika-Buča iz bližnje Prekope na Vranskem. Do te povezave je tudi takoj prišlo. Oskrbel jo je sekretar Ivan Pečnik sam.

Vprašanje, ki nas je najbolj zaposljevalo, je bilo torej rešeno — naš preboldski Rim nas ni zavrgel. Vključil nas je v odpravo, ki se je bojevala zoper stari svet in hkrati odpirala vrata v novega.

Vsega tega se spominja Viktor Šuštar-Dobroveljski Miha, ko ga je Pečnik kmalu nato obiskal. Mihu in Ivanu Farčniku-Buču je pripovedoval novico in ju hkrati oštel:

»Kaj čakate z množičnim delom nad Vranšani? Poglejte Taborčane. Tam so se tako rekoč sami organizirali. V vsaki vasi že imajo zanesljivo organizacijo. Dajte, pobrigajta se tudi vidva za Vransko!«

Šla sta na delo. Buč pa je potlej redno prihajal med nas in bil kasneje tudi sekretar našega okraja.

Posebno zanimive podrobnosti v zvezi z našo ustanovitvijo se spominja Albin Vipotnik-Strgar, takrat član savinjskega okrožnega komiteja.

Anton Pečnik je na seji komiteja z majhno nezanesljivostjo, kaj bodo rekli drugi člani, poročal o delu Taborčanov in o tem, kakšna navodila nam je dal in s kom nas je povezal. Dušan Kraigher-Jug, član CK, ki je bil kot instruktor navzoč, je soglašal s Pečnikovo odločitvijo. Kmalu so se tudi drugi ogreli in pritrjevali Dušanu Kraigherju-Jugu. Navdušil se je in poudarjal, da je treba vsak tak samonikel primer tudi v bodoče, kjer koli bi se pojavil, resda preveriti, a potem brez cincanja vključiti v osvobodilni boj, kot sta tudi pri nas to storila Pečnik in ilegalec Franci.

Med redkimi, po vojni živimi pričami tega delovanja sta domačina Norbi Natek in bivši občinski tajnik Alojz Križnik, ki se je takoj po prihodu Nemcev umaknil iz Tabora v Šmikłavž na samotno kmetijo svojih staršev in se gori povezal s prvimi ilegalci. Z obema

je imel zvezo Karel Kumar, kot član celice, kakor smo našo organizacijo imenovali.

Kumar je hotel Križnika povezati z našo grupo in tudi zaradi samokresa, ki ga je ta imel, mu je šlo. Čeprav je bilo sklenjeno, da mora vse ostati strogo tajno, celo člani trojk lahko vedo samo tisto, kar se njih tiče, se novopečeni organizator tega ni držal. Povedal mu je vse podrobnosti, imena članov celice, pa tudi kdaj in kje smo se organizirali in kaj še nameravamo. Če bi to zvedel kdo drugi in ne tako rekoč prvi pollegalec Alojz Križnik, bi bilo lahko usodno za vse, a tako je Kumar samo hitreje prišel do samokresa in nabojev. V Križniku je pustil tudi posredno pričo o takratnem delovanju. Kumar se z njim spričo oddaljenosti in drugega dela ni več sestajal. Križnik pa je odtlej sodeloval z drugimi tovariši, predvsem z onimi z revirjev in Radom Zakonjškom-Cankarjem in njegovo tehniko. Zaradi aktivnega dela je bil leta 1944 aretiran in odpeljan v Dachau, ki ga je preživel.

Tudi Norbi Natek je že spomladi začel sodelovati s Karlom Kumarjem. Z vključitvijo v organizacijo in prihajanjem na sestanke je takrat še okleval. Kumar mu je kljub temu zaupal marsikaj, saj je vedno pomagal, ne samo njemu, tudi drugim.

Znanemu aktivistu iz Trbovelj, taborskemu domačinu Ivanu Šornu je kot tajnik gasilske organizacije preskrbel več članskih izkaznic. Dokler Nemci niso uvedli novih osebnih legitimacij, so namreč samo gasilske članske izkaznice priznavali kot verodostojno izkazilo, vse drugo, ne nemško, je bilo zanje neveljavno. No, s temi gasilskimi papirji so revirski aktivisti precej varneje postopali po svojih negasilskih poteh. Zlasti pa so bili primerni za prehod pri Lazah in vso, še ne trdno postavljeno mejo med Ljubljansko pokrajino in ostalo od Nemcev zasedeno Slovenijo.

Taborska skupina je v maju in juniju nadalje trgala okupatorjeva navodila in lepake. Prav posebno drzen je bil Viki Urankar, kovač iz Ojstriške vasi, ki je takrat komaj zapustil ljudskošolske klopi. Za krmilom kolesa je imel posodico z barvo, ki mu jo je dal Cukalov Milko in je prepleskaval napise. Seveda se ni lotil vsakega po vrsti, ampak je spackal le vsako drugo in tretje znamenje. Na delu ga je pri nekdanji Kumarjevi gostilni zalotil orožnik Kočevar, ki je znal slovensko. Na vprašanje, kaj počne, mu je fant malomarno odgovoril:

»Župan mi je naročil, naj prekleskam napis, ker ga bodo predrugačili.«

Orožniku stvar ni šla tako gladko v glavo. Stopil je s kolesa, da bi poba natančneje prijel. Ali medtem ko se je on obračal, mu jo je Urankar pobrisal. S ceste je zavil na kolovoz in izginil med njivami hmelja in koruze, kjer se je orožnik moral odpovedati zasledovanju.

Drug tak primer je razbijanje vaških napisnih tabel in kažipotov na križiščih, dne 14. junija, kar pa je bilo storjeno že v povezavi s Preboldčani in drugimi aktivisti.

Navezali smo tudi stike s fanti iz znane in kasneje skoraj v celoti pobite, oziroma izseljene Kudrove po domače Krvavičnikove družine. Samotna domačija stoji na Vrheh, vegastih planjavah, za skalnatim vrhom Krvavice. Ti so bili ob kapitulaciji kraljevine v Krvavici napravili celo orožarno. Nekaj od tega, na primer puške zavite v vrečevino, je sodelavec Joška Hanžiča, Lovre Pepel kar na kolesu pripeljal in spravil v roke taborski skupini.

Iz istih namenov je Ivan Kozmelj že zelo zgodaj navezal stike z Ivanom Rančigajem. Rančigaj je sicer doma iz Čepelj pri Vranskem, a je imel teto Leopoldino Orešnik v zaselku Klovno pri Taboru. Na domu Orešnikove se je veliko zadrževal Kozmelj. Tam sta se z Rančigajem spoznala. Preko Rančigaja so potem stekle nove zveze na Vransko v prvi vrsti do Franca Goloba, Slavka Košenine in še nekaterih. Golob in Košenina pa sta takoj — seveda poleg Rančigaja — postala najbolj dejavna zaupnika in zanesljiva Kozmeljeva obveščevalca.

Kako sta Ivan Kozmelj in Joško Hanžič povezala sosedne Gomlane s taborsko skupino, najbolje pove Polde Travner v brošuri »150 let šole na Gomilskem«, kjer med drugim zvemo:

V začetku okupacije smo bili mirni in smo opazovali, kaj se dogaja. Vendar, ko so začeli zapirati in izseljevati naše ljudi, smo se brž osvestili. Seveda ne vsi.

Junija sta se prišla na Boljsko kopat Franc Lapajne in Anton Pečnik, komunista iz Prebolda. Oba sta tudi že bila ilegalca na terenu. Z njima je bil Ivan Kozmelj-Štrukeljca iz Zaglinka. Seznanili so nas (Franca Božiča, Jožeta Knifica, Jožeta Hanžiča in mene) z začetki NOB na Štajerskem. Pozneje, na drugem sestanku pri Bertlu Fondu smo se domenili o formiranju trojk. Prvo tako trojko smo sestavljali Franc Božič, Jože Knific in jaz. Kmalu nato je sledil tretji sestanek, na katerem smo dobili že propagandni material. Naloženo nam je tudi bilo, da moramo zbirati material (orožje, hrano, obleko, obutev in denar) in vse skupaj prinašali do Ivana Kozmelja-Štrukeljca v Zaglink pri Taboru ali pa k Ojstrčanu Klemenovemu Viktorju, ki je takrat stanoval pri Kokovih, nasproti kovača Andreja Urankarja na Rezani pri Gomilskem.

Jože Hanžič je imel potem nalogo, zbrani material transportirati na Trojane. Razen nas treh so zbirali stvari še Albin Drča, ki so ga bili izpustili iz Starega piskra na »svobodo«, in Franc Stožer. Od Slokanovih iz Polč smo pripeljali kar poln paruč hrane.

Čeprav pravi Travner, da je Joško Hanžič takrat dobil stik z gibanjem, je to samo dokaz načrtnega dela Kozmelja in Hanžiča, ki sta se pač poslužila take oblike seznanjanja. Hanžiču pa to ni bilo več potrebno, saj je ravno on povezal taborsko »celico« s preboldskimi komunisti in zlasti sekretarjem Antonom Pečnikom.

Poleg številnih drugih zvez v okoliških občinah je imel Hanžič zanesljivo in neskopo zaslombo pri Milanu Krašovcu, trgovcu v Braslovčah. Karel Kumar je imel stike z Žalčani, predvsem Brankom Krašovcem in njegovo zalogo razstreliva.

Nič manj, posebno za kasnejše akcije, ni bila važna družina takratnega prevoznika Ivana Glušiča iz Malih Braslovč, kar vse pa še pride na vrsto.

Med temi skupinami so obstajali stiki in tudi večji sestanek so imeli poleti v žovneških gozdovih pod Dobrovljami. Nanj je bil po Karlu Kumarju povabljen tudi Norbi Natek, vendar se, kakor je sam pravil, ni mogel odločiti, da bi se sestanka udeležil. Za nadrobnosti srečanja in vsebino pogovorov je zvedel od drugih udeležencev. Eden izmed vodilnih organizatorjev tega sestanka je bil Ivan Farčnik-Buč.

Sredi junija sem se zaradi očitne kompromitiranosti moral umakniti v Celje. Nemci in njihovi podrepniki so namreč vse pogosteje spraševali, kaj delam, in se zanimali za moje zveze. S prijatelji sem se dogovoril, da so raznesli okrog: pobegnil je v Ljubljano. V resnici pa sem odšel v Celje, kjer sem ostal še naprej v stiku s celico, ki jo je potlej vodil Ivan Kozmelj-Strukeljca. Sestajala sva se v mestu in okolici in nekajkrat tudi skupaj s starim organiziranim komunistom Lipčetom Jurharjem, ki je kasneje poleg Ivana Farčnika-Buča tudi po partijski liniji skrbel za taborski okoliš.

Prišel je za ves svet usodni 22. junij 1941. To je bil dan, ko je nacistična Nemčija vdrla v Sovjetsko zvezo. Dogodek je naše ljudi še bolj razgibal. Iskali so drug drugega, premlevali radijska poročila tujih postaj in si v pogovorih dajali poguma. Kjerkoli so imeli zemljevid, so domači in zanesljivi znanci presojali pogoje obeh vojskujočih se velikanov in kljub nemškemu napredovanju vztrajali v prepričanju, da vse skupaj pelje samo v Hitlerjev končni poraz.

Na dan nemškega napada na Sovjetsko zvezo, ali morda malo za tem, je pobegnil iz Celja Lipče Jurhar, kjer je bil doslej delal. Odšel je v domače šmiklavške hribe.

V bližini njegovega doma se je prav tako skrival pisatelj Rado Zakonjšek. Do poloma prve Jugoslavije je v Celju izdajal družinski časopis. Ko so prišli Nemci, je seveda moral z delom prenehati in tudi njega bi že davno prijeli, če bi jih bil čakal. Zatekel se je k sorodnikom v Šmiklavž. Ko je prišel še sosed Lipče Jurhar, je tu zaživelo novo protiokupatorsko žarišče, ker sta tovariša preko Jurharja navezala zlasti na komuniste Trbovelj; v Ojstriški vasi pa je Zakonjšek imel stike z Alojzom Cukalo, kjer je vsa družina tako ali drugače pomagala.

Dne 22. julija je bila na teritoriju bivše občine Tabor ustanovljena revirska četa. Formirala se je na Vrheh ali bivšem Šentlenartu, nekaj deset metrov od opuščenih poslopij nekdanje kmetije Novak, po domače Gornji Tomažovc.

Na kraju, kjer je bila osnovana, je bil po vojni postavljen spominski kamen s ploščo in kratkim opisom.

Po nekaterih virih se je ravno tako v noči med 22. in 23. junijem, po drugih pa 24. junija v gozdovih med Taborom in Preboldom osnovala Savinjska četa. Takoj ob njenem nastanku ali malo kasneje so se vanjo vključili tudi tile Taborčani: Ivan Kozmelj-Johan, Joško

Hanžič-Svejk, Lipče Jurhar, Leopold Kozmelj in Rado Zakonjšek-Cankar.

Spričo dveh čet, ki sta se po vsakem križarjenju znašli spet v taborskih hribih in domačijah v nekaki domači luki, je razumljivo, da so se s tem dogodki tako množili, da jih preprosto ni mogoče v celoti obnoviti.

Najvažnejše je vsekakor, da so se v šmiklavških hribih in na Vrheh, ki ločijo trboveljski rudarski bazen ali na kratko revirje od Savinjske doline, v svojih organizacijskih nalogah srečavali komunisti obeh področij. Njihove stične točke so bile v prvi vrsti domovi Rada Zakonjška, Lipčeta Jurharja in Krvavičnikova domačija na Vrheh. Prav tako so se tu zadrževali tudi prvi partizani in aktivisti. Med aktivisti so prihajali predvsem okrožni sekretar Anton Pečnik, brata France in Rudi Hribar, z revirske strani pa največ Vili Vresk in Lojze Hochkraut, ki je bil takrat sekretar partije za trboveljsko okrožje.

Lojze Hochkraut je v začetku avgusta 1941 na robu gozda pod kmetijo Jožeta Galovška, po domače Ramšaka, ustanovil množično organizacijo že s pravim imenom Osvobodilna fronta. Vse, kar je bilo v zvezi z ustanovitvijo, sta pripravila Lipče Jurhar in Rado Zakonjšek. Vabila sta domačine in tudi pripeljala Hochkrauta na sestanek. Prvega množičnega sestanka so se udeležili v glavnem tisti, ki so bili že imenovani kot prvi organizirani člani celice oziroma trojk, dalje eden prvih in najbolj delavnih preživelih sodelavcev France Kos in Avgust Ulaga.

Že po tem, da sta na taborski teren poleg drugih prihajala sekretar trboveljskega partijskega okrožja Lojze Hochkraut in seveda tudi sekretar savinjskega okrožja Anton Pečnik, kamor je prej spadal, kaže, da takrat še ni bilo povsem jasne razmejitve. Čeprav ni mogoče ugotoviti točnega datuma, je bil približno v istem času še drug pomemben sestanek.

»Avgusta leta 1941«, je pravil Albin Vipotnik-Strgar, »smo imeli pri Cukalovih v Ojstriški vasi sestanek, ki se ga je udeležilo kakih šest ali sedem ljudi. Dobro se spominjam, da je bil tam okrožni sekretar Anton Pečnik, Milko Cukala in jaz. Drugih imen nimam več v spominu.«

Prav tako se Vipotnik-Strgar ne spominja, ali je bil sestanek v glavni hiši, to je v trgovskem poslopju sredi vasi, ali na žagi, ki je ob gozdu, kar je bolj verjetno, saj so bila vsa shajanja tam, bodisi pri žagarju Frenku Kozmelju ali na kozolcu.

Tu sem sodi tudi sestanek, ki ga je imel Anton Pečnik z Maksom Cukalo, bivšim županom Tabora, in nekaterimi drugimi pri Ludviku Plavšaku, kakor se dogodka spominja Viktor Soštar-Miha.

Prej omenjeni Cukalov kozolec je važen tudi zaradi tega, ker je na njem imel Peter Sprajc iz Griž radijski sprejemnik za sprejemanje novic. Drug, električni aparat, mu je električar Leopold Zupančič neopazno vdelal v omaro v stanovanju žagarja Frenka Kozmelja. Ker je aparat prinesel Milko Cukala, so nekateri mnenja, da

ga je dal on, vendar kolikor jaz vem, ga je dal na razpolago Darko Završnik iz Gomilskega, oziroma ga je posredoval od pobeglega Jožeta Knifica.

Zastran Završnika, h kateremu se še povrnemo, je treba povedati, da je bil novomašnik in je čakal na kaplansko mesto. Tega ni dobil, saj je znano, da so Nemci tudi na škofiji povzročili veliko zmešnjavo, zaprli več kanonikov in duhovnikov in jih po Mariboru vodili na sramotilno prisilno delo. Kasneje, ko je škofija za silo uredila svoj odnos z okupatorjem, pa so mu preprečili namestitev s tem, ker so ga aretirali in po dolgotrajnih mučenjih v zaporu ustrelili.

Neprizanesljivo ravnanje Nemcev z duhovščino in brezupnost Slovencev mu je pomagalo, kakor tudi nekaterim drugim, da je lažje aktivno sodeloval s skupinami, za katere je vedel, da jih vodijo komunisti. Še prej, takoj po prihodu nasilnikov, je skupaj s študentom Milkom Pepelom iz Ojstriške vasi tiskal in razširjal protiokupatorske lepake. S taborsko skupino je prešel predvsem v stik po Ivanu Kozmelju, ki je bil njegov sorodnik. Nasploh je Tabor igral pomembno središčno vlogo. Nič ni takrat šlo iz revirjev v našo dolino in iz nje nazaj, da ne bi v šmiklavških hribih šlo mimo domov Lipčeta Jurharja, Rada Zakonjška in Krvavičnikovih fantov na Vrheh.

V dolini je bila taka točka predvsem dom Ivana Kozmelja, Cukalova žaga in poslopja, ki so sodila k njej. Tu se je tudi zdravil eden prvih, če ne sploh prvi ranjenec v Savinjski dolini, Lojze Vresk, kot je pravil Viktor Soštar-Miha. Frenk Kozmelj, Milko Cukala in Ludvik Plavšak so skrbeli zanj in mu nosili hrano.

Ker je Spraje tu sprejemal novice in tiskal svoj radijski vestnik in številne protiokupatorske letake, jih je bilo treba tudi tu prevzemati. Raznašali so jih na vse mogoče načine. Žena žagarja, Marija Kozmelj, jih je na primer obula v čevlje in jih mimo policije spravila na odrejeno mesto. Največ tega so prenesli ponoči, ko so prihajali partizani in drugi aktivisti na zvezo.

Zgodilo se je celo, da je na kozolcu ali na žagi kdo ostal čez dan. Neprevidnosti partizanov in verjetno še bolj ogleduštvu zapitega in propadlega peka Mihaela Granda je pripisati izdajo. Ker sta žagar Frenk Kozmelj in njegova žena Marija pravočasno vse poskrila, ni bilo hudega. Za Nemci so spet prišli aktivisti in delovanje je teklo še lep čas naprej, kot da se ni nič zgodilo.

Čeprav so ljudje ne enkrat samkrat prestrašeni osupnili spričo naglega prodora Nemcev v Rusijo, volja do odpora ni upadla. Skrivna in vsestranska mobilizacija okupatorju nasprotujočih sil jim posebno po razpoloženju prebivalcev v njihovih prisilnih nacističnih organizacijah ni ostala skrita.

Kakor v časopisu in radiu so na apelih tako imenovanega »vermanšafta« poveličevali »posebne objave svoje vrhovne komande« in zasedbe na vzhodni fronti v zgodovinsko neminljive zmage.

V središču vasi Tabor, ki je bila do porušenja, med boji z Nemci v maju 1944, zaokrožena v prijeten trg, so imeli kot v drugih središčih

na Štajerskem veliko tablo z orisom Evrope, Sredozemlja in delom azijskega ozemlja Sovjetske zveze. Celotnega ozemlja te države jim ni bilo pametno kazati: preobsežno je: tako veliko, da je vse začetne izgube s svojimi junaškimi prebivalci lahko preneslo in jim še prej

Apeli ali nekake »politične ure« so bile pred tem zemljevidom

Apeli ali nekake »politične ure« so bile pred tem zemljevidom

front, ki je stal pri šoli, ali pa tudi v zdajšnjem domu »Partizana« oziroma v gostilnah. Govorili so domači »šturm« ali drugi »firerji«, pa tudi »ugledni gostje« iz Vranskega in Celja.

Ob nekem takem apelu se je zbora udeležil tudi Ivan Kozmelj, čeprav se je takrat že skrival. Za vsak primer je nosil v hlačnem žepu samokres: bil je tako velik, da ga niti dobro skriti ni mogel.

Vranski orožnik Kotmayer razkazuje točke po tabli in govori in govori, kako dobro jim gre v Rusiji. Vročekrvnemu Kozmelju stvar ni šla v račun. Sedel je med zadnjimi in tam pridno godrnjal.

Opreznеži okrog njega so plašno gledali, kaj bo, drugi pa so se hahljali, kot da gre za najbolj smešne stvari.

Nemca je stvar najprej presenetila: navsezadnje je bil »vermanšaft« — pomožna vojska in noben veseljaški klub. Ko je zasumil vzrok, je zarohnel nad njim, kaj misli in kaj pravzaprav hoče.

Milko Cukala, ki je bil takrat po sili »šturmfirer«, ni želel nesreče, najmanj Kozmelju. Ostalo bo skrito, ali je orožnika pomirilo Milkovo dopovedovanje, da je nerodnež pijan, ker je malo tudi res bil, in naj mu spregleda, ker je drugače disciplиniran, ali se je ustrašil Kozmeljeve kretnje. Ko je orožnik naredil korak proti njemu, je povzročitelj nereda segel naglo v žep. Kot vojak je vedel, da bi iz izzivalčeve cevi prej počilo, kakor pa bi on lahko izvlekel orožje. Na »vermanšafterje« se pa tudi ni mogel zanesti. Držali so se kot lipovi bogovi in zijali vanj, kot da jih stvar nič ne briga.

Eno k drugemu: slabo je kazalo. Najbrž si je ded* mislil: previdnost je mati modrosti. Preostalo mu ni drugega, kot da se je zadržal in pomiril. Potem je naglo zaključil apel in sedel na motor. Ko pa je grešnika drugič s patruljo iskal okrog, ga ni bilo nikjer več najti.

A drznež je potegnil slabe obresti. Pri svojih obveščevalnih ogledih in drugih poteh po dolini je moral odtlej dosti bolj paziti. Klešče za merjenje lesa niso več zadostovale, pa tudi potrdilo, da je pooblaščen Cukalov lesni nakupovalec, ni bila več zanesljiva listina.

Do konflikta se je lahko počutil najbolj varnega s tistima dvema stvarema, saj mu jih je preskrbel sam — resda neprostovoljni »šturmfirer«, član njegove trojke Milko Cukala. Tisto, kar je opravil prej, tako da je kot nakupovalec lesa ogledniško kolesaril okrog Dobrovelj in Vranskega ter Braslovčami, Preboldom in Tabora, je zamenjala deloma noč, deloma zvijača.

Zaupnike je bilo treba obiskati, poročila je bilo treba zbrati in še bolj urno jih je bilo treba spraviti do partizanov, ki so se že dajali zdaj tu, zdaj tam. Ker so iz zaplenjenega Prosvetnega doma pravo-

* mož

časno izginile maskerske potrebščine, se je tudi to lahko uredilo. Stara igralca Joško Hanžič in Polde Zupančič pa seveda nista bila slaba maskerja. Z očali in vsemi drugimi dopolnili oskrbljenega Kozmelja ni vsak nebodigatreba mogel prepoznati in ustavljati; še znanci so ga težko prepoznali, tak je včasih bil.

Stvari, kot je bil Kozmeljev nastop, resda niso pospeševale konspiracije, a po drugi strani so nesporen dokaz o razpoloženju prebivalstva in tudi komandnega sestava. Saj so bili na primer v Taboru vsi zaporedni »šturmfirerji« antinacisti, Ludvik Plavšak, Milko Cukala pa najdelavnejša člana prvih trojk, ki so prerasle v OF in samo Partijo.

Podobno je bilo še kje v dolini, posebno tam, kjer Nemci niso imeli svojih ljudi dovolj, in pa takih, ki bi znali zadosti nemško, da bi jih lahko postavili na mesta, ki so po njihovi dlakocepnosti morala biti izpolnjena.

Poudarjam, taka je bila »vermanšaft« ali »obrambno moštvo« samo v začetnem obdobju. Lep čas je namreč organizacija bila bolj od privržencev OF izkoriščena krinka za pomoč nastajajočemu gibanju kot pa nekaj, kar so želeli Nemci. V teh svojih začetnih, političnih poskusih so jo hoteli narediti za nekako deželno vojsko, ki so jo potem v letu 1942 tudi uradno formirali. Po njihovem naj bi po tem aktu polagoma prešli v nemško »vermaht«, deloma pa naj bi kot domobranci pomagali firerjevim opričnikom, da bi lahko deželo kar najhitreje napravili nemško, kakor jim je bil Hitler naročil prve dni okupacije.

Vsa odlično razpredena dejavnost se ne bi mogla tako uspešno odvijati, če ne bi že takrat obstajali odbori Osvobodilne fronte. Zajet ni bil samo industrijski pas na desnem bregu Savinje, od Liboj do Prebolda, skratka kraji, naslonjeni na gorski rob od Mrzlice do taborskih hribov, temveč je OF zajela tudi vse kraje na prostornejših poljih levega brega. V mnogih krajih, kot tudi v Taboru, se je dopolnjevala še z zametki kasnejših gospodarskih komisij in vaško zaščito, ki jo je vodil Polde Travner iz Gomilskega.

Kljub izseljevanju in vsem mogočim drugim oblikam terorja, in nekaterim, kot se je kasneje izkazalo, dovolj nevarnim nemčurjem in izdajalcem, s čimer ne mislim na tiste, ki jih je zlomilo mučenje v zaporih, je kljubovalna vojna vidno rasla.

Na vsem Slovenskem ga gotovo ni predela, kjer bi v poletju in jeseni 1941. leta osvobodilno gibanje v takih pogojih doseglo tako množičnost, kot jo je v spodnji Savinjski dolini. Vsepovsod je bilo čutiti organizirano delo preskušenih partijcev. Redki tudi niso bili zametki samoniklega protiokupatorskega delovanja, ki pa se je prej ali slej zlil z delom komunistov, kajti samo v njihovi široki organizacijski povezanosti in idejni trdnosti je vsakdo čutil zadostno jamstvo, da se bo res dalo kaj narediti.

Takratni član okrožnega komiteja Savinjske doline Albin Vipotnik-Strgar mi je našteval številne odbore OF v okolici Žalca, Griž,

Prebolda in seveda Tabora. Tu je zajeta tudi Ojstriška vas z zaselkom Klovno. Prav gotovo ni pretirano, če zapišemo, da je bil v tistem času to najbolj aktiven in razgiban okoliš v vsej Savinjski dolini.

Delno je to pripisati tudi bližini Dobrovelj in že bolj taborskim hribom z Javorjem in Ojstriško planino, kjer je bila stična točka revirske in savinjske čete in s tem tudi vsega drugega proti okupatorju usmerjenega delovanja. Vendar okolje samo na sebi še ni dovolj, če ni pravih ljudi. In tudi ti so bili, zlasti Ivan Kozmelj, Joško Hanžič, Karel Kumar in Milko Cukala. Ta je s svojega bogatega doma in velike trgovine lahko marsikaj preskrbel, in seveda, kar ni nič manj važno, tudi pozitivno vplival na okolico.

V takem okolju se je torej razraščal odbor Osvobodilne fronte. Skrbel je za najrazličnejše naloge in bil močan zametek tiste ljudske oblasti, ki se je izoblikovala proti koncu osvobodilnega boja.

Zgodovinar, ki bo nadrobneje osvetlil vse to dogajanje, bo nujno prišel do podobnih ugotovitev, ugotovljenih tako za dolino kot samo Ojstriško vas z zaselkom Klovno.

Prišlo je celo do očitnih znakov sodelovanja »vermanšafta« s partizani. Kakor je pripovedoval Milko Pavlinc, so taborski vermanšaftniki preko Ivana Kozmelja obvestili Savinjski ali Šlandrov bataljon, da naj v stiski udarijo tam, kjer so oni, in jih bodo vedno spustili skozi obroč ali opozorili, kako naj se izognejo zapori. Vermani so bili v tistem času zelo slabo oboroženi — samo pet nabojev je vsak dobil; dokaz, koliko so jim zaupali Nemci.

V obkoljevalnih napadih na Čreti na Dobrovljah so bili kajpada pritegnjeni tudi Taborčani. Po boju, v katerem so partizani uspešno odbili vse posamične in združene napade esesovcev, vojaštva in »vermanšaftnikov«, pa je Milko Cukala, kot je bilo dogovorjeno, s signali iz žepne baterije opozarjal partizane, kje so oni in kje je prehod najlažji.

Viktor Šoštar-Dobroveljski Miha, ki je takrat s svojim odličnim poznavanjem terena vodil in izvlekel bataljon iz obroča, je k temu še dodal:

»Z neprostovoljnimi predstavniki taborskega »vermanšafta«, to je Milkom Cukalom in Ludvikom Plavšakom smo imeli že prave vojaške dogovore, da bi nam šli tudi na pomoč, kadar bi bilo treba, oziroma bi del najsumljivejših udaril Nemcem v hrbet in sploh prestopil v partizane.«

Morda se bo komu zdelo pretirano poudarjanje neizpeljanih načrtov, ali pa bo vprašal, zakaj se to ni zgodilo. Stvar je treba vsekakor ocenjevati s pogojev leta 1941. Do teh misli so prišli malce kasno, nekako v času priprav za brežiški pohod.

Ko so se vrnili, so okoliščine prisilile celo vojaško že precej vrasel bataljon, da se je začasno razšel po prezimovališčih. S tem pa je množično kljubovalno razpoloženje Taborčanov in drugod po dolini doživelo hud upad.

Odtlej dolgo ni več dalo tistega, kar bi bilo ob poletnem razpoloženju lahko doseči — namreč še izrazitejši odpor Savinjčanov.

Vsak zakaj pa ima tudi svoj zato. Neprecenljiva škoda v tej zvezi je ravno zajetje in izguba člana centralnega komiteja KPS Slavka Šlandra in sekretarja celjskega okrožnega komiteja Franca Vrunča, ki sta bila že 24. ali 25. avgusta 1941. ustreljena v Mariboru. Poleg teh dveh vodilnih komunistov pa je gestapu uspelo pobiti v času največjega snovanja osvobodilnega boja savinjskega okrožnega sekretarja Antona Pečnika in še več pomembnih organizatorjev na Spodnjem Štajerskem. Spričo tega je potlej razumljivo manjkalo široko razgledanih in revolucionarno usposobljenih kadrov in nič manj časa, da bi jih lahko revolucija sama vzgojila ali morda še bolje, pokazala in dvignila iz svoje srede.

Najsposobnejši kadri so bili v bataljonu. Zato so lahko zadržali tudi v vsenarodnem merilu važnem in vojaško pomembnem preizkusu slovenske partizanske vojske na Čreti na Dobrovljah. S takšno zmago se v letu 1941 ne more postaviti nobena naša enota. Šele pozimi v 1942. letu so jim sledili Gorenjci z bojem na Dražgošah.

Slabše pa so se bili pripravili na nenavadno zgodnjo in hudo zimo. Zdaj, in nekoristno gledano nazaj, je očitno, da bi bilo treba bolje misliti nanjo in hkrati jasneje opozoriti izpostavljene terenske delavce, kam se jim je v stiski zateči, in se kajpak na to tudi pripraviti.

Rekel sem, da je manjkalo predvsem časa, kajti okupator je s pomočjo domačih izdajalcev — nemčurjev in plačancev zavohal, kaj se plete po dolini in celo v njegovih organizacijah, zlasti v vermanšaftu.

Brž pa, ko se je tajna policija dokopala do približne podobe, kako stvari v resnici stoje, je usekala neusmiljeno, spet kakor v tem času nikjer na Slovenskem. Bataljona po vrnitvi z brežiškega pohoda dejansko ni več bilo. Zveze so pretrgale vrste zaporednih aretacij in številne na novo ustanovljene policijske in vojaške postojanke. Snega je bilo skoraj meter na visoko. Mraz pa tak, da je Nemce ustavil pred Moskvo. Tako so tudi tisti, ki so še imeli čas, da se izognejo aretacijam, izgubili orientacijo in niso vedeli, kaj jim je storiti. Na pozive gestapa so se sami javljali. Drugi so kot uročeni čakali nanj doma ali pa brezglavo begali iz kraja v kraj in mu domala padli v kremplje. Krvni davek je bil strahoten. Samo Tabor, ki mu je pred vojno manjkalo kakih dve sto prebivalcev do dveh tisočev, ima devetdeset žrtev osvobodilnega boja, torej za Preboldom največ v dolini. Dobršen del tega števila so pobrale ravno aretacije konec 1941. in v začetku 1942. leta.

Po tem orisu moramo iti malo nazaj.

Pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo sem se pobliže zvezal z inženirjem Dolfetom Cizejem. Ta je bil maloprej srečal tudi znanca in vodilnega organizatorja odpora v tem predelu, Slavka Šlandra. Nič presenetljivega ni, če se je začudil, kako se drzne voziti okrog s kolesom. Šlander mu je odgovoril:

»Nemci še niso tako doma, da bi imeli nad vsem pregled!«

Bil pa je vendar bolj previden, kot je Cizej mislil, da je. Ko ga je med pogovorom o okupaciji vprašal, kaj bi bilo treba še storiti, da bi bolj pomagal osvobodilnemu gibanju, je Šlander rekel, da cesta ni primeren kraj za to, ker bi ju lahko kdo opazoval.

Dogovorila sta se, kje se najdeta, in jo nato skupaj mahnila s kolesi v Savinjsko dolino. Tako obliko Šlandrovih »kolesarskih potovanj« po vsej spodnji Štajerski opisuje tudi France Hribar-Savinjšek v knjigi »Nad Mrzlico in Dobrovljami«.

Z inženirjem Cizejem sta se takrat ustavila v gostilni Cvenk v Šentpetru, česar se ob vseh takratnih nevarnostih in morda ravno zato spominja tudi Cvenkova žena. V gostilni sta imela daljši pogovor. Inženir Cizej je mislil na to, da bi šel v ilegalo, partizanov takrat seveda še ni bilo.

Šlander mu je ilegalo odsvetoval, ker se je najhujše izseljevanje zavednih izobražencev že poleglo. Kot inženir, zaposlen na okraju Celje, pa bi po njegovo stvari več koristil, če bi ostal v službi. Nedvomno zato, ker je Cizej doma iz Prekope pri Vranskem, v bližini Tabora in smo se dobro poznali, mu je Šlander naročil, naj se čimprej poveže z našo skupino, oziroma z menoj, ki sem bil že v Celju.

S Cizejem sva bila takoj dogovorjena, ko sva se nekega večera srečala na Glavnem trgu, takrat hrupno ozvočenem Hitlerjevem platzu, in od tod zavila proti Glaziji. Že naslednji popoldan sva sedla na kolesi, ki ju je preskrbel on. Mahnila sva jo po glavni cesti iz Celja do Petrovč, od tu pa skozi Arjo vas k gozdiču s krajevnim imenom Gorica. Gozd leži severno od Celja, oziroma severovzhodno od Arje vasi v bližini holmca z graščino Zalog. Ob potočku na vzhodni strani gradu se pri mostičku odcepi kolovoz, ki takoj preide v gozd. Po nekaj sto metrih poti je Cizej pri rogovilastem kostanju odgrnil mahovito plast ruše in zagledal sem skrbno v zemljo zakopan zaboj, poln ročnih bomb — kragujevk.

Spreletelo me je, kot da sem postal lastnik Salomonovih rudnikov in ne teh nevarnih igrač, kajti zvedel sem, da to še ni vse. Hitreje ko bomo praznili, hitreje se bo na novo polnil, ne samo s kragujevkami, tudi z municijo in samokresi — da, to zadnje, to je še posebno imenitno zvenelo, saj smo bili mladi...

Pri vsem tem posredovanju je zanimivo ozadje. Bivši jugoslovanski aktivni topniški podporočnik Ivan Stojan iz Celja, takrat sedemindvajset let star, se je ob kapitulaciji srečno izmaknil ujetništvu, prišel domov in se preoblekel. Nemškemu pozivu, da se morajo javiti vsi častniki bivše armade, se seveda ni mogel izogniti. Prijavil se je.

Po izjavi očeta doktorja Stojana so mu na uradu rekli, da bi pravzaprav moral v ujetništvo, vendar ker je topničar in ker potrebujejo človeka, ki bi se razumel na strelivo, so ga odredili na delo v skladišče prve jugoslovanske vojske na Gorici, kjer so mnogi naši ljudje sortirali pravkar zaplenjeno orožje in predvsem municijo.

Po istem viru je Ivan Stojan od vsega začetka sabotiral: pokvarjene naboje je dajal med tiste, ki naj bi bili za Nemce »dobri«, a precej od tistih v resnici dobrih je s svojimi sodelavci spravil skozi zaboj, ki smo mu rekli »bunker na Gorici«, v partizanske roke.

Tam je bil zaposlen od meseca maja 1941. Tega se oče zato dobro spominja, ker je sin 16. maja obhajal god. Za praznovanje je pripeljal na dom tudi svojega šefa, upravnika skladišča, ki mu je bil zelo na-

klonjen. Bil je to nek sivolas poročnik, doma s Tirolske. V avstroogrski armadi je bil podčastnik, zdaj se v vojski ni dobro počutil in je bil ves gorak na Hitlerja in naciste.

Po tem bi se moglo sklepati, da je Ivan Stojan delal zelo premišljeno in načrtno. Za svoje namere si je hotel zavarovati hrbet. Kaj takega pa je bilo v tem primeru mogoče le v kar se da dobrih odnosih z redkimi protinacističnimi ljudmi v nemški armadi.

S kom vse je še imel stike, domači ne vedo. Pripovedujejo samo, da je večkrat šel z motornim kolesom k takratnemu podporočniku Francu Inkretu. Ta je takrat bival na Vranskem pri očetu, upokojenem uslužbencu. Franc Inkret je novembra 1941. leta pobegnil na Hrvaško, šel v NOV in po vojni postal generalmajor JLA.

Ivana Stojana je kmalu po osvoboditvi iskal na domu v Celju, kjer ga seveda spričo kasneje opisanega dogodka 1943. leta ni našel.

Gotovo se je želel srečati z njim zato, ker sta bila sogojenca v vojni akademiji. Zatem sta do razsula tudi skupaj služila v polku v Mariboru. Nedvomno je moral imeti Ivan Stojan mimo Inkreta in sina Osetovega Stanka iz Šentpetra, ki ni brez pomena v naši zvezi, stike še z drugimi Savinjčani, kajti Miran Cvenk ga je v jeseni 1941. leta opozoril na nevarnost, ki je vsem grozila.

Za pričujoči opis je važno predvsem to, da se je kmalu potem, ko je moral na delo k Nemcem, dobil s Cizejem. V dijaških letih sta bila sošolca, zato stik ni bilo težko vzpostaviti; izkoristila sta prvo srečanje.

Cizej misli, da se je to zgodilo na pobudo sina Stanka Oseta, njunega skupnega znanca iz Šentpetra v Savinjski dolini. Z njim je Cizej nekajkrat premleval, kaj vse bi bilo treba zoper zavojevalce storiti. Ugotovila sta, da bi bilo predvsem treba zbirati orožje. Spričo tega domneva, da mu je Ivan Stojan tudi tako na naglo in brez kakršnihkoli pogojev zaupal skrivno orožarno.

Dejal je, da ima v skladišču, kjer dela, nekega zavednega Slovenca. Če se Cizej ne moti, je rekel da je bil podčastnik prve jugoslovanske armade. Oče doktor Stojan se prav tako spominja, da mu je sin govoril o nekem sodelavcu, ki je bil z njim in ga je s prvim imenom ali morda tudi z vzdevkom imenoval Strmecki. Skratka, Stojan je imel možnost, da je jemal orožje in ga mimo straž prenašal v naš pravkar odkriti bunker.

Cizeja ni Stojan ne takrat ne kdaj kasneje ničesar spraševal po politični plati. Zadostovalo mu je, da ga je iz dijaških let in sokolskih vrst poznal kot dobrega narodnjaka. Kasnejše šole so ju razdvojile, Stojan je šel na vojno akademijo, Cizej pa je študiral kmetijstvo v Zagrebu in tam postal levičar. Vse kaže, da je bivšemu podporočniku šlo takrat res samo za odpremo orožja iz okupatorjevih rok.

Cizej je pomislil na našo skupino in se takoj ogrel za stvar. Seznanil se je z vsem, predvsem s krajem, kjer so bile stvari spravljene. Čez nekaj dni proti večeru sta si šla ogledat vso reč. Vodič ga je v glavnem, kolikor je pač vedel, poučil o času in običajnih poteh patrulj. Vse področje je bilo razumljivo pod vojaško kontrolo.

Ker je Stojan rekel, da bo začel podčastnik orožje takoj prenašati, je šel Cizej čez nekaj dni gledat, kako je s stvarjo. Na veliko veselje je našel zaboj že poln ročnih bomb prve jugoslovanske vojske.

Nazaj grede, ko je stopal iz gozda, porivajoč kolo, pa ni naletel na tako prijetno presenečenje. Prestregla ga je vojaška patrulja. Zagledali so hkrati drug drugega. Na beg ni bilo mogoče misliti. Tisto vmesno grmovje na robu gozda in kakih sto metrov razdalje mu je vendarle omogočilo, da je odtrgal nekaj kislic in se zapičil v pregledovanje zelišč.

Patrulja, kajpak nezaupljiva, saj se je gibal zaradi bližnjega skladišča na prepovedanem prostoru, je zahtevala papirje. Ni zadostovalo. Šele ko jim je na dolgo in široko razložil, da je kot kmetijski strokovnjak v službi na prehranjevalnem uradu v Celju in da mora po višjem nalogu za ustanovo pregledati mokra zemljišča v celjski okolici in iskati s tem možnosti za boljšo prehrano, kar je vse važno za končno zmago, so se patruljniki potolažili in ga pustili nazaj v mesto.

Ko je šel Cizej že v tretje na to mesto, da ga meni pokaže, nisva imela sitnosti. Prišla in odšla sva brez srečanj. Tudi kak teden kasneje, ko sem šel v Tabor po Kozmelja in Hanžiča, da ju seznanim z vsem, je šlo gladko, čeprav smo na vrat na nos sedli na kolesa, ki mi ga je zdaj poskrbel Hanžič, in jo ubrali po glavni cesti do Petrovč, od tu po odcepu do hribčka graščine Zalog. Bili smo pa vendar toliko previdni, da nismo v tropu drli v gozd pod holmcem, ampak sta onadva počakala pri graščini in od tam oprezovala. Jaz sem se medtem v največjemu diru spustil po klancu in onkraj mostička v dolini naglo zavil po kolovozu v gozd. Takoj ko me je zelenje zagrnilo, me je posnemal Kozmelj in za njim Hanžič. Tako posamič smo tudi v prihodnje vdirali v »našo« orožarno, in hodili iz nje. Tokrat smo se odpeljali proti predmestju Lava in nekje pri Glaziji zavili na glavno cesto, kjer smo se ustavili in kot bogataši, ki jim ničesar ne manjka, pogovorili, kaj bomo delali v prihodnje. Ko smo odločili, kdaj začnemo s prevozom, smo se razšli: jaz nazaj v Celje, onadva pa v Tabor seveda tako, da je moral Kozmelj za krmilo vleči še kolo, ki sem si ga izposodil.

Orožje iz svojevrstnega arzenala je kmalu romalo na Kozmeljevo parno, Kumarjev konjski hlev, v Hanžičevo stanovanje na Rezani in tudi na Cukalovo hmeljarno v Ojstriški vasi. Nevarne, a partizanom tako potrebne igrače so skozi več mesecev redno in skrivnostno, ne da bi dobavitelji poznali prevzemalce, stekale v zaboj. Prenašanje iz njega, samo z moje strani se je bilo to večkrat zgodilo, pa je potekalo na vse mogoče načine. Stvari smo tovorili v nahrbtnikih, municijo v ceveh kolesnih krmil in celo s pomočjo naključnega kmečkega voznika iz Grajske vasi. Ta je v svojo grozo šele čez mesece zvedel, da mu je Ivan Kozmelj namesto »germa«, kot je rekel, v resnici priložil zaboj kragujevk.

Moram dodati, da sta po orožje hodila tudi Karel Kumar in Franc Kozmelj, vendar levji delež sta opravila Ivan Kozmelj in Jožef Hanžič. Oba sta kasneje padla, kot bo še podrobneje povedano. Takrat sta se tudi po večkrat na dan izpostavljala patruljam in nadležnim policistom

v Žalcu. Enkrat so ju celo pregledovali. Dobili ju niso, ker sta imela vse skrito: Hanžič bombe v mehu pumparic, Kozmelj pa municijo v spodnjem robu hlač.

Orožje je bilo prvič uporabljeno v noči med 14. na 16. avgust. Tedaj je del Savinjske čete izvedel napad na domačega kulturbundovskega izdajalca Alfonza Pečnika v Preboldu. Večja akcija, tudi podprta s tem orožjem, kot mi je pripovedoval Ivan Kozmelj, je bila izvršena na rudnik Zabukovica v noči od 24. na 25. avgust.

Tako prvi kot drugi napad ni dosegel v celoti svojega zastraševalnega in sabotažnega namena. Vendar je okupatorja in izdajalce le opozoril, da so na delu resne sile, ki se zlepa ne bodo pustile ugnati.

Koliko tega orožja je šlo v vojsko, lahko najbolje pove Miha Kovče, ki je pred vojno in začetku okupacije živel kot posinovljenec pri Lončarjevih v Zaglinku. Tja so tako savinjski kot revirski partizani hodili na zvezo zaradi orožja. Od tod so pošiljali Miha h Kozmeljevim po »fižol« ali »hruške«, kakor so se izražali. Vedno je prinašal težke zavitke municije in drugo, kar mu je Ivan Kozmelj ali Franci dal za fante v četi.

Dobave so bile tolikšne, da so lahko dopolnjevale, nedvomno po navodilih višjih partijskih in vojaških vodstev, skromno oborožitev v sosednih področjih. Prve pošiljke so šle čez Trojane in po Črnem grabnu. Vse nadrobnosti v zvezi s tem še niso odkrite. Vendar, kolikor vem iz tistega časa jaz in drugi preživeli, je čisto regularnega voznika preskrbel Joško Hanžič. Našel ga je v prevozniku Ivanu Glušiču iz Malih Braslovč. Ta je v prvi Jugoslaviji na svojem tovornem avtomobilu več let razvažal različno blago po Spodnji in Gornji Savinjski dolini, pa tudi v Ljubljano in na Gorenjsko je hodil. Glušičeva žena Marija je bila taborska domačinka, Krančeva iz Kaple, in po njej se je Hanžič seznanil z njenim možem.

Ivan Glušič mi je pozimi 1957. leta pravil, da je najmanj dvakrat doložil k svojemu prevozu naše zaboje in vreče. Prvoborec in domačin Viktor Šoštar-Miha, ki se spominja mnogih podrobnosti, pa trdi, da je bilo še večkrat. Javka je bila onkraj Trojan ob glavni cesti, pri gostilni Cerar pod vasjo Zlato polje. Morda bo ravno z objavo spisa tudi tam mogoče najti preživele tovariše, ki so bili kakorkoli poučeni o teh stikih. Posredno pa se jih v izjavi, ki jo navajam v začetku, spominja tudi Polde Travner, ko pravi: »Jože Hanžič je imel potem nalogo, zbrani material transportirati na Trojane«.

Zveza je, kot mi je pravil Glušič, brezhibno delovala in ni bilo nikoli zadrege. Na predvečer dne, ko se je bil Hanžič ali Kozmelj dogovoril za prevoz, je odšel kurir čez hribe in je bil vedno na dogovorjenem kraju, če ga ni že kdo čakal z vozom, ko je Glušič pripeljal do javke. Stvari so takoj preložili in zapeljali nekam v hribe proti Zlatemu polju. Bivši prevoznik Glušič se spominja, da so mu priložili vedno samo zaboje in vreče. Ko je nalagal Hanžič še pri svojem stanovanju na Rezani v Gomilskem, je bil poleg Ivan Kozmelj. Kadar pa je prevzel stvari v nekdanji gostilni Pihlbirt, ki je bila kakšna dva

kilometra više v Kapli, mu je domači sin Karel Kumar izročil tisto, kar je bilo za prevoz skrito v konjskem hlevu.

V Kumarjevem hlevu se je poleg ročnih bomb in municije nabiralo tudi razstrelivo, ki ga je Karlu Kumarju za potrebe nastajajoče slovenske partizanske vojske odstopil iz svojih predvojnih skladišč žalski trgovec Branko Krašovec. Še pred kapitulacijo je poskril večino razstreliva na svoj kozolec in v listje nad svinjakom v Žalcu, kot se spominja Anton Turk, takrat Krašovčev uslužbenec in kasnejši aktivist na taborskem terenu. Turk je najprej pomagal skrivati razstrelivo, v kasni pomladi in v poletju leta 1941 pa ga je po Krašovčevem navodilu odpošiljal. Dejal je, da je odposlal kakih pet sto kilogramov, odpošiljal ga je namreč skoraj vsak teden.

Če vemo, da je razstrelivo prihajalo tudi z drugih virov, tako ga je na primer pri nas veliko dal Ludvik Plavšak iz svojega kamnoloma v Grajski vasi, vidimo, kakšne so bile potrebe in dejavnost. Samo v tem času so partizani pognali v zrak vrsto stvari od telegrafnic do mostov, predorov in drugih prometnih in gospodarskih naprav v okolici.

Krašovčeve pošiljke so imele na videz povsem legalen značaj. Bile so zavite v običajen poslovni papir kot drugo trgovsko blago in odposlane po dobavnicah na izmišljeno naročnikovo ime. Zavitke je Turk osebno odnašal in odpošiljal vedno samo po krajevni avtobusni zvezi v smeri Vranskega. Blago je prevzemal takratni šofer na tej progi, ki je tudi vedel, kje ga mora oddati. Turk sicer ne ve, če je bilo to oddano pri Kumarju, kjer je staro avtobusno postajališče, ve pa, da je imel Karel Kumar stike z Brankom Krašovcem zaradi streliva in drugih pošiljk, od zabojev sladkorja do blaga in vreč moke, ki so iz njegove trgovine šle za partizane v to smer. To je namreč spet treba poudariti zaradi tega, da ne bi bilo nesporazumov, ker je imel Branko Krašovec stike z aktivisti iz Griž in je tudi njim marsikdaj dal iz svoje trgovine, ki je sodila med največje, če ne za največjo v vsej dolini.

Moje poznavanje takratnega delovanja, da je razstrelivo in vse drugo prevzemal Karel Kumar, potrjuje poleg drugih tudi Milan Krašovec, Brankov brat, ker žal njega ni več. V usodnih jesenskih aretacijah, ki so se razpotegnile tja v zimo leta 1942 in zajele na stotine ljudi, so Nemci med drugimi aretiranci zaprli tudi Branka in ga nato 11. aprila leta 1942 ustrelili.

Razumljivo, da ravno neznansko število za Glušičev prevoz pripravljenih zabojev in vreč z orožjem in razstrelivom ni moglo biti, saj je večina stvari šla za potrebe čet, ki so se gibale v bližini. Orožja tudi na Štajerskem ni bilo preveč, čeprav je bilo Gorenjcem ravno za razstrelivo in ročne bombe morda še teže. Pripovedovanje Antona Turka se ujema tudi s trditvijo Viktorja Šoštarja-Mihe, da je bilo od tod odposlano precej drugega blaga, od obutve do hrane in papirja za tehnike. Vse to je taborska skupina, posebno s pomočjo neutrudnega Milka Cukale, Ludvika Plavšaka, Ivana Rančigaja, Milana in Branka Krašovca pa tudi številnih drugih znanih in mnogih še vedno neodkritih, tihih sodelavcev, zbrala in organizirala v tem delu doline.

Z Glušičevimi prevozi je posredno povezana tudi tragedija takratnega sekretarja okrožnega komiteja Antona Pečnika. Malo pred svojo smrtjo, ki ga je doletela 14. novembra 1941. leta se je Pečnik dogovoril z Glušičem v družbi s Kozmeljem in Hanžičem, da se bo peljal z njim k ženi ali neki sorodnici, ki je bila takrat v okolici Mengša.

Vendar tisti dan je Glušič zvedel, da so prijeli Hanžiča. Preden pa se je odpeljal z doma, ga je pretresla novica o spopadu na Bregu pri Polzeli, kjer sta bila pri svojem aktivističnem delu ubita sekretar okrožnega komiteja PKS Anton Pečnik in njegov spremljevalec Franc Lapajne.

Čeprav so Nemci takoj s kraja ovirali promet in ga nadzirali na stari deželni meji med Štajersko in Kranjsko, ni imel Glušič na teh potih nobenih težav, če izvzamemo malce živčno naključje. Precej visoko v trojanskih klancih mu je namreč počila guma. Ni si še dobro ogledal smole, ko jo primaha izza ovinka nemška patrulja.

Povprašujejo od kod in kam.

Glušič jim je od strahu ves oznojen, kar se je dalo zbrano odgovarjal in se hkrati mučil s kolesom. Menda se jim je možak zdel že toliko v letih, da mu zvez z »banditi« niso pripisovali. Priskočili so mu na pomoč in kolo je bilo kmalu v redu. Vendar je voznik po vojni rad zatrjeval, da si je prav oddahnil šele potem, ko je pod Zlatim poljem oddal te nevarne reči in se res samo s poslovnim tovorom odpeljal naprej.

Nemcem seveda ni ušlo, že zaradi prehodov čet in kurirjev, da so gorenjski in štajerski partizani dobro povezani. Kmalu so namreč prepovedali vsako privatno prevažanje po znanih cestah čez Trojane in Kozjak. Preprečevali pa so tudi vse javne, ne posebej odobrene prehode čez bivšo štajersko in kranjsko deželno mejo.

Odtlej je izostala motorizirana dobava orožja in materiala gorenjskim partizanom iz Savinjske doline, čeprav je čudežna orožarna še naprej delovala.

Vse kaže, da je moral Stojan organizirati še nek dodaten bunker ali zvezo, ločeno od tiste, po kateri so delovali Taborčani. Po pripovedovanju Mirana Cvenka, ki ga je od mladega poznal, je imela z njim stike tudi šentpetrska skupina, od katere je poleg njega živa samo še Zofka Četina. Skupina je po navodilih znanega predvojnega komunista Rudija Hribarja zbirala obleko, municijo, cigarete, denar itd., in vse to odvajala partizanom po zvezi, ki je šla preko Zagoženovih v Preboldu.

Tesno s šentpetrsko skupino je delovala tudi žalska. Več teh ljudi je bilo zaposlenih v tamkajšnji hmeljarni. Tam je v tem času delal tudi Miran Cvenk, ki se spominja dalje, da so imeli v hmeljarni majhno skladišče za različne stvari in orožje. Prenašali so ga iz Gorice in drugod. Za skladišče je predvsem skrbel Franc Lenko, ki je tudi po vojni delal v Žalcu.

Seveda dejavnost teh dveh skupin ni bila osredotočena samo na stike z Ivanom Stojanom oziroma Gorico, ampak je bil to le eden

izmed stikov; saj so bili ti kraji vezani predvsem na partijce in ilegalne aktiviste v Grižah in kot že omenjeno na Prebold.

Spričo tega, da so bile nemške patrulje vse pogostejše, so taborski tovariši hodili na Gorico samo ponoči, in še to peš. Po napotkih, ki jih je dal Ivan Kozmelj, so dvigali orožje tudi drugi tovariši.

Takratni član komiteja savinjskega okrožja KPS Albin Vipotnik-Strgar mi je pripovedoval, da se je najmanj dvakrat pošteno oznojil pod granatami, ki jih je nosil v nahrbtniku.

»Moralo je biti v času košnje,« je pravil, »kajti bile so jasne noči ob skoraj polni luni. Vsepovsod so kosili. Ker smo hodili kar počez čez njive in travnike, smo se morali izogibati koscem tja in nazaj grede v zatočišča na desni strani Savinje, da ne bi bilo kaj narobe.«

V isto smer sta že poleti hodila Grižana Franc Križan in Fric Malis, tako da sta nekako v višini med Petrovčami in Žalcem bredla Savinjo. Od tu sta šla v smeri Gorice in se vedno še tisto noč vrnila čez reko nazaj na griško stran.

Po orožje na Gorico sta šla v septembru 1941 tudi partizana revirske čete Curk, Šoštar-Nande in še nek tovariš, ki ju je peljal na zvezo. Nalog za to je prišel od okrožnega komiteja KPS, toda pobuda in zveza je lahko prišla samo od članov taborske skupine. Z izjemo Dolfeta Cizeja in Ivana Stojana, oziroma redkih ljudi, ki so bili povezani z njim, da so polnili bunker, ni vedel zanj nihče drug.

Partizani, »opravljeni za med ljudi«, so šli iz hribov in bi ob določeni uri pri petrovškem križišču morali srečati srednjevelikega čokatega človeka v lodnasti obleki z nacističnim časopisom »Marburgarico« v žepu. Spoznavne besede so bile:

»Ali drži tod pot v Trbovlje?«

Odgovor se je moral glasiti:

»Ne, po tej cesti pridete v Maribor.«

Vse se je ujemalo in šlo kot namazano. Naglo so si bili na čistem in naglo so prišli skozi Arjo vas in mimo graščine Zalog do skrivnega skladišča v Gorici. Curk in Šoštar-Nande sta se lotila prekladanja bomb v običajen kovček, neznanec se je takoj odstranil.

Po opisu postave in po obleki sodeč, bi moral biti član taborske skupine bodisi Ivan Kozmelj ali Karel Kumar, ki je kmalu nato doživel žalostno usodo, kar pa bomo še zvedeli. Če pa je to zvezo le posredoval kdo naravnost izmed zaposlenih v Gorici, kar tudi mislijo nekateri tovariši, bo lahko pokazala samo prihodnost in ta spis, ki bo morda sprožil kaka nova odkritja.

Nadaljnja pot tistih treh partizanov je naravnost poigravanje z usodo. V kovček so naložili okrog 130 kragujevk in jo mahnili še podnevi iz gozdiča. Spotoma so naleteli na kmečkega voznika. Ravnodušno so ga poprosili, če se lahko peljejo z njim. Voznik ni ugovarjal. Verjetno jih je imel za delavce. Miroljubni »delavci« so se ročno skobacali na voz in se kmalu znašli pri Petrovčah. Vodnik, ki jih je peljal na zvezo, je odšel po svoji poti za novimi nalogami.

Revirca Curk in Šoštar-Nande pa sta počakala na avtobus iz Celja. Z njim sta se spet tebi nič meni nič potegnila do Tabora. K sreči

ni bilo kontrole v avtobusu. Tudi po poti z avtobusom ni bilo nobene, čeprav sta hodila še dobro uro potem, ko sta izstopila. Ni ravno blizu in še precej strmo je v šmiklavške hribe, kamor sta morala. Vsa oznojena sta privlekla breme h kmetu Juriju Bukovcu po domače Štajnarju. Tam so jih že nestrpno pričakovali Viktor Šoštar-Miha in drugi borci Savinjske in Revirske čete. Kako ne! Za tiste čase je bilo 130 kragujevk pravo vojaško bogastvo in ni čudno, da sta odtlej Curk in Šoštar-Nande slovela kot neprekosljiva tihotapca orožja.

Od kmetije Štajnar so orožje prenesli k Zakonjškovim, česar se spominja prvoborec Rado Zakonjšek-Cankar in njegov mlajši brat Martin Zakonjšek, ki ve celo, kam so jih začasno zakopali.

Po izjavi Viktorja Šoštarja-Mihe so iz skrivališča pri Zakonjškovih kmalu dvignili bombe in jih prenesli na Dobrovlje. Od tu so šle za oborožitev pohorskih in mislinjskih partizanov.

Prav gotovo smo še bliže resnici, če rečemo, da so šle za oborožitev vsega I. štajerskega bataljona; saj to posredno potrjuje tudi izjava Ludvika Zupanca-Ivota:

»Za zbor I. štajerskega bataljona, ki je bil od 4. do 5. oktobra na Grmadi pri Šoštanju, je bilo preskrbljenih tudi večje število ročnih bomb. Prinesli so jih s savinjske strani. Pri ustanovitvi naše prve večje enote je bilo razumljivo treba vskladiti oborožitev po četah. Med drugim so delili tudi kragujevke. Ker je jaz dotlej nisem imel, sem eno dobil in jo nosil lep čas, dokler je v neki stiski ni bilo treba vreči med zeleno svojat.«

Tako je iz različnih virov precej dobro oborožen bataljon v noči od 7. na 8. oktober laže šel osvobajat Šoštanj. Kot prvo slovensko mesto ga je za eno noč osvobodil — in to v 1941 letu, takrat, ko so se Nemci čutili gospodarje sveta in ne samo Štajerske.

Kasno v jeseni, kot je obnavljal Albin Vipotnik-Strgar, je šel še enkrat v gozdove Gorice. V nemajhno presenečenje je našel v zemljo vdelan zaboj prazen in odprt. Mogoče, da sta ga slabo zakrila Curk in Šoštar-Nande, izključeno pa ni, da ga ne bi bil odkril v gozdu kak kmet, ki ga ni izdal, kajti nobene zasede ali česa sumljivega ni nikjer bilo. Bunker je ostal daleč naokrog edini, ki je bil ves čas vojne, okolici in Nemcem neznan in neizdan.

Dejstvo, da so prenehali polniti, sem vedno povezal s pobegom Ivana Stojana in se zato zanimal za njegovo nadaljnjo usodo. S Cizejem sta potem, ko mu je pokazal bunker, samo še dvakrat govorila. Zadnjič nekako v avgustu mesecu in še to spotoma. Stojan ga je vprašal, ali je vedno dovolj orožja v zaboju in če ga v redu odnašajo. Cizej mu je povedal, kot je tudi res bilo, da vsa stvar odlično in brez zastoja teče. To mu je zadostovalo in naglo sta se razšla. Odtlej se nista več videvala in govorila.

Več stikov je Ivan Stojan ohranjeval s Šentpetrčani v Savinjski dolini in že s prej omenjenim Inkretom. V zgodnji jeseni ga je Miran Cvenk opozoril, da vsem preti nemška nevarnost.

Generalmajor JLA Franc Inkret se spominja, da se je v septembru pripeljal Stojan z motornim kolesom k njemu na Vransko. Ob

zadnjem sedežu je imel na vsaki strani pripeto bisago, dve švabski vojaški torbi, obedve polni ročnih bomb. Izročil mu jih je s pripombo, naj skrije vse skupaj tako, da bo na razpolago, kadar bo potrebno. On sam da jih ne more spraviti, ker bo moral oditi.

Inkret je vse skupaj zakopal na vrtu. Ko je v novembru leta 1941 pobegnil v Požego na Hrvaško, je skrivališče pokazal svoji materi in ji naročil, da bombe ob prvi priložnosti izroči partizanom. Kakor je Inkret zvedel po vojni, so jih ti res odnesli leta 1943.

Razvoj starih častniških znancev je šel po tem vsaksebi. Ne samo po poteh — in vendar sta se morda samo zaradi poti in okolice znašla — tudi vsak na svoji ideološki poti, kakor nam bo njuni usodi osvetlil nadaljnji razplet.

Spričo Cvenkovega obvestila je po pripovedovanju očeta Ivan Stojan oktobra leta 1941 pobegnil čez takratno nemško mejo na Dolenjsko v Novo mesto. Od tu je odšel v Ljubljano. Po skrivnih zvezah, rednih pač ni bilo, je pisal iz Ljubljane v Celje, da se boji za Strmeckega, ki je, kakor sem že omenil, delal z njim v skladišču Gorice.

Preden sem zaključil pisanje, sem govoril z Miranom Cvenkom, ki je dejal, da tokrat ni imel nobenih določenih obvestil, ali od več strani so prihajala sama taka poročila, ki so napovedovala splošno policijsko ofenzivo.

Dejansko se je kmalu izkazalo, da Cvenkovo opozorilo ni bilo prazen strah. Tisto, kar so gestapovci kot grožnjo na bolj ali manj odkrit način razširjali po dolini, se je zgodilo. Čeprav postavljajo nekateri število prvih množičnih aretacij po savinjskih vaseh in trgih zelo visoko, drugi spet malo niže, mi je rekel Miran Cvenk, da so takrat brez zaporednih valov, ki so sledili, zaprli okrog pet sto aktivistov in sodelavcev. Med temi tudi njega in kdove, če ni bil vmes Strmecki, saj jih je pri vsem številu bilo le malo, ki so preživeli vojna leta.

Do sem so mi bile stvari v glavnem znane ali pa jih je bilo mogoče dopolniti s tistim, kar vedo preživeli očividci. Marsikaj v naši orožarni mi je ostalo kljub nekaterim poizkusom po vojni, da bi vse do nadrobnosti odkril, kot z devetimi pečati zapečatena knjiga, za katero pa je hkrati izginila tudi vsakršna sled. Ko sem slednjič zvedel za končno usodo Ivana Stojana, me je vsa reč še bolj zamikala, saj sem slutil za vsem najbolj drzne in neprizanesljive zamahe vojnih let, ki so marsikomu tako čudno zapletle življenjsko pot.

Predvsem me je pritegovala misel, ali je Stojan organiziral vso stvar na svojo pobudo in prišel potem, pravzaprav naključno preko Cizeja z nami v stik, čeprav kljubovanje nas vseh in vsakega posebej ni bilo prav nič naključno, ali pa je delal v okviru kake širše akcije iz liberalnih vrst. Ugotovil sem le to, da je v začetku okupacije v Celju in okolici obstajala rahla, bolj osebna kot organizacijska povezanost med posameznimi četniki in njihovimi trojkami.

Večina teh ljudi, še posebno za vodstvo kakor sploh pri liberalcih, je pripadala imovitejšim slojem in izobražencem. Te pa so Nemci ročno po okupaciji najbolj selili, tako da preostali niso kdo ve kaj pomenili,

tudi če so kaj naklepali, ker pač nikoli niso bili množično zasidrani med ljudstvom.

Bivšim četnikom na Teharjih ni nič znanega v zvezi z akcijo in dobavo orožja, ki jo je pripravil Ivan Stojan. Da bi karkoli zamolčevali, se ne zdi verjetno, saj v tem obdobju četniških trojk, kolikor so sploh delovale, ni mogoče primerjati z zahrbtnostjo kasnejšega četništva med Srbi ali onim v Ljubljanski pokrajini. Večina neizseljenih članov se je ravno zaradi ljudske spontanosti, ki je iskala v komunistih opore, že poleti in jeseni leta 1941 vključila v OF, kar zlasti velja za Teharje in tudi Šentpeter v Savinjski dolini.

Izkazalo se je, da je bil moj sum, in je morda pri kom še zdaj, v takratno četniško dejavnost neobjektiven, dasi je subjektivno morda vendarle obstajal, kot se temu, resda ne slovensko, a na kratko najbolje reče.

Pripovedovanje Franja Fijavža, v prvem vojnem letu aktivista in člana mestnega odbora OF za Celje, je tu prineslo že večjo jasnost:

»V začetku julija,« pravi Fijavž, »je pravnik Albert Heric iz Maribora, takrat pa prehodno zaposlen v Celju, prišel k meni z željo, da se on in njegovi znanci povežejo s partijo, z osvobodilnim gibanjem. Heric je tudi rekel, da bi lahko preko Ivana Stojana, ki dela v municijskem skladišču, dobivali orožje. Jaz seveda nisem mogel odločiti o predlogu, še posebno ne, ker je Heric želel osebni pogovor z odgovornim v mestnem komiteju.

O vsem sem obvestil okrožnega sekretarja KPS Franja Vrunča. Vendar takrat, vsaj kolikor je meni znano, ni prišlo do sestanka. Vrunč je imel pomisleke, da bi se osebno sestajal s človekom, ki ga ne pozna. Čeprav s Hericem potem nisva več govorila, sem čez čas vprašal Vrunča, kako je s stvarjo, in izvedel, da ponujeno orožje iz Gorice že odhaja po neki drugi zvezi.«

Da je Vrunč vedel za našo zvezo, je razumljivo, saj taborski tovariši, posebno Ivan Kozmelj in Joško Hanžič niso več bili samorastniki iz nekake divjaške partijske celice, ampak vsestransko povezani in aktivni člani gibanja. Še bolj pa to velja za člana savinjskega okrožnega komiteja KPS Albina Vipotnika-Strgarja, ki je, kot že vemo, v času košnje hodil po orožje na Gorico in mi zatrdil, da je bil Vrunč poučen o doslej opisanem prenosu orožja iz Gorice.

Marsikaj pa nam še podrobneje osvetli odlomek iz pisma Alberta Herica:

»V Celje sem prišel začetkom leta 1941 kot odvetniški pripravnik v pisarno dr. Ernesta Kalana. Pred tem od leta 1936 nisem več sodeloval v politiki, ker se z določenimi metodami ljudi v mojem tedanjem krogu nisem strinjal. Bil sem namreč demokrat Masarykovega tipa in nisem bil posebno navdušen za takrat edino zveličavni »udarni nacionalizem«. Spričo tega sem tudi ostal kot diplomiran jurist brezposeln in moji somišljeniki v Mariboru v svojih pisarnah niso imeli zame prostora, na državno službo v najhujšem klerikalnem režimu pa tako ni bilo mogoče misliti.

V pripravah Nemcev, da navale na nas, nisem dobil poziva v vojsko. Zato sem 7. aprila 1941 pomagal organizirati iz mariborskih fantov, ki so pribežali do Celja, enoto prostovoljcev. Komandir je bil sedanji upravitelj osnovne šole v Lovrencu na Pohorju Vojče Lovše, jaz pa sem bil poveljnik 3. voda. Z njimi sem prišel do Zagreba, kjer smo obtičali v kasarni na Ljubljanski cesti. Tu so nas zajeli Nemci 10. aprila 1941. leta, ko se je iz nas in iz ljubljanskih akademikov, ki so prišli preko Karlovca, formiral I. prostovoljski odred.

Kot ujetnik sem pripotoval do Celja, kjer so nas izgnali iz vagonov. Ujetnike so namreč od tu prepeljavali s kamionom v taborišče Wolfsberg na Koroškem, ker so bili predori na progi proti Mariboru porušeni. Prehodno so nas nagnetli v gabersko vojašnico, od koder sem na velikonočno nedeljo zjutraj pobegnil.

Na kasnejši poziv Nemcev, da se morajo javiti vsi jugoslovanski državljani, ki so bili v aprilskih dneh v jugoslovanski vojski, sem se na občini v Celju prijavil. Tam so nas vpisali v poseben register in smo se morali javljati vsakih nekaj dni. Kasneje so to opustili. Strožje so ravnali z ujetimi aktivnimi častniki in podčastniki, ki so jih pošiljali ali v vojno ujetništvo ali jih uporabljali za sortiranje vojnega plena.

Prav pri tem javljanju sem se zopet po dolgih letih srečal z Ivom Stojanom. Poznala sva se še iz otroške dobe, ko je imel njegov oče notarsko pisarno v Ljutomeru. Kasneje sva se srečala zopet na univerzi, ko je Stojan nekaj semestrov študiral v Ljubljani pravo. Vem, da je odšel nato v vojno akademijo in sem ga tudi pozneje srečaval kot topniškega častnika.

Staro znanstvo nama je omogočilo, da sva lahko bila takoj odkrita. Ko sva videla, da je najino gledanje na okupatorja enako, je bil logičen skok na vprašanje, ali se da karkoli napraviti, da bi okupatorju škodovali. Pri tem so nama prišle na misel pošiljke zaplenjenega jugoslovanskega in verjetno tudi grškega orožja, ki so ga Nemci spravljali po železnici iz okupiranih krajev. Na celjski postaji je najbrž zaradi majhne zmogljivosti savinjske proge — mariborska še ni dovoljevala — zastajal promet in tako so transporti večkrat obtičali. S Stojanom sva se dogovorila, da bova poizkusila sabotažo na protitankovskih in protiavionskih topovih, ki so bili naloženi na odprtih tovornih vagonih in so pogosto stali na zadnjih tirih. Kot topničar je Stojan odločil, da je največja škoda, če pokvarimo zapirače.

Našel je tudi zvezo z nekim mladim železničarjem — moral je biti zavirač ali kretničar; imena nisem nikoli izvedel. Po postavi je bil bolj droban in svetlolas, oblečen v železničarsko uniformo. Ta je bil pripravljen, da ponoči vliva v topovske cevi solno kislino, ki bi mu jo midva priskrbela. V ta namen sem kupoval v drogeriji Sanitas pri drogeristu Kramerju koncentrirano solno kislino. Nosil sem jo k sebi na dom; stanoval sem nastproti pošte. Za podvozom tam blizu sem vse oddajal železničarju. Med tem časom je dobil Stojan nalog, da se mora kot formalni vojni ujetnik javiti v skladišču municije v Gorici pri Celju.

Pripovedoval mi je, da ima možnosti, da spravi iz skladišča razstrelivo, ki bi lahko služilo za bodoče sabotaže. To je bilo že po napadu na ZSSR in po formiranju celjske čete, ker smo v Celju že vedeli, in tudi to, da je glavna zveza do njih Vrunč.

Vprašal sem Stojana, ali bi ga motilo, če bi te stvari dobavili komunistom. Mislil sem pri tem na njegovo aktivno častništvo v bivši vojski. Stojan mi je rekel, da je to zanj vseeno, material je pač treba dati tistemu, ki se bojuje in ga lahko koristno uporabi zoper okupatorja.

Pri tem vprašanju sem že mislil na Vrunča, ker sem ga nekoč videl na vlaku v družbi s Frančkom Fijavžem, ki sem ga poznal še iz Maribora, in vedel, da je prepričan komunist. Preko njega sem hotel priti do Vrunča in organizirati redno dobavo orožja in municije, ko sem videl Stojanovo pripravljenost, da pomaga dobavljati material partizanom.

Pripominjam pa, da nisem nikdar slišal, da bi tedaj v okolici Celja delovali kaki četniki, tudi mi ni v najinih pogovorih kaj takega omenjal Stojan, kar bi gotovo storil, ko sem mu povedal, da Vrunčevi ljudje že operirajo na terenu.

Med iskanjem priložnosti, da se srečam s Fijavžem, je naneslo, da sem naletel nanj v zgodnjem poletju 1941 na kopanju na samotnem produ pod Starim gradom. Vprašal sem ga, ali bi mogel posredovati zvezo z Vrunčem ali s kakšnim odgovornim komunističnim funkcionarjem. Na vprašanje, kaj hočem od njih, sem mu v glavnem pojasnil, za kaj gre. Rekel je, da bo poizkusil najti kanal, po katerem bo to sporočil dalje.

Ko sem kasneje Fijavža vprašal na cesti, če je stvar uredil, o kateri sva govorila, je dejal, da ne ve, če bo šlo.

Že naslednji dan pa se je pojavila pri meni v pisarni še iz Maribora dobro znana odvetniška uradnica Romanca Šerak, sedaj v Ljubljani, in mi brez ovinkov povedala, da prihaja zaradi zadeve, o kateri sem govoril s Fijavžem.

Dogovorila sva se, da bo njihov človek prihajal k meni v pisarno in bo od tukaj odnašal material. Ko bo prvič prišel, bo rekel, da je prišel po krušne karte za Romanco, jaz pa bom rekel, da krušnih kart nimam, pač pa imam turške škatle. To bo razpoznavni znak.

Takoj sem obvestil Stojana, ki je stanoval doma in se vozil z motorjem na delo v Gorico, da lahko prične z dobavo. Dogovorila sva se, kdaj bo pripeljal eksploziv. Bile so to približno za en kilogram težke škatle iz pločevine, napolnjene s trinitrotoluolom, ki so imele na vrhu odprtino za zažigalne vrvice. Pripeljal jih je z motorjem, ko je prišel s šihta na polje ob Voglajni, nasproti Caterjevemu gradu.

Ob vodi sem si jaz pripravil pod neko vrbo začasno skrivališče, kjer sem škatle shranjeval takoj po prejemu. Nato sem jih po malem v aktovki na kolesu odnašal v mesto in jih skril med stare pravdne spise v registraturi Kalanove pisarne. Če pot, na kateri sva se srečavala, ni bila prazna, sva se peljala drug mimo drugega, če pa je bilo vse v redu, sem malo pred srečanjem stopil s kolesa. Stojan je

eksploziv vozil v torbah, ki jih je imel pripete na obeh straneh ob zadnjem kolesu.

Koliko takih podvigov sva naredila, danes ne morem več reči, bilo pa jih je več, enkrat do trikrat na teden v poletju in začetku jeseni, dokler ni moral Stojan pobegniti. Ena večja pošiljka mi je propadla, ker je Voglajna po hudem dežju prehitro narasla in mi skladišče preplavila, še preden sem prišel do njega.

Po material je prihajal tovariš, ki se je pravilno predstavil s prej navedenim vprašanjem in nato odnašal škatle z eksplozivom v rednih presledkih. Prihajal je vedno s pleteno mrežo in vanjo naložil zelenjavo, kake vrečice s špecerijo, vmes pa tudi te malo nevarnejše izdelke.

Iz razlogov konspiracije nisem nikdar zvedel za njegovo ime. Bil je tedaj kakih petindvajset let star, srednje visok, ozkega obraza z ostrimi potezami, kratkimi pristriženimi brki. Pozneje ga nisem nikdar več srečal.

Na vprašanje, kako more priti do materiala, mi je Stojan povedal, da ima za komandanta skladišča »tirolerkaiserjägra«, ki se ne briga, kaj počne, ker je sam proti Hitlerju. Nekoč mi ga je v Celju tudi pokazal. Bil je visok, siv in je imel nižji oficirski čin.

Proti jeseni, morda proti koncu septembra ali pa že v oktobru, se je Stojan pripeljal na sestanek z motorjem in mi ni nič prinesel. Rekel mi je, da vse kaže, da so mu v skladišču prišli na sled in da ga je »kaiserjäger« danes opozoril, da nekaj smrdi. Zato bo morda še danes zginil iz Celja in se skušal nekje pri Sevnici prebiti na ozemlje, zasedeno po Italijanih.

Pri tej priložnosti ali pa morda že prej mi je tudi povedal, da ima v gozdu blizu skladišča zaboj, v katerega spravlja material, ki gre v partizane po drugi poti.

Poleg tega pa ima še en zaboj s kragujevkami, za katere jim ni mogel povedati, kje je, ker za to ni imel priložnosti. Približno mi je tudi povedal, kje bi ta zaboj našli. Jaz sam tam nisem nikdar bil, povedal pa sem Rudiju Janhubi, ko me je leta 1941 obiskal v Celju, ko se je mudil v mestu kot ilegalec. Kasneje nekoč mi je Janhuba povedal, da tam okrog, kjer sem mu jaz nakazal, niso našli zaboja z bombami.

Tako se je končalo moje sodelovanje s Stojanom. Kmalu za tem so Nemci aretirali Romanco Šerak. Ker sem se bal, da bi v tej zvezi utegnila kakšna sled dovesti tudi do mene, sem iskal možnost, kako bi na najbolj nedolžen način izginil iz Celja.

V tej situaciji mi je prišel na pomoč likvidator pisarne dr. Skobrne, me poklical v svojo pisarno in mi razložil, da me je začasno izvlekel pri izselitvi, ker je potreboval uslužbenca za zaključevanje Kalanovih spisov in ker ga je Kalan za to prosil: Kalan in Skobrne sta si bila kot odvetnika vedno v korektnih odnosih, čeprav je bil eden predstavnik Nemcev, drugi pa vodja nacionalnih Slovencev. Skozi rože mi je dal vedeti, da sem kot intelektualec na Spodnjem Štajerskem nemogoč, in mi ponudil, da mi priskrbi službo v neki zavarovalnici v Salzburgu. Rekel sem mu, da bi mi bilo ljubše, če bi

se lahko preselil na Hrvaško, kjer živijo v izseljeništvu vsi moji sorodniki, nakar sem dobil že naslednji dan propustnico, s katero sem takoj izginil iz Celja.

Šele po osvoboditvi sem izvedel, da je dobila Romanca Šerak pri gestapovskem zasliševanju tak živčni napad, da je vse, kar je doslej vedela, pozabila. Če bi to vedel, ne bi bežal na vrat na nos iz Celja, ker se je žal prekasno izkazalo, da pri Romanci Šerak ni bilo nevarnosti za izdajo.

V pogovorih s Franjom Fijavžem pa se je nenadoma pokazala tudi sled za Stojanovimi sodelavci v skladišču, za katere sem se že bal, da ne bom nikoli nič zanesljivega zvedel. Ključa do te zapečatene knjige sta bili imeni bivšega častnika Antona Sagadina in podčastnika Martina Mačka, za katera se je Fijavž spominjal, da sta delala v zbirnih municijskih skladiščih in bila vseskozi naklonjena osvobodilnemu gibanju.

Ko sem prišel do Martina Mačka tam na Ložnici v savinjskem predmestju Celja, sem s presenečenjem ugotovil, da se po delu že dolgo poznamo, čeprav so nama zdaj bile kragujevke edini razpoznavni znak in zveze za preteklost, ker nam je svoječasna konspirativnost preprečila, da bi se tudi osebno spoznali. Maček je pripovedoval in štrena se je odvijala, kot da je niso prav nič zamotali vojni dogodki, ne spomin, ki po takem razdobju nima vedno vsega najbolje urejenega.

Bivšega vodnika prvega razreda Martina Mačka, po kapitulaciji nekaj tednov brezposelnega, so Nemci preko delovnega urada sredi maja, kakor malo prej Ivana Stojana, potisnili na Gorico, v vojaško skladišče Pečovnik. Z nekaj delavci bi jim tam kot poznavalec municije prve jugoslovanske vojske moral urediti vojni plen.

A Mačkov prijatelj Anton Sagadin, prej vojaški uradnik, je moral na Gorico. Proti okupatorju je delal skupaj z Ivanom Stojanom, Francem Čanžkom in verjetno še s kom, a pripovedovalec drugih imen ni vedel. Čeprav misli Maček, da je skupino vodil Sagadin, je to manj verjetno, saj je bil že razmeroma star, rojen 12. 6. 1900.

Poleg tega je imel Stojan, kakor smo že izvedeli, dobre stike z antihitlerjanskim nemškim poročnikom, kar je bilo neizogibno potrebno za tako nemoten potek izmikanja orožja, kot je vsa stvar tekla do konca.

Vendar važnejše kakor to, kdo je skupino vodil, in morebitna ugibanja, ali so bili bolj ali manj trdno povezani med seboj, je njihovo delo. Maček ve povedati, da so po odbiranju odnašali slabo municijo v posebne uničevalne, daleč po gozdu raztresene jame. V njih so potem razstreljevali, kar je bilo pokvarjeno in nerabno. S tem pa jim je bila dana priložnost, da so vedno tudi kaj dobrega posebej zakopali ali pa je izginilo v skladišče, ki je bilo namenjeno partizanom.

Ker na Gorici niso imeli municije za samokrese in močnega eksploziva, se je Sagadin obrnil na Mačka, ki je imel na Pečovniku dovolj tega blaga. Preskrbel ga je in kakor je sam pravil, najmanj šestkrat prenesel kar na kolesu in skozi mesto, ko se je vračal z dela. Potem

se je zbal in ga prenašal tako, da jo je ubiral po parku in pešpoti za mestom. Štirikrat mu je v aktovki spravil v roko municijo za samokrese, dvakrat pa eksploziv, ki je po njegovih podatkih bil uporabljen za razstrelitev železniškega predora pri Velenju in proge pri Rojah med Žalcem in Šentpetrom. Material sta prevzemala: Grčar iz Liboj in Širca iz Levca, ki sta oba padla.

Tu je pomemben še naslednji člen verige, mizarski pomočnik Avgust Lešnik z Ljubljanske ceste 82. Predstavljal je zvezo, če že ne neposredno s partizani, pa je zanesljivo imel stike s pomembnimi aktivisti.

Lešnikova vdova Sabina mi je pravila, da so se pri njih zadrževali Tone Grčar, Tončka Čečeva, kasnejši izdajalec Mirko Gorenjak in še več tistih, ki so jih leta 1942 gonili po celjskih ulicah, zasramovali in večino postrelili.

Po istem viru je bil Avgust Lešnik na ustanovnem sestanku v Rakunovi hiši na Ljubljanski cesti 33, kjer s spominske plošče preberemo:

»Ob razbesnelem terorju nemških fašistov je bil v tej hiši v nedeljo 6. julija ustanovni sestanek OF za mesto Celje.«

Sodelovanje Avgusta Lešnika z naprednimi gibanji je še starejšega datuma. Bil je tudi pevec pri predvojni Svobodi, organiziran komunist pa, kolikor vdova ve, ni bil.

Kakor Sagadin je tudi Lešnik stanoval v Mačkovi neposredni bližini, zato je lahko prevzemal stvari, posebno kadar jih je bilo treba na hitro spraviti v prave roke. Tudi po tem je mogoče sklepati, da iz Gorice ni vodilo samo eno prevzemno posredništvo. Vir je vsekakor moral biti bogatejši, kot so ga doslej znani odvodi mogli prevzeti. To nam dokazuje tudi Stojanova pot k znancu Inkretu na Vransko in že opisan primer sodelovanja z Albertom Hericem iz Maribora.

Lešnikova zveza je delovala brez kakršnih koli motenj do oktobra leta 1941. Takrat je bilo sortiranje zaplenjene municije končano tako v Pečovniku kot na Gorici. Maček se še dobro spominja Sagadinovega pripovedovanja, ko mu je razlagal, kako sta s Stojanom za konec štirikrat napolnila v zemljo vkopane zaboje s kragujevkami.

Nemci so potemtakem oktobra obe dve skladišči zaprli in zastražili, vse civilne uslužbence in delavce pa odpustili, oziroma predali delovnemu uradu, da jih razporedi drugam.

Zaboj pa, ki se je vse poletje skrivnostno polnil skoraj kakor v pravljici »Mizica, pogrni se«, je ostal po vsem tem nem.

Albin Vipotnik-Strgar je vse prej ko prijetno razpoložen obstal pred njim: Bil je prazen in odprt. Rečeno je že bilo, da je verjetno ostal tak po odhodu obeh revirskih tihotapcev orožja, kaj drugega si skoraj ni mogoče misliti, ker je Nemcem še dolgo bilo vse skrito, bunker sam pa neizdan do konca vojne.

Tako je po šestih mesecih nehal delovati partizanski arsenal, razen seveda, če se le ni ohranila kakšna zveza, ki je dvigala tisto orožje, ki so ga tovariši posebej zakopali. Vsekakor je znano, da je

po letu 1941 še marsikaj prišlo iz gozdov Gorice. Morda se po objavi tega, kar smo zvedeli do zdaj, najdejo ljudje, ki bodo pojasnili, ali gre za nadaljevanje starih zvez ali pa je samo neznatna iskra preživela razdejanje, ki je sledilo, da se je iz nje rodila nova pobuda, kakor jih nemalo pozna naš neenaki boj v drugi svetovni vojni.

Razdejanje, ki sem ga bil pravkar omenil, se je bilo pričelo z aretacijo Avgusta Lešnika na 3. maja 1942, v mizarski delavnici pri Vehovarju, kjer je delal. Žena meni, da je tu po sredi izdaja Mirka Gorenjaka. Gestapovci so Lešnika takoj odvedli v palačo bivše Ljudske posojilnice, kjer so imeli svoje glavne prostore in kjer so neredko tudi zasliševali.

Po Mačkovo je potlej na kratko bilo takole:

Lešnik je vprašal svoje biriče, če sme na potrebo. Dovolili so mu. V stranišču se je od znotraj zaprl, zlezel skozi okno in se spustil z njega na dvorišče. Imel je srečo; niso ga opazili. V bližnji trgovini je bila zaposlena sestra. Skočil je tja po njeno kolo in se odpeljal proti Petrovčam. Kolo je pustil pri znancih in se peš podal čez Savinjo nekam v griške hribe, kjer je upal, da bo našel partizane. Čeprav se je precej dolgo zadrževal v vrheh med revirji in Savinjsko dolino, jih ni mogel dobiti.

Žena se je medtem začasno preselila v Šentilj pri Velenju. Ker Lešnik menda tudi gori ni mogel dobiti stika s partizani, se je skrival pri njej. Nekdo ga je moral opaziti in izdati, da so ga Nemci presenetili v ženinem stanovanju. Odgnali so ga v Celje. Prišel je v Stari pisker in s tem v roke tistim, ki niso poznali usmiljenja, dokler niso karkoli zvedeli ali pa je žrtev podlegla. Gonili so ga okrog, zasliševali domače, delali preiskave in kot obsedeni iskali orožje. Lešnik je verjetno enkrat hotel poizkusiti tisto, kar ga je že rešilo. Šel jim je kazat bunkerje orožja v gozdove Šentilja pri Velenju, kjer jih čisto jasno ni bilo, in ne v Gorico, kjer bi le utegnili še kaj najti. Nekaj časa je kopal, potem pa je rekel, da se je zmotil in predlagal, da bi pogledali drugje, kot da bi iskal primerno mesto za pobeg. Ko so tako vdrugič in tretjič prestavili, je med kopanjem odvrgel motiko in stekel. Nemci so razumljivo streljali, ga zadeli najprej v hrbet in ga potem na tleh do kraja pobili.

Na ženine prošnje in solze, da pač mora zvedeti, zakaj in kako se je vse zgodilo, ji je gestapovec, ki je bil zraven pri poboju, odgovoril malo drugače, ne da bi sicer menjal bistvo stvari. Dejal ji je, da so ga peljali uklenjenega v avtomobilu in ker je hotel pobegniti, so ga pač morali ustreliti. Njo so potem tudi takoj prijeli in odposlali za dve leti v koncentracijsko taborišče.

Kakor prej med delom se je tudi zdaj usoda Lešnika prepletala z usodami drugih. Maček je takoj, ko so Nemci zaprli skladišče, dobil delo na prijavnem uradu. Sagadin pa po kratki nezaposlenosti tudi na prijavnem uradu.

Ker se je bal gestapa, je pobegnil na Dunaj. Čez čas so ga iz Celja obvestili, da zanj ni take nevarnosti. Tako se je vrnil. Priprli

so ga res, ali samo zaradi tega, ker je samovoljno zapustil delo in ga kmalu izpustili.

Brž ko so Lešnika vdrugič dobili, so tudi Sagadina zaprli. Neskončna mučenja so naredila svoje: 27. januarja 1943 so prijeli še Martina Mačka in Franca Čanžka. Sagadin se je Mačku, potem ko sta bila prepeljana iz Celja in skupaj zaprta v Mariboru, izpovedal, da ni bilo mogoče zdržati mučenj. Nazadnje je bil že tak, da ni vedel, kaj govori, in zato ni tajil, da ni ničesar povedal, čeprav se točno ni mogel spomniti, kaj naj bi to bilo.

Zasliševalcev spomin ni zapustil. Naredili so preiskavo na Mačkovem vrtu. V grozo vse družine so našli tam zakopano puško in samokres s primerno zalogo municije. Zanje je bilo več kot dovolj.

Ker so na pomlad partizani kaznovali s smrtjo nekega večjega kmeta v Grižah, so Nemci 30. maja 1943 za povračilo ustrelili deset talcev in med drugimi Antona Sagadina, kakor zvemo med imeni, vklesanimi v spomin na dogodek v Zabukovci.

Podobno usodo so namenili tudi pripovedovalcu, saj mu je gestapovec Pirmanšek iz Šoštanja pri zasliševanju rekel:

»Ti boš ustreljen!«

»Raje danes ko jutri!« je rekel Maček, da mu je bil odgovoril, ker mu je po vseh zasliševanjih in mučenjih bilo tako že vseeno, kaj se z njim zgodi, samo to si je še želel, da bi bil brž konec.

Potek dogodkov je bil zanj srečnejši. Ustreljen je bil od partizanov gestapovec Pirmanšek, čeprav šele po osvoboditvi, a zapornike so rešila posredovanja.

Mačkov brat Vinko je poznal Čeha Franca Nejedlyja, med vojno kapetana v nemški vojski. Nejedly je že pred vojno živel nekje pri Celju in kot človek menda ni bil slab. To so morali vedeti tudi tisti partizani, ki so ga proti koncu vojne obstrelili pri Slovenski Bistrici, ko se je peljal v Celje. V zasedi so namreč čakali nekega gestapovca. Ker so takoj odkrili nesporazum, mu niso storili nič žalega, narobe, celo obvezali so ga. In ta Nejedly je posredoval pri vodilnem gestapovcu Lurkerju v Mariboru, da so preložili Mačkove papirje iz predala za talce v predal, ki je bil namenjen tistim, ki so bili na tem, da jih pošljejo v taborišče. Tja so ga poslali 4. aprila 1943. Z njim je šel v Matthausen tudi Franc Čanžek.

Iz Matthausena sta se vrnila oba, toda Čanžka je, preden sem ga odkril, zadela huda nesreča. Spet je delal z eksplozivi. Ponesrečil se je pri izdelovanju barvastih raket, kakršne se uporabljajo za ognjemete. Ob poškodbi je shiral in leta 1957 umrl.

Zastran izdaje te skupine, ki je na Gorici jemala orožje za partizane, obnavlja Maček drugače kakor Lešnikova žena. Po njegovem jih je izdal električar Henrik Toplak, ki je stanoval tam blizu. Vedno je oprezoval za ljudmi, ki so bili na sumu, da so privrženci OF. Tako naj bi nekega večera zasačil Antona Sagadina in Avgusta Lešnika, ko sta se sestala pri Lešniku v prikletnem prostoru, kjer sta imela luč.

Zaradi takih in podobnih grehov je Toplak ob polomu svojih zaveznikov pobegnil v Avstrijo in ušel kazni, čeprav bi ga bila ta malodane doletela v Celju.

Pozimi leta 1945 je namreč padla na njegovo hišo bomba, ki so jo odvrgli partizanski letalci, pri tem je bila ob življenje Toplakova žena in hčerka. Maček je sicer pripovedoval, da je nek obveščevalec poslal partizanom natančen oris okolja in po njem je lahko letalec točno zadel.

Vendar se zdi bolj verjetno, da je do tega prišlo naključno ob zgrešitvi kakega drugega cilja.

Za poznavalca razmer je morda treba samo še poudariti, da je s tem izpričana svojevrstna rast OF na Štajerskem. Sprva je bilo veliko spontanega dela, kasneje iskanja, ki ga recimo v Ljubljani, kjer je bil teror vendarle manjši kot v štajerskih mestih — ni bilo toliko. OF je v Ljubljani kljub vsemu, lahko v nekaki regularni rasti — s štajerskih meril namreč — zaobjela vsakogar, ki je to želel.

Da pa v teh primerih ne gre za kaj drugega kakor iskreno privrženost osvobodilnemu boju, je dokaz ravno v otrokih Martina Mačka, saj so bili hčeri Anja in Marica in sin Jože, ob očetu, ki je bil v zaporu, ko so bili toliko dorasli, eni prvih in vodilnih skojevcev v Celju.

Izvedeli smo že, da se je Ivan Stojan izognil Nemcem še pred odkritjem sodelavcev; ni pa se po pripovedovanju očeta doktorja Stojana mogel skriti italijanskim fašistom. Bil je sit vojaške službe. Takoj po prihodu v Ljubljano se je vpisal na Tehnično visoko šolo in tam napravil en izpit. Nadaljnje šolanje so mu preprečili Italijani, ki so med velikimi racijami v jeseni leta 1942 prijeli tudi njega. Čez zimo je bil v taborišču Gonars, kjer se je družil s somišljeniki OF. V maju 1943 so ga izpustili.

Če so domači povsem točno poučeni o njegovem povratku, potem se je to zgodilo 23. aprila 1943, ko je zloglasni četniški komandant za Slovenijo, major Karel Novak, dosegel pri Italijanih, da so izpustili iz taborišč še zadnje njemu in Draži Mihajloviču zveste častnike. Italijani in kajpak še bolj major Novak so mislili, da je prišel pravi trenutek, ko bodo zadali smrtonosen udarec slovenski partizanski vojski.

Stojan je po izpustitvi iz taborišča odšel v Ljubljano. Tam ni bil dolgo. Kmalu je pobegnil. Sestra, ki je takrat živela v Ljubljani, pravi, da sploh ni vedela, kam je izginil. Takoj potem je bila od dr. Alojzija Goričana obveščena, da gestapo preko italijanske policije poizveduje za bratom. Drugič je bila prav taka novica sporočena hišnici, ker nje ni bilo doma. Domneva, da jo je opozoril Jernej Stante.

Jernej Stante se ne spominja, da bi kdaj obveščal Stojana o nevarnosti, ki mu je pretila, a tega tudi ne zanika. Pravi, da je mogoče, še posebno, ker so bili vsi celjski begunci, in še posebno, ker se je OF zanimala za vsakega bivšega častnika, da ja ne bi padel v plavogardistične mreže majorja Karla Novaka in ga skušala spametovati, če le ni še pregloboko zabredel vanje.

Ob znani igri plavogardistov je bilo to potrebno. Sklicevali so se na svojo legalnost, ker je bil njihov komandant Draža Mihailović minister londonske vlade v emigraciji in s tem od vseh zaveznikov pravno priznan. Doma so oznanjali, da še ni prišel pravi čas za boj; trdili so, da so proti okupatorjem in hkrati prejemali od njih vsestransko podporo, ki so jo plačevali z ovajanjem in z zahrbtnimi napadi na partizane. Hkrati so se skušali prati z nekako prav tako dvolično ilegalo in se predstavljali kot edina zakonita vojska v domovini.

Njihova nepoštena igra je na primer v Ljubljani šla do take prevejanosti, da so celo speljevali prostovoljce, ki so želeli v gozd. Dajali so jim svojevrstno zvezo. Namesto med pravimi bojevniki proti okupatorju so se znašli pri špekulantih Novakovega in Mihailovićevega kova.

Nobene osnove nimam, da bi lahko tudi v Stojanovem primeru domneval podobno pot, čudno pa je vendar, kako je mogel malo pred osvoboditvijo iti k četnikom, če je imel stike z OF. Vsekakor je moral že pred pobegom zvedeti, kaj mu preti od nemške policije, ker ta bi mu po odkritju njegovih sodelavcev iz Gorice gotovo ne prizanašala, saj so ga preko italijanske policije, kot je razvidno iz prejšnjih izjav, že iskali. Če bi jih čakal, bi ga dobili v roke kakor so mnoge druge. V tej stiski in kdo ve v kakšnih osebnih zvezah je nasedel četnikom in se, po očetovih in drugih podatkih, junija znašel med njimi.

Dva meseca kasneje pa je bil zajet v gradiču Grčarice na Kočevskem, kjer je bila 10. septembra 1943 po tridnevnem boju likvidirana precej močna četniška postojanka.

Po izjavi ing. Vasilija Kajina je bil takrat Stojan, kot najbolj spravljiv v enoti, eden izmed treh parlamentarcev; saj je že prej bil za sodelovanje z NOV.

Po predaji je Stojan prišel v kočevske vojaške zapore, kakor je očetu po osvoboditvi povedal Celjan Ignac Kohne, takrat partizanski častnik. Odkril ga je, ko je pogledal med ujetnike, če ni med njimi kak znanec. Našel je Stojana. Ker si v dveh mesecih gotovo ni naprtil večjih grehov, mu je predlagal, naj vstopi v partizane in zavrže šajkačo.

Stojan se ni mogel odločiti, češ da ne more prelomiti prisege, ki jo je dal kralju. Kohne je imel vtis, da odgovor ni bil povsem prepričljiv. Zdelo se mu je, da vpričo zajetih častnikov, ki so ju obstopili, zvečine po činu višji, ni mogel do iskrene besede.

Po drugih podatkih pa je bila pretežna večina zajetih vsaj na videz zato, da vstopi v NOV, ali dotedanje izkušnje so narekovale partizanom največjo previdnost.

Vsekakor Stojan v tistih nezavidljivih okoliščinah, kot tovariš v isti usodi bolj obremenjenih, ni mogel ali hotel pustiti na cedilu — kar je s človeškega stališča razumljivo... Kohne, ki ga je poznal od prej, pa tudi ni več hodil nadenj, da bi mu pomagal čez prag pomislekov, ker je moral s svojo enoto na položaje.

Ozadje tega nedvomno dramatičnega nihanja me je še bolj sililo, da sem iskal dopolnilna pojasnila. Prvo vedo povedati domači.

Posredoval jim jo je Matej Sagaj, kmet iz Babincev pri Ljutomeru. Od očividcev je namreč slišal, da se je Stojan slednjič le odločil za vstop v partizane. Medtem ko je čakal na soglasje pristojne komande, se je v Kočevju vsako uro stopnjevala mrzličnost zaradi bližajočih se nemških oklopnih in drugih enot. Precej prostrano osvobojeno ozemlje od Trsta in Gorice do tistega na jugovzhodu Ljubljane je cefrala nemška ofenziva, ki je hotela znova pograbiti vse, kar je italijanska kapitulacija izpustila.

Do hudih bojev je prišlo tudi na Kočevskem. Partizani so se morali umakniti v gozdove. Kaj je bilo potem z Ivanom Stojanom, pa nosilcu ustnega izročila ni bilo več znano.

Zanesljiveje je primer pojasnil Jernej Stante, ki je bil javni tožilec izrednega sodišča narodnoosvobodilne vojske Slovenije na znanem kočevskem procesu v jeseni leta 1943. Na tem procesu, ki je zanimiv tudi zato, ker je bil prvi na svetu zoper vojne zločince v drugi svetovni vojni, so sodili najvidnejšim domačim četnikom in belogardistom, zajetim v boju proti partizanom. Da Stojan ni bil obravnavan med temi grešniki, sem vedel že iz obširnega gradiva, ki ga je o procesu mogoče najti v muzejih in doslej objavljenih delih. Ohranjeni so zelo pregledni seznami ujetnikov v glavnih vojaških zaporih v Ribnici, od katerih pa razumljivo niso bili vsi tako obremenjeni, da bi prišli na kočevski proces.

Za Ivana Stojana je že po tem, kar je bil povedal Ignac Kohne njegovemu očetu, jasno, da je bil v posebnih kočevskih zaporih. S tem se namreč potrjuje že omenjeno pojasnilo Jerneja Stanteta. On sicer ni imel nobenega posrednega stika z njimi, vendar kot članu nadrejenega vojaškega sodišča mu je bilo znano, da je Stojana sodilo področno vojaško sodišče v Kočevju. Obtoženi se je predvsem branil, da je v letu 1941 preskrbel partizanom v okolici Celja znatne količine orožja, a je hkrati še vedno govoril nekako takole: »Za mene je Mihailović pošten človek«.

Spričo takega zadržanja na sodnem postopku in sodelovanja v četniškem odredu je bil obsojen na smrt, kakor se spominja Jernej Stante in se je bilo po nekem drugem podatku tudi zgodilo 13. oktobra 1943 v Mozlju na Kočevskem.

Tak je zadnji vir in bo kakšnega popolnejšega težko najti, ker so se, kot vse kaže, sodni papirji izgubili ali kdo ve kje obležali. Neizpodbitno dejstvo je, da ga je strla vojna vihra in revolucija, ki v tistem razdobju ni mogla ne smela biti premehka. S stališča povojnega ocenjevanja bi lahko imeli Stojana tudi za svojevrstno in tragično žrtev, kakršne pozna vsaka vojna.

Ni je mogoče odpraviti kar z lakoničnim: Na pravi tramvaj ni stopil! Za vsem je veliko bolj treba iskati vzroke v preteklosti posameznika in v nakljućjih, ki si jih neprizanesljivo izmišlja vojna. Potem so tu še človekove umske in moralne mere, ki neredko niso bile kos vratolomnim zahtevam vojne. Vsiljevala je preizkušnje — kot menda v takem obsegu — še nobena druga v naši zgodovini.

Veliko bolj kot Stojanova pot nam ostane zastrta usoda večkrat omenjenega podčastnika ali skrivnostnega Strmeckega. Vrhu tega ostane še nekdo, ki mu doslej ne vemo ne pravega, ne izmišljenega imena.

Stojanov oče mi je namreč, preden sem spis zaključil, pisal:

»Tu in tam mi še kaj kane v spomin, kakor to, da je takoj po osvoboditvi prišel k meni v urad delavec srednje velikosti in starosti. Povedal je, da je bil udeležen pri sabotaži na Gorici. Torej že tretji zarotnik! Iskal je mojega sina, da bi z njim obujal spomine. Ravno v tistem času sem zvedel za usodo sina in bil v taki duševni stiski, da si nisem zapisal moževega naslova ali ga podrobneje spraševal. Povedal mi je ime, a ni bil Strmecki. Moj sin mi razen Strmeckega ni omenil kako drugo osebo kot svojega zaupnika; verjetno pa je bilo tam več delavcev, ki so vedeli, za kaj gre, in bili celo v stvar vpleteni.«

Naj se vse do kraja dožene ali ne, za entisočdevetstoenainštirideseto leto je bilo pač najvažnejše: Zbiranje orožja. Zaradi tega je kljub kasnejšim zablodam Ivana Stojana vredno do kraja razvozlati življenje vseh, ki so se v prvem, in zato tudi odločilnem letu uvrstili med najbolj zaslužne podpornike osvobodilnega boja v svojem koncu domovine.

Čeprav se je krog taborske skupine odpornikov v prvem letu neprestano večal, so njeni prvi člani naglo kopneli. Začelo se je pri Francu Kozmelju, stričniku vodje skupine, Ivana Kozmelja.

Znano je, da se je pri Kozmeljevih, to je pri Štrukeljcu, dejanskem osrednjem obveščevalcu v predelu okrog Dobrovelj, že pred napadom na graščino Štrošnek in Čmakovo parno žago ob njej, zadrževal komandant Franc Rozman-Stane. Zaradi varnosti je večkrat bil tudi pri sosedu Mastnaku, po domače Vozliču. Njihova hiša stoji nekoliko bolj ob gozdu. Takrat komaj petnajst let stari France Mastnak je pazil okrog hiše in nosil naročila od komandanta Staneta do Kozmelja in opravljal stvari, ki sta mu jih naročala.

Po napadu v noči od 25. do 26. oktobra na lastnike graščine in enega najvažnejših švabskih privržencev v dolini, lesnega industrijalca Ivana Čmaka, se Stane ni vrnil z delom bataljona, ki je napad izvršil na Dobrovlje, od koder so prišli, marveč je odšel čez polje h Kozmelju na njegov dom v Klovno, da poizve nadrobnosti za brežiški pohod.

Bataljon se je po znamenitem boju na Čreti prebil v dolino in se tu razšel v dve koloni in tako prišel v taborske hribe. Tu so se s pomočjo domačinov izognili ponovni obkolitvi in nadaljevali pot proti Grižam in potem proti Brežicam.

S pohoda so se spričo hude zime, izdaj in neprestanih bojev kmalu vrnili v Griže. Komandant Franc Rozman-Stane je odredil, naj se bataljon razide po prezimovališčih. Številni fantje, ki so se kasneje deloma selili drugam, so prva zatočišča dobili v Taboru in to predvsem v Šmiklavžu. Po pripovedovanju Viktorja Šoštarja-Mihe je Stane iz Griž odšel proti Taboru in se tam sestal z Ivanom Kozmeljem, ki ga je imel za svojega najboljšega obveščevalca in zaupnika.

Ob tem je zanimiv spomin na Staneta, ki ga je Kozmelj pripeljal h kmetu Jožetu Golavšku, po domače Ramšaku, da je počakal na neko zvezo. Pri njih se je bil Stane zadrževal več dni.

Ramšakova mama, ki je pridno skrbela, da gost ni bil lačen, je pripovedovala:

»Vsakokrat, kadar sem šla kuhat, je prišel iz hiše za mano in trdovratno vztrajal pri štedilniku, se pogovarjal in gledal, kako kuham, kakor da bi se bal, da mu bom strupa prisula.«

Čeprav je imel od Kozmelja in drugih aktivistov najboljša priporočila družine, so ga izdaje na Kozjanskem in tudi tiste, ki so se začele po dolini, opozarjale, da človek ni nikoli dovolj previden.

Domači se dogodka nadrobno spominjajo, ne morejo pa trditi, kdaj naj bi se bilo to zgodilo; vsekakor v prvem ali drugem letu vojne.

Vendar kažejo vsa znamenja, da je moral biti prav takrat, ne samo zaradi informacij, ki so mu bile potrebne, preden je odšel na posvet v Ljubljano, temveč v prvi vrsti zaradi zvez in vodičev, ki naj bi ga peljali čez Savo in okupacijsko mejo. Vse to mu je takrat gotovo najlaže uredil Ivan Kozmelj, ki ni bil na brežiškem pohodu. Njegov dom in sploh skoraj vse hiše v zaselkih Klovno in Zaglink, da o drugih ne govorimo, pa so dotlej pomenile varne točke njegove osrednje javke.

Kmalu zatem, ko se je njegov bataljon razšel in je Stane že odšel v Ljubljano, je prišla h Kozmeljevim policija. Ivan Kozmelj in njegov nečak France, katerima je ta obisk veljal, sta jih pravočasno zagledala, saj so šli čez Devce, to je močvirno polje, koder je odprt razgled z domačije. Urno sta pobegnila, potem ko je Ivan zaklical stričniku:

»Beživa in radio odnesi!«

In že sta jo ucvrla čez potok Konjščico, ki teče tik za hišo, in dalje ob grmovju v bližnje zaglinške gozdove. Ker ju niso dobili, so odvlekli s seboj Francetovo sestro Milko. Njuna mati, vdova Apolonija Kozmelj se je takrat tudi umaknila z doma, a čez dva dni so se Nemci znova oglasili in jo aretirali. Obe so imeli zaprti v zloglasnem zaporu Stari pisker v Celju.

Ivan Kozmelj in nečak France sta se nekaj časa krila v gozdnem zatočišču, nato pa sta odšla vsak na svojo stran k sorodnikom in znancem kakor malo prej pripadniki razpuščenega bataljona. Neizogibno je bilo treba iti na prezimovanje, kajti leta 1941 se je že oktobra začela ostra zima z visokim snegom in zdržema pritiskala polnih šest mesecev vse do aprila naslednjega leta.

Ivan Kozmelj je šel k bratrancu Rudolfu Hanžiču, po domače Gašperju, v Ojstriško vas. Rudolf je kot brat Joška Hanžiča-Švejka že zgodaj dobil zveze s partizani in jim takoj začel pomagati in zbirati zanje potrebne stvari.

Hiša stoji skoraj sredi vasi, pa tudi Nemci so bili do njih skrajno nezaupljivi. Po zaslugi domačih podrepnikov jih dolgo niso sprejeli v »hajmatbund«, kar je pomenilo toliko, kot da bodo vsak čas izseljeni. Sestra Pavla je bila zaradi Švejkovega delovanja tudi dalj časa v zaporu. Ne glede na vse to Rudolf Hanžič ni odrekel pomoči Ivanu

Kozmelju-Štrukeljcu. Vaščanka Antonija Lipoglavšek pa je skrbela zanj kot mati in prenekateri sebi odtrgan grižljaj nesla v skrivališče. Bila je edini tuj človek, čeprav zelo domač, ki je vedela, kje je skrit.

France Kozmelj se je zatekel k sorodnikom v Grajsko vas in nato k Božečkovim v Gomilsko, kjer je bil doma Darko Završnik. Nekaj časa se je France Kozmelj zadrževal tudi v Braslovčah, od koder je še z nekom pobegnil v Ljubljano, spet k sorodnikom z namenom, da prezimi in gre v partizane. Tega ni storil, čeprav sta se s taborskim domačinom Ivanom Ocvirkom celo dogovarjala, da bosta kot pregnanca skupaj šla v gozd.

Premočno pa se je bil navezal na druščino v bivšem Rokodelskem odru v Ljubljani. Ta ga je spravila tako daleč, da je jeseni leta 1943 kmalu po italijanski kapitulaciji stopil k domobrancem, med drugim je bil tudi na Igu pri Ljubljani. Pri njih je baje postal celo častnik in invalid. Ob osvoboditvi je bil po nepreverjenih vesteh zajet v znanem begunskem taborišču v Vetrinju na Koroškem in z mnogimi drugimi belogardisti prepeljan v Teharje. Po vojni se ni več javil. Za njim je izginila vsaka sled. V različnih govoricah je bilo slišati, da je s svojo druščino pobegnil v Italijo in od tam neznano kam.

Tako se je izločil prvi iz naše organizacije.

Svakinja Ivana Kozmelja, Apolonija, Francetova mati in njegova sestra Milka sta se ob prvi aretaciji dobro držali. Kljub mučenju nista ničesar izdali. Obremenitve sta ovrgli in se po nekaj tednih vrnili domov. Vendar ne za dolgo. Ni še prišlo leto naokrog, ko so znova pridrveli gestapovci.

Pobrali so mater in jo s tremi otroki poslali z mnogimi drugimi Taborčani v taborišče Auschwitz in Neumarkt. Tam je podlegla mati in dve hčeri Milka in Ivanka, le mlajši sin Jože se je po vojni vrnil v razpadajočo domačijo, ki so jo kakor vso družino grdo zdelala vojna leta, ko ni bilo nikogar doma.

Ker so hkrati s Kozmeljevimi pretrpeli hude udarce tudi Vozličevi in drugi bližnji in daljni sosedje, je v Klovnem propadla najpomembnejša osrednja javka za široko področje. Zlasti od začetka okupacije pa do prve aretacije je bila najzanesljivejše prihajališče za aktiviste iz vse doline in še za mnoge onstran nje.

Tu vmes je treba omeniti ilegalni radijski sprejemnik in njegovo svojevrstno zarotniško pot, ki jo malo že poznamo od tam, ko je prva taborska skupina sredi poletja uredila Petru Šprajcu iz Grič tehniko na Cukalovem kozolcu v Ojstriški vasi. Ker Šprajčev »akumulatornik« ni zadostoval, je dal kaplan Darko Završnik iz Gomilskega na razpolago radio.

Ko je moral Šprajc z bataljonom na brežiški pohod, je aparat vzel s seboj. Po besedah Ludvika Zupanca-Iva so mu ga še drugi pomagali nositi. Med potjo ga je deponiral in ker je Šprajc na pohodu padel, ni bilo nikoli več mogoče ugotoviti, kje da je »akumulatornik« ostal.

Njegov električni bratranec pa je čisto drugače posegel v ilegalo prvih in tudi kasnejših taborskih partizanov. Od Frenka Kozmelja, žagarja na Cukalovi žagi, sta ga Ivan Kozmelj in njegov stričnik Franc odnesla na dom, da so lahko še naprej poslušali radijske novice, posebno Moskvo, in jih razširjali.

Znano je, da sta ob prvem prihodu policije k Štruklovim, oba Kozmelja pobegnila v gozd in rešila aparat. Ko je bil Ivan Kozmelj v skrivališču pri Hanžiču, je poslal ponj. V gozdu ga ni bilo več. Jasno je bilo, da ga je samo nečak France lahko kam odnesel. Zaupna poizvedovanja so tekla naprej in končno izsledila, da je aparat skrit v gomilskem zvoniku; pozabiti namreč ne smemo, da so Nemci prej popisali in pobrali sprejemnike vsem, ki jim niso do kraja zaupali.

Nastopila je prva in v vseh štirih letih najhujša zima. Natrgala je še tiste stike, ki so po številnih aretacijah ostali, policija in vojaštvo pa dobesedno, kamor si stopil. V bivšem sokolskem in prosvetnem domu je bilo vojaštvo, predvsem Berlinčani, v četrt ure oddaljeni Ojstriški vasi pa enote policije, domala sami Dunajčani. Tebi nič meni nič so se naselili sredi vasi, v gasilskem domu in v Razganovi gostilni, da bi v tem, dotlej najbolj kljubovalnem predelu v dolini zbili uporno duha. Ni jim uspelo!

V najhujši zimi in pol metra visokem snegu jo je Ivan Kozmelj kar po celem snegu in mimo patrulj, ki so križarile po naseljih in med njimi, mahnil v Gomilsko. Tam je s pomočjo Darka Završnika dobil aparat in ga prinesel v Ojstriško vas k Hanžiču. Gospodar Rudi ga je vzidal v luknjo pod štedilnikom. Zraven je prišel še sosed Lovro Pepel — in mala čarobna skrinja jih je iztrgala brezupni osamljenosti. Povezali so se z velikim zavezniškim svetom in dobili zračni stik z mestom svojega upanja — z Moskvo. Kakor otroci so se veselili, da jim to upanje ni odreklo; saj je strlo ofenzivo nemških tankovskih divizij in jih pognalo zmrzovat nazaj v neprizanesljivo stepo.

Dobrim novicam je po svoje dodal še London. Niso bili ozkosrčni. Dopustili so, da so tudi drugi pregrevali vsako dobro sporočilo in ga ne glede na vir delili. Šlo je od ust do ust in prišlo naokrog prej, kot bi si človek mislil, da je v takih okoliščinah to sploh mogoče. Našlo je vsakogar, ki ga je hotel poslušati.

Nit partizanske propagande se je spet obnovila. Res da je tekla do kraja zaupno, a vendar učinkovito in kar je najvažnejše: redno je bila navzoča, čeprav po drugi strani ne bi mogel za noben denar odkriti Ivana Kozmelja ne Lipčeta Jurharja ali Rada Zakonjška, kajti ljudski glas je o vseh treh trdil, da so podlegli, in med drugimi inačicami trdovratno držal tiste, po kateri naj bi zmrznili gori pri šentlenartski cerkvici na zasneženih Vrheh.

Ali Ivan Kozmelj je vsak večer ves premražen in poln bolh prilezel iz parne. Tam je imel globoko zarit v slamo svoje skrivališče. Okna tople kuhinje so skrbno zastrli; otroke, še vse majhne, pa že prej spravili v posteljo. In nekaj sto metrov stran od dunajskih policajev se je začelo poslušanje Moskve in Londona. Prestregli so vsa-

kršno pomembno novico. Potem pa jo — kot našo — razposlali v svet, četudi so se pri tem delali, kakor da še sami ne vedo, kje so jo ujeli.

Kozmelj je po poslušanju spet moral med svoje bolhe. Pomembne so namreč zato, ker so na pomlad, ko je odšel iz svojega skrivališča, slamo kupili za svoje postelje ali kdo ve kake potrebe dunajski policaji. Ni znano, kako so drnjuhali na njih. Smešno pa je bilo, ko so med odmetavanjem prišli do zmencane slame, izgubljene posodice in žlice. Boljša ofenziva jih je zmotila, da niso preveč spraševali, od kod zmletina in tista posoda z žlico, ampak so se le čudili množici skakalcev. Prav na hitro so jo popihali s parne, da se stvar s slamo razčisti, še preden bodo morali leči nanjo.

Vsekakor veselo zadoščenje domačim, ki so se že bali, da se bo spet kaj slabega izcimilo. Posebno zadovoljna sta bila Rudi Hanžič in Lovre Pepel, ki sta skozi vso zimo po Kozmeljevem navodilu raznašala take novice, ki so ljudem spet in spet dajale vero, da bo še kdaj pihal prijetnejši veter.

Aparatu so še dolgo prisluškovali tudi potem, ko je Kozmelj zapustil skrivališče in po zvezah, ki mu jih je preko Leberčkovih v Preboldu preskrbela Pavla Hanžič, odšel v bataljon. Vojne pa ni bilo kmalu konec in ker so sprejemnik le preveč vrteli, se je pokvaril.

Ko so sredi poletja 1944 ustanovili tehniko »333« v bližini kmetije Ramšak, so ga vzeli tja. Popravili so ga in spet je pomagal širiti vzpodbudna sporočila. Končal je pa povsem nejasno. Hude ofenzive v zadnji zimi so mnoge po potrebi naredile razhajkance, še več pa jih je bilo takih, ki so jim težave dale priložnost, da so se lahko skrivali.

S temi skrivači pa naj bi šel tudi Završnikov aparat, potem ko je bil ukraden v tehniki »333«. Prvotnega gospodarja ali posrednika Darka Završnika so dvakrat aretirali Nemci, ga mučili kot živino, da se mu je omračil um, kakor je pripovedovala Pavla Hanžič, ki je bila hkrati z njim zaprta, in ga konec vseh žalostnih koncev kot mnoge druge 10. 3. 1943 ustrelili.

Nihče ne more povsem točno trditi, kako je aparat končal. Kot v posmeh se sliši namigovanje tistih, ki nimajo pravih dokazov, a se zanesejo na svoja odkritja — in ti pravijo: Medvojni skrivači, po vojni pa spretni črnoborzijanci so ilegalni sprejemnik prodali v Zagreb.

Kljub takim vestem ob koncu vojne in po njej so žrtve padale in padale.

Številne sodelavce v Savinjski dolini, posebno na področju Tabora, Gomilskega, Braslovč, Vranskega in še kje, pa je v dopolnilo krvavega in zastreševalnega terorja okupatorja pretresla novica: Dne 13. novembra 1941 je žandarmerijska patrulja iz Braslovč ujela Joška Hanžiča-Švejka.

Hanžič se je zaradi očitnega dela proti Nemcem že dalj časa skrival. V partizanih je bil od osnovanja Savinjske čete; saj je dobroveljsko skupino celo vodil od Tabora do Preboldčanov in Grižanov, ko so se zlili v enoto.

Ker je šepal, ni zmogel napornih pohodov. Politično vodstvo je sklenilo, da gre na teren. Do nadrobnosti je poznal vse vasi in najzanesljivejše prijatelje. Najlaže bi se seveda gibal s primerno legitimacijo. Ali kako jo dobiti? Hanžič se je naloge lotil sam. Po rodu Taborčan je zadnja leta pred vojno delal v Rezani pri Gomilskem in ta je takrat spadala pod Braslovče.

Tvegal je in odšel v trg na občino po legitimacijo. Ni znano, ali jo je dobil ali ne. Občino je, kot vedo domači, srečno zapustil. Ker je bila nanj razpisana nagrada, je malo verjetno, da bi tega ne vedel in da bi kar zares povedal svoje pravo ime. Vendar poznavalci pravijo, da je to storil in ko je občino zapuščal, se je nemčurski oskrbnik graščine Žovnek Jurij Škoberne ustavil ob imenu in ga začel ponavljati:

»Hanžič, Hanžič, saj to je vendar tisti zloglasni bandit!«

Razumljivo ni ostalo samo pri ponavljanju imena. Na orožniški postaji je zabrnel telefon, alarmirali so vermanšaft in pogon se je začel. češ: »Uiti nam tako ne more, saj šepa!«

Menda je nekdo opozoril Hanžiča, kaj mu preti ali kaj je prišlo vmes, da se je zatekel pod Cundrov kozolec v Rakovljah pri Braslovčah.

Zalotili so ga pod latniki, polnimi sušeče se krme. Ljudje so govorili, da se je Hanžič dobro znašel. Kot dolgoletni igralec na nekdanjem taborskem prosvetnem odru jim je zaigral vlogo pijančka, ki so ga prebudili. Kazalo je, da bi mu uspelo prepričati vodjo patrulje, če ne bi bilo zraven domačina iz Lok, Franca Slakana, prodane duše, okrog petdeset let starega orožnika, ki se je udinjal okupatorju. Po osvoboditvi je seveda zaradi vrste nečednih dejanj pobegnil v Avstrijo, kakor tudi njegov takratni šef, stražmojster Kožuh, star okoli štirideset let, doma iz Gradca. Ko je bilo na tehtnici, ali mu je verjeti ali ne, se je oglasil Franc Slakan in potrdil, da je pravi. Orožnika sta potem Hanžiču naglo zapečatila usodo in ga uklenila. Polakomnila sta se nagrade, ki je bila razpisana nanj; saj je bil na glasu kot eden najbolj nevarnih komunističnih organizatorjev.

Iz Braslovč so ga kmalu odpeljali v Celje. Vrata znanih zaporov v Starem piskru so se kakor za stotinami drugih nesrečnikov trdno zaprla. Kakršenkoli stik z njim je bil izključen. Šele iz nemških zapisov po osvoboditvi se je izvedelo, da je poskušal samomor. Gotovo ne brez vzroka. Če drugim niso prizanašali s tepežem in mučenjem, kako bi šele njemu, razvpitemu aktivistu.

Najhujše pri vsem tem pa je bilo, da so se kmalu po aretaciji razširili glasovi: Hanžič izdaja!... Morda je tajna policija iz prozornih namenov, kar na Štajerskem ni bil osamljen primer, sama vrgla v javnost novico, da bi povzročila paniko in prej kaj izvohala, ali pa je kak neupravičen strah razširil te najbolj uničujoče govorice. Šele čez mesec, ko so ga že ubili, se je docela izkazala neosnovanost tega strahu. Vendar to ni bilo tako preprosta stvar, ker se do resnice pač nihče ni mogel prikopati, ampak so mnogi lahko samo z grozo čakali, kaj bo.

Da ni nikogar izdal, je že preprost dokaz to, da ni bila izvršena nobena aretacija, ki bi bila kakorkoli povezana z njim, čeprav je res, da so v tem času dan na dan zapirali. Če bi bil koga izdal, potem bi vsekakor moral mene. Vso pomlad in poletje sva sodelovala. Še v avgustu in septembru, ko sem se pred gestapom umaknil v Celje, smo se tu dobivali skupaj z Ivanom Kozmeljem. Pa tudi potem, ko sem šel v Maribor, sem bil ravno s Hanžičem v pismenih stikih. Že v Celju sva se dogovorila za delo in za nadaljnja vzpostavljanja zvez v Mariboru, predvsem za pošiljanje različnega materiala po različnih zvezah, pa tudi preko njegove prijateljice Julije Bračič, ki je takrat imela s sestro cvetličarno za farno cerkvijo v Celju.

Ko sem v Mariboru kmalu po novem letu moral na gestapo, sem sumil, pod vtisom neutemeljenih obvestil, da je vmes Hanžič, čeprav so me takrat spraševali predvsem mariborske stvari in me slednjič odpustili. Povsem pa sem bil prepričan, da je moral on kaj izdati, ko so me kak mesec kasneje iskali na stanovanju. Rešila me je odročnost dvoriščne zgradbe, kjer sem stanoval, in zveriženost hodnikov po njej. Slišal sem jih prej, kakor so oni zvedeli za moja vrata, in jim jo popihal skozi pritlično okno.

Nerazsodno sem potem šel domov v Tabor, da bi dobil zvezo s partizani, čeprav je bilo po tistih množičnih aretacijah vpričo vojaških posadk in ker so bile razbite vse organizacijske vezi, praktično nemogoče stik na hitro dobiti. Dalj časa se nisem smel zadrževati, ker bi se moral prijaviti. S tem bi si zanesljivo skopal jamo. Tako me je dala noč in me tudi vzela. Posrečilo se mi je priti v München. Po ovinku na Hannover sem potem bežal na Dunaj. Na prijavnem uradu so mi nasedli in mi dali papirje, s katerimi sem se počutil bolj varnega. Tam sem ostal in se slednjič po mnogih vmesnih in živčnih dogodkih ob delu in povezovanju z antifašisti znašel na Primorskem v sicer gorenjski brigadi Franceta Prešerna, eni izmed enot IX. korpusa NOV in POS.

Previdnost ob policijskem obisku je gotovo bila na mestu, a še zdaj si ne morem prav odpustiti, da sem takrat sumil Hanžiča. Če bi bil on kaj govoril, bi me bili gotovo iskali na domu ali vsaj popraševali za menoj, kar pa niso. In tudi druga pričevanja so že med vojno ovrgla vse domneve, nekateri okupatorjevi dokumenti pa so ga v naših očeh lahko samo poveličevali.

Gestapovcem se je izvijal predvsem s tem, da čez poletje ni živel v Savinjski dolini, temveč da je bil deloma v Slovenskih goricah, deloma pa v okolici Ptuja pri sorodnikih. Torej v krajih, kjer z izjemo dogodkov okrog Lackove čete ni bilo pomembnejših akcij, še posebno pa ne tako množične povezanosti z osvobodilnim gibanjem, ki si jo lahko v Savinjski dolini do množičnih aretacij zasledil na vsakem koraku. Morda jih je sprva še kolikor toliko prepričal. Kasneje pa ne več, ker so ga obremenjevali tudi drugi zaporniki.

Okrog novega leta 1942 so ga peljali v znano taborišče Strnišče pri Ptuju. Tu je, kot je slišal brat Rudolf, skušal pobegniti. Gotovo izvirajo od tod tudi široko znane in skoraj legendarne govorice o njegovi smrti. Pripovedovali so, da je na poti k streljanju skočil iz drve-

čega avtomobila. Uiti pa jim ni mogel — prerešetan naj bi bil od gestapovskih krogel.

Ker mu pobeg ni uspel, so ga ponovno prepeljali v celjski Stari pisker. Tu je, kakor se spominja brat, po vojni še živemu sojetniku Grilu iz Grajske vasi, rekel:

»Moja usoda je zapečatena. A dobro je, da me vsaj ne mlatijo več, kakor so me.«

Hanžičevo junaško zadržanje je opisala tudi Marija Glušič, žena že znanega voznika, ki je bila, kakor njen mož, zaradi sodelovanja s partizani dvakrat zaprta. V februarju 1942. leta so jo v avtobusu hkrati z Joškom Hanžičem-Švejkom in drugimi priporniki prepeljali v Maribor. Uspelo jima je, da sta izmenjala nekaj stavkov. Trpljenje ga je hudo zdelalo, vendar ni tarnal. Celo drugim je dvigal razpoloženje, čeprav je vedel, da zanj ni več rešitve.

In res. Mariji Glušičevi in nekaterim je uspelo priti domov, Hanžiču ne. Gestapovski referent, ki je z brezobzirnim koristolovstvom obravnaval primer, je bratu Ivanu Hanžiču, notarju iz Slovenskih goric, še nekaj dni pred usmrtitvijo zatrjeval, da bo preprečil ustrelitev. Seveda je mož prejel za svojo lažno zaščito in tiste čase dragoceno podkupnino: celo svinjo. In to uradno sicer prepovedano mazanje je bilo treba nekako opravičiti z obljubami, da se Švejku ne bo nič hudega zgodilo.

Pri zadnjem posredovanju pa se je nenadoma jel opravičevati, da ni nobene pomoči, ker je obtoženec začel na mah vse priznavati — v resnici je bil Joško Hanžič-Švejk takrat že mrtev, kot se je videlo, ko so njegovo smrt formalno ob drugih imenih najavili rdeči plakati. Na njih je bilo zapisano, da je bil zaradi podžiganja komunističnih nemirov dne 6. marca ustreljen v Mariboru.

Bratova žena je brž po usmrtitvi prosila jetniško upravo za njegovo perilo. Dobila ga je, čeprav je bilo vse krvavo in otrdelo od gnojne sokrvice, kar vse dokazuje, kako neznansko so ga morali biti še do zadnje ure.

Po izjavi nekega jetniškega uslužbenca ga sploh niso ustrelili, temveč ubili med pretepanjem. Junaško je kljuboval in sploh ni hotel odgovarjati, čeprav so mu lomili kosti, mlatili pa ga tako, da ni ostalo za ped zdrave kože na njem. Ničesar niso izvlekli iz njega; ostal je trden komunist in velik Slovenec — ki ga tako Taborčani kot Gomlani in še kje štejejo med svoje prve aktiviste.

Med tistimi, ki so si po začasni razpustitvi Savinjskega ali Šlandrovega bataljona morali najti primerno zatočišče čez zimo, je bil tudi Leopold Kozmelj, po poklicu pleskar. Zaposlen ni bil v domačem kraju, temveč drugod po dolini in v Celju. S prvo organizacijo v kraju je takoj dobil stik, največ preko brata Frenka, žagarja na Cukalovi žagi, kjer že od Pečnikovih in Vipotnikovih obiskov in zlasti Šprajcove tehnike vemo, kaj vse se je tam dogajalo. V Savinjsko četo je vstopil 29. avgusta leta 1941. Dne 3. decembra 1941 pa je prepričal Taborčane

in sploh Savinjčane, da partizani ne oziraje se na vse težave še vedno vztrajajo.

Z odobritvijo četnega vodstva in terenskih delavcev se je zatekel h kmetu Andreju Jancu, po domače Oštirju v Vrbju pri Žalcu, v veri, da ga Oštir, menda celo njegov stric, ne bo izdal. Vendar je ta to storil. Zlagal se mu je, da gre po steljo, v resnici je zapregel voz samo zato, da je laže prišel od doma in privlekel Nemce, ki so Kozmelja obkolili.

Med ljudmi so o tem boju krožile najrazličnejše govorice. Med drugim tudi ta, da se je boril do zadnjega naboja in potem zgorel v kozolcu, v katerem je predanil. Vendar je iz nemških dokumentov razvidno, da so ga na Oštirjevem hlevu ranjenega obvladali, potem ko se je po hudem boju umikal ali padel v jašek za krmljenje živine.

Kakor mnoge druge žrtve so ga, brž ko si je malo opomogel, gonili okrog, da bi na mestu kaj izsilili iz njega. Leopolda Kozmelja so med drugim vlačili tudi po Ojstriški vasi, ga soočevali in silili, da bi karkoli priznal. Vztrajal je, da z domačim krajem ni imel stika, in se je ob vsem delal nevednega. Neprizanesljivi kot so bili, so ga dne 15. maja 1942. leta ustrelili v Mariboru.

Nepretrgani tok aretacij je tekel od novembra leta 1941 in se je razpotegnil čez vso naslednjo zimo v pomlad leta 1942. Potlej so prijemali somišljenike OF nekoliko redkeje, čeprav nikakor ni mogoče govoriti o kakem občutnejšem premoru v okupatorjevem terorju. Samo prve žrtve je bilo treba napraviti neškodljive in to je tudi zahtevalo svoj čas, krvniške doslednosti jim pa tako ni primanjkovalo.

Med drugimi sodelavci so segli tudi po članu naše prve organizacije Karlu Kumarju. Zbegan od nevarnosti se je najprej zatekel v Brežice, od tu pa v Gradec, kjer so ga zaprli 27. aprila leta 1942. Noben zagovor ni nič zalegel. Iz Gradca so ga privlekli v celjski Stari pisker, ga tam mučili, kakor so znali. Usoda, ki ga je čakala, mu je morala biti že zgodaj jasna. Ko so ga peljali iz zapora po celjskih ulicah za prevoz v Maribor, je srečal znanko. Ne oziraje se na spremljevalce, ji je kar sredi ceste potisnil v naročje zimski plašč, ki ga ni več rabil. Brez posebne razlage ji je naročil, naj ga izroči sestri v Pondarju, in kmalu nato, dne 3. julija leta 1942, so ga ustrelili v Mariboru.

Čeprav ni mogoče sumiti, kaj šele govoriti o kakršnikoli izdaji med priporniki samimi, je vendar presenetljiva povezanost med zaporednimi aretacijami in nato pobojem najvidnejših organizatorjev prvega odpora v taborskih vaseh.

V času od 6. januarja 1942 do 3. julija istega leta niso pobili samo Joška Hanžiča-Švejka, Karla Kumarja in Leopolda Kozmelja, ki jih je obremenjeval že sam način, kako so jih prijeli, ampak tudi Milka Cukala, Leopolda Zupančiča in Ludvika Plavšaka, medtem ko so jih celo vrsto, od Franceta Jesenika do Matilde Lončar, poslali v taborišča, kjer so drug za drugim podlegli. Skratka prijeli so ljudi, ki so bili z izjemo ilegalcev Ivana Kozmelja, Lipčeta Jurharja in Rada Zakonjška, do katerih seveda niso mogli, stržen vsega začetnega delovanja.

Na vsak način je tajna policija morala imeti zanesljiv namig, da je lahko tako izbrano zgrabila tam, kjer je bila škoda največja in samo z domačimi aktivisti nenadomestljiva. Gotovo je, da lahko še mnogokaj odpišemo na račun neizkušenosti in prevelike zaupljivosti, toda glavna teža nedvomno pada na namerne in prisiljene izdajalce. In kdo so ti?

Ljudska sodba je marsikaj ugotavljala, kasnejša preverjanja pa so stvari z novimi osvetlitvami preobračala in neredko tudi povsem drugače pokazala, kajti prve ugotovitve so nastale predvsem na podlagi osebnih domnev in brez zadostne dokumentacije. Še slabše pa je bilo v tistih primerih, kjer je gestapo v nekaki posredni, pa vendar načrtni akciji naredila posamezne pripornike za absolutne izdajalce, čeprav je del ali pa večino »materiala« zbral že prej in od drugih zaslišancev.

Tako so dosegli dvojen namen. Prvič so zbegali teren, ker ni mogel nihče več z gotovostjo zadeti, kdo je izdajalec in kdo ni, drugič pa so na videz čiste ljudi lahko pošiljali v enote, in te so ravno na osnovi prvega greha pripravili še do novih in hujših, kakor poznamo vrsto primerov ne samo iz Savinjske doline, temveč tudi od drugod.

Ob primeru — takrat komaj 18 let starega — Ernesta Divjaka, ki so ga doslej bolj domneve in vse mogoče in nemogoče govorice kot pa gradivo potiskale v središče aretacij konec 1941 in začetku leta 1942 je treba spregovoriti najprej. Vse, kar poznamo in kar še bomo odkrili, Ernestu Divjaku nikakor ne naprtuje prvega taborskega aretiranca in krivdo za vso dolgo in tragično verigo žrtev, kajti Milka Cukala so zaprli 18. novembra 1941 torej dva dni pred tem, ko so dobili Divjaka. S tem seveda ni rečeno, da ga morda ni obremenjeval, kakor se je govorilo, ker je kot partizan nekajkrat menda bil na Cukalovi žagi. Bolj pa ga obtežujejo stvari v širši taborski okolici, zlasti v hribih, kjer se je gibal z enoto. V zaporu so ga namreč pripravili do tega, da jih je vodil okoli — kdo zdaj ve, če tudi ne zato, da bi jim pobegnil, kakor je marsikdo poskušal. Vendar to se ni zgodilo, ker posredni pripovedovalci vedo povedati samo, da je obremenjeval hiše, kjer so dobivali hrano ali so jih kako drugače podpirali.

Tu je treba povedati, da so ga Nemci prvič zaprli hitro po njihovem prihodu v Žalec, kjer je bil na glasu kot eden tistih, ki se nikakor ne morejo sprijazniti z okupacijo.

Njegov oče, priložnostno zaposlen mesarski pomočnik, je s težavo preživljal številno družino. Nemci nepremožnih in nešolanih ljudi v Savinjski dolini skoraj da niso selili. Divjakovi so jim bili kljub temu na poti in so jih pognali v Srbijo z izjemo Ernesta, ki je sedel v zaporu.

Žive so še priče, ki vedo povedati, kako neznansko so ga mučili.

Fant je potem, ko je prišel iz zapora, ostal sam in se precej aktivno vrgel v delo OF v Žalcu. Preko sina Jožeta Zakonjška iz Žalca je dobil zvezo in šel menda v avgustu k sorodnikom, po domače Pošebalovim v Šmiklavžu nad Taborom, in od tod v partizane. Tam je bil po pripovedovanju Jožeta Farčnika-Jelovška tak, da mu ni bilo kaj reči, narobe, prej bi ga bilo mogoče pohvaliti.

Po boju na Dobrovljah je prišlo do premika proti Grižam v zvezi z znanim brežiškim pohodom. Ludvik Zupanc-Ivo je pripovedoval, da je komandant Franc Rozman-Stane v Grižah Divjaku dovolil obisk sorodnikov v Žalcu, kjer je želel povprašati, kako je z izseljenimi starši in mlajšim bratom. Po drugem viru pa je šel samovoljno. Še važnejše kakor to je vsekakor dejstvo, da se ni vrnil v enoto in da so ga policisti 20. novembra 1941 dobili v roke, skritega v omari pri sorodnikih.

Še nepojasnjena izdaja njega samega, izgon družine in znane metode, ki so jih gestapovci posluževali nad zaporniki, so ga zlomile.

V taborski okolici je bilo mogoče v vrsti zasliševanj, ki jih je takoj 1945. leta opravila »Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov« najti zastran Ernesta Divjaka samo eno pismeno, čeprav ne dovolj jasno obtožbo.

Komisiji je dne 1. septembra 1945 prijavila Terezija Zakonjšek, po domače Pošebalova v Šmiklavžu, aretacijo in smrt svojega moža Andreja Zakonjška. Tam zelo na kratko bremeni:

»Dva civilna gestapovca iz Maribora stara ca. 45 let.«

V drugem odstavku pa še bolj skopo in nejasno kot povzročitelja aretacije prijavlja:

»Divjak ali slično iz Žalca, sedaj že mrtev.«

Po prijavi bi lahko sklepali, da Divjaka sploh ni bilo poleg pri aretaciji, ne vojaštva ali policije — ta je v številnih drugih prijavah, narejenih ob istem času in pri isti komisiji, vedno izrecno navedena.

V opisu aretacije zvemo pod točko: čas, kraj in način zločina, da so 24. novembra leta 1941, kar je štiri dni po aretaciji Divjaka, aretirali na domu Andreja Zakonjška. Imenovani »... se ni smel ne preobleči, ne kaj pojesti. Odvedli so ga najprej v Celje in nato po enajstih dneh v Maribor, nakar so po treh tednih rdeči plakati naznanili njegovo smrt.«

Zastran Divjaka je potem pripisana še tale pripomba:

»Zločin je povzročil zgoraj imenovani Divjak iz Žalca, ki je naznanil, da Andrej Zakonjšek podpira partizane.«

Ta prijava je povsem verjetna, čeprav ni jasnih dokazil. Toda povsem nepojasnjeno ostane, kako da bi odkrili samo del zveze, ni pa nič povedal o svojem sošolcu, sinu Jožeta Zakonjška, prav tako iz Žalca, ki mu je na Divjakovo željo povedal, kam mora iti, če hoče k partizanom. Da o tem ni nikomur govoril, je preprost dokaz že v tem, ker Zakonjškovih iz Žalca Nemci niso nikoli preganjali, medtem ko so Pošebalove oziroma Mižnarjeve, predvsem po krivdi dezerterjev Polaka in Gračnarja iz Trbovelj, kar obravnavajo druge dostopne prijave, v celoti selili oziroma streljali.

Nejasnost ustvarja tudi prijava Antonije Mastnak, prav tako iz Šmiklavža, ki resda za nekoliko kasnejši čas pravi: sredi marca 1942 so prišli policisti iz Celja po moža in sina; komandant neznan, a z njimi, da je bil:

»Mlad civilist, bivši partizan, star ca. 18 let, doma baje iz Pohorja. Pozneje ustreljen od partizanov.«

Vsekakor se je to zgodilo v času, ko so Nemci Ernesta Divjaka že pobili. Pikolovski kot so bili povsod, seveda niso mogli mimo tega, da ne bi domačih, nekako okoli 10. marca 1942. leta z običajno dopisnico in z nekaj besedami v Srbijo obvestili, da je Ernest mrtev.

Znani gestapovec Kersnik je kasneje na procesu 1945. leta izpovedal, da je moral Divjak na poti proti Ptuju izstopiti iz avtomobila, ki naj bi ga bil prepeljal v drug zapor, in potem ga je Kersnik ustrelil v hrbet.

Vinko Urbašek pa to izjavo pobije, češ da je bil to samo eden izmed Kersnikovih manevrov, kako bi se izvil roki pravice, kajti prav dobro se kot pripornik v mariborskih zaporih spominja, da je bil Ernest Divjak med tistimi, ki so jih na dvorišču jetnišnice postrelili kot talce.

Povsem nove odsvite meče na vso stvar osmo nadaljevanje Iva Pirkoviča: »Noč in megla« v TT dne 1. avgusta leta 1961, kjer nas preseneti:

»V juliju ali avgustu tega leta (1941) so Niederbergerjevi gestapovci in bivši orožnik iz Luč Klemenčič aretirali dva mlada duhovnika, Izidorja Završnika iz Sv. Jurija pod Taborom in Franca Puncarja iz Braslovč, ki sta kot sošolca šele pravkar končala bogoslovne študije v mariborskem seminišču. Završnika je »poostreno« zasliševal Niederberger sam in je duhovnik izdal kakih 60 pripadnikov Osvobodilne fronte ...«

»Kaplana Franca Puncarja je poostreno zasliševal Wiegele. Duhovnik je moral delati globoke počepe in bil tepen s korobačem. Izdal je okoli trideset ljudi ...«

Čeprav so v tekstu nekatere očitne pomote, ki so jih lahko zagrešili že Nemci in je tudi datum aretacije dokaj sporen, ni povoda, da bi v celoti dvomili v točnost virov Iva Pirkoviča.

Da pa ne bi nikomur delal krivice, moram takoj navesti še spomin Marte Plavšak:

»Ko je prišel Završnik iz zapora, ga je neka ženska iz Prebolda vprašala, zakaj je povedal, da mu je dajala jesti. Završnik pa ji je samo pokazal prste, na katerih ni bilo več nohtov, in rekel: Zato ...«

Če ponovim, kar sem že zapisal, da je bil Darko Završnik po drugi aretaciji kot talec ustreljen in da je sedel Franc Puncar do konca v taborišču, potem pač ne moremo delati dokončnih sodb, dokler ne vemo vseh podrobnosti, ki jih pa še vedno ni mogoče odkriti.

Vedeti pa je na vsak način še treba, da so približno takrat, ko so dobili Ernesta Divjaka, zaprli več fantov iz Žalca in Frica Malisa iz Griž. Kakor Divjak tudi Malis ni vzdržal gestapovskih krutosti. Če je prvi več vedel o vojaških poteh in vsem, kar je bilo z njimi v zvezi, je drugi kot terenski delavec dobro poznal mrežo po dolini in tudi marsikaj povedal.

Vsekakor pa s tema dvema še ni vse razvozlano. Vrsto prav takih poznavalec odporniških razmer — mimo že omenjenih Žalčanov so zaprli že pred tema dvema in seveda še več za njima. Samo neznaten del se je rešil, bodisi da so zasliševalce prepričali o svoji nedolžnosti

ali pa so jim pomagala neredko s podkupovanji bolj ali manj vplivna posredništva. Ker pa teh primerov ni bilo tako malo, je spet bolj ko ne verjetno, da so se gestapovci ravno preko njih dokopali do podatkov, ob katerih so še bolj osumljeni klonili. Pred javnostjo so seveda ti nosili to krivdo in šli slednjič pred puškine cevi, kar se je zgodilo tudi Završniku, Malisu, Divjaku in še mnogim drugim.

Nihče tudi ne more reči, koliko je s temi izdajami povezan že omenjeni zapiti pek Mihael Granda, ki je javno razglašal Cukalovo žago za banditsko zbirališče. Kasnejša obdobja vedo o njem povedati še več in hujših grehov. Kljub vsemu se je ta za vsako umazanijo pripravljeni tip spretno izmikal kazni in je bil pokončan šele tik pred koncem vojne, ko je padla postojanka na Vranskem.

Izjave, dane takoj po vojni »Komisiji za ugotavljanje vojnih zločinov«, pa bremenijo ravno v zvezi s prvimi taborskimi žrtvami predvsem priseljenca trgovca Jožefa Opresnika. Ta se je pogosto sestajal z znanim gestapovcem Mikužem, pred vojno trgovcem v Šmartnem ob Paki, in tudi s Tonijem Dorfmajstrom, šefom celjskega okraja med okupacijo, je bil v najboljših stikih. Zaradi verige škodljivih dejanj je bil 22. maja 1944, ko je padla okupatorska postojanka v Taboru, prijet in odpeljan pred partizansko sodišče, kjer je bil za vse, kar je slabega prizadejal v okolici, kaznovan s smrtjo.

Vsi odkriti in neodkriti škodljivci tega obdobja se nadaljujejo in deloma tudi sovpadajo z znano izdajo Franca Grila-Kovača iz Prebolda, ki ga je policija ranila in zajela v bunkerju malo nad preboldsko tovarno nekega dne proti koncu julija leta 1942. Sojetniki vedo, da so ga z mučenjem pripravili do izdajanja. Že iz obdelanega in objavljenega gradiva pa je tudi znano, kaj vse je potem zagrešil in koliko je škodoval osvobodilnemu gibanju v Savinjski dolini.

Takoj zatem je treba ponovno omeniti skupino gestapovskih izdajalcev iz revirjev, ki so se vrnili med partizane. Krvavičnikovi na Vrheh, kjer so gestapovci že sredi prvega poletja odpeljali pet bratov in jih pobili, menijo, da jih je naznanil in spravil v nesrečo mladoletni partizanski dezerter Franc Hrovat iz Trbovelj.

Še hujša pa sta bila leto dni kasneje Polak-Krvavi in Gračnar-Buldung. Ta dva sta pri belem dnevu zapustila enoto v Dobrovljah in šla z orožjem čez dolino in hrib v Trbovlje. Od tu sta se kmalu vrnila s policijo v Šmiklavž in aretirala Simona Zakonjška, njegovo ženo Pavlo in sorodnico Antonijo Zakonjšek. Vse tri so oktobra 1942. leta ustrelili v Mariboru.

Iz vsega tega očitno sledi, da je gestapo, še preden se je odločil za znano in široko razpredeno prakso z raztrganci, veliko polagal na nejasnost na terenu in na vrinjence med partizani.

Okupacijski okrajni načelnik Toni Dorfmajster se ni samo enkrat hvalil:

'Možje pri naši tajni državni policiji že vedo, kaj delajo.'

Na tako imenovanih apelih ali zborih svojih prisilnih organizacij so poudarjali, da je vsako sodelovanje s partizani prvič zločin, drugič pa tudi norost, ker so njihove varnostne sile tako ali tako o vsem in

iz prve roke poučene. Namerno so pretiravali, koliko da zvedo ravno od komunistov in voditeljev partizanstva, ko jim pridejo v roko. Veliko več povedo, so trdili, kakor tisti, ki so jim nasedli in nudili pomoč. Kdor bo še kljub temu sodeloval, sam sili v nesrečo.

Kot volk, ki se je preoblekel v ovco, so se hoteli narediti za nekake usmiljene zaščitnike ljudstva, govoreč, naj vendar ne nasedajo nikomur več, ker tega komunisti tudi po svojih človeških kvalitetah ne zaslužijo. Za govorniki po apelih so isto pogrevali časopisi od »Štajerskega gospodarja«, »Karavankebote« do radia in njihovih drugih propagandnih trobil.

Nasilje in tega vredna propaganda sta neredko ustvarjala hudo nezaupanje tako v gozdu in še bolj med prebivalstvom. Spričo vsega tega so za vsemi izdajami, ki so uničujoče vplivale na dogajanja 1941 in leta 1942 v taborskem koncu, še številna in nepojasnjena ozadja. Domala vsa so taka, da preprečujejo ali sploh onemogočajo zanesljivo pojasnitev posameznih primerov. Dokončno sodbo bo mogoče izreči šele po nadrobnem študiju zlasti nemških dokumentov in drugih virov — seveda, če jih bo kdaj mogoče zadosti zbrati.

Ne bi bilo prav, če ne bi vsaj na kratko omenili nadaljnje usode inženirja Dolfeta Cizeja, ki je dejansko s svojim spretnim preskokom omogočil, da je orožje prišlo takoj v roke partizanom. Brez njega bi ga morda ne bilo. S tem se je Cizej še močneje povezal z aktivisti Tabora in okolice. A nemška policija mu je bila že zgodaj na sledi. Ne zaradi teh zvez in orožja, pač pa zaradi drugih uslug, ki jih je delal osvobodilnemu gibanju, so ga 23. oktobra leta 1942 aretirali v Mariboru, kamor je šel iz Celja, ker je bil opozorjen, da ga gestapo opazuje, kod vse se vozi s službenim avtomobilom.

V Dobrovlje je skoraj vsak teden s posredovanjem Pavla Šoštarja spravil veliko partizanom potrebnega materiala. Od tam mu je bilo odsvetovano, naj ne hodi v gozd, ker je spodaj bolj potreben. Zato se je zasledovanju začasno izvil v Maribor, kjer je delal na živinorejskem uradu.

Ker mu je tudi tu bilo vroče, si je skušal izposlovati premestitev v Gradec. Na dan, ko je dobil premestitveni ukaz, so ga gestapovci prijeli. Predvsem zaradi obremenitev kasneje od partizanov pokončane izdajalke Katike Šoštar iz Prekope. Preko nje je skupno s svojo sestro Danico in materjo sodeloval že od konca maja 1941 z dobroveljsko grupo partizanov, med katerimi je bilo več njegovih znancev. Tri mesece so ga vlačili od enega zasliševanja do drugega, od gestapa v Mariboru v Celje in spet nazaj. Potem so ga 23. januarja 1943. leta odpeljali v Dachau. Strahote koncentracijskega taborišča je lahko zapustil šele ob osvoboditvi.

Kakor že rečeno se val aretacij v taborišča vse do leta 1942 ni polegel. Nesreče in smrt pa tudi sicer niso prizanašali. To jesen je kot komisar v Slandrovem bataljonu padel pod Zahomci do zdaj večkrat imenovani Lipče Jurhar. Sploh je bilo to leto najhujšega vpada in

hkrati z zimo 1943 tudi najtrša preizkušnja partizanske odpornosti in terenske zaslombe na vsem Štajerskem in ne samo v Taboru in Savinjski dolini.

Takrat, ko je šlo že na pomlad, je vrag spet usekal in v živo zadel. Marca 1943. leta je padel na Ojstriški planini Ivan Kozmelj, bivši politkomisar v Šlandrovem bataljonu. Albin Vipotnik-Strgar meni, da je moral biti komisar tretje čete.

O tem znamenitem aktivistvu se je vse premalo pisalo in govorilo — prav gotovo samo zato, ker je zgodaj padel.

Nekaj mesecev preden ga je zadela smrt, je šel na neko posvetovanje in po navodila na Dolenjsko. Tako je namreč pripovedoval sorodnikom Hanžičevim, ko se je bil vrnil. Viktor Soštar-Miha pa meni, da je moral po prihodu II. grupe odredov iti s Francetom Rozmanom-Stanetom na Dolenjsko ali neposredno za njim, da mu je kot človek, kateremu je Stane posebno zaupal, poročal o razmerah. Nedvomno je dobil od njega in drugih voditeljev revolucije tudi važne napotke za nadaljnje delo.

Med iskanjem zvez se je oglasil pri Rudolfu Hanžiču, kjer je pustil neke papirje, ki jih je gospodar zakopal ob hlevu. Zaradi neposredne nevarnosti pa jih je bilo treba ne dolgo pred osvoboditvijo uničiti. Na dvorišču so se s konji zadrževali vlasovci in prav lahko bi s svojimi kopitarji odkrili ne glokobo v zemlji skrito pločevinasto škatlo. Hanžič jo je zato sam odkopal in vsebino uničil. Med zadnjim obiskom je Kozmelj rekel, da mora o polnoči odriniti. To bi kazalo, da ni bil sam, temveč v domenjeni družbi ali pa je čakal na kakšno posebno zvezo. Ko ga je Pavla Hanžič oprala in pošila, je nekam težko odhajal. Odšel je šele s poldrugourno zamudo. Ko se je poslovil, je rekel:

»Kar ne morem iti. Če spet ne najdem zveze v šmiklavških hribih z Radom Zakonjškom-Cankarjem, se vrnem kmalu. Če pa jo najdem, se vrnem čez kakih štirinajst dni z brigado.«

Potemtakem so že takrat zorele priprave za formiranje prve štajerske brigade Slavka Šlandra, ki jo je Franc Rozman-Stane ustanovil poleti 1943 na Šipku na Moravškem.

Stikov s partizani v domačih hribih je zaman iskal, saj je bila tehnika »Cankar«, ki jo je vodil Rado Zakonjšek-Cankar zelo zakonspirirana in do konca vojne neodkrita. Prav zaradi tehnike so se tega področja po letu 1942 izogibale vse vojaške enote.

Ko torej ni uspel vzpostaviti zveze, se ni vrnil k Hanžiču, ampak se je s svojima dvema spremljevalcema zatekel v Ojstriško planino. V kotlini, imenovani Hojevek, je kuril, kar je opazil Avgust Strnišnik, po domače Lovrenc iz Zaplanine, in javil na Vransko.

Orožniki in vranski župan Franc Wagner so takoj šli nadnje. Tovarišem so se neopazno približali. Premrli od dolgega zimskega zmrzovanja so izkoristili prvo spomladansko sonce in se sončili. Trenutki zadovoljstva so bili njihova nesreča. Prezrli so bližajočo se nevarnost. Zasledovalna skupina, ki sta jo ob izdajalcu vodila okupacijski župan na Vranskem Franc Wagner in neznansko velik in suh

orožnik iz dni kraljevske Jugoslavije, Todorović, še bolj znan pod vzdevkom Črnogorec, je sprožila prej, kot so jih napadenci opazili.

Prvi je bil ranjen Ivan Kozmelj-Štrukeljca iz neposredne bližine. Kljub hudi rani se jim ni podal. Takoj je odgovoril z ognjem. Sam ni mogel več bežati, ščitil pa je umikajoča se tovariša, dokler ga krvavitev ni zrušila.

Po spopadu so ga prepeljali v mrtvašnico na Vranskem. Ker si Nemci še vedno niso bili na čistem, koga so ubili, so poslali po vojni umrlega Kozmeljevega soseda Valentina Južno, po domače Žnidarja, da si ga ogleda. Južna ga je takoj prepoznal, čeprav je bil ves razbit. Izbili so mu celo prednje zobovje, ki je bilo umetno.

Javno prepoznanje pa ni bilo tako preprosto. Južnova hči Apolonija, poročena Kozmelj, je bila s svojo družino poleti 1942. leta odpeljana v taborišče, kjer je tudi že umrla, čeprav tega takrat domači še niso vedeli. Če si ni hotel naprtiti novih težav, je moral svaka svoje hčere zamolčati. In to je storil. Nemške domneve ni potrdil. Bolj jih je prizadejal s tem, kot pa da bi jim dal potrdilo k zmagoslavju. Kakor je bila Kozmeljeva smrt za kraj težka izguba, tako je bila žrtev za Nemce še dolgo nespodbudno dejstvo, ker niso vedeli, koga so ukazali zagrebsti v samotnem kotu vranskega pokopališča.

Kmetje v bližini Hojevka, kjer je Kozmelj padel, vedo povedati, da sta bila njegova tovariša tudi ranjena. Rešila sta se na raztreseni zaselek Vrhe na jugovzhodni strani Ojstriške planine. Tam sta se zdravila pri Hostniku, kakor se po domače reče kmetiji.

Oba morilca, orožnik Črnogorec in župan Franc Wagner, kakor tudi izdajalec Avgust Strnišnik pa so bili kaznovani za svoje grehe šele po osvoboditvi.

Do osvoboditve je bila še dolga pot. Predolga skoraj za vse organizatorje upora. Omahnili so, preden so mogli uzreti sadove tega, kar so sejali. Vendar klice svobode, ki so jih zasejali, so padle na rodovitna tla. Seme je vedno znova poganjalo sveže sadike, naj jih je sovražnik še bolj trebil. Kadar gre za biti ali ne biti, zmore človek skoraj vse. Tudi z narodom je tako, če je kaj vreden.

Taborčani so vse to preizkusili na lastni koži tam na obronkih Ojstriške planine. Najmogočnejša je videti iz savinjske strani. Kakor širokosrčen zaveznik si na sever podaja roko s strmo Kozico in razvlečenimi zahomskimi hribi. Na jug sega zadaj za krvavimi stenami stožčaste Krvavice na skoraj enako visoki Javor, odkoder šmiklavški hribi zapirajo taborske vasi v odmaknjen polkrog.

Črta gor se lagodno vijuga; pada in se tudi naglo vzpenja. Nadrobno zapira vse zahodno obzorje. Kakor zveste pobočnice se na vse strani raztezajo prostrani, črnikasto zeleni zavadi. Z robov podnožnih gričev se ti bogati gozdovi potegnejo prav na sredo doline. Mednje se vpletajo pomoli njiv, travnikov in belkastih vijug, ozkih voznih poti, zasidranih v svoji glavni cesti, ki razločno deli podolja ob Savinji in Boljski.

Po teh poteh in cestah je pogosto prihajala nemška smrt, več na motornih vozilih kot peš in hlastala zdaj po vaseh in še z večjim za-

dovoljstvom po zavadih. Zato je bilo vse, kar se je skrilo v njih, nepopravljivo sprto s cestami. Ta vojna je bila predvsem vojna cest in gozdov. Od tistega velikonočnega tedna, ko se je vsa krvava storija na pragu pomladi začela, so minila štiri leta.

Štiri velike noči so šle mimo in še ni bilo vstajenja, čeprav je bilo več ko preveč mrtvih; toliko jih je bilo, da ni bilo mogoče vse položiti v dostojen grob. Dolgi veliki petek se je vlekel in vlekel v peti majnik. Dotlej je malokoga zanimalo, če žive spomini dalj ko ljudje. Kljub temu pa so ljudje na gosto in nenaravno umirali. Vsaka smrt kaj naloži ljudem; več nenaravna kot naravna. Če smo padle spoznali ali ne, so nam marsikaj naložili: že zato, ker niso pretanko gledali na svoja življenja. Morda bi, če ne bi tako verjeli v to, da bodo lahko sami kaj ukrenili, potem ko bodo stopili čez prag pomladi, ki se ne bo več končala v vojni.

Tabor — spomladi 1960

NACISTIČNI »ÜBERMENSCH«* V NAŠIH KRAJIH

Ivan Jurčec

Prihod Wehrmachta v Jugoslavijo aprila 1941 za Slovence ni pomenil le agresivnega dejanja, temveč nam je grozilo tudi narodno uničenje. Slovenijo so nacisti določili za del nemškega življenjskega prostora (Lebensraum), kjer naj bi imel pravico živeti le nemški gospodujoči narod (Herrenvolk), slovenska »manjvredna rasa« pa bi se morala umakniti. S tako imenovano vročo germanizacijo[1] so hoteli Slovence zbrisati s sveta.

Hitler je v svojem govoru 25. februarja 1940 v Münchenu javno zahteval nov »Lebensraum« za germansko raso na evropskem vzhodu in jugovzhodu. Ozemlje med Dravo in Savo — imenovano »Untersteiermark« — so določili za prvi kos slovenske zemlje, ki ga bodo germanizirali z vročim postopkom, to je: z njega takoj izselili slovenske prebivalce, na njihovo mesto pa pripeljali Nemce. S pripravami za te akcije so pričeli že kmalu po priključitvi Avstrije k Nemčiji.[2]

Nacisti so za izvršitev svojih načrtov mobilizirali vsa razpoložljiva sredstva. Hitlerjev posebni pooblaščenec za te naloge[3] je bil vodja avstrijske Štajerske v Gradcu dr. Siegfried Überreither. Pod njegovim vodstvom so bili v zarotniškem delovanju predvsem aktivni:

Inozemski oddelek nacistične stranke NSDAP[4]
Organizaciji za delo z Nemci v inozemstvu VDA[5] in VOMI[6]
Nacistični vohunski službi SD[7] in Gestapo[8]
Vojaška obveščevalna služba Abwehr
Južnovzhodni-nemški inštitut[9] v Gradcu.

Glavni zarotniški središči sta bili Gradec in Celovec. Delo nacistične stranke NSDAP, Zveze za nemštvo v inozemstvu (VDA) in Skrbstvenega urada za folsdojčerje** (VOMI) je koordiniral poseben urad Gaugrenzlandamt.[10] Za vodjo Gaugrenzlandamta v Gradcu so postavili

---

* Übermensch = nadčlovek, kakor so se nacisti v svoji zaslepljenosti sami imenovali. Slovanski narodi da so manj vredna rasa, ki ni sposobna, da si sama vlada, temveč so zato poklicani samo oni — Germani. To sta razlagala v svojih ideoloških delih predvsem Alfred Rosenberg in Adolf Hitler.

** Folksdojčerji — so se imenovali v bivši Jugoslaviji prebivalci, ki so bili nemškega rodu, vendar so bili naši državljani. Sem so se prištevali tudi nekateri narodnostni mešanci, katerih eden od staršev je bil nemškega porekla. Za folksdojčerje so se prištevali tudi nekateri Slovenci, ki so z vstopom v Kulturbund prodali svojo narodnost.

v Berlinu izšolanega nacista Antona Dorfmeistra. Glavna naloga Dorfmeistrovega urada je bila, pripraviti tla germanizaciji slovenske Štajerske in predhodno organizirati tu nemško peto kolono.[11] Funkcionar zveze za nemštvo v inozemstvu za evropski jugovzhod dr. Helmut Carstanjen, ki je bil tudi vodja Južnovzhodnega — nemškega inštituta v Gradcu, pa je imel nalogo, da za revanšistične akcije pripravi »znanstveno osnovo«. Dr. Carstanjen in sodelavci iz njegovega inštituta bi morali »znanstveno« dokazati, da je slovenska Štajerska nemška in jo imajo zato nacisti pravico anektirati.[12] Anton Dorfmeister in dr. Helmut Carstanjen sta bila glavna sejalca rasne nestrpnosti in sta v svojimi akcijami ustvarjala vzdušje strupenega sovraštva do Slovencev. Po zaslugi Gaugrenzlandamta in Južnovzhodnega-nemškega inštituta v Gradcu so nemške organizacije po naših krajih postale legla zarot in vohunstva. Na podlagi informacij, ki jih je nemškim vohunskim službam (SD, Abwehr, Gestapo...) preskrbel Dorfmeistrov Gaugrenzlandamt, so nacisti pri nas razvili pravo množično vohunstvo. Nemški vohunski centri v Gradcu, Celovcu, Salzburgu, na Dunaju itd. so zlahka dobivali podrobne informacije o naših razmerah, kajti do njih so jim pomagali številni folksdojčerji in nemški državljani, ki so živeli med nami.[13]

Folksdojčerji, ostanki avstro-ogrskega gospostva, so bili na ozemlju med Dravo in Savo številčno nepomembni*** (1,2 %), vendar so bili v letih pred drugo svetovno vojno močna opora nemškemu imperializmu. Po razpadu Avstro-Ogrske so vodili najprej politiko samoohranitve in gospodarske učvrstitve, kasneje pa so kot strastni sovražniki senžermenske[14] pogodbe vneto sledili nacističnemu toku. Naš narod je bil do folksdojčerjev v obdobju med obema vojnama strpen, čeprav so ga ti prej stoletja suženjsko zatirali. Ustvarjali so si celo svojo gospodarsko moč. Kljub temu pa se folksdojčerji nikdar niso sprijaznili z dejstvom, da ima tudi slovenski narod pravico živeti v svobodi.

Pojav nacizma v Nemčiji je bil folksdojčerjem silno dobrodošel. V nacizmu so videli garancijo, da bodo zopet prišli na oblast, zato so brez predsodkov postali vneti Hitlerjevi pristaši. Za širjenje idej nacizma in pridobivanje pristašev so uporabljali celo svoj gospodarski vpliv in trošili materialna sredstva.[15] V Celju so bili najvplivnejši takšni folksdojčerski mogotci: industrijalca Adolf in Avgust Westen, železninar Daniel Rakusch, trgovec Werner Stiger, trgovec Franc König in drugi.

Celjska folksdojčerska skupina je bila v Sloveniji med vsemi najbolj fanatično nacistična in zato tudi izredno delavna v zarotniških akcijah. Organizirani v Kulturbundu,[16] ilegalni nacistični stranki AO NSDAP,[17] raznih nemških atletskih, telovadnih in pevskih društvih...

*** Po podatkih ljudskega štetja 31. III. 1931 je bilo na ozemlju Slovenske Štajerske 1.2 odstotka takšnih prebivalcev, ki so se priglasili, da je njihov materin jezik nemški. V mestu Celju je bilo med 17 154 prebivalci takšnih 483. (Splošni pregled Dravske banovine, Ljubljana 1939. Priredil Državni statistični urad Zagreb).

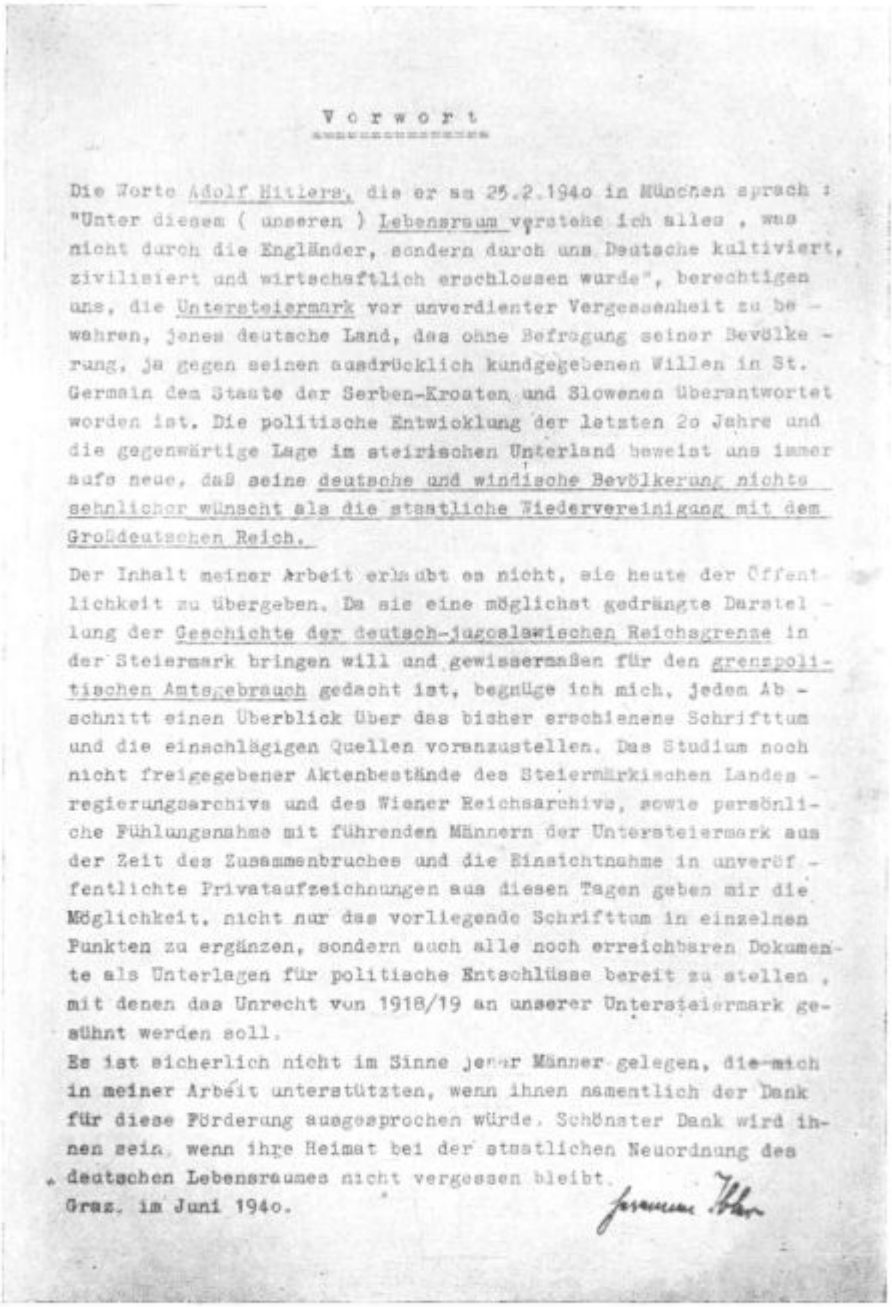

Vorwort

Die Worte Adolf Hitlers, die er am 25.2.1940 in München sprach: "Unter diesem (unseren) Lebensraum verstehe ich alles, was nicht durch die Engländer, sondern durch uns Deutsche kultiviert, zivilisiert und wirtschaftlich erschlossen wurde", berechtigen uns, die Untersteiermark vor unverdienter Vergessenheit zu bewahren, jenes deutsche Land, das ohne Befragung seiner Bevölkerung, ja gegen seinen ausdrücklich kundgegebenen Willen in St. Germain dem Staate der Serben-Kroaten und Slowenen überantwortet worden ist. Die politische Entwicklung der letzten 2o Jahre und die gegenwärtige Lage im steirischen Unterland beweist uns immer aufs neue, daß seine deutsche und windische Bevölkerung nichts sehnlicher wünscht als die staatliche Wiedervereinigung mit dem Großdeutschen Reich.

Der Inhalt meiner Arbeit erlaubt es nicht, sie heute der Öffentlichkeit zu übergeben. Da sie eine möglichst gedrängte Darstellung der Geschichte der deutsch-jugoslawischen Reichsgrenze in der Steiermark bringen will und gewissermaßen für den grenzpolitischen Amtsgebrauch gedacht ist, begnüge ich mich, jedem Abschnitt einen Überblick über das bisher erschienene Schrifttum und die einschlägigen Quellen voranzustellen. Das Studium noch nicht freigegebener Aktenbestände des Steiermärkischen Landesregierungsarchivs und des Wiener Reichsarchivs, sowie persönliche Fühlungsnahme mit führenden Männern der Untersteiermark aus der Zeit des Zusammenbruches und die Einsichtnahme in unveröffentlichte Privataufzeichnungen aus diesen Tagen geben mir die Möglichkeit, nicht nur das vorliegende Schrifttum in einzelnen Punkten zu ergänzen, sondern auch alle noch erreichbaren Dokumente als Unterlagen für politische Entschlüsse bereit zu stellen, mit denen das Unrecht von 1918/19 an unserer Untersteiermark gesühnt werden soll.

Es ist sicherlich nicht im Sinne jener Männer gelegen, die mich in meiner Arbeit unterstützten, wenn ihnen namentlich der Dank für diese Förderung ausgesprochen würde. Schönster Dank wird ihnen sein, wenn ihre Heimat bei der staatlichen Neuordnung des deutschen Lebensraumes nicht vergessen bleibt.

Graz, im Juni 1940.

V nemškem inštitutu za jugovzhod v Gradcu so nacistični »znanstveniki« pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena potvarjali slovensko zgodovino. (Originalni izvod v muzeju NOB Maribor)

(Athletiksportklub, Männergesangsverein ...) so poveličevali pripadnost 80 milijonskemu nemškemu narodu z geslom »En vodja, en narod, ena država« (Ein Führer, ein Volk, ein Reich). Tudi naše ozemlje naj bi pripadalo državi, ki so jo propagirali. Vzporedno z rastočo nemško vojaško močjo so postajali vse bolj oholi. Vse organizacije so sodelovale v militarističnem duhu in pripravljale članstvo za osvajalne akcije. Nemški šport pri nas je postal nosilec nacističnega političnega aktivizma.[18] Tu so študirali nacistično gradivo: Hitler »Mein Kampf«, Rosenberg »Mythos des XX. Jahrhundert«, nürnberške nacistične zakone itd. V nemškem celjskem pevskem društvu (CMGV) so poleg petja prirejali predavanja o nemškem militarističnem junaku A. L. Schlageterju.[19] Ob obletnici nemških provokacij v Mariboru[20] so pevci CMGV presegali, da se bodo borili za nacistični »Ehre, Blut und Boden« (Čast, kri in ozemlje). Ta znamenja so imeli razobešena tudi na vseh kulturbundovskih prireditvah.

Celje, z okoli 18 000 prebivalci slovenskega porekla, bi se moralo ukloniti nekaj stotim kulturbundovcev. Ti so imeli namen ustvariti položaj, kakršen je bil v srednjem veku v dobi najtemnejšega suženjstva pod germanskimi fevdalci. Tedaj je Celje imelo sicer nemško večino, bilo pa je kot koralni otoček v slovenskem morju. Cilji novih nacističnih ekstremistov so bili še vse pošastnejši. Pogoltniti so hoteli vso slovensko zemljo.

Nacistični voditelji v Celju — ing. Walter Grahmann, Franz König, dr. Emil Miglič, Werner Stiger, Robert Himmer, Daniel Rakusch, ing. Maks Westen, Eduard Paidasch in drugi — so dobro vedeli

Uniformirani kulturbundovci na zboru Kulturbunda v Celju 31. januarja 1941. Na odru, ki je okrašen z znaki »Ehre, Blut und Boden« govori zvezni vodja Kulturbunda iz Maribora Johann Baron.

zakaj je treba folksdojčerje in Nemce vzgojiti v fanatične privržence hitlerizma.[21] Njihovi agilni voditelji v Gradcu (dr. S. Überreither, dr. Helmut Carstanjen, Anton Dorfmeister...) so jim dajali vedno zahtevnejše naloge. V priprave za zasedbo Slovenske Štajerske je bilo treba vključiti čim večji krog ljudi. Vsak folksdojčer mora delati za interese tretjega rajha.[22] Gaugrenzlandamt je imel v Celju leta 1940 preko 120 svojih zaupnikov[23] (Vertrauensmänner). Res glede na velike

Vertraulich

C i l l i :

Achleitner Otto,	Bäckermeister	Kr.Petra 5
Almslechner Reinhold	Juwelair	Zerjerova,WohnungZagreb
Berna Emerich,Leiter d.	Fa.Schimmel & Co	Glavni trg 1
Bethe Moritz	Beamter d.Fa. Unger -Ullmann	Kralje Petra 32
Bothe Hilde,Tochter des vorgenannten		/:Jugendbewegung:/
Bombek Simon	Uhrmacher	
Cnibr Fritz	Hutmacher	Kr.Petra 14
Dimetz Hermann	Buchhalter	
Eichholzer Rudolf	Gastwirt	Zerjerova 2
Findeisen Heinrich d.Ä.	Za Kresijo 18	/:Alter Kämpfer:/
Fröhlich Albert	Kürschner	
Gradišer,zwei Brüder	Gärtner	
Gradt Fritz jun.		Vostrikova 6
Greiner Erich,Ing.	b.d.Fa Westen	/: besitzt sehr große Personalkenntnis der Arbeiterschaft :/
Gollitsch,Dr. Eduard	Arzt	Glavni trg
Hermann Dr. Johann	Arzt	Dr. Petra 1o
Hofbauer Anton	Lederhändler	Gosposka ul.
Hanswirth Karl	Beamter d.Fa,Rakusch	
Hribernik	Friseur	
Iglar Kamillo	Angestellter d.Fa.Rakusch	
Hoppe Emanuel	Dentist	
Hönigmann Gustav	Kaufmann	Prešernova
Jellenz Johann,sen.	Lederhändler	"
Jellenz Sepp	Student	/:Jugendführer:/
Jost Karl	Handelsreisender für	Fa.Rakusch
Junger Ludwig und dessen Sohn	Selchermeister	Prešernova
Kalischnigg Alois	Baumeister	" 1 /: Feuerwehr :/
Koschier Adolmar	Schmied	Feuerwehr
Koschier Franz	Schmied	Feuerwehr
Krick Franz:dessen beide Töchter		/: Jugendführerin:/

Začetek abecednega seznama zaupnikov (Vertrauensmänner) iz Celja, ki jih je imel tu Gaugrenzlandamt Graz tik pred napadom na Jugoslavijo.

naloge to število ni bilo presenetljivo. Morali so podrobno popisati vso slovensko industrijo, gospodarstvo, upravo, obrt, šolstvo, zdravstvo, železnice, pošte, društva, organizacije, turistične postojanke, kapaciteto gostinstva ... O vseh uslužbencih in vodilnem osebju je bilo treba sestaviti karakteristike.[24] Ravno sugestije kulturbundovcev, ki so jih pošiljali v Gaugrenzlandamt v Gradec od l. 1939 do 1941 o politični dejavnosti Slovencev, so bile odločilne važnosti potem med okupacijo. S pomočjo teh podatkov je Gestapo lahko takoj aretiral zavedne Slovence — nasprotnike nacizma. Kot informatorji so se zlasti odlikovali kulturbundovski funkcionarji.[25]

Po zaslugi celjskih nacistov je imel nemški imperializem v Celju močne vohunske postojanke, ki pa niso bile le lokalnega pomena, temveč izhodišče za delovanje po vsej Sloveniji in celo Jugoslaviji.[26] Voditelji vohunskih organizacij v Celju (Werner Stiger, ing. Maks Westen, Franz König, Wilfried Hofmann, Karl Skoberne ...) so poskrbeli, da so nemške vohunske službe na dokaj lahek način prišle do dragocenih podatkov v naši domovini. Višji oficirji Wehrmachta so prihajali tajno v Celje in na Žovnek, kjer sta ing. Maks Westen in Werner Stiger organizirala vohunska posvetovanja. Stiger in Westen sta pred letom 1939 celo posojala materialna sredstva za vohunsko delovanje. Po letu 1939 sta dobivala denarna sredstva večinoma iz rajha.[27]

Po zaslugi domačih folksdojčerjev so imeli nemški vohuni tipalke povsod. Prodirali so v gospodarstvo, upravni aparat, oboroževalno in-

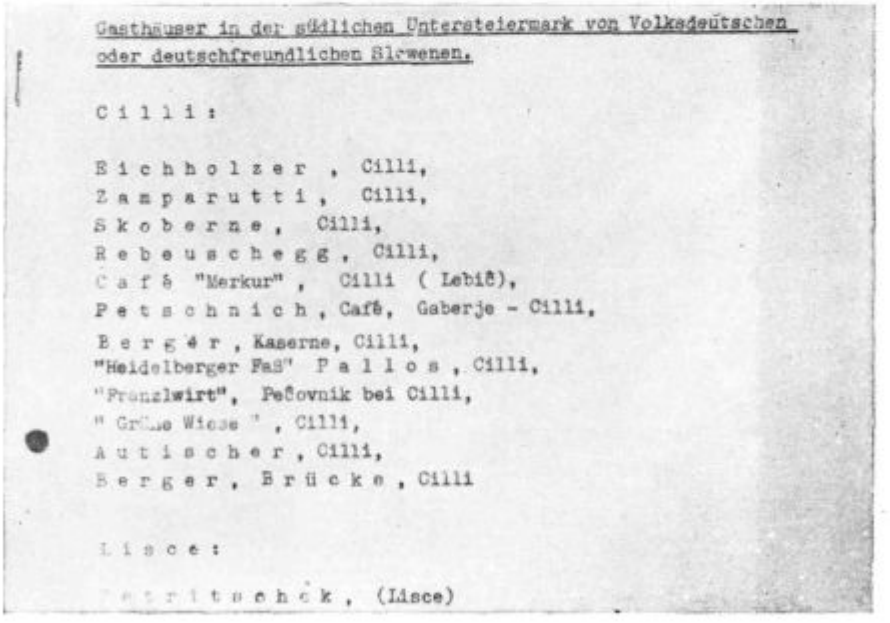

Gasthäuser in der südlichen Untersteiermark von Volksdeutschen oder deutschfreundlichen Slowenen.

Cilli:

Eichholzer , Cilli,
Zamparutti , Cilli,
Skoberne , Cilli,
Rebeuschegg , Cilli,
Café "Merkur" , Cilli (Lebič),
Petschnich , Café, Gaberje - Cilli,
Berger , Kaserne, Cilli,
"Heidelberger Faß" Pallos , Cilli,
"Franzlwirt", Pečovnik bei Cilli,
" Große Wiese " , Cilli,
Autischer , Cilli,
Berger , Brücke , Cilli

Lisce:

Petritschek , (Lisce)

Kulturbund je napravil seznam nemških in Nemcem prijateljskih gostiln v Celju.

Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch.

1./ Gericht: Stefanciosa Franz, Vorstand, Slowene,
Modic Kazimir, Richter, "
Golob Franz, Notar, "

2./ Gendarmerie: Uraj Alois, Komandant, "
Kralj Anton, Stellvertreter, "
Hofer Robert, 3.ter, Renegat,

3./ Post: Tušek Franz, Postmeister, Slowene,
Zupan Franz, Beamter, "

4./ Schule: Logar Miroslav, Oberlehrer, Slowene,
Rečnik Angela, Lehrerin, "
Dolšak Maria, Lehrerin, "
Klenovšek Mira, Lehrerin, "

5./ Eisenbahn: Jovanović D. Stationschef, Serbe,
Novak Andreas, Verkehrsbeamt, Slowene,
Kosturica Hasim, Verkehrsbeamt, Bosnak,

6./ Kirche kat.: Pohraški Ferdinand, Pfarrer, Slowene,

Verzeichnis der Vereine in Rogatec.

1./ Feuerwehr: Osvaldić Josef, Obmann, Slowene,
Geiser Johann, Stellv. Renegat,
Lazar Johann, Kassier, Kroate,

2./ Sokol: Brezinšćak Mirko, Obmann, Kroate,

3./ Leseverein: Brezinšćak Mirko, Obmann, Kroate,
Oplotnik Martin, Kassier, Slowene,

4./ Gesangverein: Logar Miroslav, Obmann, Slowene,

5./ Četniki d.i. die jugosl. Geheimorganisation: Brezinšćak Mirko, Kroate,

6./ Banalsparkasse: Prah Janez, Obmann, Slowene,
Ducmann Josef, Stellv. Slowene,
Rosmann Jakob, Leiter, Slowene,

7./ Gemeinde: Roje Karl, Bürgermeister, Slowene,
Augustin Stefan, Stellvertr. Slowene,
Ilc Franz, Kassier, Slowene,

8./ SDKB: Kolterer Karl, Obmann,
Preaz Alois, Stellvertreter,
Hasenbüchel Leopold, Kassier,

Der Markt Rogatec braucht ca 3000 kg Mehl für die Versorgung der Bevölkerung pro Monat.

Gasthäuser-Verzeichnis in Rohitsch-Rogatec.

	Inhaber:		Wieviel Lokale?	Ob Küche?	Wieviel Zimmer?	mit wieviel Betten?	National.
1./	Hotel Post Inh. Städt. Sparkasse in Cilli.		5	ja	15	20	slowenisch
2./	Suppanz	Milka	2	ja	0	0	slowenisch
3./	Brezinšek	Marija	3	ja	5	5	slowenisch
4./	Stražek	Anton	2	ja	0	0	slowenisch
5./	Marinc	Andreas	2	ja	0	0	slowenisch
6./	Wutholen -	Kelterer	2	ja	0	0	deutsch
7./	Siebenreich	Agnes	1	ja	0	0	slowenisch
8./	Dolšak	Franc	1	ja	0	0	slowenisch
9./	Sporn	Grete	1	ja	0	0	Reichsdeutsch

An Industrie liegt in Rohitsch nur 1 Säge mit Vollgatter, deren Inhaber ein Slowene namens Kobi ist. Es gibt dann auch noch einige Schleifstein-Erzeuger, wie Fa. Jelovšek (deutsch) Fa. Hermetter (deutsch) Fa. Baumann (deutsch) und Oplotnik (slowenisch).-

Jenseits der Sotla, aber unweit unseres Marktes befindet sich die einzige Flaschenfabrik in Jugoslawien, die Eigentum der Vereinigten Glasfabriken A.G. in Agram ist, deren Inhaber Volksdeutsche sind (Brüder Abel) und in Hrastnik wohnhaft sind.-Die Fabrik beschäftigt ca 400 Arbeiter, zumal der Betrieb 70 % maschinell ausgenützt wird.-Die Fabrik besitzt daneben auch ein Bergwerk für die Selbstversorgung der Glashütte mit Kohlen (ca 6 Waggon täglich) mit einer Bemannung von 180 Leuten.- Ausserdem verfügt die Glashütte über eine eigene kalorische elektrische Zentrale (250 PS +(150 Ps Reserve) ,mit welcher sowohl der eigene Glashüttenbetrieb, als auch die Schleifglashütte in Rohitsch Sauerbrunn, der Markt Rohitsch, die Kuranstalt Rohitsch Sauerbrunn mit der ganzen Umgebung mit elektrischen Strom versorgt.-Wohlgemerkt, dass die Glashütte, sowie deren Nebenbetriebe jenseits der Sotla liegt, also auf kroatischen Boden [illegible].- Ergänzend wäre noch zu bemerken, dass die Glashütte, wie schon erwähnt, ausser der elektrischen Zentrale, noch ein Sägewerk mit Vollgatter besitzt, natürlich liegen diese Hilfsbetriebe im Bereich der Glashütte.-

Was mit Rücksicht verwendet ist, berichtet sich auf Rohitsch Sauerbrunn Rohitscher Sauerbrunn (Rogaška slatina)

I. deutsch: die Juden der Slowenen, Ärzte, Beamte - Chemiker u.a.
II. gemischte Slowenen
III. Slowenen, ungebildet, wie der Bauer und [illegible]

Primer kulturbundovskega poročila iz Rogatca. Sestavil ga je vodilni kulturbundovec iz Slov. Bistrice

dustrijo, v vojaške enote, policijo, žandarmerijo... Werner Stiger je n. pr. imel v hotelu Skoberne vohunsko javko »Ante Andrijevič«, kamor so mu vohuni iz tovarne letal v Rakovici pošiljali podatke. Tu je domači sin Karl Skoberne z ilegalnim imenom »Dubič« sprejemal podatke o izdelovanju avtomobilov »Praga« za jugoslovansko vojsko, o kvaliteti optičnih aparatov iz tovarne Mikron[28]... Preveč, vse preveč podatkov je na vohunske javke v Celju prihajalo iz vseh krajev Jugoslavije. Vse gradivo so namreč v prav kratkem času dobili nato vohunski centri v Gradcu, Celovcu, Salzburgu in na Dunaju. Wehrmachtu je bilo treba dobaviti čim več podatkov, da bi bila bodoča zasedba čim lažja in sigurnejša. Pred napadom na naše kraje je bilo malo skrivnosti, ki jih Nemci ne bi poznali. Veliko zaslug pri tem pa so imeli ravno folksdojčerji iz Celja, ki naj bi bili po nacističnih ocenah dragocen kader.[29]

Del zarotnikov in vohunov so nacisti tik pred napadom na Jugoslavijo poklicali v rajh. S ponarejenimi potnimi listi je iz Slovenije v Gradec pobegnilo nekaj stotin kulturbundovskih funkcionarjev. Tu so jih takoj vključili v priprave za zasedbo in germanizacijo severne Slovenije. Gradivo, ki so ga v prejšnjih letih pošiljali v Gradec, so morali še enkrat pregledati in prirediti za zasedbeno akcijo[30] (Einsatz). Nacisti so v Gradcu iz vrst pobeglih kulturbundovcev in nemških državljanov, ki so prej živeli po naših krajih, na hitro organizirali politični zasedbeni aparat. Določili so točno, kdo je odgovoren za postavljanje nacistične oblasti na posameznih področjih. Celje: Franz König; Celje okolica — Gaberje: Karl Körber; Šoštanj: Rudolf Kindlhofer; Laško: Franz Fasswald; Rimske Toplice, Zidani most, Hrastnik: dr. Gustav Uhlich; Sevnica: Robert Jüngling; Brežice: Eduard Paidasch; Polzela, Braslovče: Georg Eftkovsky; Savinjska dolina: dr. Oskar Warsberg[31]...

Iz vrst folksdojčerskih »beguncev« iz naših krajev je bilo Wehrmachtu dodeljenih okoli 150 vodičev, tolmačev in inštruktorjev.[32] Ing. Max Westen iz Celja je delal v štabu vojne obveščevalne službe kot posebni vodja na vojaškem pohodu (Sonderführer im Feldzug). Številne folksdojčerje, ki jih je Werner Stiger že prej vežbal v ilegalnih vojaških oddelkih v Celju, so vključili v edinice Wehrmachta in SS (Robert Rimek, Fritz Skoberne, Fritz Martini, Edmund Bandek, Fritz Prinčič, Ernest Zorman (Feld p. n. 06343), Max Karbeutz...).[33] Inštruktorji so v poslopju srednje šole v Kreutzgasse v Gradcu mrzlično risali načrte, sestavljali sezname in se dogovarjali o akcijah po vdoru nemške vojske.[34] Skupno z gestapovci in SD so dokončno določili, katere zavedne Slovence je treba takoj aretirati po prihodu v Slovenijo. Peta kolona je delovala brezhibno. Čakali so samo na znak za napad.[35]

Po nemški zasedbi Celja 11. aprila 1941[36] je za slovensko prebivalstvo nastopilo obdobje nezaslišanega terorja in brezpravja. Politiko nemškega okupatorja in nacističnih kulturbundovcev nam v tistem času najbolj nazorno karakterizira izjava vodje nemške politične oblasti v Mariboru dr. S. Überreitherja, ki je 14. aprila 1941 dejal: Spodnjo Štajersko bom uredil tako, da bo v njej mesto samo za Nemce in

Okupatorski general Lanz vstopa v mestni magistrat v Celju, da prevzame oblast.

tiste Štajerce, ki so se leta in desetletja verno borili skupaj z nemškimi sonarodnjaki. Vse drugo se mora izseliti. V tej pokrajini, kjer je po führerjevem ukazu na novo začrtana meja, bo prostora samo še za ljudi, ki se bodo prostovoljno in z veseljem opredelili za führerja ...« Na vsem ozemlju med Dravo in Savo je bilo mogoče takoj opaziti, da mislijo nacisti uresničiti načrte »vroče germanizacije«, kot so jo sami imenovali. Dr. Überreither je na konferenci 6. maja 1941 v Gradcu točno pokazal, kakšna naj bi bila »vroča germanizacija«, ko je zahteval izselitev 260 000 Slovencev.[37] Pravna podlaga temu načrtu naj bi bila navodila Reichsführerja SS H. Himmlerja o odtujitvi tujerodnih elementov iz Spodnje Štajerske:

1. Takoj izseliti vso slovensko inteligenco.

2. Takoj bodo izseljeni vsi Slovenci s svojimi rodbinami, ki so se priselili po letu 1914.

Pri določenih za izselitev je treba z izbiro še ugotoviti, ali ni med njimi rasno posebnih dragocenih elementov, ki jih nočemo prepustiti tujemu narodu. Izbrane pri površni izbiri je treba poslati centrali za preseljence zavoljo natančne izbire.

3. Izgnati je prav tako prebivalce savskega pasu, ki obsega nemško državno ozemlje jugozahodno od Save, ter pas približno 20 km severnovzhodno od Save. Tukaj je postopek, kakor je navedeno pod št. 2.

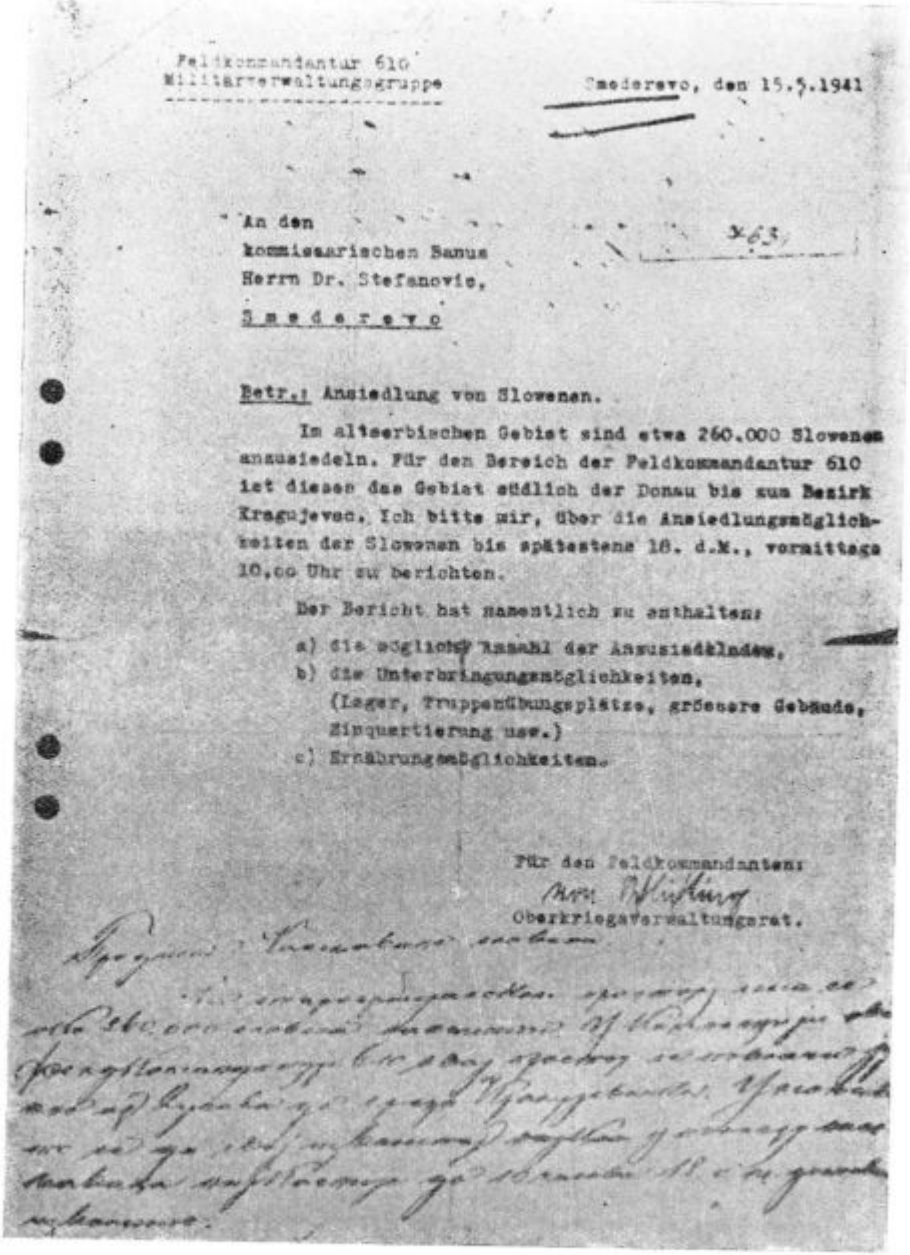

Feldkommandantur 610
Militärverwaltungsgruppe

Smederevo, den 15.5.1941

An den
kommissarischen Banus
Herrn Dr. Stefanovic,
Smederevo

Betr.: Ansiedlung von Slowenen.

Im altserbischen Gebiet sind etwa 260.000 Slowenen anzusiedeln. Für den Bereich der Feldkommandantur 610 ist dieses das Gebiet südlich der Donau bis zum Bezirk Kragujevac. Ich bitte mir, über die Ansiedlungsmöglichkeiten der Slowenen bis spätestens 16. d.M., vormittags 10,00 Uhr zu berichten.

Der Bericht hat namentlich zu enthalten:

a) die möglichst Anzahl der Ansiedelnden,
b) die Unterbringungsmöglichkeiten,
(Lager, Truppenübungsplätze, größere Gebäude, Einquartierung usw.)
c) Ernährungsmöglichkeiten.

Für den Feldkommandanten:
Oberkriegsverwaltungsrat.

Dokaz, da so Nemci nameravali izseliti v Srbijo 260.000 Slovencev, je dopis generala Schichtinga banu dr. Stefanoviću. Nemiri na Balkanu so jim to preprečili. (Dokument je iz arhiva Drž. komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njih pomagačev).

4. Izgnati je treba prebivalce tako imenovanega pasu ob Sotli, ki je naznačen v priloženem zemljevidu.

5. Izgnati je treba prebivalce vasi v vsej Spodnji Štajerski, ki izrazito kažejo znake tuje krvi. Tudi te je treba podvreči površni izbiri.

6. Ostalo prebivalstvo, to je večina, ostane za sedaj v deželi. V smislu gauleiterjevega oglasa naj to prebivalstvo pristopi kot v znak notranje pripadnosti Nemčiji v Štajersko domovinsko zvezo. Vsi pristopi k Štajerski domovinski zvezi bodo odvisni od natančne prebire v centralah za preseljence.

Ponavljam in poudarjam:

Skupine pod št. 1—5 bodo izgnane po veliki večini v večjem delu do 90 in več odstotkov. Izmed njih bo po površni izbiri, torej samo na videz, majhen del rasno dobrih odkazan natančni izbiri. Če ti prestanejo natančno izbiro, bodo te osebe oziroma njihove rodbine kot rasno dragocene, nacionalno pa kot nezanesljive, premeščene v stare predele rajha, kjer bodo ponemčene. Pod št. 6 našteti del prebivalstva bo v celoti podvržen podrobni izbiri. Tukaj bo primer, da bo med njimi 90—95 odstotkov priznanih za Nemce, oziroma popolnoma sposobnih za ponemčenje, tako po svoji krvi kakor tudi politično in odklonjen samo majhen del, ki bo nato izseljen, kakor tisti, ki so našteti pod točko 1—5.

V Celju so Überreither—Himmlerjeva navodila novi nacistični oblastniki izvajali zelo rigorozno. Že na dan Überreitherjevega proglasa so prišli v Celje oficirji SD z 28 pripadniki SS-oddelkov.[38] Iz Maribora odnosno Gradca je prišla »Gestapoeinsatzgruppe«[39] 16-tih organov, ki so skupno z domačimi nacističnimi kulturbundovci takoj pričeli z aretacijami zavednih Slovencev. Zaradi varnosti so prišle nove enote Wehrmachta, nacistični napadalni oddelki SA,[40] oddelki nemške policije in žandarmerije. Že v prvih tednih okupacije so v Celju aretirali preko 500 ljudi,[41] ki so jih nastanili v Starem piskru, mestni kasarni, kapucinskem samostanu in v zasilno organiziranih taboriščih. Folksdojčerji so imeli v teh akcijah kot dobri poznavalci razmer zopet levji delež. Nacistični župan mesta Celja Robert Himmer je 31. avgusta 1941 zapisal: »... Preseljevanje smo pričeli v glavnem po pripravljenih in davno pred okupacijo Spodnje Štajerske sestavljenih spiskih imen, za katera so folksdojčerski agenti in druge zaupne osebe zbirale in pošiljale material na osnovi dolgoletnih opazovanj in političnih izkustev ...« Izvajalci vroče germanizacije so v imenu »Vaterlanda« brez predsodkov iztrebljali slovenski živelj. V celjskem okrožju je moralo svoje domove zapustiti preko 22 000 prebivalcev.[42]

Germanizaciji celjskega območja so nacisti posvetili veliko pozornost. Zato so poslali v Celje bivšega vodjo Gaugrenzlandamta Antona Dorfmeistra, ki je tu postal okrožni vodja (Kreisführer). Ta bi moral kot izšolana in v zarotniškem delu preizkušena osebnost izvesti germanizacijo južnega dela Spodnje Štajerske. Celje kakor tudi ostali kraji so morali dobiti takoj že na zunaj nemški videz. Vse slovenske napise je bilo treba odstraniti. Slovensko govorico so v uradih in ustanovah prepovedali. Vsi starejši državljani so morali v nemške jezikovne tečaje. Slovenske šole so ukinili, čeprav niti pol odstotka

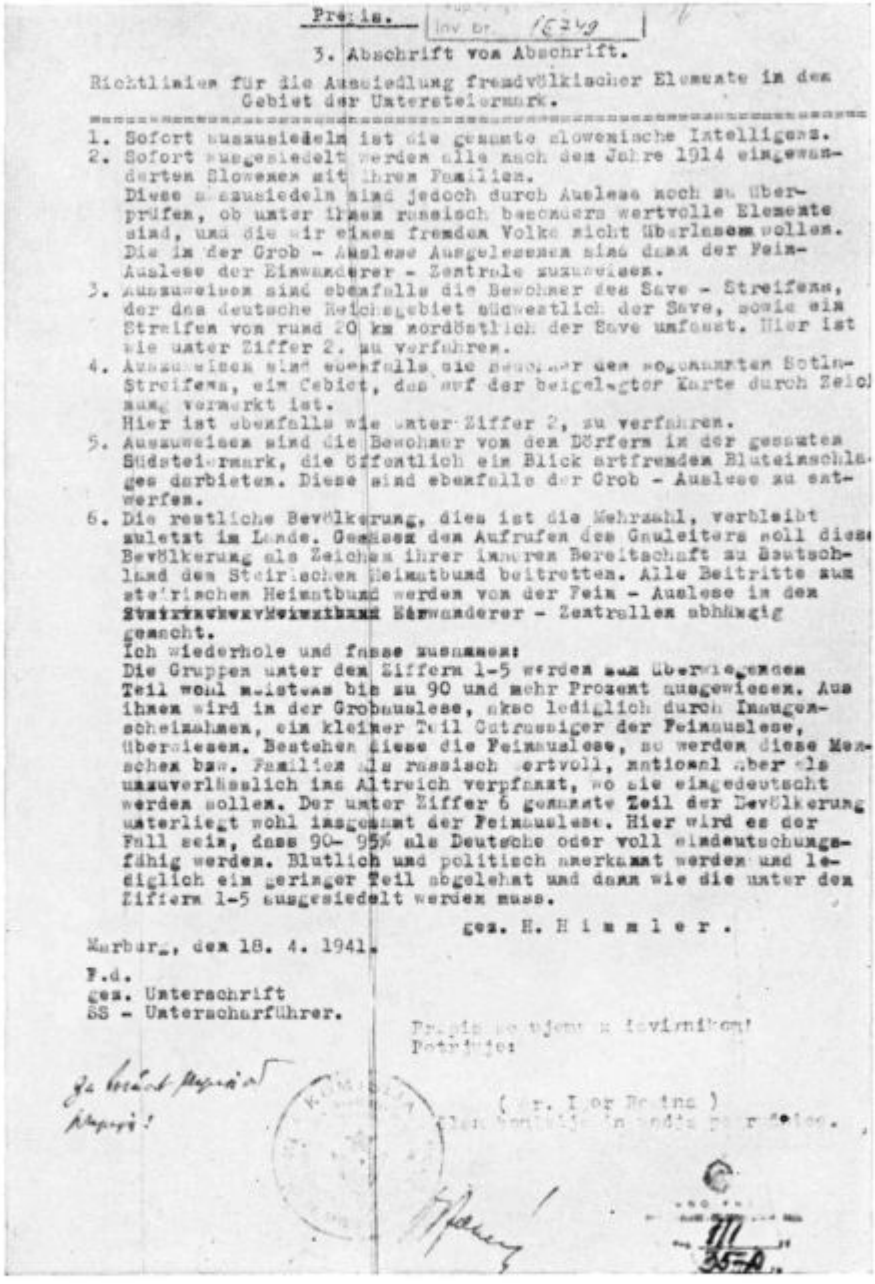

Prelis. Inv. br. 15249

3. Abschrift von Abschrift.

Richtlinien für die Aussiedlung fremdvölkischer Elemente im dem Gebiet der Untersteiermark.

1. Sofort auszusiedeln ist die gesamte slowenische Intelligenz.
2. Sofort auszusiedelt werden alle nach dem Jahre 1914 eingewanderten Slowenen mit ihren Familien.
   Diese auszusiedeln sind jedoch durch Auslese noch zu überprüfen, ob unter ihnen rassisch besonders wertvolle Elemente sind, und die wir einem fremden Volke nicht überlassen wollen. Die in der Grob - Auslese Ausgelesenen sind dann der Feim-Auslese der Einwanderer - Zentrale zuzuweisen.
3. Auszuweisen sind ebenfalls die Bewohner des Save - Streifens, der das deutsche Reichsgebiet südwestlich der Save, sowie ein Streifen von rund 20 km nordöstlich der Save umfasst. Hier ist wie unter Ziffer 2. zu verfahren.
4. Auszuweisen sind ebenfalls die Bewohner des sogenannten Sotla-Streifens, ein Gebiet, das auf der beigelegter Karte durch Zeichnung vermerkt ist.
   Hier ist ebenfalls wie unter Ziffer 2, zu verfahren.
5. Auszuweisen sind die Bewohner von dem Dörfern in der gesamten Südsteiermark, die öffentlich ein Blick artfremdem Bluteinschlages darbieten. Diese sind ebenfalls der Grob - Auslese zu entwerfen.
6. Die restliche Bevölkerung, dies ist die Mehrzahl, verbleibt zuletzt im Lande. Gemäss dem Aufrufen des Gauleiters soll diese Bevölkerung als Zeichen ihrer inneren Bereitschaft zu Deutschland dem Steirischen Heimatbund beitretten. Alle Beitritte zum steirischen Heimatbund werden von der Feim - Auslese in dem ~~Steirischen Heimatbund~~ Einwanderer - Zentralen abhängig gemacht.
   Ich wiederhole und fasse zusammen:
   Die Gruppen unter dem Ziffern 1-5 werden zum überwiegenden Teil wohl meistens bis zu 90 und mehr Prozent ausgewiesen. Aus ihnen wird in der Grobauslese, also lediglich durch Inaugenscheinnahmen, ein kleiner Teil Getreuer der Feimauslese, überwiesen. Bestehen diese die Feimauslese, so werden diese Menschen bzw. Familien als rassisch wertvoll, national aber als unzuverlässlich ins Altreich verpflanzt, wo sie eingedeutscht werden sollen. Der unter Ziffer 6 genannte Teil der Bevölkerung unterliegt wohl insgesamt der Feimauslese. Hier wird es der Fall sein, dass 90- 95% als Deutsche oder voll eindeutschungsfähig werden. Blutlich und politisch anerkannt werden und lediglich ein geringer Teil abgelehnt und dann wie die unter den Ziffern 1-5 ausgesiedelt werden muss.

gez. H. H i m m l e r .

Marburg, den 18. 4. 1941.

F.d.
gez. Unterschrift
SS - Untersturmführer.

Prepis se ujema z izvirnikom!
Potrjuje:

(... Ivo Petinc)

35-A

Navodila reichsführerja SS Heinricha Himmlerja za narodno selekcijo in preseljevanje Slovencev.

Del oboroženih kulturbundovskih izvrševalcev »vroče germanizacije« v Celju

Steirischer Heimatbund

DDV | Datum: 6. Sept. | Eing. Nr.: 12/41 e. V. Marburg

Kreisführung Cilli

Hauptarbeitsgebiet Personal

An den
Beauftragten des Reichskommissars
für die Festigung deutschen Volkstums z.H. des SS Sturmbannführers
Laforce
Marburg a.D.
Gerichtshofgasse 9

Unser Zeichen: H/H - 92 Ihr Zeichen: 12/41 Se/Bö Cilli, den 31. August 1941

Betrifft: Franz Marinschek, Aussiedlung.

Franz Marinschek, gewesener Leiter der Handelsschule in Cilli, ist mit der ersten Welle nach Serbien abgegangen. Die erste Aussiedlungsaktion begann bereits im April und Mai in der Hauptsache nach vorbereiteten und lange vor der Besetzung der Untersteiermark im Reich aufgelegten Namenslisten, wozu volksdeutsche Vertrauensleute und andere verläßliche Stellen in der Untersteiermark auf Grund jahrelanger Beobachtungen und politischer Erfahrungen einwandfreies Material sammelten und lieferten. Gemäss den Befehle des Führers, die Untersteiermark deutsch zu machen, werden im Zuge der Flurbereinigung nach bestimmten, vom Gauleiter selbst festgesetzten Richtlinien alle jene slawischen Elemente entfernt, von denen man erwarten muss, dass sie vermöge ihrer Persönlichkeit, ihrer früheren Stellung oder politischen Tätigkeit dem Regermanisierungsprozess Widerstand entgegensetzen und neue, slawische Unruheherde organisieren könnten.
Franz Marinschek war als Intellektueller nationaler Slowene, serbophil, der alles Deutsche hasste und seine Einstellung gegen Führer und Reich in und ausser der Schule mit solcher Ueberzeugung und Begeisterung kundgab und verfocht, dass uns eine innere Umstellung seinerseits ausgeschlossen erscheint. Ganz abgesehen von der Möglichkeit oder Zweckmässigkeit einer Rücksiedlung wäre die Zurücknahme des Aussiedlungsbefehles an sich ganz und gar nicht gerechtfertigt. Das Verdienst, das sich Franz Marinschek etwa durch die Entdeckung von Bauxitvorkommen erworben hätte,

Höflichkeitsformeln fallen bei allen dienstlichen Schreiben weg

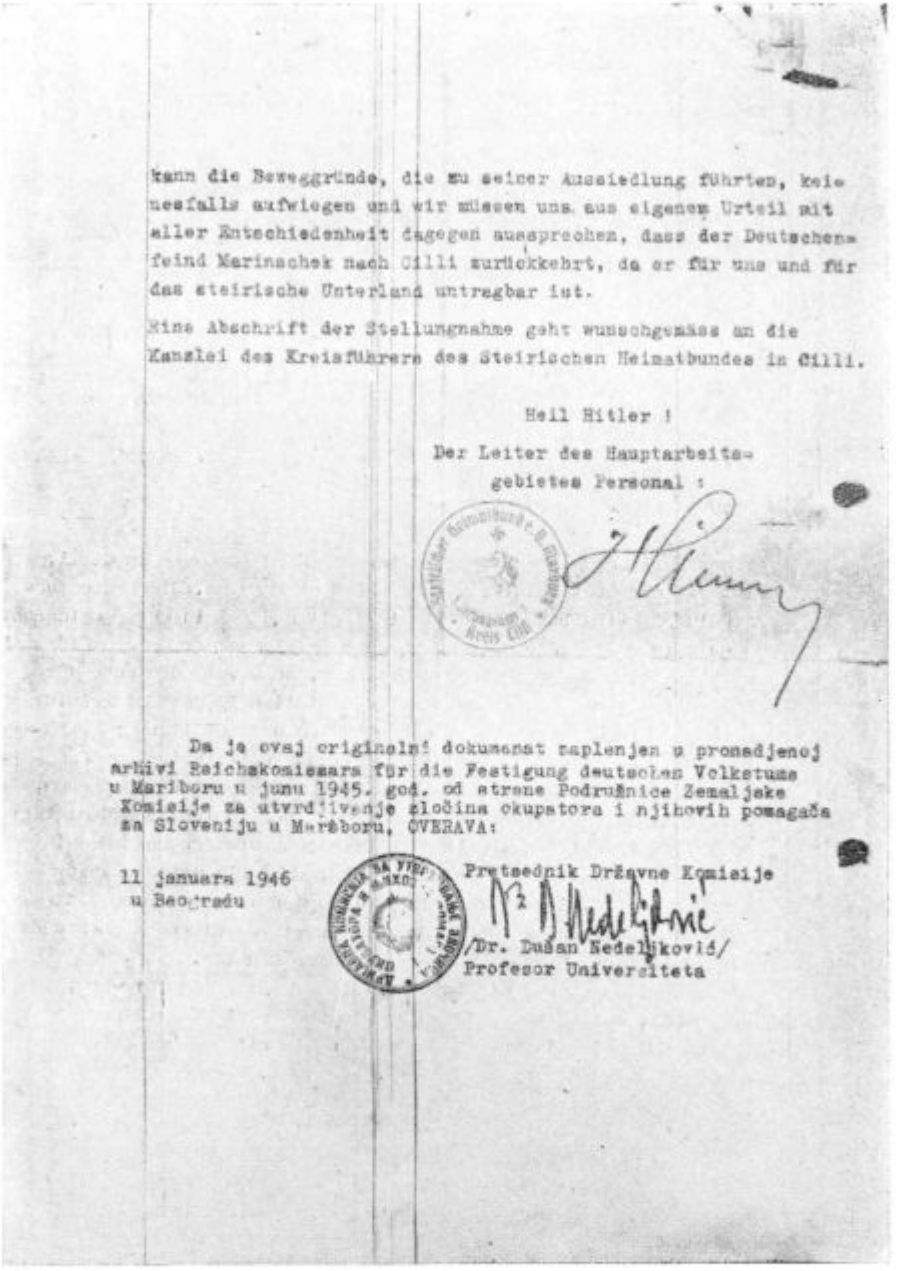

kann die Beweggründe, die zu seiner Aussiedlung führten, keinesfalls aufwiegen und wir müssen uns aus eigenem Urteil mit aller Entschiedenheit dagegen aussprechen, dass der Deutschenfeind Marinschek nach Cilli zurückkehrt, da er für uns und für das steirische Unterland untragbar ist.

Eine Abschrift der Stellungnahme geht wunschgemäss an die Kanzlei des Kreisführers des Steirischen Heimatbundes in Cilli.

Heil Hitler !

Der Leiter des Hauptarbeitsgebietes Personal :

Da je ovaj originalni dokumenat zaplenjen u pomenutoj arhivi Reichskomissara für die Festigung deutschen Volkstums u Mariboru u junu 1945. god. od strane Područnice Zemaljske Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Sloveniju u Mariboru, OVERAVA:

11 januara 1946
u Beogradu

Predsednik Državne Komisije

/Dr. Dušan Nedeljković/
Profesor Univerziteta

Dopis celjskega bürgermeistra (župana) Roberta Himmerja, v katerem zavrača prošnjo za povratek ravnatelja Trgovske šole Franca Marinčka in dokazuje, da se folksdojčerji niso zmotili, ko so ga preselili v Srbijo.

mladine ni obvladal nemškega jezika. Slovenske knjižnice so zaprli in knjige odpeljali ali požgali. Slovenske prebivalce so nacisti pred raznimi komisijami pregledovali po Himlerjevih navodilih. Pred temi komisijami so ljudi cinično ogledovali, jih merili in jim ocenjevali postavo, ude, obliko lobanje, nos, ušesa... Za mnoge prebivalce so bili pregledi rasnih komisij tudi usodni. Kdor že na videz ni ugajal nacističnim komisijam in so ga uvrstili v manjvredni izbirek, je moral zapustiti deželo. Z naslednjim selitvenim valom se je znašel v Srbiji ali v Nemčiji v taborišču.

Prebivalce, ki so jih začasno pustili v deželi (kot je odločil sam Himmler), so vključili v novo ustanovljeno organizacijo Štajersko domovinsko zvezo (Steirischer Heimatbund). Nacisti, pijani od zmag, so hodili po deželi in uprizarjali velike manifestacije, češ da je prebivalstvo navdušeno zanje. Pripravljali so se na priključitev krajev k rajhu. Anton Dorfmeister je hodil skupno s svojimi sodelavci po celjskem okrožju in imel velika zborovanja.[43] Nacistični časopis Štajerski gospodar je 3. maja 1941 zaneseno pisal... »V toplem objemu velike Nemčije in zlasti naše mile Štajerske se nam pod modrim vodstvom velikega državnika in vojskovodje Adolfa Hitlerja obetajo lepši dnevi... Vsemogočni, ki je blagoslovil državniške čine in vojne pohode führerja, bo blagoslovil tudi delo vseh Spodnjih Štajercev za blagor in veličino velike Nemčije«. Po vseh krajih so razobesili nacisti Übereitherjev razglas Štajercem: »Sedaj vas je Adolf Hitler zopet osvobodil. Stara povezanost z Nemčijo je zopet vzpostavljena in kmalu bo führer pridružil Spodnjo Štajersko kot dragocen sestavni del velenemškemu rajhu...« V začetku septembra 1941 so poslali v Berlin osnutek ukaza o priključitvi Sp. Štajerske k rajhu. Lokalni nacistični oblastniki in folksdojčerji so že mislili, da so dosegli svoje cilje. Toda, Hitler je s podpisom počakal.[44] Glede navdušenja štajerskega prebivalstva za rajh je postal skeptičen. Že 19. 9. 1941 je moral komandant varnostne policije v Mariboru proglasiti Pohorje kot prvo zaprto ozemlje (Sperrgebiet), kjer se bijejo boji s partizani. Takšno področje je kmalu postala tudi Savinjska dolina, okolica Celja, Kozjansko, revirji... Spodnja Štajerska ni bila to, kar so nacisti želeli. Slovesnosti ob nameravani priključitvi Sp. Štajerske k rajhu 1. novembra 1941 so bile odpovedane.

Nacisti so bili spričo takšnega razvoja političnega položaja besni. Na eni strani so poskušali svoja dejanja z domačim prebivalstvom opravičevati, na drugi strani pa so se zakrknili in grozili. Ob obletnici nacistične zasedbe slovenske Štajerske je dr. Überreither dejal: »Jasno lahko povemo, da smo vrgli iz dežele vse, kar ni spadalo sem. Ta dežela je nemška... Napačno je misliti, da smo mi tukaj nekakšni vsiljivci. Kdo je vdrl v deželo? Oni ali mi? Mi smo samo vrnili v našo domovino, kar je našega... Na jugu smo morali naseliti nemške ljudske skupine, zato smo potrebovali prostor in smo preselili tamkajšnje prebivalce. To je bilo lepo delo, četudi trdo. Korist je vidna deloma že danes, v

glavnem se bo pokazala v bodočnosti ... In še nekaj je treba čisto jasno povedati. Če bi kdo mislil, da bi lahko napadel to, kar je zapovedal führer, temu bomo čisto hladno skočili na goltanec ... Dvigati roko proti Nemčiji je smrtonosno tako ali tako. To smo dokazali v času, ki je za nami, in bomo tudi odločno dokazali v mesecih, ki so še pred nami ...«[45]

Kako so nacisti v celjskem območju dokazovali svojo nacistično naravo, je razvidno predvsem iz neprenehne teroristične aktivnosti celjskega gestapa, policije in žandarmerije. Aretacije članov osvobodilnih organizacij so se pričele že v juniju 1941 in so v vedno večjih skupinah trajale vse do osvoboditve 1945. Gestapovski center v Celju, čigar delokrog je dosegel tudi vso Savinjsko dolino in Kozjansko, je v 4 letih delovanja aretiral preko 16 000 članov osvobodilnih organizacij.[46] Polni gestapovski zapori so nacistom jasno pokazali, kaj slovensko prebivalstvo misli. Toda hitlerjanci so besneli. Pričeli so z množičnim streljanjem, ki je bilo tako široko, da je odpovedal celo krematorij v Gradcu, kamor so vozili sežigat trupla. Ravnatelj krematorija dr. Strenger je na štabnih razgovorih 15. 6. 1942 izjavil: ... »Glede trupel usmrčenih oseb imamo težkoče. Graški krematorij ima premajhno kapaciteto, da bi mogel sežgati vsa trupla. Zato moramo nekatera pokopavati. Zaradi pomanjkanja ljudi pa tudi tega dela ne moremo takoj izvršiti[47] ...«

V Celju in okolici se je nacistični teror posebno stopnjeval v letu 1942. To je bil odgovor na razplamtelo osvobodilno gibanje na področju Dobrovelj in Kozjanskega. Nacisti so se zelo trudili, da bi ta razvoj zatrli ali vsaj zavrli. V Celje je prišel sam komandant varnostne policije Otto Lurker.[48] Na pomoč je pritegnil gestapovske oficirje z Bleda, Maribora in celo iz Strassburga je prišla tako imenovana gestapovska Sonderkommanda s 26 oficirji. Medtem ko je bilo konec leta 1941 v Celju 27 gestapovskih oficirjev z 8 pomožnimi močmi, je bilo v jeseni leta 1942 pod Lurkerjevim vodstvom 82 oficirjev z 39 tolmači in 24 pomožnimi močmi s posebno nalogo za borbo s partizani. Ker je bilo osvobodilno gibanje zelo močno, je Lurker ustanovil posebna gestapovska oporišča na Vranskem, Braslovčah, Preboldu, v Šoštanju, Mozirju, Ljubnem, Lučah, v Rečici ob Savinji, v Šmartnem ob Paki, Velenju in v Rog. Slatini ... Aretirali so skupine po 20, 50, 130, 205, 270, 400 ... članov osvobodilnih organizacij.[49] Ni bilo skoraj kraja v celjskem okrožju, ki ne bi bil prizadet zaradi gestapovskih aretacij — Celje, Škofja vas, Vojnik, Šentjur, Žalec, Prebold, Kaplja vas, Griže, Vransko, Braslovče, Šmartno ob Paki, Gorenje, Šoštanj, Velenje, Mozirje, Gornji grad, Kozje, Planina, Sevnica, Radeče, Rimske Toplice in Rogaška Slatina.

V boju proti oboroženim partizanskim skupinam, četam, odredom in brigadam so se gestapovci, SS oddelki, nemška policija, žandarmerija in vermani[50] posluževali vseh mogočih sredstev. Kar niso mogli

Skupina raztrgancev na terenu

doseči z grobo silo, so skušali doseči z zvijačo. Oblekli so se v civilne obleke in hodili po terenu s pretvezo, da so partizani. Kogar so prevarili, da jim je dal hrano, misleč, da je pomagal partizanom, so aretirali ali pa tudi takoj ustrelili. V Savinjski dolini in na Kozjanskem je delovalo več takšnih provokatorskih skupin. Imeli so celo tajna imena Karl, Nikola, Elza, Treff ... Zavedno slovensko prebivalstvo je izzivače poznalo pod imenom — raztrganci.

Vsi poskusi predstavnikov »herrenvolka«, da bi obdržali oblast, so se izjalovili. Kakor v drugih delih Slovenije si je tudi na Štajerskem partizanska vojska priborila osvobojena ozemlja (na Pohorju, v Savinjski dolini, na Kozjanskem). Tu si je ljudstvo že med okupacijo lahko postavilo svojo civilno oblast. Bajka o »večno nemški« Spodnji Štajerski se je pred očmi nacistov razblinjala. Na osvobojenem ozemlju je ljudstvo lahko zopet svobodno zadihalo. Tu ni bilo nemških lepakov, ki bi vsiljevali gesla: »Du bist kein Slowene! Du bist ein heimattreuer Steirer! Du bist ein Glied der grossen deutschen Volksgemeinschaft! Du sollst ein vollwertiger Deutscher werden!« (— »Ti nisi Slovenec! Ti si domovini zvesti Štajerec! Si člen velike nemške narodne skupnosti! Postani polnopraven Nemec!« —). Na osvobojenem ozemlju so ljudje svobodno govorili v materinem jeziku. Otroci so zopet hodili v novo organizirane slovenske šole. Partizanske tiskarne so ljudem nudile spet slovensko literaturo. Življenje na osvobojenih ozemljih je negiralo še pred koncem vojne trditve zveznega

Druga skupina raztrgancev na terenu

vodje »Steirischer Heimatbunda« Franza Steindla, ki je zapisal 9. januarja 1943 v Štajerskem gospodarju: ... »Spodnja Štajerska je za nas vojaška politična naloga ... Izhodišče našega političnega dela na Spodnjem Štajerskem je führerjevo povelje: Napravite mi to deželo nemško, in gaulajterjeva izvršilna določila. Kot politični vojaki služimo in izvršujemo to povelje, dokler ne bomo lahko poročali, da smo ga izvršili ...[51]«

Nacisti povelja niso mogli izvršiti, ker jih je naše prebivalstvo z orožjem v roki prisililo k porazu. Pokazalo je, da noče tujih germanskih vsiljivcev, ki so mu prinašali suženjstvo ali celo uničenje. Škoda, ki so nam jo povzročili predstavniki »višje rase«, pa je precejšnja. Nacistična agresija nas je oškodovala biološko, materialno in kulturno. V zaporih, taboriščih, s streljanjem in obešanjem talcev ter v bojih so fizično uničili preko 5 000 oseb. Več tisoč je zaradi mučenj bolnih in pohabljenih. Zaplenili so imovino preko 20 000 izseljenih Slovencev (celjsko okrožje). Požgali so številne stanovanjske zgradbe in cele vasi v Savinjski dolini in na Kozjanskem. Izkoriščali so naravna bogastva v rudnikih, gozdovih in v kmetijstvu. S požiganjem slovenskih knjig so nam napravili veliko kulturno škodo, ker nekaterih dragocenosti ne bo mogoče nikdar nadomestiti.[52]

Težke so žrtve, ki so nam jih prizadejali nacisti. Podjarmljenemu slovenskemu ljudstvu ni preostalo drugo, kot da na nasilje odgovori z uporom.

Gestapovca Göttle in Briščck s svojo skupino raztrgancev.

POJASNILA IN VIRI

[1] Izraz — vroča germanizacija — so iznašli nacisti. S tem so mislili na hitro ponemčevanje ozemelj, kjer so prejšnje prebivalce izselili in takoj naselili Nemce. (Obtožnica javnega tožilca LRS 21. junija 1945 proti nacističnim vojnim zločincem).

[2] O tem priča obširno gradivo Pokrajinskega obmejnega urada Gradec. (Državni arhiv LRS — Podružnica Maribor).

[3] V pokrajinskem obsegu.

[4] Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei.

[5] Volksbund für das Deutschtum im Ausland.

[6] Volksdeutsche Mittelstelle.

[7] Sicherheitsdienst — Varnostna služba za inozemstvo.

[8] Geheime Staats Polizei — Državna tajna policija.

[9] Südostdeutsches Institut.

[10] Pokrajinski obmejni urad.

[11] O tem pričajo številna zaslišanja obsojenih nacistov in gradivo Gaugrenzlandamta iz Gradca (kot pod št. 2.).

[12] Vse to je razvidno iz literature Jugovzhodnega-nemškega inštituta. Glavni avtorji so bili: Dr. H. Carstanjen, Manfred Straka, dr. H. Suette, dr. H. Ibler, prof. Klebl ...

[13] To je zlasti razvidno W. Stigerjeva korespondenca z zarotniškimi centri v Gradcu. (Državni arhiv LRS.)

[14] S pogodbo v St. Germainu je morala Avstro-Ogrska dati podložnim narodom svobodo.

[15] Stigerjev dopis vodstvu VDA 26. oktobra 1940. (Overovljen prepis Muzej Celje, odd. NOB — str. 6.).

[16] Prvo organizacijo Svabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund) so v Celju ustanovili 27. julija 1931.

[17] Oporišče AO NSDAP Auslandsorganisation NSDAP) so v Celju ustanovili decembra 1936 in je delovalo pod plaščem socialne pomoči rajhovim Nemcem.

[18] Tagespost 14. 10. 1941, str. 4.

[19] O delovanju v folksdojčerskih društvih in nacističnih študijah ter prisegah je povedal v zaslišanjih pred Okrožnim sodiščem v Celju Wielfried Hofmann. (Okrožno sodišče Celje KZP 668/40).

[20] 27. januarja.

[21] V taboriščih, ki so jih organizirali nacistični kulturbundovci za folksdojčersko mladino pri nas, so sistematično vzgajali v militaristično zarotniškem duhu. (W. Stigerjev dopis kot pod št. 15.). V St. Martinu pri Gradcu je vodstvo VDA organiziralo tečaje za vodilne naciste iz naših krajev. Dr. Carstanjen, Anton Dorfmeister, Manfred Straka... so z udeleženci tečajev bili v stiku in jih obiskovali tudi v naši domovini. (Zaslišanje Eduarda Paidascha, Voj. sod. Ljubljana 66/43/3). O tečaju v St. Martinu so podatki tudi v življenjepisu Seppa Jellenza, 21. maja 1941 (faksimile Muzej Celje, odd. NOB).

[22] W. Stigerjev dopis VDA 26. 10. 1940 in Stigerjev dopis zveznemu vojaškemu uradniku Nierhoffu 7. 10. 1940. Edini folksdojčerski častni izjemi v Celju, ki sta se uprli nacističnim zarotam sta bili Alma Karlin in Thea Schreiber. Med okupacijo sta zato pri Dorfmeistru padli v nemilost in je zahteval njuno izselitev. (Pismo SS-Hauptsturmführerja Seda dr. Carstanjenu 26. avgusta 1941. Faksimile v IZDG Ljubljana.)

[23] V vsej Spodnji Štajerski je imel Gaugrenzlandamt 1066 zaupnikov. Seznam zaupnikov Gaugrenzlandamta v državnem arhivu LRS — podr. Maribor.

[24] Nemci na slovenskem Štajerskem kot politični in vojaški poročevalci — vohuni. Njih poročila za graški SD in celovško poročevalsko vojaško postajo (Abwehr). Drž. arhiv LRS — podr. Maribor.

[25] To potrjujejo v zaslišanjih obsojeni gestapovci in kulturbundovci (Boško Lazič, Eduard Paidasch, Alojz Plankl...).

[26] O tem je gradivo v sodnih spisih bivšega Sodišča za zaščito države v Beogradu, DT Br. 917/40 8 Kt 33/40, DT Br. 165/40/33 Kt 35/40... in v spisu Uprave policije Ljubljana II. Pov. št. 1636.

[27] Stigerjev dopis VDA 26. oktobra 1940 str. 7. Prepis Muzej Celje, odd. NOB.

[28] Sodba Stigerjevim vohunom v Beogradu. Arhiv Sodišča za zašč. države, DSBR 56/40.

[29] O folksdojčerskem zarotniškem delovanju je mnogo člankov v okupatorskem časopisju. To potrjuje zelo nazorno tudi karakteristika o Wernerju Stigerju, ki jo je napisal 5. 10. 1940 vodja VI. oddelka SD Gradec dr. B. Bauer. (Prepis odd. NOB Muzej Celje).

[30] Eduard Paidasch: »Ablauf der Ereignisse vom 25. März — 16. April 1941« (Muzej Celje odd. NOB).

[31] Dokumenti o tolmačih in v SS vključenih folskdojčerjih so v Stigerjevi korespondenci (Drž. arhiv podr. Maribor).

[32] Zaslišanje Eduarda Paidascha (Voj. sodišče Ljubljana, 66/43/3).

[33] Stigerjeva korespondenca.

[34] Eduard Paidasch: »Ablauf der Ereignisse...«

[35] Zaslišanje Boška Laziča, biv. jugosl. žandarja v Celju, ki je kot nemški vohun pobegnil v rajh in je sodeloval v pripravah za zasedbo s celjskimi folksdojčerji v Gradcu.

[36] Celje je na veliki petek 1941 zasedel general Lanz z oddelki planinskih lovcev.

[37] Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslovije i njenih naroda. Državna komisija za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Beograd 1947. (Str. 117).

[38] Schutzstaffel NSDAP — Nacistični zaščitni oddelki.

[39] Akcijska skupina Državne tajne policije.

[40] S A-Sturm Abteilung: nacistični napadalni oddelki.

[41] Poročilo kreisführerja Antona Dorfmeistra na štabnih razgovorih na magistratu v Celju 29. apr. 1941. (Stenografski zapiski Muzej Celje odd. NOB).

[46] Stane Terčak: Celjski stari pisker str. 7.

[43] Dorfmeistrova desna roka na »apelih« je bil Eduard Paidasch, ki je postal vodja propagande v celjskem okrožju.

[44] Dr. Metod Mikuž — Ali je NOV preprečila priključitev Gorenjske in Sp. Štajerske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis 1952—53.

[45] Štajerski gospodar 18. april 1942 str. 3.

[46] Stane Terčak: Celjski stari pisker. str. 7.

[47] Zapiski štabnih razgovorov (Muzej NOB Maribor).

[48] Lurker je s prihodom v Celje okrepil zlasti ref. IV N (borba proti oboroženimpartizanskim edinicam. Vse celjsko okrožje je razdelil na 6 območij, kjer so delovale močne gestapovske skupine. Vodili so jih gestapovski oficirji: Niederberger, Toby, Jungwirth, Auguštin, Göttle in Brložnik.

[49] O štiri sto aretiranih članih osvobodilnih organizacij v začetku julija 1942 je na štabnih razgovorih v Mariboru poročal tudi SS šturmfirer Mack. (Zapiski o štabnih razgovorih 13. julija 1942, Muzej NOB, Maribor.)

[50] Verman — pripadnik vojaške organizacije »Wehrmanschaft«, ki so jo ustanovili v okviru »Steirischer Heimatbund« in jo uporabljali v borbi proti partizanom.

[51] Štajerski gospodar 9. januarja 1943, »Novoletne misli bundesführerja Steirischer Heimatbund Franza Steindla«.

[52] Obtožnica javnega tožilca LRS 21. junija 1945 proti kulturbundovskim funkcionarjem in pripadnikom nacističnega terorističnega aparata. (Dr. Georg Skoberne, Robert Himmer, Eduard Paidasch . . .)

IZ TAJNIH OKUPATORJEVIH ARHIVOV

Stane Terčak

V arhivih leže še mnogi dokumenti, brez katerih bi bilo težko vsestransko prikazati obraz dobe, ki je za nami. Le po pregledu teh dokumentov lahko odgrnemo zastor nad deloma že pozabljenimi ali pa še ne docela pojasnjenimi okupatorjevimi ukrepi, ki so zadeli naše ljudi. Na podlagi arhivskega gradiva lahko pojasnimo iz tega časa marsikaj, kar bi drugače ostalo bolj ali manj zakrito. V primerjavi tega z našimi arhivi, spominskimi članki in podobnim, dobimo jasno sliko, kolikor je je sploh mogoče dobiti. Ogromno teh svojih arhivov so Nemci pred svojim odhodom uničili, mnogo jih je bilo uničenih še kasneje. Ti tajni okupatorjevi arhivi nam odpirajo pogled za kulise dejavnosti vojaških in političnih funkcionarjev Hitlerjevega rajha, ki so hoteli krojiti usodo naših ljudi na naši zemlji. V teh arhivih pa je ohranjen tudi njihov pravi obraz, slika njihove brezobzirnosti in nečloveškega ravnanja, pa tudi njihov strah pred izgubljeno prihodnostjo, ki se stopnjuje, čim bliže so popolnemu polomu.

Za splošno sliko situacije v vrstah okupatorjevih političnih in vojaških voditeljev so važni štabni razgovori, ki jih je vodil vladni predsednik dr. Müller — Haccius, navzoči pa so bili Gauleiter dr. Überreither, zvezni vodja hajmatbunda Franz Steindl, šef gestapa Lurker, dr. Carstanjen, izvedenec za nacionalna vprašanja na Spodnjem Štajerskem, vsi landrati na Spodnjem Štajerskem in drugo vodilno upravno osebje. Ti štabni razgovori so bili v Mariboru, Gradcu pa tudi v Celju. V Celju se je našel tudi del tajnega zaupnega arhiva — stenogrami — tega vodilnega osebja. Ti stenogrami se nanašajo na politični in vojaški položaj v »kreisu« Celje. Zanimiva so tudi mesečna poročila celjskega župana Himmerja, landrata, Pg. T. Dorfmeistru v l. 1943. Velika škoda je, da se niso ohranila vsa njegova poročila. Iz njih razberemo politično in gospodarsko stanje, kakršno je bilo. Vidijo se nepremostljive težave, ki vznemirjajo okupatorjevo oblast. Vidi se vsa zagrizena borba naših zavednih ljudi pod vodstvom Partije in odpor. Ti ohranjeni tajni arhivi delajo čast slovenskemu človeku in njegovi borbi za zemljo in svobodo. Šele ob teh zaupnih poročilih je človeku jasno, kako gigantsko borbo je vodila Partija in OF v boju z okupatorjem, kako natanko je pogodila njegove najbolj boleče točke. Kaj bi se zgodilo z nami, če bi ne vodili naši politični

forumi te borbe tako dosledno, lahko razberemo iz okupatorjevih zaupnih poročil, ki so v okrnjeni obliki na razpolago. Iz štabnih razgovorov in ostalih zaupnih poročil razberemo politično, vojaško in gospodarsko stanje na Spodnjem Štajerskem in na celjskem območju, ki je delalo nacistom iz dneva v dan težje preglavice. Iz poročil pa so razvidne tudi težave, ki so jih imeli z lastnimi ljudmi.

O prvem delovnem razgovoru v Celju dne 29. aprila 1941 je ohranjen zapisnik. Tedaj je politični komisar Velikega Celja Toni Dorfmeister podal naslednje poročilo:

»Celje, mesto s podeželjem, obsega približno 64.000 prebivalcev, od teh morda 2.000 folksdojčerjev. Težko je iz njih vzeti moči za notranjo upravo, ker folksdojčerji stoje že na močnejših gospodarskih pozicijah in jih je težko preusmeriti. V Celju, mestu s približno 18.000 prebivalci, ki je od teh približno 1.200 folksdojčerjev, so v tem pogledu razmere boljše.

Težko poglavje predstavlja stanovanjsko vprašanje. Vojska je postavila velike zahteve. Zdi se, da bo vojska takoj pričela z gradnjo novih kasarn. Gradbeni material je zdaj še v veliki množini na razpolago, enako tudi delovna sila.

Položaj v prehrani je v Celju prav slab. Deželnega kmečkega vodjo sem prosil, da pride prehranitveno vprašanje za Celje mesto in okolico v roke ene osebe in to Pg. Merzenicha. Ta si je medtem zagotovil v Zagrebu že 56.000 jajc, 30.000 kosov prekajene slanine in 1000 kg salame. Niso tu na razpolago prevozna sredstva, da bi ta živila spravili semkaj ...

Vsi politični komisarji se pritožujejo, da so SA-oddelki mnogo prezgodaj odšli, kajti akcije, zlasti izseljevalna akcija, še vedno zahtevajo SA sile, ker bi se sicer elementi nasprotnega mišljenja ohrabrili k uporu.«

Vladni predsednik dr. Müller-Haccius je odgovoril k vsem načetim problemom oziroma je dal naslednje smernice:

»1. V Celje pride oddelek oklopnih lovcev in kolesarska kompanija vojske v garnizijo. Te sile se bodo skupno z dvema kompanijama vojaške policije, ki sta še tukaj, lahko v primeru potrebe pritegnile k vzdrževanju reda.

2. Ker človeški material, ki je na razpolago, ne zadostuje ali pa ni sposoben, bodo župani za večje kraje postavljeni iz stare Štajerske, ker je dobra uprava podlaga za hitro in dobro poslovanje. Predlogi oziroma nasveti naj se javijo gauleiterju in državnemu namestniku.

7. Šolska vprašanja še niso rešena in se obravnavajo centralno.

12. Z izseljevanjem iz premogovnih področij je treba za zdaj še počakati. Te predele moramo šteti za nekakšno veliko koncentracijsko taborišče, ki bo postavljeno pod neko stražo.«

Končno je vprašal vladni predsednik, če so se pojavila vprašanja ali dvomi o pristojnosti SD in gestapa ter po njunem razmerju do političnega komisarja. Dorfmeister je to zanikal.

Iz tega prvega štabnega razgovora so razvidne težave, ki so se začele takoj po prihodu nacistov pojavljati na vsem okupiranem ozemlju. Nastalo je pomanjkanje njihovih zanesljivih ljudi, ki bi naj zasedli v okrožju ključne položaje. Vsa mesta, ki so jih zasedli njihovi ljudje, so dejansko pomenila zanje veliko gospodarsko korist. To je bilo plačilo za njihovo razdiralno in agitacijsko delo v stari Jugoslaviji. Na ta način se je vzgajala korupcija med njihovimi funkcionarji. Iz raznih poročil je razvidno, da je bil pri petokoloncih kakor tudi pri vseh njihovih priseljencih izredno velik apetit po zemlji in njenih dobrinah. V tem apetitu so prednjačili predvsem Kočevarji, kar je glede na njihova obširna gozdna posestva na Kočevskem razumljivo.

Prehranitveno kakor tudi stanovanjsko vprašanje v Celju se je takoj pokazalo kot izredno kritično glede na veliko število vojaštva, ki se je hranilo iz naropanih rezerv. Tudi te oborožene sile moramo šteti za roparsko vojsko, ki se je pač znala prilagoditi razmeram, kjer je bila.

Že takoj prve dni je zavzelo izredno širok obseg nakupovanje hrane in tekstilij po vojski in civilnih funkcionarjih, ki so vse te stvari pošiljali domov, kjer je vladalo že veliko pomanjkanje teh življenjskih potrebščin. Tudi stanovanjsko vprašanje je kljub ogromnemu številu aretirancev postalo zelo resno, ker je vojaštvo zahtevalo civilna stanovanja, kasarne pa so bile le za aretirane naše ljudi.

Najbolj pereča briga, ki se pojavi pri okupacijskih oblasteh, je občutek negotovosti. Ta občutek iz dneva v dan raste navzlic ogromni propagandi. Velika večina naših ljudi je pokazala do okupatorja negativen odnos, ki je dosegel svoj višek ob začetku aretacij in izseljevanju. Vse to so okupacijske oblasti takoj opazile in se skušale zavarovati z močnejšimi vojaškimi garnizijami.

Rudarje premogovnih področij, ki so bila Nemcem življenjske važnosti, so šteli le za neko nujno zlo. Tudi te predele bi bili v tem času začeli takoj izseljevati, vendar so se morali ustaviti pred dejstvom, da nimajo za delovno silo tam nikakega nadomestila. Svojih ljudi, ki so se nekaj mesecev kasneje priselili na domove izseljencev, niso mogli postaviti na najtežja in najnapornejša delovna mesta, ki so zahtevala fizično delo.

Na okupiranem ozemlju Spodnje Štajerske je prevzel vodilno politično vlogo hajmatbund, čigar glavna naloga je bilo »prebujanje« Štajercev in njihovo vključevanje v »nemško narodno skupnost«. Dne 3. maja 1941 je v prvi številki »Štajerskega gospodarja« gauleiter dr. Überreither v svojstvu šefa civilne uprave za Spodnje Štajersko izdal oklic, v katerem obvešča »vse Štajerce, ki se priznavajo k Adolfu Hitlerju in njegovemu rajhu, da bodo lahko v prihodnjih dneh predlagani za sprejem v štajerski hajmatbund«. Teden dni po tem oklicu v »Štajerskem gospodarju« dne 10. maja je bil hajmatbund dejansko ustanovljen. Za zveznega vodjo je bil imenovan Franz Steindl.

Po končanem vpisovanju v organizacijo hajmatbunda je »Štajerski gospodar« z dne 7. junija 1941 poročal na prvi strani »o veličastni zmagi štajerske miselnosti«, ko se je 323.807 ali 95 % prebivalcev

Spodnje Štajerske prijavilo v to organizacijo. Otroci izpod 14 let starosti niso bili všteti. V okrožju Celje se je prijavilo za vpis 101.759 prebivalcev, med temi v vermane 24.831 moških in v organizacijo nemške mladine 9.633 mladincev in mladink. Okrožje Celje je bilo po številu prebivalstva najmočnejše na Spodnjem Štajerskem. Za vpis v organizacijo se je izvedla široka propaganda in pritisk z vsemi sredstvi.

Organizacija je imela veliko moč, izredno močan politični vpliv in tudi dobro razpredeno obveščevalno mrežo. Iz nje so se, kakor je že iz vpisa razvidno, rekrutirali tudi vermani za borbo proti partizanom.

Nikjer ne povedo o pritisku, ki se je vršil na naše ljudi. Saj so znana dejstva njihove propagande, za katero je stala vsa njihova politična in vojaška sila. Znano je, da ni mogel dobiti človek, ki ni bil član hajmatbunda službe, kakor tudi, da je nečlan moral biti pripravljen na najtežje represalije, kakor so bili zapori, taborišča itd. Vsak je bil prisiljen, da se je v članstvo hajmatbunda prijavil.

Pri štabnih razgovorih dne 1. septembra 1943 poroča zvezni vodja Franz Steindl o mobilizaciji vermanov za borbo proti partizanom:

»Aktivnost band v obmejnem področju je ustvarila potrebo, da se vermanšaft pritegne tudi k aktivni borbi proti bandam. V ta namen smo postavili 30 alarmnih kompanij, od teh smo 15 kompanij opremili z lahkim infanterijskim orožjem.«

Ena izmed nalog štajerskega hajmatbunda je bilo tudi zatiranje slovenskega jezika z vsemi sredstvi in s tem v zvezi uvajanje učnih tečajev nemškega jezika. V štabnem razgovoru z dne 5. januarja 1942 je vladni predsednik dr. Müller-Haccius med drugim izjavil:

»Izraz ‚slovenski jezik' se mora brezpogojno opustiti. Kjer je označenje ali imenovanje slovenskega jezika potrebno, naj se uporabi pojem »windisch«.

Po izjavah zveznega vodje Steindla je bilo do 15. marca 1942 na Spodnjem Štajerskem 23.030 jezikovnih tečajev s 123.038 udeleženci. In efekt teh jezikovnih tečajev? Odgovor na to vprašanje je dal sam vladni predsednik dr. Müller-Haccius pri štabnem razgovoru dne 17. maja 1943, ko pravi:

»Pri uporabi nemškega jezika v marsikaterem pogledu ne zaznamujemo nobenega nadaljnjega napredka. V tem lahko vidimo nekakšen barometer razpoloženja. Vztrajati moramo na načelni liniji, da se v uradih in na službenih mestih sme samo nemško govoriti in se osebe, ki dovolj obvladajo nemški jezik, morajo posluževati tega jezika. V ostalem pa je trenutno važnejše, da ljudje opravljajo svoje delo.«

Iz njegovega poročila veje že popolna resignacija.

Pri štabnem razgovoru dne 21. maja 1943 izjavlja vladni svetnik dr. Wehrer:

»Na potovanjih po Spodnji Štajerski sem moral ugotoviti, da je bil jezikovni razvoj ustavljen. Občinski nameščenci govore v uradu in doma mnogo več slovensko kakor pa pred leti. Zato je potrebno, da župani nadzorujejo uporabo nemškega jezika in pospešujejo izpopolnitev jezikovnega znanja svojih nameščencev z domačimi nalogami in podobnimi ukrepi. Napredovanje nameščencev, ki še uporabljajo slovenski jezik, je treba onemogočiti.«

Med obema gornjima izjavama je velika razlika, četudi sta podani v zaporedju 14 dni pred najvišjim forumom odgovornih političnih voditeljev Spodnje Štajerske. Obe izjavi priznavata popolnoma negativen odnos naših ljudi do nemškega jezika. Dr. Müller-Haccius, ki pozna bolje in nadrobneje politični položaj na Spodnjem Štajerskem, je popustljivejši, medtem ko je Wehrerjeva izjava ostrejša in določa ukrepe, ki so neizvedljivi, če ne že smešni. Vidi se, da vodilni politični voditelji rajha, ki so hodili uradno na Spodnje Štajersko, niso dobro poznali politične situacije, ki je bila vsak dan težja.

»Štajerski gospodar« z dne 14. novembra 1943 javlja pričetek četrtega vala političnih zborovanj na Spodnjem Štajerskem. V tem valu so priredili 430 zborovanj, »da bodo dan za dnem govorniki na potu, ko prinašajo dobrine nemških misli v najbolj oddaljene koče.«

Efekt teh propagandno-agitacijskih valov, enak ničli, se vidi iz gornjih izjav dveh vodilnih funkcionarjev, danih nekako pol leta kasneje.

Kaj je povzročilo ta množična zborovanja? Samo dejstvo, da je prebivalstvo pokazalo popolnoma negativen odnos do okupatorja! Pod pritiskom se je teh »apelov« moralo udeleževati. Kakšna so ta zborovanja bila, nam plastično opisuje dr. Šerko z Vranskega:

A p e l i

Od časa do časa se vrše apeli. Udeležba je obvezna. Tržani se zberejo pred odrom, pregrnjenim z zastavo s kljukastim križem.
Nastopi govornik in poda geslo: Citat iz nacionalsocialistične ideologije.
Nato da dirigent z vso vnemo znamenje in pevski zbor zapoje nemško himno.
Temu sledi nagovor: Poročilo o položaju na bojiščih, kritika in obsodba banditov ter zagotovilo o skorajšnji zmagi.
Končno zapoje zbor »Freiheit, Freiheit ist unser Leben« (Svoboda, svoboda je naše življenje).
Vse se zgodi dostojno in mirno.
Množica pa stoji navidezno kakor čreda ovac, ovac brez zanimanja, brez razumevanja, brez navdušenja.«

Aktivnega dela OF in napadov partizanskih enot Nemci niso mogli preprečiti. Z vsakim dnem so se čutili bolj ogrožene. Zavest o potrebi osvobodilnega boja se je razrasla med našimi ljudmi. Odpor je bil z vsakim dnem močnejši.

Steindlovo politično poročilo pri štabnem razgovoru dne 1. julija 1942 nam brez posebnih olepšav prikaže stanje, kakršno je bilo na Spodnjem Štajerskem po njegovi ocenitvi. Steindl je tedaj v svojem političnem poročilu med drugim trdil:

»Politično razpoloženje je po aprilu 1941 nedvomno padlo. To pa zato, ker navdušenje samo po sebi nikakor ni neko trajno stanje in so ljudje mnogokje imeli pretirano idealno predstavo o rajhu. Tudi omejitve na mnogih področjih življenja, ki jih je morala povzročiti vojna, so naravno prispevale k temu.
V splošnem je padec razpoloženja vendar povzročilo dejstvo, da je bil ljudem vsiljen nek nov življenjski način, da so morali opustiti mnoge priljubljene običaje in slabe navade. Težko je na številkah ugotoviti razpoloženje. Da bi v neki meri mogli prikazati to sliko v številkah, bi morda lahko rekli, da je 1 % spodnještajerskega prebivalstva pripravljen in odločen, da gre z rajhom čez drn in strn do kraja, morda 9 % je brezpogojno zanesljivih, vendar ne odločenih, da bi vzeli nase tudi skrajne konsekvence. Na nasprotni strani razmerje ne utegne biti drugačno. Morda je tudi tam samo 1 % pripravljenih, da gre z nasprotnikom do kraja v vseh okoliščinah, 9 % pa bi se jih ustrašilo zadnje konsekvence. Vmesnih 80 % tvori široka množica, ki je njena pridobitev naša naloga. Ne gre za to, ali je kdo pripravljen vrniti se k nemštvu, kajti temu procesu se vendar ne more odtegniti ...«

To je po okupaciji prva realna okupatorjeva ocena položaja pri nas. Edini odstotek ljudi, živečih na Spodnjem Štajerskem, ki gre čez drn in strn z rajhom, so višji vodilni uslužbenci. Med ostalih 9 % pa lahko prištevamo razne priganjače in priseljence in redko uradništvo, ki je prišlo iz rajha. Po skoraj dveletnem gospodarjenju na naši zemlji kaj klavrna slika! Popolnoma razumljivo je, da je Steindl skušal prikazati položaj podoben njihovemu tudi na naši strani. Kje so bile simpatije naših ljudi, so pokazali »apeli«, jezikovni tečaji, pomoč Osvobodilni fronti in čedalje večje naraščanje partizanskih edinic najhujšemu terorju navkljub.

Za vodilne politične funkcionarje in njihove podrepnike na Spodnjem Štajerskem je nastal nevzdržen in življenjsko nevaren položaj. Vsak njihov uslužbenec, ki je mislil s svojimi možgani in je služboval pri nas, je uvidel brezplodnost dela in pritiska političnih funkcionarjev, zato so se uničujoče kritike obstoječega režima ponavljale vse pogosteje. Iz Überreitherjevega poročila pri štabnem razgovoru dne 10. avgusta 1942 se jasno razvidi, kje je bila gonilna sila širokega terorja nad našimi ljudmi. Njegovo poročilo, ki kaže na dezorganizacijo med podrejenim uradništvom, se glasi:

»Delo za vrnitev Spodnje Štajerske je trajalo precej dolgo časa. Samo po sebi je razumljivo, da so za ta načrt bili pritegnjeni strokovnjaki, ki so nam bili na razpolago, in so ukrepi iz l. 1941 bili

pripravljeni in izvedeni po načrtih, ki jih je potrdil tudi firer. Že več kot eno leto so na Spodnjem Štajerskem na delu možje in žene, ki neutrudno kritizirajo, in celo ljudje so, ki se ne boje trditi, da je treba kot budalost označiti to, kar se je tu spodaj zgodilo. Ta kritika je zgrešena in se obrača proti disciplini. Že skoraj poldrugo leto sem to gledal, zdaj pa se mi zdi potrebno, da temu stanju naredim konec. Nič mi ni do tega, da bi to obsojal s svojega osebnega stališča, osebno mi je vseeno. V interesu stvari pa moram zahtevati, da vlada disciplina in da si brez ugovora prizadevamo k cilju. Zato odrejam, da voditelji službenih mest takoj vzpostavijo stik s pristojnimi funkcionarji hajmatbunda in da se podrejeni dobro pouče o volji vodstva in politični bazi, tako da bo vsak podrejeni član v kratkem času temeljito seznanjen s položajem na Spodnjem Štajerskem. Dal sem nalogo komandantu varnostne policije, da pri prestopkih trdo zagrabi. Odrejam, da se vsaka tu uporabljena oseba, ki ji na Spodnjem Štajerskem ni všeč, spet premesti na svoje staro službeno mesto. V tem primeru je treba v personalnem aktu pripisati ustrezno pripombo, ki bo važna za bodočo službeno pot. Če gre za dejstva, ki so nekoliko težja in kjer premestitev ne zadostuje, bom odredil kratek zaščitni zapor. Na odgovornost bom poklical tudi odgovornega šefa. Ugled nemškega uradnika in ugled Nemca sploh je na Spodnjem Štajerskem v zadnjem letu doživel mnogo škode, ker

1. se ni dosledno izvedlo, kar je brezpogojno potrebno, da je Nemcu jasno, kaj mora veljati za vzor,
2. vsakdo na svojem službenem mestu ima ljudi, ki so naši nasprotniki, in zgodilo se je, da je eno službeno mesto izigravalo drugo.«

Težko si je zamisliti poraznejšo stanje med nemško hierarhijo, kakor ga navaja gauleiter in šef civilne uprave za Spodnje Štajersko dr. Überreither. Prvikrat je v tem poročilu navedena uničujoča kritika početja višjih, ki ga podrejeni uslužbenci štejejo za budalost, predvsem nečloveško izseljevanje, streljanje talcev in vsa ostala grozodejstva, ki so jih pripravili strokovnjaki, med njimi ekspert za izseljevanje naših ljudi dr. Carstanjen.

Poleti 1942 so se po največji izdaji aktivistov v aprilu in maju izvedla najmnožičnejša streljanja pod vodstvom šefa gestapa Lurkerja v celjskem Starem piskru. Tudi te najgrozovitejše represalije niso uplašile naših ljudi, ampak se je boj na življenje in smrt še zaostril. Najsijajnejše spričevalo za herojsko delovanje našega ljudstva je izjava vladnega predsednika dr. Müllerja-Hacciusa pri štabnih razgovorih dne 3. X. 1942, ko pravi:

»K položaju na Spodnjem Štajerskem pripominjam: Popolna konsolidacija ni dosežena. Nastopila je celo poostritev položaja. *Pokazalo se je, da nasprotnik ne zna samo umirati, temveč dela z nezaslišanim fanatizmom . . .*«

Ali je mogoče večje priznanje slišati iz ust nasprotnika, kakor je ta izjava, ki je bila izrečena na najodločilnejšem mestu? Na to izjavo so naši ljudje lahko upravičeno ponosni.

Pri istem štabnem razgovoru dopolnjujeta dr. Müllerjevo poročilo še komandant varnostne policije in poveljnik redarstvene policije.

Komandant varnostne policije izjavlja:

»V septembru 1942 je na zunaj kazalo, kakor da bo aktivnost banditov popustila. Njihova dejavnost proti koncu septembra pa je pokazala, da s tem ne moremo računati ... Upanje, da se bodo mnogi banditi sami predali, se je izkazalo kot neupravičeno ... V Celju je pripravljena aretacija približno 400 oseb.«

Poveljnik redarstvene policije pa med drugim sporoča:

»Čeprav nemajhen del pripadnikov band izvira iz sosednjih področij, so se te vendar ukoreninile med spodnještajerskim prebivalstvom samim. Zato je treba posebno pozornost posvečati terenski organizaciji. Mogli smo ugotoviti, da posebno v dolini bivajoči ljudje, tudi če v večjem številu pripadajo domovini zvestemu prebivalstvu, vendar delajo skupno s partizani. Pri hribovskih kmetih so razmere ugodnejše. Ti pogosto javljajo svoja opažanja o premikih band. Bilo je 105 roparskih napadov za živila in 5 požarov na Pohorju in v Celju ... Do nameravanega poziva banditom k predaji ni prišlo, ker ni kazalo, da bo uspešen ...«

Že leta 1942 se vidi ne samo iz političnih, ampak tudi iz policijskih poročil vsa brezuspešnost okupatorjeve borbe. Sam v svojih poročilih mora priznati, da so se partizani ukoreninili med svojim ljudstvom in da množičnost OF vsak dan narašča. To naraščanje osvobodilnega gibanja opažajo predvsem v dolini, to pa zato, ker njihova obveščevalna služba tam relativno dobro funkcionira, medtem ko v redko naseljenih predelih odpove. Hribovski kmetje se jim zde zanesljivejši, ker pogosto javljajo premike band. Prijave teh kmetov so bile v pretežni večini samo taktične poteze, ki so se v mnogih primerih zgodile sporazumno s partizani. Imele pa so tudi natanko določen smoter. Z javljanjem se je kmet zaščitil proti okupatorjevim represalijam. Ta poročila so bila v veliki večini netočna, mnogokrat so okupatorja speljala na napačno sled.

V prvih dveh letih okupacije so bili štabni razgovori redno vsakih 14 dni, kasneje pa po večmesečnih presledkih. Poročila o dejavnosti partizanov in OF postajajo redkejša in registrirajo le najvažnejše dogodke. Klasičen primer takega njihovega poročanja je prihod XIV. udarne divizije Borisa Kidriča, ki ga vladni predsednik dr. Müller-Haccius pri štabnem razgovoru dne 28. februarja 1944 mimogrede v svojem poročilu omenja:

»Banda s 1200—1700 možmi, ki je v noči od 6. na 7. II. 1944 vdrla iz Hrvatske, je bila na Spodnjem Štajerskem ustavljena in po 14-dnevnem lovu v veliki meri uničena. Pustila je 600 mrtvih in 150 ujetih. Ostanek je bil razbit in razkropljen in je pobegnil deloma preko meje na Gorenjsko ter ga ne moremo več šteti za resnega nasprotnika ...

Kako so uničili divizijo, ki se je borila na svojem pohodu predvsem po terenih celjskega okraja, so pokazali naslednji meseci, ko jim je zadala uničujoče udarce in je ob kapitulaciji Nemčije zajela na naši severni meji večino Löhrove armade, ki se je umikala z Balkana.

Kakšno je bilo stanje v Celju in celjskem okrožju? Nemških virov, ki bi nadrobno analizirali ta čas, je malo ohranjenih. Le leto 1943, ki je po nemškem zlomu pri Stalingradu velika prelomnica, je dokaj dobro ilustrirano v ohranjenih stenogramih. Iz njih si lahko ustvarimo dokaj pregledno sliko. Ti ohranjeni stenogrami so zaupna poročila z raznih zaupnih zborovanj, bodisi poročila, ki jih je okrožni vodja Toni Dorfmeister pošiljal svojim podrejenim, bodisi mesečna poročila celjskega župana Himmerja okrožnemu vodji.

Iz te dobe je nedvomno najvažnejše obširno zaupno poročilo zveznega vodje hajmatbunda Franza Steindla v Celju dne 3. II. 1943. Tu je poleg političnega in vojaškega poročila podal tudi organizacijsko poročilo hajmatbunda ter navedel naklepe in mere, ki jih v bližnjem času želi realizirati. Iz njegovega poročila so razvidni tudi nadrobni podatki in splošno stanje v organizaciji. Gotovo je to eden mogoče najtočnejših dokumentov te dobe vsaj o hajmatbundu, ki je na razpolago. Zadnji odstavek poročila preseneča po svoji ostrosti in surovosti, ko priznava, da gauleiterji smejo ravnati po firerjevi odločbi tudi zoper pravo in zakon.

Steindlov govor se po stenogramu dobesedno glasi:

BDF. Steindl 3. II. 1943. Kreishaus

Stalingrad je rešitev Evrope. Dokazuje nam vso resnost položaja. Boljševizem mora biti uničen najpozneje v l. 1944. Da dosežemo ta cilj, so nam potrebni vojaki in orožje. Vsakdo mora delati tudi za vojne potrebe. Kar ni važno za vojno in njen izid, naj bo odloženo. En do poldrug milijon vojakov še moramo dobiti iz Nemčije in jim dati orožje, kljub temu pa moramo doseči večjo delovno storilnost v zaledju. Defetistov in skrivačev v Nemčiji ne bo več. *Vsak Nemec bo prisiljen k delu.* 70 do 80 % celotne trgovine in tujskega prometa bomo ustavili in izročili vojni proizvodnji (noben slikar, nobena modistka itd.). Za Spodnjo Štajersko postavljamo iste določbe kakor za Nemčijo, čeprav še ne bo priključitve. Totalno mobilizacijo izvedemo tudi v Spodnji Štajerski. Narodnopolitične potrebe (n. pr. športni prostori) naj se umaknejo vojnim nalogam. S tega stališča mora v glavnem gledati štajerski hajmatbund: Ali je stvar važna za vojno ali ne.

Štajerskemu hajmatbundu je zaupano vodstvo 500.000 ljudi. V tem leži vse, tudi tla in zemlja, izkoriščanje zemeljskih bogastev, torej vse, kar se da iz dežele dobiti. Policijskim bataljonom se je treba odpovedati, mir in red pa držati z lastnimi silami. Na Hrvatskem stoji skoraj cela nemška armada, ki bi se mogla uporabiti na fronti. Večji del Spodnje Štajerske lahko označimo za pomirjen, zlasti severni (Ljutomer, Ptuj, Maribor mesto in podeželje). Uničenje pohorske bande, glavne sile banditov na Spodnjem Štajerskem, je postalo že dejstvo. V zapadni Spodnji Štajerski so le še manjše bande

2 do 5 mož. Samo v Trbovljah so še večje tolpe. V bližnjem času moramo pričakovati popolno uničenje band in njihovih podpornikov. Na Pohorju je bila pomandrana banda v celoti (žena, mož, otrok ali starec). Brez uničenja band ne bi bilo mirnega razvoja oziroma bi ne bilo mogoče reševati drugih vojnih nalog. V borbi proti banditom se absolutno ne sme pokazati nobena mlačnost, noben spor zaradi pristojnosti, nobeno popuščanje žandarmerije. Politični vodja mora prednjačiti z najboljšim vzgledom. V l. 1943 moramo Spodnje Štajersko popolnoma pomiriti, njene meje proti Hrvatski in Italiji zavarovati in brezobzirno nastopiti proti sovražni propagandi. Politični vodja mora znati tudi streljati in ravnati z ročnimi granatami.
Državnopravne razmere na Spodnjem Štajerskem: *Pripadniki — zaščitenci* (so tudi ljudje, ki se v Št. H. niso prijavili in zato niso dobili državljanstva) iz političnih razlogov: vodilna, Nemcem sovražna dejavnost v preteklosti in danes, negativna usmeritev, vendar mora biti sodba objektivna. Nihče se kot nacionalnisocialist ni rodil. Tudi nekdanji sokol se lahko spremeni. Paziti je treba pri zelenih članskih izkaznicah, ki se naj odvzamejo, kjer ni kaj v redu. Pripadniki — zaščitenci iz raznih — bioloških razlogov: takšni, ki zaradi svoje rasne substance niso vredni, da bi bili sprejeti v nemško narodno skupnost (Židi, mešanci, zločinci, asocialni elementi, slaboumneži, kreteni, dedno bolni itd.). Naprej stoječe lične kosti niso odločilne.
Ureditev vprašanja pripadnikov — zaščitnikov, najvažnejše: Do 30. IV. 1943 mora biti to urejeno tako, da potem v splošnem ne bo nobenih kasnejših korektur več. Zaščitencev ne bomo izseljevali, ampak le izolirali. Ti ne bodo mogli po svoji prosti volji menjati svojega bivališča ali zaposlitve. Zanje ni pravice do opravljanja obrti, vendar se n. pr. lahko dopusti, da je kak zaščitenec čevljar brez pomočnikov v nekem majhnem gnezdu. Posebna služba zaščitencev na Sp. Štajerskem nam ni dala nobenih izkušenj.
Bodoče dolžnosti posebne službe na Spodnjem Štajerskem: Tu so potrebni posebni varnostni ukrepi. Odvzemu članske izkaznice avtomatično sledi dodelitev delovnemu taborišču zaščitencev. Pri tem imamo svoj namen: Mož naj bi se s poznejšo politično oddvojenostjo ne mogel odtegovati vojaški službi itd. Izmikanja torej ne sme biti nobenega. Z vprašanjem zaščitencev se morajo vodje krajevnih skupin intenzivno baviti.
Začasno članstvo Št. H. Množica danes še ni politično ustaljena, vendar je v stanju vključevanja. 12.000 Spodnještajercev stoji že na frontah. Potrebno je stalno opazovanje in če treba tudi uničenje z izključitvijo. Začasni člani ne morejo stati na višjih poveljniških mestih, v vojski so lahko samo vojaki, korporali, samo uradniki do preklica (nezapisano pravo). Član do preklica ne more biti vodja krajevne skupine. Izraz »Windischer« naj se za to skupino ljudi ne uporablja, pač pa Štajerec ali Spodnještajerec. Svojih lastnikov — začasnih članov in državljanov 20.000 članskih izkaznic ni doseglo. Tudi to stvar je treba spraviti v red. Ali naj se dostavijo ali pa

po izključitvi pošljejo vodstvu bunda. V miznih predalih ne smejo ležati nobene članske legitimacije.

Stalno članstvo Št. H. To imajo lahko le polnovredni Nemci. Temeljno načelo je: Znanje in uporaba jezika — izključno *nemščine*. Človeško upoštevanje je možno (n. pr. žena se noče učiti nemščine, mož pa je v redu). Predloge in opise tudi že vojska pošilja vodstvu bunda. Tu se prvenstveno gleda na požrtvovalnost v fronti, na jezik pa šele v drugi liniji. Folksdojčerji — rudimenti iz časa SDKB (stari ljudje, ki se niso prijavili) prav tako morejo prejeti rdečo člansko izkaznico. Trenutno je rdečih članov 22.000. Po govornikovem mnenju naj bi jih še 30 do 60.000 to postalo. Rdeča članska legitimacija ni stvar svetovnonazorskega, ampak narodnopolitičnega izbora. To si iz formalnih razlogov morajo pridobiti politične in vojaške osebe. To je možno, da je le plačal neki znesek kot priznavalnico za š. h. Pri mladini: Z 18. letom starosti zelene ali rdeče članske karte. Če imajo starši rdeče, naj jih praviloma dobe tudi otroci. Prizadevati pa si moramo, oziroma naj se otroci tako vzgajajo, da bodo mladinci, ko dosežejo to starost, politično toliko zreli, da jim bo mogoče dovoliti rdečo člansko karto. Službeni izkazi A, B, C.

NSDAP. Odločilna so samo politična in svetovnonazorska gledišča. Verska izpovedovanja morajo tu izginiti. Za Spodnje Štajersko je začasno določenih 800 članov NSDAP. V celoti, vključno naseljenci, 8 do 10.000 članov. Intervencije po sorodnikih ali znancih v rajhu so nesmiselne. Vsi vodje skupin Št. H. v letih 1943 do 1945, tako možje kakor žene (vodilni zbor), morajo biti včlanjeni v NSDAP. Celje, Brežice, Trbovlje kot celice NSDAP naj bodo s političnim šolanjem mesečno zajeti. Brezpogojno je treba zahtevati sodelovanje v Št. H. Vsi morajo nositi znake, ker mora vsakdo biti optično spoznaven, kam spada. Sicer bo v nevarnosti, da bi kdo utegnil videti v njem zaščitenca.

Izseljevanje je še vedno možno ob posebnih nevarnostih (n. pr. pri stavkah v trboveljskem rudniku), izselitev posameznih vasi, katerih prebivalci so povsem na strani band.

Preselitve. Nakazilo dela V. naj se močno uporablja. Izboljšati je treba organizacijo Št. H. v osebnem in organizacijskem pogledu, pregledati sistem blokov in celic in staviti predloge za poenostavitev pod geslom: Boj papirju! Za obrambo pred napadi iz zraka naj se pritegne čim manj sil. V letu 1945 moramo računati z zračnimi napadi na Trbovlje in celjsko okrožje, kar je pač v zvezi z razvojem na južni fronti. V bližnjih dneh prejmemo navodila (mobilizacijski načrti, nastanitev brezdomcev, prehrana itd.).

Zatirati moramo nergaštvo in defetizem. Vodje krajevnih skupin niso uradniki, področja teh skupin so bojni odseki. Iz lokalnih razlogov slabo razpoloženje se ne sme javljati na višja mesta, vendar pa tedaj, če je potreben poseg iz centrale, to se pravi, kadar so vmes višji vzroki. Pravica pesti naj se spet pokaže, kajti mi smo politični vojaki. Krajevna skupina mora biti skupnost boja in volje.

Kulturno delo. Pritrjujemo: bari, kavarne in luksuzne trgovine naj se zapro. Pevska društva, lutkovni odri itd. naj ostanejo, tudi godbe, prireditve mladine, vermanšafta in žena naj se nadaljujejo. Glede mladine bodo sledila dodatna navodila. Predvojaško vzgojo bomo vojski odvzeli. Pripravljati se moramo na 10 do 30 let vojne. Kulturno delo v ravnini je treba močno okrepiti. Vse je treba nuditi vojakom in svojcem padlih. Več ko 30.000 mož iz Spodnje Štajerske bomo potegnili v vojsko. Stiki vpoklicanih z domovino ne smejo prenehati, tu je nujna individualna skrb v krajevnem merilu. Tisoč nevidnih niti naj veže krajevno skupino z vojaki. Posebno važna je briga za oskrbo vojaških oddelkov. Če sin stoji na fronti za Nemčijo, se njegov oče ne more boriti kot boljševik proti Nemčiji. Brigati se je za svojce mrtvih junakov. V vsaki krajevni skupini naj bo poseben prostor, lep prostor za mrtvaški oder. Vsakokrat naj se priredi majhna, preprosta slavnost. Najlepše cvetice morajo cveteti v gaju časti.

Delovna skupnost krajevnih skupin. Do letnikov 1909 in 1908 so na Spodnjem Štajerskem vsi vpoklicani v vojsko. Število oseb v glavnih uradih Št. H. je reducirano. Vse, kar je količkaj pogrešljivo, mora biti zajeto in oditi na fronto, tako tudi pri občinah, vključno vojaški prijavni uradi. Služba v vojski je služba stranki. Tudi v privatnih gospodarstvih kakor povsod totalna mobilizacija sil! Dopusti do letnika 1902 v oboroževalni industriji so zdaj ukinjeni — te vrzeli morajo biti izpopolnjene z rezervnimi delovnimi silami. Kmetijstvo Spodnje Štajerske ne dobi novih moči, vendar bo z reduciranimi silami moralo ojačiti delavnost. Vsa naša preskrba se mora zboljšati. Krompir, mleko in še drugo se mora proizvajati v tej deželi sami. Oddaja je obvezna. V agrarni produkciji se mora ustvariti letos več kot lani.

Vodje krajevnih skupin si morajo sestaviti seznam vseh delovnih sil, ki ji je treba mobilizirati. Preprečiti pa moramo, da zdaj vsi postanejo stenotipistke. Intervencije za vpoklicance so prepovedane. Primeri, kjer kdo v častnih službah stranke dela nad 20 ur tedensko, se pri mobilizaciji lahko upoštevajo.

Oklopna vozila — stoje na prvem mestu programa naše industrije, zato bo večina vpoklicana na to mesto. Trgovine z zlatnino in modnimi predmeti, trgovine z luksuzno robo, likalnice, slabe trgovine bomo zaprli, prerešetani bodo tudi obrtniki, ali je njihov obstanek potreben. Obrati se bodo združevali, a trgovin z mešanim blagom ne bomo strogo obravnavali. Grupa I bo odpravljena bliskovito, grupa II se bo zapirala postopoma. Pridobiti moramo 60 do 80 % v obrti in trgovini zaposlenih sil.

Pregled nekega oddelka pri državnem predsedstvu, kjer je bilo zaposlenih 40 oseb, je pokazal, da more to delo opravljati 3 oseb (ugotovitev uradnega vodje: 20, ugotovitev gauleiterja: 3 zadostuje). Firer je odločil, da gauleiterji kot državni strankini komisarji smejo ravnati tudi *zoper* pravo in zakon (pravica pesti).

Vodilno kakor tudi ostalo okupatorjevo uslužbenstvo že kaže v tem času vsa znamenja demoralizacije, ki se izraža v stalnem pijančevanju, požrešnosti, špekulantskih nakupih, dvomljivih razmerjih z ženskami itd. Skratka: moralni razkroj te družbe je popoln!

Značilna je Dorfmeistrova zaupna okrožnica. Z njo hoče okrožni vodja z skrajno silo zatreti te negativne pojave. Iz okrožnice se vidi, da ne gre tu za posamezne primere, kakor so jih zasledili že v prejšnjih letih, ampak da so se pojavili zdaj v širokem obsegu. To Dorfmeistrovo poročilo najzavednejšim članom nacionalnosocialistične stranke se v prevodu glasi:

Kreisführer in Landrat okrožja Celje

Celje, dne 7. marca 1943.

Izredna okrožnica št. 14

Zadeva: Osebno obnašanje *osebno!*
zaupno!

Gauleiter in šef civilne uprave je bil jeseni preteklega leta primoran grajati obnašanje raznih vodilnih partijskih in narodnostnih pripadnikov. Ker so se v poslednjem času dogodile spet neke stvari, ki niso združljive z resnostjo položaja, bi hotel še enkrat, in sicer zadnjikrat — splošno opozoriti na naslednje:

V nasprotju s tem, kar fronta od domovine pričakuje, je na primer dejstvo, da se še najdejo funkcionarji javnega življenja, ki se odlikujejo s stalnim pijančevanjem, brezmejno požrešnostjo, s plesom v privatnih družbah, s špekulantskimi nakupi in s spolzkimi razmerji z »damicami« kakor tudi z odzivi na privatna vabila na lov. Izgovor, da delajo to kot privatni ljudje, ne drži, ker mora biti obnašanje vsakega Nemca enotno.

V bližnjem času bom z brezprimerno trdoto nastopil proti takim izrastkom. Zlasti zato, ker ti 1. ovirajo delovni elan in požrtvovalnost vsakega posameznika in 2. vsako tovarištvo s podrejenim že vnaprej onemogočajo oziroma mora takšno tovarištvo, če je morda že obstajalo, prej ali slej propasti. Če nek partijski tovariš pri nekem drugem javnem funkcionarju mojega okrožja naleti na stvari, ki so v nasprotju z zgoraj navedenim, ima dolžnost, da ga najprej tovariško opomni. Če ne more doseči izboljšanja, mi mora v vsakem primeru z navedbo dejstev to javiti kot kreisführerju, ki sem odgovoren za celotno stanje svojega okrožja, in to zaupno. Jaz sam bom po preudarku odredil potrebne ukrepe.

Sodelavce, ki v takih primerih ne bodo nastopili, bom poklical na odgovor. Ne sme se več dogajati, da partijski tovariši in javni funkcionarji v času boja na življenje in smrt iščejo svojo sprostitev in zabavo v gostilni, z dnevnim pijančevanjem, v sumljivi damski družbi, na lovih itd. Naša sprostitev je v delu za gibanje pod firerjevim vodstvom, v izvrševanju nam naloženih nalog, v poglabljanju našega znanja in v pripravah za izvedbo novih nalog.

Kdor hoče biti nacionalni socialist in pravi mož, naj ima vsak dan pred očmi stalingrajske junake in jim priseže, da njihovo žrtvovanje ne bo zaman.

Če bomo to storili, potem bomo resnično to, kar moramo biti: politični firerjevi vojaki.

Heil Hitler!

Dorfmeister l. r.

Partizanske vojaške in politične formacije so v tem letu posvetile vso pozornost hajmatbundu po terenih. Navodila, kako je treba to organizacijo onemogočiti, je izdal štab IV. operativne cone. Cona je bila najvišja partizanska komanda na ozemlju Štajerske, Koroške in Prekmurja. Iz Dorfmeistrove okrožnice je razvidna vodilna vloga organizacije hajmatbunda v političnem in raznarodovalnem delu na ozemlju Spodnje Štajerske. Po drugi strani pa je organizacija preko svojih najzanesljivejših članov opravljala tudi obveščevalno službo, kjer je bila, in predstavljala najaktivnejši instrument okupatorjeve politične moči. Ohromiti in onemogočiti to dejavnost organizacije na zunanjih terenih je predstavljalo poleg ostalih praktičnih prednosti tudi stvar izredne moralne vrednosti. Tega so se okupatorska oblastva predobro zavedala in zato so sledili Dorfmeistrovi ukrepi.

Okrožnica se glasi:

Kreisführer in Landrat okrožja Celje

Strogo zaupno!
Vpisano!

Posebna okrožnica št. 21

Zadeva: Napadi band.

Zveza: Povelje štaba IV. operativne cone banditov in moja izredna okrožnica št. 13 z dne 3. III. 1943

V svoji izredni okrožnici št. 13 z dne 3. III. 1943 sem opozoril na priprave, ki jih je treba storiti proti nameravanim napadom band. To izredno okrožnico Vam torej kličem še enkrat v spomin.

Prišlo nam je v roke povelje štaba IV. operativne cone banditov z dne 9. V. 1943. Iz tega posnemamo, da je štab dal banditom naslednji nalog:

1. Pri voditeljih blokovnih, celičnih in krajevnih skupin štajerskega hajmatbunda se mora uničiti ves material. Zato odrejam s takojšnjo veljavnostjo, da voditelji krajevnih skupin ves material svojih sodelavcev spravijo do službenih mest krajevnih skupin. Ta akcija mora biti v ponedeljek 5. VII. 1943 zaključena. Voditelji krajevnih skupin mi za to jamčijo in so mi osebno odgovorni, če se po 5. VII. 1943 pri kakem članu

štajerskega hajmatbunda najdejo arhivi, kartoteke in še drug službeni material.

2. Službena mesta krajevnih skupin morajo do 5. VII. 1943 biti posebej zastražena, kjer se zdi, da je možen napad nanje, ne da bi krajevna žandarmerija iz svojega poslopja morala opaziti napad.

3. Isto velja za občinske urade.

4. Za to stražarsko službo bo najbolje po sporazumu med voditelji krajevnih skupin, župani, žandarmerijskimi postajnimi vodji, voditelji vermanšafta in sodelavci štajerskega hajmatbunda pritegniti zlasti pripadnike vermanšafta, ki jim je zaradi njihove osebne ogroženosti treba bivati v sklenjenem naselju. Za te osebe — za občinski urad in za krajevne skupine zadostujeta po dva moža — naj voditelj krajevne skupine oziroma župan pripravi prenočišče v primernem prostoru. Razen tega je treba vsakega oborožiti s puško in jih opozoriti na njihove dolžnosti. Zadostuje, da spijo v službenem poslopju ter skrbijo za zapiranje oken in vrat.

5. Posebno skrbno je treba zavarovati prostore, kjer se hranijo kartoteka in denar štajerskega hajmatbunda, živilske karte ter občinski denar. (Okenska mreža, vrata, ki se dobro zapirajo, straža v bližini i. dr.)

6. Denarne zbirke in nabiralniki za zimsko pomoč vojski oziroma za nemški Rdeči križ naj se v bodoče oddajajo, tako da noben nabiralec, ki stanuje izven sklenjenega naselja, ne bi imel čez noč pri sebi nabiralnikov in denarja. Te nabiralnike in denar je po akciji treba vsak večer takoj oddati na službenem mestu krajevne skupine. Za to jamči vodja krajevnega urada za ljudsko blaginjo tako politično kakor materialno.

7. Eksekutivni organi naj posvečajo posebno pozornost nadzorovanju šol. Iz šol, ki jih ni mogoče zadostno zavarovati, ker se nahajajo v gorskem področju, je treba zlasti preko poletnih počitnic vse učne pripomočke in učila, arhive i. dr. prenesti v zavarovane kraje s pomočjo izvršnih organov. Učne osebe, ki stanujejo v popolnoma nezavarovanih in po bandah ogroženih krajih, je treba nastaniti v sklenjenih naseljih.

Prosim oba gospoda šolska svetnika, da mi do 2. VII. 1943 predložita zadevne predloge iz svojega področja. Kakor naj se ta akcija šteje za resno, tako naj ta ne izzove nobene panike, ker ne pomeni za nas nobene novosti, ampak kvečjemu le preciziranje na konkretnih dejstvih. V zvezi s tem ponovno opozarjam na vsebino izredne okrožnice št. 13 in zadolžujem vse, ki prejmete to okrožnico, da izvedete potrebne ukrepe sami od sebe z največjo iniciativo in poslušnostjo.

V bližnjem času bodo s tega mesta izvršeni novi ukrepi za zatiranje banditske golazni. Popolnoma iztrebiti je pri naših zemljepisnih razmerah ne bo nikoli mogoče, dokler traja vojna, to nas uči izkušnja. Zato moramo biti na straži vsak dan in vsako noč. Pri tem je vseeno, kakšen položaj kdo zavzema. Zlasti vodjem žandarmerijskih postaj bi posebno rad položil na srce, da zatiranje banditov ni njihov privilegij. Seveda pada nanje glavna teža tega boja. Je pa pravica in dolžnost vsakega

člana NSDAP, zlasti pa voditeljev krajevnih skupin, da pomagajo s svetom in dejanjem. Ta boj proti banditom se v bistvu žal ne vodi po vojaških principih, pač pa po ravnokar prikazanih zakonih zahrbtnega banditskega bojevanja. Zato vidim največji pomen v najširši udeležbi političnih voditeljev pri tem, ker vodja krajevne skupine, stoječ sredi življenja svoje krajevne skupine, lahko pogosto daje dobre nasvete. Zato nalagam voditeljem žandarmerijskih postaj dolžnost, da se o ukrepih, ki jih je treba storiti zlasti pri vohunjenju za banditi in njihovo organizacijo, posvetujejo z vodji krajevnih skupin in župani. Razumljivo je, da tako vodja krajevne skupine kakor župan ne moreta dajati nobenih ukazov žandarmeriji. To pa tudi ni potrebno. Zadostuje biti nacionalsocialist, da je mogoče iskreno, skupno se posvetovati in pogovoriti, kajti ravno politično vodstvo je tisto, ki nosi glavne posledice te borbe z bandami tako v pozitivnem kakor tudi v negativnem smislu: večino doslej umorjenih tvorijo funkcionarji štajerskega hajmatbunda, bande pa so tudi tiste, ki s svojo dejavnostjo v bistvu najbolj motijo izvrševanje nalog štajerskega hajmatbunda.

Uspehi pri zatiranju band so bili še doslej najlepši v področjih, kjer to sodelovanje v ozki povezanosti obstaja. Kjer pa se moči in ves interes izrabljajo v medsebojnih sporih, v prepirih glede kompetence in podobno, tem seveda zmanjka sil za izvršitev prave naloge. V takih primerih bom v bodoče ravnal brez popuščanja.

Heil Hitler!

Dorfmeister, l. r.
vodja področja

Od l. 1942 naprej so Nemci nasilno rekrutirali Slovence v vojsko (Wehrmacht) tudi na Spodnjem Štajerskem. V vojaško službo so poleg štajerskih Nemcev (Volksdeutsche) rekrutirali tudi naše ljudi z zeleno legitimacijo štajerskega hajmatbunda. Zelene legitimacije so priznavale državljanstvo rajha do preklica. Vrhovna komanda nemške vojske je v začetku štela, vsaj oficialno — naše ljudi kot prostovoljce, ker so vsi za Spodnje Štajersko odgovorni politični funkcionarji zatrjevali, da se rekrutirajo Slovenci na prostovoljni osnovi. Dejansko pa so se vpoklici vršili pod najhujšim terorjem, bili so primeri, da so orožniki naše ljudi vklenjene vlačili na nabor. V primeru skrivanja ali pobega vojaškega obveznika so izvajali represalije nad njegovo družino. Družinske člane so zaprli, v mnogih primerih pa so jih odgnali v taborišča. Sam Bundesführer Steindl je izjavil, da mora izginiti ves rod tistih, ki niso z Nemci.

S takimi dejanji je nemška okupatorska oblast kršila mednarodno pravo in določila haaške konvencije.

Redki so bili oni Spodnještajerci, ki so bili toliko zastrupljeni po Hitlerjevi propagandi, da so sami prostovoljno odšli v nemško vojsko. Mnogo naših mož in fantov v l. 1942 ni našlo še zveze z narodnoosvobodilnim gibanjem. V kasnejših letih, posebno po prihodu XIV. udarne

divizije na Štajersko, pa je večina teh »prostovoljcev« prešla z orožjem na našo stran. Precej primerov pa je bilo, kjer so fantje na ljubo domačim, da jih zaščitijo, odšli po rekrutaciji v vojsko.

Mnogo rekrutiranih vojakov s Spodnje Štajerske je bilo popolnoma nezanesljivih. Ohranjen nam je primer, ki se je dogodil v 110. grenadirskem regimentu na vzhodni fronti. Zadevni dopis štaba 110. grenadirskega regimenta, ki je bil odposlan tudi celjskemu županu Himmerju, se v prevodu glasi:

Grenadirski regiment 110
Odd. II b št. 394/42 tajno

Zadeva: Posebne družinske razmere Spodnještajercev, uvrščenih v regiment.

Regiment na bojišču, 16. 5. 1943
T a j n o !

112. infanterijski diviziji

Tu poroča regiment o svojevrstnih družinskih razmerah pri Spodnještajercih, s katerimi je bil regiment dopolnjen, z nujno prošnjo, da se povsem razčistijo razmere, ki so za nemškega vojaka v borbi proti boljševizmu neznosne. Te družinske razmere, ki otežujejo radostno bojno požrtvovalnost, naj se do kraja izpremene, kajti takšna rešitev bi verjetno pomenila pridobitev za politiko velikega nemškega prostora. Če pa ta duhovni pritisk na Spodnještajerce v nemški vojski zaradi deliktov, ki so jih zagrešili njihovi svojci, ne more biti odstranjen, potem je treba zahtevati, da ta za borečo se enoto neznosna obremenitev takoj preneha s tem, da se ti vojaki uporabljajo v zaledju vojnega področja ali pa na zapadnem bojišču.

Kakor so razni dogodki zadnjih dni pokazali, je kljub vsem nadzorovalnim ukrepom, kljub izredno skrbnemu ravnanju ob znano redki zasedbi glavne bojne črte praktično nemogoče takim vojakom pri njihovi znani povezanosti s prirodo (hribovci, splavarji, tihotapci, divji lovci) in vojaški sposobnosti uspešno preprečevati prebeg na drugo stran. Tudi je pri majhni bojni moči ob znani veliki širini front posameznih enot nemogoče trajno prenašati obremenitev — zazdaj se to še godi — ko se ti mladi vojaki zaposlujejo le pri pratežu bojujoče se enote. Tudi ne gre, da bi se ti zaradi ostrejšega nadzorovanja razdelili še na druge vojaške enote. Grozi torej velika nevarnost, da se vojaki, ki govore tuj jezik — slovenski — še bolj oddvoje od vojakov Nemcev in dajo Rusom priložnost za vpogled v naše razmere na široki fronti.

Iz tu navedenih razlogov prosi regiment, da se pokrene skorajšnje razčiščenje na višjem mestu.

Wohlfahrt l. r.

Grenadirski regiment 110
Odd. II b

T a j n o !
Regiment na bojišču, 20. 5. 1943

DRUŽINSKE RAZMERE SPODNJESTAJERCEV

Tek. št.	*Čin*	*Priimek in ime*	*Kje je doma*	*Posebne razmere*	*Naslovi teh oseb*
1.	*3. gren.*	*Berk Viktor, roj. 29. 1. 22*	*Celje, Johann Kowatschg.*	*Materina sestra izseljena na Hrvatsko, očetova sestra v Srbijo*	*Justina Erschen, Bukovžlak 31 pri Teharjah, Celje, Ljudmila Lasitsch, Savski Marof*
2.	*3. gren.*	*Erjavetz Jožef, roj. 18. 3. 21*	*Spodnji Gabernik, okrožje Celje*	*Sestra izseljena na Hrvatsko, premoženje zaplenjeno*	*Amalija Juratovac, Spodnji Gabernik 17*
3.	*3. gren.*	*Kramer Henrik, roj. 2. 3. 21*	*Celje, Sanntalerstr. 26*	*Materin brat izseljen v Srbijo, stric izseljen in ustreljen*	*Stanko Terčak, Ruše pri Mariboru, Oskar Hudales, Šmartno ob Paki (Celje)*
4.	*3. gren.*	*Kontschan Konrad, roj. 11. 12. 21*	*Celje, Pregelg. 11*	*Sestra v konc. taborišču*	*Štefka Motschwitz, Auschwitz št. 34638 blok 11 OS*
5.	*3. gren.*	*Mokotar Martin*	*Jedert 2, okrožje Celje*	*Dva brata v konc. tabor. Dachau*	*Franc Mokotar, jetnik št. 4237, blok 18; Anton, jetnik št. 43001, blok 15, oba Dachau*
6.	*3. gren.*	*Koschenina Franc, roj. 15. 2. 22*	*Gomilsko 30, okrožje Celje*	*Sestra izseljena v Srbijo*	*Ivan Koschenina, Gomilsko 30, okrožje Celje*
7.	*3. gren.*	*Nikler Maks, roj. 6. 7. 21*	*Celje, Sanntalerstr. 36*	*Njegov brat izseljen na Hrvatsko*	*Stanko Nikler, Šid 188, Hrvatska*
8.	*3. gren.*	*Petschnik Franc, roj. 18. 11. 21*	*Nazarje, okrožje Celje*	*Brat Ivan 1942 ustreljen, materina sestra izseljena*	*Marija Nlatschou, Nazarje*
9.	*3. gren.*	*Randl Ivan, roj. 5. 12. 21*	*Gotovlje, okrožje Celje*	*Materin brat izseljen*	*Ivan Uderith, Lodoschutza, Celje*
10.	*4. gren.*	*Tschader Vincenc, roj. 24. 3. 22*	*Migojnice, okrožje Celje*	*Dva brata ustreljena, starši in dva brata v taborišču (tudi zaročenka Jožefa Planina)*	*Taborišče Auschwitz*
11.	*4. gren.*	*Supantschitsch Rajko, roj. 16. 11. 22*	*Celje, Kärntnerstr. 9*	*Sestra z možem v taborišču*	*Sestra Jožefa v nekem taborišču pri Dunaju, njen mož Jožef L. v konc. tab. Dachau*
12.	*4. gren.*	*Pristoschek Maks, roj. 1. 8. 21*	*Drešinja vas pri Celju*	*Teta in bratranec v taborišču*	*Neznano*
13.	*4. gren.*	*Kramer Stanislav roj. 29. 4. 21*	*Levec p. Arja vas, okrožje Celje*	*Brat v taborišču*	*Neznano*
14.	*Štabni gren.*	*Strmschek Martin, roj. 12. 11. 21*	*Bočna, Gornji grad, okrožje Celje*	*Oče in mati v konc. taborišču, sestra in brat tudi, dva brata ustreljena*	*Vladislav St. v izselj. tab. Kastl (Amberg), mati in sestra Jožefa v tab. Auschwitz, očetovo bivališče neznano.*

Tovariš Viktor Berk, ki je bil v tej edinici, pravi:

»Po dovršenih vojaških vežbah so nas dodelili grenadirskemu regimentu 110. Bili smo v sestavu 112. divizije, ki se je bojevala na vzhodni fronti. Nekega nedeljskega jutra smo po sedemdnevni vožnji, kjer je bilo pri trčenju vlakov blizu Brjanskega 72 mrtvih, prišli do naše končne postaje Orel. 60 km dolgi vožnji na tovornih avtomobilih je sledil peturni marš v blatu in snegu. V mali vasici Reprini, ki je ležala kakih 10 km za fronto, smo se naselili v razbitem šolskem poslopju. V regimentu je bilo okoli 250 Slovencev. V naši četi nas je bilo 30. Vsak dan smo vežbali od 4. ure zjutraj do 10. ure zvečer, ponoči pa smo bili stalno na straži. Hrana je bila izredno slaba. Med seboj smo se dogovorili, da ne bomo več prenašali tega mučenja in da jasno povemo svoje mnenje. Tako smo tudi storili. Ko so nas naslednji dan spet podili po blatu in snegu, smo na povelje »Lezi!« bežali dalje in se nismo več menili za oficirjevo kričanje. Ostali nemški vojaki, ki so bili v naši četi, so ležali v blatu in osuplo gledali za nami.

Ustavili smo se šele po nekaj sto metrih in mirno čakali, da se nam je približal komandir. Na vsa njegova vprašanja smo trmasto molčali. Predal nas je po desetinah podoficirjem, ki naj bi dalje vežbali z nami. Podoficirji so dobro vedeli, da smo izvežbani in da se upiramo. Resno so nam povedali, da se vsak poizkus upora v nemški vojski kaznuje s smrtjo. Odgovorili smo jim, da smo na to itak pripravljeni, bolje je prej umreti kakor pa trpeti in slednjič umreti za preganjalce svojega naroda.

Po teh izjavah smo takoj zapustili vežbališče. Ko smo se očistili, je prišel k nam komandir ter nas začel izpraševati o dogodkih na Spodnjem Štajerskem. Silno je bil presenečen, ko je od nas izvedel, da so naši domovi v središču »banditskega ozemlja«. Vsi smo se morali takoj javiti v pisarno, kjer so nas nadrobno zaslišali o družinskem stanju.

Nekaj dni po zaslišanju so nas porazdelili v različne edinice. V četi smo ostali le 4 Slovenci.«

Dva meseca kasneje so izšli za vojaške dopustnike nemške vojske na našem ozemlju strogi ukrepi. Vedno več vojaških dopustnikov se je z orožjem v roki prijavljalo v partizanske edinice. Spodnještajerci so postali nezanesljivi na fronti, še bolj pa doma. Dorfmeistrova okrožnica županom in žandarmerijskim postajam nam potrjuje te njihove težave:

Landrat okrožja Celje
Št.: 14 c -W-19/1 — 1943 *Celje, 8. VII. 1943.*
Vojaški dopustniki, bivališče *Strogo zaupno!*

Županom krajev, po bandah ogroženih, in žandarmerijskim postajam okrožja Celje

Vojaški dopustnik mora vso svojo opremo, orožje, uniformo in vojaške dokumente z dopustnico vred za čas trajanja dopusta oddati žandarmerijski postaji proti potrdilu. Vodja žandarmerijske postaje poskrbi, ako treba po županu, da se svojci vojaškega dopustnika takoj obveste in mu prinesejo civilno obleko. Ta omejitev pa ne velja za vojaške dopustnike, ki stanujejo v sklenjenem naselju sedeža žandarmerijske postaje.

V vsakem primeru posebej odloča vodja žandarmerijske postaje, ako naj vojaški dopustniki, ki žele prebiti svoj dopust izven sklenjenega naselja, to lahko store ali pa morajo prebivati na sedežu žand. postaje in smejo le preko dneva v civilu obiskovati svojce. Pri tem jim je treba razločno pojasniti, da se bo v primeru, ko se po gornjih navodilih ne bi ravnali in bi jih odvedli banditi, to pripisalo njim samim v krivdo. Pri tem bodo njihovi svojci zaradi podpiranja band morali biti pripravljeni na odhod v taborišče.

Za nastanitev vojaških dopustnikov v sklenjenih naseljih mora skrbeti župan.

Dorfmeister l. r.
Landrat.

Najtežji udarec za sile osi, posebno za Nemčijo, je bil 25. julij 1943, ko je bil vodja fašizma Mussolini prisiljen k odstopu in aretiran. Vlada maršala Badoglia je prevzela njegove posle, vendar ni v ničemer spremenila položaja v okupiranih krajih. Poiskala je stik z Angloameričani, kar je bil zanesljiv znak za bližnjo popolno predajo Italije, ki je sledila dne 8. septembra 1943. Bivša Ljubljanska pokrajina, zasedena po Italijanih, je po razorožitvi treh italijanskih divizij postala svobodno ozemlje. Partizanske sile so zasegle ogromen vojni plen. Situacija je za Spodnje Štajersko postala izredno težka. Polom je bil videti neizogiben.

Da zdaj vsaj med vodilnimi funkcionarji zavre razkroj, je nastopil gauleiter dr. Überreither na konferenci štaba v Celju dne 2. VIII. 1943, kjer je med ostalimi tekočimi zadevami obravnaval izredno težko politično situacijo, obenem pa je grozil ter zahteval popolno predanost in disciplino.

Med drugim je gauleiter, po stenografskem zapisniku, omenil:

> V prihodnjih tednih in mesecih bo zlasti na Spodnjem Štajerskem postalo važno, da vojaški in politični ljudje kakor tudi vsi ostali vsaj na svojem področju store čim več. Bilo mi je sporočeno, da so vodilni uradniki in še nekateri drugi gospodje glede na novi zunanjepolitični položaj pričeli omahovati. Tej gospodi dajem še zadnji rok preizkušnje in za zdaj ne bom ničesar ukrenil. Zahtevam pa, da vsakdo, pa tudi če bo treba preiti kakšno krizo, glavo drži visoko in mnogokratno poveča svojo delovno storilnost. Če bo kdo izgubil živce, ga bom brez prizanašanja odstranil z njegovega mesta. Nekoč bo napočil čas, ko bomo boj za obstoj nemškega naroda zmagovito zaključili in tedaj si bo marsikdo kakor v l. 1938 želel, da bi se bil v odločilnem trenutku bolje izkazal.

Seveda ne morem vedeti, kako se bodo stvari razvijale. Gotovo pa je, da je stopila Spodnja Štajerska bliže v žarišče velikega dogajanja. Sedanji položaj vsekakor ni rožnat, vendar ne daje povoda za pesimizem. Veliki časi potrebujejo tudi močne in velike ljudi. Važno je predvsem, kako se bo vodilna plast obnašala v bližnjih tednih in mesecih. Od vseh uradnikov zahteva zlasti popolno izpolnjevanje dolžnosti. Vprašanj o službeni dobi zdaj ne sme biti. Odločilno je zadržanje vsakega posameznika, zlasti pa vodilnega kadra.
Ta njegova izvajanja morajo biti sporočena vsemu osebju.
Splošna ocena verjetne moči band na Spodnjem Štajerskem: Pohorska banda približno 80 mož, Dobrovlje približno 30 mož, Mozirske planine 40 mož, Gornjegrajsko področje (Menina planina) 50 mož in deli Koroškega bataljona. Za umore zadnjega časa na Ljubnem in v Solčavi je bilo na Ljubnem usmrčenih 10 banditov. Glede zaščitnega moštva pri spravljanju lesa na področju Gornji grad—Ljubno, kjer dela zdaj 120 delavcev, bo dobil višji deželni gozdar Schoder v bližnjem času dodeljenih 80 mož gozdnega zaščitnega moštva generalnega gouvernementa. Zaradi zadnjih ukrepov banditov je narastel dnevni primanjkljaj jamskega lesa za približno 300 pr. m. To dejstvo je občutno tudi pri spravljanju drv za kurivo...

V času te velike zaskrbljenosti za usodo okupirane Spodnje Štajerske, natančneje rečeno za svojo osebno usodo, se je vodilnim funkcionarjem po Mussolinijevi rešitvi vsaj navidezno odvalil težak kamen od srca. Zopet so poizkušali gledati zavožene zadeve v svetlejših barvah. Konec poloma se je nekoliko oddaljil. Tudi celjski župan Robert Himmer je moral spregovoriti svojim najzvestejšim pristašem in jih ohrabriti. Kdaj je imel župan Robert Himmer ta govor, ni iz stenograma razvidno. Datum njegovega govora pa lahko vnesemo v čas nekaterih dni po Mussolinijevi rešitvi.

Prvi del njegovega govora opisuje že javno demonstrativno obnašanje zavednih Celjanov. V Mussolinijevi rešitvi in firerjevem govoru vidi neko rešitev, ki ga vsaj na zunaj navdaja s pretiranim optimizmom, da svoje ljudi ponovno ohrabri. Župan Robert Himmer je dal svojemu referatu naslov Prebujenje. Že naslov sam njegovega poročila nam pove, v kako težkem stanju so bili nacisti na Spodnjem Štajerskem.

Odlomek se v prevodu glasi:

P r e b u j e n j e

Kratko poročilo, ki sem ga podal o političnem položaju v mestu Celju, je rezultat razgovora, ki sem ga imel predvčerajšnjim s štirimi vodji krajevnih skupin štajerskega hajmatbunda.
Razpoloženje je v splošnem mirno in v znamenju pričakovanja. Znamenja odprtega odpora proti novemu redu niso opazna, vendar je temeljni ton domačega prebivalstva napram Nemcem, zlasti pa

vojaškim in političnim silam več ali manj prikrito sovražen in neprijazen. Slovenska nacionalna zavest, ki je bila pred dvema letoma celo v inteligenčnih slojih močno potisnjena v ozadje, se spet prikazuje in pojavlja se upanje na spremembo razmer.

Mnogo je nezadovoljstva, nerganja in v neki meri vojne naveličanosti. Staro in mlado goji na cesti in v lokalih slovenski jezik v presenetljivo veliki meri, mnogo je tudi trmastih poizkusov, da bi pred uradi in oblastmi ljudje uspeli s slovenskim jezikom. V nekaterih primerih sem sam bil primoran prav energično nastopiti proti preglasnim strankam. V marsikaterih trgovinah se daje prednost nenemškemu prebivalstvu.

Ta razvoj lahko kratko označimo z besedami: »Ljudstvo si dovoljuje« in ga po mojem mnenju nikakor ne smemo tolmačiti tragično ali kritično. Te stvari so v zvezi z vojnimi dogodki, ki so barometer političnega razpoloženja. Deluje nemara tudi sovražna propaganda in tuje radijske oddaje, ki jih poslušajo razkrajalni elementi. Kot Nemec povezan s to deželo že petdeset let in vse življenje vkoreninjen v našem nacionalnem boju moram trditi, da je povprečni Spodnještajerec v bistvu dobrodušen, krotek in upogljiv. Potreben pa je vedno in vedno močnega prebujenja ter krepkega, predvsem pa pametnega vodstva.

Mussolinijev odstop in Badoglieva izdaja, ki smo jo pričakovali, saj poznamo italijansko mentaliteto že iz prve svetovne vojne, sta pri večjem delu prebivalstva izzvala skrito veselje. Ne samo mnogi začasni člani štajerskega hajmatbunda, ampak tudi še dokončno sprejeti so bili prepričani, da je skorajšnji konec vojne na škodo Nemčije treba pričakovati. Celo pri folksdojčerjih smo opazili malodušnost in strah. Tudi nekateri vidni ljudje so pripravili kovčke. V dveh primerih so mi javili, da se slovenski trgovci krčevito trudijo, kako bi zadržali prodajo svojega blaga. Firerjev govor, bliskoviti udarec in uspeh nemške vojske, ne nazadnje tudi junaško in prijateljsko dejanje ob Mussolinijevi osvoboditvi so povzročili spontano spremembo razpoloženja. Ti momenti so učinkovali kakor mrzla prha na nergače, dvomljivce in skrite nasprotnike. Le v klerikalnih slojih je ostala še bojazen za usodo svetega očeta in pa občutek pri Italijanih in priključenih, da se tla pod njimi pričenjajo majati in da so spet stavili na napačno karto. Mi nacionalni socialisti pa smo trdnejši kakor kdaj prej. Saj je neprijetno breme padlo z nas in položaj je zdaj jasen.

V času italijanske krize so poostrili na Spodnjem Štajerskem ukrepe proti intelektualcem in jih pričeli ostro nadzorovati. Zavedati so se začeli, da je med njimi mnogo vodilnih članov OF na terenu in da jim od teh ljudi preti opasnost s težkimi posledicami.

Kako resna je stvar bila, je razvidno iz tajnega dopisa, ki ga je gestapo poslal osebno županom.

V prevodu se dopis glasi:

Komandant varnostne policije in varnostne službe
na Spodnjem Štajerskem.
Zunanja služba Celje.
B. št. IV A: 158/43. *Celje, dne 1. julija 1943*
Tajno!

Občinskemu uradu v roke župana osebno
v Celju.

Zadeva: Slovensko odporno gibanje.
tukaj, ukrepi proti intelektualcem.

Komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem je dne 18. VI. 1943 B. št. IV. A/N — G IV./113/43 odredil, da je treba takoj vpisati imena vseh intelektualcev, študentov, inženirjev in vodilnih nameščencev vseh podjetij in jih od tu nadzorovati. Ugotovljeno je, da so ravno ti ljudje, ki so gospodarsko krepki in imajo deloma tudi obrate, vodilni člani OF. Posebno pažnjo je treba posvetiti nekdanjim študentom in intelektualcem, ki imajo drug poklic in so v ilegali ali pa pod lažnim imenom prijavljeni.

Prosim, da se pripadniki navedenega inteligenčnega sloja ugotove v stiku s pristojnim žandarmerijskim vodjem. Poimenski seznam naj se mi dostavi z navedbo kratkih personalij kakor tudi prejšnje in sedanje zaposlitve. Prijava naj obsega tudi takšne osebe nekoč slovenskega porekla, ki ta čas opravljajo vodilne ali kakor že vplivne funkcije v štajerskem hajmatbundu ali pri občinskih upravah.

Zadevo je treba obravnavati »tajno« in to samo g. županom v stiku s pristojnimi vodji žandarmerijskih postaj.

Prosimo za skorajšnjo rešitev.

Po naročilu:
Toby, l. r.

Št. W 1/1 — 1943. g.
Uradna pripomba.

Govoril sem z vodjem gestapa Tobyjem, ki je mojega mnenja, da bi se dal seznam najprimerneje sestaviti s sodelovanjem krajevnih skupin. Vendar se vodjem krajevnih skupin vsebina tega tajnega odloka ne sme sporočiti, temveč je stvar treba prikazati tako, kakor da ima hajmatbund ali občinska uprava interes vedeti, kateri inteligenti stanujejo v posameznih krajevnih skupinah in kakšna je njihova zaposlitev.

Celje, dne 15. julija 1943.

Podpis:
nečitljiv

Izmed ostalih Himmerjevih poročil so nedvomno najzanimivejša njegova mesečna poročila v političnem in gospodarskem stanju v Celju, ki jih je pošiljal okrožnemu vodji Dorfmeistru. Ta mesečna poročila je župan Himmer sestavljal po poročilih svojih vodij oddelkov na magi-

stratu, ki so mu morali po skupnih mesečnih sejah pismeno poročati o političnem in gospodarskem položaju in opažanjih pri celjskem prebivalstvu kakor tudi o stanju svojega oddelka. Ta Himmerjeva mesečna poročila, ki so zajela širok krog obveščevalcev, lahko presojamo kot točen barometer stanja v mestu samem, mišljenja in čustvovanja naših ljudi. Himmerjeva mesečna poročila iz l. 1943 so dokazno gradivo za veliko večino celjskega prebivalstva, ki ni nikoli zatajilo svoje pripadnosti k slovenskemu življu in je jasno pokazalo v najtežjih dneh okupacije, kje je njegovo mesto v tej borbi. Ta njegova poročila so najlepše spričevalo Celjanom. V poročilih, ki jih v izvlečku objavljamo, manjkajo poročila za mesec julij in december.

Iz mesečnih poročil celjskega župana Himmerja Kreisführerju Dorfmeistru 1943

Strogo zaupno!
Celje, dne 25. I. 1943.

Uničenje banditov na Pohorju je zelo pomirilo prebivalstvo. Že nekaj dni krožijo najbolj divje novice o dogodkih na vzhodni fronti. Te novice prihajajo po eni strani od osebja vojne bolnice v Novem Celju, po drugi strani pa so najbrž v zvezi s poslušanjem sovražnih radijskih postaj v inozemstvu.

Celje, dne 24. II. 1943.

Prebivalstvo stoji pod vtisom totalne mobilizacije. Pozitivno razpoloženi krogi gledajo nanje s polnim razumevanjem. Preseneča pa dejstvo, da se zdaj spet sliši mnogo več slovenskega govorjenja kakor prej. Vsaj v mestnih trgovinah bi se moral nemški občevalni jezik dosledno uporabljati.

Celje, 24. IV. 1943.

Razpoloženje prebivalstva sicer ni več potlačeno, pač pa je precej trpko. To je v glavnem gotovo v zvezi z zahtevami totalne vojne, ki terja povečane napore mnogih ljudi, ki se še niso privadili tretjega rajha. Ti so obremenjeni preko svojih sil in so nezadovoljni zato, ker ne morejo svojih nalog v polni meri opraviti. Najvažnejša je pri tem vojna zaposlitev žena. Večkrat se sliši, da je obstoj mnogih gospodinjstev s tem ogrožen, medtem ko obstajajo tudi gospodinjstva, ki jim je na razpolago po več pomočnic.

Slovenski jezik se na cestah in zlasti tudi v trgovinah slej ko prej naravnost ostentativno uporablja. Morala bi se najti sredstva in pota, da bi nameščenci odjemalce v nemškem jeziku povpraševali po njihovih željah. Slovensko govorečim kupcem, ki obvladajo nemški jezik, naj se vsaka postrežba odreče. Dve leti po osvoboditvi Spodnje Štajerske se pa že mora zahtevati nemški govor vsaj v trgovinah. Takšen postopek se je baje dobro obnesel.

Celje, dne 25. V. 1943.

Uporaba »vendskega« jezika dobiva že skoraj demonstrativen značaj. Nemški obrtniki se pritožujejo, da ne morejo uspeti z zahtevo, da bi se odjemalci posluževali nemškega jezika. »Vendsko« govoreči kupci, ki se od njih v trgovinah zahteva nemško govoriti, so celo toliko drzni, da grozijo, da jih ne bo več.

Celje, dne 24. VI. 1943.

Razpoloženje prebivalstva je v zvezi z nedavnimi deportacijami nadalje potlačeno in uporno. Zlasti polodrasli ljudje kažejo pogosto demonstrativno svojo nacionalno slovensko usmerjenost. Na splošno se govori o dejavnosti band, ki se je v zadnjem času spet okrepila. Pozitivno razpoloženi del prebivalstva zahteva energične obrambne ukrepe.

Prejeli smo poročila, da je neka skupina vpoklicanih rekrutov 23. junija na dvorišču za mestno kasarno v večernih urah pela sokolsko pesem »Hej Slovani!« Tudi med korakanjem na kolodvor so se slišale nacionalne slovenske pesmi kakor »Marširala . . .«

Celje, 23. VII. 1943.

Izkrcanje angleških in ameriških čet na Siciliji je povzročilo neprikrito veselje pri domovini nezvestem delu prebivalstva. V zvezi s tem je uporaba slovenskega jezika narasla. V tem pogledu prednjačijo zlasti krogi, ki so ali v sorodstveni ali prijateljski zvezi s preseljenimi ljudmi. Borba na vzhodu z boljševiki, ki so v napadu, zlasti krepi tem elementom hrbtenico in že se navajajo termini, ko bo konec Spodnje Štajerske.

Celje, dne 25. VIII. 1943.

Jasni in odločni govor gauleiterja na zborovanju krajevnih grup dne 31. julija 1943 je znova okrepil vero domovini zvestega prebivalstva v končno zmago in odstranil skrbi, nastale ob dogodkih v Italiji.

Tudi premik močnih enot vojske skozi Celje od srede avgusta dalje in njihovo vzorno obnašanje sta naredila očividno močan vtis na prebivalstvo. Najprej se je sicer pokazalo neko vznemirjenje ob mnenju, da bi Celje zaradi dogodkov v Italiji bilo pritegnjeno v ožji krog vojnega dogajanja; to zmotno pričakovanje pa se je kmalu nehalo. Ostal je le neposredni vtis o odličnem stanju, opremi in nezlomljeni sili naših vojaških enot.

V ostalem se je javna uporaba slovenskega jezika prej povečala kakor pa zmanjšala. Vedno in vedno se zopet kaže mnenje določenih krogov prebivalstva, da se ni več treba posluževati nemškega jezika, ker se bo položaj kmalu izpremenil. Takšno gledanje povzroča stalne poskuse ljudi, ki hočejo pri oblasteh in uradih nastopiti s slovenskim jezikom, čeprav bi nekateri izmed njih ob količkaj dobri volji uspeli tudi z nemščino.

Celje, dne 24. IX. 1943.

O svetovnih zgodovinskih dogodkih v tekočem mesecu so vsi krogi mestnega prebivalstva vneto razpravljali. Natančni opazovalci in poznavalci prebivalstva so iz načina tega razpravljanja in tudi iz gestikulacije kljub prikrivanju lahko sklepali o pozitivnem ali negativnem stališču do Nemčije. Pri nasprotnikih je hitri nastop nemške vojske kmalu in temeljito zlomil valovje, naraslo ob kapitulaciji Italije. V nemškem in domovini zvestem prebivalstvu je firerjev govor znova utrdil zaupanje v zmago. Junaški nastop Skorzenyja, ki je osvobodil Mussolinija, je povzročil splošno veselje. Načrtne umike nemških enot na vzhodni fronti poskušajo nasprotniki tolmačiti kot uspeh boljševikov.

Celje, dne 23. X. 1943.

Pojava večjega števila band v nepreveliki oddaljenosti od mesta in nastop vermanšafta je prinesel med prebivalce določen nemir. Krožile so najneverjetnejše novice. Pomirjenje se je moglo opaziti šele potem, ko so ljudje izvedeli za nastop tankovskih grenadirjev proti bandam in zlasti še za uspehe SS-oddelkov. Zaskrbljenost, ki se je pojavila med prebivalstvom ob prvih zračnih alarmih, se pri zadnjih alarmih ni več opazila.

Celje, dne 24. XI. 1943.

Po mojem opazovanju je val zborovanj v zadnjih tednih le malo vplival na potlačeno razpoloženje. Pač pa se opaža, da poslušalci tudi ob običajnem aplavzu topo in brezbrižno poslušajo govore, ki kljub različnim dogodkom skozi ves čas niso spremenili vsebine. Pač pa je firerjev govor 9. XI. dosegel močan učinek ter mnoge napolnil z novim pogumom in okrepljenim zaupanjem.

Ljudje na deželi so v vse večjih skrbeh zaradi banditov, ki jih stanovitno ogrožajo. Vpoklic v vermanšaft ne povzroča ravno veselja.

Znova sem opazil globoko nerazpoloženje pri priseljencih iz Bukovine, ki stanujejo v Celju. Pritožujejo se, da v svojih pričakovanjih stalno doživljajo nova razočaranja, da ne najdejo razumevanja in se njihove tožbe niti rade ne poslušajo. Vse velike obljube, s katerimi so jih vabili »domov v rajh«, so ostale neizpolnjene, tako da imajo mnogi namen spet se izseliti iz tega negostoljubnega mesta.

Nemci v okupirani Spodnji Štajerski so se po italijanski predaji zavezniškim silam znašli v obupnem položaju, ker je Ljubljanska pokrajina (Kranjska) postala osvobojeno ozemlje. Partizani na Primorskem in v Ljubljanski pokrajini so ob razorožitvi italijanske okupacijske vojske dobili ogromno množino orožja in ostalega vojaškega materiala. V obeh predelih se je izvršila tudi popolna partizanska mobilizacija in s tem se je partizanska udarna moč ogromno povečala. Ti ukrepi so imeli izredno velik političen odmev, ki je segel tudi na okupirano Spodnjo Štajersko. Tudi Spodnja Štajerska je bila zdaj v hipu v središču vojnega dogajanja in to tembolj, ker je v januarju 1944 poslal Glavni štab Slovenije svojo

najboljšo elitno edinico XIV. udarno divizijo preko Hrvatske na Štajersko. Ta divizija je razvila v nekaj mesecih izredno delavnost. Aktivizirala je slovensko misleče prebivalstvo in z mobilizacijo slovenskih fantov popolnoma zadušila odhod naših ljudi v nemško vojsko. V tem času so se partizanski napadi pričeli na večja in utrjena naselja. Okupator se nikjer več ni čutil varnega.

Kako so okupatorski politični in vojaški veljaki gledali na te dogodke, se najbolje vidi iz njihovih poročil in njihove popolne negotovosti pa tudi iz tega, da so začeli organizirati obrambo celo največjih upravnih in vojaških središč. Eno takih je bilo tudi Celje.

Tak obrambni načrt proti partizanskim napadom so l. 1944 napravili tudi za mesto Celje. Izdelan je bil v najstrožji tajnosti in je bil dostavljen samo šestim vojaškim in policijskim komandam in petim civilnim upravam in ustanovam.

Iz obrambnega načrta se razbere, da je bilo na vsem Spodnjem Štajerskem izredno pomanjkanje redne vojske. Okupator se je zanašal, ker drugače zaradi vse težje situacije na vseh frontah ni bilo mogoče, le na svoje rezervne sile in to sile mestne uprave, gasilcev, tehnične pomoči, članov nemškega Rdečega križa ter varnostne policije in oddelkov SS pol. reg. 25 (Cholm), ki so bili nastanjeni v Celju.

Iz obrambnega načrta je jasno razvidno, da so zaradi vse ostrejše dejavnosti partizanskih sil v bližini Celja z vso resnostjo računali s partizanskimi napadi na mestno področje. Res je, kar njihov obrambni načrt navaja v »posebnem položaju«, da so partizanske sile zožile obroč okoli Celja. O namenu direktnega napada na mesto samo iz doslej dosegljivih partizanskih poročil ni ničesar znanega. To je tudi razumljivo, saj iz čisto strateških in taktičnih razlogov v danih pogojih večjih središč z izredno dobrimi komunikacijami ne bi bilo mogoče držati v trajni posesti.

Najvažnejši odlomki tega obrambnega načrta se glase:

Varnostna policija — službeni oddelek
SDA — 52 00/44
Dnevnik št. 137/44 (g) *Tajno!*

OBRAMBNI NAČRT

za službeno mesto varnostne policije — službeni oddelek Celje in magistrat v Celju.

A) Splošni položaj: Za sedanji vojni položaj je značilna vse ostrejša dejavnost band okoli Celja.

B) Posebni položaj:

1. Iz zanesljivih virov nam je znano, da imajo okoli Celja formirane bande nalogo, da ob času, ki ga bo določilo njihovo vodstvo, zožijo krog okoli mesta, napadejo in zavzamejo mesto ter zasedejo javna poslopja, urade, oskrbovalna skladišča itd.

2. Istočasno z napadom band na mesto je treba računati z vstajo organizacije v mestu samem, ki bo poskušala razvneti splošen nemir in se polastiti javnih službenih mest.

C) Lastni položaj:

1. Za obrambo mesta naj komandant postojanke podpolkovnik Lang (oddelek oklopnih grenadirjev 48), Celje, izdela obrambni načrt.

2. V okviru tega celotnega obrambnega načrta naj službena mesta v Celju, tako tudi varnostna policija — službeni oddelek Celje in mestna uprava Celje, pri kateri je varnostna policija — službeni oddelek nastanjena, izdelajo tako imenovane obrambne načrte za objekte, ki naj jih varujejo, in odredijo obrambo na znotraj.

3. Za zavarovanje in obrambo službenega mesta, kratko označenega kot magistrat, so varnostni policiji — službenemu oddelku na razpolago:

a) lastne sile,

b) sile mestne uprave, prostovoljnih gasilcev, tehnične pomoči in nemškega Rdečega križa.

Razdelitev sil:

a) Varnostna policija — službeni oddelek:

1 revirski poročnik kot vodja vseh obrambnih sil,

1 mojster varnostne policije kot namestnik,

b) mestna uprava:

25 mož mestne uprave,

60 mož gasilcev,

30 mož Tehnične pomoči,

10 mož nemškega Rdečega križa.

Skrb za ranjence: Nemški Rdeči križ daje ranjencem na razpolago veliko omaro z obvezilnim materialom in dvoje nosilnic.

Prehrana: Varnostna policija prejema hrano v bataljonski kuhinji SS-pol. reg. 25 (Cholm), Celje, Goethestrasse 4. Ostali se hranijo na magistratu.

Stanovanje: Sile celotne obrambe bodo nastanjene na magistratu. Vozila: dva oklopna in dva navadna kamiona, parkiranje na magistratnem dvorišču.

4. Varovati je treba:

a) magistrat s celokupno mestno upravo, vključno mestni gradbeni urad,

b) policijski revir,

c) kriminalno policijo,

d) letalsko obveščevalno službo,

e) gasilski arzenal,

f) trgovine v magistratnem poslopju in

g) hiše, ki obkrožajo magistrat.

5. Alarmiranje:

a) Alarm pri pojavi band: 4 minute trajajoči visok ton z vsemi zračnimi obrambnimi sirenami. Kadar ni toka, z zasilno agregatno sireno na magistratu.

b) Pri tihem alarmu: s sirenami, ki se nahajajo pri posameznih skupinah.

c) Zbirališče vseh sil: magistratno dvorišče.

d) Po alarmu zaradi band je treba:

1. magistratna vrata takoj zapreti in do nastopa v obrambnem načrtu določenega stražarja postaviti pri vratih stražo, ki dopušča lastne ljudi vstopati, tuje osebe pa odhajati le med uradnimi urami.

2. na magistratu navzoče tuje osebe je treba na primeren način takoj odstraniti.

D) Zapoved za obrambo:

1. Komando nad vsemi k obrambi na magistratu pritegnjenimi silami (zunanji in notranji obrambni obroč) prevzame, ako ni drugačnega ukaza, revirski poročnik varnostne policije Sablatnig.

2. Mesto komande se nahaja:

a) če ni letalskega alarma, v policijskem revirju,

b) ob letalskem alarmu v stranskem prostoru komande krajevne letalske obrambe.

3. Za obrambo se formirata:

a) zunanji in

b) notranji obroč.

4. Zunanjemu obroču pripadajo:

1. na severu:

a) hiša starega okrožnega sodišča, vhod Adolf Hitlerja trg 3, okna vzhodno od balkona (Stari pisker — opomba prevajalca),

b) hiša starega okrožnega sodišča, vhod Brunnengasse, okna stanovanj Močivnik in Bandek (Trg mučenikov — opomba prevajalca),

2. na vzhodu:

a) ravnateljsko poslopje Preskrbe z energijo, Prinz Eugenstrasse, vogalno okno 1. nadstropja (Stanetova ulica — opomba prevajalca),

b) lekarna Pri orlu, Marktplatz 1, balkon dr. Skoberneta (Tomšičev trg — opomba prevajalca),

3. na jugu:

a) hiša Herrengasse 9 (lastnik Klobotschnik) 1. nadstropje (Zidanškova ulica — opomba prevajalca),

b) hiša Herrengasse 10 (optik Kager, 1. nadstropje).

4. na zahodu: odpade, ker kasarna, okrožno poslopje in urad Landrata prevzamejo zavarovanje magistrata.

H gornjemu se odreja:

1. Straže se postavijo v gornja nadstropja z dobro vidnostjo na vse strani.

2. Straže ovirajo prodiranje sovražnika ali demonstrantov k magistratu. Straže se po stiku, ki so ga dobile s sovražnikom, borijo samostojno in brezobzirno.

3. Potrebo po novi municiji je treba javiti na mesto komande, enako tudi ranjene in mrtve stražarje. Prijave naj se dostavljajo preko dvorišč ali skozi zidne predore v kleti.

4. Brez povelja se stražarsko mesto ne sme zapustiti.

5. Strahopetnost pred sovražnikom bo strogo kaznovana.

8. Formacije udarnih skupin: Iz rezerv, ki se nahajajo na magistratu, se formirata dve udarni skupini, ki se uporabita v borbi za posamezne hiše, v katerih se je vgnezdil nasprotnik. Udarne skupine se-

stavljajo vodja z mašinsko pištolo, dva metalca ročnih granat s pištolo in trije puškarji skupno šest mož. Za udarniške skupine je po možnosti treba izbrati mlajše ljudi.

Zaključna pripomba: Ti ukrepi bodo dosegli svoj namen le tedaj, če se bo vsak posameznik, oficir, podoficir in vojak, ne glede na pripadnost k tej ali oni enoti, zavedal dejstev, da se bo moral bodoči boj voditi trdo in brezobzirno za »biti ali ne biti«.

Celje, dne 30. avgusta 1944.

Pečat: Landrat okrožja Celje —
Varnostna policija

Heitzler,
revirski stotnik Varnostne policije kot vodja Varnostne policije — službeni oddelek

Ta okrožnica je bila dostavljena šestim vojaškim policijskim komandam ter petim civilnim upravam in ustanovam v Celju.

Napadi partizanskih sil na vodilne politične osebnosti hajmatbunda so se vrstili skoraj vsak dan, njihove izgube so bile vedno večje. Ti napadi so popolnoma demoralizirali vodeče nacistične politične osebnosti, da o ostalih uslužbencih ne govorimo, po drugi strani pa so silno dvigali moralo naših ljudi. Žalostno za okupatorske oblastnike je bilo predvsem to, da so se tresli vsak trenutek za svoja življenja ravno v krajih, ki so jih vsa leta proglašali za sestavno ozemlje rajha in kjer so že mnogokrat po njihovi propagandi »popolnoma uničili bandite«. Niti v svojih pisarnah se niso več čutili varne.

Dorfmeistrova okrožnica glede teh napadov se glasi:

Okrožni vodja in Landrat okrožja Celja

Celje, dne 9. XI. *1944*

Strogo zaupno!
Zadeva: Varnostni ukrepi za vodje krajevnih grup in župane.

Posebna okrožnica št. 21

1. Vsem vodjem krajevnih grup okrožja Celje (osebno).
2. Vsem županom okrožja Celje (osebno).

V zadnjem času so vodje krajevnih grup in župani v Laškem in Šentjurju kakor tudi neki nameščenec občine Škofja vas postali žrtve zločinskega napada banditov. Poizvedbe v tej smeri so dognale, da so ti napadi bili organizirani. Z gotovostjo lahko pričakujemo, da bodo državi sovražni elementi poskušali izvesti še nadaljnje napade, da bi sistematično onemogočili vsako delo štajerskega hajmatbunda in uprave.

Zato ukazujem, da morajo vsi vodje krajevnih grup, župani in ogroženi uslužbenci zaradi varnosti lastne osebe takoj ukreniti naslednje:

1. Gostiln zunaj sklenjene naselbine ne smejo obiskovati.

2. Službena soba kakor tudi stanovanjski prostor naj se, če le mogoče, preloži v prvo ali višje nadstropje.

3. Pred službeno sobo naj se uredi veža, ki naj jo zasedejo zanesljivi možje z ročnim strelnim orožjem.

4. Primerno ročno strelno orožje naj stalno nosijo pri sebi.

5. Skrbeti je treba za zavarovanje stanovanjskih in spalnih prostorov.

6. Vsakodnevna pot do službenega mesta in stanovanja kakor tudi nazaj ter čas obeda naj se, kolikor je to mogoče, menja in določi ob različnih urah, da bi banditi ne mogli najti ugodnih priložnosti ob stalnih življenjskih navadah.

Heil Hitler!

Za pravilnost:
Presker, l. r.

Vodja področja NSDAP
Dorfmeister, l. r.

Kdo so bili v Celju že pred vojno in v času okupacije vodilni ljudje, ki so imeli najzaupnejšo vlogo pri zatiranju, ponemčevanju in izseljevanju naših ljudi? Bili so največ iz vrst premožnih industrijcev, trgovcev in obrtnikov. Med njimi so bile najvažnejše osebnosti: Jellenz, Rakusch, Weren, dr. Zanger, dr. Skoberne, dr. Riebl, dr. Miklitsch, pastor May, Werner Stiger in drugi. Ti ljudje so bili tudi vodilni člani kulturbunda v Celju.

V povezavi z organizacijo kulturbunda so prihajali vsako leto na Spodnje Štajersko, posebno še v večje kraje na počitnice nemški študenti. Stanovali so povečini pri svojih sorodnikih in znancih, ki so dobro poznali tukajšnje razmere. Tako je tudi v Celju in okolici nekaj let pred okupacijo kar mrgolelo nemških študentov in študentk, ki so imeli tukaj resnične ali samo navidezne sorodnike. Imeli so posebne naloge.

Prvi kreisführer P. g. Toni Dorfmeister je imel pred vojno s Celjem tesno povezavo. Že za časa bivše Jugoslavije je prihajal večkrat v Celje pod ilegalnim imenom Berg. Tukaj je imel z vodilnimi osebnostmi kulturbunda in špionažnega centra sestanke.

Svojo posebno vlogo je odigral tudi dr. Carstanjen, izvedenec za narodnostna vprašanja na Spodnjem Štajerskem. Imel je eno glavnih vlog pri zbiranju podatkov o izseljevanju in iztrebljanju naših ljudi. Kako temeljito je to delo opravljal s svojimi pomočniki, je znano.

Okupatorski režim, katerega najvnetejši sodelavci so bili zgoraj našteti, je izvršil na naši zemlji nad našimi ljudmi na tisoče zločinov. Naši ljudje se te najmračnejše dobe v zgodovini Slovencev z žalostjo in gnusom spominjajo.

UPORABLJENO GRADIVO

1. Štabni razgovori l. 1941 do 1944.

2. Zaupni akti iz delno ohranjenega arhiva, ki so ohranjeni v oddelku NOB v Celju.

Stenogrami iz sestankov vodilnih okupatorskih osebnosti v takratnem kreishausu v Celju, sedaj v oddelku NOB v Celju.

CELJSKO ŠOLSTVO MED OKUPACIJO

Fran Roš

Teden dni pred nemškim napadom na Jugoslavijo so celjske šole prenehale s poukom, da bi v njih dobili prostora oddelki kraljevske jugoslovanske vojske. Toda že četrti dan po izbruhu vojne je zadnja tam nastanjenih vojaških enot zapustila Celje in kakor vse prejšnje odšla v svoje razsulo brez odpora.

Nacisti so s pomočjo domačih kulturbundovcev hitro prevzeli glavne postojanke oblasti in gospodarstva v mestu in okolici. Pri tem so jim ploskali tudi nekateri naivni Slovenci, verujoči v propagando o socialni blaginji, ki da jo prinaša Hitlerjev »novi red«.

Ob svojem prihodu v Maribor 26. aprila 1941 je Hitler graškemu gauleiterju Überreitherju ukazal: »Naredite mi to deželo nemško, kakor je nemška ostala Štajerska!« To naročilo je bilo treba razumeti totalno — »tudi z odstranitvijo zadnje razlike — jezika« (poročilo vodstva štajerskega hajmatbunda 1943). S tem namenom v zvezi je bila tudi izselitev dela spodnještajerskih Slovencev, zlasti inteligence, že pred leti popisanih v posebnih seznamih. Pri vsem tem je nacistična propaganda skušala ponarejati zgodovino s trditvijo, da je ta pokrajina postala pretežno slovenska šele po svoji priključitvi Srbiji (!) leta 1918 in torej sama pravičnost zahteva njeno vrnitev v nemški rajh.

V politični situaciji, ki jo je nacistično nasilje zaostrovalo do skrajnosti, seveda ni moglo biti več govora o dopustitvi še kakšne slovenske šole na Štajerskem. Zato je bilo treba semkaj poslati nemške učitelje in profesorje, ki naj organizirajo nemški pouk in nacistično vzgojo. Ti so bili na to že pred letom 1941 pripravljeni in so se sami javljali v »Ehrendienst im Unterland«, ki so jim zanj odredili še posebne dodatke k plači »za izredne naloge pri narodnostni prevzgoji«.

Že 15. aprila 1941 se je v Celju pojavil Rudolf Rentmeister, direktor osnovne šole v Weizbergu pri Grazu, da upostavi nemško šolstvo v celjskem okraju. Poznal je slovensko ozemlje, saj je bil do 1918 vodja šulferajnske šole v Brežicah. Že več let je pripadal NSDAP. Prišel je semkaj, ker »želi v tem svojem delu na Spodnjem Štajerskem videti vreden zaključek svoje življenjske dejavnosti«. (Ta in naslednji stavki med narekovaji so citirani iz nemške šolske kronike 1941—1944, ki jo hrani I. osnovna šola v Celju). Hitro je opravil svoji prvi dve nalogi: »zavarovanje inventarja celjskih šol in odstavitev obeh slovenskih okrajnih šolskih nadzornikov«.

Kakor učitelji osnovnih in meščanskih šol so bili odstavljeni tudi vsi gimnazijski profesorji: »Učne osebe, ki so bile v službi propadle jugoslovanske države, seveda niso bile prevzete v službo, kolikor tu ni šlo za folksdojčerje. Takšnega primera v mestu ni bilo. Zdi se, da so se učne osebe bavile bolj s politiko in to zlasti proti vsemu, kar je bilo nemškega, in zato ni čudno, če jih je zdaj 60—70 % interniranih, ujetih ali pa na begu.«

V resnici je okupator že peti dan po svojem prihodu zaprl nad 40 celjskih profesorjev in učiteljev, pozneje pa še mnoge. Skoraj vsi ti so bili izseljeni v Srbijo in na Hrvatsko, imetje pa jim je bilo zaplenjeno. Nekateri prosvetni delavci so se rešili aretacije s pobegom v Ljubljano. Le majhen del je ostal doma in se je preživljal s pisarniškim delom.

Dne 25. aprila 1941 je na Spodnje Štajersko prispela velika skupina nemškega učiteljstva, v večini avstrijskega. K tridnevnemu zborovanju na gradovih v Svečini in Betnavi pri Mariboru se je zbralo 120 nacističnih vzgojiteljev: »Tam je bila prednje postavljena naloga: v izpolnjevanju firerjevega ukaza narediti Spodnjo Štajersko spet nemško. Opozorjeni so bili na težave, ki pa so jih že sami pričakovali. Na zadnji dan teh priprav je v Maribor prišel firer. Sreča videti firerja in vera v njegovo delo sta jim pomagala pozabiti na vse težave in tako so štajerski vzgojitelji odšli na svoje delo v mestih, trgih in vaseh Spodnje Štajerske.«

Nemška vojska se je nastanila v vseh celjskih šolskih stavbah razen v poslopju osnovne šole na kraju Gregorčičeve ulice in zato je to moralo izprva nuditi streho vsem osmim celjskim šolam (brez strokovnih). Nemška oblast je pozvala v šolo najprej le 10—14 letno mladino iz osnovnih in srednjih šol ter jo povezala z organizacijo Hitlerjugend, kajti »šola je HJ — služba, HJ — služba je šola, učitelj je HJ — firer; vojaška in jezikovna vzgoja, svetovnonazorsko usmerjanje in vključevanje v nemško narodno skupnost — to so skupne naloge šole in mladinskega vodstva.«

Po pričevanju nemške kronike se je šolsko delo pričelo takole:

»Dne 5. maja se je pred tremi nemškimi učitelji na šolskem dvorišču zbralo 119 dečkov. Pustili smo jih nastopiti v treh vrstah. Učiteljem ni bilo lahko sporazumeti se z dečki, kajti pri našem pouku se ni smela rabiti nobena slovenska beseda. Dečkom je bilo povsem novo to, da stojé pred njimi učitelji v uniformah političnih vodij. Peli smo »Die blauen Dragoner«. Tekst smo pojasnjevali z risbami. Učenci so si čudovito hitro prilastili melodijo. Za dobro izgovarjanje smo morali trenirati jezike in na kraju je pesem stekla, čeprav še z zelo zvenečimi »z«, s premehkim »t« in »c«, ki je bil podoben »z« ... Osvojili smo srca teh fantov. Videli smo, da opisano nam zločinsko pobalinstvo pri učencih okoliške šole ni bilo njihova dedna lastnost, ker bi bila sicer morala prodreti na dan.«

Po dveh dneh so novi učitelji pričeli z nemškim poukom: »Pri tem smo morali hoditi povsem nova pota. Prevajanja nismo dopuščali. Zato nam niso nič kaj ustregli redki folksdojčerji — na okoliški šoli komaj 0,3 %!, ki se jim je neprenehno hotelo prevajati ostalim dečkom.

Pričeli smo govoriti o tem, kar je bilo tu in se je lahko pokazalo. Naše telo, naša šolska soba, kaj vidim z okna. Dalje so pomagale slike. Ob njih so se tvorili stavki in vedno iznova popravljali, pri čemer so samostalniški člani delali posebne težave. Pri pisanju takšnih stavkov smo morali paziti na razliko med nemško in slovensko abecedo. Pri igrah smo zahtevali nemški govor in nemško kričanje.«

Ves maj 1941 in pozneje so prihajali v Celje novi učitelji, razen dveh Bukovincev, vsi iz avstrijske Štajerske, tako največ iz Graza, Weiza, Brucka, Leobna in okolice, a tudi dve folksdojčerki, po rodu Celjanki. Nekateri novi »učitelji« so bili stari 17 do 18 let in brez strokovne izobrazbe.

V eni sami in isti zgradbi je delala meščanska šola v pritličju, mestna osnovna v 1. in okoliška osnovna v 2. nadstropju. V to poslopje je hodilo 2.600 otrok! Pouk se je vrtel v treh turnusih. Vsak učitelj je učil po dva razreda, vsakega po dve, tri ure. Pozneje so nekateri razredi prihajali v šolo le po trikrat ali celo dvakrat na teden. Pač pa so učitelji in mladina imeli še posebne obveznosti pri organizaciji HJ.

Samo od časa do časa so bili prosti za pouk prostori bivše okoliške šole v današnji Drapšinovi ulici. Tam so se vrstile zasedbe po vojski, policiji, žandarmeriji, esesovcih, vermanih, nabornikih, mladincih, internirancih in družinah, ki so jih Nemci selili. O tej šoli in njeni mladini je ohranjeno nemško poročilo:

»Razmere zlasti na okoliški šoli so bile žalostne. Otroci so prihajali v šolo zapuščeni in nesnažni. Dečkom so čepice po načinu komunistov pokrivale razmršene in gosto naseljene lase. Kakor trdo prirasle so roke držali v žepih. Kakor klobasa zverižen zvezek jim je gledal iz žepa v suknji. Tako približno je bil videti otrok, preden je šel skozi našo vzgojo. Že to je pričalo o veliki socialni zanemarjenosti doma. Mnogo tednov je bilo treba delati: vsakega umazanca smo temeljito, mrzlo umili, otroke z raztrganimi oblekami smo pošiljali domov in so se še isti dan morali javiti z zašitimi.«

S kako naivnimi pretiravanji so ti novi učitelji skušali svoje »prevzgojevalne uspehe« prikazati čim večje! Svojo zvestobo načelom rasizma pa so izpričevali z ugotovitvami glede umsko defektne mladine, ki je v okviru te šole imela svoje posebne pomožne razrede:

»Nevarnost za ostale učence so bili nevzgojljivi defektni, dedno obremenjeni otroci. Jugoslovanska država, ki ji je bila tuja vsaka misel o rasni higieni in skrbi, je mirno dopuščala, da so se vagabundi, tatovi iz navade in zločinski otroci v šolskih klopeh družili z normalnimi.«

Kronika okoliške šole navaja, da je učiteljica Anna Rath poročala na konferenci jeseni 1941: »Posebno težavno je delo v prvih razredih. Izmed vseh v šolo vstopajočih otrok niti eden ne obvlada nemškega jezika!« Nadalje: »Učni uspehi na okoliški šoli so morali zaostajati za uspehi na mestni in glavni šoli zaradi spošno neugodnejših razmer. Tako zlasti v pogledu učenja nemškega jezika, ki so ga okoličani slišali le v šoli in mladinski organizaciji. V domači hiši se je govorilo seveda slovensko, kajti starši niso nemščine obvladali, kakor

se je pokazalo pri številnih razgovorih. Kar je jugoslovanska uprava v 20 letih pokvarila, se pač ne da popraviti v nekaj tednih.«

Glavni cilj nemške šole je bil »mladino vrniti nemštvu«. Zato je bil na šolah stvarni pouk močno reduciran. Važno je bilo predvsem nemško branje, pisanje in govorjenje, nekoliko računstva, sicer pa mnogo telovadbe z eksercirianjem in petjem vojaških koračnic. Snov zgodovine je bila skrčena na najnovejšo. »Važno je zdaj utrjevati nacionalnosocialistično idejo ter ljubezen do firerja in rajha, ne pa kopičiti znanje.« Učitelji so vodili mladino na mnoge proslave in predstave politične vrste, na poti tja in nazaj pa naj bi tudi otroci s čvrstim korakom in pesmijo pokazali svojo odločnost in z njo učinkovali.

Konec 1943 ugotavlja nemška kronika: »Velik del učencev zlasti srednje in višje stopnje je mogel brez večjih težav slediti nemškemu pouku.« »Če bo ponemčenje Spodnje Štajerske nekoč zaključeno, bo glavni del zaslug za to pripadel nemškim učiteljem in učiteljicam, ki so delali tu ob zelo težkih pogojih ter se žrtvovali za bodočnost in veličino Nemčije.« Upravitelj mestne osnovne šole pa je podobni ugotovitvi razočaran dodal: »To delo pa odločilni činitelji in javnost žal premalo cenijo. Učiteljem ne posvečajo zaslužene pozornosti. Zato marsikdo izgublja pogum in se želi vrniti na domačo šolo.«

Učiteljstvo je poučevalo tudi v nemških jezikovnih tečajih, ki jih je bilo 1942 samo v mestu 78 in so bili obvezni za Slovence.

Že izza poletja 1941 je v Celju in okolici močno raslo gibanje OF pod vodstvom Komunistične partije. Partizanstvo je zadajalo občutne udarce in vse večje brige okupatorju in njegovim slugam. Nevarnost zavezniških napadov iz zraka je povzročalo vse večjo zaskrbljenost in nered. O nepričakovanih in nezaželenih dogodkih, ki gredo na živce tudi nacističnim učiteljem, govori nemška kronika na več mestih:

»Med počitnicami 1943 so Angleži in Američani zasedli Sicilijo in južni konec Italije. S tem se je nevarnost letalskih napadov na Spodnjo Štajersko povečala. Na dvoriščih obeh osnovnih šol smo pričeli kopati jarke za kritje. Tudi učitelji so v svojem prostem času delali tam, pa še posebej v organizacijah za obrambo in tudi učence so vadili za primer takšnih napadov. Tri ure trajajoči alarm 1. oktobra 1943 so učenci prebili v šolskih kleteh.«

»Sredi oktobra 1943 se je aktivnost partizanskih band v predelu južno od Brežic in Radeč povečala. Več krajev je bilo požganih in dosti ljudi usmrčenih. Proti tem bandam so nastopile močnejše esesovske enote. Te so se več dni pomikale skozi Celje in del teh — 150 mož je našlo prostora v okoliški šoli, njeno dvorišče pa je popolnoma zasedla motorizacija. Dne 19. oktobra se je 400 gorskih lovcev nastanilo v učilnicah, za njimi pa neka esesovska formacija.«

Alarmi zaradi nevarnosti iz zraka so postajali vse pogostejši in resnejši. Šolski inventar so spravili v pritličje in klet, v poslopju pa pripravili še več vode in peska. Končno so dogradili dvoriščni bunker, opremljen z vodovodom, elektriko, pečmi, lekarno, stranišči i. dr.

»Decembra je bila večkratno ojačena mestna straža, ki ponoči varuje razne objekte in patruljira po mestu in okolici. Otrokom je bilo

naročeno, da pozdravljajo vse može v uniformi vojske in NSDAP. Vedno več moških učiteljev odhaja v vojsko.«

»V začetku 1944 so bili v 5. do 8. razredu določeni tako imenovani »razredni moštveni vodje«, da bi preko teh bilo možno dobiti vpogled v mišljenje učencev.«

»Pri učiteljskem apelu 3. februarja 1944 v Celju je okrožni vodja Dorfmeister izrazil svoje občudovanje nad delavnostjo učiteljstva v področjih Spodnje Štajerske, ki jih partizani stalno ogrožajo, zlasti še v Gornji Savinjski dolini.«

O pohodu XIV. divizije poroča nemški šolski kronist:

»V začetku 1944 se je partizanska aktivnost povečala zlasti v predelih Celje — vzhod. Bande so prišle iz Hrvatske, katere celotna meja proti Štajerski je v komunističnih rokah. Železniška proga med Celjem in Laškim je bila večkrat razstreljena. Tudi v prostoru Zidanega mosta so banditi z miniranjem vrgli več vlakov iz tira. V dneh med 12. in 16. februarjem so okrog 1500 mož močni partizanski oddelki prispeli v bližino Celja in v noči med 13. in 14. februarjem pretrgali progo med Šentjurjem in Štorami. Med vojaškimi oddelki iz Celja in prodirajočimi partizani je prišlo do večdnevnih ostrih bojev. Vsak dan smo v Celju slišali močno topovsko grmenje. Končno so se bande umaknile na Pohorje.«

»V tednu med 21. in 27. februarjem ni bilo dneva brez letalskega alarma, nekateri dan pa celo ponovno. Po bombnem napadu 25. februarja 1944 na Celje se je šolski pouk pričenjal že ob 7. uri zjutraj in se zaključeval že ob 11. uri. Pri tem so šolski red občutno motili tisti starši, ki so ob alarmih svoje otroke iztrgali iz sredine razreda, ko je ta hitel v zaklonišče, in jih odvedli domov.«

»Dne 10. maja 1944 je službo v Celju nastopila učiteljica Helga Sander s šole v Velenju, ki so jo partizani za poldrugi dan bili odpeljali v gozdove, potem pa izpustili. Varnost se je medtem zlasti v Savinjski dolini zelo zmanjšala. Skoraj vsak dan so banditi izropali savinjski vlak in ga zažgali, pogosto pa tudi odvedli potnike. Zgorelo je več šol med Velenjem in Slovenjim Gradcem. V tem času so partizani izvedli mnoge rekrutacije med mlajšim moškim prebivalstvom Savinjske doline.«

Zapuščanje službenih mest je bilo učiteljem zdaj le redkokdaj še dovoljeno, dopuste pa so jim sploh ustavili. Pri vpisovanju novincev iz okolice v prve razrede 15. in 16. junija 1944 se je javilo samo 34 dečkov, to je komaj tretjina vseh.

Strah veje iz naslednjih vrst okupatorjeve šolske kronike:

»V noči med 18. in 19. junijem 1944 so partizanski oddelki razstrelili železniški predor pri Lipoglavu (pri Poljčanah). Promet med Mariborom in Celjem je bil ves dan prekinjen, drugi dan pa mogoč s prestopanjem. Toda že v naslednji noči je bil isti predor spet razstreljen, tako da so blagovni promet morali usmeriti čez Koroško. Več dni smo ostali brez pošte. Na progi Celje—Dravograd je bilo porušenih več mostov, tako da je promet nekaj dni povsem miroval. Tudi državna cesta Celje—Maribor je pri Konjicah bila neuporabna, tako da je pre-

nehala še avtomobilska zveza z Mariborom. Vrh tega so se pri Vojniku pojavili partizanski oddelki. Tam in v okolici Šentjurja (Dramlje, Slivnica, Svetina) so se razvili večji boji. Tako je Celje bilo nekaj časa pravzaprav obkoljeno.«

Poročilo navaja, da so vse šole celjskega okrožja zaradi nevarne situacije na tem področju zaključile šolsko leto že 1. julija (namesto 13. julija) 1944. Ob sklepnem pregledu dela in uspehov do tega časa priznava kronika:

»Vzgojno delo v četrtem letu obstoja nemške šole so ovirale poleg težav, izvirajočih iz še vedno pomanjkljivega znanja nemškega jezika, mnoge raznovrstne motnje: napadi iz zraka in alarmi, rastoča aktivnost partizanov, pomanjkanje obutve in obleke pri otrocih in kuriva pozimi, neprestana menjava učiteljev (n. pr. v nekem razredu 6 učiteljev v šolskem letu!), nastanitve v šolskem poslopju.«

Nemška kronika osnovne šole v sedanji Drapšinovi ulici preneha sredi 1944 s stavkom: »Upoštevajoč politični in vojaški položaj, ko se nemška vojska pred navalom na materialu in ljudeh premogočnih sovražnikov pomika proti utrjenim mejam domovine, je treba v prihodnjem šolskem letu pričakovati nadaljnje otežkočenje šolskega dela.«

Zdaj pa poglejmo še sliko celjske okupatorjeve šole, kakor so jo videli sami učenci in njihovi starši — dobri Slovenci! Lahko jim bomo verjeli, ker se izjave stotin naših ljudi glede v naslednjem navedenih dejstev docela ujemajo in so v jedru podane v slovenskem nadaljevanju kronike I. osnovne šole v Celju.

Od aprila do začetka avgusta 1941 je poslopje te šole polnila vojska nemških oklopnih lovcev. Okoli njega se je glasilo vpitje komandantov, hrzanje konj in ropot motorjev. Po odhodu vojske so šolo napolnile družine naših borcev in ustreljenih talcev pred deportacijo v rajh. Na šolskem dvorišču je stal lesen stolp, ki je na njem stražaril policist s strojnico. Tod so se gnetli naši ljudje. Mnoge žene in starci so jokali, otroci pa so se igrali, ker niso še mogli doumeti svojega položaja.

Nekega dne so policisti odpeljali vse moške, nato vse ženske, ki so jih brez otrok in prtljage naložili na kamione. Strahovit je bil krik mater, ki so jih s silo trgali od otrok. Kadar se je to dogajalo ponoči, je jok vso okolico budil iz spanja. Pri tem je nekaj mater umrlo v obupu. Dan nato so otroci sami tavali po učilnicah in dvorišču in jokaje klicali matere. Dojenčke so Nemci žigosali po telesih. Pri takih selitvah so si gestapovci in policija prilastili mnogo prtljage nesrečnih ljudi. Selitev te vrste je skozi šolo v Drapšinovi ulici šlo več, vsaka s po 300 do 800 Slovencev.

Večina celjske mladine v prvih mesecih okupacije še ni imela šolskega pouka. Rada je pohajkovala, se družila z vojaki in surovela. Ko se je pričela šola, je pokazala zanjo še precej zanimanja tudi iz radovednosti. Všeč so ji bile uniforme HJ, ki jih je prejela na odplačilo. Tudi nekateri slovenski starši so se izprva ogrevali za marsikaj novega. Tuji vzgojitelji so otrokom jemali spoštovanje do bivših slo-

venskih učiteljev. Zgodilo se je celo, da je kak otrok ob srečanju s psovko žalil svojo prejšnjo učiteljico.

Mnogo je bilo zdaj mladih »učiteljev« in »učiteljic« — bivših frizerk, prodajalk in dekel, ki so skrbele le za zabavo otrok. Toda mladina je kmalu spoznala njihovo splošno in pedagoško nebogljenost, se jim smejala in rogala. Zato so učitelji vse pogosteje tepli, lasali in zapirali otroke. Surovo so jih obkladali s priimki in jih psovali tudi kot »Windische«. Odpor proti učiteljem je rastel, ti pa so se maščevali s slabimi ocenami, tako da je v nekaterih razredih izdelalo le do 30 % učencev. V šolskem poslopju nastanjeni esesovci so večkrat v zbornici skozi vso noč popivali z učiteljicami.

Prenatrpanost ene same in nekaj časa dveh šolskih stavb (8 šol v eni zgradbi in 11 razredov v dveh učilnicah) je povzročala močno krčenje in nerednost pouka. Neprestano so se menjavali učni prostori, učitelji in šolski vodje. Mladina ni torej ničesar pridobila v znanju in ni čudno, da ob osvoboditvi mnogi otroci med 8. in 14. letom niso znali ne pisati ne brati.

Otroci, ki so se dobro nemško naučili, so postali deležni nekaterih privilegijev, kakor n. pr. letovanja v avstrijskih Alpah. Vsako slovensko govorjenje pa so učitelji strogo kaznovali. Otroci so se izprva bali kazni, a so se pozneje vse manj zmenili zanje in tudi strogost učiteljev je pričela popuščati. Mladina je spet iskala slovensko knjigo in prijazno pozdravljala svoje nekdanje slovenske učiteljice, nekateri pa so jih prišli prosit za privatni slovenski pouk, ki se je naskrivaj pričel.

Nemški učitelji so se zelo trudili, da bi v mladini vzbudili sovraštvo in odpor proti OF in NOV. Radi so uporabljali psovko »bandit« in »komunist«. Partizane so smešili s propagandnimi slikami v nečloveški podobi, lagali o njihovem zverinstvu, sramotili talce in vodili deco v sprevodih gledat izpostavljene žrtve. Pred Narodnim domom naj bi otroci klicali in pljuvali na mrtve in žive borce. A vse zaman! Odpor Slovencev je kljub okupatorjevim grozodejstvom postajal vse splošnejši in učinkovitejši. Najbližja okolica je nudila partizanom stalna, varna zatočišča.

Otroci od 10. leta starosti naprej so kakor učitelji tudi morali kopati obrambne jarke okrog Celja. Ko se je nekoč nekaj učencev temu uprlo, so prihiteli folkssturmovci in jih s silo odgnali na delo. Za kazen so jim vzeli pravico do živilskih nakaznic.

Da bi se pospešilo ponemčenje Spodnje Štajerske, je okrožno vodstvo hajmatbunda 1942 izdalo letak »Zakaj je Spodnještajerec Nemec« in »Kaj mora Spodnještajerec vedeti o spodnještajerski zgodovini«. Oba sta se morala obravnavati pri zgodovinskem pouku od 5. šolskega leta dalje. Podobnim namenom je služila tudi brošura »Cilli«, ki jo je napisal evangeličanski pastor dr. Gerhard May, vodilni funkcionar predvojnega Kulturbunda v Celju, med vojno pa kulturni referent mestne občine.

V šolskem letu 1944/45 so celjske šole delale že skrajno neredno, saj skoraj ni bilo dneva brez letalskega alarma. V začetku aprila 1945 pa so se šole sploh zaprle. Učiteljice so le še nogavice pletle za vojake

folkssturma. Dne 3. maja 1945 so bili iz šole v sedanji Drapšinovi ulici izpuščeni vsi interniranci, 8. maja so jo zapustili zadnji nemški vojaki, z njimi pa tudi zadnji nemški učitelj. Celje je bilo svobodno!

Kar so nacisti z naporom in terorjem v štirih letih neprirodnega zgradili, se je v hipu podrlo kakor trhlo drevo brez korenin. Celje, še krvaveče iz stotero ran, je sproščeno zadihalo v novi čas. Pozdravilo je svojo zmagovito osvobodilno vojsko in se pogumno lotilo dela, ki naj na razvalinah starega zgradi novo blaginjo jugoslovanskih narodov v državi pod vodstvom naprednega delavskega razreda s Komunistično partijo na čelu. Pri tem so se tudi na področju prosvete postavile važne naloge.

Slovenski osnovnošolski pouk v novi Jugoslaviji se je v Celju pričel 30. maja s posebno proslavo. Naše učiteljstvo se je vračalo iz pregnanstva, taborišč in NOV. Nekaterih, ki so žrtvovali svoja življenja, pa ni bilo nazaj. Toda živi so se lotili dela z odločnostjo in požrtvovalnostjo, tako da je krepkeje kot kdaj koli zaživela v delu šola slovenskega ljudstva. V posebnih tečajih so se tudi v Celju mladi ljudje pripravljali na prosvetno delo, da izpolnijo vrzeli med učiteljskim kadrom.

V naslednjem naj bo prikazano še stanje celjskih srednjih šol med okupacijo, o katerem pa je ohranjenih le malo dokumentov.

V letu 1940 je število dijakov obeh celjskih gimnazij — realne in klasične — naraslo na preko 1400. Dijaštvo se je politično opredeljevalo na najrazličnejše skupine. V velikem njegovem delu se je pod vplivom Komunistične partije in ob sodelovanju nekaterih progresivnih profesorjev razvila močna protifašistična odločnost in tudi marksistična miselnost.

Ob pričakovanju Hitlerjevega napada na Jugoslavijo se je 31. marca 1941 ustavilo delo na celjskih šolah. Profesorji so na osnovi vpisanih ocen zaključili letne ocene vsem dijakom.

Došli okupator je s pomočjo domačega spremstva kulturbundovcev že v noči 16. aprila pozaprl večino profesorjev, medtem ko so nekateri že prej odšli v Ljubljano ali drugam, kjer so bili doma. Mnogi so bili izseljeni. Težka je bila žrtev prof. Josipa Štera, ki so ga v Begunjah ustrelili kot talca.

Gimnazijsko poslopje so zasedli oddelki vojaške policije, zato se je pouk iz njega prenesel v osnovnošolsko zgradbo v sedanji Drapšinovi ulici in v Sernečevo hišo na Šlandrovem trgu. Nemci so takoj uničili vse slovenske knjige, kar so jih našli v šolskih knjižnicah in omarah Podpornega društva, ki je dijakom posojalo šolske knjige (profesorska knjižnica je štela 13.000, dijaška pa 2.500 knjig).

Celjska gimnazija je kot Staatliche Oberschule postala nacistična vzgojevalnica. Samo 60 gimnazijcev je izjavilo, da so nemške narodnosti. Te so poleti 1941 zajeli v preusmeritveni tečaj (Umleitungskurs für Volksdeutsche) in jih poučevali po razredih. Priredili so tudi tečaj za maturante, predizpit in v decembru maturo. Za slovenske učence so pripravili nekakšne tečaje, ki so jih vodili najrazličnejši ljudje, po-

gosto Hitlerjevi mladinci. Ti so učili le nemški jezik, telovadbo in petje koračnic.

V juliju 1941 so bili sprejemni izpiti za posamezne razrede. Izmed Slovencev so izprva sprejeli le tiste, ki jih je priporočil Štajerski hajmatbund, pozneje pa tudi druge, te pa so strogo nadzorovali. Kogar so slišali slovensko govoriti, tega so takoj izključili, zato so mnogi raje prostovoljno izstopili. Učni načrt je ustrezal srednji stopnji. Največ pozornosti so posvečali pouku nemškega jezika in nacistični vzgoji. V tretji razred so uvedli latinščino. V nižjih razredih so poučevali angleščino, v višjih pa francoščino zaradi naslonitve na stari učni načrt.

Ravnatelju dr. Herzogu, ki je bil poklican v vojsko, je sledil dr. Schneehen, ki so ga sovražili mladina in starši. Tudi profesorji so bili sami hudi nemški nacisti, dokler niso na zavod kazensko poslali nekaj profesorjev neštajercev, ki so bili nasprotniki režima in dostojni ljudje.

Vseh učencev je bilo v šolskem letu 1944/45 samo 339, od teh 248 domačinov. To število torej ni doseglo niti četrtine števila iz leta 1940.

V ilustracijo razmer na tej šoli navajamo nekaj značilnih navodil, ki jih je ravnatelj v upoštevanje profesorjem objavil v knjigi okrožnic:

»Paziti je treba na to, da učenci uporabljajo izključno nemški jezik.« (28. X. 1941).

»Brezpogojno potrebno jezikovno nadzorstvo zahteva pri številnih zunanjih učencih dvojno inspekcijo.« (1. XI. 1941).

»Razredniki, ki ugotove, kateri učenci v odmorih govore slovensko, naj o tem nevzdržnem pojavu najresneje razpravljajo in si ugotovitve zapišejo v ročni katalog.« (27. I. 1942).

»Pri žetvenih delih naj ne manjka noben učenec. Ker pa so ta v načrtu na Gornjem Štajerskem, pomeni za učence tudi nadaljnje urjenje v nemškem govoru.« (22. IV. 1942).

»Paziti je treba na to, da bodo imena učencev pisana in po možnosti ponemčena v skladu z določbami odredbe. Pri tem pa moramo paziti na Hrvate. Nujno je primerjanje dokumentov, pri čemer je važno pisanje imen staršev pred 1918. Podatki, ki se lahko še spremene (državljanstvo in narodnost), naj se vpišejo le s svinčnikom. Šele po pojasnitvi glede pisave imen bo možna njihova abecedna razporeditev v katalogu. Izpolnitev rubrike »poreklo« bo sledilo pozneje, ko bodo biologi v januarju 1942 pregledali rodovnike.« (7. XII. 1941).

»Na apelu pri okrožnem vodji se je slišala pritožba, da ne le premnogi učenci, ampak tudi celo učne osebe malomarno uporabljajo nemški pozdrav. Za nadzorstvo v odmorih na dvorišču bo gotovo potreben še drugi učitelj, ker je natančno opazovanje učencev (oziroma uporabe slovenskega jezika in sumljive skrivnostnosti) tačas bolj kot kdaj koli potrebno zaradi zaostrenega političnega položaja (zlasti izven Celja). Glede tega nujno prosim vse kamerade, da me podpirajo in mi sporoče tudi najneznatnejši dogodek.« (9. IV. 1942).

»Državljanstvo je: ali »Nemčija« (pri Nemcih iz rajha, naseljencih itd.), kar vpišemo s črnilom, pri Spodnještajercih pa s svinčnikom

rdeče ali zeleno, ali pa je »nejasno« (pri zaščitencih itd.). Kot materinski jezik velja pri Nemcih iz starega rajha in naseljencih »nemški«. Tudi pri učencih, katerih starši imajo rdečo člansko karto, lahko vpišemo »nemški«, v vseh ostalih primerih pa s svinčnikom »ni ugotovljeno«. Poreklo je lahko »dokazilo ni oziroma je le deloma podano«, kar se vpiše s svinčnikom, ali pa je »popolni arijec«, kar se vpiše s črnilom. Pri podatkih o starših je treba v razredu povprašati, če niso nastale tu spremembe. Pozor na aretirane očete!« (17. XI. 1942).

»Jutri bo pred šolskim poslopjem zaključni apel s snemanjem državne zastave. Učenci, ki imajo uniforme DJ, pridejo v njih.« (7. VII. 1942).

Ravnatelj odreja: »Primoran sem sklicati splošen šolski apel za 11. I. 1943. Obravnaval bom slovensko govorjenje in najavil udeležbo vsega dijaštva pri svečanostih ob pogrebu 13 mož eksekutive, padlih v boju s pohorsko bando.« (10. I. 1943).

»Dne 7. VI. 1943 po tretji učni uri bo kratek apel za vso šolo na dvorišču. Predmet: Izključitev štirih učenk (Blagotinšek, Dečman, Goričan in Srienc) zaradi slovenskega govorjenja.« (6. VI. 1943).

»Razredniki naj še enkrat premotrijo politično dvomljive primere, da nam bo pri posvetu popolnoma jasno, katere učence moramo prijaviti okrožnemu vodstvu kot politično dvomljive ali celo nemogoče.« (23. VI. 1943).

Gimnazija (Oberschule) v zadnjem šolskem letu zaradi letalskih alarmov in bombnih napadov ni imela več rednega pouka. Nekaj dni pred kapitulacijo Nemčije so naglo izginili nemški profesorji in večina nemških dijakov. Hoteli so s poukom nadaljevati na Koroškem in Gornjem Štajerskem in so odnesli s seboj več velikih zabojev z učnimi in znanstvenimi knjigami.

Dne 9. maja je naša osvobodilna vojska prispela v Celje. Že dva dni nato je prosvetni referent OF v Celju pozval prof. Ivana Bračka, naj pripravi vse potrebno za pričetek novega dela na gimnaziji. Ta si je skupno s petorico slovenskih profesorjev, ki so bili tedaj že v Celju, ogledal šolsko poslopje. Ugotovili so ogromno škodo, ki jo je okupator prizadejal zavodu. V njegovih prostorih je ležalo vse polno municije in vojaške opreme. Nekoč bogato opremljeni kabineti so bili izropani.

Dne 26. julija 1945 je bila v gimnazijski telovadnici otvoritvena proslava, dan nato pa se je pričel pouk v tečajih, ki so bili priprava na poznejši redni pouk. Pri dijakih je moralo biti upoštevano, kakšno je bilo vedenje posameznikov med vojno in njihov doprinos v narodnoosvobodilni borbi. Ugotovljeno je bilo, da je 70 dijakov te šole iz razredov 1940/41 dalo svoja življenja za svobodo jugoslovanskih narodov.

Pred okupacijo je Celje imelo dve državni meščanski šoli in samostansko dekliško meščansko šolo s pravico javnosti. Okupator je takoj po svojem prihodu prevzel tudi njihovi zgradbi v Vodnikovi ulici. Tu so se nastanili nemška policija in deli drugih zasedbenih čet ter ostali tu vse do svojega izgona 1945. Meščanske šole so kot »Hauptschule« imele močno okrnjen pouk v stavbi osnovne šole v Gregorčičevi ulici, kjer so gostovale še druge celjske šole. Vse meščanskošolsko učiteljstvo

je bilo v prvih dneh okupacije odpuščeno iz službe ter po večini že 16. aprila 1941 aretirano in v poletju nato izseljeno v Srbijo in na Hrvatsko.

Tuja, nacistična oblast se je trudila, da bi našo šolsko mladino zastrupila s svojo ideologijo in raznarodila. Poizkušala je izlepa pa tudi z ostrimi kaznimi, toda brez uspeha. Vse več mladine se je vključevalo v odporniško gibanje. Mnogo fantov in deklet je z vnemo opravljalo terensko in obveščevalno službo. Priključevali so se kot borci enotam NOV. Ni majhno število onih, ki so padli v boju ali pa postali žrtve fašističnega terorja.

Enote naše zmagovite vojske, ki so 9. maja 1945 vkorakale v Celje, so tudi v poslopju meščanske šole dobile za nekaj časa streho. V posebnih tečajih se je mladina pripravljala na izpite, da bi čim več zamujenega nadomestila. V starem poslopju pa se je pouk mogel pričeti šele 24. novembra 1945. Tedaj sta bili obe državni meščanski šoli preimenovani v nižji gimnaziji in pozneje združeni v II. gimnazijo (nižjo).

Mnogo materialnih sredstev in naporov je bilo potrebnih, da se je izprva popravil vsaj del škode, ki jo je okupator naredil zgradbi. Iz nje je bilo odneseno in večidel uničeno vse šolsko bogastvo: zbirka učil, knjižnice, arhiv in oprema. Šele sčasoma so se našli nekateri borni ostanki učil in opreme po raznih drugih mestnih poslopjih.

Predvojna dvorazredna trgovska šola v Celju je vzgajala strokovno osebje v glavnem za trgovska in industrijska podjetja, urade in ustanove. V šolskem letu 1940/41 je štela 140 dijakov.

Tudi delo te slovenske šole je okupator takoj ustavil, profesorje pa skoraj vse zaprl in izgnal ter uničil knjižnice na šoli. Na njeno mesto je postavil nemško Wirtschaftsschule, ki je nudila mladini zelo pomanjkljivo znanje. Do skrajnosti skrčeno snov so predavali nestrokovnjaki. V zadnjih dveh letih okupacije je bil pouk docela nereden.

Neutrudno prizadevanje nacistov, da si pridobe mladino, je doseglo le najneznatnejši uspeh. Narodnoosvobodilno gibanje je takoj pritegnilo mladino, ki je sodelovala zlasti pri nabiralnih akcijah in v obveščevalski službi. Že vsa leta tik pred vojno se je na šoli javljal vpliv KP, tako da je močna narodna in socialna zavest vodila dijake v pravo smer. Kljub njihovi maloštevilnosti jih je s te šole 60 odšlo med borce NOV, izmed teh pa je najmanj četrtina darovala tudi življenja za našo osvoboditev.

Takoj po uspostavitvi naše ljudske oblasti 1945 v Celju se je šola spremenila v Ekonomsko srednjo šolo in razširila na štiri letnike.

Kakor na vseh ostalih področjih je okupator tudi na šolskoprosvetnem torišču naletel na močan odpor slovenskega ljudstva. Naša mladina je pokazala, da pripada ljudstvu, ki se je štiri leta borilo za svojo narodno in socialno svobodo. Niti vzgoja s terorjem je ni mogla demoralizirati in odtujiti, tako zdrava in krepka je bila sama v sebi. Jalovost vseh svojih prizadevanj v tej smeri je morala priznati nacistična okupatorska oblast sama.

Ta naša mladina je sama doprinesla svoj veliki delež v borbi in žrtvah, pa tudi v naši povojni izgradnji. Po vsej pravici so ji v naši socialistični družbi odprta vsa pota k zdravemu razvoju in uspešnemu ustvarjanju, k blaginji in sreči.

VIRI

Šolski kroniki I. in II. osnovne šole v Celju — vpisi okupatorjevi in po osvoboditvi, izjave učiteljstva, staršev in otrok.

LITERATURA

Poročilo za šolsko l. 1951/52, Celje 1952, I. gimnazija Celje (J. Orožen)
Poročilo za šolsko l. 1951/52, Celje 1952, Ekonomska srednja šola Celje
Prim. še Letno poročilo Gimnazije v Celju 1960/61, Dokumenti (Orel-Šunko).

CELJSKI DNEVNIK 1941

Fran Roš

25. marec

Torek, sončen dan. Ljubljanska radijska postaja je opoldne javila, da bo čez tri ure prenašala slovesnost ob sklenitvi dogovora, ki ga bosta na Dunaju podpisala predsednik jugoslovanske vlade Cvetković in minister za zunanje zadeve Cincar-Marković. Kakšen dogovor bo to? Ali bo pomenil celo pristop Jugoslavije k zvezi Berlin—Rim? Vest je presenetljiva kljub že večletnemu poklekanju jugoslovanskih režimov pred taborom fašizma. Kaj volja naroda in njegova čast!

Ob treh popoldne poslušamo radijski prenos z dunajskega belvederskega dvorca. Cvetković govori z nervoznim glasom. Nato Ribentropp. Tam so tudi Japonci in mali sateliti. V bližnji dvorani čaka Adolf Hitler in po podpisu pakta čestita Cvetkoviću. Tako torej! Zdaj smo privesek tistih, ki so poteptali Češkoslovaško, Poljsko, Francijo ...

26. marec

Megleno jutro. Ljudje bero časopise s slikami voditeljev fašistične osovine in domačih državnikov, ki da nam je njihova pamet obvarovala mir. V kavarnah leže nemški dnevniki z obsežnimi članki o zavezniški Jugoslaviji, o njenih ljudeh in prirodnih bogastvih. Nekdo se zanima tudi za besedilo pakta. Ali ni tam stavek: »Osovinske sile jamčijo Jugoslaviji nedotakljivost njenih meja do konca vojne ...«? Samo do konca vojne? In potem? In sploh — kakšen pa bo konec te vojne? Ali sta tu vzeti v račun dve veliki sili — Sovjetska zveza in Amerika? Da bo neki pobesneli diktator mogel kdaj vsemu svetu narekovati pogoje za konec vojne? Ali človeštvo ni več dovolj zdravo, da vzdrži na svoji prirodni razvojni poti? Ali so ovrženi zakoni njegove rasti in napredka?

Srečujem ljudi. Mnogim je nerodno, kakor da jih je sram. Do tal smo se priklonili fašizmu in pomagali mu bomo zmagovati.

Celo celjski kulturbundovec krtačar Sager je nemilo presenečen:

»Ne morem verjeti, da bi bil naš firer pozabil na Spodnjo Štajersko. Da bomo morali še potrpeti? Počakajmo na navodila iz Gradca! Kljub takšnemu paktu moramo ostati pripravljeni!«

Mnogi ljudje so brezbrižni. Ničesar dobrega ne pričakujejo ne tako in ne drugače. Nekateri so upali na socialno odrešitev, ki jo je nacizem obljubljal kmetu in delavcu. Iz tega nemara zdaj ne bo nič...

So pa tudi ljudje z jasnimi pogledi. Ti vedo, da bo svetovni požar kmalu zajel ves svet, ne da bi se ustavil na naših mejah. Ti vedo, da bo problem le v tem, kako na neizogibni sposad s fašizmom pripraviti ljudske množice, ki si morajo same odpreti pot v boljšo prihodnost. Sami so voljni, da dajo vse sile in tudi sebe za stvar...

27. marec

V četrti uri dopoldanskega šolskega pouka učenci rišejo pomladanske cvetice. Skozi zaprta okna se zasliši petje z ulice, ki jo zakrivajo hiše. Mladi glasovi so, ki vedro pojo domovinske pesmi, koračnice. Šolski upravitelj, veselo vznemirjen, me pokliče na hodnik:

»Prevrat! Knez Pavel in Cvetkovićeva vlada sta morala odstopiti. Peter je sestavo nove vlade poveril generalu Simoviću. Velike manifestacije v Beogradu in drugod. Ne pojdemo s fašisti! Razloži vse to otrokom in končaj s poukom!«

Vzradoščen govorim dečkom o volji ljudstva, ki se je uveljavila, pa tudi o posledicah, ki bodo pomenile preizkušnjo. Spet je čist naš obraz pred nami samimi in pred demokratičnim svetom. Tudi trije Nemci v razredu me zvesto poslušajo.

Celjske ulice so polne nekam svečanega sonca, ki je predrlo rosne megle. Sprevod mladine koraka po njih z zastavami, poje in vzklika. Radijske postaje vsega sveta poročajo o nas. Stari Churchill je v londonskem parlamentu govoril o junaškem ljudstvu, ki je našlo sebe in dalo Hitlerju odgovor, kakršnega še ni doživel. Že so znana imena mož nove beograjske vlade. Nekatera v ljudskem ušesu ne bodo prijetno zvenela...

Zvečer se po ulicah, pod zastavami vije dolg, glasen sprevod. V njem korakajo tisoči ljudi, premnogi, ki jih že davno nobena stvar ni mogla pripraviti do česa takega. Saj pri vsem tem ne gre za spremembo na prestolu. Šlo naj bi za prelom v našem notranjem življenju, za nastop poti v demokratizem. In seveda za naše pravo mesto pri velikem svetovnem obračunu.

28. marec

Kaj bo zdaj? vprašujejo ljudje. Ali je vojna neizogibna? Ali bomo sami v spopadu s Tretjim rajhom, sami v Evropi?

Kulturbundovec Sager ni več v zeleni štajerski obleki in tudi bele nogavice je previdno slekel. Ni mu do tega, da postane mučenik za svojo veliko stvar. V temnem kotu pri Eichholzerju pije pivo. Potuhnil se je v svojem veselju, ki mu je primešana tudi skrb. »Zdaj bo firerjeva vojska vendarle morala priti! Toda preden nas odreši, bomo tu v nevarnosti!«

Brivec Paidasch ga miri: »Počakajmo, vse se bo dobro izteklo! Pastor May je v stalnem stiku z Gradcem. Za sedaj je važno, da si

včeraj svojo izložbo okrasil s kraljevo sliko kot lojalen državljan te balkanske dežele. Tudi jaz ...«

29. marec

Ljudje, ki imajo denar, kupujejo vreče moke, riž, mast, kavo, cigarete, kajti navsezadnje možnost vojne ni izključena, vsaka vojna pa prinaša pomanjkanje in draginjo. Nova vlada bi sicer rada premolčala pakt in se boji nanj glasno povedati svoj da ali ne. Tudi iz Berlina še ni bilo slišati odprte besede. Ta molk postaja že nevarno skrivnosten ...

Sliši se, da so na beograjski ulici opljuvali nemškega poslanika, ki se je nato odpeljal v Berlin poročat. Zdaj bi Nemčijo utegnila preplašiti le še sklenitev zavezniške pogodbe med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Kaj še čakajo z njo?

30. marec

Nedelja. V katoliški, pravoslavni in evangeličanski cerkvi so maše za zdravje in srečo novega sedemnajstletnega kralja. Svečano mašo bere tudi pastor dr. Gerhard May. Pred štirimi leti je prejel visoko odlikovanje — red svetega Save III. stopnje, kakršnega je bil deležen samo še en celjski Slovenec. Že Mayev oče, priseljenec iz Nemčije, je v Celju pastoroval. Ta dan ima sin patriotičen govor, ki v njem prosi božjega blagoslova na glavo mladega vladarja, da bo ta mogel biti vreden naslednik svojih slavnih prednikov. Kmalu pa se bo izvedelo, kako je celjski kulturbundovski odbor pod pastorjevim predsedstvom nacističnemu okupatorju že dolgo pripravljal pot v Spodnjo Štajersko.

31. marec

Opoldne zaključujejo pouk vse šole. Za koliko časa, tega nihče ne ve. Vojska bo potrebovala vse šolske prostore. Če pride do spopada, bo v njih vojna bolnišnica. Tako je rečeno. Vodim učence zadnjikrat po stopnicah in se pri glavnih vratih poslovim od njih. Vsakemu stisnem roko in vsem nam je hudo.

Pozivi v vojsko prihajajo v večjem številu. Tudi jaz ga pričakujem, čeprav so mi pred dvema letoma razveljavili razpored za primer mobilizacije. In mnogim znancem prav tako. Pripovedujejo, da je to delo petokoloncev, ki drže vodilne položaje pri divizijskem poveljstvu v Ljubljani.

Šolski prostori so že polni slame. Za jutri pričakujejo nekaj tisoč rezervistov.

1. april

Nova beograjska vlada je vendarle storila nekaj: odredila je ukinitev delovnih, v resnici koncentracijskih taborišč. Iz Srbije se danes v Celje in Savinjsko dolino vračajo zadnji interniranci — komunisti in ostali antifašisti. Videl sem Franceta Hribarja in Jaka Vodopivca. Vsa leta so gledali z odprtimi očmi in zdaj bodo doma potrebni.

Nemčija se pripravlja, da udari po Jugoslaviji. Njeni državljani v Celju so pozvani v rajh in danes odhajajo z družinami. Nekaj vodilnih kulturbundovcev z jugoslovanskim državljanstvom se jim pridružuje. Pred odhodom razprodajajo živila, ki so si jih nakopičili v pričakovanju vojne, vendar tudi navdušeni, ko jih vlak potegne proti severu. Morda se že kmalu vrnejo... Dvoma ni več: vojna je neizogibna.

V vojsko poklicani ljudje se poslavljajo tudi na ulicah in po gostilnah. Mnogi povešajo glave, kajti iz vsega je videti, kako je po dolgih letih korumpirane vladavine stvar te države izgubljena. Kako se bo borila vojska s starimi kraljevimi generali na čelu, vnaprej pripravljenimi na kapitulacijo pred fašizmom? Vojska brez motorizacije, z malenkostnim letalstvom, brez zaveznika na evropskem kopnem, brez zaupanja v vodstvo, brez vere v smiselnost žrtvovanja...

2. april

Zdaj, ko so nemški državljani iz Jugoslavije vsi nepoškodovani že onkraj meje, pričnó radijske postaje od tam vpiti v svet o napadih nanje pri nas, zlasti pa o pobojih in uničevanju njihovega imetja v Celju. Vse te metode nacistov so znane iz dni tik pred napadom na Češkoslovaško, na Poljsko. Torej manjka le še pet minut do dvanajste!

3. april

Na poveljstvu vojnega okrožja v gaberski kasarni najdem že nekaj znancev, samih demokratično usmerjenih Slovencev, ki jih nihče noče pozvati v vojsko, vojne razporede pa so jim razveljavili. Pogovarjamo se o drugih znancih, ki so prejeli pozive, toda kakšne! Pehota k artileriji, artileristi v vojaške pekarne, tehničarji k poštni cenzuri. Popolna zmeda! Sabotaža!

Toda mali, črni kapetan se smehlja: »Pred majem vojne sploh ne bo, zato mirno doma počakajte na pozivnice! Splošne mobilizacije namreč ne bomo razglašali, ker nočemo nikogar izzivati. Pa tudi nimamo še dovolj uniform in orožja...«

4. april

V gostilni sede ljudje in ugibajo. Molče prisluškuje gostilničar, vnet hitlerjanec.

Star kmet mrmra: »Moral sem dati oba vola, da vlečeta zdaj top ali kaj. Moj sosed z velikim gruntom ni dal še nobene živali. Doslej smo bili pod Srbi, kmalu pa bomo spet pod Nemci, kakor smo že bili, in tedaj nam ni bilo slabo...«

Mlajši kmet v uniformi govori: »Že tretjikrat v poldrugem letu sem na orožnih vajah in mi to že preseda. Naj se obrne tako ali drugače, samo da bo prekletih vaj zame konec!«

»Ampak ti Nemci zdaj so fašisti! Še glava vas zna boleti od njih. Za nas delavce so prav tako kapitalisti kakor tisti domači...« Tako zatrjuje zgaran, neznan človek pri svoji mizi.

5. april

Dopoldne zasmrdi okoli magistrata po sežganem papirju. Iz dimnikov tega poslopja plavajo zogleneli koščki aktov, ki jih zdaj tam uničujejo. Tudi okrajno sodišče in policija sta tam. Po uradih torej že pospravljajo.

Podpisali smo prijateljsko pogodbo s Sovjetsko zvezo. Pozno sicer. Ali bo to razgnalo oblake nad nami vsaj za nekaj časa?

V toplem večeru koraka na novo opremljen bataljon po Cankarjevi ulici proti Teharjem. Pred pošto se vojakom približa stara ženica in zaskrbljena vpraša: »Kam pa vendar greste?«

Noben vojak se ne okrene, le eden zine ves mrk: »Kam? V klavnico!«

Ženica se v strahu pokriža in jadrno pohiti nazaj.

6. april

Ob sedmih zjutraj slišim švicarsko radijsko postajo: »Hitler se je odločil za napad na Jugoslavijo!«

Vrtim gumbe. Še druge postaje javljajo v eter: »Hitler je sklenil kaznovati verolomno Jugoslavijo!«

Vojna!

Čez pol ure najdem več znancev pri poveljstvu vojnega okrožja v Gaberju. Vsi zahtevamo uvrstitev v vojaške enote. Dva oficirja se brezbrižno smehljata:

»Kam se vam vendar mudi? Vojna bo dolga in ničesar ne boste zamudili. Dan ali dva še potrpite! Tudi uniform še nimamo.«

Nad Celjem nemoteno brne nemški avioni. Ob železniški progi proti Laškemu pade nekaj bomb, nato pa še dalje tam pri Zidanem mostu.

Letala mečejo tudi majhne dvojezične letake: »Spodnještajerci! Firer velikega rajha vam prinaša prostost, nov red in blaginjo. Ostanite na svojih mestih! Jamčimo vam osebno svobodo in nedotakljivost imetja.«

Ljudje se spogledujejo in nekdo reče: »Nič hudega ne bo. Jugoslovanska vojska se sploh ne bo borila. Tako nam bo prihranjeno vse gorje.«

Na celjskem kolodvoru se zbira mladina, ki prostovoljno odhaja v borbo, in to so študentje, obrtniki in trgovski pomočniki, delavci, kmečki fantje. Več sto jih je in nekaj starejših je tudi med njimi. Peljali se bodo proti Novemu mestu, takšen je ukaz. Tam jih bodo preoblekli in oborožili. Resni so tudi ob nasmejanih obrazih.

Pet sto Göringovih bombnikov je davi trikrat napadlo Beograd! Požari, ruševine, tisoči ubitih v spanju! Maščevanje nacistov za 27. marec! Radio Beograd molči.

7. april

Mariborski mostovi so zleteli v zrak. Čez Dravo ni več zveze. Po cestah na sever se tu in tam še počasi pomikajo volovske vprege

z vojaki na vozovih. Ali so Nemci že tokraj meje? Kdo bi to vedel? Toda gotovo so. Njihova letala se udobno sprehajajo po našem nebu.

Skozi stranske celjske ulice se že pred jutrom pomikata dva vojaška kamiona, pod plahtami visoko naložena. Hitita proti vzhodu in sledijo jima vojaški vozovi. Ljudje pripovedujejo, da sta oba celjska polkovnika že pred dnevi poslala svojce na Hrvatsko, zdaj pa rešujeta še svoje pohištvo. Celjski polkovniki! V 22 letih ni bilo Slovenca med njimi, vsi pa so skoraj brezplačno stanovali v Westnovi hiši na Savinjskem nabrežju. Fabrikant Westen, ki se mu je ded rodil v rajhu, je jugoslovanski vojski nabavljal kovinaste potrebščine — čelade, bajonete in čutarice. Kadar je beograjski minister vojske prišel v Celje, ga je Westnov avto kar s kolodvora pripeljal v milijonarjevo razkošno vilo. Takšen minister se v Celju sploh nikoli ni srečal s kakim Slovencem. Čemu pač! Vedno je trdno držala zveza med beograjsko čaršijo in tujimi kapitalisti pri nas. Vsi ti so enako pili znoj in kri našega ljudstva.

8. april

Še vedno hodimo zaman povpraševat po pozivnicah.

»Samo še dan ali dva počakajte doma, da vas zanesljivo najdemo! Zdaj pa si raje oglejte našega prvega vojnega ujetnika — nemškega pilota, ki se je blizu Poljčan zaradi defekta spustil z letalom na tla!«

V kasarniški pisarni sedi za mizo mlad Nemec v nekakšni platneni vreči, ki si jo je vzdolž odpel. Masti se s širokim telečjim zrezkom, prigrizuje bel kruh in pije črnino. Vidno mu tekne in zadovoljen je sam s seboj. Nič kaj borben ni videti ...

Po nekam zanemarjenih mestnih ulicah ni več čutiti živega vsakdanjega utripa. Uradi in trgovine ne delajo več redno. Vlaki ne poznajo več voznega reda in vse redkejši so. Mnogo družin z otroki se je umaknilo na varnejše podeželje. Maloštevilnih Nemcev sploh ni več videti. Kar jih ni odšlo čez mejo, so se poskrili. Tu so zdaj zadnje ure njihovega sladkega pričakovanja ...

Celjska kavarna Merkur z okroglimi zidnimi oboki je tudi zvečer nenavadno zapuščena. In vendar, kako je tu še pred desetimi meseci pokal šampanjec na čast firerju in njegovi prekrasni vojski, ki je tedaj vkorakala v Pariz! Koliko petja, objemanja in vzklikanja v pričakovanju njenih novih podvigov! Zdaj pa tišina brez dna. Toda čez dva, tri dni bo tu lahko spet drugače ... Ali pa tam preko Voglajne v prostorih Pri zelenem travniku, kjer so »neodrešenci« slavili svoje praznike. Tam so ob četrtkih kakor njihovi bratje v rajhu jedli skupno enolončnico, prispevke pa žrtvovali za veliko stvar ... In tudi Pri zamorcu in pri Petričku v Liscah bo kmalu spet veselo ...

9. april

Na poveljstvu vojnega okrožja nam končno povedo: »Nehali smo pisati pozivnice. Pospravljamo in odhajamo. Nemci so v Skoplju in Nišu, najbrž tudi že v Mariboru. Bližajo se Beogradu ...«

Pošta izplačuje državnim nameščencem že naprejšnjo plačo za maj in junij, da izprazni svojo blagajno. V šolski zbornici se zadnjikrat zbere učiteljski zbor. Skušamo uganiti dogodke. Vsekakor nam ne bo lahko. Prepričani smo, da fašizem ne bo mogel do kraja zmagovati. Toda kakšen bo po vojni obraz Jugoslavije? Kakšna bo usoda vsakogar izmed nas? Kdo bo s celo glavo in častjo vzdržal skozi vse?

Segamo si v roke in težko nam je, ko naši odhajajoči koraki votlo odmevajo po prostranem poslopju, ki so ga nastlanega s slamo zapustili vojaki. Tu puščamo leta svojega dela, ki ne bi smelo biti zaman ...

V poznem večeru korakam po praznem mestu. Na gaberski strani žari nebo, ko gore skladišča pri Majdičevem mlinu. Vanja vdirajo ljudje in si nosijo domov živila, železnino ... Včasih se zaslišijo detonacije, morda vojska na umiku kje ruši mostove, železniško progo. Nemci so v Mariboru ...

10. april

Tudi v Zagrebu so že Nemci. S seboj so pripeljali ustaškega vodjo Pavelića, ki po radiu napoveduje nekakšno hrvatsko državo. Slovenija nima več zveze z Beogradom. Tako se podira versajska Jugoslavija. Nihče je pravzaprav ne brani, kakor je videti. Vse njene obmejne utrdbe so bile vnaprej izdane Nemcem in Italijanom. Šibke posadke bunkerjev so ostale brez municije. Oficirji so prišli na položaje s civilnimi oblekami v kovčkih, da bi se mogli že tam preobleči in neovirano zbežati. Razsulo do kraja ...

Nekaj volovskih vpreg z vojaki se pomika skozi mesto. Na domove se vračajo pred desetimi dnevi mobilizirani ljudje. Tisti, ki jih je vsega sram, se ogibljejo cest skozi znane kraje. Drugi spet ne prikrivajo veselja nad tem, da je vojna zanje tako hitro in brez škode minila ...

Okrog mesta neprestano poka iz pušk in pa municija, ki jo uničujejo. Trgovine so zaprte. Gostilne še točijo maloštevilnim gostom, ki z resnobo tolmačijo dogodke. Vsakokrat, ko se odpro vrata, pogledajo k njim. Prav tako tudi skozi okna na cesto, kadar po njej zaropota vozilo. Vsak čas utegnejo priti, ko jih nič ne zadržuje na poti ...

Samo za dve uri je propadajoča oblast pridržala petorico celjskih Nemcev, da bi bili nekakšni talci za vsak primer. Potem jih je z opravičilom izpustila. Tudi celjske mostove, sicer podminirane, bodo nepoškodovane prepustili okupatorju. Da ne bo nepotrebne škode in zamere ...

11. april

Mlačen, nekoliko oblačen petek, veliki petek. Po cestah hite bežeči vojaki, deloma že brez orožja. S cest zavijajo v hribovske kolovoze in steze, da se ne bi srečali z nemško motorizacijo, ki bo skoro tu.

Krdelo vojakov stopa skozi Vojnik. Izpred neke hiše se kulturbundovec Johann Kowatsch glasno roga razbiti vojski. Vojaki ga zgra-

bijo in odvedejo v stran. Strel poči in posmehljivec obleži. (Nemci bodo iz njega naredili junaka — mučenika in Aškerčevi ulici dali njegovo ime.).

Z druge strani, iz Koroške skozi Savinjsko dolino že prihajajo v Celje prvi motorizirani planinski lovci divizije generala Lanza. Ura bo kmalu poldne. Na nekaterih hišah se prikažejo hitlerjevske zastave s kljukastimi križi in tudi praporčki po oknih. Pred magistratom se natekajo ljudje. Iz skrivališč lezejo kulturbundovci, vsi živi in celi. Zadovoljstvo sije z lic tudi nekaterim, ki so se vedno šteli k Slovencem.

Malo prej se je v smeri Žalca odpeljal Nemcem naproti avto, ki so v njem celo sedeli celjski okrajni načelnik dr. Zobec, mestni župan dr. Voršič in magistratni ravnatelj Šubic. Kakor so nekoč mesta ob takih priložnostih zmagovalcu izročala ključe mestnih vrat, tako so ti gospodje hoteli prihajajočemu okupatorju izjaviti, da ga Celje pričakuje brez odpora, in se prikloniti njegovi sili.

Krtačar Sager v svoji štajerski obleki že stiska roke prvim do zob oboroženim motoristom, ki so pravkar pridrveli mimo Narodnega doma, vsi v prašnih zelenih plaščih. Smeji se čez ves obraz, o, zdaj je rešen suženjstva pod slovanskim jarmom, on, ki se je njegov oče pisal še Žagar.

In še nekateri so tu, toda večine vodilnih še ni, kajti ti čakajo v Gradcu na sporočilo, da je »Cilli wieder frei«. Vrnili se bodo brez tveganja in bodo tu zvesti sluge gospodi iz rajha. Tu bo spet Paidasch, ta bo zdaj lahko dosegel lep položaj, saj se je vselej dosti trudil in pri tem zanemarjal svojo brivnico. Že jutri bodo tu dr. May, Westen, Stiger, Rakusch, dr. Skoberne, dr. Gollitsch, Himmer, König, Jellenz, Junger, Krell in še drugi iz »Herrenvolka«. Popoldne bodo spet vrste celjskih »Junge« in Jungmädel«, ki predstavljajo bodočnost »Cillija«. (Vodniki teh bodo kmalu v Starem piskru zavihteli korobače nad Slovenci, nad ljudstvom, ki že 1350 let s težkim delom oblikuje lice temu koščku zemlje in na njem redi svoje izžemalce.)

12. april

V mesto ne hodim več. Samo pripovedujejo mi, kako je tam. V sobi berem Zolajev roman »Zlom«, ki sem si ga poiskal prav za te dni. Še žalostneje smo propadli kot trhla buržoazna Francija 1870 pri Sedanu.

Skozi okno zagledam prve tri Nemce. Sede na kamionu, ki pelje po ulici. Mlajši plavolasi ljudje, ki se ozirajo po neznanem svetu. Brez plaščev so in pomaranče jedo. V vsaki okupirani deželi si jih morejo privoščiti vsaj v začetku in še to in ono, česar rajh že leta ne uvaža več, kajti vsa njegova sredstva morajo biti namenjena samo pripravam novih pohodov. Zdaj pa bo le nekaj dni trajalo, da vse takšne dobrine spravijo vase in v pakete domačim, da tudi ti užijejo plodove prelepih zmag. Kamor stopi njihova noga, tja prinaša nov red, to je res, pri tem pa v zameno vzame mnogo in marsikaj ...

Samo pred bližnjo šolo še stopim. Na njenem dvorišču stoje kamioni in poljska kuhinja. Nekaj konj se pase v pomladanski travi. Več vojakov, po videzu preprostih ljudi, vsi v črnih škornjih, se ukvarja tam s stroji in kuho. Na oknih poslopja še suši vojaško perilo.

Po ulicah lepijo in po hišah delijo letake s klicem na delo, na mir, z obljubami nedotakljivosti ljudi in njihovega imetja, s pozivom k oddaji orožja in z grožnjami.

13. april

Velikonočna nedelja z medlim soncem.

Italijani so že dva dni v Ljubljani. Nemci so zagospodovali v Beogradu. Bivši ban Natlačen je včeraj v Celju iskal zvezo z nemškim generalom, verjetno da bi se z njim razgovarjal o novi usodi Slovencev, kakršno pa bo kmalu rad priznal kot neizogibno tudi sam.

S Friderikovega stolpa na Starem gradu plapola nacistična zastava. Tudi z vseh vinogradskih in lovskih vil nemških magnatov po celjski okolici se rdečijo zastavice s kljukastimi križci. Povsod tu sede kulturbundovci z družinami okrog bogato obloženih miz ob petju, radijski glasbi, plesu in košatih besedah. Nekateri so se šele pravkar iz Gradca vrnili v to spodnještajersko deželo, ki je našla svojo pot »heim ins Reich«. Ta prelepa zemlja jih zdaj pozdravlja vsa v pomladanskem soncu in mladem cvetju. Leto 1918 je maščevano, sramota je na veke izbrisana. Wir danken unserem Führer!

14. april

V mesto ne zahajam. Le v bližnjo gostilno na Lavi, kjer prijatelj Drago Naprudnik toči okusen bizeljec, stopim kdaj in izvem kaj. Na poti tja srečujem nemške vojake in vidim, kako jih neki star trgovec Slovenec vsakega posebej ponižno pozdravlja z besedo in dvignjeno desnico.

Ni kaj prida ljudi v gostilni. Naletim tam na starega kmeta iz bližnje vasi. V stari Avstriji je bil nemškutar, po njenem zlomu slovenski klerikalec in občinski odbornik, zdaj pa je spet v svojem elementu, ko se navdušuje.

»Ali ste jih videli? To je vojska! To je narod! To je red! Doživel sem svojo najsrečnejšo veliko noč.«

Srečam tam delavca, ki je preveč pil, zdaj pa tolče po mizi:

»Prekleti učitelji! Dvajset let nas niso hoteli nemško učiti! Zdaj so Nemci tukaj, mi pa z njimi še govoriti ne moremo. Ali naj mar po pasje lajamo? Vse te učitelje je treba pobiti!«

Drago mi tiho pripoveduje:

»Naš geometer Jeras! Kot rezervni artilerijski kapetan je s svojo baterijo onemogočil Nemcem, da bi blizu Ptuja prešli Dravo. Nazadnje so jo prekoračili na njegovih krilih. V sklenjenem obroču si je sam pognal kroglo v glavo. Eden izmed redkih junakov! Tudi semkaj je zahajal in je navadno sedel tamle ob steni pri oknu. Njemu v spomin tole čašo!«

15. april

Še berem Zolajev »Zlom« in skozi okno zrem na sivo poslopje tkalnice, ki je njen lastnik Žid še pravočasno pobegnil pred nacisti neznano kam. Na tovarniškem dvorišču stoje kamioni. Naši vojaki — zdaj ujetniki — tovorijo nanje polne zaboje blaga iz skladišč. Zmagovalčev vojni plen, ki pojde v njegovo deželo.

Več vrtov v naši ulici je še zdaj neobdelanih. Tu stanujejo ljudje, ki se jim večina misli suče okoli usodnih dogodkov zadnjih tednov. Zaskrbljeni so, izogibajo se mestu, večina jih je ob službo. Starejši prevladujejo in dobri Slovenci so. Nekaj njihove mladine je odšlo s prostovoljci. Tu in tam se kdo od teh mladih vrne proti večeru ali zgodaj zjutraj — raztrgan, utrujen, blaten, potem ko se je prebijal čez hribe, da se izmakne neprijetnim srečanjem.

Po osmi uri zvečer smejo biti na ulici le še vojaki in privilegirani izdajalci. Okna po hišah morajo biti zatemnjena, seveda tudi ulice. Tudi vsa ta naša zemlja, ves svet, kar ga je v krempljih fašizma, je zdaj temeljito zatemnjen.

16. april

Popoldne sedim v mali sobi Naprudnikove gostilne poleg svojega nekdanjega profesorja geografa Kožuha. Zdaj mu je 87 let (dočakal jih bo še 7). Gladi si široko sivo brado in mi kramljaje pripoveduje o podvigih raznih nekdanjih tiranov sveta. Aleksander Veliki, Cezar, Džingiskan, Napoleon ... Potem mi zagotavlja, da Hitler ne more veljati za zmagovalca, dokler je še nenačeta moč Rusije in Amerike. Čim pa se zaplete še s tema, mu bo zapisana sodba.

Citiram mu odlomke iz Rauschningove knjige o Hitlerjevih načrtih in metodah. Posluša in zatrjuje: »Razpočil se bo, gotovo se bo razpočil, boste videli ...«

Iz točilnice se nam pridruži gostilničar. Šepetaje pripoveduje: »Pravkar je bil tukaj neki vojak, Dunajčan. Povedal mi je, da so predvčerajšnjim v Celje prišli tudi oni, ki se vojskujejo samo v zaledju. Najraje z nasprotnikom, ki je brez orožja. Prispeli da so gestapovci, esesovci in še drugi s podobnimi imeni. Naj bomo previdni! Spravili se bodo nad civiliste. Najraje delajo ponoči. Tako je bilo še povsod, kamor je stopil njihov škorenj ...«

In prišli so štiri ure nato, »zaviti v plašč temne noči«.

V postelji berem ravno zadnje strani Zolaja, ko malo pred enajsto zvečer zazvoni hišni zvonec. Predme plane patrulja šestih oboroženih mož z dvema uniformiranima kulturbundovcema, ki sta jim kazala pot. Enega poznam, trgovskega pomočnika pri Woggu — Eckschlagerja. Vodeči podoficir naperi vame revolver:

»Oblecite se, da pojdete z nami! Kje imate orožje? Mi vemo, da ga imate! Hitreje! Los!«

Izvlečejo iz omar vse predale, pretaknejo obleko, perilo in knjige. Nekdo si prilasti kos usnja, drugi udari po mojem pisalnem stroju:

»Tudi tole pojde z nami!«

»Čemu me hočete odpeljati?«

»Sovražnik Nemcev ste!«

»Kakšen sovražnik? V moji knjižnici ste lahko videli Goetheja, Rilkeja, Hauptmanna ...«

»Govorili boste pri zaslišanju! Vzemite odejo, hrane za dva dni in cigaret, kolikor hočete!«

Moj sin v postelji sedé ostro gleda po Nemcih in zaškriplje z zobmi. Neki zelenec mu zapreti s pištolo. Hčerka z začudenjem in vse temneje motri početje nepoklicancev. Žena mi najpotrebnejše tlači v nahrbtnik.

Hitro se poslovim.

Zunaj je globoka tema. Šele čez čas opazim ob vrtnih vratih soseda s sedmim oborožencem. Tudi njega so aretirali, torej je vse to široko zamišljena akcija. Stopamo skozi oblačno noč, jaz moram nositi tudi svoj pisalni stroj. V ulici se večkrat ustavimo. Čez dve uri nas je že pet aretirancev, a dveh ni najti, iz vojske se še nista vrnila.

Ko medtem čakamo trije jetniki z dvema Nemcema pred vilo, iz katere naj bi se nam pridružila nova žrtev, se eden izmed članov patrulje — Gradčan — pozanima zame in sploh za razmere pri nas. Čudi se, kako da kljub znanju njihovega jezika nočem biti Nemec. Vprašuje:

»Ali ni tale Spodnja Štajerska bila do 1918 povsem nemška?«

V odgovor mu naštevam rezultate ljudskih štetij in raznih volitev pred 1914, ki pričajo o 90 odstotkih slovenskega prebivalstva na tem prostoru tudi v dobi Avstro-Ogrske. Po prvi svetovni vojni tudi Italijani niso mogli raznaroditi tirolskih Nemcev. Pri nas je tako, da zlasti na podeželju le malokateri človek razume nemško besedo.

»Vidite,« se nekako vdaja mojim argumentom, »če se vi tu ne bi bili uprli že podpisanemu paktu, nas zdajle ne bi bilo tu in vsi vi bi mirno spali doma. Sami niste hoteli biti na strani zmagovalca.«

»Vojna še ni končana,« skomignem z rameni.

»Na svetu ni sile, ki bi nam mogla še ogrožati zmago! Naš firer je ukrenil vse. Vanj verujemo. In vi ste sodnik?« se obrne k mojemu sosedu dr. Požarju. »Organizirali ste procese proti Nemcem?«

Ta se brani: »To pri nas ni bilo mogoče. Nemci so podpirali vsako vlado in vsaka vlada nje. Poznali smo le procese proti komunistom.«

»O marsičem smo drugače poučeni,« zaključuje Gradčan razgovor.

Ura se bliža eni, ko je patrulja opravila v naši ulici. Odkorakamo skozi zatemnjeno mrtvo mesto. Zavijemo proti Narodnemu domu. Iz neke ulice se prikaže podoben sprevod, ki je v njem tudi ženska.

Že smo mimo gruče stražarjev ob vhodu v kasarno. Tirajo nas navzgor v tretje nadstropje. Po vseh stopnicah in hodnikih se razliva modrikasta luč zasenčenih žarnic. V njej vidimo molčeče gestapovske postave z negibno trdimi obrazi pod okroglimi kapami, na teh pa mrtvaška znamenja. Ne, to ni zgolj privid.

Na hodniku stojita gologlava dva celjska Slovenca in se z nosoma dotikata zidu. Neki majhen, rjavo oblečen stražar — bukovinski Nemci so vsi ti rjavčki — hodi mimo njiju s karabinko na rami.

Poženejo nas v močno razsvetljeno sobo. Gestapovci hitro najdejo naša imena v kartoteki, ki so jo prinesli s seboj iz Gradca. Podatki se dokaj dobro ujemajo, le pri onih ne, ki so v zadnjih letih menjali stanovanje. Torej so ti podatki že nekaj let stari. Medtem pretipavajo obleke in držimo roke v zrak. Naše žepne nože, cigarete, vžigalice, pa tudi denar mnogih mečejo na dolge mize in renčijo.

Porinejo me v temo neke bližnje sobe, a že pri vratih zadenem v gmoto teles, natrpanih po tleh. Neki glas vprašuje: »Kdo si?«. Povem. Z druge strani me pokličeta dva tovariša in prijatelja: šolski nadzornik Pestevšek in učitelj Zdolšek. S težavo se stisnem med njiju, na rahlo plast slame, z glavo na nahrbtniku, ogrnjen s plaščem.

Šepečemo si: Kamor pridejo, delajo tako. Zdaj verjamemo. Nekaj sto so nas nocoj. Tega in še tega. Kaj le nameravajo z nami?

Molk. Telesa se prevračajo, nekdo vzdihuje, drugi kašlja. Zatohlo je tu, vendar skozi okno zdaj in zdaj seže k nam pihljaj zraka tam od Savinje, iz parka. Iz svobode, ki je vendar tudi tam ni...

17. april

Samo kako uro je spanec nadvladal moje misli in ko se prebudim, se mi zdi, da se mi bo treba prebuditi še enkrat, če se hočem rešiti mučnih sanj. Toda dani se že in obdaja me neprijazna stvarnost.

Skoraj petdeset nas je v sobi. V jutru šele spoznamo mnoge znance, ki leže ob stenah in še v sredini sobe. Največ je šolancev iz vseh vrst nameščencev, so pa še obrtniki, trgovci, delavci in študenti. Tako se je to noč napolnilo šest kasarniških sob z moškimi, sedma pa z ženskami.

Advokat dr. Hodžar pripoveduje, kako so njega in še nekatere iz Zavodne vodili sinoči najprej do strelišča v Pečovnik in so ta cilj med potjo večkrat imenovali. Na tem mestu so nekajkrat repetirali puške in se posmehovali prestrašenim jetnikom, potem pa so v bližini poiskali še nekega tovarniškega mojstra — Čeha in čez Breg krenili v mesto.

Vstopi neki gestapovec s činom. Naučili so nas že, da mora ob vsakem takem obisku vratom najbližji jetnik na ves glas zavpiti »Achtung!«. Ko se je to zgodilo, vpraša po sobnem starešini, ki ga še nismo imeli. »Prava slovanska čreda brez smisla za organizacijo!« zarohni nad nami. Za starešino si izberemo ravnatelja trgovske šole Marinčka, ki je tu s tremi svojimi sinove študenti.

Nastopati moramo v izravnanih vrstah kar po večkrat na dan in navajati podatke, da jih Nemci ob svoji kartoteki preverjajo. Ponovno navajamo tudi svojo narodnost: »Slowene!«. Premnogim zveni to iz ust ponosno in trmasto kakor morda še nikoli ne.

S sobnega praga si nas ogleduje mlad kulturbundovec, pekov sin, moj nekdanji učenec Katsch z Glavnega trga. Stopim k njemu in mi ves v zadregi slovensko odgovarja na vprašanja. Ponuja mi celo pomoč, če kaj potrebujem. H koncu se mi globoko prikloni in ves zbegan izgine.

Štirje izmed nas tri sto zaprtih odhajajo domov, baje po posredovanju Kulturbunda. Nočejo kazati veselja. Želijo, da jim kmalu sledimo.

Neki esesovec nam ob stenah s škornji razbrca prtljago, da nas pouči, kako naj bodo zloženi ali pa na kljuke obešeni nahrbtniki, plašči, klobuki, odeje. Rajh da bo ves svet s silo navadil reda in tudi nas.

Kaj le bo z nami? Najbrž Hitler obišče Celje pa nas bodo ta čas držali na varnem. Zaslišali nas bodo in izpustili, le redke pa poslali v taborišča. Angleži so vse prepočasni! Kaj le oklevata Sovjetska zveza in Amerika? Svoje misli izražamo v odprtih besedah. Vse tesneje nas povezuje skupna usoda. Vohunov med nami ni.

18. april

V sobi številka 67 nas je 47. Vanjo so nam dovolili postaviti dve stari mizi in štiri klopi, tako da vsaj nekateri lahko sedijo, ko nam je čez dan ležanje na tleh strogo prepovedano. Umivati se v prvih dneh sploh ne moremo. K zidu umikamo slamo, ko tla škropimo z vodo in pometamo z brezovo metlo. Medtem kljub prepihu požiramo ogaben prah.

Preko hišnih streh gledamo v Miklavški hrib, ki se odeva v zelenje. Ko se mu zjutraj z vznožja dvigne megla, vidi profesor dr. Strmšek tam svojo domačijo in celo sina, ki orje njivo.

Neki podoficir razglasi po sobah, da smemo odslej kaditi, toda samo na straniščih, ki obsegajo širok prostor v jugozahodnem vogalu stavbe. Takoj vprašamo, če nam bodo vrnili zaplenjene cigarete, ker nam dovoljenje sicer ne bi moglo koristiti. »Vse se bo uredilo!« nam zagotavlja. Nekdo pripomni, da mu je bila s cigaretami vzeta tudi srebrna doza, ki bi jo rad dobil nazaj. Tedaj pa Nemec vzroji do besnosti: »Nemški vojak ne krade! Zapomnite si to in desetkrat glasno ponovite!«

Večkrat nas obišče mlad človek v črni uniformi in nam govoriči o odrešilnih idejah nacionalnega socializma in Hitlerju, ki hoče zveličati svet. Kovač iz Voitsberga je in je bil po ponesrečenem puču avstrijskih nacistov interniran v Varaždinu, nam pripoveduje.

Včeraj smo jedli samo to, kar smo prinesli s seboj. Odslej pa nam svojci smejo vsako opoldne dostavljati hrano, kajti naši gospodarji je za nas nimajo. In tako se je danes ob dvanajstih pred vhodom v kasarno nabrala množica žena in mladine s polnimi porcijami v cekarjih in aktovkah, opremljenih z našimi naslovi.

Točno pol ure pred eno stražarji odpro vhodna vrata in ob njih se vsa prenesena hrana postavlja v vrste na tla. Štirje zaporniki so določeni, da jo v spremstvu policistov odneso v neko posebno sobo tretjega nadstropja. Tam najprej gestapovci pregledajo vse posode, če ni vmes kako pismo, alkohol ali tobak. Pri tem jim marsikaj ostane v rokah, zlasti pečeno meso in močnate jedi.

Kje dobimo cigarete? Naši stražarji Bukovinci nam jih prodajajo, a postavljajo desetkratno ceno. In vendar so to prav tiste cigarete, ki so nam jih predvčerajšnjim zaplenili. Zdaj jih moramo drago kupovati nazaj. Zdaj sme vsakdo na stranišče, kadar hoče in če je le prostora, kajti Nemci bi radi vnovčili svojo zalogo. Tu se sestajajo znanci iz raznih sob in tu je zdaj dim, da se v njem in v gneči s težavo razgledaš.

Okrog polnoči nas po vseh sobah zbudijo divji kriki »Los!« in kakršni smo, z nataknjenimi čevlji in v zaspanosti še opotečni, moramo na hodnik in v vrste. Gosta množica nas je, a se surovo vzdramljeni ne znajdemo dovolj hitro. Nek štab si nas ogleduje. Berejo naša imena in pozvani izstopajo. Poleg mene zašepeče sokolski starosta dr. Hrašovec: »Morda bodo vsakega petega ali desetega odpeljali in ustrelili. Takšna je njihova metoda . . .«

Čez kako uro nas zapode v sobe, na tanko plast slame, ki komajda prekriva trda tla.

19. april

Kovač iz Voitsberga nam je že nekajkrat napovedal, da v kasarni nismo zato, da bi lenarili, ampak bomo morali tudi delati, kajti koristno delo je prva dolžnost vsakogar v Rajhu in tudi naša, odkar nam po firerjevi volji ni več potrebno pasivno predajanje usodi na orientalski način.

Iz sob odhajajo skupine, ki se večkrat menjajo. Treba je izprazniti mnoge prostore, iztresti slamo iz umazanih slamnjač, zbrati in odnesti naboje, nabojne torbice, iz pisarn pa vse papirje in knjige. Na dvorišču prasketa grmada, ki požira ves ta »ušivi balkanski gnoj« med pokanjem nabojev. Plamen tu ne sme ugasniti, zato ga je treba neprenehno krmiti z vsem tem, kar je izgubilo svojo vrednost. Le vojaško opremo je treba zbirati v posebne kupe ob dvoriščnem zidu.

»Arbeiten! Los!« nas bodre oboroženi zelenci in rjavi Bukovinci, ko na dvorišču vihtimo vile, grablje in lopate ter požiramo prah slame, padajoče iz visokih kasarniških oken.

Stari geometer Didek trpi žejo in se ozira k zadnjim oknom sosednjega Narodnega doma, kjer njegova restavracija ne obratuje več. Končno se tam prikaže ena izmed bivših natakaric in geometer jo takoj z znamenji naprosi za steklenico vina — tistega rdečega haložana, ki mu je z njim postregla vsak večer. Z vilami ji dvigne do rok kovanec, zavit v papir. Kmalu se vrne natakarica s polno steklenico, a zdaj stojita tam blizu dva Bukovinca. Prihiti še gestapovec in napove konec dela za danes. Geometer preklinja, ko mora žejen teči po stopnicah nazaj v tretje nadstropje.

Vso uro moramo pospravljati po sobi in pobrati vsako slamico, kar pomeni: obisk dobimo! In potem dolgo stojimo postrojeni levo in desno po vsem prostoru od vrat do okna. Končno se sunkoma odpro vrata in v nas se upro strmi pogledi skupine uniformirancev. V njeni sredini stoji visok, ledeno bled človek in nas izpod srebrno obšite kape mrko motri skozi očala. Kaj ni to Heinrich Himmler? Brke ima prirezane na

način svojega firerja, ena izmed njegovih desnih rok je. Takšnega smo poznali iz časopisnih slik.

Iz naših ust hoče slišati imena in priznanje narodnosti. Že spet pri vratih, malomarno zamomlja: »Ločili se bomo v miru. V neko »bratovsko slovansko deželo« (te besede je izgovoril z zaničevalno spakljivostjo) pojdete, kajti samo tja spadate, Štajerska pa je bila in ostane nemška dežela!«

Ko nas je celotni štab zapustil, obstojimo še za hip in se spogledamo: »Kam nas hočejo poslati? Na Poljsko? V Srbijo? Ali nam le grozijo in nas varajo? Himmler sam je to bil! Minister rajha in rajhsfirer SS! Sam se je hotel prepričati, kako se tu izpolnjujejo njegovi načrti z nami!«

Več razburjenja je bilo v drugih sobah. Tam je Himmler naletel na imena Reichmann, Steinfelser. Vzkipel je: »Gnusni odpadniki!« Toda Slovenci z nemškimi priimki so se branili: »Moji pradedje niso poznali besedice nemškega jezika! Že mojim prednikom so ponemčili priimek!«

Visoki gost pa je ostro povzdignil glas: »V Evropi, v naši Evropi ne bo več prostora za izdajalce!«

Slišimo, da je v Himmlerjevem spremstvu bil tudi Siegfried Überreither, gaulajter Štajerske.

Beremo mariborski nemški časopis. Vodstvo jugoslovanske vojske, katere klavrni ostanki so bili pri Sarajevu obkoljeni, je včeraj podpisalo kapitulacijo! Kralj in vlada sta že pred tem z vojaškimi letali, polnimi dragocenih kovčkov, pobegnila v tujino!

Iz nas bruhajo ogorčene pripombe:

»Zase so znali poskrbeti! Narod so pustili na cedilu! Izdajalstvo in strahopetstvo! Prav ti so krivi, da smo sramotno, brez odpora propadli!«

Delavec Jaka pa pristavlja poln njemu lastne ironije:

»Na nas delavce so znali streljati, pred fašisti pa so pobegnili! Kraljevine torej ni več in je nikoli več ne bo! Imeli bomo republiko ki pa ji ne bodo vladali kapitalisti!« In dviga stisnjeno pest.

Jaka Vodopivec je bil eden izmed najbojevitejših celjskih delavskih voditeljev. Šele nedavno se je vrnil iz taborišča v Ivanjici. Zdaj je doživel še to, da je med zaporniki v kasarni tudi dr. Vidovič, predsednik celjskega okrožnega sodišča in glava senata, ki ga je zaradi prevratne politične dejavnosti nekoč obsodil. Ko sta se zdaj tu nenadejano srečala, se mu je Jaka žolčno posmehnil: »Kdo bi si mislil, da si bova kdaj še tovariša!«

Vodopivca so policisti včeraj peljali s kamionom skozi mesto, da je prenašal neko pohištvo. Med vožnjo je stal visoko na vozilu in skozi več ulic držal predse pest v komunistični pozdrav. Njegova krepka beseda vliva dosti poguma ostalim, sam pa velja tudi za »izvedenca« v arestantskih zadevah.

Iz Laškega so v kasarno pripeljali dva nabito polna kamiona novih jetnikov. Pravijo, da je tudi v Starem piskru vedno več gneče. Še kapucinski samostan preurejajo v jetnišnico.

20. april

Dokaj sončna nedelja. Hitlerjev rojstni dan. K nam odmeva godba ob trdih vojaških korakih. Sprevod se spodaj na trgu ustavlja, dviga desnice in vpije »Heil Hitler!«, potem nekdo zadirčno izpregovori.

Mi zaporniki delamo ves dan. Zelenci nas tirajo na kasarniško podstrešje, ki v poltemi ni videti kraja njegovemu silnemu lesenemu tramovju. Še iz let prve svetovne vojne leže tu skladi bodeče žice. Dolge drogove, ki jih na debelo prepleta zarjavela žica, trgamo iz visokih kukov. Na vsakem kraju droga poprime po eden in z muko prenašamo to robo navzdol po stopnicah. Policist s puško spremlja vsak par.

Tako dospem tudi jaz na dvorišče in odlagam bodeče breme. Otepam rjo z rok in obleke. Povsod tu je že mnogo različne kasarniške navlake.

Pogled se mi ustavi. Ob kupu jugoslovanskih vojaških čelad stojita dečka, ki sta še pred tremi tedni bila moja učenca. Obema je ime Helmut in sta bila poleg še tretjega v mojem razredu vpisana kot Nemca. Zdaj sta oblečena v črne hlačice in belo srajco, kar je uniforma Hitlerjeve mladine. Očividno ju je stražar pustil na dvorišče, da se poigrata tam, kjer je ležalo toliko zanimivih reči.

Prvi, večji si pravkar na glavo natika čelado, drugi pa se mu veselo smeji, potem pa poskuša še sam. Vtem prvi zagleda mene. Nasmehnem se mu po stari navadi. Vidi me v teh nenavadnih okoliščinah, široko zastrmi in izpusti čelado iz rok. Tedaj me opazi še drugi deček in prav tako onemi. Oba se mi priklonita in me slovensko pozdravita. Obraza sta jima polna groze, ko s povešenima glavama stečeta k izhodu.

Imel sem ju rad kot dobra in pridna fanta. (Pozneje sem izvedel, kar je mati prvega pripovedovala o tem srečanju. Njen sin je tedaj iz kasarne pritekel domov v joku zaradi krivice, ki da se mi je zgodila. Kako je mogoče, kar so mi storili Nemci, če je Hitler pravičen? Ta dan ni mogel jesti in ponoči ne spati. Mladinska uniforma ga ni več veselila.)

To nedeljsko popoldne se pred kasarno nabere dosti ljudi. Vmes so tudi radovedneži, nekateri s posmehljivimi obrazi, ki menda veljajo nam. Več žena in deklet je v zdaj modernih »dirndlskih« oblekah.

21. april

Kovač iz Voitsberga vstopi z nasmeškom in vpraša: »Kdo izmed vas je dober kolesar?« Nekateri se radi javijo, da bi se mogli z vožnjo razgibati izven zaporov in morda celo dobiti stik z domom. »Prostovoljci torej z menoj!« In črni nacist jih odpelje.

Vrnejo se po več urah, vse je izmučilo naporno delo. Iz vseh nadstropij Narodnega doma so prenašali težko pohištvo in ga nakladali na kamione. Zdaj se jeze nad grdo potegavščino in preklinjajo.

V sobo so nam poslali novega stanovalca inženirja Komela, ki nam še ves upehan pripoveduje. Komaj uro prej ga je na cesti srečal

gradbeni tehnik Ledl, kulturbundovec iz Vojnika. Ta je nanj pokazal bližnjemu policistu, da ga je prijel in odvedel v kasarno. Kako bi zdaj o tem obvestil svoje domače?

Pozorno poslušamo, kaj vse se godi v mestu in drugod. Narodnemu domu, stari trdnjavi celjskega slovenstva, bodo povsem zmaličili lepo lice. Porušili bodo pravoslavno cerkev, ki da je simbol srbske strahovlade na Spodnjem Štajerskem. Pri tem seveda pozabljajo, da je ob njeni posvetitvi kumoval sam veliki Nemec Westen in daroval zanjo ves gradbeni material. Proti slovenskim interesom je znal v Beogradu doseči vse ugodnosti zase. Ves državni aparat mu je pomagal dušiti stavke slovenskih delavcev, ki je iz njih koval svoje milijonske dobičke.

Pri pospravljanju omar v kasarniški pisarni je neki esesovec odkril svileno žensko kombinežo, ki si jo Nemci zdaj razkazujejo kot posebne vrste trofejo. Nekdo izmed nas je iz kupa smeti v neki sobi izbrskal srebrno ploščico z vgraviranim napisom »Polkovniku Dragoljubu Mihajloviću ob njegovem odhodu iz Celja 1939 v hvaležnosti Mirko Bitenc, rezervni major«. Ta ploščica je morala biti pritrjena na neki predmet, ki je predstavljal darilo. Nekateri se domislimo: Pred dvema letoma smo slišali, da je celjski profesor Bitenc poklonil s srebrom okovano puško polkovniku, ki je 1938 in 1939 poveljeval celjskemu 39. pešpolku. Očividno je ta ob svojem odhodu v Beograd ni vzel s seboj. Zdaj si je gotovo kak Nemec prilastil puško, pri tem pa je ploščico odvrgel. (Omenjeni polkovnik je poznejši general Draža Mihajlović, minister londonske vlade in vodja četnikov. Bitenc je bil med vodilnimi belogardističnimi oficirji v Ljubljani. Obema izdajalcema je po osvoboditvi sodilo sodišče.)

22. april

V časopisih beremo nova imena celjskih ulic. Deloma so to še stara iz avstrijske dobe. Vrnili so se grof Herman, Luthar, cesar Jožef, Bismarck, Rosegger. Na novo so se pojavili princ Evgen, Tegetthoff in Adolf Hitler.

Strogih vizit je spet več. Še in še preverjajo naše podatke, pri čemer se zelo zanimajo za ostale člane naših družin. Verjetno se bo z nami kmalu nekaj zgodilo. Da bi nas pustili domov, na to ne mislimo več. Da bi nam le ne razbili družin! Vse bolj smo nervozni. Vojna se nam vleče prepočasi in brez dogodkov.

21. april

Ničesar natančnega nam ne povedo. Vemo samo to, da nam z doma le še ta dan lahko prineso kosilo, ker nas jutri ne bo več tu.

Kam? V neko slovansko deželo? Brez družin? Nekdo govori o Dachauu, ki da je vzorno urejeno taborišče z angleškimi stranišči in razkošnimi kopalnicami. Mnogi si žele spremembo že zato, da bi nam prinesla več jasnosti. Tudi bi radi razbremenili svojce, ki nas preskr-

bujejo in jim bo zmanjkalo sredstev. Kmalu izvemo, da ne pojdemo daleč.

Obveste nas, naj se pripravimo na pot. Opoldne nam svojci prineso tudi nekaj suhe hrane, perila in obleke.

»Na dvorišče so prispeli trije veliki avtobusi!« slišimo klice in komur uspe, si jih s hodnika ogleda. Zapustili bomo Celje!

Kmalu po kosilu nas gestapovci kličejo po imenih iz sob, nas razvrščajo in urejajo sezname. Nekaj pred drugo uro se že na gosto tiščimo v vozilih. Sedimo, stojimo in čepimo s prtljago v rokah in se ne moremo ganiti. Z nami potujejo oboroženi spremljevalci.

Več kot tretjina zapornikov ne pojde z nami. Sledili nam bodo jutri, deloma pa jih bodo preselili v Stari pisker in samostan, ki sta že polna Slovencev iz okolice.

Kasarniška vrata so do kraja odprta. Ob dveh se avtobusi drug za drugim premaknejo. Na trgu čaka množica ljudi. Kratko ošinemo njihove obraze, resno zaskrbljeni prevladujejo. Ne vidim svojcev, morda sem jih prezrl, ali pa jih ni tu, kar je še bolje, kajti le še teže bi mi bilo.

Sprevod avtobusov se izogne mestnemu središču in že drvi skozi Gaberje po glavni cesti proti severu. Vojnik, Frankolovo, Konjice. Katera bo nova postaja na poti našega trpljenja?

Na nekem zidu opazimo mimogrede košat plakat z besedilom »Spodnja Štajerska se zahvaljuje firerju!« Tudi mi se mu zahvaljujemo, si misli marsikdo izmed nas. Oči se nam pasejo po pomladanski lepoti pokrajine, ki je še vsa kakor naša. Zdrknemo skozi Slovensko Bistrico.

Pri Slivnici se prijatelju Riku ovlažijo oči, ko pokaže na radizelsko gričevje. Tam je njegov vinograd. »Jeseni boš doma v trgatvi,« ga bodri tovariš. »Vas vse v temle avtobusu povabim tedaj, če bo to resnica,« nam zagotavlja Riko.

Bližamo se Dravi in že zagledamo razbitine mariborskih mostov. Zavijemo navzdol in se po zasilnem lesenem mostu pomaknemo čez reko. Že obstanemo pred zgradbami Meljske kasarne, obdane z zidom in ograjo. Stražar odpahne široka vrata, prepletena z bodečo žico, in avtobusi krenejo na dvorišče. Naša nova postaja je torej Maribor!

Izstopimo iz vozil in se razvrščamo na dvorišču. To je pregrajeno na dva dela in z one strani gledajo k nam gruče razoroženih jugoslovanskih vojakov, ki jih zbirajo k odhodu v ujetništvo. Resno zro k nam in vidimo jim, da so lačni. Nad nami vsemi pa se dviga lesen stolp s stražarjem ob strojnici.

Stopamo v hladno, dozdevno prazno kasarno. Tam in tu stoji na hodniku oborožen stražar in nas nemo motri. Kakor da smo prvi in edini prebivalci velikega poslopja, tako globok molk vlada tukaj.

Razdelijo nas na nekaj docela golih sob prvega nadstropja. Toliko nas je v našem prostoru, da stojimo v gneči in ne vemo, kako naj si bivanje tu uredimo. Mraz nam je od vse te neme praznote, ki nas je sprejela vase.

Nihče ne sme stopiti iz sobe in tako mine ura, mineta dve ...

Tišino pretrga jedek brlizg kovinske piščalke. To je znak za večerjo, nam pove stražar. S porcijami naj se uvrstimo na hodniku.

Gledamo in strmimo: Iz vseh sob, iz vseh nadstropij se po stopnicah in hodnikih premikajo neskončne vrste že več dni neobritih jetnikov s skodelicami v rokah. Z nekaterimi mariborskimi znanci se molče pozdravljamo. Ta kasarna je zdaj »Auffangslager«, kakor ji pravijo Nemci. Tisoč in tri sto nas je danes pod njeno streho ...

Kaj bo z nami? Na to vprašanje si bomo mogli dati prvi odgovor šele po sedmih tednih. Tedaj bodo od tod pričeli v Srbijo odhajati transporti, ki jim bodo priključili tudi naše družine, in tej usodi bodo ušli le redki. Vozili se bomo mimo domačih krajev in tudi še mimo Celja, s silo pregnani iz okupirane domovine. Pretekla bodo štiri težka, a v bratstvu s srbskim narodom tudi lepa leta, ko se bomo mogli — a ne vsi — vrniti na to svojo zemljo. Tedaj bo svobodna, potem ko bomo tudi mi doprinesli svoj delež v borbi, da si z njo odpremo pot v lepše in boljše življenje ...

NOČI OB JEZU

Rudi Lešnik:

OSEBE:

JOŽE VRBNJAK
JURE VRBNJAK
VANE VRBNJAK
KATICA VRBNJAK
ANA VRBNJAK
SONJA
KOMANDIR
RITTER
JUNG
FELDWEBEL
ČRNI SATIR
HITLER SATIR
PARTIZANI
TIHOTAPCI
OKUPATORJI

ČAS:
V mlinu pri jezu na meji med »Nezavisno državo Hrvatsko« in Štajersko.

KRATKA VSEBINA

Vojna ni prizanesla mlinarjevi družini, čeprav si prizadeva, da bi doma dočakali mir. Mlinar Vrbnjak skuša živeti z družino osamljeno, ne da bi se brigal za burne dogodke. Sin Vane, študent, se skriva in izmika vojski. Koleba in dvomi, ker so ga dogodki prehiteli; boji se pogledati resnici odkrito v oči. Vrbnjakovi bivajo na kraju, kjer je zaradi jezu edino prehodna meja med NDH in »rajhom«. Tod tihotapijo sol in tobak, tod drži kurirska pot in tudi Nemci skrbneje pazijo ob šibkejši točki na ograjeni in minirani meji. Hčerka Katica je obveščevalka, pohabljeni sin Jure predrzen tihotapec. Ko neke noči graničarji ranijo kurirko Sonjo, se ta zateče v mlin. Vrbnjakovi se morajo odločiti: predati ranjeno partizanko in sprejeti pečat izdajalcev, rešiti svojega študenta ali izročiti drugega sina tihotapca. Graničarji odženejo tihotapce. Toda v tem ni rešitve. Kurirka Sonja mora obvestiti partizanske ranjence, ker se Nemci odpravljajo na hajko. Sama ne more več na pot. Oče odločno prepreči hčerki Katici odhod, ker noče še povečati nevarnosti. Vane se odloči, sklep je dozorel. Skrivaj zapusti dom. To je za Vrbnjakove najhujši udarec. Neke noči jih Nemci odvedejo. Taborišče ali smrt? Tihotapec Jure se vrne in v uporu najde sebe. Zakoni vojne so kruti, segajo daleč v zaledje in niti nedolžnim ne prizanašajo. In mir? Krila belega golobčka so poškropljena s krvjo.

TRETJA NOČ*

Spokojna noč. Na dvorišču se sprehaja straža, ki kmalu odide na obhod. Sonja spi v skrivališču. Rahla melodija narašča in sanjsko zelena svetloba prelije ves osrednji prostor.

Intermezzo sanj

Sonja vstane. Oblečena je v belo bluzo, modrikasto krilo, bele čevlje. S šopkom cvetic prihaja preko sobe. Na dvorišču se iz teme izlušči Vane v belem trikoju, ves nenavaden in resen. Na roki mu sedi bel golobček s palmovo vejico. Prihaja počasi, kot bi drsel skozi zrak.

SONJA: *Vane! Prihajaš?*

Vane se molče bliža.

Tako dolgo te že čakam.

Vane se resno smehlja.

Zmagal si!

Vane pokaže na golobčka z oškropljenimi krili, z madeži krvi.

Mir je!

VANE: *Krvav mir.*

SONJA: *Vendar je mir! Tako težko smo čakali. Srečni smo.*

VANE: *Mnogo jih je bilo, ki bi radi bili srečni.*

SONJA: *Srečna bova!*

VANE: *Živeli so, ki bi morali biti srečni.*

SONJA: *Vane, tako resen si?*

VANE: *Poglej golobčka: Otožne so njegove oči.*

SONJA: *Da, otožne, ker je videl dosti gorja.*

VANE: *In krvava so njegova krila.*

SONJA: *Oškropila jih je kri. Zdaj je mir, Vane.*

VANE: *Letal je širom preko mest, vasi, travnikov in polj, preko gozdov in rek, toda nikjer si ni mogel odpočiti, si zviti gnezdo. Povsod so ga škropili s toplo krvjo, ki je brizgala naravnost iz prestreljenih src . . .*

SONJA: *Bilo je hudo. Toda, Vane, zdaj si lahko zvije gnezdece, kjer koli želi. Povsod je mir.*

VANE: *Ni več gorečih hiš in staj?*

SONJA: *Ne. Povsod je sonce, nove hiše in mir.*

VANE: *Ne jočejo več otroci brez očetov in mamic?*

SONJA: *Ne. Otroci imajo starše. Veliko je mladih mamic in očetov, Vane.*

VANE: *Kaj se ne skrivajo več ljudje kot podgane v luknjah, da bi ostali živi?*

SONJA: *Ne. Vane, to je minilo. Povsod lahko hodimo kot ptički veseli. Spusti golobčka, naj poleti. Pridi že, tako dolgo sem te čakala.* Sonja ga vabi na pragu, toda Vane se obotavlja.

---

* Odlomek iz drame, predložene celjskemu dramskemu natečaju l. 1960.

VANE: *Čakala si me?*
SONJA: *Seveda, Vane!*
Vane se prične umikati.
Kam odhajaš, Vane?
VANE: *Kam naj dam golobčka?*
SONJA: *Kam? Daj, očistila ga bom. Vse madeže mu sperem, da bo lep lahko letal nad nami.*
VANE: *Ti madeži se ne morejo sprati. Preslabotna si, da bi to storila. Kam naj ga dam? Ne potrebujem ga.*
SONJA: *Naj ostane pri nama, Vane!*
VANE: *Da, tebi je potreben. Drugim je potreben, meni ne.*
Se bliža Sonji.
SONJA: *Kako lep je!*
VANE: *Da, lep! Otožno gleda, toda njegov pogled je oster. Sonja, mene ni sram pred njim.*
SONJA: *Kako čuden si, Vane?*
VANE: *Na, tu imaš golobčka! Ohrani ga lepega, ohrani.*
Vane se umika in steguje roke proti Sonji, ker golobček ni hotel k njej.
SONJA: *Počakaj, Vane! Vrni se.*
VANE: *Golobček ne more od mene. Z menoj hoče, toda jaz ga ne potrebujem več. Poleti golobček k Sonji, poleti k ljudem!*
SONJA: *Ostani; z golobčkom ostani! Rada vaju imam!*
VANE: *Sonja, jaz tudi!*
SONJA: *Rožice sem natrgala zate.*
VANE: *Golobček, tu ostani!*
Potisne golobčka Sonji.
Rožice! Rad imam rožice.
Se naglo umika. Sonja skuša za njim.
SONJA: *Čakaj! Tu jih imaš!*
VANE: *Prinesi jih na moj dom. Vedno jih bom čakal.*
SONJA: *Na tvoj dom?*
VANE: *Golobček ve, kje je moj dom!*
SONJA: *Vane!*
Obstoji in zamišljeno pogleda golobčka.
Morava res sama ostati? Povej mi, zakaj? Ne veš?
Divje pridrvi Hitler-Satir.
HITLER-SATIR: *Golobčka prenašaš. Ne potrebuješ ga in nihče ga ne potrebuje. Proč z njim.*
Ji surovo iztrga golobčka.
SONJA: *Ne! Ne!*
Plane proti njemu. Hitler-Satir jo udari in davi.
SONJA: *Vane!*
HITLER-SATIR: *Prepozno in prezgodaj!*
Močna razburkana glasba. Vane mogočno nastopi.
VANE: *Proč!*

HITLER-SATIR:

Se ozre, se vzravna in prične umikati, dokler se ne zgrudi. Vane pobere golobčka. Sonja ga skuša objeti, toda Vane se umakne.

SONJA: *Vane! Hvala ti, Vane! Na, rožice so tvoje. Na!*

Odhiti za njim. Glasba igra. Svetloba se počasi izgublja. Vse prizorišče je v gostem mraku, dokler ga ne oblije bela svetloba, vendar mrakotna.

Konec Sonjinih sanj

Zunaj oprezno prihajajo Nemci. Na čelu je Jung. Sonja spet leži v skrivališču.

JUNG: *Hier, Herr Feldwebel!*

Stopi k vratom in prične razbijati.

Aufmachen! Los!

Sonja se v skrivališču prebudi.

SONJA: *Kakšne čudne sanje!*

Nemci vdró v hišo. Vrbnjak stopi v sobo.

FELDWEBEL: *Sind sie Frpnjak?*

VRBNJAK: *Da.*

FELDWEBEL: *Kdo je to?*

Pomoli predenj sliko.

VRBNJAK: *Neka ženska.*

JUNG: *Was? Wissen sie nicht?*

FELDWEBEL: *Le dobro poglejte!*

VRBNJAK: *Slabo vidim.*

FELDWEBEL: *Kje imate ženo? Alle Bewohner vorführen! Los!*

Jung in ostali zdrve po hiši. Sonja si pripravi pištolo.

To je vaša žena? Jawohl!

VRBNJAK: *Moja žena?*

Priženejo Ano.

FELDWEBEL: *Ja, sie ist es! Kdo je to?*

ANA: *Jezus!*

FELDWEBEL: *Ste vi ali niste? Was?*

Zadaj kriči Katica.

KATICA: *Pusti me! Svinja!*

Vrbnjak hoče skočiti na pomoč, pa ga podoficir surovo zavrne. Drug vojak zadrži Ano.

FELDWEBEL: *Halt!*

VRBNJAK: *Pustite mi hčer!*

KATICA: *Au, au! Na pomoč!*

ANA: *Otroka mi boste, moj bog ... Katica!*

FELDWEBEL: *Ruhe! Schau nach, was los ist!*

Eden od vojakov skoči in se čez hip vrne z Jungom in Katico.

KATICA: *Svinje! Zverine! Pfej! Mama, mama! Zverine preklete!*

Objame mater in zadržano ihti.

JUNG: *Es war ja nichts! Nur ein Spaß!*

FELDWEBEL:
Zamahne omalovažujoče z roko.
To ste vi. Kje imate sina?
VRBNJAK: *Odpeljali ste ga.*
FELDWEBEL: *Ne vprašujem vas.*
ANA: *Res, odpeljali ste ga.*
FELDWEBEL: *Kdaj?*
VRBNJAK: *Ono noč.*
FELDWEBEL: *Zakaj?*
VRBNJAK: *Zaradi tobaka.*
FELDWEBEL: *So. Ein Schmugler. Kje pa je drugi sin. Der Student, Was?*
VRBNJAK: *Ne vem. Če je še živ, je morda v Italiji. V Ljubljani je študiral. Niti glasu ni o njem.*
FELDWEBEL: *Lažete! To sliko smo našli pri banditu.*
Ana zastoka, zajoka. Katica hlipa.
KATICA: *Mama, ne jočite! Vse bo dobro.*
Sonja vsa preplašena prisluškuje. Solze ji kar same drsijo po licih.
SONJA: *Vane!*
FELDWEBEL: *Čemu jočete?*
VRBNJAK: *Strah jih je, ženske!*
FELDWEBEL: *Vas ni?*
VRBNJAK: *Zakaj bi me bilo? Nič hudega nisem storil.*
FELDWEBEL: *Priznate, da je bil vaš sin bandit.*
VRBNJAK: *To je nemogoče.*
FELDWEBEL: *Bandit je bil.*
Ga močno udari, da se zamaje. Besno kriči.
Vsi greste z nami. Los! Packen sie schnell! Die Packasch!
VRBNJAK: *Kaj smo vam storili? V miru živim in delam. Zakaj nas preganjate? S temi rokami garam in skrbim ... Kaj smo vam storili? Ne grem. To je moje!*
FELDWEBEL: *Ruhe! Packen sie und gehen wir! Hitro. Kolikor boste lahko nosili, toliko vzemite.*
ANA: *Usmilite se nas! Nič vam nismo storili. Stara sem že.*
Poklekne in prosi.
KATICA: *Vstanite, mama! Prosite zaman: ti nimajo srca!*
Vrbnjak se nemo obrne.
VRBNJAK: *Ana, pojdi! Že mora tako biti.*
Nemci se razidejo po prostorih in razmetujejo. Edino straža je na dvorišču in v sobi. Ana in Katica čez čas prineseta culici. Ozirajo se po hiši.
FELDWEBEL: *Fertig! Pojdimo! Los!*
Vojaki so si vzeli klobase, sploh stvari, ki so bile kaj vredne. Zdaj potisnejo družino iz hiše. Vrbnjak in Ana obstojita pred hišo. Vrbnjak naenkrat poklekne in poljubi prag. Ana glasno zajoče.

VRBNJAK: *Zbogom!*

Se ponovno skloni in pobere grudo.

Spremljaj me zemlja domača, zemlja slovenska, do groba!

Podoficir zapira vrata. Vojak lepi nanje pečatni listek. Ana v hipu plane k vratom.

ANA: *Ne grem! Nikamor ne pojdem! Ustrelite me raje. Ne pojdem!*

Hoče v hišo. Nemca jo odrineta. Ona se besno otepa. Katica se medtem zmuzne do obmejnega prehoda in steče. Prvi hip tega niti ne opazijo, šele Jung zavpije.

JUNG: *Halt! Halt! Sie ist schon drüber!*

Steče za njo. Streljajo.

FELDWEBEL: *Zum Teufel!*

Udari Ano, da omahne na tla. Čez čas se Jung ves moker vrne. Oba zvežejo. Vrbnjak stopa zravnano ob Ani. Suvajo ju s kopiti. Ostane samo Jung. Počasi prihaja Ritter.

Schneller! Sie werden uns schon kennenlernen! Los!

RATTER: *Arme Leute! Siromaki!*

JUNG: *Was? Das junge Kätzchen ist uns entwischt. Verflucht!*

Spet je vse mirno. Sonja joče v skrivališču.

SONJA: *Odpeljali so jih, Vane!*

Počasi bledi svetloba. Graničarja odhajata.

KONEC TRETJE NOČI

DO POSLEDNJE NOČI

Glasba igra otožno. Vse je osamljeno. Sonja na pol sedi v skrivališču.

SONJA: *Nikogar od nikoder. Noga me boli. Kaj je z našimi?*

Se trudi, da bi vstala. Noga je zatekla. Ne more je premakniti.

Streljala bom, da koga prikličem. Če ne bi prišla sem, bi ostali. In Vane bi živel. Kdo je kriv. Nikogar ni. Prazna hiša. Sama sem pokopana tu.

Se prime za glavo in obupano vzlekne vznak. Glasba igra in spet se temni. Tema.

Glasba je spet močnejša. Graničarja sta na dvorišču. Eden sedi na pragu. Sonja se plazi po tleh. Nogo komaj vleče za seboj.

SONJA: *Vode! Tako sem žejna. Trudna. Kje ste, ljudje! Mama! Pridem, že grem. Kako dobra je voda pod našim gabrom.*

Rahlo zapoje.

»Deklica je po vodo šla,
na visoke planine...« Da, po vodo, vodo!
S kanglico rdečo... na visoke planine...
Na planine moram, tam so naši. Tam je Vane!
»Na juriš, na juriš, o hej, partizan,
pred tabo svobode je dan!«

Sonja se skuša vzpeti, pa omahne. Graničar se vznemirjen dvigne. Plaho se ozre naokrog. Odhajata oba.

Leži na tleh in stoka.

Ne, nisem kriva. Vojna je. Prekleta vojna!

Glasba rahlo otožno spremlja zatemnitev. Nekaj trenutkov je tišina.

Glasba spremlja osvetlitev. Sonji se blede, da vidi prikazni.

SONJA: *Vane, čakaj! Čakaj me! S teboj grem. Nočem sama ostati. Čakaj me! Kam hitiš? ...*

Nemci! Nemci! Beži! Joj, beži! Pusti me, beži! Reši se, ti se reši! Mene pusti!

Da, tovariš komandir, naloga je izvršena! Tovariši so rešeni. Vidiš, to je Vane! Dober borec bo, čeprav se je skrival ...

Razumem, tovariš komandir!

Mama! Samo vode ... malo vode ...

Vane, pridi! Pri-di! ... Dobro je, dobro ...

Zunaj šepaje prihaja Jure.

JURE: *Hudiči!*

Odločno strga pečat in vlomi v hišo, s sekiro.

V sobi postoji. Potem se spomni na skrivališče in ga odpre.

Vi ste še tu?

SONJA: *Kdo je? Proč! Mene ne boste!*

Pograbi pištolo in hoče ustreliti. Jure jo zgrabi za roko, strel sfrči mimo.

JURE: *Jaz sem Jure! Nisem Nemec! Vanetov brat! Vrbnjakov sem.*

SONJA: *Vanetov brat?*

JURE: *Da. Vanetov brat. Zaprli so me, pa sem jim ušel, ko so me vodili proti Celju.*

SONJA: *Vode!*

JURE: *Takoj jo prinesem. Potrpite!*

Vzame pištolo in gre iskat vodo.

SONJA: *Vodo!*

Se kmalu vrne z lončkom vode.

JURE: *Sirota! Hitro pijte! Proč morava, da ne pridejo Nemci.*

SONJA: *Nemci! Odpeljali so jih.*

JURE: *Že vem. Vse. Prekleti!*

SONJA: *Kriva sem. Jaz sem kriva!*

Začne ihteti.

JURE: *Česa bi bila kriva? Molčite!*

SONJA: *Če mene ne bi bilo ...*

JURE: *Ni res! Nihče od nas ni kriv.*

SONJA: *Vane! Šel je! Vane!*

JURE: *Plačam jim, hudičem!*

SONJA: *Sredi noči so vdrli. Kričali so in razbijali. In mama ...*

JURE: *Naša mama! Naj bom še taka pokveka, to jim plačam.*

SONJA: *Katico so tepli. Tako je kričala.*

JURE: *Hudiči!*

SONJA: *Tovariš, ko bi mene ne bilo sem ...*

JURE: *Vseeno. Zdaj vem ... zdaj vem ... Zgodilo bi se, morda pozneje, toda zgodilo bi se ... Pojdiva! Čakaj, pogledam za nečim, da te laže odnesem!*

Po dvorišču prihajata Jung in Ritter.

Jure jih opazi skozi napol odprta vrata. Bliskovito pograbi sekiro in se pritaji za vrati.

Nemca se previdno ozirata. Jung pokaže na vrata.

JUNG: *Schau!*

Hitro skoči k steni in pripravi orožje. Nasproti skoči Ritter.

Geh! Schau nach!

Ritter se obotavlja, kakor da se boji.

Nu!

RITTER: *Verfluchter Krieg! Ach was! Warum denn?*

JUNG: *Was sprichts du?*

RITTER: *Nichts, zum Teufel!*

Počasi odpira vrata. Tišina. Jure z dvignjeno sekiro čaka. Ritter oprezno vstopa. Je že v sobi in pravkar posveti z baterijo. Jure zamahne in Ritter se s stokom zvali po tleh.

Oh!

Jung se skuša naglo umakniti.

Jure ustreli skozi okno. Razvije se kratka bitka.

JURE: *Za Vaneta! Za Katico!*

Jung omahne! Sonja je med tem že po vseh štirih priplezala do sobe.

JURE: *Zdaj pa brž od tod! Odnesti te moram. Hoditi ne moreš?*

SONJA: *Ne. Mene pusti, kar sam pojdi!*

JURE: *Ne govori tako! Odnesem te, pa čeprav v košu.*

Zunaj se plazijo postave. Partizani. Med njimi je Katica.

KOMANDIR: *Tu nekje so streljali.*

KATICA: *Tu sem doma.*

KOMANDIR: *Glej, tu leži eden.*

Se ustavi ob Jungu.

Mrtev.

KATICA: *Poznam ga. Graničar, ki je bil najhujši.*

KOMANDIR: *Vzemi puško.*

Jure in Sonja prisluhneta.

JURE: *Beživa!*

KATICA: *Pojdi v hišo.*

SONJA: *Naši!*

JURE: *Katica!*

Plane pokonci.

KATICA: *Jure!*

Se veselo pozdravljajo.

KOMANDIR: *Pohiteti moramo, tovariši!*

Da si le živa! V bolnico te spravimo!

Hitro poberejo Nemcema orožje.

Odhajajo.

KATICA: *Ta, Ritter, ta je bil dober.*
KOMANDIR: *Vojna ne izbira.*
SONJA: *Da, Vane! Ko je odhajal, je dejal, da ga ne bo sram pred golobčkom miru. In res ga ne bo!*
KOMANDIR: *Da. Krvav bo z vejico miru!*
JURE: *Še kako krvav!*
Si oprta Ritterjevo puško in krene.
KOMANDIR: *Katica, oprosti!*
SONJA: *Katica, oprosti!*
KATICA: *Pojdimo, sestra! Vrnili se bomo!*

Danes že skoraj ni več družbene dejavnosti, ki bi se mogla opravljati in razvijati, ne da bi se vedno bolj ne spajala in prežemala z znanstveno-raziskovalnim delom, ne da bi se naslanjala na znanstveno osnovo. To je z ene strani rezultat družbenega razvoja kot takega in razvoja proizvajalnih sil, z druge strani pa rezultat razvoja znanosti same. Sodobna družba je sposobna, da svoje probleme rešuje na osnovi znanosti in znanstvenih rezultatov.

Milentije Popović,
Društveni aspekti naučno-istraživačkog rada
(Socijalizam 1960, br. 1)

SLOVENSKA NARAVNA ZDRAVILIŠČA IN NJIHOVA RAZVOJNA PERSPEKTIVA

Prim. dr. Rudolf Leskovar
direktor Zavoda za balneologijo LRS

Obširna snov in raznolikost področja, ki ga zajema tema, narekuje naslednjo opredelitev:

1. Zdravstveni pomen naravnih zdravilnih sredstev
2. Opredelitev naravnih zdravilnih sredstev
   a) naravna zdravilna sredstva tal: naravne zdravilne vode, naravni zdravilni plini, naravni peloidi (zdravilna blata);
   b) naravna zdravilna sredstva klime.
3. Kako delujejo naravna zdravilna sredstva.
4. Katera naravna zdravilna sredstva nudi narava v Sloveniji.
5. Perspektiva razvoja slovenskih naravnih zdravilišč.
6. O zdravstveni opremi naravnih zdravilišč.
7. Položaj balneoterapije — zdraviliškega zdravljenja — v sodobni medicini.

ZDRAVSTVENI POMEN NARAVNIH ZDRAVILNIH SREDSTEV

Slovensko ozemlje je zelo bogato z naravnimi zdravilnimi sredstvi, ki so posebno nakopičena v celjskem področju. Pred kratkim sprejeta republiška zakona o naravnih zdravilnih sredstvih in o zdraviliščih dajeta osnovo za smotrnejši razvoj naših zdravilišč, po drugi strani pa preidejo vsa zdravilišča v pristojnost komun. Tu se bo moralo večje število državljanov poglobiti v problematiko zdravilišč. Zato je menda primerno, da kot dolgoletni zdravstveni delavec iz tega področja prikažem v potrebnem enotnem obrisu celotno problematiko, ki sega deloma v specialno stroko medicine, v balneologijo, sega pa prav tako v praktična organizacijska področja.

Z naravnimi zdravilnimi sredstvi zdravimo skoraj izključno kronične bolezni. Že sama beseda pove, da gre za zdravljenje bolezenskih dogajanj in sprememb, ki imajo v sebi tendenco trajne okvare, občasnih poslabšanj ali celo stalno napredujočega procesa, ki dovede do končnih nepopravljivih defektov, invalidnosti ali celo smrti.

Splošno se ne zavedamo obsega in pogostnosti kroničnih bolezni. Bolj pozorni postanemo le, če na posamezniku od blizu opazujemo, kako kronična bolezen poteka. Pozorni postanemo, če nas opozorijo ekonomisti na ogromno gospodarsko škodo, ki jo povzroča izpad delovne sile zaradi kroničnih bolezni.

Točnih podatkov, ki bi omogočali primerjavo obsega kronične obolelosti prebivalstva, je malo na razpolago. Prišel sem do statističnih podatkov za USA[1] za leto 1937 in za Slovenijo[2] za leto 1956. Navedeni so v tabeli 1. Glede Slovenije bi tabelo dopolnil z ugotovitvami, da je od celotnega izpada 3,830.939 delovnih dni odpadlo na porodnice 774.039 delovnih dni, nadalje na poškodbe pri delu in izven dela 1.921.737 delovnih dni tako, da ostaneta za našo primerjavo 3,909.202 delovna dneva, ki sta izpadla iz produkcije zavoljo kroničnih bolezni.

Statistika zdravstvene uprave USA pa zajema izpad 696,200.000 delovnih dni, ki jih v tabeli primerjamo z izpadom delovnih dni v Sloveniji glede na skupine bolezni in v %. Ti se nanašajo na celotni izpad zavoljo kroničnih bolezni. Gre za približne vrednosti, ki dovoljujejo tudi orientacijsko primerjavo.

Tb. 1.: Izpad delovne sile zavoljo kroničnih bolezni v Sloveniji (1956) in v USA (1937), izražen v % celotnega izpada delovnih dni

LRS		USA	Vrsta kronične bolezni	Število primerov (LRS)
14	(5,6)*	19	živčne in duševne bolezni*	308.228 (116.673)*
20		14	revmatične bolezni	446.717
1,2		12	bolezni srca	22.733
4,2		5	bolezni ožilja in visokega pritiska krvi	143.974
6,2		8	rakaste bolezni	93.706
4,2		4	ledvične bolezni	95.263
4,2		3,5	bolezni ženskih organov	94.575
1,4		3	astma	31.812
2,4		3	bolezni jeter in žolča	48.108
15,5		2,5	čir in želodčne bolezni	273.093

To se pravi, da odpade okrog 75 % izpadlega delovnega časa na kronične bolezni, ki se zdravijo v naravnih zdraviliščih. Nadalje nam gornja tabela nazorno prikazuje, da se struktura kroničnih bolezni pri nas v Sloveniji zelo približa onim v industrijsko visoko razvitih USA. Bistveno razliko ugotovimo pri višjem odstotku bolezni kosti in gibal pri nas kakor tudi izrazito večje število želodčnih bolezni. Prav tako pa nam gornje številke povedo, da je samo v Sloveniji še in še pacientov s kroničnimi boleznimi, pri katerih bi prišla v poštev kura v naših naravnih zdraviliščih, ali drugače povedano, če uspemo v zdravljenju kroničnih bolezni smotrno uporabiti naravna zdravilna sredstva, potem nam ni treba iskati zdravil drugod, saj so ugotovili za tovrstno zdravljenje v Nemčiji,[3] da uspe delazmožnost v taki meri povečati, odnosno nastopanje prezgodnje invalidnosti tako odmakniti, da se en do dvakratna kura na leto izplača tudi iz finančnih vidikov.

* V oklepaju je navedena skupina bolezni perifernega živčevja, kjer pride zdraviliško zdravljenje v poštev.

KAJ SO NARAVNA ZDRAVILNA SREDSTVA (OPREDELITEV)

Čeprav še nimamo za našo državo veljavnih definicij o tem, kaj so naravna zdravilna sredstva, je naša ustrezna strokovna komisija v zveznem merilu, pri kateri sem sodeloval, že sprejela internacionalno uveljavljena načela. Zato moramo računati z naslednjo opredelitvijo:

a) **Mineralne vode** imenujemo tiste, ki vsebujejo več kot 1 gr trdih sestavin — rudnin na 1 kg vode. Rudnine so večji del v vodi disociirane, imajo torej električni naboj, in sicer imajo kationi (Na, K, Li, Ca, Mg, Fe, Mn, Al idr.) pozitiven, anioni (Cl, SO_4, HCO_3) pa negativen naboj. Prevladovanje ene ali druge skupine jonov daje vodi kemični značaj, nakazuje ji pa tudi njeno medicinsko uporabnost. Obstaja nešteto možnosti kombinacij anionov in kationov in s tem prav tako sistematizacije voda. Nekatere sestavine dajo vodi tako izrazito karakteristiko, da jo prištevamo k mineralnim vodam tudi, če je vsebuje izpod 1 g/kg vode. Sem spada železo, arzen, žveplo, jod, radijska emanacija. V tab. 2 so prikazane mejne količine za karakterizacijo posameznih voda. Tam je glede anionov in kationov razvidna razpredelnica, po kateri so se označevale doslej mineralne vode po skupinah.

<table>
<tr><td colspan="2"></td><td colspan="3">Mineralne vode = 1 g trdnih snovi na 1 kg vode</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td colspan="3">Anioni</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td>HCO_3</td><td>Cl</td><td>SO_4</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Kationi</td><td>Na</td><td>alkalične vode</td><td>muriatične vode</td><td>salinične vode</td></tr>
<tr><td>Ca</td><td rowspan="2">zemne vode</td><td rowspan="2">klorkalcijske vode</td><td>sadrene vode</td></tr>
<tr><td>Mg</td><td>grenčice</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Vode, ki jih označuje posebno aktivna sestavina</td><td colspan="4">Kislice = 1 g proste CO_2 na 1 kg vode</td></tr>
<tr><td colspan="4">Železne vode = 10 mg železa (Fe) na 1 kg vode</td></tr>
<tr><td colspan="4">Arzenske vode = 0.7 mg As na 1 kg vode</td></tr>
<tr><td colspan="4">Žveplene vode = 1 mg titriranega žvepla (S) na 1 kg vode</td></tr>
<tr><td colspan="4">Jodne vode = 1 mg joda (J) na 1 kg vode</td></tr>
<tr><td colspan="4">Radioaktivne vode = 10 Mache-jevih edinic na 1 kg vode</td></tr>
<tr><td>Vode, ki so pri izviru tople</td><td colspan="4">Terme = + 20 °C</td></tr>
</table>

Ker pa po tem načelu niso zajete kombinacije, kadar gre za izdatno navzočnost več komponent, so prešli na princip, da se izvrši klasifikacija na podlagi milival % (mg — ekvivalent %). Upoštevajo se samo joni, ki so navzoči v količini preko 20 milival %, naštevajo se po vrstnem redu kationi-anioni in po upadajoči množinski zaporednosti. Milival % se nanašajo tako na katione = 100 %, kakor na vsoto anionov = 100 %.

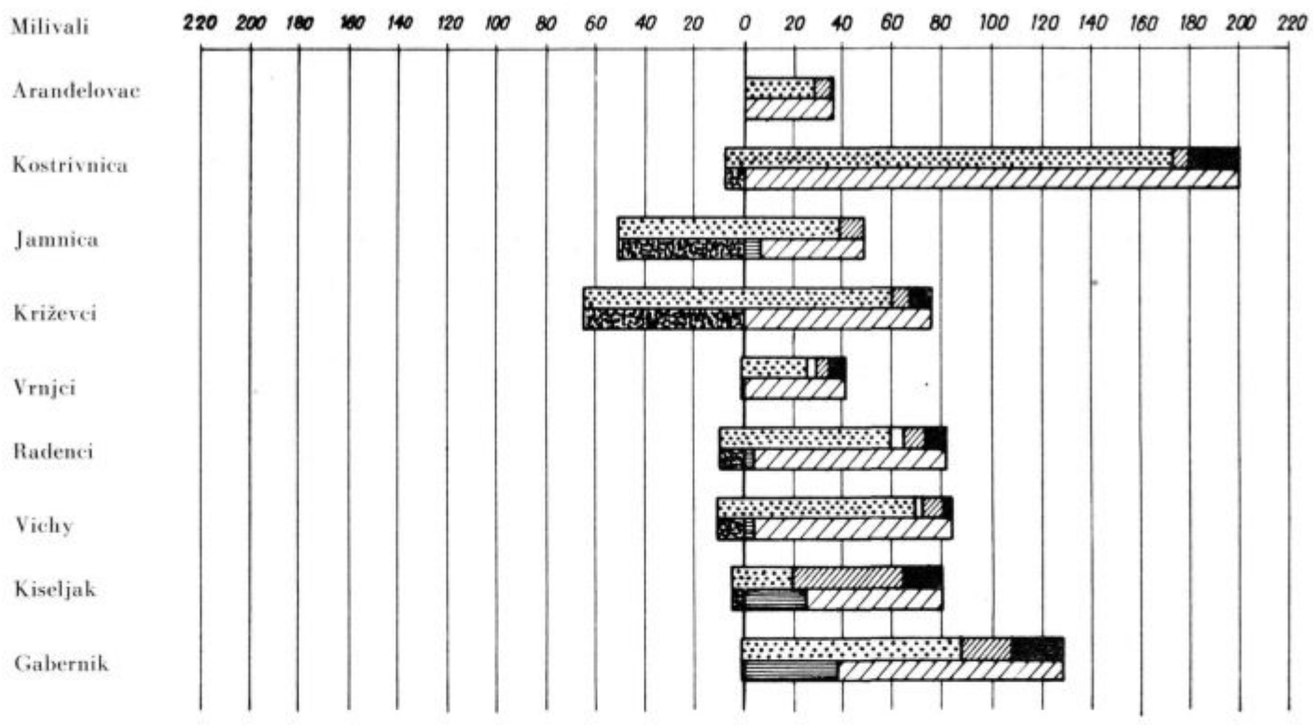
Milivali
Arandelovac
Kostrivnica
Jamnica
Križevci
Vrnjci
Radenci
Vichy
Kiseljak
Gabernik
220 200 180 160 140 120 100 80 60 40 20 0 20 40 60 80 100 120 140 160 180 200 220

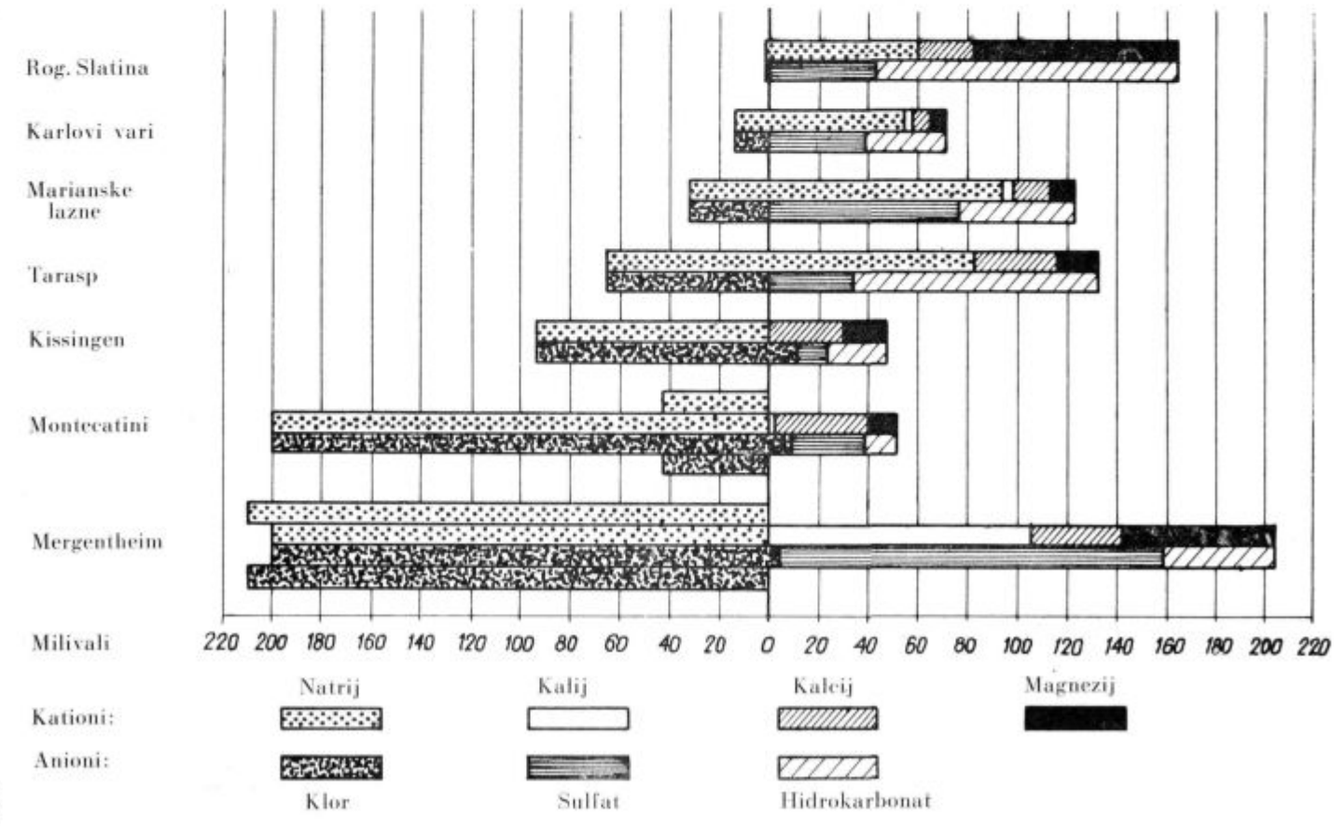
Rog. Slatina
Karlovi vari
Marianske lazne
Tarasp
Kissingen
Montecatini
Mergentheim
Milivali
220 200 180 160 140 120 100 80 60 40 20 0 20 40 60 80 100 120 140 160 180 200 220
Natrij
Kalij
Kalcij
Magnezij
Kationi:
Anioni:
Klor
Sulfat
Hidrokarbonat

Naj nam opredelitev ponazori primer analize vrelca vode Donat. Analitik je ugotovil glede na sestavine, od katerih tu navajam samo poglavitne, naslednje:

		mg	milival	milival %
Kationi	natrij	1463	63,6	37
	kalcij	438	21,8	12
	magnezij	999	82,2	48
			168,8	100
Anioni	sulfat	1959	40,7	23
	hidrokarbonat	7690	126,0	74
	skupaj	9726	168,8	100
	Prosta CO_2	2008		

Po stari klasifikaciji spada ta voda med alkalno (Na) — zemljoalkalno (Ca + Mg) — salinske (SO_4) kislice (CO_2). Po novi klasifikaciji[5] pa k magnezij — natrij — karbonat — sulfatnim kislinam. Če upoštevamo samo anione,[6] kakor je to izvedeno na priloženem zemljevidu z zdravilišči, pa štejemo vodo Donat h karbonatno-sulfatnim vodam.

Kot naravni **zdravilni plini** pride v poštev ogljikova kislina, ki ponekod prihaja kot plin neposredno iz zemlje (mofete), večji del pa ga v zdravilne namene pridobivamo kot stranski produkt iz mineralnega vrelca (n. pr. v Rogaški Slatini).

Naravni **peloidi** (zdravilno blato) so anorganske ali organske snovi, ki so nastale zaradi geoloških dogajanj in jih nahajamo v drobnozrnatem stanju bodisi že po naravi ali pa jih lahko tako priredimo z enostavnim postopkom. Uporabljamo jih bodisi za muljaste ali kašaste kopeli in za obloge. Z določenimi analizami ugotavljamo njihove fizikalne in kemične lastnosti.

Tab 3.: Klasifikacija peloidov
(po Benade-ju)

I. ZDRAVILNI SEDIMENTI — Podvodno odkladanje

a) BIOLITI

Nastali so iz organskega materiala ali ob sodelovanju organizmov

ORGANOGENI:

pretežno organskega sestava

1. Šote:
   šota iz višinskega barja
   šota iz gozdnega barja
   šota iz nižinskega barja
   barska zemlja (do 40% miner. primesi)
2. Organski mulji:
   sapropel = mulj-gnilina (do 40% organ. snovi)
   Gyttja = mulj-polgnilina (plankton, alge, kitin, črepinje školk).

pretežno mineralnega sestava

3. Grezi:
   liman, obalna rečna grez
4. Vrelčni mulji:
   termalni mulji (n. pr. fango iz Bataglie, Pistyanov, celjski bentonit)
5. Krede in apnenci
6. Rude (oker, pirit)
7. Pene (kremenova pena)

b) ABIOLITI

Nastali z odlaganjem čiste mineralne snovi.

MINEROGENI:

1. Sedimentna glina 2. Pesek

II. ZDRAVILNE ZEMLJE — Preperelostni produkti rudnin

Preperele gline, ilovice, mergel, puhlica, puhlična glina.

Tabela 3 nam kaže opredelitev peloidov.

b) Naravna zdravilna sredstva **klime** uporabljamo v zdravilne namene:

1. v klimatičnih zdraviliščih
2. v morskih zdraviliščih
3. v zračno-vodnih zdraviliščih n. pr. po Kneippu.

Za priznanje zdravilnosti je potrebna klimatično meteorološka analiza in medicinsko-klimatološka strokovna ocena glede na indikacije in kontraindikacije.

Tudi za zdravstveno presojo okrevališč in letovišč se je treba naslanjati na klimatološke podatke.

Za priznanje vseh naravnih zdravilnih sredstev je torej bistveno, da jih spoznavamo z analizo, s kemičnimi in fizikalnimi metodami in da se vedno znova prepričamo o njihovi zdravilnosti.

KAKO DELUJEJO NARAVNA ZDRAVILNA SREDSTVA

Na tem mestu se moremo seveda omejiti samo na nekatere ugotovitve sodobne balneologije, ki nam koristijo pri razmišljanju o naši temi.

Voda **toplic** se po svoji kemični sestavini večinoma ne razlikuje od navadne studenčnice ali od vodovodne. Ima pa biološke lastnosti, ki jih slednje nimajo. Tako n. pr. vpliva voda toplic na klitje semen[7], razvoj jajčec amfibij[8] pa tudi na človeku so ugotovili reakcije, ki jih z navadno toplo vodo ne ugotovimo. Eden vzrokov je videti v spremembi, v polimerizaciji molekul vode pod vplivom toplote in pritiska v podzemlju in v lastnosti vode, da se v kopeli resorbira skozi kožo.[9]

Na organizem deluje vzpodbudno in zato uporabljamo toplice zoper zgodnje starostne težave in obrabljenost gibalnega aparata. Vzgon vode in protikrčni učinek toplote uporabljamo v sistematični kopalni kuri, za razgibavanje pri omejitvah gibljivosti po okvarah na gibalnem aparatu, sklepih, mišicah, tetivah. Zelo uspešno se je izkazala podvodna gimnastika, ki jo uporabljamo predvsem skupinsko in jo je medicinska rehabilitacija z dodatnimi napravami razvila do visoke stopnje. Tudi pri zdravljenju lažjih motenj krvnega obtoka, lažjih stopenj povišanega krvnega pritiska se je zdravljenje s kopelmi v toplici izkazalo.

Radioaktivni vrelci vsebujejo večinoma samo plinasti del, ki nastane pri razpadanju radija, t. j. radijsko emanacijo, ki jo splošno

imenujemo tudi radon. Ta stimulira organe z notranjo sekrecijo (hormone), zato slovijo ti vrelci pri zdravljenju starostnih težav. Izrazito zmanjšujejo bolečine, kar pride prav pri revmatičnih in živčnih vnetjih. Uporabljamo jih na več načinov, tako s kopanjem, s pitjem in z inhalacijo.[12]

Žveplene kopeli so preizkušeno zdravilo pri revmatičnih boleznih tako vnetljivega kakor degenerativnega postanka. Pri teh boleznih so ugotovili pomanjkanje tkivnih gradbenih elementov, ki vsebujejo žveplo. V novejših preiskavah so z uporabo markiranega, radioaktivnega žvepla ugotovili, da se iz zdravilne vode resorbirano žveplo kopiči in odklada ob kosteh, sklepih in veznih tkivih.[10] Nadalje uspemo z žveplenimi kopelmi podpirati hormonalno terapijo pri revmatičnih boleznih. Zdravilne so tudi pri ženskih boleznih ter že od nekdaj pri kožnih boleznih.

S pitjem železnih voda dosežemo, na prijetnejši način kakor s farmacevtskimi preparati, zdravilno delovanje železa.[11 13] Železo pospešuje nekatere biokemične procese v organizmu, je sestavni del rdečih krvnih telesc in draži kostni mozeg, da jih ustvarja.

V stanju akutnega pomanjkanja železa se bomo seveda poslužili hitro delujočih farmacevtskih preparatov, ki se dajo injicirati. Pitne kure železnih voda so se izkazale tudi pri zdravljenju ženskih bolezni, pri prebavnih motnjah, neurozah, posebno tudi v rekonvalescenci po boleznih.

Arzenske vode dražijo kostni mozeg podobno kot železo, da se poveča tvorba rdečih krvnih telesc, iz druge strani pa zavirajo procese zgorevanja ter nekako ublažijo delovanje hormona žleze ščitnice. Zato to vodo uporabljajo pri zdravljenju hipertireoz (Basedovljeva bolezen), živčne izčrpanosti ipd.

Kisle vode v ožjem smislu besede t. j. **kislice** uporabljamo za kopeli zaradi lastnosti ogljikove kisline, da prodira skozi kožo. Tu povzroča razširjenje lasnih glivic pa tudi manjših arterij, kri se umakne na periferijo, kjer so zboljšane razmere za krvni obtok. Srce začne počasneje, toda izdatnejše utripati. To pa razbremeni in zboljša krvni obtok v samem srcu. Zato pomagajo te vode pri oslabelosti srca in krvnega obtoka, pri povišanem, toda še ne fiksiranem krvnem pritisku ipd.

Mineralne vode delujejo s svojimi različnimi joni, ki pa se med seboj v delovanju deloma podpirajo deloma zavirajo. Tako lahko iz kemične analize dobimo le približno predstavo o njihovem posebnem delovanju.

NaCl in CO_2 n. pr. dražita in pospešujeta želodčno sekrecijo, istočasno navzoč natrijev bikarbonat jo blaži. Kalcij in magnezij delujeta proti vnetjem bodisi v prebavni cevi (n. pr. pri želodčnem in črevesnem katarju), bodisi ob izločanju preko sečil (pr. pri vnetju mehurja in ledvične čaše). S tem da se spremeni kislost urina, pospešijo karbonatne vode, posebno v kombinaciji z CO_2, topljivost ledvičnega peska.

Čim vsebuje mineralna voda večje količine sulfata, stopi v ospredje njeno delovanje na žolč, ki ga jetra pod vplivom vode pospešeno izločajo, te vode delujejo na presnavljanje v samih jetrih (zdravljenje vnetja žolčnika, hepatitisa ipd).

Zaradi težje resorbcije sulfata, posebno v zvezi z magnezijem in kalcijem, delujejo te vode, čim so dovolj koncentrirane, odvajalno.

Ker v različnih mineralnih vodah nahajamo iste sestavine, le v drugih količinah, se ne bomo čudili, da toliko mineralnih voda pomaga pri istih boleznih.

Peloidi (zdravilna blata), ki jih uporabljamo kot obloge ali pa več ali manj goste delne — in polne kopeli, prenašajo na svojstven način toploto, kar je bilo ugotovljeno tudi na bližnjem peloidu tuheljskih toplic,[60] in tako zdravilno delujejo. V šotah nahajamo pogosto ženske hormone, ki pri uporabi tovrstnih kopeli zdravilno sodelujejo, posebno še pri zdravljenju ženskih boleznih. Zadnji čas so ugotovili, da peloidi po kemični poti zavirajo ferment hialuronidazo[14]. Ta razkraja v veznem tkivu hialuronsko kislino, ki igra važno vlogo kot tesnilo veznega tkiva, in tako pospešuje proces vnetja.

Naravna zdravilna sredstva klime. Čeprav so preiskani in znani različni učinki klimatskih faktorjev[15] kakor sončnih žarkov, temperarature in njenih razlik, njene odvisnosti do vlage, dražljaji ohlajevanja, atmosferske primesi (aerosol), jonizacija zraka itd., je vendar težko navesti, kaj je zdravilna klima, ali pa celo sklepati iz grobih meteoroloških podatkov kakšnega kraja, ali je zdravilen ali ne. Kadar gre za razsežne klimate, n. pr. tropski deževni gozdni pas, imamo izrazitejše pogoje. Pri manjših obsegih klimata pa se lahko klimatski faktorji med seboj nadvladajo; tako n. pr. je ugotovljena v srednjeevropskem klimatskem prostoru razlika temperature ob tleh in v 2 m višini poleti do 20° C! Večje jezero, gozdovi, prisojna ali osojna lega, lega ob pobočju, kjer zdrkne mrzli zrak v dolino, nad njim pa se kondenzira para v vršno meglo, vegetacija, vse to vpliva, da dobi nek kraj popolnoma drugačno klimatsko karakteristiko kakor drugi, n. pr. po nadmorski višini ustrezni kraj. Pa tudi faktorje, ki so konstantni za posamezen kraj, moramo popolnoma drugače ocenjevati, če spremenimo okolnosti njihovega delovanja. Tako se n. pr. izpostavljamo »morski klimi« često goli, povečamo ploskev, na katero delujejo ultravioletni žarki, odstranimo mikroklimo, ki nas sicer obdaja po oblačilih. Analogno ima lahko klima neposredne okolice v klimatskem kraju odločilnejše negativne elemente (n. pr. temna, vlažna soba), kakor ugodna neposredna klima v neugodnem krajevnem klimatskem prostoru (n. pr. sončna soba v velemestu).

Če torej še nimamo pozitivnih meril za klasifikacijo klimatske zdravilnosti kraja, si laže ustvarimo sodbo z negativne strani, s pomočjo meteoroloških podatkov, ki nam povedo, ali je kraj zaradi neugodnih pogojev neprikladen za klimatsko zdravljenje, n. pr. zaradi velike množine padavin, mnogo deževnih ali zastrtih dni, megle, nasičenosti z vlago, ki v vročih dneh povzroča neugodje sopare, zastrtost zaradi gora, tesne doline, ki zastirajo sončno in dnevno svetlobo, in podobno.

Klimatični elementi lahko vplivajo na organizem **dražilno** ali **pomirjevalno**, kar služi tudi za medicinsko karakterizacijo klime.

Kot pogoj za klasifikacijo klimatičnosti se danes zahteva klimatološka analiza kraja, ki zajema poleg ugotovitev na merilnih napravah klimatične postaje višjega reda občasne meritve biološko delujočega žarčenja (ultravijoličasto, ultrardeče in radioaktivno), ohlajevalne pogoje, način in intenzivnost ohlajevanja ter ugotovitve medicinsko—meteorološko važnega aerosola, to so zračne primesi kakor dim, prah, preostanki plinov iz kurilnih naprav in izpušnih cevi motorjev.

Dane klimatične faktorje moremo tudi zboljšati n. pr. s posegom v hidrološke krajevne razmere, kakor so to močvirnat teren, gosti bližnji gozdovi, v katerih zrak stagnira in ki zavirajo njegovo strujanje ipd.

Tretja možnost, da se uporabi izbirna zdravilnost klime, je v tem, da olajšamo pristop obstoječe klime s sistematičnim izpostavljanjem golega telesa zračnim in sončnim vplivom. Te dražljaje preko kože lahko povečamo s fizikalnimi dražljaji mraza ali toplote, morske soli itd., ki jih dosežemo z uporabo ustrezne vode.

Ker gre tu za zdravstveno diferentne dražljaje, moramo zdravljenje postaviti pod zdravniško vodstvo in nadzorstvo ter ustvariti tudi ostale pogoje za »zdravilišče« v smislu zakona. Tako pridemo do **klimatskih** zdravilišč, do **morskih** zdravilišč in **vodno-zračnih** zdravilišč (n. pr. po Kneippu).

KATERA NARAVNA ZDRAVILNA SREDSTVA NUDI NARAVA V SLOVENIJI

Značilnosti akratoterm naših naravnih topličnih zdravilišč so navedene v tabeli 4.

Tab 4.: Slovenska termalna zdravilišča in karakteristika toplic

	Temp. C	Vsota vseh raztopljenih snovi mg	CO_2 mg	Radioaktiv. Mache ed.
Čateške toplice[16]	37—38°	439	11	10.2—3.6[23]
Dobrna[17]	35,3°	439	3,4%	1.6—0.6[23]
Dolenjske toplice[18]	36,3°	386	46	2,1[23]
Laško[19]	35,5°	lh rdg umlhwn		1.3—0.5[23]
Medijske toplice[20]	26°			0.4[23]
Rimske toplice*[21]	32,6°	366	30	9.27—3.4[23]
Šmarješke toplice[22]	31—34°	434	36	0.4[23]

Nerazumljivo je, da se za Rimske Toplice navaja mineralizacija 2,8 g vseh raztopljenih snovi, k temu še 3,7 g proste CO_2, in zato vodo prištevajo k toplim muriatičnim zemnim kislicam (K. Diem: Österr. Bäderbuch, Wien 1941), isto analizo citira Höhn (1915)[31] in Nenadovič 1936.[32] Šele Barle[21] navaja analizo iz novejšega časa, iz katere je brez vsakega dvoma razvidno, da gre za akratotermo.

Tu je treba omeniti, da imamo izvire toplic še na mnogih drugih mestih na slovenskem ozemlju, ki pa zaenkrat niso prekoračile lokalnega interesa. Izjema so »atomske toplice« pri Podčetrtku,[12] za katere je ugotovil S. Miholič radioaktivnost 11,24 (za Harino Zlako preko Sotle ležečo), medtem ko je B. Čerček izmeril z novo metodo 4,63 do 8,17 Machejevih edinic. Med manj pomembne štejemo Topolšico, Frankolovo (toplica je bila nedavno speljana v bazen, ki služi mimoidočim turistom za osvežujočo kopel), Bočečo vas, ki ima po meritvi B. Čerčka 0,4 Machejevih edinic, Zbelovo pri Ločah (žveplena terma do 20° C?), Klevevške toplice 28° C, Retje pri Trbovljah 26,5° C, Vrhniko »Mirke« 27° C, Okonino (žvepleni vrelec? 18—20° C). Nadalje je nad Solčavo neraziskana terma, ki se deloma navaja tudi kot železna kislica (?), pri Tolminu »Dantejeva jama« (toplica izvira v strugi Tolminke), v občini Šmarje pri Jelšah Hajnsko in Belo, ki vsebuje žveplovodik.[24 25 26 27]

Mineralne vode se pojavljajo na našem ozemlju na več mestih. Posebno znani sta dve glavni področji okoli Slatine Radencev in Rogaške Slatine.

Vode Slatine Radencev so bolj enotne sestave, le da so vzhodno ležeče (pomurske) alkalne, zahodno ležeče (slovenjegoriške) pa zemljoalkalne[28]. Uporabljajo se v glavnem izviri v Radencih, Petajncih in Boračevem.[29]

Sestava slatin, ki izvirajo v področju Rogaške Slatine je bolj pestra. Tako je kostrivniška slatina močna alkalično-karbonatna kislica, t. j. natrij-hidrogenkarbonatna kislica, ki vsebuje še dodatno toliko joda (in broma), da jo moramo prištevati tudi k jodnim vodam. Gaberniška slatina pa spada med karbonatno sulfatne, t. j. natrij-magnezij-hidrokarbonat-sulfatna kislica, kar je tudi voda »Donat« v sami Rogaški Slatini. Voda »Tempel« spada h kalcij-magnezij-hidrogenkarbonatnim kislicam, »Styria pa k magnezij-kalcij-natrij-hidrogenkarbonatnim kislicam (po prejšnji nomenklaturi alkalnozemljoalkalne kislice).

Analize zdravilnega vrelca v Slatini Radenci ter vrelca Donat, gaberniške slatine in kostrivniške slatine iz območja Rogaške Slatine so prikazane grafično v milivalih.

Rimski vrelec izvira v Kotljah ob severnem vznožju gore Uršlje, vsebuje 30,57 milivalov snovi in 2,529 proste CO_2. Je kalcijhidrogenkarbonatna kislica in spada po prejšnji opredelitvi med zemljoalkalne kislice.[30]

Tu bi morali navesti še druge kisle vode, tako s področja Slatine Radencev — Slovenskih goric (prim. S. Miholič[29] C. Šlebinger[28]), s področja zgornje Kostrivnice in Rozalije pri Rogaški Slatini. V starejši literaturi[31] se opisuje mineralni vrelec v Kasazah pri Petrovčah. Tudi

---

Tu se navajajo še naslednji neraziskovani vrelci, ki sem jih deloma dopolnil s podatki iz Krajevnega leksikona[25]:

Podlipa pri Vrhniki (topli vrelec), Vrhnika, izvir Ljubljanice (topli vrelec 45° C), Srednje brdo pri Kopačnici 18° C, Sp. Volčino južno od Sv. Lamberta (»v vasi izvira žveplena slatina«)[25], Holm vzhodno od Maribora (slatina), Lipoglav (slatina?), Lipa pri gradu Socka (terma), Razvanje (slatina).

v Cecinju pri Ostrožnem (Šmarje pri Jelšah) so nekoč ugotovili vrelec z mineralno vodo.[31] Neraziskan je tudi slatinski vrelec v Pilšanju.

Peloidi. V Sloveniji razpolagamo, kakor sem to mogel ugotoviti,[33] z ogromnimi zalogami zdravilnega blata v območju portoroškega zaliva. Gre za tako imenovani liman, ki nastaja, ako se drobci pretežno anorganskih snovi, ki jih nosi rečna voda (reka Draganja) ob stiku z mirujočo morsko vodo (Portoroškega zaliva) sesedejo v plast mulja. Ta tvori več metrov globoko podlago zaliva. Tu se potem razvija mikro-makrofavna, med prvo posebno žveplene bakterije. Blato limanov vsebuje razmeroma malo organskih snovi. To velja tudi za peloid iz sečoveljskih solin v portoroškem zalivu.*

V Sloveniji imamo tudi bogato ležišče peloida tipa fango, ki nastane pri odlaganju vulkanskega pepela v morju in vsebuje skoraj izključno anorganske sestavine. Pri nas je to **bentonit**, sediment ognjeniškega pepela, ki ga je bruhal Smrekovec in ki ga kopljemo predvsem v industrijske namene v Blagovni pri Celju.[34] Analiza bentonita, ki jo je dal izvršiti dr. Vrtovec, je pokazala mnogo podobnosti z zdravstveno preizkušenim inozemskim fangom.[35]

Pa tudi organskih peloidov — šot — pri nas ne primanjkuje. Najdemo jih povsod tam, kjer pride zavoljo slabšega odtoka vode do podvodnega razpadanja rastlin ob pomanjkanju kisika. Gre za proces »ogljenitve«, oziroma nastanka premoga, ki ima kot prvo fazo tvorbo šote. Razlikujemo višinske, z mineralijami revne šote, n. pr. na Pohorju, in nižinske šote, ki so bogate z rudninami in pridejo v barjaste zemlje. Primerjava šote iz Črne vasi pri Igu, torej iz Ljubljanskega barja, z inozemsko zdravilno šoto je pokazala veliko podobnost v kemičnem in mikroskopskem smislu.[35]

Pogosto najdemo peloide ob samih vrelčnih izvirih. Pri nas jih imamo samo v Šmarjeških toplicah. Vendar ta peloid še ni raziskan.

Treba bo še mnogo sistematičnega dela, preden bomo zajeli zdravstveno uporabne peloide Slovenije in jih klasificirali s pomočjo internacionalno dogovorjenih analitičnih metod, ki so zelo zahtevne.

Zdravilna klima v Sloveniji

V obrazložitvi osnovnih pojmov o klimi smo že navedli, da se pri delovanju klime večjega področja — klimata — prepredajo najrazličnejše lokalne komponente, ki lahko prevladajo nad področnimi klimatičnimi vplivi. Z druge strani posegajo v obstoječo področno klimo vremenska dogajanja, ki so lahko precej oddaljena, n. pr. premiki zračnih front, in lahko zdravstveno situacijo obstoječe klime neprogramsko spremene.

Kljub temu je za naše razpravljanje sprejemljiva opredelitev klime po nadmorsko-višinskih pasovih:

1. morska klima,
2. klima gozdov in gričevja (sega do 500 m),

Preiskani vzorec je vseboval 30,97% vode in 10,8% organskih snovi. (Orig. analiza v arhivu Zavoda za balneologijo.)

3. srednjegorska klima (sega od 500 do nekako 1200 m, v Alpah do 1000 m),
4. visokogorska klima (nad 1200 m, ki pa se v Alpah začenja že pri 1000 m).

Glede na meteorološka opazovanja v Sloveniji[36 37 38 39 40 41 42 43] moremo upoštevati razne posebnosti. Slovenija leži na stiku več klimatov: alpskega, jadranskega in panonskega. Letni tok dnevne toplotne amplitude kaže za alpski tip (Ljubljanska, Kočevska, Celovška kotlina) velike dnevne amplitude, za panonski tip (kraji vzhodno od Pohorja, vzhodnih obrastkov Savinjskih planin in vzhodno od Dolenjskega gričevja) zmerne dnevne amplitude, jadranski tip (jugozahodno od Julijskih alp in Dinarskih planot) pa majhne dnevne amplitude. Območju jadranskega tipa pretežno odgovarja tok padavin z maksimumom v oktobru, sledi drugi maksimum junija in tretji marca. Junijski maksimum povzročajo predvsem nevihte (pogosti dnevi s padavinami). Panonskemu območju nekako pripada junijski maksimum padavin, medtem ko ima zapadno od njega ležeči pas (in vzhodno od jadran. območja) oktobrski maksimum padavin, ki mu sledi junijski, nima pa marčnega.

Tab. 5. Srednje mesečne in letne temperature

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Letna
Ljubljana	—1.4	0.4	4.7	9.3	13.8	17.8	19.7	18.6	15.0	9.9	5.5	—0.7	9.4
Celje	—1.2	0.1	4.8	9.7	14.3	18.2	20.2	18.8	15.0	10.0	5.8	—0.7	9.6
Novo mesto	—0.9	0.5	5.1	10.2	14.8	18.8	21.0	19.7	15.7	10.3	6.2	—0.1	10.1
Rog. Slatina	—1.5	0.3	4.3	9.3	14.0	17.8	19.7	18.5	14.6	9.6	5.6	—0.9	9.2
Kranjska g.	—4.2	—2.1	1.7	6.0	11.1	15.0	16.8	16.1	12.4	7.2	2.5	—1.8	6.7
Koper	4.2	5.3	8.4	12.2	16.5	20.7	23.3	22.7	19.1	14.1	9.6	6.1	13.5

Tab. 6.: Srednje mesečne in letne množine padavin (zgornja vrsta) in srednje število dni s padavinami (spodnja vrsta)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Letno
Ljubljana	74	69	99	101	108	146	139	144	140	169	114	107	1410
	10	9	12	13	13	13	13	12	12	13	12	12	150
Rog. Slatina	48	37	56	94	100	124	105	117	97	123	80	61	1044
	8	7	10	11	13	13	12	10	10	11	9	9	123
Kranjska g.	107	109	120	142	155	177	164	159	168	180	217	132	1830
	11	9	12	13	17	16	13	14	11	13	14	13	138
Koper	60	47	60	63	91	77	73	67	95	106	110	71	920
	10	8	11	11	13	11	9	9	10	13	13	12	130

Ti trije predeli imajo pa tudi geološke, vegetacijske posebnosti in obenem izražajo geografsko lego, tako da bi morda smeli uporabiti za klimatsko diferenciacijo, n. pr.:

3. a) alpska sredogorska klima,
   b) panonsko sredogorska klima,
   c) jadransko sredogorska klima.

Posebnosti klime glede na višinski in prostorni pas dajejo tudi različne indikacije.

1. Morska klima je splošno označena z milejšimi prehodi in manj izraženimi ekstremi. Naš del morja ima s svojo severno lego in bližino Alp ter Dinarskega gorskega sistema sicer bistveno druge pogoje kot južni del Jadrana. Klimatološke študije zadnjih let za severni Jadran[44] so ugotovile, da obstajajo v lokalnem klimatskem področju posamezni, zaradi oblike terena nastali predeli, kjer ne pridejo do izraza za te kraje značilni negativni klimatski faktorji, kakor so to burja in široko.

Morskih zdravilišč v Sloveniji za zdaj nimamo, računa se z zdraviliščem pri Portorožu, ki ga namerava ustanoviti Republiški zavod za soc. zavarovanje v Ljubljani. Portorož slovi kot naš vodeči turistično klimatski kraj, žal so bile v vojni uničene zdraviliške naprave za uporabo morske slanice in peloidov, zaradi katerih se je pred vojno to zdravilišče priporočalo v evropskih učbenikih za ženske bolezni. Važno praktično zdravstveno vlogo igrajo počitniški domovi, weekend-naselja in campingi v tem predelu naše obale, kjer se v polni meri uveljavlja turizem s posredovanjem naravnih zdravilnih sredstev klime.

Indikacije: Bolezni dihal, bronhitis, emfizem, astma, vnetja nosnih votlin kron. nahod. Slabotnost otrok in starejših ljudi. Neredno mesečno perilo pri splošni oslabelosti žlez-notranjic. Laže vrste vnetja ledvic. Revmatična obolenja, vendar ne akutna. Živčna oslabelost pri krepki konstituciji. Kontraindikacije: vsa akutna bolezenska stanja, tireotoksikoze (Basedovljeva bolezen), živčna razdraženost.

2. Klima gozdnatega gričevja. Prednosti te klime so čist zrak, listnati gozdovi s svojo senco in izhlapevanjem izravnavajo temperaturo in so vir ohlajevalnim vetričem iz gozdov. V dolinah in kotanjah opažamo stagnacijo zračne mase, zato imajo prednost na pobočju ležeči kraji. Ta klima ima srednje močne dražljaje ohlajevanja in slabotne dražljaje žarčenja.

Indikacije: zdravilno delovanje te klime pride do veljave pri ljudeh — bolnikih, ki prihajajo iz drugih, neugodnih klimatov, n. pr. iz mest. Glede na naše državne razmere se zaradi najvišje severnošširinske lege Slovenije razširi to področje indikacij poleti na prebivalstvo južnih krajev, na prebivalstvo vzhodnih ravninskih predelov, kjer v poletni suši visijo oblaki prahu nad celimi pokrajinami. Enako se nanaša to na prebivalstvo skalnate, neobgozdene jadranske obale. Priporočali jo bomo primerom rekonvalescence, lažje anemije, lažjim katarjem dihalnih organov in nekaterim primerom pljučne tuberkuloze (vendar to samo v zavodih!).

3. Sredogorska klima. Njene posebnosti so lahko pojemanje zračnega pritiska, izrazito pojemanje parnega pritiska, medtem ko relativna vlaga v nasprotju z zimskim časom poleti narašča in so predvsem vrhovi često v oblakih. Zato moramo razločevati med višinsko in dolinsko, med obema pa je pobočna sredogorska klima. Vrhovi so radi megleni, v dolinah se nabira ponoči para. Žarčenje je najizrazitejše ob pobočjih.

Sredogorska klima je glede na žarčenje srednje dražilna, glede na ohlajevanje so vrhovi močno dražilni, pobočja in doline pa srednje dražilne. Sredogorja, ki ležijo vzhodno od črte nekako po vrhovih, ki proti zapadu omejujejo Mislinjsko dolino preko Mozirske planine, Menine planine, mimo Litije na Dolenjsko gričevje, torej panonski klimat, bodo verjetno pokazala za nekatere bolezni, n. pr. vegetativne distonije in tuberkulozo, ugodnejše pogoje zaradi redkejših padavin in z njimi povezanih atmosferičnih sprememb. Z druge strani bomo lahko iskali ob južnih pobočjih jadranskega klimata ugodne pogoje za zimsko klimatsko zdravljenje (n. pr. Vipavska dolina).

Indikacije: splošna slabost, živčne bolezni ljudi z razdražljivo, slabo reaktivno, nervozno — labilno konstitucijo, tireotoksikoza (Basedovljeva bolezen), motorična in senzibilna razburljiva stanja, vegetativne distonije, nervoze z nespečnostjo. Lažji primeri bolezni srca in ožilja, ki pa ne spadajo v strme terene, bolezni dihalnih organov, (katarji, emfizem, nekateri primeri astme, ozkoprsna deca in sloki mladoletneži. Kontraindikacije: revmatične bolezni, bronhialna astma za kraje s travniki in višinskimi pašniki, težje bolezni srca in ožilja ter krvnega obtoka.

Iz spiska naših krajev, ki bi prišli v poštev kot klimatski kraji[45] presegajo samo naslednji mejo 500 m: Planina pri Sevnici 588 m, Begunje 578 m, Bohinjska Bistrica 512 m, Češnica 598 m, Dovje-Mojstrana 703 m, Gorje 596 do 605 m, Gozd Martuljek 750 m, Koprivnik 969 m, Kranjska gora 810 m, Podkoren 847 m, Lesce 504 m, Podhom—Sebenje 560 m, Radovljiva 491 m, Rateče—Planica 870 m, Ribčev laz — Polje 525 m, Stara fužina 546 m, Srednja vas 590 m, Zasip 533 m, Žirovnica 560 m, Kamniška Bistrica 530 do 620 m, Sodražica 535 m, Vitanje 478 m, Tržič 515 m, Rakitna 789 m, Podvelka 500 do 500 m, Ribnica na Pohorju 715 m, Lovrenc na Pohorju 485 m (severno pobočje), Duh na Ostrem vrhu 907 m, Luče 520 m, Solčava 660 m, Logarska dolina 757 m, Črna 575 m, Šmartno na Pohorju 780 m. Sem spadajo vsi kraji zgornje doline Soče, ki sicer šele od Bovca (485 m) navzgor segajo v ta pas. To sta Trenta in Log pod Mangrtom 650 m, vendar imajo ti kraji s svojo lego v strmo zarezanih dolinah sredi visokih planin značilne elemente, izrazitejše za višjo gorsko klimo.

4. V i s o k o g o r s k a k l i m a. Njene posebnosti so, da z višino pojema zračni pritisk, da se zniža temperatura zraka, orografska izoblikovanost soodloča pri temperaturnem nihanju, zrak je bolj suh, število malih jonov narašča, prav tako celotno žarčenje, posebno ultravioletno.

Visokogorska, dolinska in pobočna klima je glede na ohlajevanje močno dražilna, enako glede žarčenja, vršna klima pa še posebej glede ohlajevanja.

Indikacije: vse pod sredogorskimi indikacijami navedene bolezni, predvsem za ljudi s sicer krepko konstitucijo ali če so zaželeni posebno močni dražljaji. Kraji, ki leže nad vegetacijskim pasom, pridejo v upoštev za zdravljenje bronhialne astme.

Kontraindikacije kakor pod 3.

Od navedenih krajev[45] prekoračijo mejo 1000 m samo Zgornje Gorjuše, Zgornje Jezersko (903—1216 m), Sv. Duh nad Solčavo 1100 do 1320 m (Bukovnik), Sv. Ana 1026 m. Na komaj znan predel, ki leži v našem visoko-gorskem klimatskem pasu, me je opozoril direktor T. Orel. Gre za naše najvišje gorsko zaselje Podolševo (Sv. Duh nad Solčavo), ki leži na višini 1100—1330 m in se razteza ob sončnem pobočju pod Olševo dobrih 8 km v smeri vzhod-zahod. Tu se nahaja v višini 1100 m tudi večkrat omenjena železna voda, ki po svoji indikaciji sovpada s klimatično indikacijo slabokrvnosti. Z novo, v izohipsi 1200 m začrtano gozdno cesto iz Matkovega kota čez Macesnik v Solčavo bo ta etnografsko sloveč kraj lažje dostopen. Nadalje bi v okviru visoko-gorske klime morali našteti mnogo planinskih koč. Te pa imajo svojo zdravstveno funkcijo nakazano v okviru programa Planinske zveze Slovenije.

Da bi premeščali kraje v višji klimatski pas, mislim v visokogorskega, zato nimamo zadostnih argumentov. Orografske posebnosti morejo vplivati na značilnost krajevne klime, spremeniti enega izmed faktorjev, ki je lahko zelo viden, vendar ne pretehta ostalih konstant. Tako ima 810 m visoko ležeča Kranjska gora povprečno letno temperaturo 5,7° C, kar sicer odgovarja povprečni alpski temperaturni višini 1000 m, ostalih posebnosti visokogorske klime pa nima. Če bi torej želeli na vsak način posebej poudariti posebnost globoko zarezane gornje Savske doline nad Mojstrano ali Trente s pritoki nad Bovcem ali Solčave s Sv. Duhom, ki ležijo sredi visokih planin, moremo to storiti samo z dopolnilnim pojmom, n. pr. sredogorski klimat z visokogorskim vplivom.

Naša klimatska zdravilišča »Stane Žagar« v Bohinju, »Franc Rozman« v Gozdu Martuljku, »Tone Čufar« v Gorski vasi in mladinska okrevališča »Franc Rozman« v Gozdu Martuljku je ustanovil Republiški zavod za soc. zavarovanje v Ljubljani. Vsa ta zdravilišča leže v srednjegorskem klimatskem — alpskem pasu. Razen tega razpolaga Šolska poliklinika v Ljubljani s klimatičnimi zdravilišči za otroke — šolske in predšolske — s naslednjimi srednjegorskimi klimatičnimi zdravilišči: Otroško okrevališče »Stane Žagar« v Podljubelju pri Tržiču, Mladinsko okrevališče Rakitna pri Preserju ter otroško okrevališče Šentvid pri Stični, ki pa leži nižje v predalpskem klimatu gozdov in gričevja.

PERSPEKTIVA RAZVOJA SLOVENSKIH NARAVNIH ZDRAVILIŠČ

Akratoterme

Iz priložene karte s karakteristiko naših akratoterm razberemo, da imajo vse naše toplice, z izjemo Čateških, samo srednje toplo vodo (homoioterme). Ta temperatura zadostuje, kolikor nimamo ob prenosu vode še dodatnih izgub toplote, le za ustrezno zdravljenje enega dela bolezni, za druge bolezenske skupine, posebno za revmatizem in ženske bolezni, pa so nam dobrodošle nekoliko višje temperature (do 40° C).

SHEMATIČNI PRIKAZ NARAVNIH ZDRAVILNIH SREDSTEV SLOVENIJE, JUGOSLAVIJE IN DELNO SOSEDNIH DRŽAV

Ime kraja:	temp. °C	CO₂	jod	železo	bario	radon	milival	ustrezni vrelci v inozemstvu:
Kloridne vode:								
Portorož								A.: Hallein
Sisak	52,6		J				107	Hallstatt
Split				S			488	Hall
Stari Slankamen							125	Ischl
								N.: Nauheim
								Kissingen
								Orb
								Salzuflen
								Kreuznach
Klorid - sulfatne vode:								
								N.: Mergentheim
								Pyrmont
								Salzuflen
								I.: Montecatini
Klorid - hidrokarbonatne vode:								
Jamnica	24	+					102	
Novosadsko J-kup.			J				187	
Železno - arzenske vode:								
Srebrnica	Fe, As						17	

Ime kraja:	temp. °C	CO₂	jod	železo	bario	radon	milival	ustrezni vrelci v inozemstvu:
Sulfatne vode:								
Vujičevo p. Kikindi							197	N.: Nenndorf
Debarska b.				S			60	Krozingen
								Herstfeld
								Driburg
								ČSR.: Františkove l.
								Marianske l.
Hidrokarbonatne vode:								
Kostrivnica			J				200	Avstrija:
Katlje							30	Preblau
Potanjska sl.							75	Tatzmannsdorf
Rogaška (Temp., St.)							59	
Slatina Radenci							101	
Lipik	58,2		J				40	
Ilidža	57,5			+			45	
								Nemčija:
Vrućica p. Tesliću	28,7	+					76	Stoben
Arandjelovac		+					35	Wiklungen
Koviljača	30			S	+		17	Neuenahr
Kurilumlijska	15-22			S	+			
Lomnička		+					87	
Sijarinska	71						36	
Vrnjačka Banja		+					37	
Hidrokarbonat - kloridne vode:								
Križevci		+					95	A.: Gleichenberg
Lasinja							98	Villach
Mladenovac	32,5						111	Eisenkappel
								N.: Ems
Hidrokarbonat - sulfatne vode:								
Gaberniška		+					132	A.: Obladis
Rogaška (Donat)							168	Bad Einöd
Kiseljak		+					84	N.: Bertrich
								ČSR.: Karlovi vari
Akratoterme:								
Čateške t.	37-38,4						102	Avstrija:
Dobrna	35,3							Warmbad Villach
Dolenjske t.	36,2							Baden (Wien)
Laško	35,5							Schallerbach
Medijske t.	28							Badgastein
Rimske t.	32,6						9,87	
Šmarješke t.	31-34							
Daruvar	46,6				+			
Harina Zlaka	38,8							
Istarske t.	31,8			S			7,9	
Krapinske t.	39,1				+			Nemčija:
Stubičke t.	49,8				+		26	Badenweiler
Sutinske t.	35,9				+			Wildbach
Topusko	49,5				+		22	Schlangenbad
Tuheljske t.	33,1			S	+			
Varaždinske t.	57,8			S				
Fojnica	21						489	
Matarušk b.	41			S	+			
Niška b.	36						18	
Ribarska banja	38			S				
Soko banja	45,5						20	
Vranjska b.	30			S				
Štipska b.	66,8						42,8	

Legenda:

- ○ mineralne hladne vode
- ◑ min. hladne v. + pelaid
- ◐ min. hladne v. + žveplo
- ◎ mineralne terme
- ◔ min. terme + pelaid
- ◕ min. terme + žveplo
- ◉ min. t. + žveplo + peloid
- N radioaktivnost (radon)
- △ akratoterme
- ◬ akratot. + peloid
- ◭ akratot. + žveplo
- ▲ akr. + žveplo + peloid

Merilo:

Komentar:

Mineralne vode so urejene po prevladujočih anionih (kloridne, sulfatne, hidrokarbonatne vode), podskupine pa še po drugem prevladujočem anionu, če ta prekorači 20 milival % (n.pr. klorid-sulfatne vode).

Risal: A. Leskovar

Umetno segrevanje je izvedljivo, vendar je dražje in predpostavlja manipulacijo z naravnim zdravilom. Zato bo vedno zaželeno priti po prirodni poti do višje temperature.

Ob komisijskem raziskovanju tega vprašanja je podal hidrolog prof. Bač zadevno strokovno mišljenje za Dobrno in Laško.

Kaptažo v Dobrni šteje hidrolog prof. Bač za strokovno dobro izvedeno.[46] Mehanizem tega vrelca je takšen, da bi ob znižanju prelivnega nivoja (pritoka vode) priteklo bistveno več vode. Že pri znižanju sedanjega pritoka za 1m bi bilo pričakovati 2 krat več vode. Tudi temperatura bi narastla od 0,5° do največ 2° C. Višje temperature vode bi uspelo pridobiti le z globinskim vrtanjem preko 100 m, kar bi pa bilo glede na efekt, ki ga lahko pričakujemo, drago. Eksperimentalno znižanje pretoka s črpanjem vode je glede izdatnosti točno potrdilo prof. Bačevo napoved,[46] žal ni bilo primernega termometra, da bi se istočasno merila tudi temperatura. Ugotovljeno je bilo tudi ob tej priložnosti, da bi se dala voda voditi po lastnem padcu nekaj 100 m nizdol do n. pr. novega zdraviliškega objekta. Tako ima Dobrna zdravo bazo in sproščeno roko glede na urbanistične rešitve za bodočnost.

Za Laško sodi prof. Bač, da so obstoječe vrelčne naprave »v nasprotju z veljavnim principom pri tehniki kaptiranja termalnih vrelcev«, in nujno priporoča globinsko vrtanje, od katerega pričakuje poleg bistvenega povečanja izdatnosti tudi porast temperature za 1° do 3° C.[47]

Tudi Čateške toplice so se lotile vprašanja večje izdatnosti in temperature svoje toplice z vrtanji, pod vodstvom geologa Nosana. Uspelo je priti do zadostnih količin toplice, ki krijejo vse bodoče potrebe zdravilišča, in do temperature, ki znaša po polurnem črpanju 57 do 58° C.

O okvarah na termi v Rimskih toplicah in o uspehu rekaptaže poroča prof. Bač, ki je vodil vrtalna dela na tem vrelcu leta 1959, na istem mestu.

V Dolenjskih toplicah so pravkar zaključili vrtanja pod vodstvom geologa Nosana in so prišli do zaključka, da bi v dosego zaželenega rezultata bilo treba izvesti še globinsko vrtanje približno 300 m, obenem z betonsko infiltracijo krasa nad zajetjem.[49]

Območje Šmarjeških toplic so pravkar geološko obdelali[50]. Želeti bi bilo, če bi tu uspelo dvigniti temperaturo vode vsaj na temperaturo 36,9° C, ki jo je imela ta toplica v prejšnjem stoletju[51].

Kakor vidimo se v naših termalnih zdraviliščih zavedajo važnosti kvalitete osnovnega zdravilno-naravnega sredstva.

Pogled na geografsko karto z naravnimi zdravilišči nam pove, da v zdraviliščih z akratotermami zdravljenje dopolnjujejo z dodatnimi zdravilnimi metodami, ki se naslanjajo po možnosti zopet na naravno zdravilo. Tako v zdraviliščih z radioaktivno akratotermo uporabljajo naprave za tovrstno specialno zdravljenje (n. pr. inhalatoriji, pitna kura), posebno pogosto pa vidimo, da pritegnejo k zdravljenju zdravilno blato. Z druge strani prevladuje danes tendenca, da se zdravilišča specializirajo na posamezne bolezenske skupine in se izpopolnjujejo z vsemi pripomočki sodobne terapije, da bi tako postali specialni zdravstveni zavodi.

Indikacije zdravljenja v toplicah lahko opredelimo v nekoliko glavnih skupin: 1. revmatizem, 2. ostale bolezni lokomotornega aparata, 3. ženske bolezni, 4. telesna in živčna izčrpanost — obnavljanje. Tudi v razvoju naših zdravilišč ugotavljamo tendenco k specializaciji.

Tako je **Laško** od leta 1933. naprej[27] svoje obratovanje popolnoma reorganiziralo v smislu Zavoda za rehabilitacijo invalidov in se je najtesneje povezalo z Ortopedsko kliniko v Ljubljani. Svoje obratovanje je postavilo na strogo medicinsko bazo. Oskrbeli so potrebni zdravstveni kader, uvedli nove metode zdravljenja ob široki uporabi toplice. Poleg sistematične gimnastike v vodi, ki se izvaja uspešno v skupinah, uporabljajo podvodno masažo, na razpolago so različni aparati za delno vežbanje sklepov in mišic. Novi prizidani del z oddelkom za okupacijsko terapijo je usposobil marsikaterega 100 % invalida za nov poklic in mu tako vrnil vero vase. Danes je Laško center za sodobno medicinsko rehabilitacijo, v starih stavbah in kopaliških napravah veje duh sodobnega medicinskega napredka. V razmeroma kratkem času je torej uspelo to zdravilišče z dosledno izgradnjo njegove medicinske funkcije v vsakem oziru dvigniti. S tem je postalo to zdravilišče zanimivo tudi za inozemske bolnike, ki v vse večji meri tu iščejo zdravja.[32] Vsekakor je vprašanje, kako vključiti interesente, ki prihajajo v Laško po rehabilitacijo zdravja izven okvira obstoječega zavoda, laže in bolj simpatično reševati kot probleme praznih, zdravstveno zanemarjenih starih zdravilišč. Prepričani smo lahko, da bo živa funkcija tega zdravilišča razgnala prej ko slej vlažno staro zidovje in si našla sodobno obliko pod novo streho.

Zdravilišče **Dobrna** se je preusmerilo v zdravilišče za ženske bolezni. Tudi za razvoj tega zdravilišča moramo ugotoviti sunke pospešenega razvoja prav v dobah, kadar je bila povezava s ustreznimi strokovnjaki, z žensko kliniko v Ljubljani, najtesnejša. Takrat je bila v Dobrni uvedena kot v edinem zdravilišču Slovenije peloidna terapija.[33] Uporablja se fango-bentonit in šota iz Ljubljanskega barja. Šote ne dajejo kot goste blatne kopeli, temveč razredčeno, tako da šotini delci visijo v vodi. Ta način uporabe šot je novejšega datuma. Začeli so z njim v Neydhartingu v Avstriji (»Schwebestoff«) in poročajo o dobrih uspehih, drugi pa še oporekajo enakovrednost tega načina uporabe v primeri s klasičnim načinom goste blatne kopeli[33] zaradi dokazanega sodelovanja ženskih hormonov pri zdravilnih uspehih s peloidi organskega izvora, t. j. predvsem šot.

Vendar bi bile za izvajanje šotnih (barskih) kopeli potrebne zahtevne naprave za predelavo šote, iz katere je treba najprej odstraniti večje primesi, jih nato zmleti ter v posebnih mešalnikih segrevati; pa tudi za skladiščenje in odlaganje so potrebni večji prostori in naprave, saj je ponovna uporaba šote dovoljena šele po 10 letih. Kljub temu bo moralo v perspektivnem gledanju zdravilišče, ki se bo hotelo specializirati za ženske bolezni, razširiti svoj register naravnih zdravilnih sredstev v polnem obsegu tudi na barske kopeli, če bo hotelo konkurirati kot naravno zdravilišče za ženske bolezni.

V smislu sodobnih spoznanj uporabljajo v naši Dobrni tudi kombinacijo slanih kopeli.

Drugo zdravilišče na slovenskem ozemlju, ki bo z naravnimi zdravilnimi sredstvi zdravilo ženske bolezni, bo morsko zdravilišče v Portorožu, ki ga namerava zgraditi Republiški zavod za soc. zavarovanje v Ljubljani. V načrtu je uporaba peloida — limanskega tipa — iz sečoveljskih solin, vendar samo kot oblaganje ali mazanje predelov telesa z debelo plastjo vročega peloida, ne kot gostejša vodna kopel. Glavni vzrok za to rešitev je bila menda domneva, da je peloida le toliko na razpolago, kolikor se ga seseda v tolmunih ob pridobivanju soli, in da so torej te količine omejene. Tu pa ni tako,[33] peloida je dovolj, saj tvori dno vsega sečoveljskega zaliva.

Drugo naravno zdravilno sredstvo, ki ga nudi narava za zdravljenje ženskih bolezni na mestu v Portorožu, je morska slanica. Pridobivajo jo v solinah pri izparevanju morske vode. Iz koncentrata morske vode se izkristalizira najprej natrijev klorid kot sol, ostanek zgoščenih rudninskih soli pa je »morska slanica«.* Uporaba raztopin slanice kot kopeli in za izpiranje se je zelo obnesla v kombinaciji s peloidnimi kopelmi, tako da se tudi indikacijsko področje v zdraviliščih, ki razpolagajo z obema sredstvoma, zelo razširi.[34]

Nadalje so v načrtu v bodočem morskem zdravilišču v Portorožu naprave za zdravljenje astme. Poleg klime služi temu inhalacija s slanico in ležalne kure v klimatsko izbranih in zavarovanih prostorih. Vidimo, da je to naše bodoče zdravilišče smotrno povezalo več naravnih krajevnih zdravilnih sredstev v eno celoto.

Toda ta lepi kraj naše zemlje nam nudi svoje zdravstvene prvine sonca, morja, slanice, peloida, aerosola v še bolj elementarni obliki, od katere lahko pričakujemo na izbranem materialu pacientov izredno intenzivno zdravilno delovanje. Po zamisli direktorja piranskih solin, tov. Žižka bi se dale izvajati v sezonskih mesecih blatne in slanične kopeli v sami solini pri Sv. Luciji tako, da bi bili pacienti v sredini območja najrazličnejših biološko diferentnih dražljajev. Ob sami solini bi bile potrebne minimalne instalacije, ki bi morale biti sicer sodobne in higiensko brezhibne, ohraniti pa bi morale elementarni prirodni stil. Tu bi se zdravili poleti deloma bolniki iz samega zdravilišča, zdravili bi se pa tudi pacienti in interesenti, ki stanujejo v Portorožu.

Naš Zavod za balneologijo je izdelal idejni in približni kalkulacijski predlog Republiškemu zavodu za soc. zavarovanje kot lastniku

*Analiza morske slanice iz portoroških solin pri koncentraciji 32,5 Beaumé, preračunana iz analize, ki jo je izvedla univerza v Pisi 1922., je naslednja:

		g	milival			g	milival
kationi:	Na	21,9	955	anioni:	Cl	150,85	4250
	K	16,45	420		Br	45,9	574
	Mg	64,5	5340		J	0,00895	0,07
	Ca	0,45	22,5		SO_4	88,8	1850
			6737,5		HCO_3	1,37	22,5
							6696,5

zemljišča bodočega zdravilišča, ki meji na omenjeno solino[55] (v okviru lastne reorganizacije bi piranske soline omenjeno solino odstopile v zdravstvene namene). Medtem se je izkazalo, da Republiški zavod za soc. zavarovanje, ki je idejo pozitivno sprejel, ni kompetenten za organiziranje zdravstvene službe. Vsekakor moramo ob razglabljanju o perspektivnem razvoju naših zdravilišč upoštevati to mnogo obetajočo varianto morskega zdravljenja.

Od indikacijskih skupin preostaja za ostale naše toplice — Čateške, Dolenjske, Šmarješke in Medijske — še specializacija za revmatizem, izčrpanost in obnovo.

Medijske toplice, ki so po svoji legi nekoliko odročne, so svojo problematiko reševale v lokalnem okviru in so šle z graditvijo športnega plavalnega bazena bolj »po turistični poti«. Nekoč so bile baje znane kot zdravilne za očesne bolezni. Takrat so se kopali v temnem, s svodom pokritim podzemskem hodniku. Končno oceno zdravstvene vrednosti teh toplic bomo dobili šele po vsestranskem študiju razmer. Zato sedaj teh toplic ne moremo dalj pritegniti v naša razmišljanja.

Od ostalih toplic imajo **Čateške toplice** prednost visoke temperature in radioaktivnosti vode. Glede te bodo potrebne še kontrolne preiskave, ker so približno istočasne meritve z različnimi metodami pokazale različne rezultate. Ne smemo pa pozabiti, da s črpanjem ustvarjamo nekonstantne pogoje v podzemskem prilivu vodnih žil in je lahko v tem vzrok za diferenco. Vsekakor ima čateška toplica od vseh naših termalnih voda največ biološko diferentnih elementov. Statistično usmerjeno raziskovalno akcijo, ki jo je organiziral naš balneološki zavod glede na vpliv topliškega zdravljenja na različne simptome bolezni, kakor krvni pritisk, sedimentacijo rdečih krvničk, gibljivost sklepov, obseg tkiva okolice sklepov ipd., je izvedel v čateških toplicah tamošnji zdravnik dr. Lovšin in je prišel do pozitivnih rezultatov, ki bodo priobčeni v strokovni literaturi.

Zaradi radioaktivnosti je pričakovati poseben vpliv te toplice na žleze z notranjo sekrecijo in s tem na vsa stanja izčrpanosti ter starostne oslabelosti. Radioaktivni vrelci si zato radi nadevajo krilatico »vrelci mladosti«.

V vsakem primeru bo treba za sodobno uporabo teh toplic precej investirati. Pri tem nas ne sme bližina velemesta Zagreba (33 km) s svojim nedeljskim turizmom spraviti v izoblikovanju zdravilišča v napačno smer (prim. zadnje poglavje).

Dolenjske toplice so uspele, da so s svojo tradicijo in renomejem pridobile zase zdravstvene kroge tako, da se misli v tem zdravilišču ustanoviti revmatološki center. Za to izbiro govori bližina Ljubljane, velike količine toplice z razmeroma visoko lastno temperaturo, ki se zato po potrebi lahko z majhnimi stroški poviša, in pokrajinsko lepa lega. Pri uresničevanju tega načrta pa se, mislim, žal precenjuje vrednost obstoječih instalacij, predvsem tudi stavb. To nam utesnjuje smotrno ustvarjalnost z vidika, da naj bi to, kar ustvarimo, veljalo vsaj za nekaj decenij našega pospešenega razvoja. Danes se standard sani-

tarno-higienske zahtevnosti ni samo bistveno dvignil, temveč je dodatno zanihal v luksuzno smer.

Tudi za Dolenjske toplice in njihovo vlogo pri zdravljenju revmatizma velja, da si bodo morale oskrbeti peloid.

Šmarješke toplice imajo glede razvojne možnosti to prednost, da razpolagajo s peloidom pri samem izviru. Če bi k temu uspelo še dvigniti temperaturo toplice, potem ima to zdravilišče lepo razvojno pot. Odmaknjenost od prometa mu je velika prednost, da bo lahko tudi v bodoče obdržalo značaj zdravilišča z intimnim karakterjem. Ta bo posebno v okviru preventivnega zdravljenja v bodočnosti odločilnega pomena.

Rogaška Slatina je z vrtalno kaptažnimi deli, ki jih je izvedel v letih 1952 do 1958 prof. ing. Bač, rešila vprašanje svojih zdravilnih mineralnih vod. Uspeh teh del lahko na kratko označimo s tem:

1. da smo dobili mineralno vodo nad površino zemlje, medtem ko smo jo morali do leta 1952 črpati iz 9 m pod zemljo instaliranih vodnjakov;

2. da je narastla množina najbolj mineralizirane vode Donat od poprej 800 l dnevno na 24.500 l dnevno, ostali vrelci z manj mineralizirano vodo pa za približno 5 kratno količino.

3. da so bile zopet uvedene naravne mineralne kopeli, ki jih od leta 1908. naprej ni več bilo;

4. da smo prišli tako do osnov, ki omogočajo načrtni razvoj zdravilišča. Rog. Slatina zavzema s svojo vodo Donat izjemen položaj. Po svoji sulfatni sestavini v kombinaciji z magnezijem ima prednost, da stopa zdravljenje jeter in žolčnika na prvo mesto indikacij, nakar sledijo bolezni prebavil in presnavljanja. Njeno indikacijsko področje se razširi, ker voda ne vsebuje skoraj nič kuhinjske soli. To je razvidno iz grafikona, na katerem so sulfatne vode navedene spodaj. Od mineralnih voda v naši državi, ki prihajajo v poštev, ima sulfat v omembe vredni meri samo Kiseljak pri Sarajevu, vendar ne v terapevtsko tako ugodni kombinaciji z magnezijem, kakor je to pri rogaški slatini, temveč s kalcijem. Zato bi ga po prejšnji klasifikaciji prištevali k tako imenovanim mavčevim (gibsnim) vodam.

Izven meja naše države naletimo na tovrstne vode šele v ČSR — Karlovi vari, Marijanske lazne —, v Nemčiji v Mergentheimu, deloma v Kissingenu, v Italiji v Montecatiniju. Ker se bolezni, ki se zdravijo v Rog. Slatini, kopičijo zlasti v mestih, nam pogled na priloženo karto ponazori ugodni geografski položaj Rog. Slatine, ki je blizu industrijskih predelov sosednih držav (Avstrije, južne Nemčije, severne Italije). Zato ima Rog. Slatina zelo ugodne pogoje za inozemski zdraviliški turizem. Seveda le, če uspe hoditi vštric s konkurenčnimi zdravilišči.

Znanstvena dokumentacija o zdravilnosti Rog. Slatine je dokaj obsežna in temeljita (v literaturi so pod štev. od 57—81 za interesente navedene teme razprav). Tudi je uspelo zdravilišču oskrbeti potrebno število visokega in srednjega zdravstvenega kadra in tako postaviti zdravstveno službo na sodobno višino.

V nasprotju s kvaliteto vrelcev in urejeno zdravstveno službo pa

stojijo instalacije, ki služijo zdravljenju. Eno, sicer večkrat obnovljeno kopališče — Styria — je staro 100 let, drugo, Hidroterapija, pa 50 let. Ordinacijski prostori so v hotelskih sobah, starih preko 100 let. Res je sicer bilo v novi Jugoslaviji marsikaj investiranega, da se je premostila praznina, ki jo je zapustila stara Jugoslavija. Saj je bilo treba samo za sezonski obrat zgrajeno zdravilišče prikrojiti za celoletni obrat,[82] vendar to bolnika ali inozemskega interesenta — zastopnika bolniške blagajne — ne zanima. Ta vrednoti samo na podlagi tega, kar vidi. In tega v Rog. Slatini v primerjavi s stanjem v inozemstvu manjka mnogo. Zato je nujno, da zdravilišče Rog. Slatina skuša rešiti zdravstveno-instalacijsko zaostalost istočasno z zgraditvijo nove centralne zgradbe, ki bo vsebovala vso zdravstveno dejavnost od diagnostike do terapije.

Rogaški Slatini pripadajo še vrelci v 6 km oddaljeni **Kostrivnici** in ca. 8 km oddaljenem **Gaberniku.** Medtem ko spada gaberniški vrelec v isto skupino z vrelcem Donat, je kostrivniška slatina predstavnik čiste alkalne kislice, ki jo pa odlikuje visoka navzočnost joda in broma. Kakor je znano, igra jod važno vlogo pri funkciji žleze ščitnice. V alpinskih predelih, posebno v Švici, dodajajo jod kuhinjski soli in so ugotovili bistvene uspehe v borbi zoper endemični kritinizem. Zanimivo je, da sem pri svojem zdravniškem delovanju večkrat slišal od domačinov, da uporabljajo kostrivniško slatino kot zdravilo zoper golšo. Sicer pa veljajo jodaste mineralne vode kot zdravilo arterioskleroze. Prekrasna pokrajinska lega obeh vrelcev, ki predstavljata odlični medicinalni vodi, vzpodbuja k ustanovitvi manjših zdraviliških obratov ob samih vrelcih kot filiale zdravilišča Rog. Slatina.

V tej zvezi moramo misliti na ostale še ne kaptirane vrelce sedanje občine Šmarje, ker so balneološko zanimivi in bi se morda dali združiti pod enotno upravo. To so vrelci v Zgornji Kostrivnici, pri Rozaliji, kjer se na več mestih pojavlja mineralna voda.

Nadalje kaže kaptirati žveplena vrelca pri Belem ali pri Hajnskem, ki tudi ležita 8 do 10 km od Rog. Slatine.

V balneološki perspektivi so pravtako zanimive »atomske toplice« pri Podčetrtku preko Sotle v višini Harine Zlake. Ker je divji vrelec, ki je prišel z gradnjo železnice v nered, imel s sodobno metodiko[23] merjenja 4,63—8,17 Machejevih edinic, nam daje najbolj radioaktivno vodo v Sloveniji in bi se po izjavi prof. Bača dalo z vrtanjem doseči tako višjo temperaturo kakor tudi povečano radioaktivnost tega vrelca.

Zdravilišče **Slatina Radenci** je pravzaprav zelo mlado zdravilišče, ki ga je na sedanjo visoko stopnjo dvignilo par zdravnikov. Odkril in usposobil ga je za zdravilišče 1871. dr. Henn. Pozneje najdemo mnogo odličnih strokovnih publikacij dr. Höhna, ki je ustvaril sloves Radencev predvsem za zdravljenje ledvičnih kamnov in obolenj sečnih poti.[83] In zopet je bil zdravnik dr. Šarič, ki je dvignil nivo tega zdravilišča po 1. svetovni vojni. Z radensko vodo so bile izvedene različne znanstvene preiskave z biološko metodiko,[84 85 86] urejene so bile kopališke instalacije, tako da se je začelo zdravilišče prav lepo razvijati. Po 2. svetovni vojni je razvoj zdravilišča motila zvezna uredba o indikacijah

za zdravljenje v naravnih zdraviliščih, ki je indikacijo mineralnih kopeli pri boleznih srca in krvnega obtoka izpustila.

Menda je pri malokaterem našem zdravilišču razvojna pot tako jasno začrtana kot pri Radencih. Grafični prikaz nam pokaže, da je po svoji kemični sestavi ta mineralna voda skoraj identična z zdravilno vodo Vichya. Zato se lahko Slatina Radenci v svoji razvojni politiki tesno naslanja na vzornika Vichy, vodeče francosko zdravilišče, in izbere zase to, kar ustreza novemu času in našim razmeram. Ogromne količine mineralne vode radenskega vrelčnega področja omogočajo, da to zdravilišče usmeri svoj razvoj na zdravilne kopeli. Odločilni vpliv zdraviliškega delovanja jonov skozi zdravljenja pripisujejo vse bolj in mislijo, da so ti dražljaji vzrok nespecifičnemu delovanju in temu, da ima toliko zdravilišč podobne indikacije. Visoka stopnja ogljikove kisline, ki jo vsebujejo radenske slatine, omogoča poudarek na indikacijo bolezni srca in krvnega obtoka, ki so danes v dobi »managerskih« bolezni zelo porastle.

Tudi v predelu vrelčnega območja Slatine Radenci je nekoliko vrelcev, ki bodo verjetno v načrtni izrabi naravnih zdravilnih sredstev igrali važnejšo vlogo.

V tej zvezi bi omenil, da se »Rimski vrelec« v Kotljah danes uporablja samo v okviru gostišča zaprtega tipa (Uljanik iz Pule), pretok odvečne vode pa je na razpolago vsem.

Perspektive klimatičnega zdravljenja pri nas

Kakor je razvidno iz prejšnjih ustreznih poglavij, so obilne padavine neugoden klimatski faktor naših krajev in to tembolj, čimbolj gremo proti zapadu. Ker padavine ne delujejo samo psihično negativno, temveč povzročajo lahko zdravju škodljivo stalno vlago, bo moral vsak kraj, ki hoče služiti klimatskemu zdravljenju, sanirati lokalno klimo.

V polni meri velja to za vsa naša naravna vodna zdravilišča, ki vsak po vrsti slovijo zaradi vlage. Menjajoči se domisleki zdraviliških vrtnarjev in bujnost narave same so pod motivacijo, da se »zaščitijo parki«, ponekod dovedle do nastanka pravcatih džungel v samih zdraviliščih. Tudi tega vprašanja se je treba načrtno lotiti. Objektivni podatki nam povedo, n. pr. da sta Rog. Slatina ali Dobrna klimatsko glede povprečno mesečne toplote enaki na »hladnem severu« ležečemu Berlinu, le da ima to mesto toplejše povprečje zimskih mesecev! Kraji v Porenju imajo bistveno toplejšo klimo in izrazito manj padavin kot pri nas. Zato mora biti tendenca oblikovanja parkov v naših zdraviliščih: Čim več mesta soncu in premiku zraka, ki suši. Zato proč z drevoredi kostanjev, ki imajo še posebno neugodno vertikalno ventilacijo, odmaknimo gozdove od zdravilišč, spremenimo zdravilišča v proste gaje, kjer le od časa do časa prekine skupina dreves svobodni pogled.

Še važnejša so gornja načela za izoblikovanje klimatično zdravilnih krajev. Ti morajo analizirati lokalne klimatske razmere, sončnost, vetrovnost, ki lahko zelo variirajo na ožjem področju in tako rezervi-

rati najpovoljnejše mesto za klimatsko postojanko. Urediti bodo morali travnik za gimnastiko ali pobočje za ležalno kuro na prostem in morali bodo oskrbeti pogoje za izvajanje ležalne kure pod streho. K temu pa pridejo še vsi ostali pogoji, ki so značilni za zdravilišča. Poseben poudarek polagamo danes na primerno in zdravo prehrano; važno vlogo pa igra v teh krajih prava dieta.

Medtem ko je klima za posamezen kraj podana in jo moremo »popraviti« samo v zgoraj navedenem smislu — o indikacijah slovenskih klimatskih prostorov in o njihovi opredelitvi smo že govorili — imamo možnost obstoječe klimatske faktorje približati človeku, da nanj delujejo v intenzivnejši meri, zdravilno dozirani. Ta način klimatskega zdravljenja se združuje pogosto z **zračno-vodnim zdravljenjem.**

V tem pogledu ima naš Bled slavno tradicijo. Točno pred 100 leti je tam že deloval Švicar Arnold Rikli,[25] ki je uvedel istočasno, če ne celo pred Kneippom, za takratne čase senzacionalno zdravljenje z uporabo mrzle vode, higienskega načina življenja v prosti naravi in dietno prehrano. Njemu v prvi vrsti se ima Bled zahvaliti — kakor tudi svoji toplici 23° C, ki je zajeta v hotelu Toplice — da je postal najprej slovito zdravilišče, ki je v novejšem času prešlo v naš največji letoviško-turistični kraj.

Medtem ko je to naše vodno-zračno zdravljenje bilo opuščeno, se je vse bolj razširilo analogno zdravljenje, ki ga je izoblikoval v Wörishofenu Sebastijan Kneipp v enoten sistem, združen s higienskim načinom življenja, oblačil, prehrane (kava) in je prešlo meje nemško govorečih dežel. Tudi pri nas je to zdravljenje splošno znano, v Nemčiji si je pridobilo polno zdravniško priznanje in obstaja po uradnih podatkih iz l. 1938.[6] 24 samostojnih Kneippovih zdravilišč. **Kneippovo zdravljenje** zajema poleg uporabe različnih mokrih drgnjenj, različnih hladnih polivov, ki se stopnjujejo glede na zajeto površino kože, tudi specialen način higienskega življenja, ki se mu mora pacient v zdravilišču podvreči, tako gimnastiko na prostem, sprehode z bosimi nogami po rosi, po potočni vodi, prepoved dražil, dnevni red ipd. Indikacije za Kneippovo zdravljenje so:

1. preventiva, utrjevanje, managerske bolezni;
2. organske in funkcionalne motnje srca in krvnega obtoka;
3. bolezni dihal;
4. kronična obolenja prebavil in sečnih organov;
5. ženske bolezni, motnje v ciklosu, hipoplazije, klimakterične težave;
6. motnje v presnavljanju;
7. različne vrste revmatizmov;
8. stanja živčnosti, nevrastenije, izčrpanosti, reaktivna stanja na duševne obremenitve kakor depresije, hipohondrija, skrupuloznost.

Kakor vidimo, so v teh indikacijah zajete tudi vse indikacije za klimatično zdravljenje.

Brez dvoma so pri nas idealni pogoji za uvedbo Kneippovega zdravljenja, saj je pribor enostaven, t. j. vrtna škropilka — simbol

Kneippovih zdravilišč, ki jo danes nadomestimo z gumijasto cevjo, nataknjeno na vodovod. K temu pridejo še svež zrak, lepa pokrajina, po možnosti z živo vodo. Za strokovni personal bi se dal priučiti srednji medicinski kader.

Leta 1957 se je za to vprašanje zanimal OLO Kranj, svet za turizem in gostinstvo, in mu je naš balneološki zavod predložil načrt, kako organizirati klimatsko in vodno zdravljenje. Izvedli smo tudi tečaj za zdravljenje po Kneippu. Žal s strani klimatskih interesentov ni bilo odziva.[87]

O ZDRAVSTVENI OPREMI NARAVNIH ZDRAVILIŠČ

Zdravilni elementi, torej naravna zdravilna sredstva zahtevajo za svojo uporabo primerne instalacije in instalacijske naprave. V zdraviliščih s pitnimi kurami so to pivnice in naprave za čiščenje ter shranjevanje čaš, pokrito sprehajališče. Osnovno obratovanje v vseh vodnih zdraviliščih se vrši v kopališčih, kjer mora obstajati možnost počivanja (»znojnice«). Nadalje so potrebne inhalacijske naprave, aparatna terapija, prostori za skupno gimnastiko in športne zdravilne igre ipd.

Vsako redno obratovanje zdravilišč zahteva ustrezne brezhibne tehnične instalacijske naprave, kakor bojlerje, črpalke, razvodno mrežo vodovodnih cevi, ventilacijske naprave ipd.

Samo po sebi je obratovanje te vrste množično in zahteva higienske opreznostne mere. K temu pride poudarek na naravno zdravljenje, čigar elementi so svetloba, sonce, čistost, optimistično razpoloženje. Ni čuda, da je to našlo odraz v arhitekturi zdravilišč, v poudarjanju lepe, »luksuzne« izvedbe instalacijskih naprav. Da je to duh časa na sploh, smo priča, če si ogledamo sanitarne naprave in instalacije stranišč, kopalnic, kuhinj ipd., ki spadajo danes k standardni opremi naših stanovanj. Da te zahteve v dobi tehničnega preobrata strmo naraščajo, od istočasnih negativnih duševnih vtisov ob gnusu, ki jih vzbuja vlaga, nam povedo načrti stanovanjskih blokov s klimatičnimi napravami itd.

Kako je s tem v naših zdraviliščih? Na to vpraašnje bi mogli dobiti odgovor z navajanjem letnic, kdaj so bile tovrstne naprave v naših zdraviliščih izdelane. Večji del segajo v fevdalno dobo, česar ne prikrijejo številne, kljub temu tudi že dotrajane adaptacije. Jasno je, da je koncept iz dobe, ko še niso vedeli za klice, v vseh ozirih nezadosten za naš čas. Prav tako jasno pa je, da bo vsak pacient, nezavisno od istočasnih negativnih duševnih vtisih in gnusu, ki jih vzbuja vlaga, mračnost in nehigienske zastarele instalacije, sklepal, da zdravilo, ki se nudi v tako slabi obliki, pač ne more mnogo veljati.

Primitivnost ob pomanjkanju vsake instalacije, ki smo jo doživeli nedavno ob »atomskih toplicah« pri Podčetrtku, ki so kljub temu zaslovele po svoji zdravilnosti, niso protidokaz. Tu je prišlo do izraza elementarno nagonsko človeško iskanje zdravja in to je vedno sodobno. Čim družba osvoji najdeno zdravilo, pa ga mora nuditi v sodobni obliki.

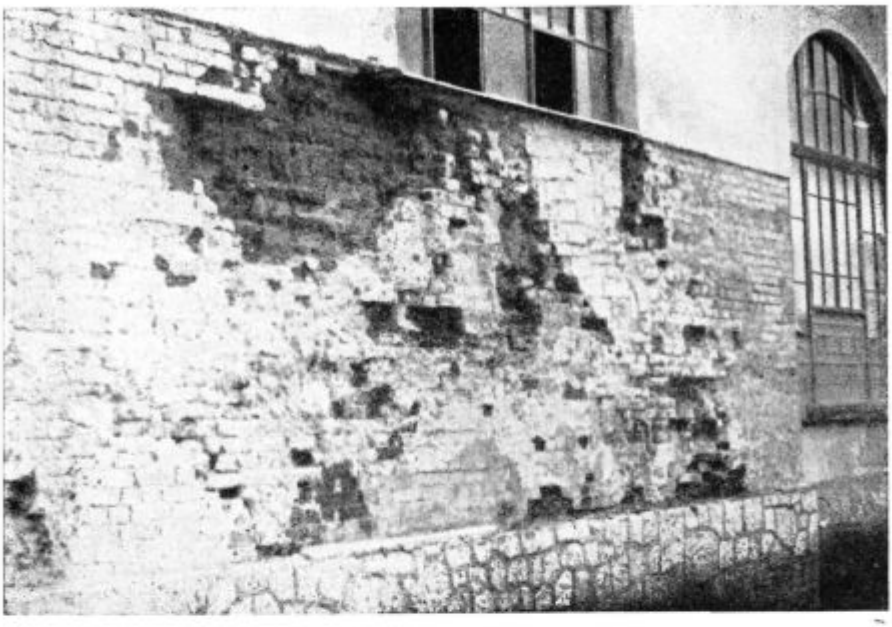

Stare instalacijske naprave so dotrajale

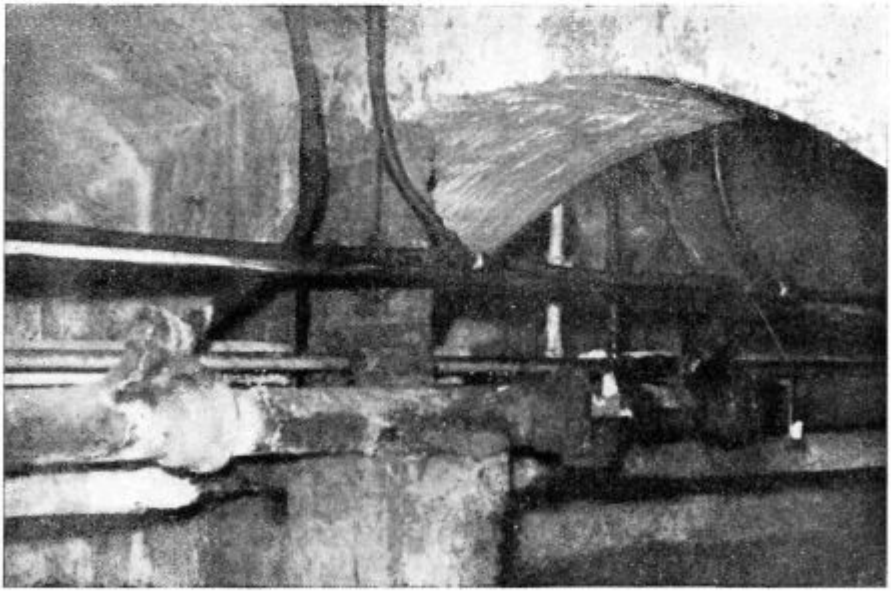

Neizogibna obnova je zaradi težkih okvar stala šestkrat več, kakor so pričakovali

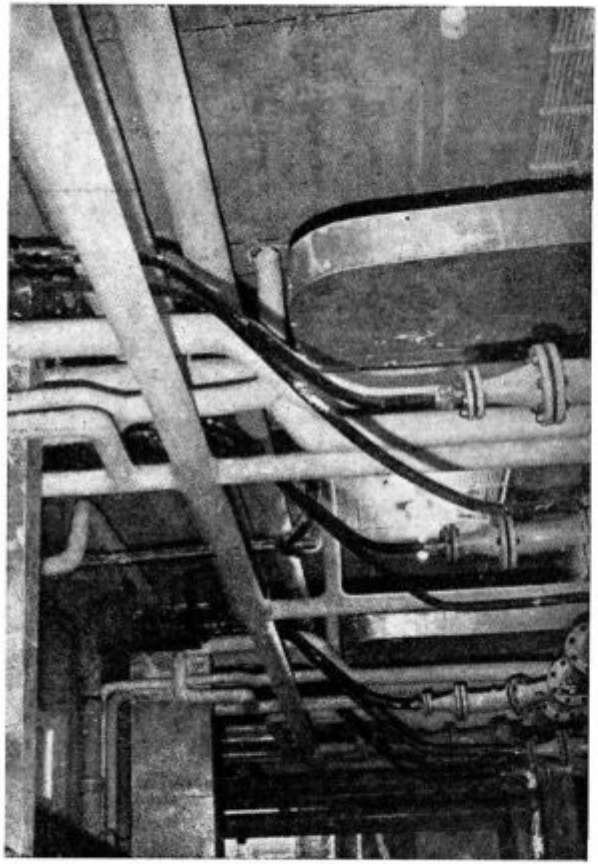

Take so sodobne instalacijske naprave

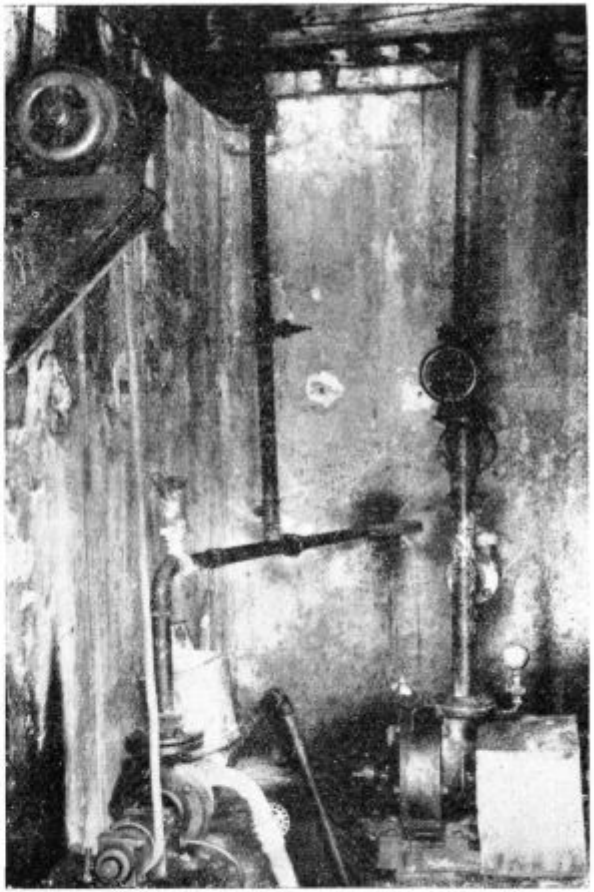

Take so instalacijske naprave v dveh različnih naših zdraviliščih

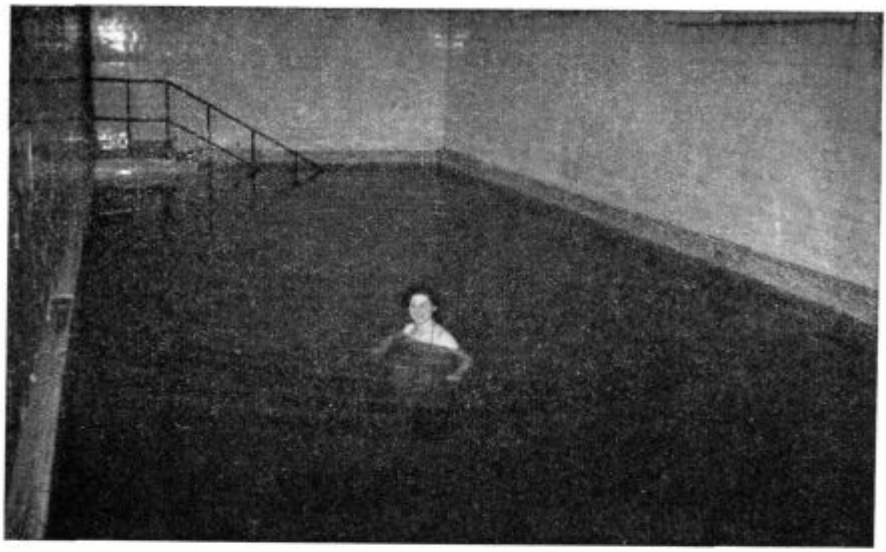

Bazen v Laškem — stara zgradba

Sodobni center za rehabilitacijo invalidov v Laškem

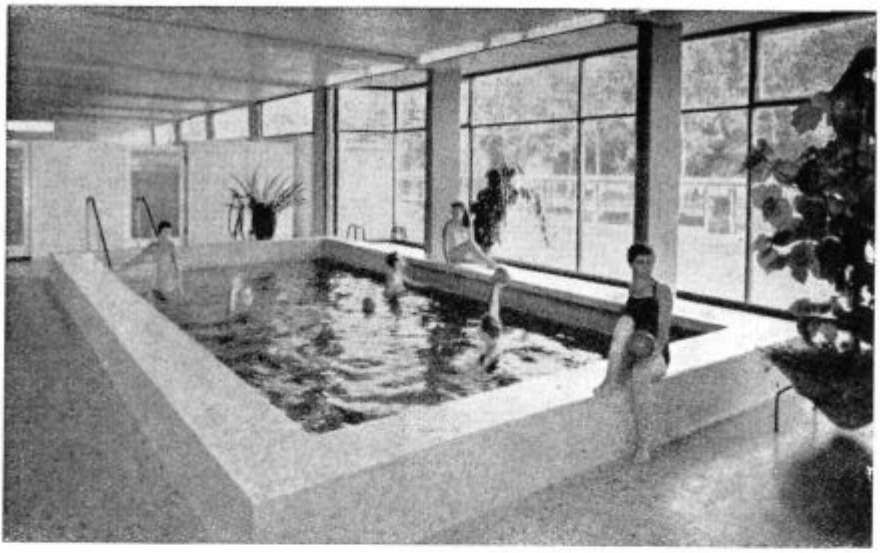

Taki so bazeni za podvodno gibalno terapijo

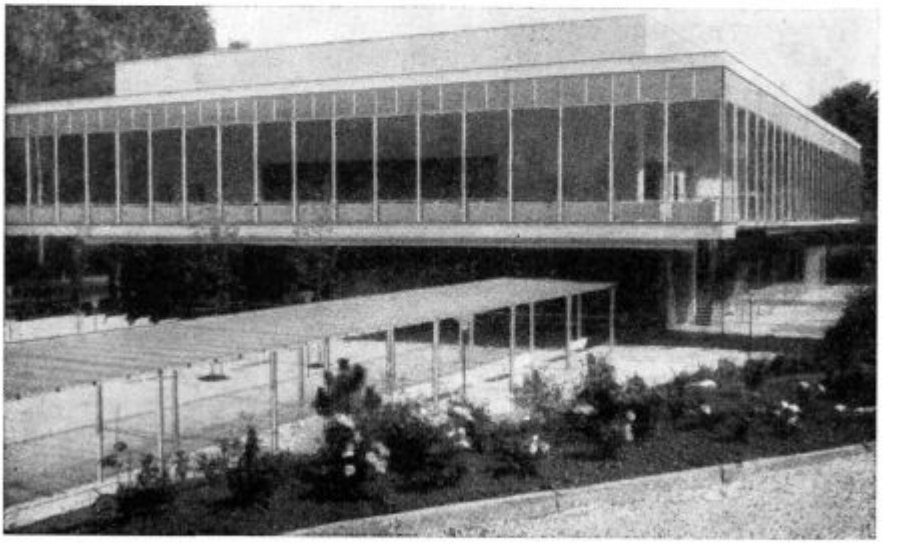

Sodobna pivnica s koncertno dvorano v Orbu (Nemčija)

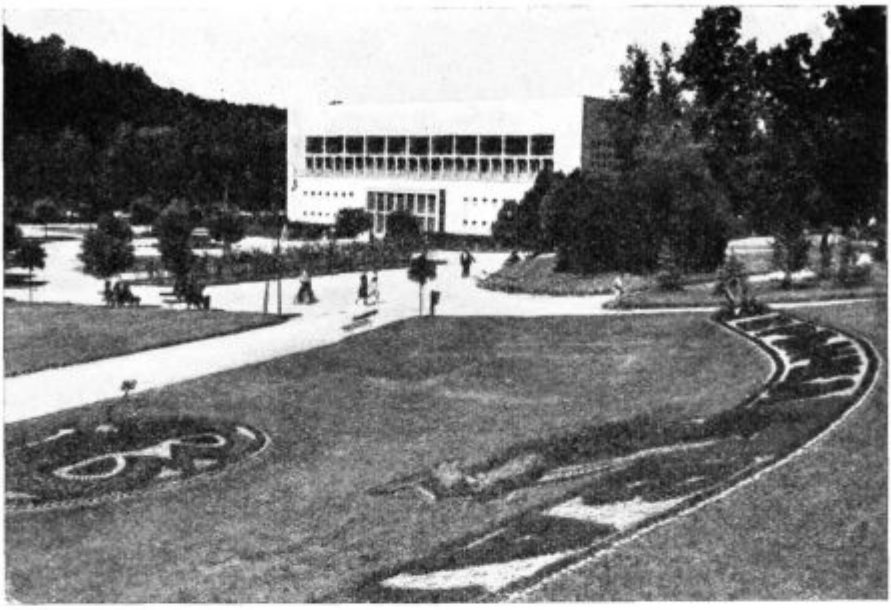

Vrnjačka banja ima sodobno in luksuzno urejeno zdraviliško zgradbo

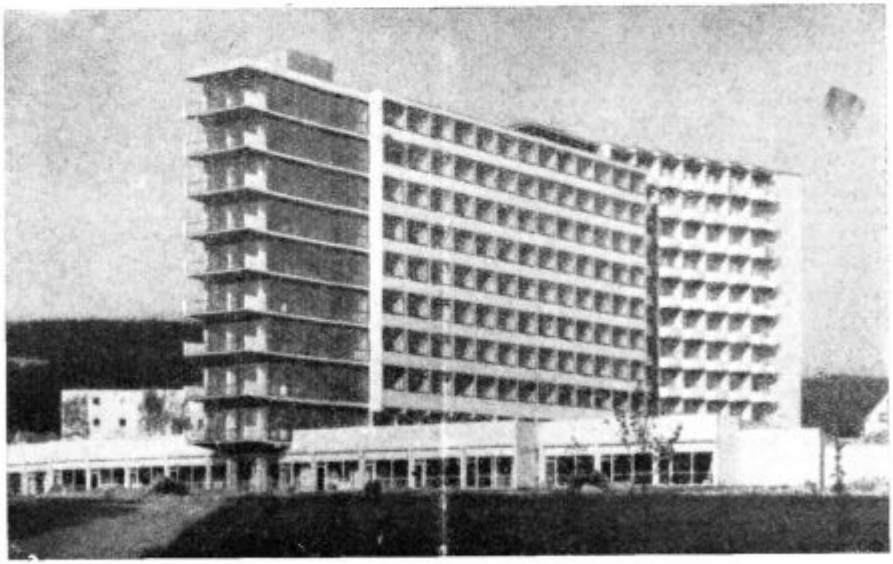

Tudi drugod, v zdravstveno naprednih državah ne zadostujejo več dosedanje zdraviliške naprave, povsod rastejo nove
Zdravilišče, ki ga je zgradil zavod za socialno zavarovanje Westfalske v zdravilišču Salzuflen

Če bomo hoteli naravne zdravilne zaklade, ki nam jih nudi Slovenija, nuditi v uporabo sodobnikom — da ne govorim o obveznosti do bodoče generacije — bomo morali rešiti vprašanje popolne obnove naših zdravilišč. Zato je treba širokogrudnosti pri urbanističnih načrtih, treba je izrabiti prednosti sodobne tehnike, ki jih poprej niso imeli in nam n. pr. omogočajo naravno zdravilno vodo premestiti na ugodnejše mesto za razvoj zdravilišča. Ne ozirajmo se preveč na staro, ki pri nas večji del ni mnogo veljalo celo takrat, ko je bilo še novo! Glejmo vsaj 30 let naprej!

Žal se vprašanje obnove zdravilišč ne da reševati postopoma, temveč zahteva takoj velike investicije. Podobna vprašanja rešujejo uspešno povsod v svetu, kjer se je zdraviliško zdravljenje izredno poživelo, poudariti moram, da se uspešno rešuje tudi v drugih republikah. Vzor nam je lahko Vrnjačka banja, ki je imela še leta 1923 edino zdravilno napravo, dolgo pritlično barako, ki jo je že za časa stare Jugoslavije nadomestila z veličastno večnadstropno zgradbo, okrog 100 m dolgo fasado, ki jo po vojni širokopotezno izpopolnjujejo. To vprašanje moramo torej rešiti tudi v Sloveniji, sicer bomo zaostali, kljub odličnim naravnim zdravilom v republiškem merilu.

Izkušnje pri izjalovljenem poiskusu, vpeljati pri nas zračnovodno zdravljenje po Kneippu, odnosno zračno-morsko-peloidno zdravljenje v Solini pri Portorožu, vse to bi bilo povezano s sorazmerno malenkostnimi stroški, ki govorijo zato, da obstaja pri nas razen finančnega vprašanja tudi še neka organizacijska pomanjkljivost, ki jo bomo pravtako morali odpraviti.

Tudi mi skušamo nadomestiti zamujeno: Nova pivnica v Rogaški Slatini

POLOŽAJ BALNEOTERAPIJE V SODOBNI MEDICINI

Značilno za balneoterapijo je, da zajema kronične bolezni. To so bolezni, ki imajo v sebi tendenco ali stalnega poslabšanja ali občasnega ponavljanja težav in bolečin. Pri teh boleznih je seveda težko ugotoviti uspešnost zdravila ali metode zdravljenja, ker sama po sebi manjka možnost primerjave. Z druge strani pa moramo priznati uspešnost zdravljenja, če uspe bodisi brzino, s katero se razvija kronična bolezen v smislu poslabšanja, zavreti ali pogostnost napadov in težav redčiti. Da je to uspeh, ve predvsem kronični bolnik, ki na sebi doživlja večjo ali manjšo uspešnost uporabljenih zdravil.

Drugačen je psihološki odnos zdravnika do kronične bolezni. Vzor bo zdravniku vedno zdravilo, ki bo tudi kronično bolezen dokončno premagalo. Iskanje takšnih zdravil je danes prevzela farmacevtska industrija, ki z velikim znanstvenim aparatom sledi temu cilju in vsak dosežek signalizira s tekočimi reklamnimi publikacijami ali s pošiljanjem samih kemičnih preparatov v preizkušnjo zdravnikom, bolnišnicam in zdravstvenim ustanovam.

V nasprotju s tem pa je uspešnost zdravljenja z naravnimi zdravilnimi sredstvi vsaj v obrisih znana. Naloga balneologije je, s sodobnimi raziskovalnimi metodami oceniti vrednost zdravljenja z naravnimi zdravilnimi sredstvi in jih uvrstiti v celotni terapevtski register. Zato se balneoterapija nahaja v stalni konkurenčni borbi z ostalimi vrstami terapije in je torej pogoj za vsako konkurenco, če in kako uspe pritegniti pozornost zdravnikov na to področje terapije.

Ena možnost je v okviru sistematičnega spoznavanja medicinske stroke. Skoraj na vseh univerzah pri nas in v naprednem inozemstvu

Balneologija je danes veja eksperimentalne medicine. V Freiburgu so združili balneološki inštitut (4. nadstropje) s fiziološkim in fiziološko-kemičnim. Podobne balneološke inštitute najdemo povsod po svetu

obstajajo balneološki inštituti in redna predavanja iz tega področja medicine, bodisi da leži poudarek bolj na fizikalni terapiji, na rehabilitaciji ali na balneologiji. Tako imajo bodoči zdravniki možnost med svojim študijem spoznavati obenem s tovrstno metodo tudi uspešnost tega zdravljenja. Pri nas v Sloveniji žal do danes še ni uspelo to vprašanje ustrezno rešiti.

Druga možnost je, da zdravilišča s svojim tekočim praktičnim delom pritegnejo nase strokovno pozornost zdravnikov. Poglejmo, kako so naša zdravilišča sledila temu vodilu:

1. Z malimi izjemami niso imela po vojni naša zdravilišča redne zdravniške službe. Mislimo trezno: Kdo neki lahko doume, kdo lahko posreduje **zdravstveno** dogajanje v zdravilišču, če ne zdravnik?

2. Čeprav bo novi zakon o zdraviliščih za zdaj zaključil dolgotrajno kampanjo, ali spadajo zdravilišča pod gostinsko-turistično upravo ali pod zdravstveno, bo v smislu novega zakona naloga občine, da vsklaja »koristi in potrebe zdravstva, turizma, gostinstva, industrije idr.«. Ker so bili doslej ti osnovni pojmi popolnoma zmešani in izmaličeni, je potrebno, da jih ob perspektivnem razmišljanju razčistimo in postavimo na definirano mesto. Gre za turizem, zdraviliški turizem, gostinstvo in njihov odnos do zdravstvene funkcije v zdraviliškem kraju.

Turistu nobeno naše zdravilišče po svoji funkciji nima ničesar trajnega nuditi, razen izjemen bežen obisk, ogled. Pač pa so zdravilišča zainteresirana, da se v okviru svojega družabnega programa — kulturne prireditve, krajše ekskurzije — in prometnih olajšav povežejo s turizmom.

Zdraviliški turizem zajema ljudi, ki prihajajo v zdravilišče zaradi njegove zdravstvene funkcije, danes večinoma kot pacienti samoplačniki, manj kot sorodniki in spremstvo pacientov. Čim uspešnejše bo zdravljenje, toliko bolje se bo vzporedno razvijal zdraviliški turizem. Nasprotja med temi funkcijami ni, dokler je zdraviliški turizem podrejen zdravstveni funkciji. Vsak na prvi pogled morda koristen ukrep pa, ki bi protežiral zdraviliški turizem na škodo zdravstva, se bo nujno maščeval na samem turizmu.

Podobno je z gostinstvom v zdravilišču. Tudi to se mora podrediti zdravstveni funkciji. V restavracijskem obratu pomeni to organiziranje dietne kuhinje, v hotelskem obratovanju pomeni skrb za opoldanski in nočni mir. To pa je običajno tudi v kulturnem gostinstvu zunaj zdravilišč. Nikakor pa v zdravilišču ne spada v stavbe, kjer spijo pacienti, obratovanje v stilu predmestnih krčem ali beznic, tudi ne, ako samo posredno motijo zdravljenje.

Vidimo torej, da so vse navedene dejavnosti v zdravilišču povezane z zdravstveno funkcijo in so tej podrejene.[65 88]

Kakšen pa je odnos zdravstva do teh dejavnosti?

Zdravstveno dognanje je, da je okolje važen zdravilni faktor, ki lahko deluje pozitivno ali negativno, in iz zdravstvenega stališča zahtevamo, da mora biti stanovanje v zdravilišču v stilu hotelske udobnosti in individualnosti.

Zdravstveni razlogi so, ki narekujejo, da pacientom v zdraviliščih nudimo redno zdravilno (in gibalno) gimnastiko po skupinah, da izvajamo ležalne kure na prostem ter v ležalnih lopah. Zdravstveni vidiki narekujejo uvedbo terenske kure, to je rednih, doziranih sprehodov. Tako smo ugotovili v Rog. Slatini po opazovanju preko 16.500 pacientih, da obvezne terenske kure neposredno koristijo zdravljenju žolčnih, jetrnih in želodčnih bolezni.[73]

Ti zdravstveno narekovani izleti imajo za posledico, da narašča frekvenca na izletnih točkah Rog. Slatine v smislu turizma.

Zdravstveni razlogi so, če se v zdraviliščih gojijo nekatere športne panoge, ker razvedrijo duha in sproščajo notranjo napetost, tako plavanje, mali golf, tenis, jahanje in različne športne igre. Marsikateri pacient dobi ob odhodni viziti zdravnikovo navodilo, naj iz zdravstvenih razlogov v bodoče sistematsko goji kak šport in turistiko.

Zdravstveni razlogi so, če zahtevamo v zdravilišča živo godbo, saj danes že prirejajo (n. pr. na Dunaju) tečaje za zdravstvene kadre o uporabnosti odnosno izbiri določene glasbe za zdravljenje določenih bolezni, pri katerih sodeluje živčna izčrpanost.

Pač pa moramo iz zdravstvenih razlogov razkrinkati v zdraviliščih laži-turizem. Odklanjamo prireditve, ki jim je edini namen popivanje in razgrajanje — doživeli smo to celo kot redni aranžman z inozemstvom — ker moti zdravljenje. Trenutni povečani inkaso zdaleka ne odtehta negativnih vplivov na edinega solidnega odjemalca vse dejavnosti v zdraviliškem kraju, t. j. pacienta in zdravstvenih interesentov sploh.

Tako smo se vrnili zopet na osnovno izhodiščno misel. Naravna zdravilišča bodo obstajala samo tako dolgo, dokler bodo dokazala svojo zdravstveno vrednost, dokler bodo vsaj enakovredna drugim sodobnim zdravilom. **Presoja o tem je v rokah zdravstva.** Zato morajo zdravilišča v svoji politiki strogo paziti na to, da si pridobivajo strokovno pozornost zdravnikov, da ne zapravijo preostalega ali pridobljenega zaupanja.

Presojajmo sedaj iz tega vidika nekatera praktična vprašanja, ki stopajo v naših zdraviliščih v akutno fazo. Mislim na gradnjo športnih bazenov, na nedeljski izletniški turizem. V tej zvezi bi omenil tudi reklamo in propagando za naše zdravilne vode, ki se polnijo v steklenice.

V slovenskih zdraviliščih — toplicah se opaža tendenca, graditi športno plavalne bazene z motivacijo, da se smotrno uporabi odvečna voda toplice. Ogromni izdatek za gradnjo bazena se skuša opravičiti s tem, da se prekrije s plaščem racionalnosti po poti turizma. Ali je temu res tako? »Zdravilno« toplico odstopamo javnosti in dopuščamo, da se v njej po mili volji, poljubno dolgo in vsi povprek kopajo. Kakor da je nehala toplica biti aktivna s posledico, da je ni treba več dozirati! Brez dvoma se s tem psihološko profanira zdravstvena vrednost, diferentnost toplice. (To vprašanje bo, mimogrede povedano, na dnevnem redu letošnje seje FITECA, t. j. mednarodne balneoklimatske zveze.)

Dvomim, da bi se dala z vstopnino in s posrednimi dohodki preko nedeljskega turizma finančno opravičiti gradnja športnega bazena. Od te investicije bo imel korist skoraj izključno nedeljski izletniški turizem, ki pa je za obstoj in razvoj zdravilišča zelo problematične vrednosti.

Če torej gradi športni bazen drug interesent, n. pr. športno društvo in pri tem kalkulira z uporabo topliške vode, je to do neke meje razumljivo, če pa prevzame iniciativo za izgradnjo športnega bazena zdravilišče, je to ob znanem pomanjkanju finančnih sredstev in mnogo bolj perečih zdravstvenih problemih napačna investicija.

S tem smo se dotaknili vprašanja **nedeljskega izletniškega turizma.**

Skušajmo zajeti njegovo vrednost za razvoj naših zdravilišč. Bistvo nedeljskega izletniškega turizma je, da pride v poštev samo ob nedeljah in praznikih in še to samo ob lepem vremenu. Njegove zahteve do zdravilišča se ne razlikujejo od njegovega odnosa do gostinstva in je značilno, da takšni dnevi izzvenijo s pijančevanjem in kaljenjem dnevnega in nočnega miru. Dokler nedeljski turizem poteka v zmernem obsegu, ga nekako obvlada gostinski obrat zdravilišč; čim je večji, trpi zaradi njega postrežba zdraviliških bolnikov.

Bistvena lastnost nedeljskega turizma je, kakor rečeno, hrupnost. Hrup in ropot sta izrazito negativna zdravstvena elementa, ki kakor je dokazano, ne samo zmanjšujeta storilnost, ampak sta povod povečanju števila nezgod v tovarnah ter živčnosti mestnega prebivalstva. Borba zoper hrup je ena temeljnih nalog, ki si jo danes zastavljajo v zdraviliščih industrijsko razvitih držav. Danes naglašajo zdravilišča **tišino** kot eno največ vrednih prvin[89] na najvidnejših mestih svojih prospektov. Brez dvoma nas vodi hitro naraščajoča industrializacija in motorizacija k istim potrebam in zahtevam. Zato nedeljski turizem zdravilišču ne koristi, utegne jim pa celo bistveno škoditi. Če že nedeljski turizem — potem čim dlje stran z njim iz zdravilišč! Nikakor pa ni namen gostinstva v zdraviliščih, da konkurira z vaškimi gostilnami in prevzema njihovo funkcijo. Povečani inkaso ob nedeljah ni dokaz o upravičenosti dvojnega tira, gostinstva in zdravstva. Vznemirjen, nezadovoljen in zdravstveno neuspešen gost je trajna negativna reklama, ki spodbija tla zdravstvu in s tem gostinstvu. Zato so vse investicije v zdraviliškem kraju, ki dajejo prednost gostinstvu pred zdravstvom, v jedru napačne. Pri sestavi urbanističnih načrtov je treba računati z nedeljskim turizmom kot s potencialno negativnim faktorjem, pred katerim je treba zdravilišče zaščiti. Dvema gospodarjema se ne da služiti, posebno ne, če sta tako diametralno nasprotna, kot je to zdravstvo in nedeljsko gostinstvo!

Če si hočemo pridobiti zaupanje zdravstvenih krogov — in to je pogoj za razvoj zdravilišč — potem se moramo dosledno držati zdravstvene linije. To velja tudi za reklamo v zvezi s prodajo mineralnih voda.

Mineralne vode v steklenicah služijo dvojnemu namenu, kot zdravilne vode in kot zdrave, osvežujoče namizne vode. Prve potrebu-

jemo neposredno v zdravstvene namene. Obnesla se je tradicija, da se pitne kure izvedejo pri kroničnih boleznih 1-krat na leto v zdravilišču, ponovijo pa se potem 1 do 2-krat letno tudi doma, z mineralno vodo iz steklenic.

Nekatere mineralne vode, posebno one z odvajalnim delovanjem, se uporabljajo nadalje kot zdravila, ki so na razpolago v lekarnah. Tako je n. pr. moč dobiti karlsbadske vode redno v lekarnah mnogih evropskih držav. Če primerjamo grafikon, pač ni dvoma, da spada na isto polico tudi naša voda Donat. Prav tako spada voda Donat v bolnice, kjer še in še potrebujejo blago, a uspešno odvajalno sredstvo, posebno še, če istočasno deluje ugodno na več funkcij organizma. Pa tudi ostale naše mineralne vode bodo služile v bolnicah kot podpirajoče sredstvo pri zdravljenju zgage, ledvičnih kamnov, žolča in jeter, kjer so zaželene tudi kot zdrava, osvežujoča pijača.

Reklama za zdravila je danes običajna metoda propagande. Če se v prometnih vozilih propagirajo zdravila zoper morsko bolezen, je nekako še razumljivo, da se reklama za mineralno vodo drži gostinskih lokalov. Nikakor pa se ne sme dogoditi, da se na računskem bloku natakarja z ene strani nahajajo indikacije neke zdravilne vode, z druge strani istega listka pa se navaja, kako »ugodno« se ista voda meša z vinom. Ali: druga naša mineralna voda služi kot odlično zdravilo za srčne bolezni, če se v njej bolnik kopa. Nikakor pa se ne sme delati reklama za **pitje** te vode, češ da zdravi srčne bolezni, ker s tem navajamo bolnika, da krši eno osnovnih načel pri zdravljenju srčnih bolnikov, ki morajo čimbolj omejiti vsako tekočino.

Takšna reklama ni morda izraz komercialne brezobzirnosti, temveč strokovne nepoučenosti v »reklamnem oddelku« zdravilišč. In vendar utegne izredno škoditi zdravstvenemu renomeju zdravilišča, ker kaže, da zdravstveni vpliv ni zajel vsega zdravilišča. Vestni praktični zdravnik pa ali zdravstvena ustanova, ki se borijo z vsemi sodobnimi zdravilnimi pripomočki za zdravje svojega pacienta, se upravičeno ustrašimo, da bi zaupali svojega bolnika takšnemu zdravilišču.

Ves zdraviliški kolektiv, z novim zakonom tudi vsi občinski ljudje, ki jim je poverjena skrb za razvoj zdravilišč, morajo biti prepričani o zdravstvenem poslanstvu naravnih zdravilišč. Potem bodo znali varovati zdravo jedro obstoja zdravilišč sploh in ohraniti jasno perspektivo razvoja. Če pa se bodo zdravilišča predajala oportunizmu, pomeni to sigurno zaviranje ne samo zdravilišča, temveč istočasno ideje balneoterapije na sploh. Zato je treba onemogočiti različne pojave, ki z videzom »strokovnjaštva« n. pr. za gostinstvo, turizem, reklamo ipd. dejansko škodijo ideji zdravilišč pri sami korenini in s tem zavirajo našo državljansko in človečansko dolžnost, dovesti k naravnim zdravilnim zakladom naše domovine čim več bolnikov in zdravja potrebnih.

Izvajanja bi zaključil z doživetjem, ki sem ga imel med pisanjem tega doneska. Da spoznam neko inozemsko ugledno zdravilišče, ki ima iste indikacije kot Rogaška Slatina, sem zaprosil za prospekte. V najhitreje možnem roku sem sprejel odgovor. Barvasti prospekti in

brošure prikazujejo samo stavbe in instalacije, ki služijo zdravilnim namenom, vsebujejo opise o načinu delovanja tamkajšnjih zdravilnih sredstev, ilustrirajo zgodovinski razvoj zdravilišča. Nikjer nobenih poudarkov na gostinstvu ali slik hotelov! Pač pa žepnemu »voznemu redu« podoben sistematičen seznam vseh hotelov, penzionov in prenočišč, urejen po mednarodno definiranih kategorijah z ustreznimi znaki in simboli za kopalnice, apartmane, telefon itd. Nadalje je bilo priloženo vabilo na mednarodni zdravniški kongres, na katerem bo predavalo pet Nobelovih nagrajencev. Razbral sem žrtve in napor tistega zdravilišča, da pritegne zdravniško pozornost nase. Izbrali so najuspešnejšo reklamo...

Za zaključek ugotovimo, da nudi narava na območju Slovenije mnogo naravnih zdravilnih sredstev, med njimi so nekatera izjemne kvalitete. Da bi racionalno izkoristili naše naravno zdravilno bogastvo, so potrebni načrtni ukrepi. Najprej moramo zdravilna sredstva idejno zajeti po svoji zdravstveni vsebini in funkciji. Istočasno moramo naravna zdravila nuditi v konkurenčni obliki: to pomeni sodobno izgradnjo naših zdravilišč, prvenstveno zdravstvenih naprav v zdraviliščih. V tem pogledu smo zaostali ne samo v meddržavnem evropskem, temveč tudi v medrepubliškem merilu. Samo z načrtnostjo in doslednostjo lahko uspe nadomestiti zamujeno.

LITERATURA

[1] »Primer on the rheumatic diseases« iz Journal of the American Medical Association prevedel I. Kuh. Reumatizam (Zagreb) **1**, 3 (1954).

[2] Zavarovanci v staležu po kategorijah obolenj itd. Leto: 1956. Statistične podatke mi je prijazno dal na razpolago Statistični oddelek pri CHZ — Ljubljana.

[3] Nave: Heilbad und Kurort, Bonn, 1956.

[4] Guzelj L.: Ljubljana 1954 (Rokopis v arhivu zdravilišča Rog. Slatina).

[5] Begriffsbestimmungen für Kurorte, Erholungsorte und Heilbrunnen. Herausgeber Deutscher Bäderverbad Bonn, 1958.

[6] Fresenius W. Grundbegriffe der Mineralwasserchemie v Deutscher Bäderkalender 1958.

[7] Vouk V.: Biologijska svojstva termalnih voda; njihovo značenje za balneologiju. Jud. Akad. Znan. Umetnosti, Zagreb 1947.

[8] Schneyer zit. Vogt's s Lehrbuch der Bäder- und Klimaheilkunde, pag. 499, Springer Verlag 1940.

[9] Kühnau J.: Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **3**, 39 (1956).

[10] Kühnau J.: Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **1**, 25 (1954).

[11] Cigler M., Misirlija A. in Stern P.: Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **2**, 118, (1955).

[12] Leskovar R.: Zdravst. vestnik Ljubljana **27**, 89 (1958).

[13] Ivančević I. in Tomić D.: Arch. physik. Ther. **8**, 349 (1956).

[14] Lotmar R.: Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **6**, 585 (1959).

[15] Pfleiderer H. u. Büttner K.: Bioklimatologie. Vogt's Lehrbuch der Bäder- und Klimaheilkunde. Springer Verlag 1940.

[16] Analiziral Miholić S. 3. 10. 1957; prepis v arh. Zav. za balneologijo. — in Kandare S. 8. 4. 1958; prepis v arh. Zav. za balneol.

[17] Analizirala Samec M. in Guzelj L. (brez datuma) in Miholić S. 26. 8. 1950; obe analizi kot prepis v arh. Zav. za balneol.

[18] Analiziral Ludwig l. 1902. Prepis te analize je iz knjige Ščerbakov A., Leko M., Joksimović H.: Lekovite vode i klimatska mesta v kraljevini SHS. Beograd 1922.

[19] Analiziral Miholić S. 23. 12. 1956; prepis v arh. Zav. za balneolog.

[20] Po podatkih tajništva Zveze nar. zdravilišč.

[21] Analizo od 10. 8. 1951 (Miholić S.) navaja Barle M.: Vojnosanitetski pregled br. 9—10 (1953).

[22] Analiziral Kandare S. 15. 7. 1960; prepis v arh. Zav. za balneologijo.

[23] Čerček B.: Reports »J. Štefan« Institute Ljubljana Vol. 3, 79 (1956).

[24] Žurga F.: Seznam vrelcev itd. Ljubljana 14. 7. 1949 (prepis v arh. Zav. za balneologijo. — Geološko poročilo o komisijskem ogledu žveplenih vrelcev blizu Šmarja pri Jelšah (14. 7. 1949); prepis v arh. Zav. za balneolog.

[25] Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937.

[26] Uprava za turizem in gostinstvo: Zapiski regionalnih turističnih konferenc 1947. Ljubljana.

[27] Rebeušek L.: O pomenu in problematiki prirodnih zdravilišč celjskega področja. Celjski Zbornik 1957.

[28] Šlebinger C.: Radenska Slatina v luči geologije. Turistični vestnik Ljubljana 3, 173 (1953).

[29] Miholić S.: Kemijska analiza radenskih kislica. Maribor (Ob 50-letnici zdravilišča).

[30] Diem K.: Österr. Bäderbuch. Wien 1914.

[31] Höhn J.: Die Mineralquellen der Steiermark. Bad Radein 1915.

[32] Nenadović L.: Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji. Beograd 1936.

[33] Leskovar R.: Poročilo k Investic. programu za klimatsko-termalno zdravilišče v Portorožu. 1959.

[34] Rihteršič J.: Bentonitna nahajališča severno od Celja. Celjski Zbornik 1957. — Poročilo o geološkem raziskovalnem delu v celjskem okraju itd. Celjski Zbornik 1958.

[35] Vrtovec B.: Uporabnost slovenskih vulkanskih tufov in šote v terapiji ginekoloških bolezni zdravilišča Dobrna. Manuskript v prepisu v arh. Zav. za balneologijo.

[36] Reya O.: Dnevna amplituda zračne temperature na Slovenskem in njen letni tok. Geograf. vestnik Ljubljana, pag. 36 (1928).

[37] Reya O.: Letni tok padavin na Slovenskem. Geograf. vestnik 5—6, 53 (1929/30).

[38] Reya O.: Smeri vetrov na Slovenskem in njih letni tok. Geograf. vestnik 7, 101 1931).

[39] Reya O.: Cikloni in padavine na Slovenskem. Geograf. vestnik 8, 70 (1932).

[40] Reya O.: Odnošaji med padavinami in cikloni v Jugoslaviji. Geograf. vestnik 9, 163 (1933).

[41] Reya O.: O toči v Dravski banovini. Geograf. vestnik 12, 101 (1936).

[42] Manohin dr. V.: Vremenoslovje in podnebjeslovje. Ljubljana 1960.

[43] Letno poročilo meteorološke službe za leto 1954. Ljubljana.

[44] Plavšić Č. u. Strasser T.: Lokal- und regionalklimatische Eigenschaften der nordadriatischen Küste itd. Zschr. angew. Bäder-Klimahk. 7, 243 (1960).

[45] Leskovar R.: Odgovor Dekanatu medic. fakultete na dopis Uprave za turizem in gostinstvo. Rog. Slatina 12. 9. 1947. Prepis v arh. Zav. za balneol.

[46] Bać J. in drugi: Zapisnik o priliki pregleda vrelč. področja Dobrne itd. sestavljen 17. 9. 1955 in Zapisnik itd. z dne 14. 2. 1956. — Prepis v arh. Zav. za balneol.

[47] Bać J. in drugi: Zapisnik pregleda vrelčnega področja v Laškem sest.: 20. 12. 1958. — Prepis v arh. Zav. za balneol.

[48] Nosan T.: Poročilo o raziskovalnih in kaptažnih delih na termalnem področju Čateških toplic. Geol. Zavod Ljubljana 1958.

[49] Dolenjske toplice, dopis št. 100/61 od 4. 4. 61.

[50] Kuščar D. in Drobne F.: Poročilo geoloških preiskav v Šmarjeških toplicah (brez datuma, nekako 1957—1959). — Prepis v arh. Zav. za balneol.
[51] Režek A.: Perkutana difuzija ugljičnog dioksida iz akratoterme Šmarjeških toplica. Arhiv za kemiju **23**, br. 1/2 Zagreb (1951).
[52] Rebeušek L.: Zveza naravnih zdravilišč LRS. Poročilo za leti 1959 in 1960.
[53] Sommer G. u. Quentin K. E.: Wasserlösliche organische Stoffe im Moorbad. Zschr. angew. Bäder u. Klimahk. **7**, 520 (1960).
[54] Baatz H.: Erfahrungen u. Erfolge mit der Moor-Resorptionstherapie genitaler Entzündungen der Frau. Medizinische 1959 II, 1567 u. 1635.
[55] Prepis predloga z dne 16. 2. 1960 v arh. Zav. za balneol.
[56] Ustno sporočilo prof. dr. A. Režka.
[57] Gross dr. M.: Bolezni žolčnega kamna in holecistopatij itd. Zagreb, 1937.
[58] Leskovar R.: Balneologija in teoretično-eksperimentalna medicina Liječ. Vjesnik (Zagreb) **60**, z. 9. (1938).
[59] Isti: O delovanju magnezijskih mineralnih voda na pospešitev žolčnega toka. Balneologe **6**, 112 (1939).
[60] Leskovar R.: Primerjava vpliva kratkih valov in mineralne vode na žolčni tok. Zschr. ges. exper. Medizin **108**, 523 (1940).
[61] Leskovar R.: Vpliv kratkih valov, peloida Tuheljskih toplic na izvenjetrne žolčne vode, posebno na zaklopni mehanizem Sphinctera Oddi. Strahlentherapie **70**, 339 (1941).
[62] Leskovar R.: O vplivu magnezijske mineralne vode na izvenjetrne žolčne poti, posebno na Sph. Oddi. Balneologe **8**, 102 (1941).
[63] Leskovar R.: O funkciji Sphinctera Oddi. Arch. exp. Path. Pharmakol. **197**, 561 (1941).
[64] Leskovar R.: Zdravilišče Rog. Slatina. Celje 1946.
[65] Leskovar R.: Problemi zdravilišč. Turizem in gostinstvo 1947, 74 pag.
[66] Leskovar R.: Station d'eau etc Rog. Slatina. Ljubljana 1951. in Der Kurort Rog. Slatina, Ljubljana 1951.
[67] Leskovar R.: Zdravljenje želodčnih bolnikov v Rog. Slatini. Zdravst. vestnik (Ljubljana) **21**, 165 (1952) I. del in ibidem **21**, 201 (1952) II. del.
[68] Leskovar R.: Discussion. Congres international d'Hydro-Climatisme et de Thalassotherapie Opatija 1954, Tome I. Beograd.
[69] Leskovar R.: Vpogled v delovanje $MgSO_4$ — vsebujoče vode na podlagi novejših raziskav. Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **2**, 178 (1955).
[70] Leskovar R.: Novi vrelci Rog. Slatine. Zdravstv. vestnik (Ljubljana) **25**, 331 (1956).
[71] Leskovar R.: Način delovanja magnezij-sulfatne vode na diabetes. Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **6**, 32 (1959).
[72] Leskovar R.: Patofiziološki vidiki k pitni kuri. Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **6**, 489 (1959).
[73] Leskovar R.: Terenska kura in gimnastika kot zdravilni faktorji pri zdravljenju bolezni želodca, jeter in čreves. Die medizin. Welt (v tisku).
[74] Režek. A.: Katalitično delovanje min. vode. Farmac. vestnik (Zagreb) 1933.
[75] Režek A. in Pinter T.: Katalitično delovanje. Pharmaz. Monatshefte Wien (1933).
[76] Režek A.: Delovanje miner. vode na amilazo in vitro. Glasnik Hem. društva kr. Jugoslavije, Beograd **6**, 179 (1935).
[77] Režek A. in Ciglar M.: Vpliv miner. vode na presnavljanje sladkorja v živalskem poizkusu. Arch. inter. Pharmacodyn. **61**, 187 (1939).
[78] Režek A.: O glikolitični sposobnosti krvi tekom mineralne pitne kure. Liječ. vjesnik (Zagreb) **76**, 107 (1954).
[79] Režek A.: Vpliv pitne kure na alkalno fosfatazo v krvi. Wien. Klin. Wschr. **67**, 483 (1955).

[80] Režek A.: Vpliv pitne kure na promet anorganskega krvnega fosforja in na aktivnost alkalne fosfataze v blatu. Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **4**, 401 (1958).

[81] Režek A.: Kako vplivajo miner. kopeli s svojim CO_2 na aktivnost holinesteraze v krvi (1960, v tisku).

[82] Rebeušek L.: Rekonstrukcija zdravilišča Rog. Slatina. Celjski Zbornik 1958, str. 288.

[83] Höhn Dr. J.: Bad Radein und seine Quellen. W. Braumüllers Bade-Bibliothek, Wien u. Leipzig 1914.

[84] Lay H.: Tierexperimentelle Untersuchungen über den Einfluss einer Trinkkur mit Radeiner Mineralwasser auf die natürlichen Abwehrkräfte und den Blutchemismus. Klimatol.-hygien. Arbeiten. H. 2. Marburg 1935.

[85] Pfannenstiel W.: Die Beeinflussung der Widerstandskraft (Resistenz) und des Blutchemismus durch Mineralwasserzufuhr. Balneologe **2**. 1 (1935).

[86] Miholić S.: Radioaktivne vode u Jugoslaviji. Reumatizam (Zagreb) **2**. 62 (1955).

[87] Dopis OLO Kranj, št. 03/2-1954/2-57-U/R z dne 6/5-1957 (arh. Zavoda za balneologijo). — Odgovor z dne 13/5 1957 s programom dela (arh. Zav. za balneol). — Vabilo na tečaj za Kneippovo zdravljenje 17. 6. 1957.

[88] Leskovar R.: Turizem v službi zdravja. Turizem in gostinstvo 1948.

[89] Lachmann H.: Die Auswirkung von Lärm auf den Kurerfolg. Zschr. angew. Bäder-Klimahk. **7**, 424 (1960).

Podatki grafikona in geografske karte z naravnimi zdravilišči (ter s klasifikacijo) so povzeti iz tu že navedenih virov (32, 30, 86, 16, 17, 19, 21, 22), iz analiz za Rog. Slatino, Slatino Radenci, Kostrivnico in Gabernik, ki jih je zadnja leta izvedel prof. Guzelj (prepisi v arh. Zav. za balneol.) — Analize hrvatskih zdravilišč so povzete iz Haramustek B., Miholić S. in Trauner L.: Godišnjak balneološko-klimatološkog instituta NR Hrvatske, Zagreb 1952. Podatki za makedonska zdravilišča so dopolnjeni iz Točko I. — Minčev A.: Makedonija, turistički vodić. Skopje 1956 ter komisijskih poročil, ki mi jih je v prepisu prijazno dal na razpolago sekretar Združenja prirodnih zdravilišč LR Makedonije A. Minčev. — Podatki za inozemske vrelce: Vogt (8), Deutscher Bäderkalendar 1958 in Heilbäder u. Kurorte Österreichs ter Conrad V. u. Mitarbeiter: Österreichisches Bäderbuch. Wien 1928.

REZULTATI RAZISKOVALNIH IN KAPTAŽNIH DEL V RIMSKIH TOPLICAH

IZVRŠENIH V L. 1958/59

Inž. Josip Bać

SPLOŠNI PODATKI O TERMALNIH IZVIRIH IN KOPALIŠČNIH NAPRAVAH

Vode termalnih vrelcev v Rimskih Toplicah se uspešno uporabljajo v terapevtske namene že od rimskih časov. O tem nam pričajo številne arheološke najdbe na ožjem vrelskem področju. S propadom rimskega cesarstva in v srednjem veku je tudi to kopališče verjetno doživelo enako usodo kakor večina naših toplic, ki so jih Rimljani razkošno opremljali in uporabljali ne samo za zdravljenje, ampak tudi za razvedrilo, za zabavo.

Od l. 1840 so bile Rimske Toplice last družine Uhlich, po l. 1945 pa jih upravlja JLA in se tu zdravijo njeni pripadniki.

Termalni vrelci se pojavljajo okoli 40 m nad koritom Savinje na mestu, kjer se škriljevci spodnjega karbona raztezajo po ozki dolini, v kateri so zgrajene zdraviliščne zgradbe. Po geološki karti je ves teren okoli termalnih vrelcev označen kot karbon, obkrožen z ozkim pasom werfenskih škriljevcev in formacij srednjega triasa. Iz teh je zgrajena širša okolica termalnega področja vključno s hribom Stražnik nad zdraviliščem. Termalni vrelci so vezani na prelomnico približno v smeri NS. Vzhodno stran od prelomnice grade werfenski in karbonski škriljevci, medtem se zahodno od prelomnice priključujejo triadni dolomiti. Ti se raztezajo od vzhoda proti zahodu in prekrivajo starejše karbonske sloje. Zahodno od zdraviliške zgradbe štrli v njeni neposredni bližini iz strme hribine dolomitski blok, obkrožen s starejšimi geološkimi formacijami. Plitvo zajete vode termalnih vrelcev se javljajo iz triadnega dolomita, tektonsko zdrobljenega in zelo preperelega.

Po mednarodni klasifikaciji spadajo vrelci Rimskih Toplic v vrsto muriatično, zemljo-alkalnih in sulfatsko-toplih voda s temperaturo 36,3° C s količino suhega ostanka 2,5484 g ‰. V oči bode velika vsebina silicijeve kisline, pomembna je radioaktivnost vode z 10,17 ME (Miholič, 1957), tako da se štejejo med radioaktivne vode.

Po starejših podatkih je bila temperatura vode in zmogljivost termalnih vrelcev več ali manj konstantna. Temperatura vode je nihala okoli vrednosti T = 36,3° C, skupna količina pa okoli 380 litrov v minuti. Vode so bile zajete na dveh mestih s pomočjo plitvih kaptažnih med seboj spojenih komor. Glede na uporabljeni material in način izdelave obeh komor bi lahko domnevali, da je južnejše zajetje starejšega da-

tuma od zajetja, ki je zgrajeno 11 m severneje. V starejši literaturi se omenjajo tudi manj izdatni termalni izvirki. Teh ni bilo možno najti na ožjem področju vrelcev v času, ko so se vršila raziskovalna in kaptažna dela l. 1958/59, niti neposredno pred tem časom.

Južno zajetje termalne vode (Rimski vrelec?), ki ga bomo v tekstu odslej označevali K-1, je locirano 7,60 m južno od kopališčnega poslopja. Vhodna odprtina v kaptažno komoro, z dimenzijami 0,7 m × 0,9 m, — 0,55 m pod površino terena, je pokrita z armirano betonsko ploščo in z zemeljskim slojem. Globina kaptažne komore je 4,25 m, njeno dno pa je na relativni koti (r. k.): 245,75 m. Kaptažna komora, zgrajena v glavnem iz opeke s cementno malto, je nepravilne oblike. Z njene zahodne strani priteka iz globine termalna voda po široki razpoki v dolomitski pečini z nagibom 60°. Iz K-1 se odteka termalna voda z naravnim padcem v K-2 po spodnjem kanalu, nameščenim v višini dna K-2, t. j. na r. k.: 245,42 m. S pretočnimi organi v kaptažnih komorah K-1 in K-2, nameščenimi praktično na isti višini (r. k. : 247,60 m), je bil določen nivo, do katerega se je mogla znižati termalna voda v K-1 in K-2. Glede na to se je moglo domnevati, da se je tudi piezometrični nivo termalnega izvira K-1 nahajal približno na r. k. : 247,60 m. Ker so kaptažne komore K-1 in K-2 med seboj spojene in je na ta način omogočena neovirana komunikacija med kaptažnima komorama, bi bila možna domneva, da je bil ob zajetju termalne vode piezometrični nivo v K-2 na isti višini kot tudi v K-1 in da je obstajala tudi direktna zveza med vrelskimi potmi termalnih vrelcev K-1 in K-2. Po ustnem izročilu je bila količina in temperatura vode vrelca K-1 do l. 1930 večja kakor pri vrelcu K-2. Za temperaturo se navaja, da je bila povprečno za 1° C večja.

Severno zajetje termalne vode (vrelec Amalija?) K-2 je v pasaži na zahodni strani tik za kopališčnim poslopjem. Zgrajeno je s pravokotnim tlorisnim presekom z dimenzijami 1,8 m × 3,1 m, z globino 3,10 m. Vzhodna odprtina komore z dimenzijami 0,45 m × 0,50 m je od zidu kopališčnega poslopja oddaljena za 0,3 m, pokrita z armirano betonsko ploščo v višini kolovoza v pasaži (r. k. : 248,52 m). Termalna voda izvira na dnu kaptažne komore (r. k. : 245,42 m) iz vertikalne poglobitve. V K-2 z južne strani priteka termalna voda iz kaptažne komore K-1. Na severni strani je v višini dna vgrajena cev za odvod termalne vode v rezervoar, iz katerega se z vodo oskrbujejo kadi; na isti strani je okoli 2,20 m nad dnom (r. k. : 247,62 m) nameščena cev za odvajanje odvišne vode v kanalizacijo. Na vzhodni strani komore sta dve cevi: prva je 0,97 m nad dnom kaptažne komore (r. k. : 246,39 m), z njo se dovaja termalna voda v zaprti bazen za kopanje v višini njegovega dna; druga je 2,02 m nad dnom komore (r. k. : 247,44 m) in služi kot pretočna cev za odvajanje odvečne termalne vode iz K-2 in K-1 v bazen za kopanje.

Zaprti bazen za kopanje. Uporabna površina kopalnega bazena je 4,75 m × 9,05 m = 42,99 m² povprečna globina napolnjenega bazena h = 1,24 m; uporabna prostornina bazena je V = 47,56 m³. Dno bazena je zgrajeno na r. k. : 246,39 m, t. j. 0,64 m nad dnom kaptažne komore K-1 in 0,97 m nad dnom kaptažne komore K-2. V bazen se vlivajo razen termalne vode »mešanice« iz kaptažnih komor K-2 in K-1 tudi njune

pretočne vode in to iz K-1 na r. k. 247.59 m iz K-2 pa na r. k. : 247.44 m v primerih, kadar se voda v kaptažnih komorah zniža do navedenih višin. Uporabljene vode se iz bazena izpuščajo preko izpusta v severovzhodnem kotu na dnu bazena. Pretočna odprtina je zgrajena nad izpustom na r. k. : 247.63 m.

Kopalne kadi. V objektu severno od bazena je 16 marmornatih kopalnih kadi, v katere gravitacijsko priteka termalna voda »mešanica« iz K-1 in K-2 iz rezervoarja na dvorišču na severni strani kopalnega bazena.

Dno kadi leži na r. k. : 245.33 m (za 1.06 m nižje od dna bazena), tla kabin pa na r. k. : 246.66 m.

MEHANIZEM TERMALNIH VRELCEV

Termalni vrelci v Rimskih Toplicah spadajo po svojem mehanizmu v vrsto arteških vrelcev. Njihove vode stoje in se gibljejo po vrelskih poteh pod pritiskom. Hranijo se z vadozno vodo, ki pod ugodnimi geološkimi pogoji in posebno tektonskimi pogoji prodira relativno počasi po kompliciranih in dolgih poteh do znatne globine, kjer obstajajo pogoji, da se obogati z mineralnimi sestavinami oziroma, da sprejme toploto okolja, skozi katero se pretaka. Kot orientacijski podatek za globino, do katere ponika voda pod površino zemlje, lahko sprejmemo vrednost od 900 do 1000 m, če določamo to globino po izhodni temperaturi vode in geometrični stopnji. Zadnji del svoje poti proti površju zemlje premaga termalna voda relativno hitro. Njen pojav v Rimskih Toplicah je vezan za omenjeno prelomnico oziroma prelomnični pas. Termalna voda izvira plitvo pod površjem terena iz triadnih dolomitov. Glede na njene fizične in kemične lastnosti, posebno pa zaradi večje radioaktivnosti je treba verjetno iskati poreklo termalne vode v starejših formacijah, ne pa v triadnih dolomitih, kot se to navaja v starejši literaturi.

Po do sedaj povedanem so bile povprečne vrednosti osnovnih parametrov mehanizma termalnih vrelcev v Rimskih Toplicah vse do leta 1950 za:

temperaturo vode $T = 36.3^{0}$ C
skupno zmogljivost vrelcev $Q = 850$ l/m
mineralizacijo (izraženo s suhim 2.5484 mg ‰ ostankom
višino piezometričnega nivoja (r. k.) 247.60 m

MOTNJE V MEHANIZMU TERMALNIH VRELCEV

Čeprav ne razpolagamo z zanesljivimi podatki, vendar lahko domnevamo, da je od začetka 19. st. pa vse do l. 1950 prišlo do občasnih in prehodnih motenj v mehanizmu termalnih vrelcev v Rimskih Toplicah v glavnem zaradi neprikladnega načina pri zajetju vode in zato, ker se je žrelo lahko zatrpalo z usedlim muljem in dolomitsko preperelino ter se je s tem postopno zmanjševala zmogljivost vrelca. Z

manjšimi intervencijami, v prvi vrsti s čiščenjem vrelcev, morebiti pa tudi z manjšimi rekaptažnimi vrelci so bile motnje odstranjene in je bilo vzpostavljeno prvotno stanje. Zanesljivo vemo, da je bila taka očiščevalna intervencija izvršena na termalnem vrelcu K-1 l. 1940 pod vodstvom strokovnjaka iz Baden-Badena (ing. E. Maurer?).

V poletnih mesecih l. 1950 so opazili občasno in nenaravno povečanje zmogljivosti posebno vrelca K-1 in istočasno naglo in dolgotrajno zniževanje temperature termalne vode. Ta pojav je bil posebno izrazit ob velikem deževju ali po njem in ob kopnenju snega. Ti nenavadni pojavi so uporabnike termalne vode silili, da organizirajo vsakodnevno opazovanje vode. Izdatnost so merili sem in tja na vzhodnem mestu odvodnega kanala za odpadne vode (na severni strani zgradbe, v kateri so kopalne kadi). Dobljene vrednosti predstavljajo skupno količino termalnih vrelcev K-1 in K-2 pri pretočni višini, ki ustreza višini kaptažnih komor K-1 (245,75 m) in K-2 (245,42). Temperature vode žal niso bile določene pri samih vrelcih, ampak v bazenu in v kadeh. Glede na to predstavljajo dobljene vrednosti temperaturo vode »mešanice« termalnih vrelcev K-1 in K-2. A kljub temu se s temi podatki okoriščamo, ker nam tudi ti na svoj način morejo ilustrirati spremembe v temperaturi v razdobju od 1. 8. 1950 do 31. 7. 1958.

Hruschauer, ki je izvršil tudi analizo termalne vode v Rimskih Toplicah leta 1845, daje istočasno tudi podatke o temperaturi vode $T = 36{,}3^0$ C, Peters v l. 1871 pa s $T = 37{,}5^0$ C. Morebiti se tudi ta dva podatka nanašata na temperaturo vode »mešanice«.

Uporabljamo podatke, zbrane v periodi 1950—1958, in navajamo samo ekstremne vrednosti za temperaturo vode »mešanice«, merjeno v bazenu:

Leto	T. max. v °C	T. min. v °C
1950	34,0	28,5
1951	34,0	30,0
1952	34,5	32,5
1953	35,0	32,0
1954	36,0	33,0
1955	36,0	34,0
1956	36,5	35,0
1957	36,5	35,0
1958	35,0	34,0

Posebno očitna je nizka temperatura vode l. 1950, t. j. neposredno potem, ko so opazili motnjo v mehanizmu. Od aprila 1954 se temperatura vode približuje povprečni vrednosti, od konca l. 1957 pa ima tendenco ponovnega znižanja.

Po naših meritvah, izvršenih 11. 2. 1958, smo dobili naslednje vrednosti za temperaturo vode pri vrelcu:

K-1 . . . . . $T = 35{,}9^0$ C
K-2 . . . . . $T = 35{,}1^0$ C

Po izjavah v zdravilišču zaposlenega osebja je bilo opaženo občutno znižanje piezometričnega nivoja v začetku druge polovice l. 1957. Zaradi zelo neugodnega višinskega položaja kopališčnih naprav v odnosu na znižani piezometrični nivo so prenehali s kopanjem v zaprtem bazenu v začetku avgusta l. 1958, ker je bila voda globoka komaj 0,33 m in je bil s tem praktično onemogočen vsak terapevtski učinek kopanja v bazenu.

Zaradi boljšega pregleda navajamo tudi razpoložljive a zelo nezadostne podatke o višini piezometričnega nivoja in zmogljivosti termalnih vrelcev. Podatki so bili zbrani v dobi od 1950—1958.

Datum merjenja	Merjenje izvršil	Rel. kota piezometr. nivoja	Izdatnost l/m		
			K-1	K-2	K-1 + K-2
1845—1950	—	247,60	—	—	850
11. III. 1951	Miholič	—	—	—	870
6. VII. 1957	Miholič	—	—	—	300
7. VII. 1957	Miholič	245,92	—	—	—
XI. 1957	Geološki zavod	246,77	60	600	660
XII. 1957	Geološki zavod	246,72	175	485	660
11. II. 1958	Bač	246,72	—	—	218

Iz navedenih podatkov lahko zaključimo, da so se spremembe v mehanizmu termalnih vrelcev odražale v naslednjih karakterističnih pojavih:

Od julija 1950 do aprila 1954:

— občasno povišanje piezometričnega nivoja in občasno povečanje izdatnosti posebno vrelca K-1 po intenzivnem deževju in hitrem kopnenju snega;

— dolgotrajno znižanje temperature vode termalnih vrelcev.

Od aprila 1954 do konca 1957:

— postopno znižanje piezometričnega nivoja. To znižanje je bilo posebno izrazito v poletnih mesecih 1957;

— splošno zmanjšanje zmogljivosti, posebno vrelca K-1;

— postopno naraščanje temperature vode, ki se posebno pri vrelcu K-2 približuje prejšnji povprečni vrednosti.

Od konca 1957 do avgusta 1958:

— ustaljeni piezometrični nivo na r. k. : 246, + 2 m;

— zmanjšana skupna zmogljivost termalnih vrelcev. Za vrelce K-1 je zmogljivost nenavadno majhna v razmerju do stanja pred okvaro mehanizma.

— znižana temperatura vode posebno na vrelcu K-1.

OČIŠČEVALNA DELA NA VRELCU K-1 L. 1957

Spremembe v mehanizmu termalnih vrelcev v Rimskih Toplicah so prisilila odločilne činitelje, da se lotijo določenih ukrepov za sanacijo obstoječega stanja na termalnih vrelcih. Na predlog prof. dr. S. Miholiča iz Zagreba so bila izvršena očiščevalna dela na termalnem vrelcu K-1 in so trajala od 25. 2. 1957 do 25. 7. 1957. Dela je prevzel Geološki zavod v Ljubljani. O izvršenih delih in doseženih rezultatih je bilo napisano poročilo 13. I. 1958, iz katerega v strnjeni obliki navajamo najvažnejše podatke:

Neposredno pred začetkom del pri čiščenju vrelca K-1 je bila izmerjena višina piezometričnega nivoja (r. K. : 246,77 m) in zmogljivost termalnih vrelcev s skupno: Q = 600 lit./min. Zmogljivost vrelca K-1 je bila: q = 600 1/m, vrelca K-2 : q 2 = 600 1/m.

Med čiščenjem vrelca K-1 so iz vrelčnega žrela potegnili okoli 6—8 m^3 mulja in okoli 0,5 m^3 dolomitske prepereline. Ko se je znižal nivo vode, so opazili slabši pritok hladne vode s severne, močnejši pa z južne strani; prvi je bil v globini 0,5 m, drugi pa v globini okoli 2 m pod dnom kaptažne komore K-1. Da bi se preprečilo zasipavanje zadnjega dela vrelčne poti z dolomitsko preperelino, so vgradili cevi v vrelčno odprtino — razpoko, ki so jo najprej očistili do globine 6,0 m.

Po dovršenih delih je bilo ugotovljeno, da termalna vrelca K-1 in K-2 po podzemnih potih med seboj komunicirata; da je ostalo nespremenjeno stanje v pogledu skupne zmogljivosti termalnih vrelcev K-1 in K-2; da se je povečala zmogljivost na K-1 za 115 1/m na račun zmogljivosti termalnega vrelca K-2; da se je piezometrični nivo na vrelcu K-1 znižal za 0,50 m (r. k. : 246,72 m). Na koncu poročila se navajajo naslednji zaključki in predlogi:

— da so zajetja termalnih vrelcev v Rimskih Toplicah dotrajala;

— da pritok hladne površine vode v kaptažno komoro K-1 neugodno vpliva na znižanje temperature vode, zaradi večje specifične teže ohlajene termalne vode pa tudi na pritok termalne vode iz globine, oziroma na zmogljivost termalnih vrelcev;

— da se pritok hladne vode ne more preprečiti zaradi obstoječega slabega stanja kaptažnih naprav. Čimprej se je treba lotiti novega zajetja termalne vode. Predlaga se, da se začne z raziskovalnimi in kaptažnimi deli v vrednosti okoli 10 milijonov dinarjev.

Raziskovalna dela naj bi po tem predlogu obsegala: tahimetrično snemanje bližnje okolice Rimskih Toplic na površini okoli 15 ha; izdelavo situacijskega načrta posnetega področja; detajlno geološko kartiranje; določitev lokacije za 6 vrtin s skupno globino okoli 360 m po rezultatih geološkega kartiranja. Raziskovalne vrtine bi bile locirane na zahodnem pobočju doline, v katerih se javljata obstoječa termalna vrelca.

Kaptažna dela: po dobljenih rezultatih raziskovalnih del bi se določile primernejše vrtine za zajetja termalne vode. Računali so, da se bo v produktivnih vrtinah zvišal piezometrični nivo, ki se pa kljub temu

ne bo nahajal v višini terena. Zaradi te okoliščine bo treba izdelati tudi rudarski podkop od produktivne vrtine do obstoječih kopališčnih naprav zaradi gravitacijskega odvoda termalne vode.

RAZISKOVALNA IN KAPTAŽNA DELA L. 1958/59

Niti dva meseca po izvršenih delih pri čiščenju termalnega vrelca K-1 je bila sestavljena komisija z nalogo, da predloži ukrepe za saniranje termalnih vrelcev v Rimskih Toplicah. Člani komisije so dne 11. in 12. II. 1958 pregledali termalne vrelce, kopališčne naprave ožjega termalnega področja ter izmerili višino piezometričnega nivoja, temperaturo vode in zmogljivost termalnih vrelcev. Po teh meritvah je bilo ugotovljeno, da je skupna zmogljivost termalnih vrelcev v odnosu na stanje konec decembra 1957 *trikrat manjša;* piezometrični nivo je ostal nespremenjen, temperatura vode pa ponovno pada. Komisija ni razpolagala niti z osnovnimi podatki o stanju in mehanizmu termalnih vrelcev pred in med njihovo okvaro, razen podatkov, ki jih je dobila v slabih dveh dneh. Član komisije prof. ing. Josip Bač iz Sarajeva je podal svoje splošno mišljenje o nastalih pojavih in dal določene predloge o saniranju termalnih vrelcev, ki jih navajamo samo v izvlečku:

— način zajetja termalne vode v Rimskih Toplicah in način njenega odvajanja v kopališčne naprave je v principu napačen. Posebno je treba oporekati temu, da termalni vodi v kaptažnih komorah K-1 in K-2 med seboj komunicirata, kar se odraža ali se utegne neugodno odražati na zmogljivosti enega od vrelcev v primeru, če sta višini piezometričnega nivoja vrelcev K-1 in K-2 različni;

— kopališčne naprave so po višini neprikladno locirane posebno v odnosu na novo stanje termalnih vrelcev. Zaradi znižanega piezometričnega nivoja za okoli 1,0 m je neuporaben zaprti bazen pod pogojem gravitacijskega dovajanja termalne vode iz kaptažnih komor K-1 in K-2;

— znižanje temperature vode je posledica pritoka nezaželene hladne vode v vrelčne poti termalnih vrelcev. Pri tem je značilno, da je ob zmanjšanem pritisku v vrelčnih potih pritok hladne vode večji;

— zmanjšanje zmogljivosti je nastopilo z zamašitvijo vrelčne poti z naplavljenim nanosom in z znižanjem piezometričnega nivoja;

— motnja v mehanizmu termalnih vrelcev z vsemi škodljivimi posledicami je mogla nastati tako, da se je izgubila termalna voda na nižjih horizontih. Na ožjem termalnem področju se taki pojavi niso opazili;

— nastale spremembe na termalnih vrelcih so nedvomen dokaz, da je prišlo *do resne, skrb vzbujajoče motnje v mehanizmu termalnih vrelcev.*

V zvezi z navedenim mnenjem je prof. Bač predlagal, da se je treba čimprej lotiti raziskovalnih in kaptažnih del na ožjem termalnem področju s pomočjo globinskega vrtanja zavoljo

— jasnejšega vpogleda v hidrogeološke odnose in mehanizem termalnih vrelcev;

— zajetje termalne vode višje temperature za 1° do 2° C od dosedanje povprečne vrednosti, t. j. temperature 37,3° C do 38,3° C;

— določenega zvišanja piezometričnega nivoja. Ta bi se mogel v produktivnih vrtinah vzpostaviti na koti okoli 1,75 m nad dnom kaptažne komore K-2 (r. k. 245,42 m), t. j. na relativni koti okoli 247,17 m;

— povečanje zmogljivosti v odnosu na tedanje stanje. Skupna zmogljivost na produktivnih vrtinah bi znašala preko 960 l/m:

Predlog je računal s 3—5 vrtinami s skupno globino okoli 320 m. Največja globina ene vrtine bi naj bila 130 m. Skupni stroški za raziskovalna in kaptažna dela so bili preračunani na okoli 6 milijonov din. Bać je istočasno odredil lokacijo za prve tri vrtine in trdil, da bosta *najmanj dve produktivni*. Za ostali dve — če bo treba — bi se odredila lokacija kasneje po dobljenih rezultatih v hidrogeoloških odnosih na prvih treh vrtinah.

Nekaj mesecev kasneje so odločilni činitelji sprejeli predlog ing. Baća in začeli z omenjenimi deli pod njegovim vodstvom. Dela so bila izročena Geološkemu zavodu v Ljubljani. Šef vrtalne ekipe je bil Janez Jazbec. Raziskovalna in kaptažna dela v Rimskih Toplicah so trajala od 20. 8. 1958 do 16. 2. 1959. Po sili razmer so bila omejena le na dve raziskovalni vrtini.

REZULTATI RAZISKOVALNIH IN KAPTAŽNIH DEL 1958/59

Vrtalna dela so bila izvršena z vrtalom tipa »Craelius« z uporabo rotacijskega vrtanja z jedrovanjem.

Žal sta bili izvrtani le dve vrtini, v katerih smo dobili termalno vodo zadovoljive količine in temperature, tako da vrtini moremo *in moramo obravnavati kot produktivni*. Razen karakterističnih pojavov, vidnih na priloženih risbah (sl. 1., 2., 3.), navajamo še naslednje:

Karakteristični podatki	Vrtina B-I	Vrtina B-II
Začetek vrtanja	20. VIII. 1958	12. XI. 1958
Konec vrtanja	27. IX. 1958	14. I. 1959
Dovršitev vseh del na vrtini	11. XI. 1958	16. II. 1959
Relativna kota terena	249,69 m	246,20 m
Globina vrtine	151,70 m	104,30 m
Najugodnejši vodonosni horizonti s termalno vodo	64,65 m do 87,95 m	49,80 m do 72,80 m
Maksimalna temperatura vode	40,1° C	39,0° C
Višina piezometričnega nivoja vode (r. k.):	246,82 m	246,82 m
Približna zmogljivost vrelca — vrtine pri znižanem nivoju vode (s črpanjem) na r. k. 242,00 m	900,0 l/m	1000,0 l/m

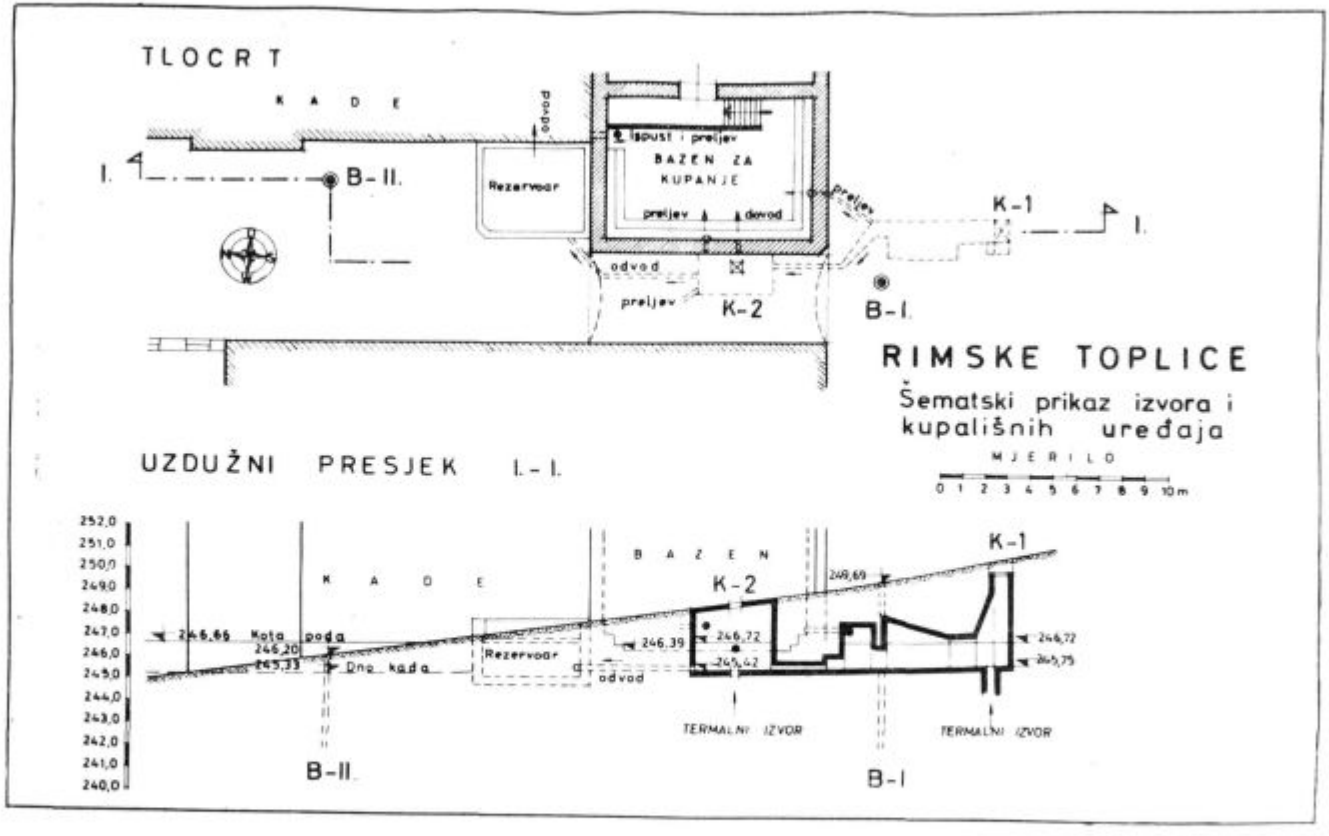
TLOCRT
K A D E
odvod
I.
B-II.
Rezervoar
ispust i preljev
BAZEN ZA KUPANJE
preljev
dovod
odvod
preljev
K-2
K-1
I.
B-I.
RIMSKE TOPLICE
Šematski prikaz izvora i kupališnih uređaja
MJERILO
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10m
UZDUŽNI PRESJEK I.-I.
252,0
251,0
250,0
249,0
248,0
247,0
246,0
245,0
244,0
243,0
242,0
241,0
240,0
K A D E
246,66 Kota poda
246,20
245,33 Dno kada
Rezervoar
odvod
B-II
B A Z E N
K-2
246,39
246,72
245,42
K-1
248,69
246,72
245,75
TERMALNI IZVOR
TERMALNI IZVOR
B-I

Sl. 1

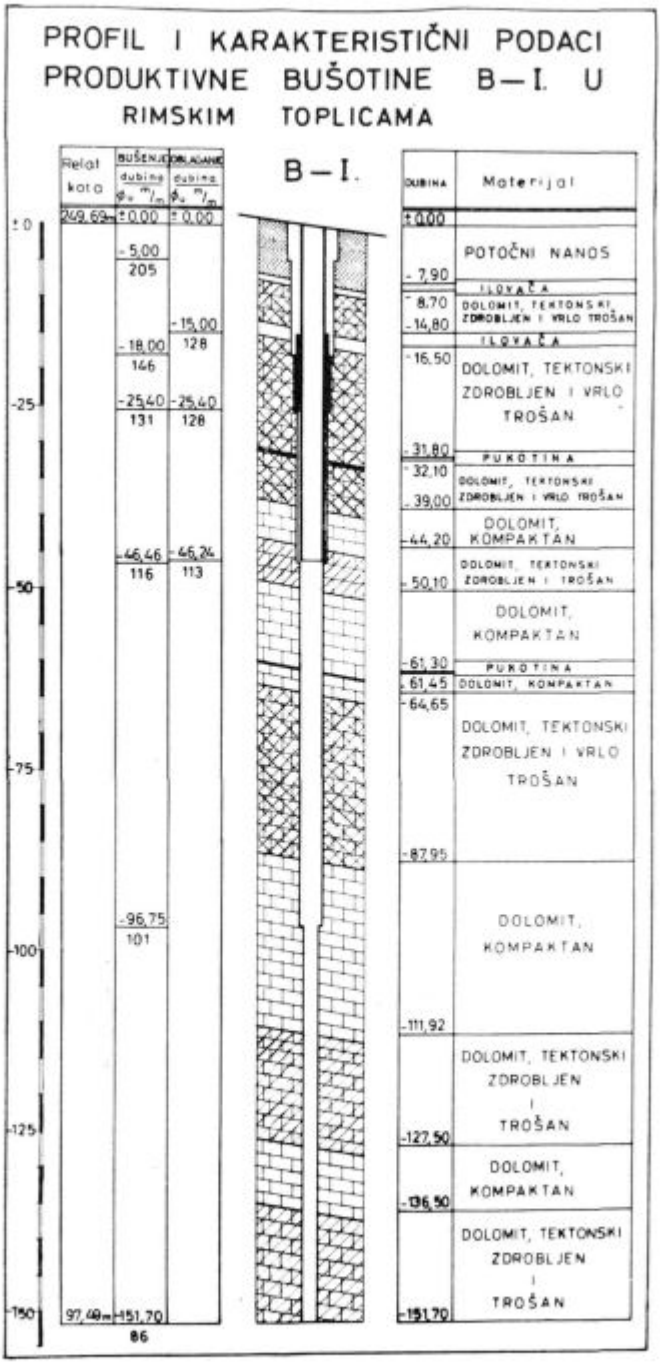
PROFIL I KARAKTERISTIČNI PODACI PRODUKTIVNE BUŠOTINE B—I. U RIMSKIM TOPLICAMA
B—I.
Relat kota
BUŠENJE dubina
OBLAGANJE dubina
DUBINA
Materijal
249,69
±0,00
-5,00
205
-15,00
-18,00
146
128
-25,40
131
-25,40
128
-46,46
116
-45,24
113
-96,75
101
97,49m
-151,70
86
±0,00
POTOČNI NANOS
-7,90
ILOVAČA
-8,70
-14,80
DOLOMIT, TEKTONSKI ZDROBLJEN I VRLO TROŠAN
ILOVAČA
-16,50
DOLOMIT, TEKTONSKI ZDROBLJEN I VRLO TROŠAN
-31,80
PUKOTINA
-32,10
-39,00
DOLOMIT, TEKTONSKI ZDROBLJEN I VRLO TROŠAN
-44,20
DOLOMIT, KOMPAKTAN
-50,10
DOLOMIT, TEKTONSKI ZDROBLJEN I TROŠAN
-61,30
DOLOMIT, KOMPAKTAN
PUKOTINA
-61,45
DOLOMIT, KOMPAKTAN
-64,65
DOLOMIT, TEKTONSKI ZDROBLJEN I VRLO TROŠAN
-87,95
DOLOMIT, KOMPAKTAN
-111,92
DOLOMIT, TEKTONSKI ZDROBLJEN I TROŠAN
-127,50
DOLOMIT, KOMPAKTAN
-136,50
DOLOMIT, TEKTONSKI ZDROBLJEN I TROŠAN
-151,70
±0
-25
-50
-75
-100
-125
-150

Sl. 2

PROFIL I KARAKTERISTIČNI PODACI PRODUKTIVNE BUŠOTINE B–II. U RIMSKIM TOPLICAMA

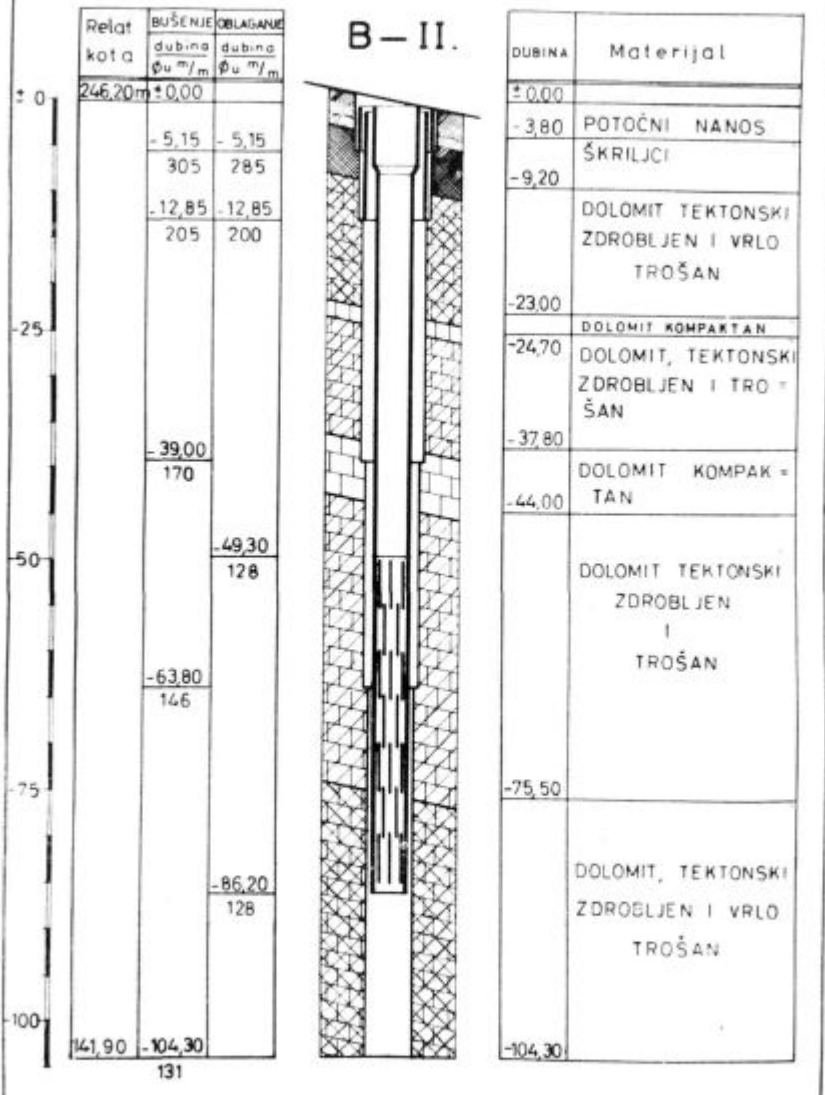

Sl. 3

Za produktivno vrtino B-II je treba pripomniti, da se je termalna voda prosto pretakala preko roba (r. k. : 243,92 m) obložne kolone v količini od 160—180 l/m zaradi nižjega položaja v odnosu na višino terena pri B-I.

Zaradi interesantnosti se navajajo tudi pojavi na starih in novih termalnih vrelcih evidentirani 22. I. 1959 ob istočasnem in nepretrganem poskusnem črpanju termalne vode iz B. I s črpalko kapacitete 200 l/m in iz B-II s črpalko kapacitete 800 l/m:

— po 2 urah črpanja (ob 13. uri) se je nivo vode K-1 znižal izpod dna kaptažne komore, v K-2 pa je bil na r. k. : 243,62 m. Dinamični nivo v B-I je bil na r. k. : 244,49 m, na B-II pa na r. k. : 243,21 m;

— po 5 urah črpanja (ob 18. uri) je bil nivo vode v K-1 in K-2 izpod dna kaptažnih komor. Dinamični nivo v B-I je stagniral na r. k. : 243,79 m, v B-II pa na r. k. : 243,21 m;

— po 7 urah nepretrganega črpanja (ob 20. uri) je dinamični nivo vode v B-I in B-II stagniral na isti relativni koti kot od 18. uri.

Če resumiramo te rezultate in jih primerjamo z mnenjem in predlogi z dne 12. II. 1958, lahko zaključimo:

1. Od 3—5 vrtin, s katerimi se je računalo, sta bili izvrtani samo dve; obe sta bili produktivni.

2. V vrtinah so bile zajete večje količine termalne vode z večjo temperaturo od pričakovane.

3. Piezometrični nivo na novih vrelcih — vrtinah se je vzpostavil na r. k. : 246.82 m, t. j. 0.10 m nad piezometričnim nivojem starih vrelcev, neposredno pred začetkom raziskovalnih in kaptažnih del, oziroma za 1.40 m nad dnom kaptažne komore K-2.

4. Piezometrični nivo na starem term. vrelcu K-1 se je povišal med raziskovalnimi in kaptažnimi deli za 0,10 m (r. k. : 246,82 m), medtem ko je na starem vrelcu K-2 ostal nespremenjen (r. k. : 246,72 m).

5. Nedvomno je bilo ugotovljeno, da novi in stari termalni vrelci med seboj komunicirajo. Z znižanjem nivoja vode (s črpanjem) na katerem koli vrelcu se zniža nivo vode oziroma se zmanjša zmogljivost na ostalih treh vrelcih.

6. Pojavi, ki so se kazali na termalnih vrelcih v Rimskih Toplicah v dobi od 1950—1958, so posledica resne okvare v mehanizmu termalnih vrelcev.

VZROKI OKVARE MEHANIZMA TERMALNIH VRELCEV

V poročilu z dne 13. I. 1957 po izvršenih delih po čiščenju termalnega vrelca K-1 konec decembra 1957 je navedeno tudi mnenje o vzrokih, kako so nastali škodljivi pojavi na termalnih vrelcih v Rimskih Toplicah. Kot glavni vzrok se navaja dotrajanost kaptažnih naprav, zaradi katere je omogočen pritisk hladne površinske vode v kaptažne komore, to pa se neugodno odraža na temperaturi vode in na zmogljivosti termalnih vrelcev zaradi povečane specifične teže ohlajene termalne vode. To mnenje se je vzdrževalo tudi v l. 1958/59 in to kljub popolnoma nasprotnemu mnenju tistih, ki so vodili raziskovalna in kaptažna dela.

namreč, da so nastali pojavi posledica resne okvare v mehanizmu termalnih vrelcev. Moram takoj poudariti, da omenjeni pojavi niso posledica dotrajanosti kaptažnih naprav, komor K-1 in K-2. Če že govorimo o teh kaptažnih napravah, je treba v prvi vrsti oporekati *način zajetja in način uporabe termalne vode.* Povsem naravno je, če sklepamo, da se v plitvih zajetjih v razdrapanem in tektonsko netrdem površinskem sloju ne more preprečiti pritok nezaželenih voda iz plitvejših horizontov v vrelčne poti termalnega vrelca, če obstoji razlika v hidravličnih pritiskih med nezaželeno podzemno vodo in termalno vodo — v korist prve. Nivo navadne podzemne in termalne vode je izpostavljen večjim oscilacijam, kakor je to primer z nivojem termalnih vrelcev zaradi njihove več ali manj konstantne zmogljivosti. Ti odnosi se še poslabšajo v večji meri *z načinom, kako se termalna voda uporablja.*

Tako n. pr. je do 1930 na vrelcu K-1 amplituda oscilacij nivoja termalne vode v enem dnevu znašala 1,85 m, na vrelcu K-2 pa celo 2,20 m!

Pri očiščevalnih delih na termalnem vrelcu K-1 konec 1957 je bil pri znižanju nivoja vode s črpanjem ugotovljen pritok hladne podzemne vode v vrelčne poti in kaptažno komoro na horizontih r. k. : 245,25 m in 243,75 m. Pri raziskovalnih in kaptažnih delih 1958/59 smo opazili na vrtini B-I, da se izgublja izplaka na horizontih z r. k. : okoli 244,70 m in 237,20 m, ki se je najprej pojavila na vrelcu K-1, potem pa tudi v vrelcu K-2. Ko smo obložili te horizonte s kolonami, so navedeni pojavi popolnoma izginili, temperatura vode pa se je povišala od 32,5° C na 33° C, t. j. za 3° C.

Iz navedenega je razvidno, da je obstajala in da obstoji možnost, da se nezaželena podzemna voda plitvejših horizontov meša s termalno vodo, prav tako pa možnost, da se termalna voda izgublja. Intenzivnost pritoka hladne vode in intenzivnost izgubljanja termalne vode pri plitvih zajetjih in nepoškodovanem mehanizmu termalnega vrelca je odvisna v prvi vrsti od velikosti in predznaka obstoječe razlike med hidravličnimi pritiski.

V uvodu sem omenil, da so kaptažne komore K-1 in K-2 med seboj spojene. K-2 ima tudi funkcijo zbirne in razdeljevalne komore. Načelno ne bi mogli oporekati taki tehnični rešitvi pod pogojem, da se piezometrični nivo termalnih vrelcev K-1 in K-2 nahaja na isti višini. Če pa obstoji razlika med višinama piezometričnih nivojev, se bo izgubila termalna voda po vrelčnih poteh z nižjim piezometričnim nivojem. To je bilo ugotovljeno na termalnem vrelcu K-2. Glede na sedanjo majhno zmogljivost vrelca K-1 bi izgubljanje termalne vode po vrelčnih poteh vrelca K-2 ne bilo pomembno. Pri nekdanji — baje zelo veliki — zmogljivosti vrelca K-1 v odnosu na zmogljivost vrelca K-2 pa so se verjetno izgubljale znatno večje količine termalne vode pod pogojem, da je tudi tedaj obstajala navedena razlika med piezometričnima nivojema.

Tudi ne bi mogli soglašati s citiranim mnenjem, zakaj se je zmanjšala zmogljivost termalnih vrelcev. Vidne spremembe v temperaturi vode od 1930 do 1958 so spremljali značilni pojavi, da se je s povečano

zmogljivostjo in povišanim piezometričnim nivojem zmanjšala temperatura vode in obratno. Za naša razmotrivanja so ti pojavi zelo važni tudi, če kaže, da bi bili povsem prirodni, saj se s pritokom nezaželenih hladnih voda poveča skupna zmogljivost in se sorazmerno zniža temperatura vode na termalnih vrelcih. Ker gre predvsem za mehanizem arteškega izvora, nas bodo predvsem zanimale nastale spremembe piezometričnega nivoja. Pri nepokvarjenem mehanizmu se namreč pričakuje, da se s povišanjem piezometričnega nivoja — pri ostalih enakih pogojih iztekanja vode — poveča zmogljivost vrelca kot posledica povečane brzine. Pri termalnih vrelcih ob povečanju brzine iztekanja pričakujemo — v večji ali manjši meri — porast temperature vode, pri radioaktivnih vodah pa povečano radioaktivnost. V našem primeru se je s povečano zmogljivostjo občutno znižala temperatura vode, kar nedvomno govori za to, da je prišlo do pritoka hladnejše vode v vrelčne poti termalnih vrelcev. Od aprila 1954 do konca 1957 se temperatura vode termalnih vrelcev postopno in počasi povečuje in se približuje povprečni prejšnji vrednosti, toda pri tem se znižuje piezometrični nivo in se zmanjšuje zmogljivost. Torej popolnoma nasprotno od pričakovanih pojavov pri nepokvarjenem mehanizmu, a prav tako nasprotno od citiranega mnenja, saj bi se s povišanjem temperature oziroma z zmanjšanjem specifične teže morala povečati zmogljivost na prvobitno količino. — Da bi bolje razumeli nepomembni vpliv specifične teže termalne vode na zmogljivost vrelca, navedimo kot primer termalni vrelec z izstopno temperaturo 35° C. Vrelec se hrani z vadozno vodo povprečne temperature 8° C. Glede na izstopno temperaturo vode termalnega vrelca bi morala vadozna voda ponikati do globine okoli 900 m pod zemeljskim površjem, če računamo z normalnimi geološkimi odnosi in vrednostmi za geotermično stopnjo. Pri tej globini in razliki v temperaturi dobimo padec hidravličnih pritiskov za največ 0,0038 oziroma nadpritisk največ 3,2 m, ki gotovo ne bo zadostoval za obvladanje odporov, na katere bi voda naletela v kompliciranih, dolgih in zelo nepravilnih prirodnih vrelčnih poteh, a kaj šele da bi odločal pri zmogljivosti termalnih vrelcev.

Navedimo tudi primer za produktivno vrtino B-I, na kateri smo dobili temperaturo vode 40,1° C, ki je zanesljivo v zadnjih 100 letih niso evidentirali v Rimskih Toplicah. Pri tej temperaturi bi, v skladu s citiranim mnenjem, pričakovali tudi največjo zmogljivost oziroma najvišji piezometrični nivo. Toda to se ni zgodilo, ker se je piezometrični nivo ustalil na r. k. 246,82 m odnosno na koti, ki je okoli 0,80 m nižja od kote piezometričnega nivoja pred okvaro mehanizma. Piezometrični nivo z r. k. okoli 246,82 m se je vzpostavil že v B-I pri relativno majhni globini vrtine in znatno nižji temperaturi termalne vode. Podobne pojave v pogledu višine piezometričnega nivoja smo zapazili tudi na starih termalnih vrelcih, pri katerih je bila temperatura vode za 4 do 6° C nižja. Vse te primere navajamo samo zato, da opozorimo oblasti na resno situacijo, v kateri je mehanizem termalnih vrelcev v Rimskih Toplicah in ki je ne smemo podcenjevati. Treba je pomisliti, da pritok hladne površinske in podzemne vode v vrelčne poti *ni vzrok, temveč*

posledica okvar na mehanizmu termalnih vrelcev! Vzroki okvar na mehanizmu pa so mnogo bolj kompliciran in težje narave, kakor pa se to navaja v citiranem mnenju od 13. I. 1958. Vzrokov ne poznamo. Treba bo mnogo truda in časa, da jih bomo spoznali. Prepričani smo, da jih bo treba iskati na širšem vrelčnem področju. Spričo resnosti in zapletenosti problema bo velika sreča, če se bodo škodljivi pojavi okvarjenega mehanizma ustalili v stanju, kakršno je vladalo neposredno po prekinitvi raziskovalnih in kaptažnih del v februarju 1958. V vsakem primeru bo potrebno pazljivo spremljati vse pojave in ustrezno ukrepati, da se vzpostavi prvobitno stanje v mehanizmu termalnih vrelcev ali vsaj zadržati obstoječe stanje.

ZAKLJUČNE PRIPOMBE IN PREDLOGI

Vsi navedeni podatki o starih in novih termalnih vrelcih — vrtinah — se nanašajo na stanje, ki je vladalo do zaključno 16. V. 1959. Morali bi jih dopolniti tudi s podatki, ki so jih dobili po dovršenih raziskovalnih in kaptažnih delih oziroma po vzpostavljanju ravnotežja na ožjem vrelčnem področju, prav tako bi jih morali dopolniti tudi s podatki petrografske analize dobljenega jedra kot tudi s podatki kemične analize termalne vode. Žal je bilo zbiranje podatkov prekinjeno, ker so se dela naglo prekinila, rezultati izvršenih analiz pa nam niso bili dostopni do tega časa. Pri tej priložnosti moram pripomniti, da zaradi nagle prekinitve raziskovalnih kaptažnih del vodja teh del sploh ni mogel vplivati na izvršitev najpotrebnejših predmetnih del in observacij na starih in novih termalnih vrelcih niti ni mogel usposobiti produktivne vrtine za racionalno izkoriščanje termalne vode. Verjetno so bila med tem izvršena neka dela. Ni nam znano, kakšne vrste in v kakšnem obsegu, pa tudi ne način, po katerem se izkorišča termalna voda. Ne glede na vse to se priporoča:

1. Čimprej organizirati službo sistematičnega zbiranja podatkov o mehanizmu termalnih vrelcev, posebno pozornost pri tem posvetiti spremembam piezometričnega nivoja.

2. Izvršiti ustrezno opremljanje produktivnih vrtin — vrelcev B-I in B-II, da bi preprečili pritok nezaželenih voda v vrelčne poti termalnih vrelcev, kakor tudi zato, da bi racionalno izkoristili termalno vodo za potrebe zdravilišča.

3. Črpanje termalne vode direktno iz produktivne vrtine B-I in B-II je škodljivo za že tako okvarjeni mehanizem termalnih vrelcev. Ne sme se dovoliti tak način izkoriščanja niti tedaj, če bi šlo samo za začasno rešitev.

4. Vprašanju obstoja kaptažnih komor K-I in K-II je treba posvetiti dolžno pozornost.

5. Za perspektivno rešitev racionalnega in neškodljivega izkoriščanja termalne vode se priporoča:

— izgradnja novih kopaliških objektov na prostoru okoli »Stare pošte«;

— gravitacijsko dovajanje termalne vode v zadostnih količinah in z zadovoljivo temperaturo tudi v primeru, če bi se piezometrični nivo še nadalje nižal zaradi okvare v mehanizmu termalnih vrelcev;
— izkoriščanje termalne vode z gravitacijskim dovajanjem v odprtih plavalnih bazenih (obstoječem in bodočem olimpijskem bazenu).

LITERATURA

Bać J.: Dnevnik rada istražnih i kaptažnih radova obavljenih u vremenu od 20. VIII. 1938 do 16. II. 1939 g. u Rimskim Toplicama. Sarajevo, 1939 (arhiv lječilišta u Rimskim Toplicama).

Miholić S.: Radioaktivne vode u Jugoslaviji: Reumatizam, Zagreb 1955, god. II. br. 3.

Miholić S.: Secondary enrichment of uranium in sediments: Reprinted from the Report of the International Geological Congress, XXI Session. Norden, 1960, Copenhagen, 1960.

Nenadović L.: Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji. Beograd, 1936.

Prinz E. u. R. Kampe: Handbuch der Hydrologie. Berlin, 1934. II Bd.

Rebeušek L.: O pomenu in problematiki prirodnih zdravilišč celjskega področja: Celjski zbornik, 1957. Celje, 1957.

Poročilo o očiščevalnih delih kaptažne termalne vode v Rimskih Toplicah. Ljubljana, 1938 (arhiv zdravilišča v Rimskih Toplicah)

Zapisnik komisijskog pregleda užeg izvorišnog područja termalnih vrela i prijedlozi za njihovo saniranje. Rimske Toplice, 1938. (arhiv zdravilišča v Rimskih Toplicah).

ZDRAVILIŠKI KRAJI OB NOVIH POGOJIH

Ludvik Rebeušek

Stanje in razvoj slovenskih zdraviliških krajev predvsem onih celjskega področja v razdobju od 1945 do 1956 sem opisal v Celjskem zborniku 1957 pod naslovom »O pomenu in problematiki prirodnih zdravilišč celjskega področja«. Takrat smo stali na pragu novega pojmovanja turizma kot važne gospodarske panoge tudi pri nas. Ali so naša zdravilišča v novi turistični konkurenci obdržala svoje pozicije iz leta 1956, ali so se prelagodila zahtevam njenih obiskovalcev, tudi inozemskih?

Odgovor na to vprašanje je v celoti pritrdilen, tako za domači kot tudi inozemski obisk. Število obiskovalcev se je do leta 1960 znatno povečalo, skokovito pa je narasel v zadnjih dveh, treh letih inozemski zdraviliški turizem, zlasti v Rogaški Slatini. Menim, da bi bil delež zdraviliških krajev v turističnem prometu Slovenije v zadnjih letih še večji, če ne bi povsod primanjkovalo zlasti prenočninskih kapacitet.

V prej omenjeni razpravi sem za razdobje do leta 1956 ugotovil pomembnost zdraviliških krajev celjskega področja v:

A) Skupnem turističnem prometu celjskega okraja.

B) Celotnem turističnem prometu najvažnejših turističnih krajev Slovenije.

V naslednjem podajam primerjalne podatke za leti 1956 in 1960 po zgornjih poglavjih (tabele A, B, C). V te podatke pa ne vključujem ocenjenega obiska v vojaškem zdravilišču Rimske Toplice (ca. 50 tisoč nočitev letno).

Tabela A

	1956	1960
Vseh obiskovalcev celjskega področja	53.200	72.900
Zdraviliški kraji	21.000	33.400
Delež v %	39	46
Domači obiskovalci	31.200	67.500
Zdraviliški kraji	20.100	30.800
Delež v %	39	46

Inozemci	2.000	5.400
Zdraviliški kraji	870	2.900
Delež v %	44	54
Vseh nočitev	351.000	528.000
Zdraviliški kraji	291.000	448.000
Delež v %	83	85
Domače nočitve	343.200	494.000
Zdraviliški kraji	285.000	419.000
Delež v %	83	85
Inozemske nočitve	7.800	34.000
Zdraviliški kraji	5.700	29.000
Delež v %	73	84

Iz teh podatkov je razvidno, da se je delež zdraviliških krajev v celotnem turističnem prometu celjskega področja v zadnjih letih še zvišal, prav posebno pa v inozemskem obisku. Navidezno nesorazmerje med deležem obiskovalcev in nočitev izhaja iz velike razlike med povprečno dobo bivanja turista, ki znaša na celjskem področju 7,2 dni, v zdraviliških krajih pa 13,4 dni. Seveda pa je povprečna doba bivanja turistov na celjskem področju, prav zaradi odločilnega deleža zdraviliških krajev, več kot enkrat daljša od povprečne dobe bivanja v Sloveniji oziroma Jugoslaviji (nekaj čez 3 dni).

Tabela B

V tej tabeli izkazujem tudi ločeno podatke za Rogaško Slatino, ki je v letu 1960 dosegla rekordno število nočitev v svoji zgodovini — četrt milijona, od teh že 10 odstotkov inozemskih.

Vsi obiskovalci slovenskih zdravilišč	31.800	48.000
Zdravilišča celjskega področja	21.000	33.400
Delež v %	66	70
Rogaška Slatina	12.900	19.100
Delež v %	41	40
Domači obiskovalci	30.400	44.100
Zdravilišča celjskega področja	20.100	30.800
Delež v %	66	70
Rogaška Slatina	12.200	16.800
Delež v %	40	38
Inozemski obiskovalci	1.400	3.900
Zdravilišča celjskega področja	870	2.900
Delež v %	57	75
Rogaška Slatina	660	2.300
Delež v %	47	59

Vse nočitve	376.000	382.000	
Zdravilišča celjskega področja	291.000	448.000	
Delež v %	77	77	
Rogaška Slatina	152.000	244.000	
Delež v %	41	42	
Domače nočitve	366.000	347.000	
Zdravilišča celjskega področja	285.000	420.000	
Delež v %	78	77	
Rogaška Slatina	148.000	220.000	
Delež v %	41	40	
Inozemske nočitve	10.100	35.600	
Zdravilišča celjskega področja	5.700	28.600	
Delež v %	56	80	(!)
Rogaška Slatina	4.400	24.200	
Delež v %	44	68	(!)

Opomba: S točnostjo podatkov zlasti za zdravilišče in turistične kraje celjskega področja so še vedno velike težave in so številke večkrat kaj različne.

Iz teh podatkov je razvidno, da je bilo tudi v lanskem letu v treh zdraviliških krajih celjskega področja 3/4 vseh zdraviliških nočitev v Sloveniji, sama Rogaška Slatina pa je udeležena z 42 %. Ponavljam, da je to delež le treh zdraviliških krajev, torej brez zdravilišča Rimske Toplice. Ob upoštevanju tega zdravilišča pa bi se odstotek seveda še povečal (na približno 80 %). Prav posebej pa je vidna v letu 1960 vodilna vloga zdraviliških krajev našega področja v inozemskem obisku, ki znaša 80 %, delež same Rogaške Slatine pa je preko 2/3 t. j. 68 %! Podrobneje bom tako stanje obdelal v poglavju »Inozemski zdraviliški turizem«.

Ob tako odločujočem vplivu na promet slovenskih zdraviliških krajev je razumljivo, da imata oba republiška zdraviliška organa svoj sedež na celjskem področju. Tako je Zveza naravnih zdravilišč Slovenije v Celju, Zavod za balneologijo LRS pa v Rogaški Slatini.

Kakšen je bil razvoj posameznih zdraviliških krajev v razdobju od 1956—1960?

Rogaška Slatina	1956	1960	Zvišanje
Vseh obiskovalcev	12.900	19.100	6.200
Domači obiskovalci	12.200	16.800	4.600
Inozemci	700	2.300	1.600
Vseh nočitev	152.000	244.000	92.000
Domače nočitve	148.000	220.000	72.000
Inozemske nočitve	4.400	24.200	19.800

Dobrna			
Vseh obiskovalcev	3.300	9.000	3.300
Domači obiskovalci	3.400	8.600	3.200
Inozemci	103	330	225
Vseh nočitev	70.500	110.400	39.900
Domače nočitve	69.600	107.600	38.000
Inozemske nočitve	900	2.800	1.900
Laško			
Vseh obiskovalcev	2.500	4.700	2.200
Domači obiskovalci	2.480	4.400	1.920
Inozemci	20	270	250
Vseh nočitev	68.000	89.000	21.000
Domače nočitve	67.900	87.800	19.900
Inozemske nočitve	100	1.300	1.200

Za Rimske Toplice ne razpolagamo s podatki vojaškega zdravilišča, marveč le za malo gostinsko podjetje Pošta in v letu 1960 še za nekaj zasebnih turističnih ležišč. Medtem ko so v gostinskem podjetju zabeležili v letu 1956 750 gostov z 2.900 nočitvami, od teh 12 inozemcev z 32 nočitvami, jih je bilo leta 1960 za 160 gostov in 860 nočitev več: število inozemskih obiskovalcev se je zvišalo na 40, njihove nočitve pa na 270.

Ob primerjavi podatkov z letom 1956 opazimo v vseh zdraviliških krajih kar precejšnje obiske. Vendar je potrebno opozoriti, da je bil obisk leta 1956 na primer v Dobrni nekoliko nižji od že doseženih številk v letih 1950 in 1951, ko so imeli 102 tisoč oziroma 107 tisoč nočitev in je torej zvišanje nasproti najboljši sezoni le 3000 nočitev. Drugačna, mnogo ugodnejša slika pa je v Rogaški Slatini, ki je bila v letu 1956 le za 10.000 nočitev pod najboljšo povojno sezono v letu 1949 (162.883) in je torej dejansko zvišanje v letu 1960 preko 81.000. Precejšen porast je tudi v Laškem, kjer izkazuje Zavod za medicinsko rehabilitacijo konstantno zasedbo ob nespremenjenih nastanitvenih zmogljivostih. Na povečanje obiska v letu 1960 je vsekakor tudi vplivala razširitev in modernizacija hotela »Savinja« ter zasebna turistična ležišča. Povečanje števila ležišč v Zavodu za medicinsko rehabilitacijo — zdravilišču Laško bo verjetno že v letu 1961, ker je Zavod iz svojih prostorov lahko preselil številne uslužbence v novi 32 stanovanjski blok.

Od ostalih slovenskih zdraviliških krajev je v letu 1960 bilo največ obiska v Slatini Radenci — in sicer 4.900 obiskovalcev z 48.200 nočitvami, od teh 470 inozemcev s 4.600 nočitvami.

Povprečna doba bivanja je v posameznih zdraviliških krajih kaj različna. Pri domačih obiskovalcih sem upošteval le samoplačnike, ne pa socialnih zavarovancev in ostalih, ki prihajajo v zdravilišča na družbena sredstva. S takim izborom podatkov hočem dokazati, da je tudi povprečna doba bivanja zdraviliških turistov mnogo daljša od ostalih turistov v naši državi.

Za leto 1960 so ustrezni podatki:

	Domači	Inozemci
	d n i	
Slovenija	3.8	3.06
Rogaška Slatina	11.2	10.6
Dobrna	6 8	8.3
Laško	3	4.8
Rimske Toplice (samo gostinstvo)	4	6
Slatina Radenci	3.3	9.8
Čateške Toplice	4.3	3.3
Dolenjske Toplice	3.1	6.1
Šmarješke Toplice	2.6	4.3

Vidimo, da so vsi zdraviliški kraji s celjskega področja v svojem turističnem delu precej preko običajne povprečne dobe bivanja, najbolj Rogaška Slatina. Od ostalih zdravilišč pa imata sorazmerno kratko povprečno dobo bivanja Dolenjske Toplice in Šmarješke Toplice, to pa zaradi precejšnjega deleža izletniškega turizma v celokupnem prometu. V Dolenjskih Toplicah predvsem zaradi novega športnega termalnega bazena (enako kot v Rimskih Toplicah), v Šmarjeških Toplicah pa zaradi bližine Zagreba, od koder je po ureditvi nove avtoceste Ljubljana —Zagreb—Beograd vedno več nedeljskih izletnikov (enako v Čateških Toplicah).

Prav razveseljiv je pojav, da se v zdraviliških krajih celjskega področja stalno veča število samoplačnikov, to je zdraviliških turistov, kar kaže na vedno večjo privlačnost teh krajev na turističnem trgu. Zopet izstopa Rogaška Slatina, tako v absolutnih številkah in v odstotkih, kar kaže na preudarno dolgoročno zdraviliško politiko, ki upošteva vse možne vire obratovanja. Primerjalni podatki za 1956 in 1960 so naslednji (vključujem enake podatke tudi za ostale slovenske zdraviliške kraje):

	Delež samoplačnikov v odstotkih				Zvišanje nočitev
	1956	1960	+	—	
Rogaška Slatina	43	55	12	—	54.900
Dobrna	40	39	—	1	14.300
Laško	5	12	7	—	7.000
Rimske Toplice	ni podatkov				—
Čateške Toplice	50	30	—	20	znižanje
Dolenjske Toplice	57	22	—	35	znižanje
Šmarješke Toplice	29	18	—	9	1.100
Slatina Radenci	?	43	—	—	—

Opomba: Slatina Radenci v letu 1956 ni bila organizirana kot zdravstveni zavod, pa tudi v letu 1960 vpliva na delež samoplačnikov posebni položaj tega naravnega zdravilišča. Ob izidu pravilnika o indikacijah in kontraindikacijah (zveznega) za pošiljanje bolnikov v naravna zdravilišča se je ugotovilo, da so v seznamu indiciranih bolezni izostale bolezni srca in ožilja. Zato je bila Slatina Radenci (in Vručica v Bosni) vrsto let v neenakopravnem položaju z ostalimi naravnimi zdravilišči. Ko je že kazalo, da bo omenjeni pravilnik dopolnjen s stavkom, ki vključuje prej navedene bolezni, so se v letu 1959/1960 pričele razprave o spremembah zakona o socialnem zavarovanju, ki bi naj bistveno menjale tudi način pošiljanja zavarovancev na zdravljenje v naravna zdravilišča. Zaradi spremembe, ki se pričakuje proti koncu leta 1961, pa nihče ni več dopolnjeval starega pravilnika in Radenci so utrpeli precejšnjo materialno škodo, delež zavarovancev je ostal sorazmerno nizek, čeprav je zdravilišče uredilo centralno kurjavo v glavni zdraviliški stavbi zaradi uvedbe celotnega poslovanja. To je res primer birokratskega čakanja in docela nerazumljiv. Le združitev naravnega zdravilišča s slatinskim podjetjem v letu 1960 daje temu nekoč zelo znanemu zdraviliškemu kraju ponovno možnost razvoja.

Povprečno je odpadlo v letu 1960 od vseh domačih nočitev v slovenskih zdraviliških krajih dobra tretjina — 36 % na samoplačnike, ki pa so v številu obiskovalcev udeleženi z $^2/_3$, seveda ob mnogo krajši povprečni dobi bivanja kot pa zavarovanci in ostali na družbena sredstva.

Tabela C

Turistični kraji	Nočitve 1956	Nočitve 1960	Zvišanje
Rogaška Slatina	152.000	244.000	92.000
Bled	117.000	233.000	116.000
Portorož	53.000	232.000	179.000
Piran		214.000	
Bohinj	32.000	121.000	89.000
Dobrna	71.000	110.000	39.000
Laško	68.000	89.000	21.000
itd.			

Torej tri zdravilišča celjskega področja med prvih sedem.

Kolikor bi lahko upoštevali celotni obisk v Rimskih Toplicah, bi med desetimi največjimi turističnimi kraji Slovenije uvrstili vse štiri zdraviliške kraje iz našega področja.

Rogaška Slatina se je v letu 1960 zopet povzpela na prvo mesto in to ob racionalnem izkoriščanju razpoložljivih zmogljivosti. Ogromen razmah zaznamujejo kraji v Slovenskem Primorju in štejemo piransko občino med največje turistične v Jugoslaviji. Seveda pa je v teh krajih neprenehna turistična gradbena dejavnost, ki skoraj dnevno veča

nastanitvene kapacitete. Za primerjavo pa v Rogaški Slatini še vedno nismo dosegli predvojnega fonda turističnih ležišč! Povprečna doba bivanja v Rogaški Slatini je 12,6 dni, v Piranu — Portorožu 6 dni, na Bledu pa 3,4 dni. Največ počitniških domov je v piranski občini. V Portorožu že dalj časa izdelujejo načrte, kako usposobiti kopališke naprave tudi za zimsko sezono (torej v smislu zdraviliških morskih kopeli), enako, kot so to že deloma storili v Opatiji in Crikvenici, kjer so uredili moderne Zavode za talasoterapijo. S tem so omogočili dosedanjim sezonskim turističnim krajem delno celoletno poslovanje. Zanimivo je dejstvo, da je ureditev Zavoda za talasoterapijo v Opatiji omogočil kredit iz turističnega investicijskega natečaja.

Medtem ko niso zdraviliški kraji v prejšnjih letih zaznamovali skoraj nobenega inozemskega obiska, pa se je stanje v Rogaški Slatini v zadnjih treh letih bistveno izboljšalo: od 7.400, odnosno 4.400 nočitev v letih 1955, odnosno 1956, se je to število povečalo v letu 1957 na 8.300, v letu 1958 na 12.200, v letu 1959 na 17.000 in v preteklem letu že na 24.200. S tem številom se je Rogaška Slatina že uvrstila na 5. mesto v Sloveniji, pred Piranom. Največ inozemskega obiska je imel Portorož s svojimi 109.000 nočitvami, vendar je to precej manj kot v letu 1959.

Inozemski zdraviliški turizem in propaganda

Vrstni red inozemskega obiska v slovenskih zdraviliških krajih v letu 1960 je bil naslednji:

	Obiskovalci	Nočitve	Nočitve 1956
Rogaška Slatina	2.300	24.200	4.400
Slatina Radenci	470	4.600	3.300
Dobrna	330	2.800	860
Laško	270	1.300	100
Dolenjske Toplice	190	1.200	590
Čateške Toplice	230	800	200
Šmarješke Toplice	100	470	360
Rimske Toplice	40	270	32

Še primerjava s tremi največjimi jugoslovanskimi zdraviliškimi kraji:

Vrnjačka Banja	960	9.700	870
Niška Banja	2.600	4.300	3.000
Ilidža	2.300	3.300	300

Iz tega pregleda je jasno razvidna vodilna vloga Rogaške Slatine, ki je v letu 1960 dosegla najboljšo povojno inozemsko sezono ter se zelo približala obisku iz leta 1938, ko je bilo v tem zdraviliškem kraju 1.718 inozemcev s 25.600 nočitvami. Ob normalnih pogojih pričakujemo v letu 1961, da bodo te številke presežene. Od ostalih zdraviliških krajev izkazuje sicer Laško desetkratno povečanje števila inozemskih nočitev v primerjavi z letom 1956, vendar je tudi nova številka (1.300 no-

čitev) zelo nizka ter 14% nižja od leta 1959. V tem kraju ne moremo računati na večji inozemski obisk, dokler Zavod za medicinsko rehabilitacijo ne bo razpolagal z dodatnimi kapacitetami: zanimanje za Laško namreč v sosednjih državah obstaja. Prav isti, morda še slabši položaj je v Rimskih Toplicah za razvoj inozemskega zdraviliškega turizma. Tudi pričakovanja Dobrne na inozemskem obisku se niso uresničila. Povečanje v primerjavi z letom 1956 je sicer trii npolkratno, vendar v absolutnih številkah ne pomeni mnogo. Zaradi konkurence istovrstnih zdravilišč v Avstriji ni od severnih sosedov pričakovati mnogo obiska, pač pa so večje možnosti v Italiji. Vsekakor pa bo potrebno v Dobrni urediti zdravniško zdraviliško službo s stalnimi zdravniki, ker tudi inozemski interesenti predvsem to zahtevajo. Rogaška Slatina v sosednjih državah nima konkurenčne slatine, zato je zanimanje za zdraviliško kuro v tem kraju vedno večje. Štirje stalni zdravniki in tamkajšnji Zavod za balneologijo dajejo garancijo za sodobno zdraviliško zdravljenje. Edino v Rogaški Slatini že nekaj let opazujemo pojav, da nekatere tuje (avstrijske) bolniške blagajne refundirajo svojim zavarovancem stroške zdraviliškega zdravljenja s pavšalnim zneskom ca. 63 aS dnevno. V letu 1959 je bilo 117 takih inozemskih zavarovancev s 2.360 nočitvami, v letu 1960 pa že 293 zavarovancev s 6.783 nočitvami. Posebej opozarjam na povprečno dobo bivanja teh inozemcev, ki znaša 20.1 oziroma 23 dni! Vsekakor bi bilo morda dobro doseči mednarodne reciprocitetne pogodbe glede zdraviliškega zdravljenja, saj bi te devize bile več ali manj stalne.

Od ostalih slovenskih zdravilišk krajev ima večji inozemski obisk le Slatina Radenci. Počakati je na nadaljnji razvoj po uvedbi maloobmejnega prometa. Nujno pa bo potrebno tudi v Radencih rešiti problem stalnih zdravilišk zdravstvenih kadrov, ker imajo glede tega še slabše stanje kot pa Dobrna. V začetku leta 1961 so pričeli urejati to vprašanje.

Med pomembnejšimi jugoslovanskimi zdravilišk imi kraji so dosegli največji porast inozemskih nočitev v Vrnjački Banji, več kot enajstkratno. V tem našem največjem zdravilišču, ki je imelo v lanskem letu preko milijon nočitev, so šele v zadnjih treh letih pričeli sistematično reševati probleme okoli inozemskega zdraviliškega turizma (v letu 1958 — 1.600 nočitev, v letu 1959 — 3.800, v letu 1960 — 9.700). V Niški Banji in Ilidži so imeli sicer precejšnje število inozemskih gostov, vendar je povprečna doba bivanja tako nizka (1,7 oziroma 1,3 dneva), da lahko ugotovimo le prehodne, izletniške goste, ne pa zdravilišk turiste. Povprečna doba bivanja inozemcev v Vrnjački Banji (10,1 dni) pa se zelo približuje stanju v Rogaški Slatini (10,6 dni). Čeprav izkazuje Rogaška Slatina najdaljšo dobo bivanja inozemskih obiskovalcev v jugoslovanskih zdravilišk ih krajih, pa predstavlja le $^2/_3$ povprečne dobe bivanja iz leta 1958 — 15 dni.

V zadnjih dveh letih je pri nas velik poudarek na razvoju inozemskega turizma, ki lahko prinaša lepa in potrebna devizna sredstva (glej ustrezno poglavje v moji že citirani razpravi v Celjskem zborniku 1957). Zaradi materialne stimulacije pa dobivajo občine iz zveznih sred-

stev regres za vsako inozemsko nočitev (po 678 din od hotelske ter po 339 din od nočitve pri zasebnikih). Tako je dobila občina Šmarje pri Jelšah iz tega naslova za leto 1959 (10 mesecev) preko 9 milijonov, za leto 1960 pa 15 milijonov dinarjev za zdraviliško-turistične investicije v Rogaški Slatini; občina Celje za 1959 — 2,5 milijona, za 1960 pa 4 milijone dinarjev (pri teh je udeležena Dobrna s slabo polovico); občina Laško za 1959 — 800.000 za 1960 — 700.000 dinarjev (za zdraviliška kraja Laško in Rimske Toplice).

Odkod so prihajali inozemci v celjska zdravilišča? Za leto 1960 velja naslednja razvrstitev:

	Obiskovalci	Nočitve
Avstrija	1.481	15.625
Italija	757	7.639
Z. Nemčija	245	1.717
Anglija	89	1.136
ZDA	91	819

ter še iz preko 15 evropskih ter izvenevropskih držav.

V letu 1960 so delovale menjalnice v Dobrni, Laškem in Rogaški Slatini (na področju celjskega okraja je bilo 22 menjalnic).

Propaganda raznih oblik je važen pripomoček usmerjanja turističnega prometa, še prav posebej pa inozemskega. Lahko ugotovimo, da se je stanje v zadnjem času nekoliko izboljšalo. Svoje prospekte izdajata zdravilišči Rogaška Slatina in Dobrna (pripravlja ga tudi zdravilišče Laško), gostinski podjetji »Slovenski dom« in »Soča« v Rogaški Slatini, Celjska turistična zveza in Gostinska zbornica (cenik). V Rogaški Slatini, vodi enotno propagandno politiko Zdraviliški svet, skupaj s tamkajšnjim turističnim društvom. V letu 1960 so prvič izdali »Zdraviliško turistične informacije«, v katerih je bil tudi objavljen program raznih prireditev od junija do oktobra, pravtako program izletov za isto razdobje. Isto je storila Dobrna za leto 1961. V Vrnjački Banji deluje poseben urad za turistično reklamo in propagando s 4 stalnimi uslužbenci. Uspehi takega dela so vidni. Poleg prospektov, cenikov, oglasov itd. sta Celjska turistična zveza in okrajna Gostinska zbornica tudi omogočili potovanje naših zastopnikov v nekatere srednjeevropske države, kjer so vzpostavili koristne stike z raznimi potovalnimi agencijami, pa tudi bolniškimi blagajnami. Neobdelan pa je še predvsem Dunaj, tamkajšnje bolniške blagajne in turistične agencije. Propagandna dejavnost bo v letošnjem letu usmerjena na to področje in v Italijo. Konkurent Rogaški Slatini na Dunaju so Karlovi Vary na Češkem.

Poleg običajnih prospektov in reklame pa zahtevajo zdraviliški turisti, predvsem pa seveda zdravniki in bolniške blagajne dokumentacijo o zdravljenju ter točen popis indiciranih bolezni. Zdraviliško zdravstvene napotke sta objavili Dobrna in Rogaška Slatina (vendar še v nezadostnem obsegu), popoln opis indikacij in kontraindikacij za vsa slovenska zdravilišča pa vsebuje reprezentativen prospekt Zveze

naravnih zdravilišč in Turistične zveze Slovenije, ki je izšel v šestih jezikih spomladi 1961.

Brez stalne in sodobne reklame naša zdravilišča ne bodo mogla uspešno konkurirati na mednarodnem turističnem trgu, pa tudi na domačem ne več. Čas bi že bil za izdelavo propagandnega barvnega filma, vendar je to ob sedanjih razpoložljivih pičlih finančnih sredstvih skoraj neizvedljivo. Dotacije občinskih ter okrajnega ljudskega odbora za propagandne namene ne kažejo ravno na preveliko razumevanje za take izdatke. Omenim naj le, da pa daje na primer okraj Kranj letno do 12 milijonov dotacij tamkajšnji turistični zvezi. Tudi vsi ostali koristniki turizma (trgovina, obrtna podjetja, promet itd.) bodo morali sodelovati pri kritju stroškov za reklamo, saj pomeni uspešna turistična sezona tudi za njih uspešno poslovanje.

Z letom 1961 so uveljavljeni nekateri novi predpisi, ki neposredno vplivajo tudi na nadaljnji razvoj zdraviliškega turizma. Med njimi je vsekakor najvažnejši novi turistični tečaj dolarja. Poleg splošnoveljavnega, ki znaša sedaj 750 dinarjev za 1 dolar, poznamo še turističnega, ki pa je zaenkrat določen le na 600 dinarjev ter predstavlja 50 % zvišanje dosedanjega (400 dinarjev). Ker pa je bil novi turistični tečaj uveljavljen šele v letošnjem februarju, je povzročil nekaj zmede ob sklepanju pogodb s tujimi turističnimi agencijami in koristniki. Zaželeno bi bilo, da bi se turistični tečaj izenačil z rednim obračunskim tečajem, ker se na primer vse ostale storitve, ki so v neposredni zvezi s turizmom (na primer tarife za prevoz), obračunavajo po splošnem tečaju 750 dinarjev.[1]

Sproščeno pa je sklepanje pogodb s tujimi turističnimi partnerji in izpolnjujejo potrebne pogoje vsa zdravilišča celjskega področja ter samostojna gostinska podjetja v Rogaški Slatini in Laškem.

Zvišana je turistična taksa za inozemce (povečan popust za domačega obiskovalca) in uveden posebni prometni davek na nočitve tujih turistov. Na ta način želimo delno izenačiti ugodnejšo zamenjavo dolarja. Mnogo je bilo primerov, ko so tuje potovalne agencije zahtevale znižanje dogovorjenih pensionskih cen za leto 1961, vendar to v glavnem zaradi višjih stroškov za živila in sploh poslovnih stroškov ni mogoče. Pač pa se veča razlika v cenah glavne sezone in izven nje. V tej zvezi velja omeniti povečan inozemski obisk v cenejši pred- in posezoni v Rogaški Slatini. Medtem ko dobivajo gostinska podjetja premijo za pensionske cene izven glavne sezone v višini 30 %, naravna zdravilišča kot zdravstveni zavodi ne uživajo te ugodnosti. Tako so prejela v letu 1960 premije naslednja gostinska podjetja v naših zdraviliških krajih:

Rogaška Slatina	»Slovenski dom«	12.000.000
Rogaška Slatina	»Soča«	2.200.000
Rogaška Slatina	»Bohor«	700.000
Laško	»Savinja«	700.000
Rimske Toplice	Gostinsko podjetje	270.000

Kot vidimo iz tega pregleda, niso prejeli premij v Dobrni, to pa zaradi tamkajšnje organizacijske oblike, ko združuje naravno zdravilišče vse hotelske objekte. Izpad lahko ocenimo letno na več milijonov dinarjev.[2]

Večkrat slišimo, da inozemski gost pri nas ne more niti porabiti toliko denarja, kot želi. V kategorijo predmetov, ki jih ne znamo nuditi v zadostnih količinah, spadajo tudi turistični spominčki, včasih celo kvalitetne razglednice. Tudi spored raznih prireditev v času inozemske sezone je še pomanjkljiv, čeprav se je stanje v zadnjem letu tako v Rogaški Slatini kot Dobrni bistveno izboljšalo. V Rogaški Slatini so precej časa skušali zainteresirati celjsko gledališče za gostovanje, vendar z malo uspeha, dasiravno so nabavili poseben montažni oder za ta namen.

CENE

Če primerjamo cene oskrbnega dne v naravnih zdraviliščih od 1956 do 1960, ugotovimo v Rogaški Slatini in Dobrni zvišanje za 50—60 odstotkov, v Laškem pa celo 100 odstotkov. Pensionske cene gostinskih podjetij v teh zdraviliških krajih pa so narasle: Dobrna in Laško za 50 %, Rogaška Slatina za 25 %, Rimske Toplice za 15 %.

Vedno bolj stopa v ospredje to, da zagotovimo v ceni oskrbnega dne tudi anuitete za odplačilo investicijskih posojil. Videti je, da v bodoče ni pričakovati dotacij Zavoda za socialno zavarovanje ter zdravstvenih organov, čeprav lahko rečemo, da so bile te dotacije tudi v prejšnjih letih zelo skromne in ne vzdržijo nobene primerjave z dotacijami, ki so jih prejela nekatera naravna zdravilišča za ureditev svojih zdraviliško-zdravstvenih naprav v drugih republikah kot na primer na Hrvatskem in v Bosni. Dotacij ne prejema več niti Zavod za balneologijo LRS v Rogaški Slatini, temveč obračunavajo naravna zdravilišča preko Zveze naravnih zdravilišč Slovenije, v sporazumu z Zavodom za socialno zavarovanje, po 10 dinarjev od vsakega oskrbnega dne za balneološko-znanstvena dela v zdraviliških krajih. Tudi primerjava dosedanjih dotacij iz republiških sredstev za Zavod za balneologijo z dotacijami, ki so jih prejemali isti zavodi v drugih republikah, je za nas zelo neugodna. Medtem ko je znašala dotacija v naši republiki letno 1.2 do 3 milijone, je dotacija na primer v Bosni/Hercegovini — 12 milijonov.

Zaradi novih gospodarskih predpisov in samostojnega ekonomskega poslovanja pa so cene v letu 1961 še bistveno višje od dosedanjih, kot kažejo naslednji podatki:

	1956/1957	1960	1961
Rogaška Slatina	930—970	1390	1940
Dobrna	910—970	1420	1540—1790
Doplačilo za blatne kopeli	300	400	500
Laško	731—750	1350—1780	2320

Zvišane so tudi cene za zdravstvene in zdraviliške storitve.

	1956	1960	1961
	din	din	
Zdravniški pregled			
Rogaška Slatina	200—250	250—500	250—600
Dobrna	150—200	300—500	300—500
Laško	150	300	300—500
Posebne kopeli			
Rogaška Slatina (mineralne)	120—240	250	450
Dobrna (blatne)	300	400	500
Laško (bazen/kabina)	31—51	50—100	100—160
Rimske Toplice	—	80	

V Rogaški Slatini ter Dobrni se k cenam za leto 1961 še prišteje 50 % turistične takse, predpisane za domače obiskovalce, kar velja zadnja leta za vse obiskovalce naravnih zdravilišč, poslane od zdravniških komisij okrajnih zavodov za socialno zavarovanje. Tako se je nabralo v letu 1960 na področju celjskega okraja ca. 20 milijonov turistične takse, od teh pa 13 milijonov v Rogaški Slatini. Turistična taksa v zdraviliških krajih je znašala do leta 1959 do 50 dinarjev od nočitve. V letu 1960 od 60 do 100 dinarjev, s 50 % popustom za večino domačih obiskovalcev. Zaradi novih gospodarskih predpisov bo potrebno v letu 1961 zvišati turistično takso za 100 %, torej na 120 do 200 dinarjev (Rogaška Slatina). To zvišanje pa bodo v glavnem plačevali le inozemci, ker se domačim turistom zviša popust od dosedanjih 50 % na 75 %, plačali bodo torej enako turistično takso kot v letu 1960.

Pensionske cene v gostinskih podjetjih, oziroma za samoplačnike v naravnih zdraviliščih v glavni sezoni:

	1956	1960	1961
Rogaška Slatina	700—1200	900—1500	1200—2000
Dobrna	760— 870	900—1300	1800—2000
Laško	500— 750	700—1055	1200—1300
Rimske Toplice	700	800	1300—1400

Privatna turistična ležišča v glavni sezoni (julij in avgust):

Rogaška Slatina	200—300	200—400	320—630
Dobrna	120—350	150—300	250—400
Laško	150—200	220—250	250—300
Rimske Toplice	120—200	200	250—300

Povsod opazimo vidno zvišanje cen, zlasti v letu 1961. Vendar je ta razlika v nekaterih znanih turističnih in letoviških krajih še precej višja:

	1960	1961
Bled	800—2200	1700—3600
Bohinj	800—1300	1600—1900
Koper	1100—1350	1650—2200
Otočec	1010—1160	2400—2550
Piran	1200—1400	1800—2200
Portorož	800—2200	1800—4300

Pensionske cene za leto 1961 so določene za inozemske goste. Domači dobivajo tudi v glavni sezoni popust, ki znaša v Dobrni, Laškem in Rimskih Toplicah 20 %, v Rogaški Slatini 15—30 %.

Po mednarodnih turističnih običajih se je treba s cenami za novo sezono pojaviti na turističnem trgu že v jeseni prejšnjega leta. V zadnjih dveh letih smo tudi pri nas uveljavili to prakso s precejšnjim uspehom. Žal pa smo za leto 1961 zopet v nedovoljenem zaostanku vsaj pol leta! Razni važni gospodarski predpisi, ki bistveno vplivajo na kalkulacijo pensionskih cen, so izšli šele v začetku leta 1961, tako v februarju predpis, ki je določil novi turistični tečaj za 1 dolar — 600 dinarjev. Kasneje je bila (v aprilu) predpisana uvedba postrežnine, nekaj prej pa določila glede turistične takse, prometnega davka na nočnine inozemskih gostov itd. Že objavljene cene v inozemstvu pa ni mogoče več spreminjati, če nočemo doživeti enako slabih rezultatov kot že enkrat — v letu 1956. Zato so sezonska gostinska podjetja v naših zdraviliških krajih, pa tudi sama naravna zdravilišča v nejasnem položaju glede letošnjega inozemskega turističnega obiska in predvsem — izkupička. Za inozemske goste je objavila Zveza gostinskih zbornic FLRJ svoj cenik za leto 1961 šele v začetku meseca aprila! Okrajna gostinska zbornica pa je uspela izdati svoj vsakoletni cenik šele v maju 1961. Te cene pa ne ustrezajo v celoti tudi za domači trg, ker podjetja še ne vedo, če ostane premija za pred- in posezono (predsezona pa se je že pričela), kakšne obveznosti bo predpisal občinski ljudski odbor (pavšal) in slično. Tako šele zbiramo in urejujemo podatke za izračun cen za leto 1961 v času, ko bi normalno že morali razmisliti o cenah za leto 1962! Tudi naravna zdravilišča so šele v aprilu sklepala pogodbe za cene oskrbnega dne v letu 1961, tokrat ne več z republiškim zavodom za socialno zavarovanje, temveč z okrajnimi.

Cene bodo odslej tudi v zdraviliških krajih odsev ekonomskega poslovanja, zato so v letu 1960 v naravnih zdraviliščih že pričeli s plačevanjem dela po učinku na večini delovnih mest. Pripravljajo pa tudi prehod na samostojne ekonomske enote.

INVESTICIJE

Za preteklo razdobje od leta 1957 dalje je za investicijsko dejavnost v naših zdraviliških krajih značilno ne samo vlaganje sredstev za izboljšanje zdraviliških in gostinskih objektov, temveč tudi za komunalne naprave in stanovanja. Tako imata Rogaška Slatina in Laško urejen že kritični problem vodovoda, povsod (razen v Rimskih Toplicah) pa so že zgradili nekaj stanovanj za svoje delavce in uslužbence, s tem pa delno sprostili hotelske kapacitete. Na tem področju so največ storili v Laškem, kjer je Zavod za medicinsko rehabilitacijo zgradil 32 stanovanjski blok. S tem pa je dana možnost preureditve objekta »Rečica« za zdraviliško-turistične potrebe. Novih hotelskih kapacitet pa poleg stanovanjske gradnje in ostalih nujnih investicij ter adaptacij ni bilo mogoče zgraditi, zato pa so povsod, skupaj s turističnimi društvi, posvetili vso skrb ureditvi in povečanju števila turističnih ležišč pri zasebnikih. Dodelitev teh ležišč sta v Dobrni in Rogaški Slatini vršila turistična urada, v Laškem hotel »Savinja«, v Rimskih Toplicah pa tamkajšnje gostinsko podjetje. Tako se je število zasebnih turističnih ležišč povzpelo v Rogaški Slatini na 330, v Dobrni pa na 250. Celotni posteljni fond v Rogaški Slatini se je v primerjavi z letom 1956 povečal za 230 postelj na skupno 1390 (od teh 500 v naravnem zdravilišču, 500 v gostinskih podjetjih, 330 pri zasebnikih in 60 v počitniških domovih), a je še vedno za 200 postelj nižji od zmogljivosti v letu 1940 (vse računano brez zasilnih ležišč, divanov). Precej pa je bilo storjenega v modernizaciji obstoječih hotelskih zgradb, za napeljavo tekoče vode in položitvijo parketa v sobah ter zamenjavo dotrajanega pohištva. Prav tako so povsod pričeli tudi z mehanizacijo v kuhinjskih obratih. Samo zdraviliška kuhinja v Rogaški Slatini je v letu 1960 izdala 640.000 dietnih obrokov.

V vseh naravnih zdraviliščih so tudi nekaj storili za boljšo opremo zdravstvenih in zdraviliških naprav, vendar jim tudi pomanjkanje prostora v starih zdraviliških zgradbah onemogoča večje preureditve, ki pa bodo nujno potrebne. Največja investicija je bila v Rogaški Slatini s postavitvijo provizorične montažne pivnice, ki omogoča neposredno pitje slatine na vrelčnih izvorih tudi v zimskem času. Pivnica posluje po sistemu samopostrežbe.

Večji del vpoštevanih investicij je bil v omenjenem razdobju realiziran, zlasti v Rogaški Slatini, kjer je bilo iz perspektivnega programa, ki ga je izdelal Zdraviliški svet, uresničenih od 13 točk v celoti 12 (!), pa tudi že trinajsta delno (spraznitev Zagrebškega doma stanovalcev). Prav v tej zgradbi so v letu 1960 uredili, zaenkrat še manjši, otroški oddelek. Najmanj pričakovanih investicij je uspelo realizirati v Rimskih Toplicah. Vendar je tudi v tem kraju Uprava vojaškega zdravilišča v lanskem letu pričela z urejanjem zdraviliških naprav (ki so sedaj v določenem času dostopne tudi civilnim bolnikom) in s svojim prispevkom turistične takse omogočila popravljanje odprtega termalnega bazena ter ureditev okolja. Prav tako so v letu 1959 vršili nekatera kaptažna in preiskovalna dela na vrelčnem področju pod vod-

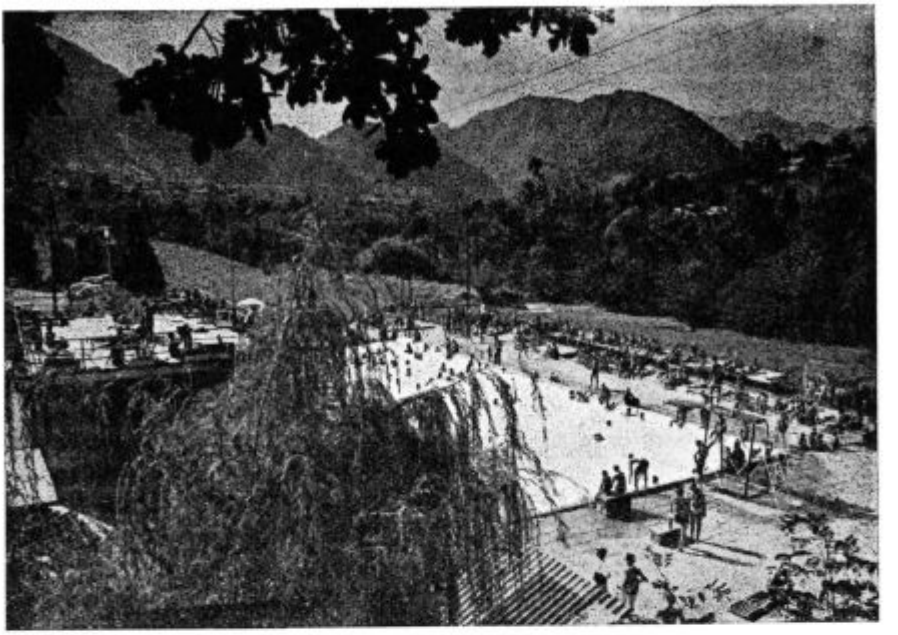

Termalno kopališče — Rimske Toplice

stvom prof. ing. Josipa Baća, žal pa s temi deli niso nadaljevali, čeprav bi to bilo nujno potrebno. Prav tako se v Laškem ni nikamor premaknilo okoli gradnje odprtega termalnega bazena. Menda ni vzrok samo pomanjkanje finančnih sredstev, marveč tudi nerešeno vprašanje: ali nadaljnja razširitev že obstoječega športnega bazena v Rimskih Toplicah ali zgraditev novega v Laškem, na kratki razdalji. Za oba projekta pa seveda ni dovolj denarja. Naj omenim še ureditev malega termalnega bazena (8 × 8 m) na Frankolovem, ki leži ob glavni cesti Maribor—Celje—Ljubljana in kjer je tamkajšnje turistično društvo pokazalo, kako se da ob majhnih stroških urediti privlačno turistično točko. V letu 1959 je bilo 790 kopalcev, v letu 1960 pa že 2170; vstopnina za odrasle po 20 din za mladino 10 din. V znanem odprtem termalnem bazenu v Rimskih Toplicah je bilo v letu 1960 preko 29.800 kopalcev; vstopnina od 50—70 dinarjev. Oba bazena upravlja domače turistično društvo.

Investicijska posojila so prejemali zavodi in podjetja v zdraviliških krajih iz zveznih, republiških, okrajnih ter občinskih natečajev ter virih, vedno več pa že tudi iz lastnih sredstev. Udeležba naravnih zdravilišč kot zdravstvenih zavodov na turističnih natečajih pa je bila zaradi veljavnih predpisov v glavnem onemogočena, dotacij pa, kot že omenjeno, vedno manj. Nismo uspeli v zahtevi za razpis posebnega investicijskega posojila samo za zdravilišča. Tako so morale večkrat nastopiti občine kot investitorji. Vendar smo se te oblike pri nas pre-

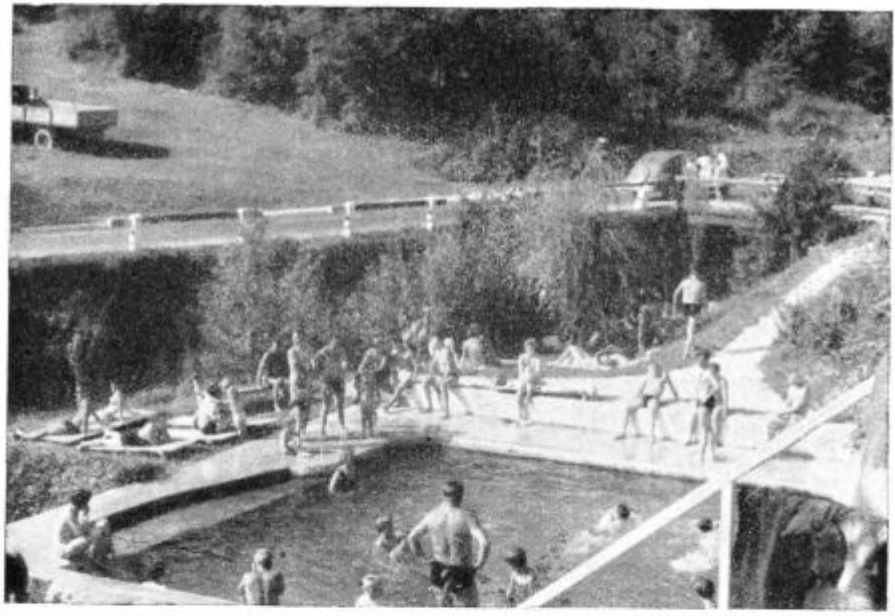

Izletniški bazen v Frankolovem

malo posluževali. Tako je na primer občina v Vrnjački banji nastopila kot investitor za gradnjo športnega bazena in tudi dobila investicijsko posojilo iz zveznega natečaja v višini 70 milijonov dinarjev. Novi zdravstveni predpisi pa omogočajo tudi zdravstenim zavodom več načinov prejemanja investicijskih posojil.

Ničesar pa ni bilo storjenega glede ureditve (asfaltiranja) cest iz Celja v Rogaško Slatino (odsek Štore—Podplat) in od Vojnika (Višnja vas) do Dobrne. To je ne samo iz turističnih vidikov popolnoma nerazumljivo, saj je na cesti proti Rogaški Slatini tudi tovorni promet (proti Zagrebu) precejšen. Število avtobusnih prog na teh relacijah se je povečalo (uvedene so tudi mednarodne proge), vendar predstavlja vožnja kaj malo »turističnega« užitka. V okrajnem družbenem planu za leto 1961 je določen začetek del na teh cestah ter nadaljevanje na gornjesavinjski proti Logarski dolini. Avtobusne zveze z Laškim in Rimskimi Toplicami so se izboljšale. Lokalni avtobus vozi petkrat dnevno, enako, kot na Dobrno. Laško, Rimske Toplice in Rogaška Slatina imajo še to prednost, da ležijo ob železniški progi. Seveda, če traja vožnja z vlakom do Rogaške Slatine, to je 33 km, celo več kot eno uro, je tudi kaj malo privlačna. Mogoče kot »turistični spominček«, ker so že pred pol stoletja vozili s tako »brzino«, samo bi morali potem to garnituro tudi ustrezno preurediti. Po zgraditvi obsoteljske železniške proge in delni preložitvi na odseku Šmarje pri Jelšah—Grobelno lahko pričakujemo mnogo živahnejši promet. V sezoni 1961 je že vozil mo-

torni vlak na relaciji Celje—Rogaška Slatina—Celje—Velenje, potreben pa bi bil tudi na progi Zagreb—Rogaška Slatina. S tem smo pa že pri perspektivnem programu.

Perspektivni program razvoja zdraviliških krajev za razdobje 1961—1965 računa z zdraviliško-turističnimi investicijami v vrednosti približno 2 milijard 700 milijonov dinarjev (brez investicij v vojaškem zdravilišču Rimske Toplice). Med največje postavke lahko uvrstimo novo **osrednjo zdraviliško zgradbo** z vsemi zdraviliškimi napravami v Rogaški Slatini v vrednosti 650 milijonov, rekonstrukcijo enakega objekta v Laškem za 270 milijonov in ureditev glavne kurilnice (toplarne) za zdraviliške ter hotelske obrate v Rogaški Slatini za 300 milijonov. Povsod računajo z zgraditvijo novih hotelov in motela (Dobrna, Rimske Toplice, Rogaška Slatina, v vrednosti 700.000.000), oziroma rekonstrukcijami in adaptacijami obstoječih (Rogaška Slatina, Laško, Dobrna s predračunskimi stroški 200 milijonov). V Rogaški Slatini predlagajo še zgraditev samopostrežne restavracije (delno kombinirano s klasično) za izletnike in turiste, ki stanujejo pri zasebnikih; vrednost 90 milijonov. Za nadomestitev in povečanje opreme računajo izdatke v višini 240 milijonov, ponovno pa se je pokazala potreba zgraditi še novo osrednjo zdraviliško zgradbo z vsemi zdraviliškimi napravami v Dobrni pa 35 milijonov. Razen odprtega termalnega bazena v Laškem se tudi v Dobrni bavijo z načrtom športnega kopališča in ureditve weekend naselja. Po drugi strani pa tudi v Rimskih Toplicah predlagajo pokritje sedanjega odprtega in zgraditev novega športnega termalnega bazena. (Mnogi balneologi in zdravniki so proti takoimenovanim »športnim termalnim bazenom«). Obstoječe weekend naselje pa nameravajo še razširiti. Med stalne investicijske postavke pa spadajo v zdraviliških krajih kaptažna dela na vrelčnem področju. Za ta dela so določili v Dobrni 8, v Rogaški Slatini pa 20 milijonov (v tem znesku je tudi ureditev vrelčnih objektov v Gaberniku in Kostrivnici).[3]

Za vse štiri obravnavane zdraviliške kraje so že izdelani elaborati perspektivnega razvoja, program za Rogaško Slatino pa je bil obravnavan tudi pred posebno komisijo republiškega izvršnega sveta. Ves nadaljnji razvoj pa je tesno povezan z urbanističnimi načrti, ki so tudi povsod v izdelavi. Izdelava teh načrtov pa terja mnogo drobnega dela in s tem mnogo časa ter finančnih sredstev.

Tudi vse ostale gospodarske panoge in službe se morajo prilagoditi zahtevam življenja v zdraviliščih ter se skladno razvijati z zdraviliško-turističnimi. O prometni problematiki sem že govoril na prejšnji strani. Z neverjetnim razmahom motorizacije v zadnjem letu pa se nujneje kot morda zgraditev motelov in weekend naselij pojavlja problem parkirnih prostorov in bencinskih črpalk.

Brez strokovnih kadrov pa ostanejo vse velike investicije in drage naprave nepopolno izkoriščene in ne morejo nuditi obiskovalcem tistega zadovoljstva in udobja, ki ga pričakujejo, zlasti še v zdraviliških krajih. Brez istočasnega planiranja števila in kakovostnega sestava kadra so investicijski programi nerealni in nerentabilni. Kadri predstavljajo navažnejšo dolgoročno investicijo. Zato jih namenoma vklju-

čujem v to poglavje. Pomanjkanje zdravstvenega kadra je bilo pred kratkim še toliko očitno, da smo se zares morali vprašati, če so naravna zdravilišča zdravstveni zavodi ali pa nosijo tak naziv zgolj po naključju. Tu je prišlo, vsaj v Laškem in Rogaški Slatini do določenega izboljšanja, manjka še srednjega medicinskega kadra in fizioterapevtov. Novi predpisi bodo zahteve glede zdravstvene zasedbe in ureditve naravnih zdravilišč prav verjetno povišali. Med najštevilnejše pa štejemo v zdraviliških krajih gostinske kadre. Njihov kvalifikacijski sestav doslej ni bil najboljši. Okrajna gostinska zbornica je prirejala vrsto tečajev za polkvalificirane in kvalificirane gostinske delavce, medtem ko skoraj ni bilo odziva za visoko kvalifikacijo. Pred tremi leti smo po desetletni prekinitvi v celjskem okraju zopet ponovno pričeli s sistematično šolsko vzgojo gostinskega naraščaja na Gostinski šoli v Celju. Prvi absolventi bodo letos zapustili šolske klopi in dokončali svojo vajensko dobo. Žal, da je prišlo že v 3. letu njihove učne dobe do temeljitih sprememb v predmetniku in učnih načrtih in je bila učna doba ponovno skrajšana na dve leti. Tako bodo prvi absolventi za nekaj časa tudi edini s triletno učno dobo, upamo, da ne zadnji. Istočasno z njimi bodo letos končali tudi učenci 2. letnika, ki so v 1. letu predelali učni program še po starem, 2. leto pa v kombinaciji starega in novega. Vprašanje, če je lahko taka kombinacija ustrezna. Enak položaj je tudi v trgovskem šolstvu. Ob vseh utemeljitvah skrajšanja učne dobe za eno tretjino, naj mi bo dovoljena pripomba, da dvoletna učna doba ne more zadostiti zahtevam kvalificiranega kuharja, še manj za zahtevam dietnih kuhinj v naših zdraviliščih! V zadnjem času se zopet zelo forsira usposabljanje gostinskih kadrov s priučevanjem. Tak način pride v glavnem v poštev za sezonsko delovno silo, ki jo sestavljajo domačini in okoličani, medtem ko morajo jedro sestavljati res strokovno najboljši kadri. To pa je mogoče le ob stalni zaposlitvi, torej ob celoletnem poslovanju, ne pa izključno sezonskem.

Tudi v nekaterih manj znanih kopališčih pripravljajo načrte za razširitev in najnujnejšo ureditev. Omenil sem že Frankolovo, kjer so v letu 1960 uredili tamkajšnji mali bazen in okolico. V načrtu imajo nadaljnjo razširitev in morebitno zgraditev večjega bazena. V Topolšici se stari pokriti bazen uporablja za izletnike (predvsem šolske). Perspektivni program računa z odvajanjem termalne vode izven ožjega območja zdravilišča za tuberkulozo ter na novem mestu z ureditvijo odprtega bazena z weekend naseljem. V Podčetrtku so zavoljo obsoteljske železniške proge prestavili strugo Sotle, pri tem pa je prišlo do sprememb na vrelčnem področju Harine Zlake. Verjetno bo občina Šmarje pri Jelšah že v letu 1961 izvršila nekatera sondažna dela na močvirnatem ovinku, kjer so našteli preko deset površinskih izvorov. V Zbelovem blizu Poljčan so domačini s prostovoljnim delom zasilno uredili majhen bazen nad termalnim izvorom za svoje razvedrilo.

Še vedno pa ne razpolagamo s pregledno in točno karto vseh mineralnih ter termalnih izvirov na celjskem področju.

PRODAJA SLATINSKE VODE

Na celjskem področju imamo le na vrelčnem področju Rogaške Slatine možnost izkoriščati mineralno vodo za razpošiljanje in prodajo, v Sloveniji pa še v Slatini Radenci. Ta dejavnost v Rogaški Slatini je stara že preko dve sto let. Do I. svetovne vojne so največ napolnili leta 1909, in sicer 2,479.000 litrov. V bivši Jugoslaviji so to količino presegli šele leta 1930, ko so napolnili 2,630.000 litrov, torej šele 12. leto po končani vojni. In zopet smo morali čakati 12 let, do leta 1957, da smo s 3,200.000 litri presegli to količino. Zakaj šele leta 1957? Zato, ker je to bilo prvo leto po končanih kaptažnih delih na vrelčnem območju Rogaške Slatine. Nato pa se količine stalno večajo, kot kaže naslednja razpredelnica:

V letu 1956 ..... 2,436.000 litrov: namizne slatine tipa Tempel 4 × več od medicinske tipa Donat.

	Tempel	Donat	Styria	Skupaj
1957	2,562.000	591.000	67.000	3,200.000
1958	2,952.000	890.000	48.000	3,900.000
1959	3,709.000	1,097.000	85.000	4,800.000
1960	4,094.000	1,683.000	172.000	5,949.000

Izredno pomembna je sprememba odnosov med namizno slatino Tempel in medicinsko slatino Donat. Medtem ko je bilo v letu 1956 še prodane namizne vode 4 × več kot medicinske, se je ta razlika stalno zmanjševala (ob absolutnem porastu količine obeh vod) in je v letu 1960 razmerje le še 1:2,5. To pa je za zdravilišče zelo ugoden razvoj, tako po zdravstveni plati kot tudi komercialni. Voda tipa Donat namreč pri nas nima konkurence.

Dejanska količina napolnjene in prodane slatine v letih 1959 in 1960 pa je še višja, in sicer 5,430.000 oziroma 7.213.000, to pa zaradi pripojitve slatinskega podjetja Kostrivnica—Gabernik. Takoj po pripojitvi so izvršili nekaj kaptažnih del na tem področju, kar bodo v letošnjem letu nadaljevali. V letu 1960 je bil vrelec Gabernik udeležen s 719.000, vrelec Kostrivnica pa s 545.000 litri. Cena namizni slatinski vodi se je v letu 1960 zvišala od 20 na 25 dinarjev za liter, tipa Donat pa od 25 na 30 dinarjev za liter, franko Rogaška Slatina. Namizna rogaška in radenska slatina pa staneta v detajlistični trgovini po 45 dinarjev litrska steklenica.

Proti koncu leta 1960 so prispele v Rogaško Slatino in Slatino Radenci avtomatične polnilne naprave iz Italije, ki bistveno znižujejo število delavcev pri tem delu in omogočajo zelo higiensko obratovanje. Vrednost te investicije znaša ca. 80 milijonov dinarjev. Pri poslovanju polnilnice predstavlja precejšen problem embalaža, vračanje ter kavciranje in tudi zamaški.

Prav zaradi vseh teh problemov je bila v začetku leta 1961 imenovana pri Savezu udruženja prirodnih lečilišta FLRJ posebna komisija

(sekcija), ki bi naj skupaj z zastopniki steklarske industrije, železnice, zavoda za standardizacijo in drugimi zainteresiranimi reševala najvažnejše probleme. V Jugoslaviji je približno 20 slatinskih obratov, ki trenutno polnijo ca. 52 milijonov litrov letno. Od teh največ Radenci, kjer so v letu 1960 napolnili 23 milijonov in Rogaška s 7 milijoni. Od ostalih sta znani predvsem Bukovačka banja v Srbiji s približno isto količino kot Rogaška in Sarajevski Kiseljak, okrog 3,5 milijonov. Pomembnejši izvoz je le iz Radenc v glavnem v Italijo ter nekaj v Avstrijo in Ameriko. Vrednost tega izvoza je znašala v letu 1960 preko 22 milijonov deviznih dinarjev. Iz Rogaške izvažajo nekaj v Avstrijo, leta 1961 pa prvič tudi v Kanado. Domači trg pa še daleč ni zadovoljen, zato imajo v načrtu na primer v Radencih povečanje kapacitet v perspektivi na 30 do 40 milijonov litrov. Tudi za Rogaško slatino je v Jugoslaviji še precej neobdelanega tržišča, kot je razvidno iz naslednjih podatkov po posameznih področjih:

	Litri v 000	
	1959	1960
Slovenija	1.969	2.271
Zagreb z okolico	1.348	2.266
Hrvatsko Zagorje	1.022	1.299
Ostalo — FLRJ	1.107	1.078

Verjetno bi bilo zanimivo tržišče Beograd, pa tudi Vojvodina, od koder prihaja mnogo obiskovalcev na zdravljenje v Rogaško Slatino.

Že leta 1953, ob reorganizaciji podjetij v Rogaški Slatini, je bil vrelčni obrat združen z naravnim zdraviliščem. Pet let kasneje, v letu 1960, so tudi v Radencih uvideli potrebo in koristnost samo enega upravljalca vrelcev ter pravtako pripojili slatinsko podjetje naravnemu zdravilišču.

ZAKON O NARAVNIH ZDRAVILNIH SREDSTVIH IN NARAVNIH ZDRAVILIŠČIH

Ob zaključku svojega že večkrat omenjenega prispevka v Celjskem zborniku 1957 sem med ostalim zapisal: Iz vsega navedenega sledi, da morajo zdravstveni in turistični delavci v zdraviliščih korakati vštric, ne pa morda vleči vsak na svojo stran. In dalje: Zdraviliški redi pa naj bi bili temeljni zakoni vsakega zdravilišča, ki bi urejevali osnovne naloge in omogočili perspektivno in koristno zdraviliško politiko.

Takrat so to bile v glavnem le želje posameznikov. Danes pa imamo posebni zakon o naravnih zdravilnih sredstvih in naravnih zdraviliščih, ki ga je sprejela slovenska ljudska skupščina dne 16. decembra 1960 kot prva v državi. In 1. člen tega zakona se glasi: Zaradi čim smotrnejšega izkoriščanja za potrebe zdravstva in turizma ter drugih družbenih potreb so naravna zdravilna sredstva kot naravno bogastvo pod posebnim družbenim nadzorstvom.

Naravno sredstvo razglasi kot naravno zdravilno sredstvo Sekretariat sveta za zdravstvo LRS na podlagi mnenja strokovnjakov, kraj, v katerem je naravno zdravilno sredstvo pa razglasi Izvršni svet za zdraviliški kraj na predlog občine. Vendar mora biti v takem zdraviliškem kraju, med ostalim, organizirana zdravstvena služba in potrjen urbanistični načrt. Tudi prej omenjeni zdraviliški redi so našli svoje mesto v zakonu (ta jih sicer imenuje: odlok o posebni ureditvi zdraviliškega kraja), nadalje varstveni pas, ki ga določi občina in širši varstveni pas, ki ga določi Svet za zdravstvo LRS. Z varstvenim pasom zavarujemo vrelčno področje pred vsakršnimi kvarnimi posegi. Kakovost naravnega zdravilnega sredstva mora biti najmanj vsakih pet let preizkušena, zavod, ki izkorišča naravno zdravilno sredstvo, pa mora organizirati stalno higiensko in tehnično kontrolo. Pri občinskih ljudskih odborih se ustanovijo zdraviliški sveti kot izvršilno-upravni organi za zadeve zdraviliških krajev. Na krajevni odbor zdraviliškega kraja pa občina lahko prenese s statusom samostojno opravljanje posameznih nalog, ki so neposrednega pomena za zdraviliški kraj.

Mnogo razprav in posvetov pa je bilo potrebnih, da je prišlo do izdelave in sprejetja tega specifičnega zakona. Iniciativo za pravno ureditev neurejenega stanja v zdraviliščih je prevzela Zveza naravnih zdravilišč Slovenije takoj po ustanovitvi v novembru 1957. Na občnem zboru v Rogaški Slatini marca 1959 pa je bil tudi sprejet sklep za dosego »zdraviliškega zakona«. Za uresničitev tega sklepa sta se predvsem zavzela republiški svet za zdravstvo in okrajni ljudski odbor Celje. Ves čas pa je služil kot praktični primer uspešnega sodelovanja vseh faktorjev v nekem zdraviliškem kraju Zdraviliški svet v Rogaški Slatini (ustanovljen leta 1957) in njegov zdraviliški red. Tamkajšnji zdraviliški svet vrši pravzaprav posle krajevnega odbora s posebnimi nalogami, zdraviliški sveti pri občinskih ljudskih odborih pa bodo celo izvršilno-upravni organi. Prav zaradi svojega uspešnega dela je ta organ lahko obstajal tudi že v času, ko za to še ni bilo prave zakonite podlage, čeprav je bil po formalni plati večkrat kamen spotike. Vendar se v Rogaški Slatini zdraviliški zdravstveni in turistični delavci dobro zavedajo, da morajo »korakati vštric« (ob primarni vlogi zdravstvenega dela), vsakoletni večji obisk domačih in inozemskih gostov pa samo potrjuje pravilnost njihovega dosedanjega dela.

Zakon končno precizira tudi dva pojma: zdraviliški kraj in naravno zdravilišče. Medtem ko izraz »zdraviliški kraj« zamenjuje dosedanjega »zdravilišče«, pa pomeni »naravno zdravilišče« tisto specializirano zdravstveno ustanovo, ki zdravi predvsem z uporabo naravnih zdravilnih sredstev. Iz tega sledi, da bo v nadaljnjem razvoju naših zdraviliških krajev »naravno zdravilišče« jedro, to je zdraviliško-zdravstveni center kraja, da pa bodo še potrebna gostinska podjetja v zdraviliško-turističnem delu tega kraja. Taka delitev je že izvedena v Rogaški Slatini in deloma v Laškem (čeprav tu nekoliko dislocirana) ter Rimskih Toplicah. Naravna zdravilišča kot zavodi pa morajo izpolnjevati neke minimalne pogoje glede zadostnega števila zdravstvenega in strokovnega osebja ter prostorov za zdravljenje, nego, bivanje in

oskrbe bolnikov ter gostov. Poudarjam tudi »gostov«, ker je v naravno zdravilišče lahko sprejet vsakdo, kot tudi ni omejitve pri uporabi naravnega zdravilnega sredstva.

KAKŠNA JE VIDETI BODOČNOST

Če sem v Celjskem zborniku 1957 opisal razvoj in problematiko zdraviliških krajev celjskega področja, sem predvsem želel opozoriti na njihov odločilni delež v Sloveniji in pomembnost v Jugoslaviji. Od takrat se je položaj bistveno spremenil. Zlasti zdravstveni republiški organi so uvideli potrebo zaščititi to bogastvo prirode ter omogočiti uporabo najširšemu krogu z že omenjenim zakonom o naravnih zdravilnih sredstvih naravnih zdravilišč. Zato menim, da naj zdraviliški kraji v celoti uresničijo duh tega zakona, občinska ljudska odbora Celje in Laško pa sprejmeta odlok o posebni ureditvi zdraviliških krajev in imenujeta zdravilišče svete, kot je to storil bivši občinski ljudski odbor Rogaška Slatina, oziroma kasneje Šmarje pri Jelšah že pred štirimi leti. Danes je to že izvajanje zakonitih predpisov, ne pa več samo dokaz dobre volje za napredek zdravilišča.

Zdraviliško-turistični delavci pa lahko še z večjim poletom opravljajo svoje delo, saj se obisk v naših zdraviliških krajih stalno veča. V I. tromesečju leta 1961 se je ponovno povečal v primerjavi z letom 1960, ki smo ga lahko ocenili kot doslej najuspešnejše, kot sledi:

	1960	1961	Povečanje
Vse nočitve	27.330	31.330	4.000
Domače	26.960	30.730	3.770
Inozemske	390	630	240
Dobrna			
Vse nočitve	6.380	9.500	3.120
Domače	6.280	9.370	3.090
Inozemske	100	130	30
Laško			
Vse nočitve	20.780	21.230	450
Domače	20.730	21.130	400
Inozemske	50	100	50
Rimske Toplice			
Vse nočitve	55	245	190
Domače	50	245	195

Menim, da so te številke jasen odgovor na vprašanje v naslovu tega poglavja, kot tudi vsi ostali podatki v mojem prispevku, ki sem jih zbral v uradnih objavah, **dovolj jasen odgovor** vsem tistim, ki so nekaj let vztrajno trdili, da zdraviliški kraji kot taki nimajo več bodočnosti.

VIRI

Arhiv Zveze naravnih zdravilišč Slovenije, Celje
Arhiv Celjske turistične zveze
Arhiv Zdraviliškega sveta, Rogaška Slatina
Poročila o poslovanju naravnega zdravilišča Rogaška Slatina
Poročilo upravnega odbora Gostinske zbornice za 9. občni zbor, Celje
Statistični podatki Zavodov za statistiko OLO Celje, LRS in FLRJ
L. R., O pomenu in problematiki prirodnih zdravilišč celjskega področja. Celjski zbornik 1957
L. R., Rekonstrukcija zdravilišča Rogaška Slatina. Celjski zbornik 1958

OPOMBE

[1] 1. januarja 1961 bo turistični tečaj dolarja izenačen na 750 din. S tem se bodo dinarske pensionske cene zvišale.

[2] Te premije so bile poleti 1961 ukinjene. Povečala pa se je participacija gostinskih podjetij iz prometa z inozemci. Do konca leta 1961 bo treba plačati nadomestilo za izpadle premije iz republiških finančnih sredstev.

[3] Prva faza kaptažnih del v Gaberniku je bila v avgustu 1961 uspešno zaključena.

LOGARSKA DOLINA IN GORNJA SAVINJSKA DOLINA V LUČI TURISTIČNE PROBLEMATIKE

Tine Orel

UVOD

Pričujoči spis naj bo samo fragmentarni dokument o delu za turistično izgradnjo Logarske in Gornje Savinjske doline v zadnjih šestnajstih letih. O tej se je govorilo na vsaki turistični konferenci pred l. 1952, ko jih je še sklicevalo Planinsko društvo Celje, in po l. 1952, ko je pobudo za turistične zadeve prevzela celjska turistična organizacija. Pisal je o tem Turistični Vestnik leta 1956, pisal o tem Celjski tednik sporadično, a največ l. 1952. Planinski Vestnik od l. 1950 do l. 1960, dokumenti tega dela pa se najdejo tudi v perspektivnih in raznih drugih planih od l. 1947 dalje, a posebej v perspektivnem planu l. 1957 in 1961 okrajnega ljudskega odbora Celje. Precej dokumentacije je tudi v ureditvenem načrtu, ki ga je oktobra 1960 izdelal odsek za urbanizem občinskega ljudskega odbora Celje, in seveda v vsakem poročilu občnega zbora PD Celje od l. 1947 do 1961.

S člankom bi rad pojasnil, zakaj smo se tega dela oprijeli, kako ga utemeljujemo in kako ga vključujemo v gospodarstvo. Slovenija je majhna, ni vseeno, kako organiziramo eno od naših ne ravno številnih alpskih dolin, kakšno funkcijo ji prisojamo v pokrajinski in republiški skupnosti. Posebno še zato, ker je mimo vseh debat in načel o vlogi varstva narave tu že nekaj dela opravljenega, pa ne tako, kakor bi si ljubitelj in varuh narave želel. Življenje pa teče svojo pot in ne čaka na predpise, če teh ne uveljavlja preudaren in obenem delaven, ekspeditiven činitelj. Dalje zato, ker je vsako urejevanje prostora odvisno tudi in še kako od tekočih sredstev, ki so pri roki. Zato je bolj važno, da se za gospodarsko urejevanje takega prostora, kot je Logarska in GDS, uvede javna razprava in da se je udeleže vsi, ki se čutijo kakorkoli prizadeti in zainteresirani. Javnih razprav o Logarski je bilo sicer precej, toda ugotoviti je treba, da so se zunaj savinjskega področja zanjo začeli zanimati šele potem, ko so bile v Logarski po dolgotrajnih naporih uresničene nekatere naloge, predvsem elektrifikacija, ko se je zastavilo delo za boljšo cesto, za večje nastanitvene kapacite in za žičnico na Okrešelj. Že l. 1957 je PD Celje na pobudo preds. OLO Rika Jermana pri celjskih urbanistih oddalo naročilnico za ureditveni načrt, l. 1959

pa podobno naročilo pri Zavodu za spomeniško varstvo v Ljubljani. Čas je tekel in nič ni čudnega, če so bili turistični aktivisti nestrpni, ker niso imeli v rokah avtoritativne osnove za urejevanje doline. Koncepti o ureditvenem načrtu, ki ga ima v naročilu pooblaščenec Zavoda za spomeniško varstvo v Ljubljani, pa še niso jasni in se o njih konkretno ni še nikjer razpravljalo, temveč le načelno. Odbor za turistično izgradnjo GSD, ustanovljen na pobudo predsednika Rika Jermana l. 1959, ima seveda svoj program, ta pa še nima svojega potrdila v dobro pretehtanem ureditvenem načrtu.

Konec l. 1960 je v Naših razgledih* izšel članek o varstvu pokrajine kot donesek k anketi o področjih, ki bi jih bilo treba zaščititi, zakaj in kako. Pisec se je dvakrat zadel ob turistične načrte z Logarsko, češ da kulturne značilnosti in turistično-rekreativne vrednosti pokrajine razen urbanizacije najbolj spreminja ravno razvoj turizma, s katerim bi občinski odbori radi povzdignili gospodarsko blaginjo svojih občin. »Le s tem si n. pr. lahko razlagamo načrte za ureditev Logarske doline: da se v njej zgradi še več prenočišč, spelje avtomobilska cesta v zatrep doline in zgradi žičnica na Okrešelj ... Nadalje: ali ni motorizirani turizem in zaslužek za vsako ceno deviza, s katero gremo danes že predaleč? Ali ni hudodelstvo, da z žičnico in s cesto uničujemo eno naših najlepših še nedotaknjenih alpskih dolin, ko imamo za prav toliko donosen obrat prilik in potreb drugje dovolj?« Članek ima seveda najboljši namen, a kar zadeva Logarsko, je tu nekaj trditev, ki ne drže in verjetno izvirajo iz neinformiranosti. Še več prenočišč? Koliko pa jih je bilo po vojni tu obnovljenih? Petnajst let po vojni je še vedno odprto vprašanje, kako obnoviti kapacitete, ki sta jih pred vojno imela hotela Plesnik in Logar, pa tudi hotel »Sestre Logar« na vhodu v dolino še ni dograjen. Dalje: cesta v Logarsko je stekla že l. 1921, naslednje leto so bili v Logarski prvi trije avtomobili: To torej ni nova cesta, nov je le 1 km podaljška od takoimenovane Logarske kavarne v prelepem Logarskem kotu, ki tudi še ni urejen tako, kot bi bilo prav. Žičnica? Saj ne gre za velikanko, za skromen turistično atraktiven lift brez stebrov, s postajama, ki bosta dobro prilagojeni okolici. Beseda hudodelstvo je huda, gotovo prehuda. Ali ni potem hudodelec tudi »Erschliesser« dr. Frischauf? Po njegovem prizadevanju danes nimamo več užitka, da bi pri Igli po strugi Savinje prodirali proti Solčavi. In končno, Logarska dolina že dolgo ni več ena od naših nedotaknjenih alpskih dolin, saj se v njej razvija turizem že od l. 1862, dokumentirano z vpisno knjigo.** Toda o vsem tem moramo spregovoriti natančneje, ne zato, da se znebimo očitka o hudodelstvu, marveč za to, da podpremo svoje namere tudi z zgodovino, z izročilom.

---

* Naši razgledi, 10. dec. 1960, Janez Lajovic, O varstvu narave str. 555 i. sl.

** Prim. T. Orel, Beležka ob vpisni knjigi iz l. 1862, PV 1954, str. 560. i. sl.

V težko pristopni, pusti nerodovitni gorski svet je za planšarji, drvarji, divjimi lovci in nabiralci rudnin konec 18. st. prišel še raziskovalec botanik, geolog, geograf, geodet, šele za njim planinec, turist, alpinist. Logarska dolina in GSD je ta razvoj doživela v enaki meri kakor druge naše alpske doline, saj je bila pred 100, 200 leti z njimi enaka po pristopnosti in po udobnostih, ki jih je nudila. Ljudje, ki so ta kot naše domovine odkrili, niso mogli prehvaliti njene edinstvene lepote, francoski znanstvenik Ami Boué jo je primerjal s svetovno znanim Cirque de Gavarnie v Pirenejih. L. 1862 je imela Logarska že toliko obiskovalcev, da je gostilničar Erjavec uvedel vpisno knjigo, zanimiv dokument za takratno narodnostno in stanovsko strukturo popotnikov, izletnikov in letoviščarjev, ki so se upali prodreti v gorsko sotesko 30 km od Ljubnega ob vodi navzgor, še bolj pa je zanimiva s stališča kulturno politične zgodovine. Vodila se je do l. 1881. Tedaj so se psihološki pogoji za razvoj turizma v dolini že močno okrepili. Frischaufovo delo je rodilo prve sadove,** v 90 letih pa je nastopilo s svojimi načrti tudi slovensko meščanstvo. Pojav zadruge »Rinka« je pred 60 leti prvi zametek načrtne organizacije turizma v tem kotu.*** Ni napredovala tako, kot so si člani zadruge želeli, kajti na njihovo delo je nedvomno vplivalo dejstvo, da je Sav. dol. ostala zunaj pomembnejših prometnih zvez. Nič ni bilo še s cesto do Solčave, kaj šele s povezavo prek Št. Lenarta z Železno Kaplo, s čimer bi tudi Savinjska dolina postala tranzitna v smeri Balkanskega polotoka, kakor je postala velika tranzitna žila Savska, kakor je imela svoj tranzitni pomen Kokrska, Kanalska in kasneje celo Soška, ko je zaradi vojne stekla cesta še preko Vršiča. Nič ni bilo z železnico niti od Kamnika do Ljubnega, dolgo roko industrije, ki je tu v GSD ni bilo in tudi ne kaže, da bi do nje prišlo. Tako so napori za skromno ozko cesto, ki pa je vendarle pomenila veliko pridobitev, trajali vse do l. 1921, poglavitne zasluge zanjo pa je imela nazadnje žalska planinska skupina z Roblekom na čelu, to se pravi, da so pobudo zanjo vzdrževali planinsko-turistični činitelji.***

** Boris Režek, Stene in grebeni, 1959, str. 31 i. sl. Evgen Lovšin, Gorski vodniki 1961.

*** Fran Kocbek, Savinjske Alpe 1925, Branko Zemljič, Franc Kocbek, PV 1953 str. 423 i. sl.

Cesta se je do Solčave zgradila šele l. 1894. Dotlej so Solčavani bolj gravitirali na Železno Kaplo kakor v Luče, Ljubno in Celje. Pri Igli je bila naravna zapora, med Iglo in steno je držala le ozka strma steza. L. 1900 so zgradili še cesto od Ljubnega do Luč. L. 1914 je bila trasirana cesta v Logarsko, toda prišla je vojna.

Telefon in poštni avtobus je GSD dobila šele 1924. L. 1919 je bil ustanovljen odbor za železniško zvezo Kamnik—Gornji grad—Ljubno. Mnogo se je delalo konec 19. stol. za cestno zvezo Solčava—Železna Kapla, manj za zvezo Črna—Klobaša—Solčava.

Planinske poti so bile urejene od leta 1874—1911 v začetnem obsegu. L. 1957 je zaradi obmejnih predpisov PD Celje zgradilo še varianto čez Križ na Vodine in Jezersko, da je obšlo Savinjsko sedlo.

Tako je bila GSD z Logarsko prepuščena razvoju v posebnih, zaviralnih pogojih. Medtem ko so v drugih alpskih dolinah stekle železnice in širše avtomobilske ceste s tranzitnim značajem, je bila Logarska povezana z edinim večjim centrom Celjem s pravo alpsko zagato, ki se je končala v bregu, dobre pol ure pod Rinko, nedaleč od Grla Pod Podi. Imela je preko Črnelca tudi zvezo z Ljubljano in Kamnikom, toda spričo redkega avtomobilskega prometa to ni kaj prida pomenilo. Kljub temu se je v dolini vendarle marsikaj naredilo. Objekti sicer niso imeli pravega turističnega značaja, zgrajeni so bili na pobudo planinske organizacije ali privatnikov. Naj postojanke tu ob kratkem naštejem:

Prvo je zgradil l. 1876 dr. J. Frischauf na Okrešlju. To je l. 1907 odnesel plaz.

Drugo je postavil l. 1890 Janez Piskernik v *Logarski dolini*. Bila je pritlična in ometana, imela je dve obednici in 10 postelj. L. 1893 je prišla v last celjske sekcije DAV, l. 1919 pa v last SPD.

Tretjo je zgradila Savinjska podružnica *l. 1908 na Okrešlju* (1378 m) z imenom Frischaufov dom. Imela je 17 postelj in 23 skupnih ležišč. L. 1932 je bila povečana, dobila je vodovod in depandanso, od l. 1939 je bila v nadalnji adaptaciji. 23 septembra 1961 je bila adaptacija zaključena. Med drugo svetovno vojno je bila demolirana, po vojni od l. 1945 do 1960 opuščena, ker je bila v obmejnem pasu.

Nekdanja Tillerjeva in Piskernikova koča

Četrto je l. 1925 postavila Savinjska podružnica in jo imenovala po Kocbekovem nasledniku sodniku *Tillerju*. Stala je zraven Piskernikove koče. Imela je 8 sob s 23 posteljami in skupno ležišče za 20 oseb.

Peta planinska postojanka je bil *Aleksandrov dom*, ki ga je postavila Savinjska podružnica SPD v Logarski dolini l. 1931. Imel je 28 sob s 60 posteljami.

Vse, kar je bilo zgrajeno v Logarski dolini, je požgal okupator v decembru l. 1944.

Do l. 1951 je bila Logarska dolina zaradi obmejnega pasu težko pristopna. L. 1952 je naslednik Savinjske podružnice SPD PD Celje začelo z obnovo planinskih postojank v Logarski dolini. *Planinski dom v Logarski dolini*, odprt l. 1953, je bil šesta planinsko-turistična postojanka v tem območju. 99 postelj.

Sedma gradnja je bila *depandansa* 8 × 8, ki jo je zgradilo l. 1954 PD Celje in jo isto leto prodalo *Cinkarni Celje*. 40 postelj.

Osma postojanka je bila *depandansa* na lokaciji nekdanje Tillerjeve koče. Zgradilo jo je l. 1953 PD Celje in je l. 1956 pogorela.

Deveta postojanka je *Dom OZZ*, postavljen l. 1956, gostinsko vezan na Planinski dom. Postavljen je na parceli PD Celje. 10 postelj.

Deseta postojanka je l. 1957 odprta *Depandansa PD Celje* zraven doma Cinkarne. 60 postelj.

Poleg teh planinsko turističnih postojank obstoje v Logarski še Logarjeva domačija, Plesnikova domačija, ki je pred vojno postavila Hotel Plesnik s precejšnjo kapaciteto. Po vojni ti dve nista bili obnovljeni, obnovljena je bila le Plesnikova gostilna z nekaj posteljami. Logarjeva domačija, ki je imela prav tako precejšnjo turistično zmogljivost, po vojni še ni docela obnovljena.*

Hotel Sestre Logar je bil zgrajen pred vojno l. 1938, 30 postelj, požgan l. 1944. Po vojni je bil delno obnovljen po l. 1951, danes ima 16 postelj.

Planinski dom v *Logarskem kotu* (nekdanja Logarjeva kavarna) od l. 1959 30 ležišč, v l. 1961 pa ni bil odprt, imel je krizo že l. 1960 zaradi pomanjkanja investicijskih sredstev. Zdaj ga je obnovilo neko mariborsko podjetje.

Nekdanjo depandanso Frischaufove koče na Okrešlju uporablja ves čas od l. 1945 obmejna služba.

---

* Plesnik je dobil gostilniško pravico l. 1931. Hotel Plesnik, zgrajen leta 1931/32, je imel 60 postelj v 36 sobah.

Logar je imel gostilniško pravico od l. 1924, v 16 sobah 64 postelj, s tistimi v Logarskem kotu vred.

Na vhodu v dolino, v vznožju Ribje peči je še Podbrežnikova domačija, ki ima v Logarski zemljišča, del njenih poslopij pa uporablja obmejna služba. Podbrežnik je do l. 1961 za obnovo vložil precej sredstev, vztrajno obnavljata svoja nekdanja domova Logar in Plesnik.

NEKATERE PRIPOMBE K DOSEDANJIM GRADNJAM

Pustimo ob strani tisto, kar se je gradilo pred desetletji, ko varstvo narave še ni posegalo v turistično organizacijo pokrajin. Da v starem Frischaufovem domu iz l. 1908 ni prav nič pokrajinskega duha, je vsakomur jasno, predvojno planinsko-turistično središče pod Palenkom v Plestju pa je naravnost bodlo v oči s svojimi lokacijami, arhitekturo in ureditvijo. Bele ceste po sredi doline smo se že kar navadili, čeprav bi lahko zelenina ostala nedotaknjena, cesta pa bi se skrila na levi rob pod Koran ob regulirani Kotovec.

Hujše je to, da tudi povojne gradnje ne razodevajo kaj prida okusa in občutka za prostor in pokrajino. Tu je najprej velikan Planinski dom s predolgo 39 m široko fronto, ki vključuje prizidek iz l. 1954. Medtem ko je stavba iz l. 1933 vsaj fugirana, je zid prizidka nestrokovnjaško in neokusno ometan. Gospodarsko poslopje sestoji iz barak, brez načrta raztresenih ob reguliranem Palenku, ki služijo kot drvarnica, pralnica, do nedavna ledenica, svinjak in skladišče embalaže, v skrajnem primeru pridejo tu v poštev še podstrešna ležišča. Ni smetiščne jame, ni odvoza smeti. Prostor ni bil reguliran po načrtu. Spodnji nivo, ločen od zgornjega s fugiranim zidom, je bil po sili razmer spremenjen v parkirni prostor, zgornji nivo ni estetsko urejen. Lokacija za depandanso 8 × 8, danes Dom Cinkarne, je bila izbrana brez ozira na razvoj, igrišče za odbojko je bilo zgrajeno svojevoljno in površno. Depandansa sama s stališča arhitekture ne pomeni nobene pridobitve, prej izgubo. Nekoliko boljša je depandansa iz l. 1937, vendar je funkcionalno problematična, saj druži velika skupna ležišča z družinsko sobo in apartmanom.

Poglavje zase je weekend hišica na planinski parceli v Plestju. Zgrajena po posebni pogodbi, da bo ohranila značaj provizorija, ima pa temelje betonirane, pred njo je proti pogodbi posekana bariera dreves, sama pa po svoji zunanji in notranji ureditvi predstavlja zgled slabega okusa in slabega gospodarskega računa. Namesto da bi smiselno združila nekaj arhitekturnih elementov, značilnih za pokrajino, je na zunaj nekaj psevdofolklore, na znotraj pa serijsko blago. Pri dosedanji izgradnji Planinskega doma se je pokazalo, da so zaradi načina investicij nastale v tem planinsko-turističnem organizmu težke, pravzaprav nepopravljive napake. To je treba povedati že zato, da bo jasna dosedanja investicijska politika v tu obstoječih skromnih turističnih objektih. Investicije niso bile načrtne ne dolgoročne. Nikoli se ni vedelo jeseni, kaj se bo dobilo spomladi, spomladi ne, kaj poleti. Za ponazorilo tega drobnega vlaganja sredstev, ki onemogoča načrtno in smotrno gradnjo, naj navedem nekaj virov investicij za Logarsko dolino:

Celotna gradnja Planinskega doma v Logarski dolini (99 postelj) je stala 14.697.887 din, zraven prištejmo še en milijon din, ki ga je preko PZS l. 1933 nakazal Komite za turizem in gostinstvo. Pri tem si je PD Celje od raznih naslovov pridobilo ca. 8 milijonov kredita po 3—7 % in je od tega še danes blizu 3 milijone nevrnjenih (upnik je PZS, Ljubljana, in LB Celje, prenos iz NB Šoštanj), lastne investicije od l. 1933 do 1961 za razna večja popravila na stavbi znašajo 2.868.183 dinarjev.

Spričo tega, da je PD Celje na tem terenu še vedno edini turistični činitelj, je prav, če navedemo nekaj kreditov, s katerimi vzdržuje svojo dejavnost:

CMH, Celje po 7 % 1,6 milijonov din.
KB Celje za Okrešelj po 7 % za 3 let 2 milijona din.
KB Celje za Planinski dom 3 % na 20 let 1,992.987 din.
KB Celje po 3 % na 20 let 1.071.817 din.
PZS, brezobrestno 3,110.606 din.
Zveza sindikatov Jugoslavije 1,000.000 din.

Razume se, da tak način zbiranja sredstev ne pospešuje načrtne gradnje in da o kakšni načrtni etapni izgradnji pokrajine ne more biti govora. Kdor pa kapaciteto in delo Doma pozna, bo moral priznati, da so bila sredstva skrbno in varčno porabljena (skupaj 139 postelj!)

Naj pripomnim, da je bilo l. 1932 naročeno za ca. 600.000 din opeke, ne da bi imel investitor prebito paro v žepu in da je prvi milijon preko PZS dodelil tedanji Komite za turizem in gostinstvo, potem ko je drugi milijon, namenjen tudi za Logarsko, odškrnil tedanji gospodar PZS za drug namen. Spričo tega je bilo treba z vsakim prispevkom nekaj narediti, predvsem pa obrat hitro vzpostaviti brez ozira na razne neuravnovešenosti, ki so zaradi tega nastale: zmogljivost kuhinje je bila velika, gostinskih prostorov majhna; po prizidku velike jedilnice se je zmogljivost gostinskih prostorov povečala, manjka pa dnevni prostor, manjka še marsikaj, da bi Dom imel v resnici prilastek kvalitetnega turističnega organizma. Tako moramo reči, da celjski okraj z GSD, lepim kosom slovenskega alpskega sveta, nima niti enega hotela na ravni boljših pohorskih hotelov, z drugo besedo, alpskega sveta v turističnem pogledu nismo še niti začeli eksploatirati tako, kakor bi bilo treba.

Mimo obeh problemov v zvezi s Plesnikovo in Logarjevo domačijo naj omenim predvsem elektrifikacijo, o kateri smo govorili šest let, pa je bila nato skoro čez noč izvršena in to celo brez posebnih urgenc od strani prebivalstva, ki se je dotlej oskrbovalo z elektriko z lastnimi manjšimi hidrocentralami. Vse je bilo v redu pripravljeno, komisijski ogledi, pregled trase, zapiski, a danes vendarle vrsta očitkov od strani varuhov prirode. Najbolj bode v oči A drog pri Igli in vsa rešitev trase v njenem območju. A koga ne bi bodla v oči trasa po Logarski dolini? Poseka je neobhodno potrebna, vidna, boleča. Rešitev? Je ni. Kar je, je. Tako pri Igli kot v Logarski. Vzrok je zelo preprost. Sprememba trase pri Igli bi bila tvegana. Izkopi za drogove so bili narejeni, komisija, ki si jih je že post festum l. 1960 ogledala, je ugotovila, da je bila trasa tod zelo ogrožena, popravila skrajno težavna, kabel predrag. Isti razlog velja tudi za Logarsko. Vendar je komisija, sestavljena iz zastopnikov Zavoda za spomeniško varstvo LRS, gradbene inšpekcije OLO Celje, Elektro-Celje in Odbora za izgradnjo GSD, sklenila, da naj se pri eventualni rekonstrukciji prvotna trasa nad Iglo upošteva brez ozira na stroške. Daljnovod na Okrešelj se po sklepu OLO Celje jeseni l. 1961 ne bo

gradil, položen bo kabel. Traso je projektiral pokojni alpinist ing. Ivo Reya, ki se je smrtno ponesrečil na Korošici pozimi l. 1960. Zapisnik komisije, sklicane od Elektro-Celje dne 23. 9. 1961 pa pravi, da kabel ne pride v poštev.

V zvezi z elektrifikacijo so transformatorji. V Logarski stoji eden na vidnem mestu pod Palenkom, odkrit, tipičen, enoten, brez sence posluha in občutka za ton in vzdušje pokrajine. Prav tak je v Solčavi in postavljen tako, da popotniku z lučke strani zastre značilno veduto Solčave z gotskim zvonikom. Iz transformatorjev ni nikdo naredil vprašanja. Prvič sem slišal na neki seji Sveta za urbanizem pri OLO Celje, spomladi l. 1961, naj se transformatorju v hribovskem terenu dodajo elementi folklorne arhitekture, morda samo obloga z lesom, drugačna linija. Kako to, da preventivna dejavnost varuhov prirode ni bila na terenu prej, preden so naša elektro-podjetja zbrisala že skoraj vse bele lise z našega zemljevida električne mreže?

Razmeroma mnogo se je gradilo v Solčavi, v Lučah in Ljubnem. V Solčavi, ki jo je okupator skoro do tal požgal, smo imeli priložnost načrtno obnoviti to pristno gorsko vas z obzirno modernizacijo starih kmečkih hiš, tako da bi ohranili čim bolj prvotno zunanjo podobo vasi, hkrati pa ji dali moderne, boljše stanovanjske pogoje. Tako po so za solčavske pogorelce od Osojnika do Golerja nastale solčavske »Benetke« na planoti, preden cesta pride v višino šolskega poslopja in katerih ostanki se še lahko danes vidijo. Postavili so jih celjski sindikati, ki jih je takrat vodil Andrej Svetek in še dobro, da so jih. Toda pri provizoriju je vedno tvegano, da bo zdržal predolgo. Res se za Solčavo ni dalo takrat ničesar narediti, čeprav ni bilo ničesar opuščenega. Vsaj arhiv PD Celje hrani nekaj peticij, ki so prosile, naj se Solčava po posebnem urbanističnem načrtu obnovi. Vzrok, da je pri Solčavi vse samo pri pobudah, je v tem, ker je Solčava, pa z njo tudi Luče in Ljubno po osvoboditvi stopila nekako v drugi plan pri aktualizaciji slovenskih naselitvenih področij. Območni pas in njegovi predpisi so zaprli pot turistom, gospodarstvo pa se je obrnilo v smer načrtne, velikopotezne gozdne eksploatacije. Solčava kot edinstvena gorska vas, kulturno zgodovinska dragocenost, je stopila iz zavesti. Ko so se stvari nekoliko uredile, je pridobila Solčava dve novi stavbi: Hotel Rinka, o katerem je bilo že nekaj napisanega, še več pa izgovorjenega, in Zadružni dom. Pozidanih je bilo nekaj hiš, nekaj popravljenih in ometanih, a brez enotnega načrta in brez tiste roke, v kateri se razodeva srce za tihe, ljube lepote naših planinskih naselkov. Posebno poglavje je šola, nova šola. Ko je že stala, ni bilo človeka, ki bi bil šel mimo nje brez pripombe. V zadnjem času se to popravlja pod vodstvom arh. V. Kopača.

Nič bistvenega niso pridobile Luče, medtem ko je v Ljubnem izboljšan prometni problem, prav tako v Mozirju. Za GSD drži, da po vojni ni obnovila vseh tehničnih pogojev, s katerimi bi se turizem vzdržal na predvojni višini. Kar pa je bilo na tem področju zasebnih gradenj, za turizem niso bile pomembne, so pa bile do neke mere škodljive, saj nad njimi ni bilo nobene kontrole ali pa ni bila učinkovita. Tako je s to stvarjo v glavnem še danes, vsaj kar zadeva nastanitvene

in gostinske kapacitete, kolikor jih sploh je.* Hotel Rinka v turističnem pogledu Solčavi skoraj ni nič koristil, skazil pa je vaško veduto. Zadružni dom je sicer pomembna pridobitev, gostinski prostori pa se spričo omejenih sredstev niso mogli urediti tako, da bi bili turistično mikavni.

A za zaključek tega razmišljanja o dosedanjem delu naj opomnim, da je vsaj za Logarsko dolino zasedala na mestu samem — bil je meglen, deževen dan l. 1949, — republiška komisija, ki jo je za urbanistične zadeve vodila ing. Lapajne, navzoči so bili krajevni interesenti, okraj Šoštanj, okraj Celje in PD Celje.

Načelnih odločitev te komisije smo se držali vsa leta, vsaj okvirno, v večjih stvareh. Kako pa v malih, je razvidno iz tega poglavja. Vsekakor pa v tem, da smo zavirali eksploatacijo te edinstvene gorske doline za nepretehtane, nesmotrne turistične gradnje, ker smo vedeli, da je lokacij malo, da so dragocene, da je treba dobro premisliti, kako jih bomo izrabili, če se bomo zaradi gospodarskih razlogov zares odločili za turistično izgradnjo doline. Zgodilo se je celo to, da se je morala podreti manjša gradnja, ki je nastala mimo varstva narave in mimo okrajne gradbene inšpekcije, na Poljancu med Logom in Plestjem jeseni l. 1960.

IZBRANA POGLAVJA IZ PROGRAMA TURISTIČNE IZGRADNJE LOGARSKE DOLINE

Jeseni l. 1959 je bil na pobudo predsednika Jermana ustanovljen Odbor za turistično izgradnjo GSD, naslonjen na okrajno gospodarsko dejavnost.

Naj navedem nekaj nalog, ki bi jih odbor rad izvršil, oziroma, jih bo moral izvršiti tisti, ki bo hotel s turizmom krepiti gospodarstvo občine Mozirje:

Problem turistične izgradnje Gornje Savinjske doline se je začel energično reševati po turistični konferenci 3. junija 1957. Sprejet je bil sklep, da se daljnovod potegne od Luč do Planinskega doma v Logarski dolini. Sklep je bil izvršen dve leti po tem. Skoro istočasno je dozorela akcija za modernizacijo ceste v GSD. V l. 1960 je bila zgrajena prva etapa asfaltnega cestišča od Št. Ruperta na relaciji Ljubljana—Celje do Mozirja.

Isto leto se je modernizirala tudi slabo vzdrževana gozdna cesta od mostu pri Plesnikovi karavli do Kravje steze 7 minut pod slapom Rinka. Z modernizacijo ceste je Vodna skupnost porečja Savinje izpopolnila delo, narejeno pri urejanju hudournika Kotovca, ki je od l. 1947 do l. 1956, potem ko je podrl pred vojno zgrajeni primitivni nasip, zasipaval s prodom velik del gozdnatega dna Logarske doline v njenem najširšem in najslikovitejšem delu. Elektrifikacija, cesta, delna regulacija hudournika so tri stvari, ki tvorijo osnovo za nadaljnjo izgradnjo. V l. 1961 se je gradnja ceste v Logarski gradila naprej, nadaljevala se je gradnja od Mozirja proti Rečici, medtem ko je podjetje za urejanje hudournikov regulacijska dela v Logarski prekinilo.

* O tem Savinjski tednik novembra 1933 (T. O.).

Odbor za turistično izgradnjo GSD ima sporazumno z Zavodom za spomeniško varstvo pripravljen naslednji delovni program:

a) izdelavo ureditvenega načrta za vsa področja in kraje, ki že imajo turistični značaj, in za tiste, ki pridejo za turistično dejavnost v poštev;

b) organizacijo gradnje vseh tehničnih objektov, ki so za razvoj turizma potrebni (nastanitvene in gostinske postojanke, promet, komunalne naprave i. p.);

c) organizacijo in zbiranje sredstev za gradnje pod b);

d) sodelovanje z vsemi ustanovami, forumi in organizacijami, ki so doslej opravljali kakršnokoli dejavnost pri razvoju turizma na tem področju (Zavod za zaščito spomenikov in varstvo prirode, TZS, PZS, CTZ, PD Celje);

e) izdelavo gradbenega plana turistično pomembnih objektov in plana adaptacij že obstoječih za razdobja od 3—5 let, počenši z letom 1961, pri čemer so kot prioritetne naloge naslednje:

turistična eksploatacija Logarske doline;

rekonstrukcija že obstoječe ceste in gradnja nove do Rinke;

gradnja novih cestnih zvez — Pavličevo sedlo, Sv. Duh;

rekonstrukcija ceste od Nazarij do Log. doline — površinska obdelava, zgostitev izogibališč;

nihalna žičnica na Okrešelj kot turistična atrakcija;

gradnja komfortnega hotela na prioritetni lokaciji ureditvenega načrta in izgradnja rekreacijskega centra;

dovršitev, adaptacija Planinskega doma in regulacija Plestja;

izgradnja nastanitvenih kapacitet v Log. dolini do 400 postelj;

zaščita Robanovega kota v smislu zakona o varstvu prirode;

f) ureditev hudournikov v Logarski dolini, Matkovem in Robanovem kotu.

Regulacija Kotovca

Regulacija hudournika je bila nujna, saj je bil s prodom na meter in več zasut najširši gozdnati del Logarske. Predvojni jez je bil lesen in ni zdržal pritiska. Toda trajalo je osem let, preden je podjetje za urejanje hudournikov začelo z deli, ki so bila preračunana na ca. 130 milijonov din. To, kar je bilo narejeno, je presegalo naše predstave o ukrotitvi Kotovca, ki zaradi mogočnih hudournikov z obeh strani doline ob velikih deževjih dobi izredno rušilno in nosilno moč. Tudi ureditev obeh bregov ukročenega hudournika je taka, da ji ni kaj prigovarjati. Le nad ograjo pri novem, impozantnem mostu — komaj da si še lahko predstavljamo oni stari, pohlevni mostič, ki ga je obenem z jezom odnesel Kotovec v prvih letih po drugi vojni — le nad ograjo iz težkih železnih cevi, pobarvanih z nič kaj prilegajočo se barvo, so se esteti in varuhi narave nekaj časa spodtikali.

Toda kaj je ograja v primeri s tem, da se je regulacijsko delo ustavilo, nadaljuje pa se še z večjo silo delo hudournika, ki je dobil svojo šanco, svoj zalet v regulirani strugi. Ko se je znebi, dela zdaj več škode kot kdajkoli in to v srednjem delu doline nekako na črti Klemenčje

jame — Veliki Koran, nedaleč pod slapom Sušico. Enako je tudi v spodnjem delu doline pod Plestjem proti Poljancu in Jovaniji. Občina in okraj bosta morala koncentrirati vsa sredstva za obrambo pred zaprodenjem in zasipavanjem najlepših zelenih površin doline. Dela, ki so prenehala, so se prenesla pred dvema letoma v Kamniško Bistrico. Ko sem si takrat ogledal staro, ljubo Bistrico, sem z nestrokovnim pogledom lahko ugotovil, da tam ni bilo nič ogroženega, medtem ko je stanje v Logarski naravnost akutno.

Regulacija hudournikov v Logarski dolini je aktualnejša kot v Robanovem in Matkovem kotu, kjer imata Bistrica in Jezera vendarle svoje bregove, preko katerih ne moreta. Tu ne mislim na prod, gruh in grušč proti zatrepu doline, ki je v Matkovem in Robanovem kotu z njimi neprimerno bogatejši kot Logarska. Sredstva, ki so se z veliko težavo napeljala za regulacijo Logarske v l. 1954, 1955 in kasneje, so bila mnogo premajhna, posebno če drži, da je zdaj prav zaradi regulacije pod Sušico voda silnejša, nevarnejša. Kdor si ogleda, kaj je naredila s svetom ob Poljancu, bo tej trditvi utegnil pritegniti.

Da je stvar zares pereča, je razvidno tudi iz zapisnika Uprave za vodno gospodarstvo v Ljubljani z dne 30. maja 1959. Komisija si je takrat ogledala regulacijska dela na Savinji (Kotovcu) niže Oglarja ter na pritokih Ivovcu in Palenku. Komisija je prišla do soglasnega zaključka, da je treba čimprej povezati oba že regulirana odseka Savinje na način, kakor je to določeno v odobrenem idejnem projektu za regulacijo Savinje v Logarski dolini. Povezava obeh reguliranih odsekov je potrebna, da se zavaruje pred vojno izvršena regulacija pri Plesniku pred zaprodenjem, zgornja regulacija niže Oglarja pa proti porušitvi zaradi izredno intenzivnega poglabljanja korita Savinje v nereguliranem odseku, ki je postalo posebno akutno pa zadnji povodnji. Poleg omenjenega je povezava dveh reguliranih odsekov potrebna še posebej zato, da se prepreči širjenje prodišča na področju zg. Logarske doline, ki se je po zadnji povodnji bistveno povečala ter je razmere na omenjenem odseku popolnoma spremenilo. Če se ne bo z regulacijo zaustavil material na mestu, je treba z gotovostjo računati tudi z zaprodenjem doline niže izliva Palenka v Savinjo t. j. s postopnim zaprodenjem doline med Planinskim domom in Logarjem. Komisija je nadalje ugotovila, da bi bilo nujno potrebno vzporedno z deli na regulaciji Savinje urediti še desni pritok izpod Klemenškove planine ter nadaljevati dela na desnem pritoku Ivovcu, ki predstavlja izredno nevarno erozijsko skladišče.

Komisija je bila mnenja, da bi po vezavi obeh regulacij nad Logarjem morala v perspektivi nujno slediti tudi regulacija Savinje od sotočja s Palenkom navzdol do sotočja z Jezero, ki prihaja iz Matkovega kota. Ko bo ta regulacija postala aktualna, bo treba to posebej podrobno proučiti.

Komisija poudarja potrebo po ureditvi Savinje v Logarski dolini le delno iz čisto materialnih ozirov in gospodarskega računa rentabilnosti. Razen čisto gmotnih ozirov narekujejo nadaljevanje del tudi splošni kulturni in turistični razlogi brez ozira na gospodarsko rentabilnost, zaradi družbenih in nacionalnih potreb in dolžnosti do varstva tal in prirodnih lepot Logarske doline kot narodnega parka.

7. oktobra 1961 je ponovno pregledal erozijsko in hudourniško delovanje Kotovca univ. prof. ing. Franjo Rainer. Iz njegovega poročila z dne 8. oktobra 1961 naj citiram najvažnejše ugotovte, ki vse podčrtavajo potrebo po nadaljevanju regulacijskih del v Logarski dolini:

Po naročilu investitorja, tedanje Uprave za vodno gospodarstvo LRS v Ljubljani, je bil izdelan 1955. leta investicijski program (idejni načrt) za ureditev Savinje v Logarski dolini s skupnim predračunskim zneskom 135 milijonov dinarjev, ki ga je republiška komisija tudi potrdila.

Stroški za doslej izvršena dela od 1954 — 1959. leta so znašali okrog 36 milijonov dinarjev, kar kaže okrog 1/4 vseh v načrtu določenih del.

V glavnem so bila v tem času izvršena naslednja ureditvena dela

1. Regulacija struge v odseku »Pri oglarju«, t. j. tedaj najbolj opustošenem mestu, da se omogoči obnova porušene ceste in graditev novega mostu za cesto proti slapu Rinka.

2. Zaporedje v kamnu zidanih večjih zaplavnih pregrad nad to regulacijo, ki zadržujejo hudourniški grušč.

3. Zavarovanje v spodnjem toku pritoka Ivovca, krajša regulacija v spodnjem teku pritoka Palenka in rekonstrukcija konsolidacijskih objektov v predvojni regulaciji glavnega toka v sektorju Pri Plesniku.

Značilno za erozijske in hudourniške procese v Logarski dolini je to, da prihaja erozijski grušč v dolino predvsem v njenem koncu, kamor ga iz visokih delov vodozbirnega območja prinašajo hudourniki in snežni plazovi. Zaradi tega se sestoji dno doline iz debelih plasti grobih naplavin. Narasle hudourniške vode, ki so prehodno odložile svoje plavine na naplaviščih, začno na novo erodirati dno in odnašajo grušč na nižja, drugotna naplavišča. Na ta način se ponavlja ta tipični proces sunkovitega prenašanja grušča v nižje dele doline.

Edini način, da se ti hudourniški procesi preprečijo in da se dno doline zavaruje pred posledicami tega pustošenja, je v zgradbenem sistemu, kot se je že začel izvajati v Logarski dolini, in odobrenem načrtu.

Zgrajeno je zaporedje nekaj večjih zaplavnih pregrad, ki zadržujejo hudourniški grušč, da ne bi prišlo do še večjega zaprodenja nižjih delov doline. Od teh objektov bosta učinkovali zaplavni pregradi št. 4 in 5 še nekaj let, ker še nista napolnjena z naplavinami. Če ne bi bilo teh objektov, oziroma, kadar bodo te pregrade popolnama zasute, bodo nosile visoke vode hudourniški grušč naprej skozi regulirani del struge »Pri oglarju« in jih bodo odložile na naplavišču pod regulacijo. Na ta način bi lahko prišlo do postopnega regresivnega zasipavanja regulirane struge od spodaj navzgor. Dokler pa zaplavne pregrade še zadržujejo ves donašani grušč, pa se kaže nasprotni primer, da čiste vode pri izstopu iz utrjene regulirane struge trgajo in poglabljajo dno reguliranega dela naplavišča. To podkopavanje je napredovalo že do take mere, da je že popolnoma odkrit temelj zidanega zaključnega praga regulacije »Pri oglarju«, ker je doseglo že starejše plasti naplavin, kar dokazujejo odkriti stari panji in korenine več metrov pod sedanjo površino naplavišča. Na tem mestu nabira hudournik vnovič svoje plavine (pesek, kamenje, grušč), stihijsko prestavlja svojo strugo in se v več smereh razliva in svoje plavine zopet odlaga. Alternativni proces razdiranja in trganja struge na eni strani ter zasipavanja na drugi strani je pa tipičen za delovanje hudournikov.

V našem primeru lahko ugotovimo:

1. da proces poglabljanja struge na koncu regulacije »Pri oglarju« že resno ogroža zaključni prag in zaradi nadaljnje regresivne erozije tudi to regulacijo samo,

2. da na drugi strani proces odlaganja plavin (peska, kamenja in grušča) že dosega začetek starega dela regulacije pri Plesniku (okrog 1 km od procesa pod 1). Na tem mestu je bila sicer zgrajena provizorična pregrada iz žičnih košar, da vsaj za nekaj časa zadrži nove naplavine, vendar je voda že začela nositi grušč preko te pregrade v regulacijo, kar bo imelo za posledico prenos novih naplavin skozi regulacijo in zaprodenje spodnjega dela doline (med Planinskim domom in Logarjem). Razen tega pa ogroža neurejena struga na tem delu tudi novozgrajeno cesto proti Rinki.

Vzroke za tak neugnan režim hudourniškega delovanja in njegovih škodljivih posledic seveda ne gre iskati v doslej izgrajenih objektih ali v nepravilnem vrstnem redu njihove graditve, ker so bila vsa ta dela smotrno in tehnično pravilno izvršena. Povzročena pustošenja so le posledica prekinitve načrtno zastavljenih ureditvenih del.

Dela so bila ustavljena in začasno pravilno zaključena, vendar je potrebno, da se po načrtu čimprej nadaljujejo po naslednjem vrstnem redu:

1. Povezati je treba oba dela regulacij z novo regulirano strugo v dolžini okrog 1 km, da se prepreči škodljivo pustošenje sveta in se zavarujejo že zgrajeni objekti;

2. ker bodo sedanje zaplavne pregrade zapolnjene z gruščem že v nekaj letih, je nujno potrebno določiti nove zaplavne prostore za odlaganje grušča, ki ga hudourniki prinašajo iz zgornjih delov vodozbirnega območja.

3. Pri izgraditvi objektov pod 1) in 2) se bo opisani proces hudourniškega pustošenja nujno prestavil v spodnji del doline pod zaključeni del regulirane struge pod vtokom Palenka. Ti procesi se že sedaj začenjajo, lahko pa pričakujemo še bolj intenzivno delovanje. Zato bo v doglednem času potrebno skrbeti tu za zgraditev regulacije, v končni fazi do sotočja z Jezero, ki priteka iz Matkovega kota.

Napovedi prof. ing. F. Rainerja so se žal izpolnile pri prvi povodnji konec oktobra 1961.

Elektrifikacija Logarske doline

Elektrifikacija Logarske se je seveda izkazala za nujno, čim smo ob edinem turističnem objektu Planinski dom praktično spoznali, da je stara elektrarna za dobro poslovanje nezadostna: Zajetje je bilo 178 m visoko nad Domom v strmi, težko dostopni grapi Palenka. Pritok se je često zamašil in zajezil, luč je ugašala ob največjih obiskih, mrlela najbolj takrat, kadar je bila svetloba najbolj potrebna. Enosmerni tok ni omogočal modernizacije hladilnih in ogrevalnih naprav in kuhinje. Elektrifikacija je bil prvi pogoj za nadaljnji turistični napredek doline. Toda s stališča varstva narave, s stališča vseh tistih, ki so čustveno navezani na ta lepi svet, je bila že misel na »avtostrado« izseka pod daljnovodom naravnost preko Loga, Plestja, Kota in Podov grozna. Moramo priznati Elektro-podjetju Celje, da je bilo pri trasiranju izredno vestno in da ni opustilo nobenega posvetovanja o tem, kako bi trasa dolino čim manj prizadela. Od vsega početka je bila seveda zavržena misel na kabel, ker bi kabliran daljnovod do Plestja stal ca. 150 milijonov dinarjev. Pri trasiranju od Plestja do Okrešlja so bile napravljene večje korekture prvotne trase prav zaradi varstva narave. Pod Podi je bila premaknjena više v svet, direktno ogrožen od plazov z Grla in Planjave, da bi ne padla niti ena od smrek, ki tvorijo sidrišča za prodišča, ki se stekajo s Podov in ogrožajo prelepo zelenico Logarjevega kota, eno najmičnejših, k sreči ne znanih dragocenosti doline. Korektura je bila narejena tudi na tistem delu, kjer se trasa križa s cesto na tistem mestu, kjer se cesta najbolj približa vznožju severne stene Planjave. Da bi bilo po sredi doline čim manj »narejenih« stvari — po vojni je bil tu čez napeljan telefonski vod na Okrešelj — se je trasa daljnovoda premaknila pri Kravji stezi na tisto stran doline pod Danami in Oknom, torej

desno od Rinke in nad Rinko. Daljnovod na Okrešelj bo tekel iz višine pod Podi.

Cesta v Logarski dolini

Načelno privolitev za modernizacijo in za podaljšanje ceste v Logarski je dala že komisija iz l. 1949 s pripombo, naj se pri modernizaciji pretehta tudi dosedanja trasa. L. 1960 je prevzela to delo Vodna skupnost porečja Savinje pod vodstvom ing. Cvahteta. Obenem s traso za podaljšek ceste so tekle v zimskih mesecih l. 1960 meritve za tovorno in osebno žičnico. V kratki, zelo neugodni, deževni in v zatrepu Logarske hladni gradbeni sezoni je bilo narejenih 3970 m cestnega podaljška od Logarskega kota do pod Rinke, to je skoraj do tja, kjer U dolina prehaja v V. Tu je dolina sama pokazala prirodni konec večje komunikacijske zveze s svetom. Trasa ceste ne poteka po prvotnem ogledu. Pri prvem večjem bregu, 100 m nad križpotjem med potjo v Logarski kot in stezo proti Rinki sta traserja ing. Tiršek in tehnik Krašovec opustila obhod na levo proti Grlu ter se odločila za nasip in usek ter s tem za skrajšanje trase: pri drugem večjem bregu ali skoku pa sta šla precej dalj proti vznožju Planjave v območje, kjer raste od plazu povita in zatrta bukovina. Ta ovinek proti Planjavi je scenično zelo bogat in odpira nove aspekte na eno najvišjih sten v Alpah. Proti koncu trase, 100 metrov pod hudournikom, je bila trasa pomotoma izsekana v gosto bukovje proti desni zahodni strani doline, pokazalo pa se je po povečanem prometu l. 1960, da bo tisti izsek nujno potreben za pomožni parkirni prostor. Konec ceste se konča v zanki, znotraj katere je manjši parkirni prostor, vsega skupaj preračunan za 8 avtobusov in 30 osebnih avtomobilov.

Cesta seveda ni bila do konca izdelana. Rob ceste, nagibi nasipov in usekov, koritnica ob obeh straneh, še čakajo. Sklenjeno je, da se to vzorno uredi, saj je to za vzdrževanje ceste važno in gradnji podaljša življenje oziroma poceni njeno življenje. Tudi hudournik izpod Korana, ki je zadnja leta vse bolj zasipal staro cesto, je bil samo provizorno ukročen tako, da je bil v velikem loku usmerjen v Kotovec. Ta del ceste, ca. 100 m, je pozimi največ utrpel, predvsem je cesto nažrla struja, jo sem in tja izpodjedla in imperativno pokazala, da je ureditev nujna. Kakor je cesta lepa, primerno napeta, s sijajem belega apnenca sredi gozdne zelenine, govori vzdrževanje za to, da se cesta asfaltira ali vsaj površinsko z bitumenom utrdi.

Jeseni l. 1960 je bila določena že tudi trasa od mostu pri Plesnikovi karavli do konca Plestja, idejno pa je določena tudi do Klemenška oziroma do Sester, kjer naj bi se nekje med Podbrežnikom in Klemenškom priključila na staro traso.

Cesta od Mozirja do Solčave in Logarske doline

Z modernizacijo ceste od St. Ruperta na relaciji Celje—Ljubljana do Mozirja v l. 1960 se za turistično eksploatacijo GSD oznanja prihod nove dobe. Izpolnjuje se nekaj, kar so si obetali tisti, ki so alpinistično in turistično to dolino odkrivali v zadnjih desetletjih preteklega stoletja, med njimi na prvem mestu dr. J. Frischauf in Franc Kocbek. Vsa leta

po vojni, a še posebno po l. 1953, ko se je z otvoritvijo Planinskega doma v Logarski dolini in zaradi sprostitve obmejnega pasu promet po cesti potrojil, se je o cesti govorilo. l. 1959 pa je Uprava za ceste LRS v Celju predložila komisiji, v kateri so bili tudi zastopniki Sveta za urbanizem in Zavoda za spomeniško varstvo, traso razširjene, modernizirane ceste, ki naj bi na nekaterih mestih tekla drugod kot dosedaj. Že pred tem je cesta doživela dve omembe vredni izboljšavi, o katerih je bilo govora na vsaki turistični konferenci: asfaltiranje ceste skozi center GSD Mozirje in ureditev ceste skozi Ljubno.

Dve načeli si pri modernizaciji ceste stojita nasproti: Prvo terja čimbolj moderno cestišče, kakršnega si želimo za moderni promet. Če strežemo temu načelu, potem bo cesta doživela v trasi že do Ljubnega nekaj večjih sprememb. Drugo načelo pa postavlja manjše zahteve, cesta naj ostane pri stari trasi, le največje nevšečnosti naj se popravijo. Eno od vprašanj je, ali naj se cesta izogne naseljenim krajem. Mislim, da turistično-eksplotacijska cesta ne bi smela zunaj vseh naselij. Med cesta in naselji je vzajemna zveza, ki je ne gre trgati, razen če gre za hitre komunikacije med velikimi središči. Če naselju vzamemo cesto, kraj izgubi na pomenu, izgubi pa tudi cesta na turistični vrednosti, ker gre mimo značilnega vaškega kulturnega ambienta. Predlog Uprave cest LRS računa n. pr. s krajšim predorom pred Lučami in s preložitvijo ceste neposredno na breg Savinje, tako da bi se cesta izognila tesni v Lučah. Spričo mnogih problemov pri razširjanju ceste od Ljubnega do Sester bi bilo smotrneje hraniti sredstva za nadelavo galerij tam, kjer bi bila cesta brez njih pozimi ogrožena od plazov. Računati je treba tudi z odcepom ceste na Podvolovlek, na Raka in dalje na Črnelec oziroma Črno, na oboje pa je treba misliti v zvezi z ureditvenim načrtom za Luče oziroma za vso GSD, na katerega že leta in leta čakamo, ne čaka pa nanj skromni utrip življenja, ki je po vojni tudi Lučam že dal nekaj novih črt v tradicionalni veduti. Kdor bo delal ureditveni načrt, bo moral pogledati na to čudovito vasico izpod Nadlučnika, pol ure nad Lučami, ter od tu pogledati, kakšna prometna rešitev bi bila ne samo tehnično smotrnejša, ampak tudi estetsko in urbanistično najlepša.

Posebno poglavje pri ureditvi ceste do Logarske je tistih 3 km od Solčave do Sester, posebno zaradi 300 m dolge debri, kjer je bil za cesto prostor iztrgan iz naročja pečine. Če računamo z večjim prometom in z znatno večjim prometom moramo računati že v nekaj letih, potem mora biti ta ožina zadovoljivo rešena, to se pravi cestišče bo treba vsekati v živo skalo, prav tako kot je bilo to narejeno l. 1921. Tudi takrat ni bilo lahko in poceni dobiti prostor za cesto.

Druge ceste v zvezi z GSD

Delo za cestno zvezo z Železno Kaplo in druge prometne zveze je konec 19. stol., tako se zdi, moralo zelo odločno propasti. Kasneje se o cestnih relacijah, ki bi bile povezane tudi s prometom v GSD ni niti govorilo niti pisalo vse do l. 1952 v Savinjskem tedniku. Gre za povezavo Mežiške doline s Savinjsko, te pa z bistriško oziroma Savsko preko Bele

peči in Podvolovleka. Na to cestno zvezo nas je opozorilo povojno odkritje Raduhe. Ko je l. 1930 pogorela Mozirska koča na Golteh, smo za zimo l. 1930/31 iskali nadomestila v mični koči na Loki sredi prekrasnih smučišč na Javorju in pod Lanežem. Tu smo se seznanili z nekaj km ceste iz Strug do gozdne žičnice, ki je prevažala gozdna bogastva s Cirkovnce. Kaj je bilo bolj pri roki, kot zamisliti si podaljšek ceste na Mrčiše in preko Bele peči v Črno, kot daljni sen, neostvarljiv in nerealen. In ko smo po raznih opravkih spoznali skromno gozdno cesto v Podvolovlek, prav tako živo, iz katere je teklo gozdno bogastvo GSD v svet, se je sama ponudila misel na zvezo s cesto, ki gre iz Stahovice na Črno in Črnelec. Če bi se še to povezalo, bi bila Ljubljana povezana s Črno in Mežiško dolino po najkrajši zvezi, po turistično izredno mikavni, scenično bogati alpski cesti. Logarska bi dobila krajšo cestno zvezo z Ljubljano, kot jo ima s Celjem, pa tudi za Maribor bi bila ta cestna zveza zanimivejša kakor skozi Celje.

To, kar se je takrat zapisalo kot sanjarija,* je danes mimo vseh turističnih prizadevanj že dokaj bliže resničnosti. Gozdne ceste, ki so se po Sloveniji v deceniju 1950—1960 razpredle po Jelovici, Pokljuki in drugod, so se nekoliko kasneje začele graditi tudi v tem območju. Raduha, eno najlepših razgledišč v GSD, čudovita osamljena gora, je skoraj dosegljiva z avtom, povezavi med Črno in Strugami manjka samo še nekaj km na grebenu. Cesta ni tako široka, kot je ena od novih na Pokljuki iz Gorjuš do Mrzlega studenca ali iz Sorice v Nemški Rovt, vendar za turistični promet primerna. Povezava med gozdno eksploatacijo in turizmom ni ravno popularna, vendar je nujna, saj mora biti cesta gospodarsko čimbolj utemeljena. V sosednji Avstriji tudi čisto gozdne ceste, ki so za turistični avtomobilski promet zaradi varstva prirode uradno zaprte, praktično odpirajo svoje lese že zaradi pobiranja taks. Škoda je, da je za povprečno gozdno cesto pri nas norma komaj 3,5 m širine, torej širina cestišča od Luč do Logarske. Tu bi se morali upoštevati tudi drugi interesi. Moderne alpske ceste, ki se iz leta v leto daljšajo, so široke od 5—7 m in to tudi v višinah 2000 m in več.

Že l. 1952 je bila po več desetletjih spet omenjena zveza GSD z Avstrijo preko Št. Lenarta in povezava Črne preko Klobaše s Solčavo. Ti oživeli stari načrti so bili l. 1960 prikrojeni s konkretnimi načrti o dveh gozdnih cestah. Prva bi naj povezala Solčavo preko Pavličevega sedla s cesto, ki je na avstrijski strani že pod vrhom, druga pa bi približala dolini edinstveno gorsko naselje Sv. Duh — Podolševo, to je kmetije od Matkovega kota do Macesnika, in se od Macesnika ali od Prodnika spustila v Solčavo. Medtem ko bi utegnila imeti prva za razvoj prometa v GSD epohalen pomen, bi bila druga kot nekaka razgledna galerija na Savinjske Alpe in to s strani, ki jo najmanj poznamo. Podolševa — Sv. Duh je staro naselje — že ime Proštija kaže na zgodnji srednji vek — najvišje v Sloveniji (1000—1330 m, Bukovnik je najvišja kmetija pri nas), zaradi obmejne lege in povojnih obmejnih predpisov pa je še bolj zapuščeno, kot je bilo pred vojno. Ni čudno, da se ne navaja

* T. O., Mozirje kot turistično središče, Savinjski tednik 7. nov. 1953.

med našimi visokogorskimi klimatično pomembnimi kraji, čeprav ima za to specialne pogoje.

Po vojni l. 1947 smo računali z njim, ko so takratni ESZDNJ (Enotni sindikati) iskali primeren visokogorski kraj, kjer bi se zgradilo veliko zdravilišče za jetične. Akcija je zamrla sama od sebe. Spominjam se, da smo takrat poudarjali tudi kislo vodo nad Solčavo in pomembnost Olševe zaradi Potočke zijalke, v kateri je pred vojno celjski profesor dr. Srečko Brodar našel kulturo paleolitskega človeka* in je to odkritje imelo mednarodni pomen.

Nedvomno ima Sv. Duh edinstveno lego, nasproti Savinjskim tako kakor Srednji vrh nasproti Julijskim, samo da je nekaj sto metrov višji in je njegova lega še bolj sončna. Če se bo v prihodnjih letih realizirala zamisel o večjem rekreacijskem centru v Logarski dolini, je treba s Sv. Duhom računati ne samo zaradi ceste. Pritegnitev Podolševe kot klimatskega zdravilišča, kot smučišča in kulturnega izletišča se v arhivih PD vsa leta navaja kot nekaj, kar spada med osnove turizma v GSD.

Naj omenim, da je tu doma France Štiftar-Tvorcev (citrija Martine-Majdač-Štiftar), domačin, ki spada med propagatorje turizma v GSD. Nekaj let sem je oživelo skromno gostišče pri Strelcu v upravi PD Solčava. Nekaj življenja se zaselju obeta z otvoritvijo obmejnega prometa, tu nekje bo blok.

Zaselje je zanimivo tudi zaradi stare mehanizacije, s katero si kmetje olajšujejo življenje v teh višinah. Te kmetije** so problem zase in bomo o njih še spregovorili.

Ureditveni načrt Logarske doline

Habent sua fata libelli, svojo usodo imajo knjige, svojo tudi ureditveni načrti. Kakor smo že omenili, je en ureditveni načrt, narejen več let potem, ko je bil naročen, pred nami. Material, ki so ga sodelavci zbrali, je povezan v zajeten elaborat. Prav je, da so celjski urbanisti to delo v drugi polovici l. 1960 na hitro roko dovršili, saj je bilo Celje vsa leta, odkar Logarska dolina živi v naši zavesti kot turistični pojem, tisti center, ki je za njeno ureditev čutil odgovornost.

Ne da bi se spuščal v obravnavo predloženega načrta, naj zapišem nekaj vodil, ki se jih ureditveni načrt alpske doline, namenjene za turistično eksploatacijo, mora držati.

Prvobitnost Logarske je, kakor smo videli, že dalj časa načeta. Z objekti, ki v njej že stoje, računamo kot z nepremakljivo realnostjo.

Postavljeni so na najlepših točkah doline, mikavnih zaradi svoje najbližnje okolice kakor zaradi razglednosti. Če bi na teh točkah še kaj gradili, bi ne varovali doline, kakor treba. Ta naj ohrani svojo

* Dr. Srečko Brodar, O Potočki zijalki in njenem pomenu. Planinski Vestnik 1953, 406 in sl.

** Gl. Drago Meze, Geografski Vestnik, Ljubljana XXXII (1960) str. 137 in sl.

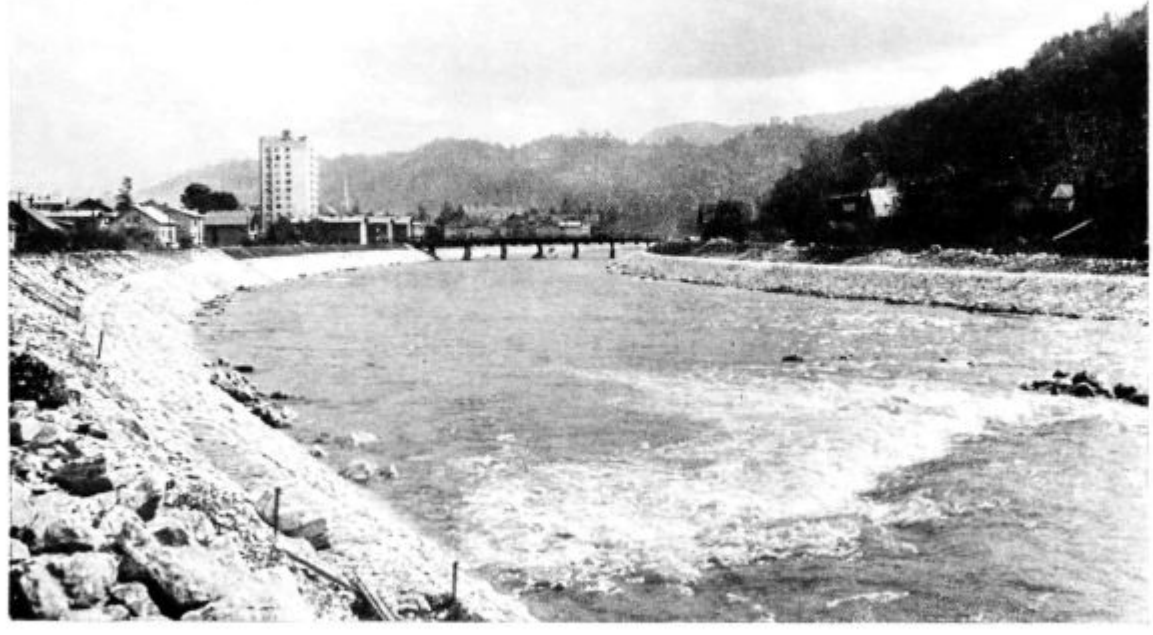

Foto: Peter Stroad

Celje: Ob regulirani Savinji

dosedanjo podobo. Potemtakem naj se v dolini vsaj v prihodnjih letih ničesar večjega ne zgradi, določene spremembe bi bile le naslednje:

1. Dokončna obnova in ureditev obeh kmetij, Logarjeve in Plesnikove.
2. Ureditev Planinskega doma, predvsem gospodarskega poslopja.
3. Ureditev ceste in sprehajalnih poti.
4. Regulacija Kotovca.
5. Rekreacijski center.
6. Gradnja turistično-atraktivne žičnice na Okrešelj.

Nadaljnja gradnja nastanitvenih kapacitet okoli Planinskega doma bi bila nesmiselna. Kar je zgrajenega, že skoraj presega to, kar se je dovolilo l. 1949. Zgraditi pa je treba gospodarsko poslopje in regulirati prostor na vsej parceli PD: dvorišče, parkirni prostor, igrišče itd.

Večja gradnja v bližini novega mostu nasproti Sušice za zdaj ne pride v poštev. Lokacija se rezervira za kasnejše čase, če bi kazala potreba. V tej višini je dolina širša kakor v Plestju in omogoča skrite gradnje, če bi bile potrebne. Gradnja večjega objekta v Logarskem kotu ne bi bila priporočljiva, pa tudi provizorne camping-hišice, o katerih je bilo govora, ne pridejo v poštev. Insolacija je tu mnogo manjša, senca in zima daljša, v dolini pa ta okolica eno izmed največjih presenečenj. Upravičen bi bil tu le manjši bife za sprehajalce.

Preložitev ceste v kraj doline smo že obravnavali. Preložitev bi koristila tudi življenju obeh kmetij, saj sedanja cesta drži preko dvorišča obeh. Stara cesta bi se spremenila v sprehajalno pot, od Plestja dalje pa bi bilo potrebno narediti sem in tja novo sprehajalno pot in stezo za tiste, ki bodo hodili na Okrešelj in dalje peš.

Regulacija Kotovca je nujna, saj ogroža še vedno tudi najlepše predele doline pod in nad Plestjem. Pod Plestjem je ogroženo področje Poljanca in deloma Jovanije. Tu okoli bi na površini kakih 10 ha bilo možno zgraditi nastanitvene kapacitete, če bi ne bilo primernejših lokacij. Tu, na Podbreškem koglu, so nameravali zastaviti z eksploatacijo doline v večjem stilu celjski Nemci* in to tako, da bi s svojim komfortnim hotelom povezali tudi Podbrežnikovo in Logarjevo kmetijo. Slaba stran teh lokacij bi bila ta, da bi bile hotelske stavbe zelo vidne.

Zato bi bilo najprimernejše zgraditi prvo etapo nadaljnje turistične organizacije te pokrajine na vhodu v dolino, nekje tam, kjer se popotniku dolina razgrne pred očmi kot eno samo veliko presenečenje. Idealno bi bilo, če bi se rekreacijski center, to je, restavracijski in družabni prostori in nastanitvene kapacitete od 200—300 postelj postavile na levi breg Jezere pod Ribjo ali Ribčo pečjo in na desni breg Jezere morda proti sotočju Jezere in Kotovca oziroma Črne. Tu bi bil prvi center novih gradenj in bi morda zadostoval za nekaj desetletij. Če pa ne bi bilo mogoče, bi prišlo na vrsto petero lokacij v območju Podbreškega Kogla, Jovanije in Poljanca. Rekreacijski center pod Ribjo pečjo ima mnoge prednosti: Tu mimo bo šla cesta v Matkov kot in

* Branko Zemljič, Fran Kocbek (1863—1930), PV 1951 str. 331 in PV 1953, str. 433.

Podolševo, tu mimo dere urna Jezera itd., ima pa tudi nekaj senčnih strani: Regulacija prostora bi bila precej draga, nastopilo bi najbrž vprašanje Podbrežnikovih objektov, vprašanje obmejne službe in še kaj. Zato je treba bolj računati z lokacijo v sotočju Jezere in Kotovca pod hotelom Sestre Logar. Cesta naj teče po desnem bregu Kotovca.

Tako bi bila dolina, vsa dolina obvarovana pred novimi gradnjami, s cesto pa vendarle prirejena za masoven obisk. Na obeh straneh doline pa bi ostali brez vsakih gradenj dve samotni alpski dolini — Robanov in Matkov kot, področje vseh treh s stališča varstva prirode zavarovano, a vendarle vsaka na svoj način.

Pri vsem tem načrtovanju je treba posebej razpravljati o žičnici Okrešelj.

ŽIČNICA NA OKREŠELJ

Misel na žičnico je oživela jeseni l. 1959. S pristankom Zavoda za spomeniško varstvo so bila v začetku l. 1960 opravljena prva dela in to skoraj istočasno za tovorno in osebno žičnico. Tovorno smo namreč rabili za obnovo Frischaufovega doma in jo je postavilo GG Nazarje pod vodstvom ing. Dese Kozić. Na turistični konferenci 27. maja 1960 so bila pripravljalna dela za žičnico odobrena ob navzočnosti zastopnikov Zavoda za varstvo spomenikov Ljubljana in Maribor, TZS in PZS.* Med pripravljalna dela štejem oglede terena za spodnjo in zgornjo postajo, geodetski posnetek, izsek za viziranje, razna pota, pogodbe, dopise itd., kar je vse v arhivu Odbora za turistično izgradnjo GSD.

Žičnica te vrste ni velik objekt. Če se obe postaji z občutkom vkomponirata v okolico, pokrajina ne bo bistveno prizadeta, posebno ne zato, ker ni treba izsekavati trase in ne bi imela žičnica nobenega nosilnega stebra. Ko je l. 1960 v avgustu in deloma septembru obratovala tovorna žičnica, je bila komaj vidna.

Proti zamisli žičnice je bilo seveda veliko ugovorov. To je usoda skoraj vsake žičnice celo tam, kjer jih je že preveč. Prvi ugovor: Zakaj žičnico na Okrešelj, zakaj ne na Korošico? Razume se, da bi bila vzpenjača čez Škarje na Korošico senzacionalen prometni objekt, kakršnega še nima naša država. Bila bi višja, daljša, omogočila bi pristop na Korošico in njena smučišča, skratka bila bi turistična, planinska in smučarska senzacija prve vrste. Glede na realne razmere pa bi bila taka vzpenjača skoraj megalomanska zamisel. Poleg nje bi bilo treba zgraditi takoj večji nastanitveni in hotelski objekt na Korošici. Kaj to pomeni, se lahko poučimo, če pregledamo stroške kake visokogorske gradnje. Samo skromna adaptacija Doma na Okrešlju je preračunana na 20 milijonov din, a stroški za tovorno žičnico niti niso všteti.

Drugi ugovor: Zakaj ne na Mozirsko? Gotovo, tudi na Mozirsko bo treba misliti, vsaj s Smihela na Boskovec, kjer bo najkrajša.

---

* Zapisnik CTZ z dne 27. V. 1960.

Tretji: Zakaj ne namesto žičnice zgraditi hotel z enakimi sredstvi? Nedvomno tudi tega bo treba zgraditi in to čimprej.

Ko razmišljamo o vsem tem in podobnem, se nam same od sebe ponujajo misli, pobude in njih utemeljitve. Res ne stojimo pred lahko nalogo: Z majhnimi, čim manjšimi sredstvi moramo gospodarsko organizirati pokrajino tako, da bo imela od tega čim več. Zato zapišimo nekaj misli o gospodarski utemeljitvi tako žičnice kakor vseh ostalih objektov, o katerih smo že govorili.

Žičnica na Okrešelj bo pomenila za mozirsko komuno orientacijo na izgradnjo tehničnih pogojev turizma, ki je tu še v rudimentarni obliki. Dotok tujcev, planincev, letoviščarjev, izletnikov bi se povečal na 4 do 5-krat, posebno zato, ker se je v l. 1960 še izboljšal promet s 17 km asfaltirane ceste Št. Rupert—Nazarje. Nadelala se je cesta v Logarski dolini sami od Plestja do Rinke, ki je odprla nove vedute in je privlačna za avtomobiliste, prav tako v l. 1961. Odobren je majhen cestni circuit od Sester—Matkov kot—Sv. Duh—Macesnik—Prodnik—Solčava, alpska cestna galerija prvega reda. Odobrena je tudi gozdna cesta proti Pavličevemu sedlu, s katero bi Savinjska dolina dobila tranzitno mednarodno cesto. Obeta se še edinstven alpski cestni circuit: Mežica—Bela peč—Struge—Luče—Podvolovlek, s povezavo te na cesto Črna—Sleme—Šoštanj—Sleme—Smrekovec. Ta circuit bo odprl to sicer malo znano, turistično slabo izgrajeno deželo.

Mozirska komuna je dala po vojni naši skupnosti iz intenzivne eksplotacije gozdov ogromna sredstva, več let izreden donos narodnemu dohodku. Ker nima orientacije na industrijo, je možen edin dodatni vir dohodkov iz turizma. Komuna je to že tudi začutila in to že ob skromnem dotoku turistov od l. 1950—1960. S stališča našega gospodarstva je upravičeno, da se vsaj deloma ustavi intenzivna depopulacija prebivalstva, da se z razvojem turizma ohranijo hribovske hmetije, *izrazit element pokrajinske lepote*, po drugi strani pa simbol naše narodne odpornosti in iznajdljivosti. Z izgradnjo turističnih tehničnih objektov (lifti, žičnice, vzpenjače, telefonske, komunalne naprave, gorske ceste i. dr.) se spreminjajo življenjske razmere hribovskega kmeta, ta pa je za razvoj turizma v hribovski pokrajini tako potreben, da ga velike turistične države (Švica, Italija, Avstrija) »umetno« vzdržujejo s tem, da mu omogočajo razširjeno reprodukcijo iz javnih sredstev.

Celjska pokrajina bi s turistično atraktivno žičnico dobila eno od osnov za moderen rekreacijski center. Senzacionalna lepota Logarske in njene okolice je primerno torišče, posebno, ker je možen razvoj zimskih športov v Matkovem kotu, pod Olševo, in v spomladanskih mesecih na Okrešlju, kjer je možna smuka še maja in junija. Z izgradnjo tega centra bi se Celje GSD oddolžilo, saj je ves čas gravitirala k njemu in od njega pričakovala napredek turizma. Ena od pokrajin, ki še l. 1959 ni imela daljnovoda, bi zaživela napredno, produktivnejše življenje. *Logarska je turistično torišče, pri katerem ni tveganja, saj predstavlja v jugoslovanskem okviru pokrajinsko atrakcijo prve vrste.*

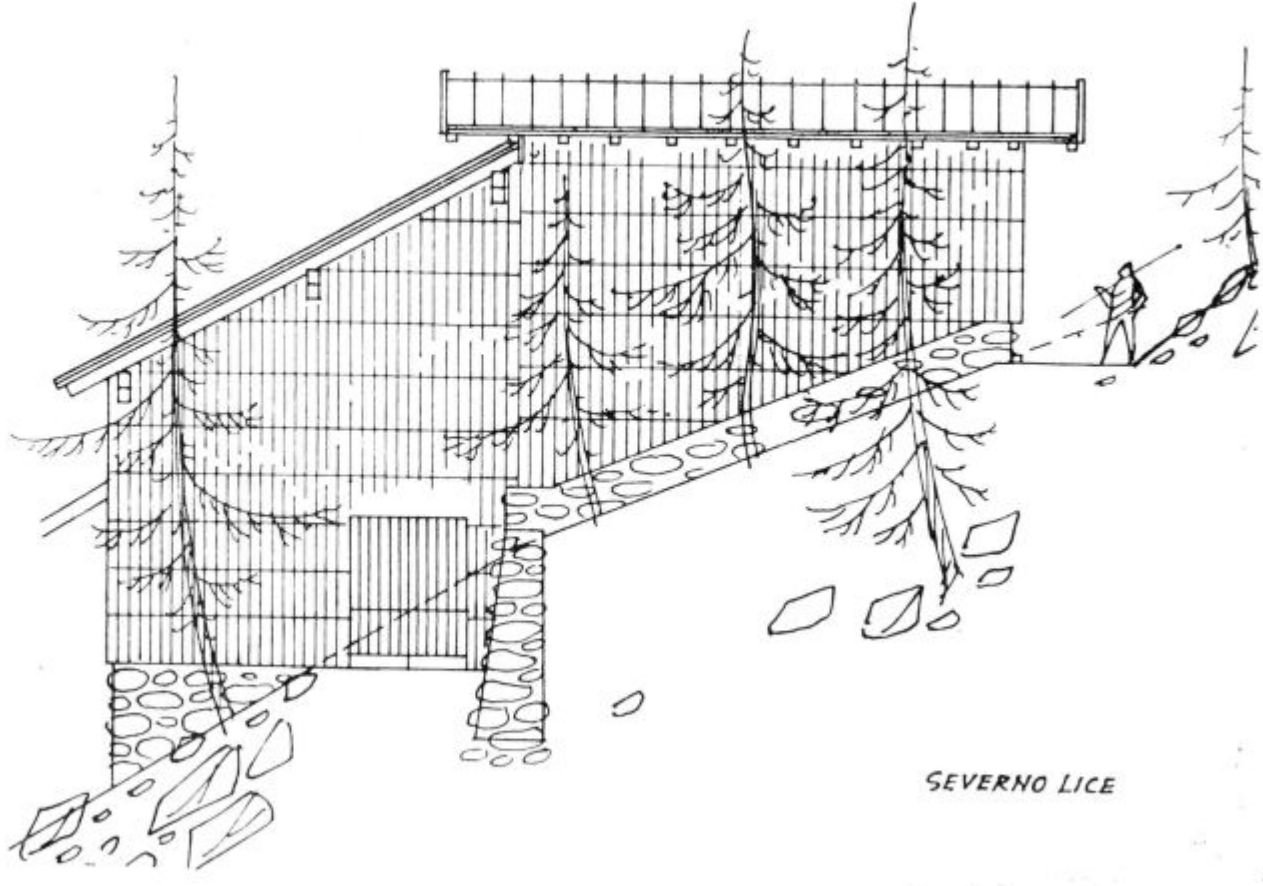
SEVERNO LICE

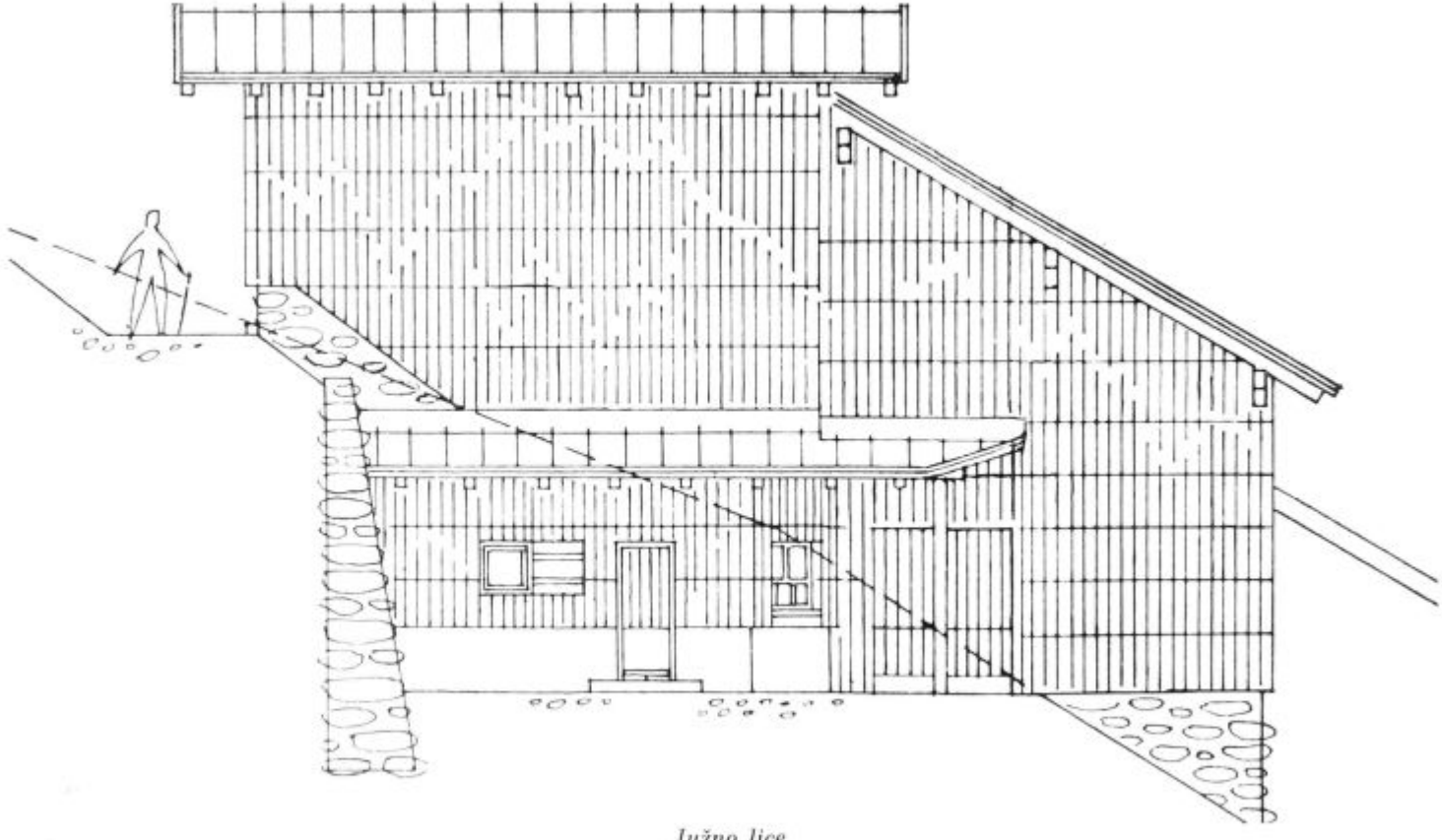

Južno lice

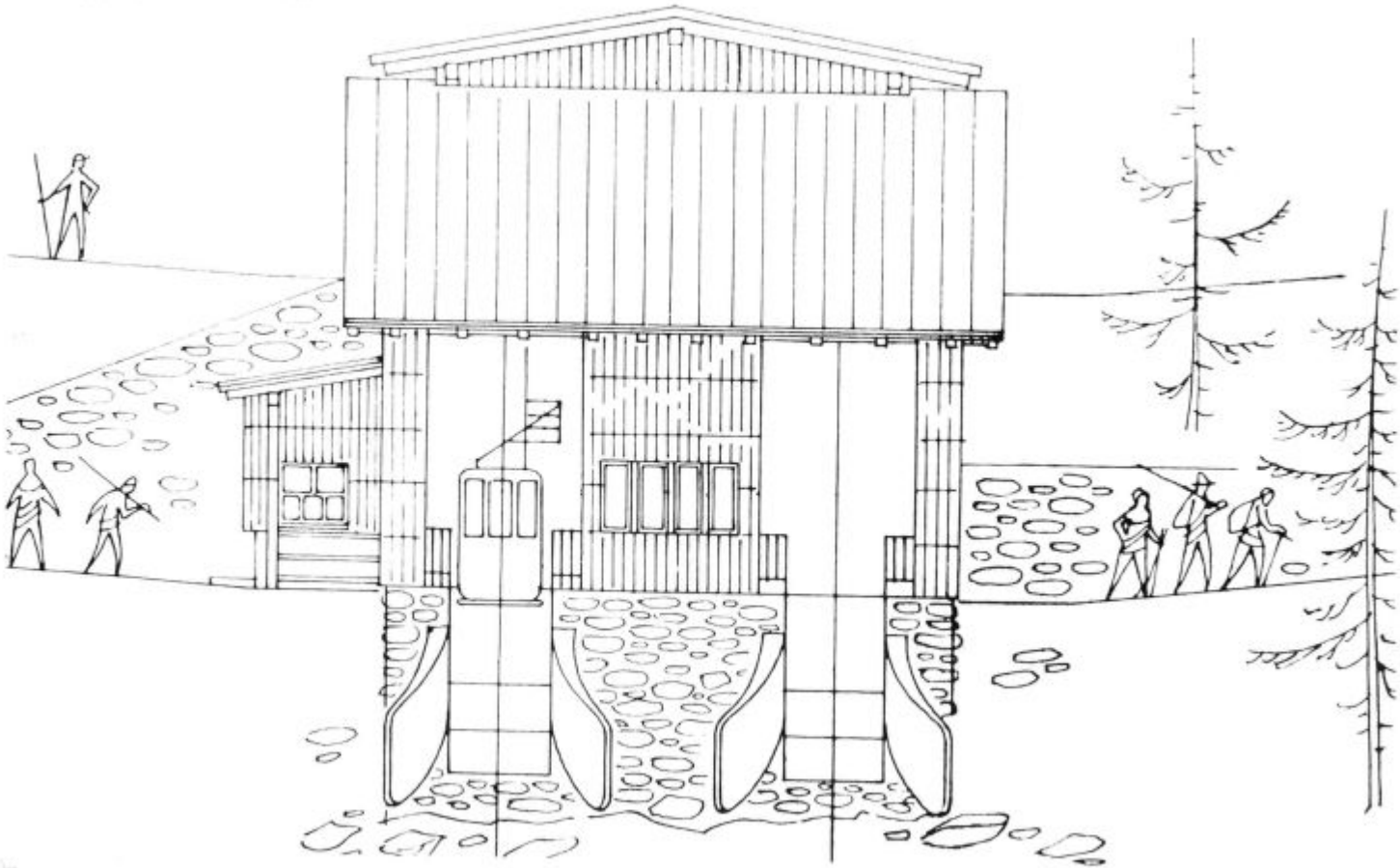

Vzhodno čelo

Zgornja postaja žičnice na Okrešelj
Načrt: arh. Kopač, febr. 1961

S stališča Slovenije je izgraditev tega dela prav tako smotrna. Alpe, kolikor jih imamo, so dragocenost in predstavljajo za Slovenijo osnovni kapital turizma. Ni se bati, da bi majhna liftna naprava preveč zgostila podobne tehnične naprave na slovenskem ozemlju. V Alpah je danes 1500 žičnic, Avstrija, Švica, Italija in Francija dobro vedo, zakaj so v te naprave vložile toliko investicij. Pravda »za in proti žičnicam« je že davno odločena. Tehničnim pripomočkom za premagovanje težav se človeštvo ne bo odrekalo, nasprotno, izumlja in proizvaja vedno nove. Logarska dolina ima 100-letno tradicijo turizma, čas je, da v eksploataciji stori korak naprej. Od l. 1922 do l. 1960 pravzaprav ni dobila ničesar, zaradi vojne škode je še izgubila. Slovenija je dolžna, da ta svoj pokrajinski biser uokviri z večjo pristopnostjo in ga izpostavi očem, ki so željne senzacionalne lepote, ne glede na koristi smučarskega in planinskega športa, klimatskega zdravljenja in raznih kulturnih užitkov, ki jih nudi gorski svet.

Za vso državo pomeni GSD, a posebej Okrešelj in Logarska edinstveno torišče, ki našo državo reprezentira pred svetom kot deželo najredkejših alpskih pokrajinskih posebnosti. Ker je to na meji z Avstrijo, je treba gledati na obnovo in izgradnjo Logarske, gledati tudi s političnega vidika. L. 1944 so žandarske hitlerjevske tolpe požgale Solčavo in Logarsko, 16 let po tem pa še niso v redu obnovljene niti kmetije v Logarski, ki bi lahko dobro živele tudi po agrarni reformi, treba bi bilo le urediti njihovo turistično aktivnost in ji dati pravo smer in obseg v smislu socialističnih odnosov. To urediti ni nemogoča stvar.

Ni dvoma, pokrajina, kot je GSD, Okrešelj in Logarska so tudi za vso državo kot turistična vrednost pomembno torišče.

Če pa je to osnovno turistično torišče, je treba razmišljati o financiranju turistične izgradnje.

Temeljita obnova turizma in ustvarjanje novih, sodobnih tehničnih pogojev, ki so potrebni za razvijanje turizma, je tu nujna, saj tu ni skoraj nobenih drugih pogojev za drugačno primarno proizvodnjo (razen seveda za gozdarstvo, za nekatere panoge poljedelstva, živinoreje, obrti in eventualno domače obrti). Ti kraji so večji del ekonomsko pasivni in je zato turistični promet zanje najlažja ekonomska rešitev. Vendar se turistični promet tudi pri najboljši organizaciji ne more povečati, niti ne more biti rentabilen, ako se ne izboljšajo tehnični pogoji za prevoz in ugodno bivanje turistov. To pomeni, da je treba velikih investicijskih sredstev. Največji problem je dobiti potrebna finančna sredstva ravno v tistih turističnih krajih, ki so v gospodarskem pogledu navezana na turizem. Ti kraji ne morejo niti sedaj niti v prihodnosti računati na večje viške iz lokalnega gospodarstva, ki bi se lahko uporabili za izgradnjo turizma. Ravno narobe, v teh mestih bi omogočal turizem razvoj ostalih gospodarskih panog in racionalno izkoriščanje ostalih prirodnih gospodarskih možnosti.

Izgradnja turizma sama po sebi, a še posebno pri nas terja torej velika sredstva. Saj gre za obnovo in modernizacijo obstoječih turistič-

nih objektov in kapacitet in za nove turistične objekte in nove kapacitete, da se na ta način razširi tehnična baza turizma.

Izgradnja turizma ima značaj kompleksne izgradnje vseh elementov, ki omogočajo turizem v sodobnem smislu. Taka izgradnja se lahko vrši samo po določenem programu in v dolgem roku. Tako se je vršila izgradnja turizma v vseh znanih turističnih deželah pred vojno, po vojni pa se vrši modernizacija turizma.

V naših razmerah se mora vršiti izgradnja turizma prav tako etapno in po določenem večletnem perspektivnem programu, ker se je doslej vse vršilo enostransko samo v smeri obnove gostinskih objektov in kapacitet, drugič pa zato, ker je treba narediti še mnogo, da bi se odpravilo nesorazmerje med našimi izrednimi turističnimi možnostmi ter pomanjkanjem tehničnih pogojev. Perspektivni program imamo, rentabilnost pa je zaradi kompleksnosti včasih težko dokazati. To velja tudi za področje GSD in še kako!

Turizem vedno več daje, kakor pa prejema. Ko so ustvarjeni potrebni pogoji in ko se turistični promet organizirano razvija, sam sebi krči pot ter podreja sebi vedno večje število raznih gospodarskih dejavnosti. Turistični promet sodeluje na ta način vedno pri narodnem dohodku oziroma pri njegovi razdelitvi. Pomanjkljivosti v presojanju turizma kot ekonomskega činitelja so krive, da se ne more vedno določeno izraziti prava družbena vloga turizma in gospodarski učinek turističnega prometa. Sodobna turistična statistika v vseh deželah zajema turistični promet kot faktor potrošnje, ne računa pa s turizmom kot činiteljem na področju proizvodnje. Turistična proizvodnja se vrši večinoma izven turističnih področij in vsi njeni proizvodi niso namenjeni direktni potrošnji turistov. Od razvitega turističnega prometa imajo vsa področja in mnoge gospodarske veje direktno ali indirektno korist. Od razvitega turizma in od uspešnega turističnega prometa zavise danes nacionalna gospodarstva mnogih držav.

Z izgradnjo turističnih centrov se mesta in njihova neposredna okolica, čestokrat pa tudi cela področja gospodarsko razgibljejo v vseh stvareh. To je koristno za celotno narodno gospodarstvo, ker se na ta način odpravlja neenakomernost v gospodarskem razvoju med aktivnimi in pasivnimi področji. Turizem preobraža turistične kraje. Mnoge prirodne zanimivosti in redkosti bi bile že davno propadle, če ne bi koristile kot turistična atrakcija. Turistični promet vzpodbuja dalje drobno lokalno proizvodnjo in vse lokalne gospodarske dejavnosti, ker razširja krog potrošnikov. To je važno za polno zaposlenost in za socialno demografsko stabilnost posebno za turistična področja, v katerih se problem brezposelnosti vedno pojavlja kot družbeno nevaren kroničen pojav, ki sili ljudi v ekonomsko emigracijo in fluktuacijo delovne sile.*

Turistična izgradnja olajšuje stalnim prebivalcem turističnih krajev življenje, ker vpliva na splošni življenjski standard. Turistični promet nastopa torej kot znaten činitelj v dvigu splošnega družbenega

* Dnevno vozi delavski avtobus Litostroja iz Luč v Ljubljano, prav tako iz Bočne preko Radmirja.

standarda. Turizem je stopil v življenje ogromnih množic. Zato je potrebno, da se vsako gospodarstvo za turizem zanima, posebno pa tisto, ki ima zanj prirodne pogoje.

Zaradi kompliciranc narave turizma, v kateri se stekajo različni elementi je torej potrebna kompleksna in harmonična izgradnja vseh turističnih tehničnih pogojev naenkrat. Res je mogoče turistično izgradnjo vršiti etapno, toda v tem primeru se morajo graditi tehnični pogoji vzporedno drug z drugim. Ne smemo graditi samo modernih in komfortnih hotelov, marveč moramo obenem modernizirati vse ostale splošne in posebne receptivne pogoje kot urbanistični kompleks. Tako etapno in paralelno gradnjo si zamišljamo tudi za GSD. Če tega ne bomo storili, potem tudi o turizmu kot donosni gospodarski panogi v GSD raje ne govorimo več.

TURIZEM IN HRIBOVSKE KMETIJE V GSD

Že na nekaj mestih je v pričujočih fragmentih o turistični problematiki GSD prišlo do omembe hribovskega kmečkega gospodarstva v GSD. O problemu hribovskega kmeta je CZ že pisal.* Problem se nam zdi važen, ker je hribovskih kmetij prav na tem področju, na področju celjskega okraja izredno veliko. Ne moremo se zadovoljiti s preprosto rešitvijo: Če kmet ne bo mogel živeti v hribih, bo pač odšel v dolino, hribovske kmetije pa naj se zarasejo v pašnike in hosto. Taka rešitev se nam zdi ne samo premalo občutljiva za človeka in njegovo duševnost, ampak tudi premalo pretehtana, »nerealna«. S problemom tako imenovanega »bega v mesto« se ukvarjajo danes vse alpske dežele. V švicarski reviji »Die Alpen« sem pred leti bral o tem zelo tehtno razpravo, prav takšno tudi v stari avstrijsko-nemški reviji »Der Bergsteiger«, ki je poročala o raziskovalnem delu avstrijskih geografov pod vodstvom znanega dr. Kinzla. Problem je n. pr. za Švico težak še zlasti zato, ker kmet opušča hribovsko kmetijo tudi še potem, ko mu življenje na njej občina, kanton, država olajšujejo na račun splošnih družbenih fondov in kmet pri razširjeni rekonstrukciji prispeva kot investicijo samo svoje delo in delo svoje družine, če jo ima.

O tem, kako je z upadanjem prebivalstva GSD, je obširno pisal geograf Drago Meze.** Njegovo proučevanje GSD se v tem pogledu krije s sodobnimi raziskovanji švicarskih in avstrijskih geografov. Naj navedem še to, kar je pisal isti avtor v Geografskem Vestniku. V razpravi je s številkami in nadrobno raziskavo potrdil važnost hribovskega kmetijstva v GSD, saj gre ponekod za pretežni del prebivalstva. Meze piše:

»Gornja Savinjska dolina je ena tistih pokrajin v Sloveniji, ki ji dajejo značilno podobo samotne kmetije kot prevladujoča naselitvena

* Rudi Marković, CZ 1958.

** Drago Meze, CZ 1960, 5, 68.
Drago Meze, Geografski Vestnik 1960, 137 i. sl.
Drago Meze, Sprehodi po Gornji Savinjski dolini, Planinski Vestnik 1960, 1961.

oblika v razgibanem alpskem in predalpskem svetu. Po samotnih kmetijah živi po stanju iz leta 1959 v tej pokrajini okrog 30 % vsega prebivalstva. V alpskem svetu Savinjskih Alp in Karavank so, razen na nekaj mestih v dnu dolin (Solčava, Luče), edina naselitvena oblika. Podobno je tudi na jugovzhodnem pobočju Raduhe, po južnih rebreh vulkanskega pogorja med Travnikom in Smrekovcem, pod Vežo, po razvodnem hribovju med Dreto in Lučnico, na zahodnem pobočju Golt, na Dobroveljski planoti in na poseljeni severni rebri Menine, medtem ko so na jugovzhodnih in južnih pobočjih Golt le v zgornjih in srednjih legah, proti dolinskemu dnu pa prehajajo v zaselke. V podrobnem je podoba takale: Na Solčavskem, to je na območju današnjega krajevnega urada Solčava, živi na samotnih kmetijah blizu 75 % tamkajšnjega prebivalstva. Vanj spada ozemlje v povirju Savinje od soteske pri Igli navzgor, obsegajoč naselja Solčavo, Robanov kot, Logarsko dolino z Matkovim kotom in Podolševo (prej sv. Duh). Nekaj nižji je odstotek, okrog 58 %, v območju K. U. Luče, kamor spadajo naselja na jugo vzhodni rebri Raduhe Konjski vrh, Strmički vrh in Raduha, dalje Krnica na pobočju južno od Savinje in vzhodno od Lučnice, Podveža pod Vežo in Luče. Pod polovico, ca. 40 % prebivalstva, živi na samotnih kmetijah na območju K. U. Ljubno. Popolnoma prevladujejo v hribovitem svetu severno od Ljubnega, v naseljih Šentprimož, Rastke — Planina oziroma Podplanina in Ter, zavzemajočih močno razčlenjeni svet vulkanskih grohov, ter v Savini, ki se razteza po hribovju nad desnim bregom Savinje. Nekaj manj, blizu 35 %, je prebivalcev na samotnih kmetijah v K. U. Gornji grad.

Na samotnih kmetijah pa ne živi samo kmečko prebivalstvo. Tudi drugih je precej, in sicer toliko več, kolikor bolj se približujemo spodnjim delom pobočij in dolinam: »čiste kmetije«, posebno večje, ki so verjetno tudi starejše, so povečini v višjih legah. Od prebivalcev, ki niso kmetje in prebivajo na samotnih kmetijah, je največ družin gozdnih delavcev, kar je glede na to, da je gozdarstvo glavna gospodarska panoga v GSD, povsem razumljivo. Imajo nekaj deset arov ali največ nekaj hektarov lastne zemlje, po večini travnikov, pašnikov in nekaj njiv za vzrejo krave in prašiča ter za pridelek najvažnejših poljskih sadežev. Poglavar družine je zaposlen pri goznih delih, žena in otroci pa delajo na polju. Na nekaterih kmetijah živijo tudi delavske družine, ki so se tja naselile na novo, ali pa so to družine kmečkih sinov, ki so se oprijeli stalnega dela v gozdu; družine pomagajo pri delu na kmetiji, so torej dvoživke. Precej družin gozdnih delavcev se je naselilo tudi v kajžah nekdanjih večjih posestnikov.«

Meze je v svojem članku posegel v gospodarsko problematiko teh kmetij in se dotaknil problema, ki ga načelno obravnava tudi T. B. v NR z dne 9. aprila 1961.* Mezetovi zaključki temeljijo na statističnih prerezih in so podobni zaključkom inozemskih geografov, ki proučujejo isti problem. Mezetov zaključek se glasi:

* T. B. NR 9. aprila 1961 str. 160.

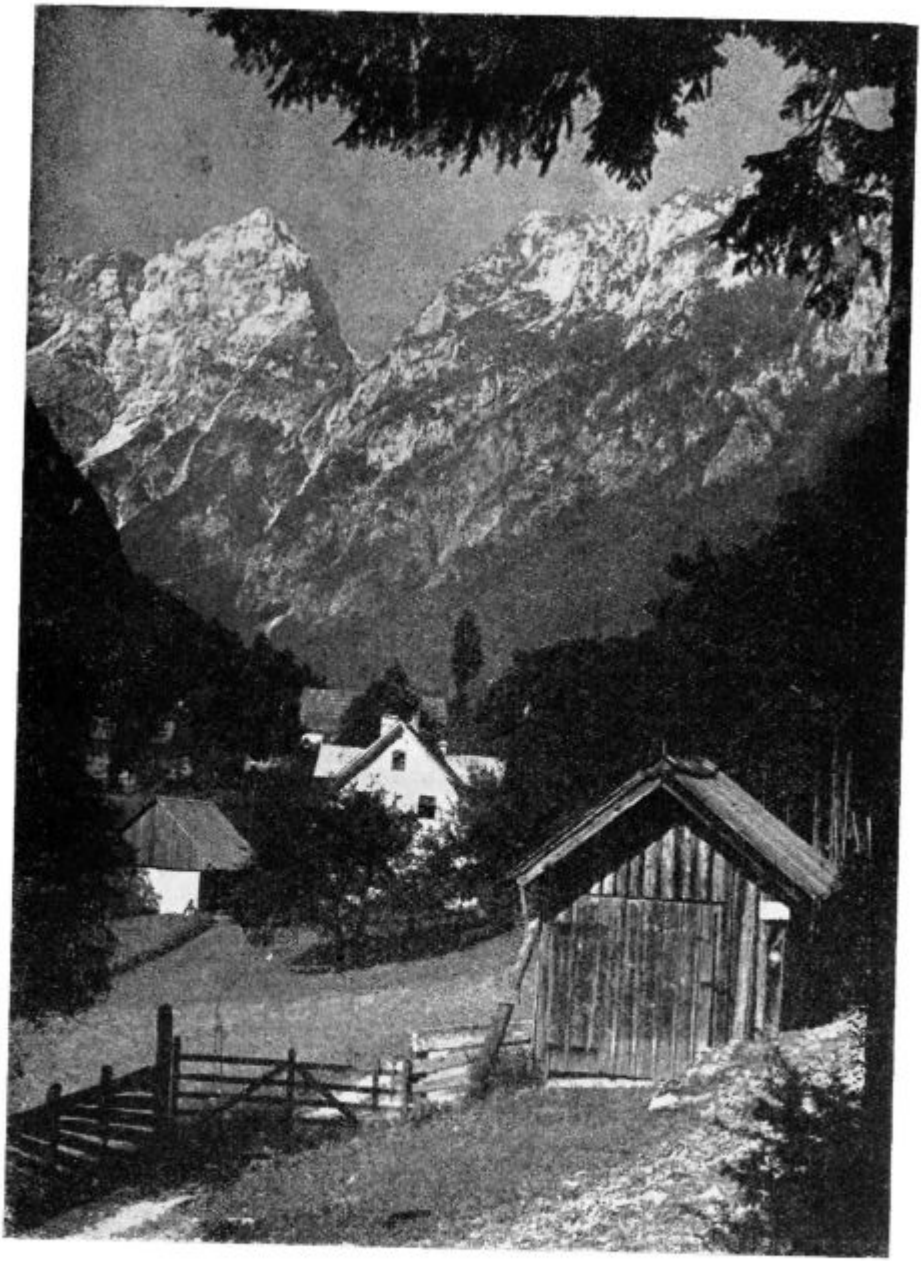

Robanov kot

(Foto Fr. Peršak)

»Višinske kmetije bi morali ohraniti za vsako ceno. Nihče ne bi mogel z zemljo v hribih preudarneje ravnati kakor tisti, ki je na nji zrastel, se z njo boril skozi stoletja in si v boju s kruto naravo nabiral izkušenj; treba ga je učiti le prilagojevanja novejšim časom in modernejšim metodam gospodarjenja. Gotovo je danes že jasno tudi hribovcu, da s starimi metodami kmetovanja ne bo prišel daleč. Izhod bi bil morda v popolni preusmeritvi v živinorejo, posebej mlečno, z gozdom kot dodatnim virom zaslužka.

Med najvažnejšimi nalogami, pred katerimi stojita skupnost in hribovski kmet, je boljša povezava kmetij z dolinskim in nižinskim svetom, torej s prometnimi žilami. V tej smeri je v GSD že precej storjenega. Gozdni sklad je omogočil gradnjo kamionskih cest v doslej težko ali celo praktično nedostopne gozdne kraje in s tem mnogo pripomogel tudi hribovskim naseljem. Marsikatera kmetija je zato danes že mnogo bliže tržišču; treba bi bilo narediti le primerne odcepke z novih cest do posameznih kmetij in te med seboj povezati. V zadnjih letih so v GSD naredili oziroma delajo tele nove ceste s trdim cestiščem za kamionski promet: Luče—Podvolovlek (že dolgo se razpravlja o povezavi Luč skozi Podvolovlek in čez Volovlek na Črnelec s cesto proti Kamniku, kar je pa verjetno, žal še daleč od realizacije); ob potoku Dupljenku na Belo peč, ki je zgrajena do planine Vodol pod Raduho; Ljubno—Rastke, z nadaljevanjem ob pritokih Žep in Krumpačnik (v načrtu je povezava ceste ob Krumpačniku z belopeško cesto malo više Kosmačevih Rastk); Šmartno—Veliki Rovt, v načrtu do prevala na Lipi; Potok—Krašica na Dobroveljski planoti s stranskimi odcepi; Mozirje—Šmihel; Ljubija—Kramarica, zgrajena do sotočja Kramarice z Ljubijo in krajšem odcepu pod Kramarico. Nove so tudi kamionske ceste, ki vodijo ob pritokih Drete: Mačkovci, Kanoljščici in Priprni proti severozahodu pod razvodje med Lučnico in Dreto, v načrtu pa je tod še cesta ob Rogačnici. Razen omenjenih cest pa je še nekaj manjših.

Še na nekaj ne smemo pozabiti, ko govorimo o začetnih osnovnih izboljšavah stanja na višinskih kmetijah. V lanskem letu so bili kraji med Ljubnim in Lučami priključeni daljnovodnemu električnemu omrežju, s čimer je prvič zasvetila električna luč tudi na najvišjih hribovskih kmetijah pod Raduho, Vežo, v Podvolovleku, v Krnici, v Savini, pred tem pa tudi že na kmetijah pod Komnom, Smrekovcem in Goltmi, kakor tudi po hribovju nad Gornjim gradom in nad spodnjo Zadrečko dolino — na Čreti in v Rovtu.«

Ta izgradnja potrjuje tisto, o čemer smo govorili pri gospodarski utemeljitvi turizma. Na izgradnjo in razvoj turizma je treba gledati s stališča vse pokrajine in, kot se reče, kompleksno. Pri organizaciji pokrajine je gotovo osnovno vprašanje, od česa bo živela ona sama in kaj bo prispevala v skupne fonde. Ne smemo videti samo turizem kot začetek in konec vsega, kar v tej pokrajini počnemo, marveč moramo imeti pred očmi kmetijsko in gospodarsko proizvodnjo v procesu socialistične preobrazbe, upoštevati pa specifični značaj in pogoje, v katerih se ta v tej pokrajini vrši. Kmetijski strokovnjaki, urbanisti, gozdarji,

Motiv iz Matkovega kota

(Foto Fr. Peršak)

ekonomisti in turistični strokovnjaki bi morali skupno reševati gospodarsko problematiko take pokrajine. Turisti gledamo v njej turistični in športni objekt, v hribovskih saminah pa bistven element pokrajinske lepote. Gozdarji vidijo v njih svoj osnovni gozdarski delovni kader, ekonomisti pa bi morali odgovoriti na vprašanje, »kolikšna sredstva in v kakšnem razdobju bodo potrebna za zagotovitev delovnih mest, stanovanj ter objektov družbenega standarda za prebivalstvo iz hribovskih okolišev, ki naj bi se v bodoče pogozdili ali zarasli z rušo.«

Stvar ni tako preprosta, kot je videti na prvi pogled. To se vidi že iz tega, ker družbena posestva in kmetijske zadruge opuščenih ali v odkup ponudenih kmetij niso prav nič vesela in odkup odklanjajo, saj take kmetije za sodobno kmetijsko proizvodnjo ne pridejo v poštev. Morda bi pa le bile gospodarsko opravičljive, če se med seboj poveže kmetijska, živinorejska, gozdarska in turistična proizvodnja? Na to vprašanje bi seveda morali odgovoriti ekonomisti. Socialna problematika in osebna tragika v ekonomiki včasih ne šteje, ne smemo pa je poenostavljati ali prezreti.

GOZDNO GOSPODARSTVO V GORNJI SAVINJSKI DOLINI

Inž. Anton Knez

Turizem vsakega območja je povezan v določenem obsegu tudi z gozdnim gospodarstvom. Večinoma so interesi gozdnega gospodarstva vsklajeni s turistično problematiko. Za turizem so interesantna predvsem območja, ki se odlikujejo po svojih naravnih lepotah in ki lahko nudijo obiskovalcem določene klimatične in zdravstvene ugodnosti. V sestavi naravnih lepot in določenih zdravstvenih ugodnosti je gozd odločujoči činitelj. Podobi vsake pokrajine daje gozd svoj pečat. Zdravstveno okolje vsakega kraja, predvsem turističnih objektov, pa je odvisno od zelenih gozdnih pasov in od bližnjih gozdnih območij. V alpskih predelih, kjer razen gozda dajejo pokrajinam svojo podobo še visoke, večinoma strme planine, postaja funkcija gozda še bolj učinkovita. V planinskih predelih varuje gozd tla pred erozijo in hudourniki, ublažuje negativne učinke vetrov, preprečuje plazove in usade ter podobno, prevzema torej tudi določene konkretne (posredne) funkcije, ki pa v ničemer ne zmanjšujejo dejstva, da služi gozd tudi potrebam narodnega gospodarstva, ker oskrbuje z lesom mehansko in kemično lesno industrijo, široko plast potrošnikov pa z vsakdanjimi potrebščinami.

Obstoj gozda je za turizem izrednega pomena. V predelih, ki so brez gozda in nimajo zanj nadomestila (n. pr. morje, jezera), se turizem ne more razviti. Važno je torej, da se gospodari z gozdovi tako, da oni povečujejo, ne pa zmanjšujejo turistično vrednost posameznih krajev. Kljub primarni nalogi gozdov, to je proizvodnji lesa, je potrebno z gozdovi gospodariti tako, da se s tem ne zmanjšuje naravne lepote pejsažev. To dosega gozdno gospodarstvo tako, da uporablja v primarni gozdni proizvodnji čimbolj moderne metode, ki ustrezajo okoliškim razmeram gozdnih rastišč in biološkim svojstvom posameznih gozdnih združb. Do izraza pridejo take zahteve v opuščanju klasičnih golosekov in umetne obnove gozdov in v uvajanju raznih oblik raznodobnega gospodarjenja (prebiralnega ali postopno-skupinskega).

Za turizem so razen tega pomembne še dve dejavnosti gozdarstva: gradnja gozdnih cest in pogozdovanje zapuščenih hribovskih (višinskih) kmetij. Za napredno gospodarjenje z gozdovi mora zgraditi gozdarstvo toliko gozdnih cest, da bo doseglo gostoto vsaj 2,0 do 2,5 km

gozdnih cest na 100 ha. Danes pa znaša taka gostota komaj le ca. 30 % od potrebne gostote.

Gradnja gozdnih cest pa je izredno pomembna tudi za turizem. Ker so elementi gozdnih cest takšni, da ustrezajo tudi potrebam javnega prometa, bodo omogočile gozdne ceste povezavo glavnih turističnih centrov z manjšimi centri in objekti, s posameznimi planinskimi kraji, znamenitostmi, naravnimi lepotami itd. Gozdne ceste bodo torej turizem razširile in poglobile, ga približale državljanom in omogočile rekreacijo v tihih, osamljenih in prelepih alpskih predelih, vasicah in kmetijah.

Pogozdovanje zapuščenih višinskih kmetij bo zmanjšalo pestrost alpskih pokrajin, ki bodo postale tembolj monotone, čim več kmetij bo zapuščenih in pogozdenih. Zato sodim, da bo potrebno pri pogozdovanju upoštevati tudi estetske momente in potrebe turizma. Posamezne zapuščene višinske kmetije bo potrebno ohraniti kot zgodovinske spomenike, turistične postojanke ali pa omogočiti njihov daljni obstoj z vključevanjem prebivalcev teh predelov v gozdno proizvodnjo. Sodim, da bomo v tem uspeli le, če bomo take postojanke, spomenike ali ohranjene višinske kmetije povezali z glavno dolino z gozdnimi cestami.

K temu še nekaj o gozdnem gospodarstvu v Gornji Savinjski dolini. Površina doline znaša 50.758 ha. Od tega je gozdov 61 %. Če pa izločimo nerodovitne površine (skalovje in pd.), znaša gozdovitost 70 %. Gozd daje torej svoj pečat naravni podobi Gornje Savinjske doline in njeni ekonomski strukturi. Družbenih gozdov je 35 %, zasebnih pa 65 %.

Gozdni fond znaša 216 m^3 na ha, od tega iglavcev 173 m^3, listavcev (bukve) pa 43 m^3. Gornjo Savinjsko dolino poraščajo torej v glavnem iglavci (smreka in jelka). Ker so iglavci po vsem svetu, pa tudi v naši državi, deficitni (potrebe so večje od proizvodnje), predstavlja Gornja Savinjska dolina gospodarsko izredno važno območje za proizvodnjo iglavcev.

Prirastek znaša 3,5 m^3/ha. Gozdni fond in prirastek dosegata komaj 60 % normale. Gozdno gospodarstvo v tem območju je zato usmerjeno na to, da doseže v bodočih 30—40 letih letni prirastek vsaj od 6,0 do 7,0 m^3 po ha.

Letni etat (letni obseg sečnje) znaša 97.370 m^3 iglavcev, 18.340 m^3 listavcev, skupaj 115.710 m^3 bruto. Od etata odpade na podeželsko potrošnjo ca. 12.000 m^3 neto (ca. 14 % vsega neto etata). Ostale količine letnega etata so usmerjene v blagovno proizvodnjo, ki omogoča kmečkemu prebivalstvu življenje in obstoj. Brez dohodkov iz gozda kmečko prebivalstvo, predvsem pa hribovski kmetje, ne bi mogli obstati, ker dohodki iz kmetijstva ne zadostujejo za njihovo preživljanje.

Od količin, ki odtekajo v blagovni promet, odpade na hlodovino za žage 46.000 m^3, od tega 42.000 m^3 iglavcev in 4.000 m^3 listavcev. Koncentracija hlodovine v Gornji Savinjski dolini je najmočnejša v okraju Celje in ena od najmočnejših v vsej LR Sloveniji. Tolikšna koncentracija industrijskega lesa je omogočila, da se je v Gornji Savinjski dolini razvila tudi velika lesna industrija. Njen center je v Nazarjih,

kjer obstajajo velike žage, največji obrat lesne embalaže v LRS in nova velika tovarna za proizvodnjo tipiziranih oken. Manjše žage (podružnice) pa obstajajo v Solčavi, Ljubnem, Gornjem gradu in Sp. Rečici.

Koncentracija od 46.000 m³ žagarske hlodovine omogoča lesni industriji Gornje Savinjske doline zelo ugodno perspektivo in razvoj, zaradi česar je vsa lesna industrija te doline v fazi obsežne modernizacije, rekonstrukcije in izgradnje. To je ekonomsko tudi nujno, saj Gornja Savinjska dolina nima drugih virov surovin razen lesa in druge industrije, razen lesne. Njena bodočnost leži torej v gozdarstvu, lesni industriji, turizmu in nekaj v kmetijstvu, ki pa zaradi omejenih površin in morfoloških oblike terena nima kakšnih posebnih perspektiv.

Vse opisane značilnosti Gornje Savinjske doline je ugotovilo gozdno in lesno gospodarstvo Slovenije že leta 1948, ko je bilo za območje Gornje Savinjske doline formirano posebno gozdno in lesno gospodarsko območje z nazivom: Gornjegrajsko (XI.) gozdno gospodarsko območje LR Slovenije.

Celje, maja 1961.

ŠTIRI SKICE IZ ZGODOVINE ROGAŠKE SLATINE

Janko Orožen:

Znamenita je brazda, ki se usmerja od Celja preko Šentjurja in Grobelnega v vzhodni smeri preko Šentvida, Šmarja, Stranja, Mestinja, Tekačevega, Rogaške Slatine in Sv. Križa do Obsotelja. Vzhodni polovici te brazde tvorijo širšo mejo — na severu Boč (980 m), Plešivec (832 m), Donačka gora (883 m) in Macelj (715 m), južno, manj izrazito pa osamljeno sleme Rudnice (687 m). Na severno in južno mejno črto se naslanja nižji gričevit svet, ki brazdo zožuje, vendar je popolnoma ne zadela. Mejna slemena sestoje v svoji osnovi iz staroveških (paleozoičnih skriljevcev), ki jih pokrivajo srednjeveški (mezozoični) triadni apnenci. Gričevita notranjost je deloma iz oligocena, v njegovih plasteh najdemo žile rjavega premoga. Glavni del pa vendarle sestoji iz plasti srednjega terciara ali miocena. V njih najdemo mladi litvanski apnenec, lapor, peščenjake in celo vulkanski groh. Površje gričev pokriva po preperevanju nastala bolj ali manj peščena, rodovitna ilovica. Južno od Boča in Plešivca zakrivajo terciarne usedline posamezne leče eruptivnega (vulkanskega) bazalta in razpoke, skozi katere prihajajo na dan rudninski vrelci.

Te vrelce ljudstvo že od nekdaj označuje z izrazom slatina. Slatin je več, najvažnejša med njimi je vzhodna rogaška slatina, ki je dobra dva kilometra nad mestom, kjer poteka zožena brazda v dolino rečice Sotle. Tod teče skozi brazdo potok Ločnica, pritok Sotle. Rogaška Slatina sama sega od Ločnice v severovzhodni smeri v blago oblikovan stranski dolinski kot, skozi katerega teče v Ločnico potoček Irje, kjer je centrum Rogaške Slatine. Tam se kotiček razcepi v dvoje, levoročni se usmerja točno proti severu, kjer Boč in Plešivec tvorita daljno ozadje, desnoročni se pa premočrtno nadaljuje v smeri proti Donački gori.

Vsej pokrajini tvori danes sijaj in ji daje sloves Rogaška Slatina. Ob njenem današnjem značaju radi pozabljamo na to, da je bilo nekdaj tu doma samo kmetiško življenje. To je bilo v srednjem veku in še globoko v novi vek; še danes kmetiški življ sega prav do praga same sorazmerno razkošne in negovane Rogaške Slatine.

IRJE IN LOČKA VAS

Prav v centru sedanje Rogaške Slatine je stalo majhno naselje Irje, njegov svet je segal proti severu v Ločni dol in njegovo obrobje. Od izliva Irja se je na obeh straneh Ločnice širila v sredi proti sedanji postaji in Sv. Križu Ločka vas. Bila je nekoliko večja od Irja. Kmetije v Irju in v Ločki vasi so bile stare. Nekaj mlajših kmetijic je pa nastalo na spodnjem delu lepega pobočja Janine, ki pada tako proti nekdanjemu Irju kakor tudi proti Ločki vasi.

Starejših urbarjev za Irje in Ločko vas žal nimamo, obe naselji sta po razpadu savinjske mejne grofije (v začetku XI. stoletja) pripadli krški škofiji na Koroškem. Svojo postojanko, ki sta ji pripadala ta kraja, so imeli škofje v Gornjem Rogatcu. Sosedni važni postojanki sta bili v Podčetrtku in Pilštanju. Gornji Rogatec in njegovo gospoščino so škofje prej izgubili kakor Podčetrtek in Pilštanj. Njihovi gospoščinski upravniki so se osamosvojili. Med krškimi urbarji, ki jih je v zbirki Oesterr. urbare leta 1931 objavil Wiesser, najdemo pač Podčetrtek in Pilštanj, ne pa Gornjega Rogatca.

Mlajši urbar gospoščine Gornji Rogatec iz leta 1576 je objavil Ignacij Orožen leta 1889 v VII. delu zbirke Das Bisthum und die Diözese Lavant pod podnaslovom Das Dekanat Rohitsch.

Za Irje (Geyring) navaja ta urbar pet kmetov: Michaela Zupana, Martina Križnerja, Martina Zupana, Martina Colarja in Martina Sekirnika.

Mihael in Martin Zupan sta imela verjetno po pol kmetije, t. j. županske kmetije, tako da smemo računati s prostimi štirimi kmeti.

Za Ločko vas pa navaja urbar samo eno kmetijo, na njej je bil Jakob Fegovič. To ne more ustrezati dejanskemu stanju, kajti vse pozneje znane kmetije so bile urbarialne, nastale torej pred letom 1542. Možno je, da so file začasno razen ene pri kaki drugi gospodični, toda najverjetneje je, da jih urbar navaja pri kakem drugem kraju, saj jih poznejši terezijanski kataster prišteva k raznim uradom, eden od njih je bil v Gaberniku, drugi v Krajni, tretji v Rjavcu (Arjavcu), četrti v Vrbju, peti v Ratanjski vasi.

Iz položaja, kakršen se nam kaže okrog leta 1800, so bile tri kmečke domačije Irja v središču naselja, ena Karničerjeva (Ditrihova tam, kjer sta zdaj nalivalnica in Zdraviliški dom, druga Mittermayerjeva — Tamboscova) tam, kjer je zdaj Zagrebški dom, in tretja (Grobeljškova — Jemenškova) na nasprotni strani, na vznožju grička, na katerem je park s kapelo. Tri kmetije v tedanjem sestavu nikakor niso bile prvotne, kajti v svojem sestavu so poleg enotnih celih ali polovičnih, urbanističnih ali dominikanskih kmetij — obsegali tudi samo dele nekdanjih prvotnih kmetij.

Na spodnjem delu pobočja Janine sta bili domačiji kmeta Štefana Kerkleca in kočarja Janeza Pecigosa.

V ozadju, približno tam, kjer je zdaj Stritarjev dom, je bila Škrabljeva domačija.

Kerklečeva, Pecigosova in Škrabljeva zemlja je bila dominikalna, torej pred naselitvijo neobdelan graščinski svet, gozd ali pašnik.

K Irju moramo šteti tudi koči Antona in Janeza Berghausa, ena je stala nekako tam, kjer je zdaj Tržaški dom, a druga v parku blizu nje. Ena izmed njiju je stala že v dobi Marije Terezije.

Po jožefinskem katastru, ki je iz leta 1789, je bilo v Irju osem hišnih številk: 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63. Lastniki so jim bili: Jurij Šrimpf, Matevž Pecigos, Janez Pecigos, Franc Berghaus, Franc Karničer, Jakob Grobelšek, Andrej Tomec.

Jožefinski kataster sicer naselje Irje označuje kot Slatino (Sauerbrunn) in jo prišteva k občini Tržišče (Teržišče). Že za cesarja Jožefa II. se torej uporablja oznaka Slatina kot krajevno ime za prejšnje Irje.

Terezijanski kataster nima krajevnega imena za naselje Irje — Slatino, navaja namreč samo urade. Posamezne kmete, ki jih srečamo v njem, bi težko zanesljivo določil, ker nimam izpisanih parcelnih številk, urbarialne, ki jih večinoma imam, mi za popolno ugotovitev ne zadoščajo. Navedem pač lahko, da se v tem katastru navaja en sam Pecigos (kmetijica še torej ni bila razcepljena, da srečamo v njem Klaro Berkhausovo (Clara Perkhausin), da je Marka Robišnika in Jožefa Tomca posest pozneje v sestavu Ditrihove, da je bil Martin Mittermayer na poznejši kmetiji Tamboscovi.

Irje-Slatina je zaključila svojo kmečko eksistenco kmalu po letu 1800, le Škrabljevo ob periferiji se je držalo dalje.

Drugače je bilo z Ločko vasjo. Četudi je že zgodaj začela izgubljati svojo zemljo, saj je bila vsaj deloma pomešana z irjansko-slatinsko, se prvotni značaj naselja niti do danes še ni popolnoma zabrisal.

V začetku XIX. stoletja, ko so kmetije v Irju-Slatini zamrle vse razen ene, je bilo v Ločki vasi dvanajst večinoma dokaj trdnih kmetij.

Kmetije so bile večinoma rogaške. Tik nad vznožjem Janine je imela svojo domačijo kmetija z urbarialno številko 541. Na njej so konec XVIII. stoletja gospodarili Šrimpfi, sledili so jim Gabrški (1813) in tem Pelki (1878). Kmetija se je sčasoma docela razdrobila. Neki del z *malinom* je kupilo zdravilišče, na drugem delu stoji poprej Ogrizkov hotel »Bohor«. Vendar hiša še stoji, in sicer ob stranski cesti, ki po pobočju drži proti šoli. Lastniki so ji Stojisavljevići.

Kmetijo z urbarialno številko 542 je konec XVIII. stoletja imela druga veja Šrimpfov. Leta 1803 si jo je pridobil Pongrac Gobec. Leta 1811 so jo kupili deželni stanovi kot lastniki zdravilišča. Domačija je morala biti nekje tam, kjer stoji zdaj Strossmayerjev dom. Delček kmetije se je že poprej odcepil in je okrog 1880 pripadal Luki Jemenšku, posestniku v Irju-Slatini.

Nekoliko oddaljena je bila ob Ločnici stoječa domačija kmetije z urbarialno številko 543. Konec XVIII. stoletja so na njej gospodarili Pušniki, leta 1806 so jim sledili Kužnarji in tem leta 1817 Ogrizki. Leta 1846 je kupil kmetijo tujec Jožef Remschmied in jo je leta 1852 prodal Jakobu Badlu. Badl je zgradil večje gostišče. Leta 1886 so dediči prodali posestvo deželnemu odboru, nasledniku deželnih stanov, ki je gostišče dvignil in povečal ter ga s tem spremenil v hotel »Sonce«.

Kmetija z urbarialno številko 344 je bila že v začetku razdrobljena; del z urbarialno številko 344 1/2 je imel svojo domačijo pod sedanjim Stojisavljevićem, na njej so do najnovejših dni gospodarili Mecilovški.

Kmetija z urbarialno številko 345 je imela domačijo na nasprotni zahodni strani brazde. Na njej so že sredi XVIII. stoletja gospodarili Čečki. Po poroki je konec XVIII. stoletja prišel na kmetijo Jožef Senečič. On je domačiji zapustil hišno ime.

Leta 1898 je za Senečičem sledil Mihael Gabrič. Leta 1931 je Viljem Bizjak kupil ostanek tedaj že razdrobljene kmetije.

Senečiču je na gornji strani sosedovala kmetija z urbarialno številko 116. Konec stoletja so bili na kmetiji Juneši. Leta 1819 so jo prevzeli Pelki. Leta 1836 Kužnerji, leta 1866 Conzeki, leta 1886 Pušniki in leta 1891 Stojinški. Naposled so jo kupili Golli. Tudi ta kmetija se je razdrobila, v zameno so si lastniki pridobili mesarijo in gostilno in zgradili žago, zdaj je pri hiši kamnoseška obrt.

Kmetija z urbarialno številko 133 je imela svojo domačijo v bližini, v XVIII. stoletju je bila v posesti Grahov, a se je zgodaj popolnoma razbila.

Posebno odpornost je pokazala kmetija z urbarialno številko 312. Njena starinska kmečka hiša stoji še danes na južni strani Stojisavljevića in Mecilovška. Staro hišno ime je Čohernik, vendar so na kmetiji že izza srede XVIII. stoletja Krumpaki. Nekdaj zelo velika kmetija se je do danes skrčila na četrtino. Leta 1860 se je od Krumpakovega odcepil svet pred sedanjo postajo, na njem je nastala mesarska in gostilničarska domačija Ogrizek—Štern—Kolar. Že mnogo prej se je bila od Krumpakovega odcepila že omenjena slatinska kmetija Pecigosova.

Na pobočju Janine sta nastali dve kmetijici (ur. št. 324 in 323), ki sta se obe očuvali. Prva je nad šolo. Na njej so bili v XVIII. stoletju Prahi, sedanji nasledniki so Dreflaki. Druga je nad zdraviliščem. Izza XVIII. stoletja so ji bili lastniki Pušniki, leta 1859 so jim sledili Kerti in leta 1916 so jo prevzeli Španički.

K Ločki vasi moramo šteti tudi Šerlakovo nad postajo. Toda to posestvece je nastalo šele leta 1793, ko je Miha Potočnik kupil svet od graščine in si zgradil domačijico (dominik. štev. 983). Nadaljnji lastniki so bili: Dreflaki, Šorni, Hlive, Šerbaki, Krušiči, Posavci, Mecilovški, Drofeniki.

Pod vrhom Janine je sredi graščinskega sveta nastala stermolska kmetija (urb. št. 88), ki ji izza XVIII. stoletja gospodarijo Srimpfi. Hišno ime je Toncelj.

Na severni strani Stojinška je bila svetokriška kmetija z urbarialno številko 1. Na njej so gospodarili Žumri; kmetija je bila velika, vendar je zgodaj začela propadati. Kot prvi so deželni stanovi leta 1847 kupili več parcel. Nekaj so kupili Ogrizki. Poleg tega je na Žumrovem nastala sedanja »Evropa«, poprej dom s trgovino in hotelom, ki je bilo zaporedoma v posesti Rentingerja, Fackleitnerja, Löschnigga. Na skromnem ostanku Žumrovine so izza leta 1905 Unverdorbeni.

V Ločki vasi je bila tudi domačija Jožefa Ožeka.

Kljub večji odpornosti je kot kmečko naselje v glavnem podleglo tudi jedro Ločke vasi. Na njenih tleh je nastal privatno-gospodarski in stanovanjski del novega glavnega naselja — Rogaške Slatine. Tudi prvotno ime Ločka vas je že večinoma izginil iz zavesti ljudi, poznajo ga samo tisti, ki so po rojstvu in življenju globlje zakoreninjeni na tem koščku zemlje.

(Opomba: Skica je nastala na osnovi stare zemljiške knjige in aktov v graškem deželnem arhivu).

NASTANEK ZDRAVILIŠKE ROGAŠKE SLATINE

Rogaška Slatina je kot zdravilišče sicer mlajša, vendar ima zanimivo preteklost. Ta preteklost je v splošnem znana in je bila že večkrat opisana. Akti za starejšo dobo so deloma v graškem in deloma v dunajskem arhivu. Tu jo navajam zaradi popolnosti, težišče mojega opisa je prevzem zdravilišča po deželnih stanovih v letih 1801—1803, ki je bil bistvenega pomena za njegov razvoj. Ali so že Rimljani uporabljali slatinske vrelce, tega ne vemo, bili so zanje vsekakor manj privlačni od toplih vrelcev.

V srednjem veku prvič opozarja na Rogaško Slatino neka listina iz leta 1141, ki omenja *marmornat studenec*.

Širšo javnost je z Rogaško Slatino prvi seznanil dunajski zdravnik in profesor medicine Pavel Sorbait v svoji knjigi »Praxis medicae« (1680). V latinskem jeziku jo označuje »Acidulae Roitschenses — Rogaška Slatina in o njej precej piše.

S Sorbaitom v zvezi je bil mariborski zdravnik (fizik) Janez Benedikt Gründel, ki je leta 1683 o Rogaški Slatini (»Roitschcrene«) napisal debelo latinsko knjigo, dve leti pozneje jo je še razširil in izdal v nemščini. Gründel pripoveduje, kako je Rogaška Slatina postala znana tudi v visokih krogih. Grof Zrinjski (verjetno ban Peter) je prišel po naključju v ta kraj, pil slatino in ozdravel od bolezni, ki ga je mučila. Gründel je poznal povoljne izkušnje, ki so jih imeli z rogaško vodo ugledni zdravniki v Gradcu in na Dunaju, a tudi sam jo je uporabljal pri zdravljenju. Gründelova knjiga obsega v nemški izdaji nad 400 strani in je mnogo pripomogla k slovesu rogaške vode. Skoraj sto let je svet črpal iz nje svoje znanje o Rogaški Slatini. Šele leta 1771 je dr. Dietel, član medicinske fakultete na Dunaju, napisal o njej novo razpravo. Posnetke iz nje je objavil član dunajske akademije pl. Crantz v svojem zborniku o zdravilnih vodah avstrijske monarhije.

Medtem je izkoriščanje vrelcev napravilo dolgo pot. Sredi XVII. stoletja je skrbel za polnjenje steklenic in razpečavanje vode svetokriški župnik, a se je zapletel v spor s kmeti, ki jim je bilo žal za dobiček. Leta 1676 se je glavnega vrelca s silo polastil stermolski graščak Coarty. On je poleg vrelca zgradil prvo hišo za goste, ki so prihajali pit vodo k samemu vrelcu. Coarty je vodo tudi razpošiljal, a je bil sila drag. To je razburilo tudi dr. Sorbaita, ki je Coartyja v svoji že navedeni knjigi ostro napadel. Sorbait je vplival na cesarja Leopolda I., da je izdal od-

lok, s katerim je pravo zajemanja vode postalo javno. Kmalu nato je cesar dal izključno pravico zajemanja in razpečavanja vode dunajskemu gostilničarju Ambroziju Franku zaradi zaslug, ki si jih je bil kot dobrovoljec pridobil pri obrambi Dunaja. Leta 1706 je cesar Jožef I. to pravico podelil dunajskemu mestnemu svetniku C. pl. Henecklu.

Toda reda pri glavnem vrelcu ni bilo, vodo so tudi ponarejali. Da napravi red, je Karel VI. leta 1721 pravico uporabljanja vode podelil društvu dunajskih lekarnikov. Lekarniki so imeli v Rogaški Slatini svojega nadzornika.

Tak nadzornik je bil neki Berghaus. Njegova naloga je bila, da je skrbel za red pri vrelcu in za pravilno polnjenje in razpošiljanje vode. Vendar odjemalci vode tudi z lekarniki niso bili zadovoljni. Dobavljena voda ni ustrezala stvarni kakovosti. Že za Marije Terezije se je pojavila ostra kritika. Cesar Jožef II. je leta 1782 ukinil posebno pravico dunajskih lekarnarjev in odločil, da lahko zajema vodo, kdor hoče.

V resnici so se te pravice polastili predvsem trije posestniki v bližini vrelcev. Nabavili so si steklenice, zgradili shrambe zanje, zajemali vodo in jo prodajali. Poleg tega so hiše preuredili za gostilne in prenočevanje gostov.

Taka posestnika sta bila Franc Karničer in Jakob Grabeljšek. Vsaj Karničer že ni bil povsem kmet, kajti v Slatini in okolici je zgradil več hiš.

Vendar so se ti prvi v bistvu kmečki izkoriščevalci vrelcev kmalu umaknili takim podjetnikom, ki jim je bilo prodajanje vode in sprejemanje gostov glavno, kmetovanje pa samo bolj ali manj nujno stransko opravilo. Ti novi podjetniki so bili: Jožef Dietrich (Tietrich), Luka Jemenšek in Dominik Dambosco. Dietrich je imel pri Sv. Križu tovarno za posodo iz kamenine, Jemenšek je bil vojni okrajni komisar gospoščine Stermol in Dominik Dambosco trgovec v Rogatcu.

Jožef Dietrich je kupil posest l. 1799 od Franca Karničerja. Razen temeljne kmetije (Stermol, urb. št. 113) je imel tudi stransko zakupno kmetijico (Freiholdschaft) pri Sv. Križu. Njegova domačija (približno tam, kjer je zdaj Zdraviliški dom) je poleg velike zidane hiše obsegala tudi manjšo v pritličju leseno in zgoraj zidano, kegljišče in strelišče, skladišče in pet gospodarskih poslopij. Za postrežbo gostov je imel v službi več ljudi, nabavil si je biljard in nekak glasbeni instrument.

Luka Jožef Jemenšek je kupil posest leta 1800 od Jakoba Grabeljška. Peleg temeljne kmetije (Gornji Rogatec, urb. št. 341) je bil lastnik tudi stranske zakupne kmetijice. Stanovanjska hiša je bila vsa zidana. Poleg nje je stalo leseno poslopje za poletne goste. Imel je tudi dvoje skladišč za steklenino, kovačnico in hleve. Domačija je stala pod parkom, v katerem je kapelica. Jemenškova gostilna se je imenovala Pri Orlu.

Dominik Dambosco je kupil posest v devetdesetih letih, kmetija je bila podložna Gornjemu Rogatcu (urb. št. 21). Domačija (nekako na mestu Zagrebačkega doma) je obsegala deloma zidano in deloma leseno hišo, skladišče in hleve. Tudi on je imel gostilno. Ko je Karničer prodal svojo posest Dietrichu je vzel Damboscovo v najem, vendar

ne za dolgo, kajti Dambosco je posest kmalu izročil svojemu zetu Tomažu Ogrizku.

Z gostilničarstvom in zajemanjem vode ter prodajanjem sta se bavila tudi oba Berghausa, Anton in Janez Berghaus, ki sta imela domačijici nekoliko niže, na mestu sedanjega Tržaškega doma in pred njim.

Dietrich, Jemenšek in Karničer (kot Damboscov najemnik) so se pri gospoščini pritožili proti Berghausom, češ da se neopravičeno bavita z gostilničarstvom in zajemanjem vode. Da bi lahko eksistirala, sta si postavila koči na Žumrovem travniku (v resnici je bil to samo eden). Dietrich je ob drugi priliki prosil, da se samo njemu da pravica, zajemati vodo, češ da samo on čisti vrelec in zajema vodo, ko se najmanj kali.

V celoti so trije gostilničarji s kočarjema lahko spravili pod streho samo okrog 50 zahtevnih gostov. Ostali gosti so prebivali na kmetih, v Rogatcu in celo na Hrvatskem.

Za Rogaško Slatino so se začeli zanimati tudi štajerski deželni stanovi na čelu z deželnim glavarjem Ferdinandom Attemsom. Stanovski deželni zbor se je leta 1801 odločil za to, da si Slatino pridobi, cesar je ta sklep potrdil. Pred odločitvijo je pa bilo treba poslati komisijo, da vprašanje na mestu preštudira. Tako je menil stanovski odbor. Gubernij je na to pristal, menil je pa, da v Rogaško Slatino ni treba poslati zdravnika in kemika, češ da bi bilo preveč stroškov, a tudi ni potrebno, ker so svojstva slatinske vode itak znana.

Za vodje komisije je bil določen c. kr. komisar Karel grof Attems, ki se je prav tedaj mudil v Rogaški Slatini in se tu zdravil. Dodeljeni so mu bili strokovnjaki: stavbni inšpektor Henrik Formentini, stavbni inspekcijski akcesit Reindl p. Löwenthal, mestni stavbenik Rothnayr, celjski okrožni fizik dr. Gabrielis in graški kemik lekarnar Jožef Alojzij Suess.

Komisija je delala zelo temeljito. Pregledala je vse, kar je prihajalo v poštev: vrelce, poslopja in zemljišča, poučila se je o steklenicah, o njihovi dobavi, o gospoščinskih steklarnah v Logu pri Rogatcu in na Boču itd.

Akcesit Reindl je izdelal celotni načrt naselja.*

Lekarnar Suess je napravil temeljito analizo vode. Sam grof Attems je pa napisal izčrpno poročilo, v katerem je upošteval vse, i gospodarsko i zdravstveno stran, zlasti se je zadržal na perspektivi bodočega razvoja: treba bo urediti in očistiti vrelce, premestiti potok Irje, da se voda ne bi mešala, takoj bo treba zgraditi provizorij za nastanitev gostov, nato se pa lotiti stalnih zgradb, poskrbeti bo treba za pitno vodo, redno dobavo mesa in kruha (iz Rogatca), najti možnosti, da bi se najceneje nabavljal gradbeni material, in dogovoriti se s steklarno v Logu, da bi stare steklenice, ki so bile deloma prevelike in nerodno zaprte ter so deloma spuščale ogljikovo kislino ter vrče nadomestiti z lepimi in

* Ta načrt najdemo v knjigi dr. Adolfa Režka, Iz prošlosti vrela mineralnih voda Rogaške Slatine.

boljšimi steklenicami. Z dr. Gabrielisom se pa grof Attems ni vedno strinjal.

Dr. Gabrielis je bil mnenja, da bi vrelcev ne smeli odkopavati in naj bi voda prihajala na površje docela prirodno, niti ni bil za to, da bi se vrelec (glavni vrelec) pokril. Grof je bil nasprotnega mnenja.

Grof Attems se je tudi zanimal za pripravno delovno silo. V okolici Rogaške Slatine je je bilo premalo in se na njeno pridnost ni bilo zanesti. Takega mnenja je bil tudi komisar Jemenšek. Grof Attems se je obrnil na grofa Leslieja, ki je bil tedaj lastnik ne samo Gornjega Rogatca in Stermola, ampak tudi Malega Tabora na hrvatski strani Sotle. Leslie naj bi mu dal na razpolago hrvatsko tlačansko delovno silo, stanovi bi mu za to plačali, a tudi tlačani bi nekaj dobili, da bi z večjim veseljem delali. Do pogodbe pa tedaj še ni prišlo.

Komisija se je tudi porazgovorila s slatinskimi lastniki, ki so bili pripravljeni prodati svoja posestva, stavili so seveda visoke zahteve, a bili so deloma zadolženi.

Stanovi v Gradcu so poročilo sprejeli pritrdilno. Odločili so se, da Rogaško Slatino prevzamejo. Dunajska vlada je 15. februarja 1803 ta sklep potrdila. Stanovi so plačali vladi za to 27.492 goldinarjev in 42 krajcarjev. Z istim odlokom je vlada ukinila dotedanjo pravico vsakogar, da zajema in prodaja vodo.

Zdaj je bilo treba kupiti posestva z domačijami.

Z Dietrichom se je bila komisija pogodila že leta 1802. Tedaj si je še pridržal posest pri Sv. Križu. V definitivni pogodbi je prodal tudi to. Definitivna pogodba z njim je bila sklenjena 16. marca 1803. Pogodili so se za 14.600 goldinarjev s 1100 goldinarji napitnine. Prodajalec je dobil 9960 goldinarjev 39 2/4 krajcarjev, ostanek so pobrali dolgovi (tudi davek gospoščini ni bil plačan). Dietrich se je nekako težko ločil od prodane posesti, v posebni vlogi je prosil stanovski odbor, naj mu da pri zdravilišču primerno službo, če že tega ne more, pa naj namesti sina, ki je bil tedaj v drugem letniku filozofije. Dietricha so za eno leto res namestili kot gostilničarja v njegovi bivši gostilni. V naslednjih letih se je največ bavil s svojo tovarno za posodo pri sv. Križu. Slabo je gospodaril in leta 1806 so mu tovarno prodali na dražbi. Niti to mu ni pomagalo, da je bil leta 1799 stvarno dal Karničerju za posest samo 6100 goldinarjev.

Z Luko Jemenškom je bila sklenjena pogodba 25. marca 1803, kupna vsota je znašala 6342 goldinarjev 46 krajcarjev. Na čisto je Jemenšek dobil 2786 goldinarjev 14 krajcarjev, ostalo je šlo za plačilo dolgov, ki jih je bil Jemenšek napravil, ko je posestvo kupil od Grabeljška.

S Tomažem Ogrizkom, naslednikom Dominika Domboscа, je bila kupna pogodba sklenjena 30. marca 1803. Prodajalec je prejel 3630 goldinarjev, pridržal si je nekaj zemljišča in pravico, da ostane v hiši do konca septembra, ker zase in za svoje ni imel druge strehe.

Stanovi so pa kupili še nekaj druge posesti.

Dne 21. aprila 1803 so sklenili pogodbo z Antonom in dne 25. aprila 1803 z Janezom Berghausom, eden in drugi je odstopil stanovom kočo,

nalivalnico in hlev. Ker je stala koča enega od Berghausov na Žumrovem travniku, so si stanovi pridobili ta travnik proti zameni.

Dne 20. julija 1803 so si stanovi na javni dražbi pridobili kočarijo Štefana Kerkleca za 320 goldinarjev.

Isti dan so od soseda Janeza Pecigosa in njegove žene Elizabete kupili hišo in kmetijico za 950 goldinarjev.

S temi odkupi so stanovi okoli vrelca imeli dovolj zemlje. Vendar so še vedno bile obveznosti do zemljiške gospoščine, gornjerogaške in stermolske, ki ju je obe izza leta 1803 imel v posesti Anton grof Attems. 1806. Z njim so se vršila pogajanja do leta 1906. Grof se je za stanovom prodano posest odpovedal gospoščinskim pravicam (dominium directum) in je zato prejel vsoto 3692 goldinarjev 34 krajcarjev.

Začelo se je delo, za prvega upravnika zdravilišča so stanovi imenovali inspektorja Jožefa Winterhofena (1803), za prvega zdravnika pa dr. Ivana Fröhlicha, Celjana (1804), ki je bil od leta 1811 do 1836 tudi upravnik.

Pozneje so stanovi še povečali posest v okolici zdravilišča. Kakor sem že omenil, so kupili dele nekaterih in eno celo kmetijo (Badlovo) v Ločki vasi.

Posegli so tudi v severno, višinsko smer. Leta 1874 je deželni odbor (naslednik stanov) kupil nekdanjo Škrabljevo kmetijo (kjer je nastala vila Jankomir — Stritarjev dom. Šele pozneje so v zdraviliško posest posredno ali neposredno prišle tudi kmetije: Prah—Blazina—Siglova z Učiteljskim domom), Lorberjeva (Ristovo gostišče Belevue) in Kobulova (s Švicarijo). Ta posest pa že ni več v neposredni zemljiški zvezi z zdraviliščem.

Opomba: V deželno desko so stanovi prepisali svojo slatinsko posest šele leta 1855, ko so od Franceta Skaze kupili Gabernik. Novo gradivo spisa temelji na stari zemljiški knjigi in na aktih deželnega arhiva (ki so za dobo do 1803 v celoti ohranjeni, za poznejšo dobo pa večinoma skartirani). Kolikor je bilo zaradi pojmovanja treba navajati že znano snov, sem se ravnal po že znanih orisih, med starejšimi je gotovo najtemeljitejši Ignacija Orožna oris v delu Bisthum und Diözese Lavant, VII. Das Dekanat Rohitsch, a pred vsemi je najpopolnejši v dr. Adolfa Režka odličnem delu Iz prošlosti vrela mineralnih voda Rogaške Slatine.

STEKLARNA

Naša najstarejša industrijska panoga je železarstvo, ki po svojem postanku sega globoko v srednji vek, toda bilo je tedaj še omejeno na Gorenjsko in ga šele pozneje srečamo tudi drugod na Dolenjskem in v Mislinjski dolini (ako ne upoštevamo Koroške, dežele izredno starega rudarstva in z njim povezane industrije).

Železarstvu sledi po starosti steklarstvo. Pri nas ga srečavamo izza XVII. stoletja. Do začetka XIX. stoletja vznikajo steklarska podjetja po vsej Sloveniji, povsod so še bili gozdovi, ki jih je bilo mogoče izkoriščati. Bile so tudi potrebe po steklu, doma in v tujini. Prvi steklarski podjetniki so bili lastniki velikih gozdov, graščaki, ki so začeli prihajati v stisko in so si iskali novih virov dohodkov. Polagoma se jim pridružijo

meščani in ljudje, ki so sami ali po svojih prednikih sicer prišli s kmetov, pa jih je služba v mestu ali v graščini socialno dvignila. Bilo je nekoliko drznosti v tem početju, marsikoga je pokopalo, vendar je zgodovinski razvoj terjal svoj delež. Steklarski delavci so večinoma prihajali iz tujine, zlasti iz Sudetov, bili so preko desetletij in celo stoletij potujoč element, ki je težko dolgo vzdržal na istem mestu. Iz vrst delavcev samih so se razvili tehnični vodje in deloma tudi podjetniki. Postranska dela, n. pr. pripravo lesa, peska in slično so opravljali navadno domačini.

Tudi na ozemlju, ki spada v širše območje Rogaške Slatine, srečamo razmeroma mnogo steklarn. Vse so bile vsaj v svojem početku graščinske ustanove.

Prvo izmed teh steklarn je ustanovila gospoščina v Gornjem Rogatcu, ki je imela na štajerski strani ob zgornji Sotli na obronkih planine Macelj velike in bujne gozdove. Kakor je znano, je bila gospoščina nekoč del velike posesti krških škofov, izvirajoče iz testamentarne volitve grofice Heme Selsko-Breške (1042). Gospodična se je razmeroma kmalu izvila iz škofovskih rok in se osamosvojila. Dolgo so jo imeli v posesti gospodje Rogaški. Ko so ti izumrli (1512), je prišla najprej v roke Ahaca Lindeškega, nato so si jo po sorodstvu pridobili Schrotti, njim so še v XVI. stoletju sledili Welzerji, tem leta 1681 knezi Eggenbergi, njim v početku XVIII. stoletja po sorodstvu grofi Leslie. Leta 1805 so gospoščino kupili Attemsi, ki so jim sledili Windischgrätzi. Attemsi so leta 1807 kupili tudi sosedni Stermol.

Steklarno so morda ustanovili že Eggenbergi, vsekakor so jo imeli že prvi Leslie. Bila je v gozdovih za Sotlo in je nekolikokrat menjala svoje mesto. O njej nam govori poročilo, ki ga je leta 1811 sestavil gornjerogaški gozdar, Čeh Bošalik, na zahtevo nadvojvode Ivana in ga je gospoščinska uprava poslala v Gradec (v okviru splošne akcije o popisu znamenitosti posameznih gospoščin in krajev).

Po tem poročilu je bila najstarejša steklarna v župniji Žetale v gozdu, imenovanem Macelj. Tam so bili ob nastanku poročila še sledovi steklarne. Gozd pa je bil že zopet zarasel in pripraven za steklarje. Steklarna je torej izginila že okrog 100 let poprej, morala je torej nastati že v XVII. stoletju. Nato je bila steklarna kako uro od Rogatca v Grabnu ob Sotli, v gozdu, imenovanem Log. Tedaj so to mesto imenovali Staro glažuto, na severni strani je bil že okrog 40 let star gozd, na južni strani je pa bilo novo naselje, ki ga je urbar že zajel. Tedaj so tam še bili sledovi steklarniških poslopij. V tistem času je bila steklarna že na tretjem mestu, v Logu ob izviru Sotle.

Gornjerogaška graščinska gosposka je ustanovila tudi steklarno na Boču (na južni strani) okrog leta 1750—1760.

Obe steklarni sta delali za Rogaško Slatino, prodajali sta blago tudi doma in ga izvažali. Izza leta 1812 sta imeli zalogo v Zagrebu. Odtod sta izvažali zlasti v Ilirijo. Zaposlovali sta skupaj okrog 100 delavcev. Surovine sta imeli doma, pepeliko sta žgali v lastnem gozdu, delali sta tudi opeko in žgali apno.

Sestrsko podjetje v teh gozdovih je bilo izdelovanje brusnih kamnov. Do leta 1805 je gospoščina dajala kamnolome v izkoriščanje kmetom

in je zahtevala od njih nekak davek. Tega leta jih je pa dala v najem svojemu poduradniku Janiču za polletno najemnino 96 goldinarjev, in sicer do leta 1810. Leta 1810 se je pogodba podaljšala za nadaljnjih šest let. Janič je plačeval poslej na leto po 1000 goldinarjev. Imel je 70 do 80 ljudi in je delal v devetih kamnolomih. Kamen so razkrivali in ga z zagozdami razganjali, poleti so ga polivali z vodo, pozimi pa segrevali. Tudi streljali so že. Delavci so prejemali nagrado v denarju in naturalijah. Podjetje je imelo zalogo na Dunaju, v Gradcu, Zagrebu, Mariboru, Radgoni, Ptuju in Celju, največji sta bili v Ptuju in Mariboru, kajti odtod je šlo blago na Ogrsko in Koroško, iz Zagreba je odhajalo v Ilirijo in v Turčijo.

Nekoliko mlajša ko rogaška je bila steklarna v Olimju, prav tako gospoščinska ustanova.

Še nekoliko mlajša utegne biti steklarna v Loki pri Žusmu. Bila je meščanska ustanova, kajti ustanovil jo je Janez Friedrich, ki ga sicer srečavamo kot steklarniškega podjetnika tudi v Loki pri Taboru in v Libojah.

Gospoščinska ustanova je bila tudi steklarna v Jurkloštru, ki je nastala okrog leta 1790, bila najprej na severnem pobočju Lisce, a se je kmalu preselila v dolino Gračnice. Preselitev je izvedel Karel pl. Azula, član rodbine rudarskih in železarskih podjetnikov na Koroškem. To steklarno je leta 1860 inženir Edvard Heider premestil v Hrastnik. Hrastniška steklarna je s podjetniške plati ustanoviteljica steklarne v Rogaški Slatini, z delavske plati pa je bila to steklarna v Zagorju ob Savi.

Hrastniška in zagorska steklarna sta imeli že drugačno podlago, kot kurivo sta uporabljali premog.

Zagorje je imelo časovno dve steklarni. Prva je nastala leta 1804. Ustanovil jo je erar, ki je potreboval steklenino za idrijsko živo srebro. Bila je v Toplicah in je stala na polici nad sedanjim rudniškim upravnim poslopjem in transformatorjem. Zasavska rudarska družba v Zagorju, ki je leta 1842 prevzela rudnik, je steklarno spremenila v cinkarno in svinčarno.

Druga steklarna je nastala leta 1860 v dolini na južni strani separacije. Ustanovil jo je rudnik. Ko si je Trboveljska družba leta 1880 pridobila rudnik, je prevzela tudi steklarno. Ker je pa steklarna delala z deficitom, je družba sklenila, da se je iznebi.

Leta 1912 jo je vzela v najem hrastniška steklarna, ki je bila last Ablovih dedičev (dveh bratov in svaka) in je tedaj pod vodstvom Franca Wietschnigga, ponemčenega Korošca, dobro uspevala. Po končani vojni so Abli prevzeli steklarno v svoje roke. Imeli so dovolj sredstev in toliko podjetnosti, da so svojo delavnost lahko razširili na vso Jugoslavijo. Državno nadzorstvo, ki so ga imeli izprva v Hrastniku in Zagorju, je kmalu padlo in imeli so proste roke.

Že leta 1916 so bili kupili od Sonnebergov steklarno v Straži pri Rogatcu (na hrvatski strani Sotle — nastala leta 1860), kjer so leta 1921 zgradili prvo veliko kadno peč, po končani vojni so kupili steklarno v Daruvarju, kjer so delali šipe na roko, a so zaradi neuspeha obrat čez nekaj let ustavili, s konkurenco so prisilili Teslića, da je opustil svojo

steklarno v Sisku in jim prodal stroje; leta 1926 so dogotovili steklarno v Tržišču pri Rogaški Slatini, ki je v začetku naslednjega leta začela poslovati, a leta 1928 so kupili Srbsko steklarno v Paračinu, ki so jo izpopolnili tako, da je imela dve kadni in eno lončno peč. Zagorsko steklarno, ki so jo bili po vojni kupili, so leta 1926 delno in leta 1928 popolnoma opustili.

Za upravo podjetij v Sloveniji in Hrvatski so Abli ustanovili v Zagrebu firmo »Sjedinjene tvornice stakla (1921)«, za Srbijo so si pa uredili centralo v Beogradu: Srbska fabrika stakla.

Steklarna v Tržišču (Rogaški Slatini) je bila torej ustanovljena iz Hrastnika, a jedro svoje delovne sile, hrbtenico svojega obstoja, je dobila iz Zagorja.

Steklarna je kakih 20 minut oddaljena od zdravilišča in se od njega ne vidi. Pogled nam zastira sleme Janine. Ako gremo iz zdravilišča po cesti mimo železniške postaje, pridemo do mesta, kjer cesta križa železnico. Tu so Takalce, nekoliko hiš, ki so stvarno povezane s Sv. Križem, pravno spadajo k Tržišču. Ko prekoračimo železnico, smo že za hrbtom Janine. Nekoliko sto metrov dalje se začenja sklenjeno naselje Tržišče, ki se je razmestilo vzdolž Janine. Na vzhodni strani se zaključuje z značilno, čeprav ne visoko vzpetostjo, ki ima na vrhu starodavno cerkvico. Tržišče ima svoje ime po trgih, ki so se nekdaj tu vršili, čeprav se ni razvilo v trg, ampak je ostalo kmečko naselje, kmetje so bili večinoma podložniki Gornjega Rogatca, samo dva sta bila strmolska. Tržiški svet sega na desno roko preko lepo oblikovane doline na severno pobočje Rjavice, onstran katere teče Sotla. Če gremo po cesti dalje, pridemo po stari cesti v Rogatec, odkoder imamo cesto na Hrvatsko in pod Donačko (Rogaško) goro v Ptuj.

Skozi dolinico teče ob Rjavici Tržiški potok, ki se skupaj z Ločnico izliva v Sotlo pri Colskem, kjer so do leta 1852 pobirali carino ali col.

Na vznožju Rjavice opazimo na nekdanji tržiški gmajni na desni skoraj novo poslopje steklarske šole in na levi steklarno. Potoček teče pred njima.

Zakaj so Abli ustanovili steklarno prav tu? Zato je bilo več vzrokov. Kot lastniki Straže so ugotovili, da je tam delovna sila sorazmerno poceni, in računali so, da bo v bližnjem Tržišču prav tako. Mislili so tudi da bodo lahko med gosti Rogaške Slatine razvili živahno reklamo, in so se v ta namen odločili, da v novi steklarni izdelujejo luksuzno blago (Stražo so določili za temno in Hrastnik za svetlo steklo). Na tem mestu je stala dotlej opekarna. Prostor za njo je bil prav povoljen in lastnik jim jo je ponujal. V neposredni soseščini je bil premog in Abli so mislili, da bodo z njim proizvodnjo pocenili.

Opekarno so Abli kupili že l. 1923, kupna cena je znašala 30.000 K. Prodajalec ing. Ludovik Miglič, ponemčen rojak iz Konjic, je bil desetletja stavbenik v Rogaški Slatini in je v zdravilišču in okolici zgradil marsikatero poslopje. Sebi samemu je postavil pod Tržaškim vrhom ob vhodu v Imensko dolinico večjo vilo (sedanji sedež gozdne uprave) in je okrog nje zasadil lep park z eksotičnim drevjem.

Opekarna je bila manjša poljska opekarna in so v njej izdelovali veliko opeko starejšega tipa. Novi lastniki opekarne niso takoj opustili, saj so opeko rabili. Steklarno so gradili v lastni režiji, kot delovodjo so namestili Celjana Alojzija Črepinška. Nekako nadzorstvo nad gradnjo je imel inž. Miglič. Ko je bila steklarna že zgrajena, je opekarna še stala. Njena peč je bila tam, kjer je zdaj garaža.

Načrte za gradnjo so Abli napravili v Hrastniku s sodelovanjem steklarniškega inženirja Viljema Findeisena.

Novo zgrajena tovarna je imela več poslopij, ki so stala na levi strani Tržiškega potočka. Ob prehodu čez mostiček je tik ob potočku stala slikarnica s skladiščem za gotove izdelke. Njene fronte se je držala brusilnica. Ob jugozapadnem koncu brusilnice je bil nanjo pravokotno naslonjen ožji trakt, ki se je razširjal v glavni tovarniški objekt s pečjo. Ta objekt se je nadaljeval z ozkim hodnikom do poslopja, ki je vzdolž pobočja stalo nanj navpično in je imelo prostore za shranjevanje in pripravo surovin ter pisarno. Na to poslopje se je na jugozapadni strani naslanjala zgradba za generatorje. Tako je bilo na sredi tovarne nekoliko razčlenjeno dvorišče, ki ga je na severovzhodni strani v višini mostička — le deloma zapirala mizarska delavnica s strugarno. V ozadju delavnice je nekoliko poševno nanjo stala večja steklarniška stanovanjska hiša z dvosobnimi stanovanji. Severovzhodno od nje je podjetje nekoliko pozneje zgradilo manjšo stanovanjsko hišo in transformator.

Iz navedenega opisa je razvidno, da je steklarna zavzemala prostor okrog 7000 m². Na njem je stalo šest oddelkov, v katerih so opravljali vse faze steklarniškega dela — od priprave surovin do brušenja in slikanja.

To početno sliko nudi zunanjost steklarne kljub znatnim, predvsem notranjim izpremembam še danes.

Tovarna je bila pripravljena za obratovanje konec leta 1926. Izvršitev instalacijskih del je poleg lastnikov kot inspektor nadzoroval Engelbert Mecilovšek iz Zagorja.

Električno silo je tovarna dobivala iz lastne elektrarne v Straži. Leta 1928 so napeljali vanjo vodovod, toda dajal je samo pitno vodo. Steklarna je pa rabila tudi mnogo industrijske vode. Trošili so jo za ohlajevanje generatorjev ter pri oblikovanju posode v topilnici in brusilnici. Industrijsko vodo so dobivali deloma iz mimo tekočega Tržiškega potočka. Ker pa potočka niso zajezili, je bilo vode često premalo. Pomagali so si s tem, da so v Ločnici namestili črpalko in dvigali z njo vodo v rezervoar, ki so ga zgradili na pobočju nad steklarno.

Lastniki so navajali, da jih je steklarna stala 20 milijonov. Toliko denarja niso imeli na razpolago in so se zadolžili pri Prvi hrvatski štedionici, pri njej so najemali denar tudi pozneje. List o obremenitvah v zemljiški knjigi je poln vpisov. V skladišču je bil ob gotovih izdelkih napis: Last Prve hrvatske štedionice.

Dne 10. decembra 1926 (po spominu soudeleženca na dan Pašičeve smrti) so zgradili topilno peč in dne 10. januarja 1927 so spustili vanjo generatorski plin. Obratovanje se je začelo, mojstri iz Zagorja so bili na mestu.

Steklarna je kurila večinoma z lastnim premogom, kar je ugodno vplivalo na proizvodne stroške. Deloma ga je kopala v neposredni soseščini, a deloma ga je dobivala iz premogovnika v Klenovcu, ki je pripadal steklarni v Straži. Premog okrog sv. Križa so po malem kopali že izza leta 1853, seveda samo zdaj pa zdaj. Abli so si pridobili pravico kopanja premoga z odločbo ministra za šume in rude leta 1929. Njihova jamska polja so se pričenjala južno od cerkve Sv. Križa ter so preko doline segala v pobočje Rjavice.

Kopali so v resnici že prej. Vsa jamska dela je vodil trboveljski rojak Jakob Razpotnik. Iz početka so napravili rov in jaške, ki so ga pognali v zemljo pod pobočjem južno od Sv. Križa. Naleteli so na 80 cm debelo žilo rjavega premoga 4600 kalorij. Rov so usmerili proti vzhodu. Kasneje so ta jašek opustili in izkopali drugega v bregu tik nad generatorjem, tudi tu so iz jaška prodirali proti vzhodu. Pri rudniku je delalo 30 do 40 ljudi. Produkcija je krila potrebe tovarne in še za delavce je kaj ostalo. Rudnik je nehal delati leta 1943. Razpotnik je že poprej pripravil nov rudnik pri Klemenu v Malem Taboru. Tu so delali od 1943 do 1952, ko je rudnik zalila voda.

Za glavnega gospodarja celotnega Ablovega podjetja so šteli starejšega brata Viljema, toda za steklarno v Rogaški Slatini je skrbel mlajši brat Rihard, ki jo je redno obiskoval in so ga imeli za direktorja.

O Ablih njihovi nekdanji uslužbenci ne dajejo slabega izpričevala. V steklarstvu so bili veščaki. Viljem je mnogo potoval in si je ogledal vse pomembnejše steklarne na svetu. O Rihardu pravijo, da je dobro govoril srbohrvatski. Z vodilnimi uslužbenci Abli niso imeli posebne sreče, bili so skoraj sami Nemci in so ob usodni uri večinoma utekli pod Hitlerjevo zastavo.

Do leta 1928 je kot inspektor prihajal v tovarno Slovenec Engelbert Mecilovšek. Njegov sin Vojteh je bil njen prvi obratovodja. Dne 1. maja 1928 je prišel na njegovo mesto sudetski Nemec Oton Weisheit. Zaradi večje avtoritete so ga označevali kot direktorja. Bil je prvotno sam brusilec. Na mestu je ostal do poloma ob zaključku druge svetovne vojne. Ob Weisheitovem prihodu je Vojteh Mecilovšek postal vodja topilniškega oddelka. V veliki noči 1931 je odšel v Hrastnik in leta 1941 kot izseljenec v Paračin. Na njegovem mestu v Slatini srečamo zaporedoma Stanka Pusta, Karla Panceta, Viktorja Veršnaka in Henrika Hochlerja (Avstrijca iz Oberdorfa).

Prvi topilničar je bil Jožef Braj, drugi Ivan Pance, tretji Martin Karlin, četrti znova Pance.

Topilničar je nadziral vročino peči, in sicer kar na oko, in pazil je, da se je tekočina v vsakem loncu izčistila, v ta namen je z lesom, ki ga je porival v maso, povzročal, da je začela valoviti in delati mehurčke; ko je počil zadnji mehurček, je bila tekočina čista.

Vodja brusilnice je bil v prvi polovici tridesetih let Brežičan Evgen Del Cot, bivši major. Njegov naslednik bi bil moral postati Franc Slatinšek. Ker pa Slatinšku ni bilo po volji, da bi učil brusiti dekleta, so za vodjo brusilnice poklicali inozemca Grantorata, ki je pozneje odšel v Samobor in ob osvoboditvi na Češko.

Vodja slikarnice je bil od vsega početka ponemčeni Čeh Sušterček. Iz Zagorja so prišli steklarski mojstri: Engelbert Weinberger, Avgust in Urh Siter (brata trboveljskega delavskega vodje), Anton, Franc in Jožef Pok, Ignacij Matko in Franc Jugovar. Kot brusilci so prišli iz Zagorja: Franc Slatinšek, Vinko in Slavko Karat, Jakob, Jožef in Ignacij Drimel, Ivan Strašek, Drago Drejčnik, Kobilšek, Ivan Bervar in Jožef Skorjanc.

Razen teh še mnogi pomočniki topilniške stroke in modelar Franc Lipovšek.

Kmalu so začeli prihajati v steklarniško službo tudi domačini, s te strani Sotle Slovenci, z one Hrvati. Slovenci so se večinoma posvečali brusilstvu, Hrvati pa steklarstvu. Hrvate je gnalo v službo veliko uboštvo, vendar so se mnogi, ki so prišli delat, vrnili na kmete.

Prvi kurjači so bili iz Zagorja in Hrastnika. Za kurjenje parnega kotla je zakon zahteval kovinarsko stroko in izpit, za kurjenje generatorja pa ne.

Slikarji so prišli iz Zagorja in Hrastnika. Njim so se pozneje pridružila dekleta domačinke.

Ker je bila glavna uprava v Zagrebu, so imeli v Rogaški Slatini samo osebje za kontrolo in blagajno. Kontrolo so izvrševali vodje oddelkov, blagajniške posle je pa opravljala Valerija Vičič, roj. Grosar, Trboveljčanka.

V celoti je v tridesetih letih steklarna zaposlovala okrog 225 oseb. V steklarni je bilo 10 in v brusilnici 5 mojstrov. Vseh strokovnih delavcev z mojstri in pomočniki je bilo okrog 75. Srednjega kadra je bilo prav tako okrog 75 oseb, sestavljali so ga priučeni, ki jih je bilo zlasti mnogo v brusilnici. Enako število je bilo tudi pomožnih delavcev in delavk, ki so odnašali izdelke, jih rezali in robkovali na ognju, brisali in umivali, pomagali v brusilnici, pobirali črepinje, zavijali, nalagali in odpravljali pošiljke.

Naraščaja je bilo v steklarni dovolj na razpolago, saj je bilo ljudstvo siromašno na eni kakor na drugi strani Sotle. V resnici je steklarna znatno pripomogla, da se je izboljšala življenjska raven prebivalstva. Povečalo se je število odjemalcev kmečkih produktov, a marsikateri hiši je neposredni zaslužek v tovarni prinesel lažje življenje.

Steklarna je proizvajala okrog 3000 po obliki in kakovosti različnih steklenih predmetov. Za izdelavo so uporabljali 30 različnih snovi, posamezni izdelki so imeli različno število sestavin, največ 18. Kot glavni sestavni deli so prihajali v poštev kremenčev pesek, soda in apnenec. Njim so dodajali razne kemikalije. Kremenčev pesek so dobivali večinoma iz Nemčije, sodo, apnenec, pepeliko in Glauberjevo sol so imeli doma, druge kemikalije so v znatni meri uvažali.

Rabili so seveda tudi šamotni material v obliki gline in opeke, slamo, lesno volno, papir, barve itd.

Dnevno je steklarna proizvedla okrog 1 in pol tone različnih steklenih izdelkov, v pretežni večini so izdelovali posodo, kakor steklenice, vaze, čaše, valje, polbrušeno namizno posodo, fino brušene luksuzne

predmete, ki so jih od časa do časa popolnoma spreminjali in nadomeščali z novimi.

Do leta 1935 je steklarna prodajala svoje izdelke večinoma doma, potlej pa je začela delati za izvoz v evropske in izvenevropske države. Izkupiček za prodane izdelke je tik pred drugo vojno znašal okrog 10 milijonov din.

Med delavci, zlasti starimi, je bila krepka delavska zavednost. To zavest so prinesli iz Zagorja. Takoj so ustanovili strokovno podružnico Zveze kemičnih delavcev Jugoslavije. Prvi predsednik je bil Franc Jugovar, organizacija je vodila stavko leta 1928. Ta stavka je bila splošno steklarska in uspešna, prinesla je delavcem kolektivno pogodbo.

Takoj po preselitvi delavstva v Rogaško Slatino je nastala tam tudi komunistična partijska celica, v katero je bila vključena tudi mladina. Znane so zveze steklarskih mladincev s pokojnim Borisom Kidričem, ki je prihajal na očetov dom v bližini tovarne. Delavci so ustanovili tudi Svobodo.

Okupacija je prinesla zmedo in grozo v steklarno, ki je bila, odkar je bil v Zagrebu sedež Nezavisne države Hrvatske, upravno združena s Hrastnikom. Vodja steklarne Weisheit je ravnal nasilno, slovenščine sploh ni poznal. Nekaj steklarjev je odšlo v partizane, mnogo so jih odgnali v taborišča, kjer jih je večje število umrlo, mnogi so bili ustreljeni kot talci.

Ko so partizani v noči od 16. na 17. september 1944 napadli steklarno in uničili nekatere njene dele, je steklarna kot celota nehala delovati. V bližnji Straži so partizani uničili tudi elektrarno, steklarno v Rogaški Slatini je to samo deloma prizadelo, ker si je s pomočjo Hrastnika zgradila svojo elektrarno.

Spomenik v zdraviliškem parku nas spominja na tiste steklarje, ki so med okupacijo žrtvovali svoje življenje za svobodo.

Po osvoboditvi so bili steklarji, ki so se vračali z raznih strani in se zbirali okrog podjetja v težkem položaju. Vendar se je večina odločila, da z lastnimi silami steklarno obnove. Toda bilo ni premoga. Deputacija delavcev je šla v Ljubljano in ga je dobila. Dne 9. septembra 1945 je steklarna že začela delati. Toda v Ljubljani je še bila namera, da se ukine in združi s Hrastnikom. To je preprečil Boris Kidrič.

Steklarno so zdaj začeli označevati samo po Rogaški Slatini. Ko so leta 1953 v vhodu postavili doprsje Borisa Kidriča, so jo začeli imenovati po tem velikem sinu Rogaške Slatine, patriotu in borcu za delavske in človečanske pravice.

Potrebe so rasle, začasna obnova ni zadoščala, niti ne rekonstrukcija, treba je bilo graditi in dodajati tovarni na novo. Največjega pomena je bila zgraditev velike hale na zahodni strani (1950). Z njo v zvezi so zgradili novo topilno peč z dvanajstimi lonci (1950) in nekoliko pozneje obnovili staro, ki so jo od desetih zmanjšali na osem loncev, a so ji 1955 dodali še dva lonca. Tako se je steklarna od prvotnih dvanajstih povzpela na dvaindvajset loncev. S tem je svojo zmogljivost

povečala od letnih 280 na preko 600 ton, za 120 %. Obe peči imata lonce na obeh straneh. Hkrati s topilnima pečema so zgradili oziroma obnovili tudi toliko število hladilnih peči. Pri novi topilni peči so zgradili novo tempera peč, pri stari pa so jo zaradi pomanjkanja prostora porušili. Napravili so tudi 13 ogrevalnih bobnov, s katerimi med oblikovanjem po potrebi ponovno segrevajo vratove steklenic in vrčev.

Izrednega pomena za proizvodnjo so lonci. Ako so slabi, padajo njihovi delci v raztopljeno stekleno maso. Izprva so glino uvažali in jih izdelovali doma. Nato so jih začeli uvažati izdelane. Vzdržljivost se je od 42 dni povzpela na preko 80 dni.

Z novimi so nadomestili tudi stare pipe za pihanje stekla.

Oddelek za rezanje kap na izdelkih, ki pridejo iz topilnice, so opremili z novim rezalnim strojem, s katerim lahko brez zastoja opravijo delo.

Popolnoma na novo so opremili oddelek za grobo brušenje, zanj so v Zagrebu izdelali 57 strojev. Do 1956 so brusili s finim peskom. Ker so se pojavili primeri silikoze, so jeli iz Avstrije uvažati korundum v prahu, ki obolelost izključuje.

V zataljevalnem oddelku, kjer ostre robove s segrevanjem napravljajo gladke, so za stroje nabavili nove grelce, s katerimi so proces dela pospešili.

Prav tako so modernizirali in povečali fino brusilnico. Leta 1947 so obnovili tudi slikarnico, vezalnico pa so prilagodili novim zahtevam tujega trga.

Izredno važna je bila pridobitev novih skladiščnih prostorov pod novo halo in zgraditev novega upravnega poslopja.

Že pred vojno so mislili na zvezo z železnico po prometnem tiru, po vojni to ne bi imelo več smisla, ker si je tovarna nabavila zadostno število kamionov.

Veliko delavcev še stanuje zunaj, vendar so po vojni za njihovo nastanitev zgradili že večje število lepih stanovanj, nekateri uslužbenci so si pa tudi postavili svoje domove.

Za prvega direktorja so si delavci določili najbolj izkušenega v svojih vrstah, Franca Jugovarja. Ostal je na tem mestu, razen kratke dobe, ko je moral v bolnico, do 1. aprila 1947. Za njim je bil do 15. septembra 1948 direktor Jožef Siter. Odtlej do 1. januarja 1950 je bil na čelu tovarne Hinko Drnovšek. Dne 1. januarja 1950 je prevzel direktorske posle Alojzij Kostanjevec. Ko je šel Kostanjevec v jeseni 1957 za direktorja rudnika Krmelj, je prevzel upravo tovarne inž. Vojislav Djinovski, ki je bil dotlej na čelu tehničnemu obratovanju.

Leta 1950 je prišla tovarna pod vrhovno vodstvo delavskega kolektiva. Dne 13. septembra jo je prevzel izvoljeni delavski svet, ki je še istega dne iz svojih vrst izbral ožjo vodstveno skupino — upravni odbor. Prvemu delavskemu svetu je bil na čelu Beno Jugovar, prvemu upravnemu odboru pa Jožef Sovre. Istočasno z ustanovitvijo delavskega

sveta in upravnega odbora je prišla steklarna pod nadzorstvo OLO in njegovih organov.

Ker se je podjetje upravno osamosvojilo, je seveda moralo razširiti svoj upravni aparat.

Na čelu tehničnega vodstva je od začetka inž. Vojislav Djinovski. Še preden je postal direktor, je dobil kot pomočnika inž. Ladislava Tkavca. Od 1. aprila 1947 do leta 1953 je pripadal celokupnemu tehničnemu vodstvu kot višji obratovodja tudi Franc Jugovar.

Tehničnega značaja je delo slikarja Marjana Prešička, ki je pri steklarni izza leta 1930 in se udejstvuje tudi kot krajinar.

Študijsko je delo analitika Hinka Drimla, ki je pri steklarni že iz predvojne dobe.

V celoti so obrati ostali isti, kakor so bili pred vojno, četudi so razširjeni in materialno izpopolnjeni.

Vodja topilniškega obrata je bil do leta 1953 Karel Pance, tedaj je obrat prevzel Franc Jugovar.

Brusilniški obrat je do leta 1948 vodil Mirko Jerneje, za njim ga je prevzel Franc Firer.

Pomožni obrat (elektrarna, generatorja, delavnice) vodi vso dobo Avgust Mecilovšek.

Več let je imela steklarna svoj stavbni obrat, ki ga je vodil Jožef Kidrič, Borisov stric.

Število vseh v steklarni zaposlenih se je do leta 1956 povzpelo na preko 600 oseb. Fluktuacija je bila znatna, kajti dotlej je bilo v matični knjigi vpisanih 1513 oseb.

Izredno mnogo je steklarna v teh letih storila za splošno izobrazbo in strokovno izpopolnitev svojih uslužbencev. Izza leta 1950 je podjetje prirejalo tudi tečaje z izpiti. Podjetje skrbi tudi za izboljšanje delovnih pogojev. Danes ima svojega zdravnika, dr. Bogdana Fürsta.

Lastno izobraževalno delo delavcev je prav tako močno: Svoboda, Partizan, razni športi.

Za vzgojo steklarniškega naraščaja je izredno važna leta 1947 ustanovljena steklarska industrijska šola, edina v državi. Spočetka je v določenem pogledu steklarno obremenjevala, ker so se gojenci vadili v njej, odkar je pa šola dobila lastne delavnice, tega ni več. Gojenci šole se mnogo udejstvujejo tudi na kulturnem polju: v gimnastiki in pri športu, pri akademijah itd. Zlasti se je pomen šole dvignil, ko je leta 1951 prevzel vodstvo Simon Gorišek.

Surovin steklarna nima na mestu, vendar jih dobiva večinoma v lastni državi, samo to in ono uvaža (predvsem nekatere kemikalije).

Ves čas so v steklarni pazili na kvaliteto surovin. S tem so dvignili tudi kvaliteto izdelkov. Povzpeli so se tako visoko, da so kos kakršni koli konkurenci.

Steklarna izdeluje luksuzne izdelke in glede na trg neprestano nove tipe.

Celotno produkcijo so slatinski steklarji do leta 1936 dvignili na preko 500 ton. V razmerju z drugimi steklarnami je majhna, glede na število zaposlenih bi se nam lahko zdela premajhna, ako ne bi vedeli, da delajo ti steklarji na roko in da zahteva izdelava luksuznega blaga mnogostransko in skrbno, često že kar umetniško obdelavo.

Tovarna dela za domači trg in tujino, toda izvoz je vsa leta konstantno rasel in je že leta 1934 količina v tujino prodanega blaga presegla več kot polovico proizvodnje. Najvažnejši inozemski kupci: Združene države Amerike, Anglija, Ciper, Južna Amerika (kot celota).

Opomba: Prikaz te skice temelji na raznih virih — na matičnih knjigah in sicer zelo pomanjkljivo ohranjenem arhivskem gradivu iz Hrastnika in Rogaške Slatine (novejše gradivo je ohranjeno) in na pripovedovanju starih steklarjev in mojstrov, zlasti Franca Jugovarja, Franca Firerja, Avgusta Mecilovška in inž. Vojislava Djilovskega. Z Jugovarjem sva več popoldnevov prebila v njegovi delovni sobici. Še danes se moram čuditi njegovemu odličnemu in jasnemu spominu, treznemu in humanemu gledanju na ljudi in dogodke.

Ta skica je samo izvleček iz mnogo širšega spisa, ki sem ga sestavil zlasti z Jugovarjevo pomočjo. Segla sva tudi nazaj, posebno v zgodovino zagorske steklarne, ki sem se je tu samo dotaknil.

OKUPACIJA IN NARODNOOSVOBODILNA BORBA

Rogaška Slatina je bila zares slovenska, toda izza srede XIX. stoletja se je bilo v njej naselilo nekaj tujcev, ki so v odločilnem trenutku nastopili proti novi domovini, ki jim je dajala dober kruh. Njim se je pridružilo manjše število domačih renegatov in leta 1939 so ustanovili »Kulturbund«, ki je imel izdajalske cilje. Predsednik »Kulturbunda« inž. Herbert Miglitsch je v kritičnem trenutku zbežal na Hrvatsko, kjer se je skrival, dokler v Rogaško Slatino ni prispela Hitlerjeva vojska.

Že 8. aprila je prispela v Rogaško Slatino umikajoča se jugoslovanska okrožna komanda in se naselila v Slatinskem domu. Slatinski renegati in petokolonaši so obvestili o tem Nemce. Že naslednji dan so prileteli nad Slatino nemški bombniki in odvrgli več bomb, dve sta eksplodirali v bližini Slatinskega doma, ena pa pri hiši Regine Končeve. Komanda je odšla preko Sotle.

Na veliki petek 11. aprila 1941 so se pojavili v Rogaški Slatini prvi nemški avtomobili z oboroženci. Naslednji dan so slatinski »Nemci« prevzeli občino. Petokolonaši Ludovik Brezinšek, Herman Neckermann in Gustav Učesanek so sprejeli Herberta Miglitscha, ki se je vrnil iz Hrvatske in 14. aprila prevzel posle nemškega župana.

Dne 16. aprila 1941 so prispeli v Rogaško Slatino gestapovci in vojaki SA oddelka. Že prvo noč so začeli zapirati. Gestapovci in oboroženi domači izdajalci so vdirali v domove in aretirali može. Vodili so jih v občinski dom, kjer je bil Miglitsch v družbi izdajalcev in SA vojakov. Po kratkem zasliševanju so aretirance vodili v sobo II. nadstropja.

ki je bila kmalu nabito polna. Tu so se znašli: šolski upravitelj Rudolf Predan, učitelj Albin Podjavoršek, zdravnik dr. Jožef Munda, ravnatelj zdravilišča Ivan Gračner, uradnik Ivan Perger, brivec Ante Matanić in drugi. Drugi dan so jih odpeljali v sodne zapore v Šmarje pri Jelšah, kjer so že našli šmarske rodoljube. Dne 25. aprila so jih strpali v avtobus in odpeljali preko Sotle, kjer so jih odložili in jim s smrtno kaznijo zagrozili, ako bi se vrnili. Dobri ljudje so jim dali prenočišče in drugo jutro so se odpeljali proti Zagrebu. Tu so jim v prvi stiski pomagali prijatelji iz Rogaške Slatine: Viljem Bizjak in žena Olga, lastnik slatinskega foto-podjetja Tonka in rodbina Živec-Hauptman. Hrvati so jim tudi sicer šli na roko in našli so si službe.

Nekaj pozneje so prišli na vrsto drugi: svetokriški šolski upravitelj Miloš Verk z ženo Marto in otroci, svetokriški kaplan Čater, Marija Uhernik, gostilničarka v Rogaški Slatini in na Janini, in njena sestra Trobec, Albert Žurman, posestnik in gostilničar pri Starem mežnarju poleg cerkve Sv. Trojice, Žumer, posestnik in trgovec v Ratanski vasi, slatinski nameščenec Žurman z rodbino. V avgustu sta jim sledila še učitelj Franc Žurman in učiteljica Frančiška Žurman-Zabret.

Ko je 22. junija 1941 Hitler napadel Sovjetsko zvezo, so postali sumljivi tudi tisti, glede katerih so domnevali, da so pristaši komunističnih idej in prijatelji Sovjetske zveze. Takih je bilo največ v steklarni. A bili so tam tudi nacistični zaupniki: Gustav Učesanek, Edi in Hilda Denk ter pek Beygott.

Dan po napadu na Sovjetsko zvezo je bila skupina steklarjev v Drofenikovi gostilni v Takalcih. Razgovarjali so se. Slišal jih je ovaduh. Drugi dan so aretirali: Franca Jugovarja, Franca Lipovška, Engelberta Weinbegerja, Avgusta Kobilška in gostilničarja Drofenika. Prešli so pa Slavka Karata, ki ga ovaduh ni videl v obraz. Prijeli so še nekatere druge: Franca Poka, Ivana Bervarja, Jožefa Siterja, Bena Jugovarja, Simončičevo in njena sinova Slavka in Jelka. Rodbine so izselili deloma z očeti, deloma so jih poslali v Nemčijo, nekatere tudi v Oswiecim (Auschwitz). Izseljene so odložili v Garešnici in Križevcih na Hrvatskem. Večinoma so se javili pri svaku Ablovih (inž. Korbitzu), ki jih je sprejel na delo v Straži. Brata Simončiča sta vstopila v kalniški partizanski odred in sta pri Križevcih padla junaške smrti, Slavko leta 1943 in Jelko leta 1944. Oba so pokopali na pravoslavnem pokopališču, Slavka v Radelom selu in Jelka v Dugi Resi. Po osvoboditvi so njune ostanke pripeljali domov in jima na skupnem grobu postavili spomenik. Pred povratkom v domači kraj sta na Hrvatskem umrla Pok in Bervar, mnogo rodbinskih članov se iz taborišč ni vrnilo domov.

Na slatinski občini je gospodaril okrutni Miglitsch. Občina se je delila na osem celic, a celice na po 6 do 10 blokov. Vodje celic so bili domačini, taki, ki so vsaj za silo klatili nemški.

V Rogaški Slatini je bil tudi sedež štajerske domovinske zveze. Na čelu ji je bil Miglitsch kot vodja krajevne grupe. Zveza je dajala

ljudem legitimacije, najzanesljivejši so dobili rdeče, manj zanesljivi modre, a ostali bele. Ljudje z belimi legitimacijami so vsak dan trepetali. V okviru domovinske zveze so organizirali brambovce (vermane — wehrmannschaft). Med njimi je bilo precej prostovoljnih hlapcev, celo zločinskih, nekateri so se pa vdinjali iz strahu.

Vsak mesec so prihajali v Rogaško Slatino uradniki iz višjih položajev, okrožni načelnih Dorfmeister ali kdo drugi. Imeli so apele, ki so se jih ljudje morali udeleževati.

V Rogaški Slatini je bil tudi sedež okrajnega komisariata in obmejne straže, kajti na Sotli je bila meja proti Nezavisni državi Hrvatski.

Krvavi gestapo je imel svoj sedež v hotelu Triglav pod Janino. Tam so bili zapori z mučilnico. Žrtve so pokopavali kar po hosti.

V Slatino in k Sv. Križu so prišli nemški učitelji. Učili so otroke nemških pozdravov in pesmi, prirejali so z njimi nastope in jih navduševali za nemštvo. Jalovo delo. Sami so ugotavljali, da jih 99 % otrok ne razume. Po dveh letih jih je minevalo navdušenje. Učitelji so prirejali tudi jezikovne tečaje za odrasle. Z uspehi se niso mogli hvaliti.

Že v jeseni 1942 so poklicali k vojakom dva letnika. Leta 1943 so vpoklicali pet letnikov. Vinko Plavčak in Martin Gaberšek se nista odzvala in sta odšla k partizanom. Leta 1944 so pa pozvani trumoma odhajali k partizanom ali pa so se skrivali po domačih bunkerjih.

Sama podolžna vdolbina s Šmarjem—Slatino in Rogatcem ni bila pripravna za partizansko bojevanje: v vseh treh krajih je bilo polno okupatorjevih oddelkov, a često so skozi njo maršírali veliki oddelki vojske, ki so jih nastanjali v zdraviliškem domu.

Pač pa so zlasti v Slatini organizirali nabiranje podpor. Središče je bilo v steklarni. Učesanek je prišel organizaciji na sled. Enega izmed članov, nesrečnega slabiča, so Nemci pri Kostrivnici ujeli. Mučili so ga in pričel je izdajati. Navajal je celo take, ki s partizansko akcijo niso bili povezani. Vodili so ga iz kraja v kraj. V steklarni so prijeli 27 ljudi. Večinoma so jih postrelili kot talce, nekatere pa so poslali v taborišča. V celoti je padlo po krivdi slabotnega izdajalca 63 žrtev. A tudi njega samega so Nemci ustrelili, še pred drugimi.

Prvi partizani so se pojavili v kraju junija 1942. Steklar Janez Ivanuš jih je pripeljal s Kozjanskega. Prenočili so pri Škrabniku in so naslednji večer napadli Luizin dvor. Umaknili so se na Boč. Ker so jim Nemci sledili, so se morali umakniti na Kozjansko.

Med spopadi je nemški orožnik ustrelil partizana, ki so ga pokopali pri Sv. Trojici. Janeza Ivanušo so pozneje Nemci ujeli in so ga 3. avgusta 1942 ustrelili.

V Slatini sami in njeni neposredni okolici se partizanstvo tudi pozneje ni moglo prav razmahniti. Nekoliko bolj oddaljeni kraji, kot Gaberce, Škrabnik, Plat in Sv. Mohor, so pa bili kmalu (že l. 1943) domena partizanov. Ob belem dnevu so si še upale tja močnejše nemške čete, ponoči so pa bili partizani absolutni gospodarji. V Slatini sami so

imeli partizani po pisarnah dovolj zaupnikov, ki so jih pravočasno obveščali o okupatorjevih namerah in tako omogočali uspešne akcije in pravočasne umike. Glavna partizanska oporišča niso bila na jugu, v Rudnici, ampak na severu, na gozdnatem Boču, na Pleševici, na Ložni in okrog sv. Florjana, od tam so prihajale največje akcije.

Rogaško Slatino so napadli partizanski oddelki večkrat, glavni cilj jim je bila občina. Spomladi 1944 so prišli iz Cerovca in mimo nalivalnice prodrli do spodnjega dela zdraviliške naselbine. Tu so bili odbiti, kajti Nemci so dobili pomoč iz Rogatca in Pregrade.

Kmalu nato so začeli partizani udarjati na Slatino iz Kostrivnice. Nemci so občinsko hišo spremenili v trdnjavo (Učesanek je avgusta 1944 pobegnil na Tirolsko, Miglitscha so na vseh njegovih potih spremljali oboroženci).

Dne 7. julija 1944 je XIII. brigada napadla jutranji vlak pri Podplatu, razorožila vse Nemce, napolnila vagone s slamo, naročila strojevodji, naj požene vlak proti Šmarju in skoči dol.

Ponoči od 16. na 17. september 1944 je XV. Šercerjeva brigada, ki je prišla z Boča, napadla steklarno, vdrla skozi glavni vhod in zažgala na pobočju naslonjeni trakt, kjer so bila skladišča. Razen tega sta zgoreli tudi dve manjši skladiščni poslopji, ki sta bili zadaj. Gorelo je ob 11. uri zvečer. Ogenj se je ustavil pri generatorju, vendar so morali peč ugasniti.

Naslednje jutro, 17. septembra, je Šercerjeva brigada napadla jutranji vlak in ujela 6 Nemcev, med njimi zloglasnega Karla Zellnerja. Njega in štiri druge so ustrelili na Ravnocerju, šesti je pa pobegnil.

V Rogaški Slatini so kljub obilici Nemcev na široko zasnovali akcijo za zbiranje živil za partizansko bolnico na Boču. Živila so oddajali v Klemenškovi brivnici, pri Arsičevi v Tekačevem in pri Koražiji v Tržišču. Antonu Klemenšku so prišli na sled, toda ko so ga zasliševali, je skočil iz III. nadstropja občinskega doma.

Med prvimi, ki so iz slatinske okolice odšli v partizane, je bil Janko Sekirnik, sin kmeta Jožefa Sekirnika od Sv. Katarine, izučen dimnikarski pomočnik. Bil je večkrat ranjen, postal je poveljnik Šlandrove brigade in vojnih sil na Pohorju. Po osvoboditvi Beograda je odšel v Moskvo v generalštabno šolo in je sedaj naš višji oficir.

Nemci so se skušali maščevati. V septembru 1944 so na Miglitschevo pobudo zažgali Tadinovo partizansko hišo v Zagaju, a v novembru je zagorelo več domov: Mlakarjev in Černošev v Cerovcu in Krumpakov v Tekačevem. Smrt krvoločnega Zellnerja je Miglitsch skušal maščevati s smrtjo 40 partizanov, toda te svoje namere ni mogel izvesti.

Nemci so se na vsak način hoteli utrditi v Rogaški Slatini. V februarju 1945 so ustanovili v kraju policijsko bolnico, ki so jo namestili v bivšem hotelu »Jugokralj«. Njen upravnik je bil že navedeni nadporočnik Karel Zellner, sila zagrizen in zločinski hitlerjanec in odločen Miglitschev pomočnik.

Težave je delala Nemcem meja ob Sotli. Čeprav je bila zastražena, so vendar vsako noč uhajale preko Sotle stotine črnoborzijancev, beguncev in upornikov. V obmejni straži je bilo mnogo vojakov, ki niso bili hitlerjanci in so se dali preprositi ali podkupiti. Zato so že sredi vojne nemške oblasti odredile, da se zapre meja proti Hrvatski z žičnimi ovirami in minami. Od Brežic do Maclja so ob Sotli napravili štiri vrste dva metra visokih žičnih ovir, ki so potekale v cikcaku, med njim so položili vse polno min. Kljub temu so ljudje našli mesta, kjer so hodili preko ovir, čeprav je bilo mnogo žrtev. Pokov dečko iz Straže je ob ovirah Nemcem podkuril. Ne meneč se za nevarnost je povezal kakih 30 min in jih nato z enega mesta zažgal. Nemci v Rogatcu so se silno prestrašili, nastalo je divje streljanje na vsem odseku od Rogatca do Seče.

Medtem je za Nemce nastala nova nevarnost. Sovjetska vojska jih je stalno in neprekinjeno potiskala proti zapadu. Bila je zares naivna vera, da jih bo mogoče ob Sotli ustaviti. Nemci so se odločili, da se tu še bolj utrde. Septembra 1944 so se začeli pripravljati, a v oktobru so začeli delati. Ljudi so prisilno mobilizirali in jih gonili z vseh strani, zlasti iz Celja in okolice in iz Savinjske doline. Bilo jih je na tisoče. Med njimi so bile tudi kazenske stotnije. Vozniki so prišli celo iz Bavarske. Okrog 1200 policistov je strahovalo množico. Ljudje so bili nastanjeni v vseh prostorih zdraviliškega doma in tudi drugod, tako v šoli pri Sv. Križu. Vsako jutro je bil apel z grožnjami. Med mobiliziranci so bili tudi godbeniki iz celjske tovarne emajlirane posode, ki so morali med pohodom na delo igrati. Vse hribe in doline okrog Rogaške Slatine so prepredli z gostim sistemom strelskih jarkov, med njimi so zgradili podzemeljske bunkerje, globoke do šest metrov, narejene iz neobdelanih debelih hlodov in pokrite s trojnimi stropi. Vzdolž jarkov so napravili visoke nasipe in na prehodnih mostovih protitankovske ovire. Z ljudmi so ravnali silno kruto, nepopisne so bile njihove muke, tiste, ki so se upali upreti, so ponoči vodili v gozdove in jih pobijali.

Vse te utrdbe so bile zaman. Ko je prišla ura, se je Hilterjeva moč sesula v nič.

V zvezi z delom pri utrjevanju so Nemci v Rogaški Slatini ustanovili taborišče za gradnjo utrdb, ki se je imenovalo »kazensko taborišče za gradnjo utrdb na spodnještajerskem odseku«. Izprva je bilo res namenjeno za ljudi, ki se pozivu okupatorskih oblasti na delo niso odzvali ali pa so se pri delu izkazali kot nezanesljive. Izza začetka 1945 so pa pošiljali v to taborišče politične pripornike celjskega gestapa, zlasti ujete partizane in aktiviste OF.

Taborišče je bilo izprva v Matanovičevi hiši (med Sv. Križem in Rogaško Slatino), kasneje pa v slatinski osnovni šoli. Taborišče so obdajale žične ovire, široke 4 do 6 metrov. Nadzorstvo nad taboriščem je imel celjski okrožni vodja. Neposredni vodja je pa bil Kurt Kornberger iz Aflenza. On in njegovi pomočniki so bili pripadniki SA čet. Na žalost sta se jim udinjala tudi dva domačina.

Ti zločinci so osebno brez preiskave in brez vsakega razloga streljali pripornike. Prirejali so nanje lov in so jih streljali z izgovorom, da so hoteli pobegniti. V spisek pripornikov so kratkomalo zapisali, da je ustreljeni hotel pobegniti.

Neizpodbitno je dokazano, da so Kornberger in njegovi pajdaši brez preiskav in brez vsake sodbe ustrelili naslednje ljudi: Antona Halerja, posestniškega sina iz Zibike, I. Klemenčiča, rojaka iz ptujskega okraja, Ano Torfantovo, rojakinjo iz Hrastnika, Antona Komeričkega, ki je bil doma nekje na hrvatski meji, Karla Špolarja in ruskega državljana Aleksandra Kuksa. Razen navedenih je bilo v mesecu februarju, marcu in aprilu 1943 ustreljenih na navedeni način še najmanj 12 pripornikov.

Nesrečneže, ki jih je bilo v taborišču (v šolskem poslopju) povprečno dnevno 300 do 400, so stalno mučili; za vsak najmanjši prekršek so jih pretepali ali jih kaznovali s tem, da so morali po več dni ostati v tako imenovanem bunkerju, ki je bil urejen v kletnih prostorih (nasproti kletnemu stopnišču).

V bunkerju so bila ilovnata tla, ki so jih stalno polivali z vodo, da so se omehčala in so pripomiki stali preko gležnjev v mlaki. V bunkerju ni bilo nobenega ležišča, niti stola, tako da so bili nesrečneži primorani sedeti in ležati na mokrih tleh. Da pa je bilo bivanje v bunkerju še težje, so trosili zločinci po tleh apneni prah in ga polivali z vodo, da je začelo vreti in so se razvijali plini.

Pripornike so mučili tudi tako, da so jih v pralnici privezali za mizo, jim pokrivali glave z odejami, nakar jih je eden zločincev pretepal s palico ali bikovko. Tepli so jih navadno tako dolgo, da so bili popolnoma lisasti po vsem životu. Hrana v taborišču je bila sila slaba, neužitna in nezadostna.

Leta 1943 so zavezniški avioni Slatino prvikrat bombardirali, drugi napad pa so izvršili v februarju 1945. Tedaj so bombe porušile vilo Marijo poleg postaje ter poškodovale gostilno na Janini, Rojkovo vilo in Bizjakov bazen. Na Janini je ubilo kmeta Šrimfa.

Četudi so si Nemci iz vsakega navideznega uspeha delali utvare in se zanašali na pričakovano novo orožje, jim je vendar že aprila 1945 zagorelo pod nogami. Dne 6. maja 1945 so zapustili taborišče v slatinski šoli, dne 7. maja sta pobegnili nemška žandarmerija in policija, z njima so zapustili Slatino Miglitsch, Högler (šolski upravitelj), Neckermann, Kolf (direktor zdravilišča) in nekateri udinjaški hlapci.

Tudi steklarno je zapustilo nekaj ljudi. Upravnika Weisheita so partizani prijeli na Ponikvi, vendar so ga pustili dalje.

Za odhajajočimi Nemci so odhajali Čerkezi in ustaši. Bili so težki dnevi. Ustaši so ljudi strahovali in tudi streljali. Zlasti v Kostrivnici so pobili mnogo mladeničev. Za ustrelitev je bilo dovolj, da so našli v hiši municijo. Na pohodu so se ustaši ustavili v steklarni in v vasi. Dne 9. maja (na Križevo) je ob 11. uri skupina partizanov od Ajneka

pod Janino (v ozadju tržiške cerkve) izstrelili na Tržišče salvo. Med ustaši je nastal prepir, ker niso vedeli, kaj naj store. Vendar so pustili sredi vasi top in odšli. Okrog dveh popoldne je preko Broda in Rogatca prispela v Tržišče in Rogaško Slatino XVI. udarna krajiška divizija in je krenila za ustaši. Glavni oddelek je korakal po dolini, krilna zaščita se je pa napotila preko Velikih Roden. Ustaši so zasedli sleme v Tekačevem in razvila se je huda borba, ki je na obeh straneh zahtevala precej žrtev. Nekaj ranjenih partizanov so prepeljali v bivšo okupatorjevo bolnico v Rogaški Slatini (v kopališču Styria).

Najtrdovratneje so se ustaši držali pri cerkvici sv. Benedikta nad Podplatom, tu so se umaknili šele po dveh dneh.

Opomba: Skica o okupaciji in narodno-osvobodilni borbi je sestavljena po opisu v slatinski in svetokriški šoli (prvega je sestavil upravitelj Rudolf Predan, a drugega upravitelj Verk) in po spominih živih prič, zlasti Martina Karlina.

VELENJSKO INDUSTRIJSKO ŽARIŠČE IN NJEGOV RAZMAH

(Izvleček iz daljše razprave)

Zlata Zupančič

PREBIVALSTVO

Rast števila prebivalstva v Šaleški dolini v posameznih obdobjih

Najboljši dokaz za to, kako industrijski razvoj že od vsega začetka spremljajo antropogeografske spremembe, je razvoj prebivalstva, spremembe v načinu življenja in pa seveda videz naselij.

Vpliv industrije ni povsod enako močan in osemurni delavnik ter mesečna plača ne privabita iz vseh naselij enakega števila delavcev. V bolj oddaljenih krajih bo vpliv bolj šibek kot v bližnjih. Od tam, kjer so po prirodi dane možnosti za obdelovanje zemlje in ni prišlo do prenaseljenosti — to je razumljivo — je manj ljudi sililo v mesta. Vendar lahko že sedaj rečem, da so prodrli vplivi industrializacije, čeprav že v zelo zmanjšanem obsegu in spremenjeni obliki tudi v najbolj oddaljene hribovske vasi Šaleške doline. V vsej dolini je prebivalstvo naraslo. Gibanje v posameznih naseljih je zelo neenakomerno in če je prebivalstvo povprečno naraslo, imajo glavno zaslugo pri tem velike dolinske vasi, medtem ko bolj oddaljena hribovska naselja ne beležijo povečanja števila prebivalstva. Nekako na sredini, po razvoju prebivalstva in tudi po geografski legi, so vasi na bližnjem obrobju, kjer se je število prebivalstva gibalo v glavnem v pozitivni smeri, ali pa pri nekaterih bolj odmaknjenih krajih stagniralo. Naselja sem glede na ta dva faktorja razdelila v štiri cone. Prva cona bi obsegala vse one osrednje dolinske vasi, kjer je prebivalstvo vse od leta 1869 dalje raslo, v drugi coni bomo srečali naselja bližnjega obrobja, v tretji že bolj odročne predele, medtem ko sem v četrto cono štela najbolj oddaljena (hribovska) naselja. Cone si torej slede od znotraj navzven. Seveda pa se pri tej razvrstitvi pojavljajo tudi anomalije. Najmočnejša je v uvrstitvi naselja Raven v tretjo cono, čeprav bi po številu prebivalstva v l. 1869 prekosilo Velenje. Vendar pa je tu uvrstitev glede na njen razvoj povsem utemeljena. V prvo cono prištevamo vsa tista osrednja dolinska naselja, kjer se je prebivalstvo v primerjavi z letom 1869 vsaj enkrat pomnožilo. Sem prištevamo oba urbanska centra Šaleške doline Šoštanj in Velenje, dalje Staro vas, ki je danes sestavni del Velenja, in Pesje. Velenje se je v primerjavi z letom 1869, ko je štelo 266 prebivalcev, od tega 51,2 % moških in 48,8 % žena, povečalo za 525 % do leta 1953, medtem ko se je do leta 1959 (skupaj s Staro vasjo) 15-krat povečalo. Stara vas sama se je do leta 1953 povečala za 400 %, od leta 1869 do 1959 pa primerjava ni možna. V Pesjem se je prebivalstvo

povečalo za 631 %. Močno povečanje zasledimo zlasti v dobi 1933—1939. Na zapadu je Šoštanj, kjer je prebivalstvo prav tako naraslo od leta 1869 do 1939 za 333 %. Vendar iz nekoliko drugačnih razlogov. Šoštanj je star, bolj upravni kot industrijski center, in tu je prebivalstvo skoraj normalno naraščalo. S tem ne nameravam zanemariti vloge usnjarske industrije in obrtne dejavnosti, vendar je njen vpliv na okolico in na razvoj samega mesta manjši kot pa pri Velenju vpliv rudnika. V zvezi s Šoštanjem bi omenila Družmirje, še danes na prvi pogled močno agrarno obcestno naselje. Prebivalstvo se je v primerjavi z letom 1869 povečalo za 119 %. Skorno je zanimiv tip naselja z ugodnimi prirodnimi pogoji. Tu je prišlo do zgostitve prebivalstva tiste vrste, ki jo imenujemo polproletariat, ti kmetje — delavci so hodili na delo v usnjarno in skoraj v enaki meri na rudnik. Nekako na sredi med obema centroma Velenjem in Šoštanjem leže Gaberke in Preloge, zadnje so v bližini novega rudarskega jaška. Prebivalstvo se je tod od leta 1869 do 1933 povečalo za 111 %, do leta 1939 pa le za 34 %. Ta padec si lahko nekoliko razlagamo z odseljevanjem rudarjev v Velenje. Ker pa nam podatki o tem ne kažejo tako visokega števila, menim, da gre verjetno za statistično pomoto. V Gaberkah je število prebivalstva v razdobju 1869—1933 naraslo za 132 %, v razdobju 1869—1939 pa za 130 %.

V drugi coni so tista naselja, kjer se je število prebivalstva povečalo za 30 do 100 %. Ta cona obsega naselja na bližnjem obrobju. Če so prometne razmere ugodne, se razširi še precej daleč v tretjo cono. Nekatere vasi stoje tik ob ravnini, kot n. pr. Šalek, kjer je prebivalstvo naraslo za 79 % do leta 1933 in za 102 % do leta 1939, tako da bi ga skorajda še lahko šteli v prvo cono, posebno še sedaj, ko se Velenje bolj širi prav v tej smeri. Šalek bo tako verjetno kaj kmalu postal njegov sestavni del, podobno kot Stara vas. Tudi v Škalah bi bila lahko stvar podobna, saj leže le malo nad rudnikom. Toda to je že področje premogovnega sloja, s katerega se bodo morale vasi sčasoma umakniti in zato se v tej smeri sploh ne gradi več. Počasno nazadovanje števila prebivalstva je tako skoraj povsem razumljivo, naselje Škale se namreč ugreza. Od 1869 do 1933 se je prebivalstvo povečalo za 63 %, od 1869 do 1939 pa le za 59 %. Ostala naselja te cone so vsa na obrobju doline. To so Kavče, kjer je v prvem razdobju naraslo prebivalstvo za 40 %, v drugem pa za 75 %; Hrastovec v prvem razdobju 60 %, v drugem pa 102 %; Paka v prvem 100 %, v drugem pa 102 %; Konovo od 1869 do 1933 67 %, od 1869 pa do 1939 91 %. Sem spada nadalje še Podkraj, kjer se je prebivalstvo do 1933 povečalo za 77 %, do 1939 pa za 93 %, in Topolšica, kjer je prebivalstvo v primerjavi z ostalimi naselji te skupine najbolj naraslo. To je pa skoraj povsem v skladu z značajem tega naselja. Topolšica je namreč zdravilišče in kopališče s termalno vodo. Tu zelo težko ločimo, v koliki meri je na povečanje prebivalstva vplivalo Velenje in koliko Šoštanj ter kaj je v sami Topolšici dalo povod za tako močno povečanje prebivalstva. Tudi se ne da reči, kateri od omenjenih faktorjev je bil močnejši, vemo le, da so učinkovali vsi trije. V naslednjih na-

seljih se je v nasprotju s prej naštetimi bolj uveljavil vpliv bližnjega Šoštanja. Tako se je Lokovica povečala do leta 1953 za 64 %, do 1959 pa za 69 %. V Št. Florjanu se je prebivalstvo od 1869 do 1953 povečalo za 60 %, od 1869 do 1959 pa za 61 % in v Ravnah v prvem razdobju za 32 %, v drugem pa za 38 %. Vendar tudi vpliv rudarstva v teh naseljih ne smemo povsem zanemariti. To nam brani že število rudarjev, ki je tudi v teh naseljih še znatno.

V tretji coni srečamo vsa ona naselja, ki so že nekoliko bolj odmaknjena od obeh urbanističnih žarišč, vendar zopet ne toliko, da bi jih njuni vplivi sploh ne dosegli. Ne, to se kaže že iz samega naraščanja prebivalstva, kajti čeprav stagnacija ni osamljen pojav, stalnega upadanja kot pri nekaterih naseljih četrte cone vendar ne zasledimo. V glavnem se je prebivalstvo povečalo od 0 do 30 %. V tej coni srečamo naslednja naselja: Lipje, kjer se je prebivalstvo povečalo od 1869 do 1953 za 8 %. Ložnica, prav tako samo za dobo od 1869 do 1953, takrat je naraslo prebivalstvo za 10 %. V Arnačah je v prvem razdobju naraslo za 29 %, v drugem pa za 43 %. V Plešivcu pa v prvem razdobju za 15 % in prav toliko tudi v drugem. Prav močan porast zasledimo pri Skalskih Cirkovcah (in si ga ne znam prav razlagati). V obdobju 1869—1953 je prebivalstvo naraslo za 11 %, od 1869 do 1959 pa za 105 %. V to skupino spadata še Silova, kjer je naraslo prebivalstvo v prvem obdobju za 24 %, v drugem pa za 38 %. Ta naselja so vsa v velenjskem vplivnem območju; pri Šoštanju te vrste naselij ne zasledimo. S tem ne mislim reči, da jih ni, gotovo so, vendar na savinjski strani, ki pa nas v tem primeru ne zanima več. Iz tega v prometnem pogledu bolj težko dostopnega področja preidemo v četrto cono.

Tu pri večini naselij opažamo nazadovanje števila prebivalstva, če pa temu ni tako, je naselje ali bližje važnejše poti ali pa ima nekaj več rodovitne zemlje. Te vrste naselje je Št. Janž, kjer je prebivalstvo vedno nekoliko nihalo med pozitivno in negativno stranjo. V razdobju 1869—1953 je padlo za 2 %, v naslednjem obdobju pa je za 1 % naraslo. V vzhodnem delu doline je tipično naselje te zone Paški Kozjak. Tu prebivalstvo počasi, a vztrajno pada. V prvem razdobju se je število ljudi zmanjšalo za 28 %, v drugem pa za 35 %. V šoštanjskem območju sta naselji te vrste Bele vode, kjer je prebivalstvo v razdobju 1869—1953 padlo za 16 % v razdobju 1869—1959 pa za 10 %, in Zavodnje, kjer je število ljudi v prvem razdobju padlo za 6 %, v drugem pa za 12 %. Sem spada tudi Šentvid, kjer število ljudi že nekaj obdobij pada. Tako se je absolutno število od 1869—1959 zmanjšalo od 173 na 86 ljudi, ali v odstotkih izraženo za 47 %. Pri tem pa naj poudarim še dejstvo, da so vsi našteti kraji med NOB v Saleški dolini najbolj trpeli; kot primer naj navedem Šentvid, kjer je bilo porušenih med vojno 72 % vseh hiš, ali od 28 jih je ostalo po vojni le še 7. Precej absolutno nam pove primerjava med posameznimi obdobji, v katerih so bila štetja. Tako namreč lažje spoznamo vse tiste faktorje, ki so vplivali na celoten razvoj prebivalstva. Naselja bom obravnavala po istem vrstnem redu, razdeljena v štiri cone.

1869—1880

Oglejmo si v prvi coni najprej Velenje. Ugotovitev, da se je med obdobji povečalo le enkrat za več kot 50 %, nas na prvi pogled nekoliko preseneti, vendar pa se je tudi brez tako močnih skokov število prebivalstva v Velenju povzpelo do tako visokega števila, ki ga beleži danes. V tem prvem razdobju se je povečalo le za 36 %, kar pa je najvišji odstotek v tej skupini, najmanj pa je naraslo Pesje, za 1 %. Pri ostalih naseljih se je število povečalo za 9 do 15 %. Poleg Velenja sta močneje narasla še Družmirje (15 %) in Gaberke (16 %). Močan je porast števila prebivalstva v Skornem in to za 34 %. Porast je nedvomno v zvezi z rudarsko dejavnostjo v Puharjih, ki je prav v tej dobi dosegla svoj višek in pričela nato prav tako naglo upadati. Ob vhodu v sotesko Pake, pod izlivom Toplice in Šentflorjanskega potoka so namreč kopali svinec in cink različni zasebniki. Nekaj časa je delo dobro napredovalo, dokler teh nahajališč ni kupila država in se z utemeljitvijo, da se delo ne izplača, nehala zanimati zanje. Zato je tudi razumljiv padec števila prebivalstva v naslednjem obdobju.

V drugi coni so se v tem razdobju najbolj povečale Škale in to za 23 %. V Paki in Podkraju je število prebivalstva v primerjavi z letom 1869 naraslo za 17 %, sledi Šalek s 16 %, nato Šilova s 13 % večjim številom prebivalstva kot leta 1869. V Bevčah se je število povečalo za 4 %, v Št. Florjanu za 3 %, medtem ko je v Ravnah padlo za 2 %, vendar to ni osamljen primer pri tem naselju, v naslednjih obdobjih bomo srečali še dva.

V tretji skupini so se najbolje razvile Šmarske Cirkovce, kjer je naraslo število prebivalstva za 20 %, v Škalskih Cirkovcah pa se je povečalo za 12 %, v Podgorju za 10 %, v Lipju ter Plešivcu za 6 %, v Arnačah in Ložnici pa za 2 %. V vseh naseljih je prebivalstvo naraslo in to ne glede na bližino Velenja, saj so Šmarske in Škalske Cirkovce precej bolj oddaljene od njega kot pa Podgorje ali Podkraj. Vendar pa se število le ni toliko povečalo, da bi videli v tem kaj nenormalnega — kakšno močnejše priseljevanje prebivalstva.

V Paškem Kozjaku je v tem razdobju padlo število prebivalstva za 41 %, a ker je v naslednjem obdobju, to je v letu 1880 do leta 1890 spet naraslo za 73 %, gre verjetno za kakšno pomoto pri obsegu vasi in pri štetju samem. Skoki so namreč nekoliko premočni. Pri ostalih naseljih v tej skupini je takole: Le v Št. Janžu je prebivalstvo naraslo, medtem ko je v Belih vodah ostalo pri istem, v Zavodnjem pa je padlo za 9 % in v Šentvidu za 10 %.

1880—1890

Zanimivo je, da je v tem razdobju zelo močno in najmočnejše od vseh naselij razen Kozjaka v Šaleški dolini naraslo Pesje. Povečanje števila prebivalstva v tem obdobju si že lahko razlagamo z rudarstvom. Lastnik rudnika Lapp je bil podjeten in po njegovem posre-

dovanju so zgradili savinjsko železnico. Bolj kot prešnji lastniki se je zanimal za rudnik. Tako se je pravzaprav šele takrat začelo pravo delo v jami, kjer so bili nevzdržni pogoji. Čeprav je bil zaslužek pri rudniku zelo majhen, so ljudje vendarle hodili v jamo, treba je bilo jesti in če so žene opravljale delo na polju, možje pa garali v jami, so živeli nekoliko bolje kot od same kmetije. Takrat je tudi prišlo nekaj novih delavcev v Pesje, seveda pa tudi nadzorno osebje in uprava »Premogovnika Šaleške doline«, kot so takrat imenovali velenjski rudnik. Lapp je tudi odkupil nekaj domačij, predvsem v k. o. Škale, pa tudi v k. o. Št. Bricu, Paki in Velenju. Najmočnejša dejavnost je bila na področju med Pesjem in Škalami, kjer se je začela počasi spreminjati tudi zunanja oblika pokrajine. Pa povrnimo se k naseljem. Padec števila prebivalstva v Skornem (3 %) sem že nakazala. To je edini primer pri tem naselju, da je število prebivalstva padlo in obenem edino naselje v tej skupini z negativnim odstotkom. Velenje je naraslo za 21 %, Stara vas za 20, ostala tri pa za 13 do 23 %.

V drugi skupini je najmočneje narasel Hrastovec in to za 22 %. Zasluge pri tem je imel spet Lapp, ki je v tem obdobju posvetil precej pozornosti novemu jašku pri Hrastovcu, kamor se je doselilo tudi nekaj rudosledov. Tako se je prebivalstvo poleg prirodnega prirastka povečalo še za število prišlekov — rudarjev. V Šaleku je padlo prebivalstvo za 6 %. Še močnejši padec zasledimo pri Kavčah — 9 %, v ostalih naseljih se je prebivalstvo povečalo od 0 do 20 %.

V tretji skupini so se spet najbolj povečale Škalske in Šmarske Cirkovce in to za 18 %. Sledi Podgorje 14 %, Plešivec 10 %, ostala naselja pa so se povečala od 2 do 6 %, razen Lipja, kjer je prebivalstvo padlo za 12 %. Ker pa se je v naslednjem obdobju za toliko povečalo, menim, da gre verjetno za manjšo napako, ker prav nobenega vzroka nisem mogla odkriti za tolikšno kolebanje prebivalstva v naselju, ki je štelo takrat 200 ljudi.

V četrti skupini je zelo močno narasel Kozjak — 73 %, za kar sem že prej nakazala, da gre verjetno za pomoto. Ostala naselja so se povečala za 2 do 12 %, razen Belih vod, kjer je prebivalstvo padlo za 7 %.

1890—1900

Za to obdobje beležijo naselja prve skupine zmeren porast števila prebivalcev. Izjema je Pesje, kjer se je število povečalo zopet za več kot 50 % (56 %). Edino v Prelogah je odstotek negativen, čeprav zelo majhen (1 %), kar je absolutno izraženo 1 človek manj kot prejšnje leto. Pri Skornem je število ljudi spet naraslo, vendar to najbrž nima zveze z nekdanjim rudarstvom, ampak je to verjetno že posledica usnjarne, ki je posebno močno vplivala na ta zapadni del doline. Velenje je v tem razdobju naraslo za 19 %, Stara vas pa za 13 %. V drugi skupini opazimo, da je število prebivalstva v primerjavi s prejšnjim letom kar v treh naseljih upadlo in to najbolj v Konovem za 10 %. Najbolj pa je naraslo prebivalstvo v Škalah in to 22 %, kar je v tesni zvezi z razvojem rudarstva. Tam je namreč stanovalo nekaj kovačev in paznikov v odkup-

ljenih kmetijah ali pa v barakah, ki jih je dal postaviti Lapp. Poseben primer v tej skupini je Paka, kjer je naraslo prebivalstvo za 31 %, kar je posledica gradnje železniškega predora pri Hudi luknji. Delo je zahtevalo večje število kvalificirane delovne sile, ki je v bližini ni bilo. Zato so najeli delavce drugod. Močnejši porast opazimo tudi pri Ravnah (17 %), sicer pa se je povečalo prebivalstvo povprečno za 3 do 9 %. V tretji skupini vidimo pri vseh naseljih porast števila prebivalstva, le pri Šmarskih Cirkovcah je število ostalo isto kot v prejšnjem razdobju. Najmočneje je naraslo v Lipjem, vzrok za to sem že navedla, v ostalih naseljih pa se je povečalo povprečno za 1 do 10 %. V četrti skupini prav tako ne opazimo nazadovanja, v Kozjem se je število prebivalstva povečalo za 7 %, pri ostalih pa za 1 do 6 %.

1900—1910

V tem razdobju prav tako ne zasledimo močnejšega porasta pri Velenju, saj je težišče rudarstva bilo še vedno v Pesjem in v Škalah. Pesje v tem razdobju zopet beleži najmočnejši porast, prebivalstvo se je namreč povečalo za 18 %, sledi Stara vas (13 %) in Gaberke (10 %). V Prelogah je število prebivalstva ponovno padlo in to za 13 %. Če je tudi ta padec povezan na kakršenkoli način z rudarstvom, mi ni znano. V Skornem se število ljudi ni spremenilo. Za to obdobje lahko zaključimo, da se je v primerjavi s prejšnjim številom prebivalstva precej manj povečalo kot takrat. V drugi skupini je situacija podobna kot v prejšnjem obdobju. V treh naseljih je število padlo in to v Ravnah in Paki (3 %), v Šaleku pa za 10 %. V ostalih naseljih se je povečalo za 2 do 11 %. V tretjem področju nas preseneča, da je število prebivalstva padlo kar v petih naseljih, in sicer najbolj pri Šmarskih Cirkovcah — za 13 %. To se je v naslednjih obdobjih pri tem naselju še nekajkrat ponovilo. Najbolj se je povečalo pri Škalskih Cirkovcah in to kar za 23 %. Zanimivo je, da gre ta visoki odstotek na račun moških, ki jih je bilo leta 1910 kar 65,7 %, žensk pa le 34,3 %, medtem ko je bilo leto 1900, 47,7 % mož in 52,3 % žen. V četrtem predelu je pri Kozjaku število prebivalstva ostalo isto, v Št. Janžu je naraslo za 7 %, pri ostalih treh pa je padlo za 1 do 22 % (Šentvid).

1910—1931

V tem razdobju še vedno opazimo najmočnejši porast pri Pesjem, ki se je povečalo za 75 %. Tudi pri ostalih naseljih je prebivalstvo močneje naraslo kot v prejšnjem razdobju. Vendar se v Velenju stanje ni posebno močno spremenilo, prebivalstvo je naraslo le za 24 %, kar je v primerjavi z ostalimi, večjimi naselji v dolini bolj malo. V Šoštanju je namreč naraslo za 30 %, v Družmirju za 31 % in v Stari vasi za 24 %. V ostalih dveh pa v Prelogah za 10 % in Gaberkah za 13 %. V drugi skupini se je v vseh naseljih razen pri Silovi (— 2 %) prebivalstvo povečalo. Najbolj je narasla Topolšica (55 %), takrat se je namreč pričelo naselje, ki je bilo prej znano le kot kraj z zdravilnim vrelcem, razvijati v zdravilišče za tuberkulozne. Vendar se mi zdi število vseeno ne-

koliko previsoko. Pri ostalih naseljih se je prebivalstvo povečalo za 3 do 47 % — skrajni številki predstavljata Hrastovec in Bevče (3 %) in Podkraj 47 %. V tretji skupini pa ne opazimo tako splošnega naraščanja števila prebivalstva kot v prejšnji. Nasprotno, samo pri Arnačah se je prebivalstvo povečalo (7 %), pri vseh ostalih naseljih pa je upadlo. Najbolj v Podgorju (27 %). Če ima ta padec kako zvezo s takratno rudarsko kolonijo na Lilijskem griču v bližini, nisem mogla ugotoviti. Tudi v Škalskih Cirkovcah je prebivalstvo precej padlo (23 %). Razmerja med možmi in ženami tega leta niso beležili, tako tudi ne morem povedati, kot pri prvem obdobju, če se je število mož ponovno zmanjšalo ali pa je šlo takrat, ko je bilo 30 % več mož, za statistično pomoto. V četrti skupini se je najbolj povečal Kozjak (6 %), medtem ko je število prebivalstva pri vseh ostalih naseljih padlo. Najbolj spet v Šentvidu.

S tem smo zaključili obravnavanje rasti in upadanja prebivalstva v posameznih obdobjih pred drugo svetovno vojno. Pri tem smo videli, da je šel razvoj Velenja vzporedno z razvojem v naseljih ravnega dolinskega dna. Velenje je imelo sicer poleg Šoštanja in pa poleg zelo razloženega in obsežnega naselja Raven največ prebivalcev. Do tega števila pa ni prišlo s trenutnim povečanjem prebivalstva — priseljevanjem, ampak postopoma. Pri obravnavanju povojnih obdobij pa bomo dobili precej drugačno podobo. Najprej si oglejmo razdobje

1931—1948

Dolinska naselja med vojno niso bila tako zelo prizadeta kot nekatere vasi v četrti coni, ki so bile skoraj povsem porušene. Število prebivalstva v dolini se zato ni toliko zmanjšalo, nasprotno posebno za Velenje je značilno, da se je precej povečalo. Leta 1948. je namreč imelo kar 59 % več ljudi kot leta 1931. Pri poglavju o priseljevanju Velenjčanov bomo videli, odkod vse so se ti ljudje priselili. Precej so k temu povečanju pripomogli priseljenci iz Nemčije, Francije in Belgije. Posebno iz Nemčije jih je prišlo precej. Nemčija je bila takrat porušena in razdejana in življenje tam je bilo po vojni vse drugačno kot prej. Tako so se ti ljudje spomnili, da so Jugoslovani in da so bili rojeni v Sloveniji. Ker so se zbali lakote in brezposelnosti, so se pričeli vračati. Življenje doma pa ni bilo takšno kot v pravljicah, posebno še, ker so nekateri morali stanovati v barakah. Bili so nezadovoljni in se sploh niso marali vključevati v kakšne organizacije, niti v OF ne, in počasi so se pričeli vračati nazaj v Nemčijo. Do leta 1950 se jih je večina legalno ali ilegalno vrnila (31). Tako je bilo z nemškimi priseljenci, s tistimi, ki so v »rajhu« živeli sorazmerno dobro. Zato je bilo doma, ko je bilo treba domovino šele graditi, vse premalo dobro in lepo, pa so raje odšli. Drugače je bilo s priseljenci iz Belgije in Francije, ki so živeli v tujini trdo življenje organiziranega proletariata, navezani so bili drug na drugega in na svojo organizacijo. Tudi doma so bili voljni delati, sprva je šlo res trdo, vendar so kmalu spoznali svetle cilje teh naporov in ostali so. Videli so, da bo kmalu bolje, mnogo bolje, saj bodo imeli svoje domove v domovini.

O Velenju sem že povedala, kako zelo se je prebivalstvo povečalo, s Pesjem pa je bilo drugače. Število ljudi se je povečalo le za 7 %, medtem ko v Stari vasi za 30 %, v Šoštanju pa za 13 %. Tudi v Prelogah se je prebivalstvo močno povečalo — za 33 %, nekoliko manj v Družmirju (18 %) in Gaberkah (8 %). V to dobo spada izgradnja prve faze Velenja, kot jo bom imenovala pri poglavju o urbanizaciji. Takrat so namreč postavili tako imenovane provizorije JV od jezera ali bolje severno od ceste, kjer je dobilo stanovanje kakšnih 20 družin. V Pesjem po vojni niso več gradili in že takrat se da opaziti rahla težnja k Velenju, ki jo je seveda krepil še stari jašek. Med okupacijo in že prej, v stari Jugoslaviji, je namreč postal že pravi rudnik. V bližini je že Lapp postavil trgovino in gostilno, kjer je bil center družabnega življenja rudarjev. Počasi se je pričelo Velenje uveljavljati na račun Pesja in Škal, čeprav te v zadnjem razdobju narastejo za 3 %, pa v kasnejših dveh obdobjih pokažejo močno nazadovanje. Prirodni pogoji v Šaleški dolini so takšni, da se samo od kmetije, če ni prav posebno velika, le težko živi. Poleg tega je mlada razvijajoča se dežela potrebovala mnogo delovne sile za obnovo domovine in izgradnjo industrije. Od kod naj bi šli ljudje, če ne od tam, kjer jih je preveč in kjer je premalo kruha? Tudi rudnik je potreboval ljudi, prišli so iz bližnjih in daljnih vasi. Vendar niso odhajali ljudje iz vseh predelov doline. Nekatera naselja, čeprav bolj oddaljena od Velenja, so pokazala celo povečanje števila prebivalstva kot n. pr. Hrastovec, ki je narasel za 37 %, in Paka, kjer izkazuje statistika skorajda malo prevelik porast — 64 %. Posebno še, če pogledamo naslednji dve obdobji, vidimo, da število ponovno pade, in zato se mi dozdeva, da s podatki ni nekaj v redu. Podobno je pri Št. Florjanu, kjer je prebivalstvo naraslo za 37 %. Pri ostalih naseljih opazimo večje ali manjše nazadovanje. Lokovica beleži največji padec prebivalstva (13 %). V tretji skupini nas preseneti porast prebivalstva v Lipjem za 75 %, število se je povečalo tudi pri Ložnici za 15 % in Arnačah za 13 %. Ostala naselja kažejo upadanje števila prebivalstva. Najmočnejše je bilo v Podgorju (18 %). V četrti skupini se je v vseh naseljih zmanjšalo število prebivalstva. Med vojno sta bila najbolj prizadeta Šentvid, kjer je bilo leta 1948 kar 35 % prebivalstva manj kot 1931. Seveda ne gre ves odstotek na račun vojne, ampak so na zmanjšanje prebivalstva vplivali že prej omenjeni faktorji. Tudi v Kozjaku je število ljudi močno padlo, saj je kar za 33 % nižje kot pri prejšnjem štetju. V naslednjem, predzadnjem obdobju

1948—1953

pa ni najbolj naraslo Velenje, ampak Stara vas, današnja Koroška cesta v Velenju in to za 60 %, medtem ko se je samo Velenje povečalo le za 46 %. Pesje je naraslo za 38 %, Šoštanj pa za 13 %. Vsi ti odstotki so večji od onih v ostalih treh naseljih, kjer je najmočneje naraslo prebivalstvo v Prelogah 43 %, slede Gaberke 24 % in Družmirje 7 %. V drugi skupini nas najprej preseneti padec prebivalstva v Škalah za 19 %, vendar le na prvi pogled. Spričo ugrezanja terena in podiranja hiš je stvar razumljiva. Prav tako nas mogoče še bolj preseneti nenavadno

povečanje števila ljudi v Konovem, kar za 38 %. Stvar si lahko razložimo z bližino Velenja in železniške postaje Selo. Pri ostalih naseljih se stanje v primerjavi z letom 1948. ni posebno močno spremenilo. Omenila bi le še Pako, kjer je v prejšnjem razdobju prebivalstvo naraslo za 64 %, sedaj pa kaže Paka za 15 % manj ljudi in zelo verjetno je, da gre tudi za statistično napako. V tretji skupini se je prav v vseh naseljih število prebivalcev zmanjšalo. Za to področje bo teza o begu z dežele kar najbolj veljala. Največji padec opazimo pri Lipju. Tu je namreč prebivalstvo za prav toliko padlo, kot je v prejšnji dobi naraslo, za 56 %. V ostalih naseljih se giblje odstotek v negativnem smislu od —1 do —18 %. Stanje v četrti skupini se je nekoliko izboljšalo in to bomo videli tudi v poglavju o urbanizaciji. Število hiš je naraslo, čeprav še ne dosega števila v letu 1869. To velja predvsem za Šentvid, kjer je prebivalstvo naraslo za 11 %. Tudi v Belih vodah (5 %) in Št. Janžu (4 %) se je število povečalo. Le Zavodnje še vedno kaže nazadovanje (— 7 %).

1953—1959

Zadnje ljudsko štetje je bilo leta 1953., podatke za leto 1959 sem dobila za posamezna naselja pri občinah v Šoštanju in Velenju. V Šoštanju sem dobila tudi podatke za leto 1953, ki se pri nekaterih naseljih precej razlikujejo od onih, ki jih je objavil Zvezni statistični zavod v Statističnem godišnjaku, kjer sem dobila podatke za poklicno sestavo prebivalstva. Zato sem se držala podatkov, ki sem jih dobila na občini, pač pa sem pri poklicni strukturi morala uporabljati one druge. V tem obdobju sta Velenje in Stara vas že združena, tako da šteje Velenje decembra 1959. leta 4.914 ljudi, obe naselji skupno sta se povečali za 88 % od 1869. in 196 % od 1953. V Pesjem je število ljudi v primerjavi z letom 1953 padlo za 6 %, kar je povsem razumljivo, saj je iz Pesjega prišlo v Velenje precejšnje število ljudi. Šoštanj se je povečal za 21 %, tudi Gaberke so se povečale za 7 %, medtem ko ostali dve naselji Preloge in Družmirje kažeta upadanje števila prebivalstva. Nasprotno se je v drugi coni število ljudi povečalo v vseh naseljih, razen pri Št. Florjanu, kjer je ostalo isto kot leta 1953 in Škalah, kjer je spet padlo in to za 21 %. Najbolj pa se je povečal Hrastovec, kjer je prebivalstvo naraslo za 26 %, v Kavčah za 23 %, v ostalih naseljih pa za 4 do 19 %. V tretji skupini kar za dve naselji nimam podatkov, na občini jih namreč niso imeli. Ti dve naselji sta Lipje in Ložnica. V ostalih naseljih pa je stanje naslednje: najbolj je naraslo število prebivalstva v Škalskih Cirkovcah in to za 83 %, kar si nisem znala razložiti. Tam namreč ni prav nobenega tako pomembnega podjetja ali pa objekta, ki bi privabilo toliko ljudi. Z naravnim prirastkom pa si tako močnega povečanja tudi ne moremo razložiti. Tudi v Podgorju je število ljudi precej naraslo, več kot je v prejšnjem razdobju padlo (14 %). Zanimivo pa je še nekaj, namreč zelo majhno število mož v primerjavi s številom žena v Šmarskih Cirkovcah, kjer odpade na žene 61,2 %, na može pa le 38,8 %. V četrti skupini pri Kozjaku ponovno opazimo upadanje števila prebivalstva in tudi v Zavodnju je stanje podobno, pač pa narašča število prebivalstva v Šent-

vidu (11 %). Do tja je bila nedavno tega speljana nova avtomobilska cesta, ki bo nedvomno odprla pot turistom v to zelo lepo predalpsko pokrajino.

S tem smo zaključili obravnavanje rasti in upadanje števila prebivalstva po posameznih obdobjih. Glavne značilnosti bi bile naslednje: V osrednjem delu ali v prvi coni gre res za velike spremembe števila prebivalcev v posameznih naseljih. Nedvomno je za to razlog v Rudniku lignita, kajti ta prirast slabi tem bolj, čim bolj se oddaljujemo od Velenja in s tem od Rudnika. V drugi coni dobimo drugačno sliko, do 1930 število prebivalstva zmerno raste, po tem pa zasledimo močnejše ali slabše skoke in kolebanja. Vse to je v tretji coni še bolj poudarjeno, samo da se kolebanju pridruži še stagnacija. Za zadnjo cono, ki je najmanj pod vplivom Rudnika, je značilno upadanje in stagnacija števila prebivalstva.

Prebivalstvo Velenja po rojstnem kraju

Pri pregledu rasti in upadanja števila prebivalstva po posameznih obdobjih smo opazili, da je vse do leta 1948 raslo prebivalstvo Velenja skoraj povsem normalno. Večanje števila je bilo vztrajno, toda podobno je bilo tudi v Šoštanju in večini slovenskih mest. Po letu 1948, pa opazimo nagel in močan porast, zaradi močnega priseljevanja prebivalstva. Pri tem poglavju nas bo zanimalo, koliko od vseh današnjih prebivalcev Velenja je domačinov, to se pravi, rojenih v Velenju ali pa v celjski ali slovenjgraški bolnišnici. Kje vse so rojeni ostali prebivalci, nam najbolj plastično in podrobno prikažeta karta in tabela. Tu bom prikazala podrobneje le one najbolj karakteristične poteze ali bolje one kraje, od koder je prišlo največ Velenjčanov. Kraje nam tabela prikazuje po abecedi, tu pa bi si ogledali glavne predstavnike posameznih slovenskih in nekaterih jugoslovanskih področij.

Najprej poglejmo samo Velenje. Danes je od vseh prebivalcev Velenja (1914) rojenih tod le 671 moških in 521 žena — skupaj torej 1092 prebivalcev, kar je vsekakor zelo malo. V katerih krajih Šaleške doline je bilo rojenih največ Velenjčanov, prikazuje karta. Dve naselji že na prvi pogled izstopata in to sta Stara vas, kjer je bilo rojenih 215 Velenjčanov, in Škale, od koder je 210 današnjih prebivalcev Velenja. Kmalu za njima je Pesje, kjer je bilo rojenih 140 Velenjčanov, naslednje najvišje število je že pod 100, in sicer 78. Toliko je bilo Velenjčanov rojenih v Šaleku. Na petem mestu je Šoštanj, od koder je 73 današnjih prebivalcev Velenja, sledi Podkraj, kjer je bilo rojenih 60, in Paka, kjer je bilo rojenih 49 Velenjčanov. Iz Kozjaka jih je 47, 43 iz Kavč in 40 iz Družmirja. Naslednje večje število najdemo v Ravnah, tam je bilo namreč rojenih 39 Velenjčanov. V Št. Ilju 37, 30 v Št. Janžu in Plešivcu, 29 pa v Lokovici in Hrastovcu, Podgorju in Šmartnem ob Paki. V Konovem je bilo rojenih 26 Velenjčanov, 25 v Gaberkah in Št. Andražu, v Lazah in Topolšici 22, v Dobrni, Bevčah in Zavodnjem pa 19. To je potem zadnja večja številka nad 10. Iz Pirešice jih je 13, iz Ponikve 11, v Škalskih Cirkovcah je bilo rojenih 10, v Ložnici pa 8 Velenjčanov, medtem ko je bilo v Šmarskih Cirkovcah rojenih 7 Velenjčanov in prav

toliko v Skornem, Lopatniku in Črnovi. V Paki, Paški vasi in Studencah se je rodilo po 6 Velenjčanov, po 5 pa v Šmartnem ob Dreti, Št. Florjanu in Arnačah. Trije so iz Silove, dva iz Socke in 1 iz Belih vod in Prnovega.

Pri tem pregledu se nam spet razvrstijo naselja skoraj v podobne cone kot pri prebivalstvu. Dolinske ali bolje ravninske vasi Pesje in Stara vas spet izstopata, vendar pa za ostale tega ne moremo trditi, saj Škale, ki smo jih šteli prej k drugi skupini, to je k obrobnemu predelu prekašajo ne le Pesje, ampak tudi vsa ostala naselja v prvi coni. To nam samo potrdi vpliv rudnika predvsem na one kraje, kjer so pogoji za poljedelstvo slabši in je skoraj nujno moralo priti do odseljevanja. Zato je tako visoko število prav v onih naseljih, ki so čeprav bolj oddaljena od rudnika, vendar bila močneje pod njegovim vplivom kot nekatere bližnje vasi, kjer je bilo dovolj plodne zemlje. Za Škale sicer ne moremo trditi, da je bilo te tam premalo, vendar je stvar razumljiva, če se spomnimo na počasno uničevanje naselja. Zanimiv primer je Kozjak. Tam je na pobočju Paškega Kozjaka vse premalo zemlje, da bi ljudje lahko živeli le od kmetijstva, zato so že od nekdaj hodili na delo v rudnik. Podobno tudi iz Podkraja. S selekcijo v kolektivu leta 1958—1959 je precej tamkajšnjih rudarjev-kmetov odšlo v Velenje. Pri vsem tem je odigrala važno vlogo tradicija, kajti če sta že ded in oče hodila v jamo, je hodil tudi sin in ko se je bilo treba odločiti med zemljo in rudnikom, se je sin raje, čeprav nekoliko težko, ločil od zemlje. Koliko Velenjčanov je bilo rojenih v ostalih slovenskih pokrajinah in drugod v Jugoslaviji ter nekoliko v inozemstvu, si na hitro oglejmo, zaradi bližine, najprej Celje. Tu je bilo rojenih 161 Velenjčanov. Pri tem niso všteti oni, katerih starši stalno prebivajo v Velenju, oni sami pa so bili rojeni v celjski bolnišnici. Prav tako je tudi s Slovenj Gradcem, kjer je bilo rojenih 58 današnjih prebivalcev Velenja. V Mariboru je število višje, saj je bilo tam rojenih 91 Velenjčanov. V Ljubljani pa 10 manj, torej 81. V Ptuju in Kranju je število nižje, v prvem se je rodilo 32, v drugem pa 17 Velenjčanov. 18 današnjih prebivalcev se je rodilo v Zagrebu in 8 v Beogradu. V Gornji Savinjski dolini je bilo rojenih 78 Velenjčanov, v Spodnji Savinjski dolini pa 173 (pri tem Celje ni všteto). Sem sem štela tudi Zabukovico, naselja južno od Petrovč, kjer je rudnik rjavega premoga in kjer je bilo rojenih 24 Velenjčanov. V Laškem je bilo rojenih 19 Velenjčanov. Število je nekoliko višje pač zato, ker je tod v bližini premogovnik Huda jama in je povsem razumljivo, da so stimulativno nagrajevanje in bolj urejene stanovanjske razmere v Velenju privabile podobno kot iz ostalih premogovnih bazenov tudi rudarje Hude jame. V zasavskem premogovnem bazenu se je rodilo okrog 40 in v samih Trbovljah 121 prebivalcev Velenja. Pri naslednjem poglavju bomo videli, v koliki meri je velenjski rudnik pritegnil delovno silo iz zasavskih premogovnikov, tu pa bi za orientacijo povedala, da je bilo največ onih Velenjčanov, ki so bili rojeni v kakem rudarskem kraju, prav v Trbovljah in najožji okolici. V krajih ob Savi od Zidanega mosta do hrvaške meje

se je rodilo okrog 35 Velenjčanov, v Obsotelskem 9 in na Kozjanskem 32. V Prekmurju je število nekoliko višje — 33. V Slov. Goricah je bilo rojenih 30 Velenjčanov in na Ptujskem polju 10. Dravsko dolino med Dravogradom in Mariborom ter Pohorjem sem vzela kot samostojno področje. Tu je bilo rojenih 50 prebivalcev Velenja. Na Koroškem se je namreč rodilo 107 Velenjčanov. V Zgornji Mislinjski dolini je bilo rojenih 110 Velenjčanov, na Dolenjskem je bilo rojenih približno 80, v Beli Krajini 5, na Primorskem pa 40. Na Ljubljanskem polju in bližnjem obrobju je bilo rojenih približno 35 Velenjčanov. Izredno nizko število pa opazimo na Gorenjskem, kjer se poleg rojenih v Kranju le še trije rojeni v Radovljici, eden na Jesenicah in eden v Žireh. S tem bi dobili le približno predstavo, v katerih slovenskih pokrajinah je bilo rojenih največ prebivalcev Velenja. Natančnejše stanje pa podajata karta in tabela.

Na prvem mestu med jugoslovanskimi pokrajinami je BiH, kjer je bilo rojenih približno 45 Velenjčanov, od tega v Ljubiji 20 in v Tuzli 12. Tudi tu se torej jasno vidi, da je Velenje privabljalo predvsem rudarje različnih kvalifikacij in pa ono prebivalstvo, ki je tesno povezano z rudarstvom. Vendar bo to trditev pobijalo visoko število rojenih v Medjimurju. Vendar je tudi tu stvar jasna. Pregled delovne sile posameznih gradbenih podjetij kaže, da so ta zaposlovala v glavnem Medjimurce in Prekmurce, nekateri izmed njih so se v Velenju stalno zaposlili in tudi stalno naselili. Čeprav niso rudarji, so vendar v tesni zvezi z rudarstvom, kakor pač skoraj vse v Velenju.

V Srbiji je bilo rojenih približno 26 Velenjčanov, v Hrvatski 80, od tega 6 v Raši, v Krapini ter njeni okolici 19. Zagreb ni vštet. Približno 7 današnjih prebivalcev Velenja je bilo rojenih v Vojvodini, 3 v Makedoniji.

Zunaj jugoslovanskih meja je bilo največ Velenjčanov rojenih v Nemčiji (51), sledi Avstrija (34) in Francija (28). V Belgiji so bili rojeni 3 in prav toliko tudi v Ameriki, Češki in Italiji. Na Nizozemskem je bilo rojenih 8, na Madžarskem pa 6 Velenjčanov.

Prebivalstvo Velenja po krajih, od koder se je priseljevalo

Nekatera naselja so nekakšna, lahko bi jih imenovali »odskočna deska« za Velenje. Takšno vlogo naj bi imelo Družmirje, pa tudi Gaberke, od koder je prišlo v Velenje 33 ljudi. V Gaberkah je bilo rojenih 25 Velenjčanov, vendar pa se število prebivalstva tam ni pomanjšalo. Nasprotno, v zadnjem razdobju, ko se je preselilo v Velenje največ ljudi, se je število prebivalstva še povečalo za 7 %. Podobna situacija je tudi pri Lokovici, samo s to razliko, da je bilo preseljevanje v Velenje skoraj enako močno v dveh obdobjih. — V zadnjem 1957—1960, ko se je preselilo v Velenje 14 prebivalcev, in 1949—1952, ko je prišlo iz Lokovice 9 ljudi. Iz Topolšice je prišlo 27 prebivalcev in to največ v dobi 1953—1956, vendar kljub tem odselitvam število prebivalstva v Topolšici vztrajno narašča, saj se je v razdobju 1953—1959 povečalo za 19 %. Po številu priseljenih sledi

Topolšici Kozjak, naselje, ki smo ga pri poglavju o razvoju prebivalstva srečali v četrti skupini in ki sem jo označila za depopulacijsko. Sama rast števila prebivalstva podre njegovo uvrstitev v to cono, pa tudi število Velenjčanov, rojenih na Kozjaku, potrjuje ugotovitev, da se prebivalstvo iz teh hribovskih naselij seli v dolino. Iz Kozjaka se je priselilo v Velenje 21 ljudi, priseljevali so se skoraj enakomerno od 1945 dalje. Podobna situacija je pri Šmartnem ob Paki, od koder se je prav tako priselilo v Velenje 21 ljudi. Iz Dobrne jih je prišlo 18 in to ne toliko iz samega trga kot iz bližnjih obrobnih vasi. Tudi v Št. Janžu je situacija podobna kot pri Škalah in Pesjem. Rojenih je bilo tam namreč 30 Velenjčanov, preselilo pa se jih je le 19. Zato domnevam, da so ti ljudje, preden so prišli v Velenje, stanovali v enem izmed bližnjih naselij, in pa, da je to posledica pomanjkljivosti kartotečnih listov. Tudi pri Št. Ilju je več prebivalcev rojenih tam, kot pa se jih je preselilo v Velenje. Menim, da gre za isti pojav. Pri ostalih krajih bi se razmerje med številom prebivalstva po rojstnih krajih in številom po krajih preselitve vsaj približno ujemalo.

Oglejmo si sedaj še posamezna večja naselja v Sloveniji in nekatere pokrajine, od koder so prihajali prebivalci v Velenje. Iz Celja je prišlo 169 prebivalcev, kar se skoraj povsem ujema s številom Velenjčanov, rojenih v Celju. Iz Ljubljane je prišlo 80 ljudi in tudi tu se število presenetljivo dobro ujema, čeprav vemo, da pri tem v veliki meri ne gre za iste ljudi. Tudi v Mariboru ni posebne razlike, med številom onih Velenjčanov, ki so tam rojeni, in med priseljenci iz tega mesta, prišlo jih je namreč 100. Podobno je tudi pri Kranju, od koder se je priselilo 19 ljudi. In koliko prebivalcev je pritegnilo Velenje iz rudarskih krajev? Iz samih Trbovelj se je preselilo 133 ljudi, medtem ko jih je iz ostalega zasavskega revirja prišlo le 43. Prav tako je tudi v Laškem število nekoliko višje, kot število tam rojenih Velenjčanov — 33, iz Hude jame 15. V Kočevju je bilo rojenih le 10 Velenjčanov, preselilo se jih je pa 23. Iz Krmelja je prišlo 8 ljudi in prav toliko iz Senovega. Mnogo ljudi se ni priselilo direktno iz svojega rojstnega kraja, ampak so bili medtem še v kakem drugem naselju in podobno je tudi pri posameznih pokrajinah.

Iz Savinjske doline in to Spodnje se je priselilo približno 200 Velenjčanov, iz Gornje pa 30. Približno 60 Velenjčanov je prišlo iz Zasavja, dva iz Obsotelja, 33 s Kozjanskega, kar je za enega več kot je bilo tam rojenih Velenjčanov. Tu bo od vseh pokrajin verjetno še najbolj držalo, da gre za iste ljudi. Iz Medjimurja je prišlo 30 prebivalcev, iz Prekmurja 35, iz Ptujskega polja 7 in iz Slov. Goric pribl. 15. Kar 78 Velenjčanov je prišlo iz Dravske doline in Pohorja. Gornjo Mislinjsko dolino sem tudi tu zaradi bližine Velenja in precejšnjega števila priseljencev štela kot samostojno pokrajinsko enoto, od tod se je namreč priselilo 103 prebivalcev. Število iz Ljubljanskega polja je precej manjše — 25. Pojav, ki sem ga nekoliko prej omenila, se prav posebno pokaže pri Dolenjski, kjer je bilo rojenih približno 80 Velenjčanov, preselilo pa se jih je od tam le približno 40. Iz Bele Krajine je prišlo 6 ljudi in s Primorskega 22. Prav tako nizko kot

število Velenjčanov rojenih na Gorenjskem je tudi število priseljencev od tam, prišli so namreč le trije.

Iz ostalih večjih jugoslovanskih mest je prišlo naslednje število današnjih prebivalcev Velenja: iz Beograda 7, iz Zagreba pa 15. Pri posameznih republikah je glede na število priseljencev prva Hrvatska — 110, sledi BiH, od koder je prišlo 50 ljudi, od tega 18 iz Prijedora in 20 iz Tuzle. Iz Srbije jih je prišlo 35, iz Makedonije 6, Vojvodine 3 in Črne gore 1.

Pri tujih državah je spet na prvem mestu Nemčija, od koder je prišlo 36 Velenjčanov, iz Francije 35 in Avstrije 32. 7 jih je prišlo iz Belgije, 6 iz Madžarske in 3 iz Sovjetske zveze, ČSR in Italije ter eden iz Holandije.

Prebivalstvo Velenja po času priselitve

Od rojstva živi v Velenju 26,7 % ali 147 prebivalcev, 73 % pa se jih je priselilo. 18 % vseh priseljencev predstavlja ono prebivalstvo, ki se je preselilo v Velenje iz krajev v območju velenjske občine. Poglejmo, v katerih obdobjih in posameznih letih se je priselilo največ Velenjčanov. Do leta 1920 (to leto ni všteto) se jih je priselilo 63 ali 2,1 %, od 1920 do 1930 je prišlo 72 ljudi ali 2,2 % vsega prebivalstva. V naslednjem obdobju 1930—1940 je prišlo 76 ljudi ali 2,2 %. Torej se je v vseh predvojnih letih skupaj priselilo le 213 ljudi ali 6,5 % vseh priseljencev. V povojnem obdobju je stanje naslednje: od leta 1940 do 1945 je prišlo 142 ljudi ali 4,4 %, v naslednjih treh letih, t. j. od 1945—1948 se je priselilo več ljudi kot v vseh predvojnih letih skupaj. Saj je v tem razdobju prišlo 362 ali 11,4 % vseh priseljencev. V obdobju 1948—1951 se je število priseljencev nekoliko zmanjšalo, priselilo se je namreč le 125 ljudi ali 6,6 %. Toda v naslednjem obdobju je število zopet precej večje, saj se je od 1951 do 1955 priselilo 675 ljudi ali 21 %. Vsa prejšnja obdobja pa je prekosilo zadnje, od 1955 do 1960, ko je prišlo v Velenje 1635 ljudi ali 51,1 %. Podrobno nam potek priseljevanja prikazuje diagram priseljencev.

Do leta 1939, ko se je priselilo v Velenje 22 ljudi, je bilo največje število priseljencev leta 1918 in tudi naslednja leta je močno. Med drugo svetovno vojno se število giblje okrog 20 do 30 na leto. Leta 1944 je prišlo samo 16 novih prebivalcev. Pač pa je bil že takoj v prvih povojnih letih močan dotok novih prebivalcev. V posameznih letih do leta 1950 jih je prišlo največ leta 1947 — 138, v naslednjih treh letih pa se število prav tako naglo manjša in leta 1959 je prišlo le 48 priseljencev. Leta 1951 je število ponovno naraslo na 100 in od takrat dalje število priseljencev vztrajno raste. Leta 1955 jih je prišlo 306 ali 10,2 %, leta 1959 pa 368 ali 11,9 %.

Starostna struktura prebivalstva v Velenju

Velenje šteje danes 4.914 prebivalcev, koliko od teh je otrok, koliko starcev in koliko vseh ostalih prebivalcev, nam pokaže starostna piramida. Tu sem ločila moške in ženske, aktivne in pasivne.

Moških je v Velenju 2.370, od tega 58,1 % ali 1.497 aktivnih in 1.063 ali 41,9 % pasivnih. Žena pa je nekoliko manj — 2.344. Od teh je 2.030 ali 86,9 % pasivnih in le 314 ali 13,1 % aktivnih. Možje predstavljajo 52,5 % vsega prebivalstva, žene pa 47,5 %.

Največje število prebivalcev Velenja predstavlja mladina od 1 do 15 let starosti, in sicer jih je 1.589 ali 32,4 % vseh prebivalcev, od tega 830 ali 32,2 % vseh mož in 759 ali 32,9 % vseh žena. Drugo največje število prebivalcev predstavljajo stari 25 do 30 let, 684 jih je po številu, to je 15,3 % vsega prebivalstva. Mož je 381 ali 14,8 % vseh, žena pa 303 ali 12,9 % vseh. Če pogledamo, kakšno je razmerje med aktivnimi in pasivnimi, vidimo, da je mož 377ali 26,1 % vseh aktivnih, pasivni pa so le 4 ali 0,32 % vseh. Žena pa je kar 218 ali 10,8 % pasivnih in le 85 ali 27,3 % vseh zaposlenih.

Naslednjo skupino po številu predstavljajo prebivalci stari od 30 do 35 let, torej naslednja generacija. Spet prevladujejo možje, saj jih je 280 ali 10,9 % vseh prebivalcev, žena pa 244 ali 10,2 % vseh. Skupno število je torej 524, kar predstavlja 10,6 % vsega prebivalstva. Mož je 279 ali 18,3 % vseh aktivnih, le eden je pasiven, kar je 0,09 % vseh prebivalcev, pri ženah pa dobimo podobno sliko kot prej — 191 ali 9,4 % je pasivnih, zaposlenih pa le 53 ali 16,8 % vseh. Čim starejše so, tem manj jih je zaposlenih.

Naslednjo skupino predstavljajo prebivalci stari 20 do 25 let. Tudi tu prevladujejo možje, kot pri prvih dveh. Od 442 prebivalcev, kolikor jih je tako starih, je 236 ali 9,2 % vseh mož in 206 ali 8,4 % vseh žena. Pri razmerju med aktivnimi in pasivnimi pa je v tej skupini število mož, ki niso zaposleni, nekoliko višje kot v prejšnjih dveh. To je tudi povsem razumljivo. So namreč mladi ljudje, ki ali študirajo ali pa obiskujejo razne strokovne šole. 223 je namreč aktivnih ali 14,8 % vseh aktivnih mož. 13 ali 1,2 % vseh pa je pasivnih. Pri ženah je podobno razmerje kot pri prejšnjih dveh skupinah 127 ali 6,2 % vseh pasivnih in 79 ali 25,1 % vseh aktivnih, kar je poleg števila aktivnih žena starih 25 d o30 l et najvišja številka. 70 in več let starih ljudi je v Velenju 73 ali 1,4 % vseh in prav toliko jih je tudi 5 let mlajših (72). Tu pa je razmerje med možmi in ženami drugačno, že nekaj let sem namreč prevladujejo — od generacije stare 55 do 60 let, žene. Kot kaže, dožive žene v večjem številu stara leta kot pa možje. V zadnji skupini je torej le 29 ali 1,1 % vsega prebivalstva mož, žena pa 44 ali 2 % vseh. Razmerje je spričo težkega dela moških v jami povsem razumljivo.

Problem ženske delovne sile v Velenju

Iz razmerja med aktivnim in vzdrževanim prebivalstvom smo videli, da je odstotek zaposlenih žena v primerjavi z vzdrževanimi zelo majhen. Večina poročenih žena je doma, pa tudi število deklet, ki so dopolnile 15 let in ostajajo doma, se iz leta v leto veča. V Velenju nimajo zaenkrat še pravih možnosti zaposlitve. Saj večina podjetij potrebuje za fizično delo moške. Tako je približno 500 žena in deklet praktično brez dela in zaslužka. Dokler je bilo treba čistiti posamezne

dograjene stavbe, se jih je precej zaposlilo, vendar je bilo delo honorarno in kratkotrajno. Tudi v bližnji okolici ni posebnih možnosti za zaposlitev. V Šoštanju je že samih domačinov dovolj. Tovarna nogavic v Polzeli zaposluje v glavnem žensko delovno silo, zaposluje pa delavke iz bližnje okolice, kjer jih je prav tako več kot dovolj. Podoben primer je preboldska tekstilna tovarna. Do Celja je že nekoliko predaleč in za vsakodnevno vožnjo na delo ni primernih prometnih zvez. Zato so v Velenju pričeli misliti na ustanovitev takšnega podjetja, ki bi zaposlevalo predvsem žensko delovno silo in že letos bo verjetno začela obratovati podružnica celjske tovarne perila »Toper«. V nekdanje rudniške prostore na Starem jašku se je konec januarja 1960 preselilo podjetje za izdelavo štedilnikov iz Gorenja, ki bo prav tako zaposlilo nekaj žena. Tako bo ta zelo aktualni problem vsaj za silo rešen.

VPLIV RUDARSTVA NA PODOBO VELENJA IN OSTALIH NASELIJ ŠALEŠKE DOLINE

Industrijski razvoj že od vsega začetka spremljajo sprva manj opazne, toda kasneje vedno bolj vidne antropogeografske spremembe. Kažejo se sprva samo v dotoku delovne sile iz vedno večjega področja. To področje se po nekem določenem času, če industrializacija dobro napreduje, močno, če ne povsem skrči, na sam kraj ali na samo pokrajino, kjer je težišče razvoja. Pojavi se namreč skoraj sama po sebi zahteva, da ljudje prebivajo tam, kjer delajo. Druga takšna prav tako važna sprememba pa je postopna urbanizacija bližnjih naselij. Seveda se ta najbolj jasno vidi v samem mestu in šele nato v predelih, ki v mesto gravitirajo, v predelih, od koder hodijo ljudje vsak dan na delo, od koder vozijo kmetje na trg mleko in povrtnino in od koder hodijo nakupovati v mesto. Ne smemo zanemariti tiste, sprva majhne spremembe na hišah, ko najprej povečajo okna, kasneje vzdignejo stavbo za eno nadstropje in ko dobi nekoč kmečka hiša — mestni balkon. To velja v veliki meri tudi za Velenje in njegovo okolico. Te spremembe seveda niso enako močne v vseh onih krajih, ki so približno enako oddaljeni od Velenja. Pač pa jih srečamo v podobni obliki tam, kjer so pogoji za to podobni. V naseljih, ki so, čeprav nekoliko bolj oddaljena od Velenja, zaradi lepe ceste vseeno bližja kot pa hribovski predeli, ki sicer niso tako daleč, pot do njih pa je bolj strma in slabša. Cesta je samo eden od številnih faktorjev, ki veže različno oddaljene kraje v isto skupino, pri kateri so določene antropogeografske spremembe najbolj podobne. Največje spremembe se dogajajo tam, kjer je največ ljudi zaposlenih v nekmetijskih poklicih, kjer je ali zelo dobro razvita obrt ali kjer je industrija. V našem primeru: čim bolj gremo iz doline, tem slabši so mestni vplivi. Čim boljša je bila zemlja, tem bolj so se je ljudje oklepali. Tam bomo opazili če že ne popoln, pa vsaj močan zastoj urbanizacijskih teženj. V našem področju je tak značilen primer Družmirje. Čeprav leži ob cesti Velenje—Šoštanj, sorazmerno malo oddaljeno od obeh

centrov, je ostalo skoraj popolnoma kmečko. Tu ne opazimo skoraj prav nobenih tako značilnih sprememb na domovih in število hiš normalno narašča. Prav obraten pojav pa bomo opazili tam, kjer je zemlje manj, kjer je slabša in kjer je bilo nujno, da so se ljudje ukvarjali še s kakim drugim poklicem, če so se hoteli preživljati. Ponekod se je pojavilo oboje, čeprav je bil zaslužek možen v kmetijstvu, je marsikoga zapeljala mesečna plača v rudniku ali v kakem drugem podjetju v dolini. Tako so se urbanizacijske niti razpredale prav daleč, tudi v najbolj oddaljene predele Saleške doline. Tradicija pri vsem tem sicer ni odigrala vodilne vloge, ne smemo je pa prezreti. V nekaterih krajih vzhodno in SV od Velenja je pač še vedno tako. Če bo kdo šel delat v Velenje, bo šel po vsej verjetnosti v rudnik.

Rast števila hiš v Velenju in Šaleški dolini

V prejšnjem poglavju smo se seznanili z rastjo in upadanjem števila prebivalstva v posameznih obdobjih, s tem pa je skoraj organsko povezan razvoj števila hiš. Razvija se predvsem dolina, medtem ko obrobje propada.

Če pogledamo razvoj števila hiš v posameznih obdobjih, vidimo, da je analogen razvoju števila prebivalstva. Tipičnemu upadanju števila prebivalstva, živečega izven ravninskih predelov doline in njegovega najbližnjega obrobja, odgovarja zmanjšanje števila hiš, medtem ko močno narašča v osrednjem predelu doline. Nekoliko močnejše upadanje v nekaterih naseljih si razlagamo z dejstvom, da je nekaj starih prebivališč že odslužilo, novih pa ljudje tam ne grade, ker je to v glavnem področje depopulacije. Močan padec števila hiš zasledimo tik po vojni, kar je logična posledica vojnega razdejanja.

Kot pri prebivalstvu tudi tu ločimo glede na rast števila hiš štiri cone, in sicer najprej tisto področje, ki izkazuje vztrajno naraščanje števila hiš. To je najbolj urbanizirano področje in omejeno na dolinsko dno. Temu sledi kot pri prebivalstvu cona bližnjega obrobja, ki sega ponekod še v ravnino. Kjer so reliefni in prometni pogoji sorazmerno ugodni, se razširi precej daleč v notranjost tretje cone. V to cono spadajo namreč že bolj odročni predeli, kjer tudi prebivalstvo le stagnira ali pa nazaduje, medtem ko obsega četrta cona najbolj oddaljene in najbolj agrarne predele. Najbolj značilen primer prve cone je Velenje, kjer je število hiš od leta 1869 do 1953 naraslo od 35 na 161 ali v odstotkih izraženo za 360 %. Šoštanj je leta 1869 štel precej več hiš kot Velenje — 108 in prafara Škale 100, približno toliko pa tudi Št. Janž, Podgorje, Črnova in Gaberke. Manjša naselja so bila le Šmarske Cirkovce 35 hiš, Škalske Cirkovce 26 hiš, Konovo 24 hiš, Pesje 20 in Preloge 17 hiš. Toda pri tem ne smemo pozabiti, da so vsa našteta naselja razen Pesja in Prelog v obrobnem predelu ali pa že povsem v četrti coni, kjer torej tudi prirodni pogoji za močnejši razvoj niso bili posebno ugodni. Velenje pa je bilo podobno kot Šoštanj star, trgovski center, ki pa so ga Šoštanj, Škale in celo

Topolšica poleg večjih vasi v dolini in bližnjem obrobju po velikosti precej presegale.

V drugi coni, kjer srečamo že omenjeni naselji Škale in Topolšico, so tudi vse ostale vasi razen Prelog in Gaberk večje od Velenja. To so: Šalek 50, Kavče 47 in Družmirje 43 hiš.

V tretji coni je največ naselij, to so tista, ki imajo še danes močno agrarno komponento, vendar tudi urbanskih vplivov ne smemo zanemariti. To so naselja, od katerih so bile največje Ravne — 115 hiš, v skupino, ki šteje 70 do 85 hiš, spadata Lokovica in Lipje, v skupino okrog 50, pa vsa ostala razen Konovega in Podgorja.

V zadnji skupini pa so največje naselje Bele vode, ki so štele takrat 85 hiš, Plešivec jih je imel nekoliko manj (84), medtem ko se pri ostalih naseljih število hiš bolj ali manj približuje številki 40. Leta 1880 pa je bilo stanje naslednje:

Število hiš je v Velenju naraslo za 31 %, kar je poleg Skornega najvišji odstotek, pri vseh ostalih štirih skupinah namreč ne zasledimo podobnega števila. Velenju sledi v prvi skupini Stara vas (11 %), tej pa Šoštanj (8 %) in nato Pesje (5 %). V drugi coni se je število hiš povečalo za povprečno 3 %, le v Škalah se je zmanjšalo za 4 %, pri dveh naselij pa je ostalo isto. Pri trejti skupini izstopata poleg Skornega še Lipje (10 %) in Bevče (8 %). Toda kar pri šestih naseljih se je število hiš zmanjšalo in tudi pri četrti skupini so se povečala le tri naselja, pri vseh ostalih pa opazimo nazadovanje za 5 do 24 %. Nazadovanje in stagnacijo v tej dobi bi opazili pri večini krajev v Sloveniji, ki so imeli podobne prirodne in družbene pogoje. O kakšnem tipičnem begu z dežele še ne moremo govoriti, vendar pa nam številke jasno govore. Ker življenjski pogoji niso bili najbolj ugodni, so si ljudje iskali kruha drugod. Spremembe že tega leta kažejo na pomen posameznih naselij. Do leta 1890 sta spet najbolj narasla Velenje in Skorno. Obe naselji imata 31 % hiš več kot leta 1869. Tudi razmerje med ostalimi tremi v prvi skupini se ni spremenilo. Velenju sledi Stara vas s 33 %, nato Šoštanj s 23 %, končno Pesje, 15 % več hiš kot leta 1869. Zanimivo je tudi, da v naslednji skupini prav tako ne zasledimo nazadovanja, izjema so le Kavče. V vseh naseljih pa se je število hiš povečalo, najbolj v Gaberkah (26 %), najmanj pa v Prelogah (5 %), v Škalah je ostalo število neizpremenjeno. Nekoliko drugače je v tretji skupini, kjer je število hiš le v Skornem močno naraslo, v vseh ostalih naseljih pa je ostalo enako ali pa se le malo povečalo. Tudi v četrti skupini je stanje podobno. V štirih naseljih se je število hiš povečalo za 1 % v Belih vodah, do 7 % v Šmarskih Cirkovcah, v ostalih pa je padlo za 5 %.

Leta 1900 je Velenje še vedno absolutno v ospredju, saj je naraslo za 60 %, medtem ko so se ostala naselja v primerjavi z letom 1869 povečala le za povprečno 40 %. Naraščanje opazimo tudi pri naseljih v drugi skupini. Izjemo predstavljajo zopet Kavče, kjer je število hiš padlo za 2 %. Ostala naselja so se povečala od 5 do 39 %. Tudi v tretji skupini je več naselij takšnih, da število hiš narašča, kot pa

onih, kjer se je število zmanjšalo. V Bevčah se je povečalo za 2 %, v Skornem pa za 158 %, padlo pa je v Konovem in Črnovi. Prav tako lahko tudi za zadnjo skupino ugotovimo, da se je število hiš v primerjavi z letom 1869 povečalo. Pri nekaterih naseljih je število hiš naraslo, pri drugih pa padlo, tako da se je razmerje nekako uredilo in se v glavnem izkazuje porast. Izredno povečanje števila hiš v Skornem je razloženo pri prebivalstvu.

Do leta 1910 se stanje ni kaj posebno spremenilo. V prvih dveh skupinah opazimo pri vseh naseljih razen pri Kavčah, kjer stagnira, povečanje števila hiš. Velenje je naraslo za 94 %, toda tudi pri vseh ostalih naseljih te skupine se giblje odstotek od 33 do 84 %. V drugi coni je odstotek nekoliko nižji, od 5 do 39 %, v tretji coni pa je spet na prvem mestu Skorno. V primerjavi z letom 1869 se je povečalo za 51 %, najbolj pa je padlo število hiš v Konovem, za 21 %. Število hiš je padlo še v treh naseljih, sedem naselij pa izkazuje povečanje. V četrti coni lahko o povečanju števila hiš govorimo le pri štirih naseljih. Najbolj je naraslo število hiš v Kozjaku za 16 %, pri ostalih naseljih pa za 1 do 4 %, najbolj pa se je zmanjšalo pri Silovi, kjer sicer že ves čas opažamo upadanje, to leto pa je število najnižje. V letu 1931 se stanje števila hiš ni močno izpremenilo. Zanimivo je, da to leto ne beleži največjega porasta Velenje kot vedno dosedaj, ampak Pesje (190 %). Najmanj pa je narasel Šoštanj (100 %). Velenje je naraslo v primerjavi z letom 1869 le za 125 %, tako da ga je poleg Pesja prekosila še Stara vas. Vzrok temu je nekoliko močnejši razvoj rudarstva na tem področju. Gradili so namreč nove rudniške naprave in postavili Termoelektrarno. Nastala pa je v tem času tudi rudarska kolonija. Vse skupaj pa je navezano na razvoj rudnika in če ta v 90 letih prejšnjega stoletja ni imel posebno močnega vpliva na prebivalstvo in okolico, se je sedaj to precej izpremenilo. Rudnik je namreč v teh prvih 30 letih 20. stoletja zaposloval 500 do 800 ljudi, njegova proizvodnja pa je znašala letno okrog 150.000 ton. Rudnik še vedno ni vplival toliko na široko okolico, pač pa je v neposredni okolici že dal svoj pečat. Poleg tega pa je kot vsak drug rudarski revir, čeprav v manjšem merilu, priklical tujo delovno silo. Ti ljudje so si postavljali domove največ v Pesjem in v Stari vasi. To so bile rudarske kolonije, sicer v manjšem merilu, kot jih srečujemo v Trbovljah in Hrastniku, toda bile so. Ti rudarji so bili tudi edini pravi proletariat na tem področju. Vse ostalo prebivalstvo so namreč predstavljali kmetje, od katerih je bilo nekaj zaposlenih tudi v rudniku.

Razvoj v drugi skupini poteka analogno, izjema so kot vedno le Kavče. V vseh ostalih naseljih vidimo, da se je število hiš povečalo v primerjavi z letom 1869 za 14 do 60 %. V tretji coni je slika podobna kot leta 1910. Najbolj se je povečalo Skorno, za 75 %. V šestih krajih se je število hiš povečalo za 2 do 33 % in prav v toliko naseljih se je pomanjšalo. Vse skupaj odgovarja rasti oziroma upadanju števila prebivalstva. Podatki za četrto cono so nekoliko drugačni, vendar ne morem reči, da nas presenečajo. Na te najbolj oddaljene kraje rudnik

skorajda še ni vplival, izjemi sta mogoče le Št. Janž in Kozjak, toda tudi pri teh dveh opazimo počasno, a vztrajno upadanje števila hiš. Edina izjema so Škalske Cirkovce, kjer se je število hiš v primerjavi z letom 1869 povečalo za 15 %, pri Šentvidu pa je ostalo isto. Vsa ostala naselja imajo manj hiš kot prvo leto. Leta 1948 se je število hiš v primerjavi z letom 1869 precej spremenilo. Skoraj povsod namreč zasledimo večje ali manjše upadanje, tako števila prebivalstva kot tudi števila hiš. To si lahko razložimo na dva načina: Od leta 1931 do 1948 je precej dolgo obdobje, nekaj hiš je med tem časom dotrajalo, novih pa posebno v četrti coni niso gradili. Drugi še močnejši razlog pa je vojno razdejanje, ki je prav tako skoraj najmočneje prizadelo naselja v četrti coni. V prvih dveh conah pa se število hiš še vedno veča. V prvi skupini spet vodi Velenje z 282 % več hiš, kot jih je imelo leta 1869. Sledi Pesje z 280 %, nato Stara vas 153 % in končno Šoštanj s 118 %. V drugi skupini se ni nobeno naselje tako močno povečalo. Družmirje je naraslo za 82 %, ostala naselja pa za približno 10 do 69 %. Izjema so spet Kavče, kjer je 17 % manj hiš kot leta 1869. V tretji skupini spremembe niso posebno velike, še vedno je le pet naselij takšnih, kjer se je odstotek hiš v primerjavi z letom 1869 povečal od 7 do 93 %, eno naselje ima enako število hiš kot prvo leto štetja, v ostalih pa se je število zmanjšalo za približno 15 %. V zadnji skupini je številčno stanje naslednje: Samo eno naselje, in to Škalske Cirkovce je naraslo za 15 %. V vseh ostalih pa je število hiš manjše kot leta 1869 in to najbolj na Kozjaku — 46 %, v ostalih pa približno 10 do 15 %. V Šentvidu nad Šoštanjem je število hiš ostalo neizpremenjeno. Pri podrobnem proučevanju razvoja do leta 1953 dobimo podobno sliko kot pri prejšnjih štetjih. Pri tem je prvo območje skoraj dvakrat bolj napredovalo kot drugo, značilen za tretje področje je le rahel porast in stagnacija, v poslednjem področju pa stagnacija in upadanje števila hiš v primerjavi z letom 1869.

Od naselij v prvi zoni je najbolj napredovalo Velenje, saj se je povečalo za 360 %, sledi Pesje, kjer se je število hiš v primerjavi z letom 1869 povečalo za 305 %. Stara vas in Šoštanj pa sta narasla za 217 oziroma 153 %. V drugi skupini so izjemen primer spet Kavče, kajti edino tu je število hiš za 21 % manjše kot leta 1869, pri vseh ostalih naseljih pa se je povečalo za 11 do 126 %. Najbolj sta se povečali naselji Gaberke in Družmirje, kar je povsem razumljivo, na obe namreč vplivata tako Šoštanj kot Velenje. Pri Družmirju, ki leži na eksploatacijskem področju, se razvoj ne bo nadaljeval. Pri tretjem področju vidimo podobno stanje kot v prejšnjih obdobjih. Nekatera naselja, to predvsem bližnja in lažje dostopna, naraščajo, druga pa stagnirajo ali pa pri njih število hiš celo pada. Takšnih naselij je šest. Najbolj vztrajno pada število hiš v Ložnici, sledita Podgorje, Arnače. Povečanje števila hiš pa kaže osem naselij; najbolj je naraslo Skorno, ki tudi prej ni kazalo znakov nazadovanja, vendar nas visoka številka, 163 %, malo preseneti. Ne smemo pa pozabiti vpliva Šoštanja na ta bližnja, lažje dostopna naselja in pa tega, da je pri majhnem

številu hiš, kot n. pr. tu leta 1869 — 29 hiš, sedaj pa 77, kaj kmalu odstotek tako visok. Razen dveh izjem, in to Škalskih Cirkovc in Zavodnja, opazimo pri vseh ostalih naseljih zmanjšanje števila hiš v primerjavi z letom 1869 in to za 3 do 37 %.

Spremembe števila hiš so neposreden odraz vpliva lokalnih, pa tudi splošnih družbenih in gospodarskih faktorjev. O razdobju 1869—1880 sem že spregovorila v prejšnjem poglavju. Oglejmo si torej razdobje 1880—1890. Velenje v prvi skupini ni več vodilno naselje, ampak je v tem času najbolj narasla Stara vas (ostala tri naselja pa si sledc takole: Velenje 13 %, Šoštanj 13 % in Pesje 9 %).V drugi skupini so najbolj narasle Gaberke, medtem ko se je pri ostalih naseljih število hiš dvignilo za 4 do 5 %. Izjema so Kavče, kjer je padlo za 4 %. V tretji skupini je le v petih naseljih število hiš naraslo, najbolj v Paki in Ravnah (18 %), medtem ko se je pri ostalih povečalo za 10 do 15 %. Naselja, ki kažejo nazadovanje za 6 do 29 % s prejšnjo dobo so: Konovo, Ložnica, Arnače. Tudi v četrti skupini prevladuje nazadovanje. Saj le Kozjak in Plešivec kažeta porast števila hiš, prvi za 38 %, drugi pa za 2 %. Pri štirih naseljih je ostalo isto. Pesje, ki je bilo v prejšnjem razdobju zadnje, pa je tokrat v razdobju 1890—1900 po porastu števila hiš vodilno naselje v prvi skupini. Naraslo je namreč kar za 34 %, edina razlaga, ki jo najdemo za to, je razvoj rudarstva in nastanek rudarske kolonije v Pesjem. To niso bile prave stanovanjske hiše, ampak le nekakšne barake, kaj malo primerne za stanovanja. Velenje je v tej dobi na zadnjem mestu, saj se je povečalo le za 3 %, Stara vas za 8 %, Šoštanj pa za 13 %. V drugi skupini so se najbolj povečale Gaberke (23 %) ostala naselja pa, razen Prelog, ki so ohranile isto število kot v prejšnjem obdobju, kažejo 1 do 18 % porasta. Za 18 % so se povečale Škale. Zanimivo je povečanje števila hiš v tretji coni, kjer le Konovo (—7 %) in Črnova (—3 %) izkazujeta nazadovanje, medtem ko je pri vseh ostalih naseljih število naraslo za 3 do 15 %, za toliko sta se povečali Paka in Hrastovec. Tudi v četrti coni kažeta le dve naselji nazadovanje in to Silova za 11 % in Bele vode za 6 %, ostala naselja pa so narasla za 6 do 10 %. Ta slika splošnega povečanja števila hiš je prav značilna za to obdobje, ki se obenem odlikuje tudi po enakomernem porastu v primerjavi z letom 1869. Pravzaprav je to skoraj izjemen primer, če izvzamemo obdobje 1933—1939, da bi tudi naselja v četrti — depopulacijski coni izkazovala normalen razvojni proces s tem, da se je povečalo število hiš. V naslednjem obdobju 1900—1910 srečamo v tretji in četrti coni tako pri populaciji kot pri gibanju števila hiš stagnacijo, če ne nazadovanje, največji prirast pa kaže Stara vas 28 %, sledi Šoštanj 25 %, Velenje pa se je povečalo za 21 %. Med obdobji glede rasti števila hiš Velenje nikoli ni na prvem mestu, kakor je bilo v primerjavi z letom 1869. V drugi coni je v petih naseljih naraslo število hiš za 2 do 10 %, pri dveh naseljih je število ostalo isto. Tudi v tretji skupini srečamo dve naselji z istim številom hiš kot prejšnje leto, šest naselij se je povečalo za 2 do 36 %. Konovo, ki je sploh zanimiv primer v tej skupini, se je

povečalo za 36 %. Tu namreč podobno kot pri Hrastovcu število hiš med posameznimi obdobji precej koleba, saj je 5 hiš več ali manj pri naselju, ki šteje običajno (v razdobju 1933) le 16 hiš, kar precej, zato domnevam, da gre včasih tudi za statistično pomoto ali še verjetneje za različen obseg naselja. Pri vseh ostalih naseljih te skupine, se je število hiš zmanjšalo za 4 do 14 %. Situacija v obdobju 1910—1931 je za posamezne cone skoraj enaka. V prvi coni število hiš kot vedno doslej narašča, samo vrstni red naselij je nekoliko drugačen. Medtem ko ni imelo Pesje v prejšnjem razdobju nič prirastka, je sedaj prvo, število hiš je namreč naraslo za 54 %, sledi Stara vas (28 %) in tudi Velenje ni več zadnje, povečalo se je namreč za 16 %, Šoštanj pa le za 12 %. V drugi skupini so vsa naselja, razen Kavč, kjer je število hiš padlo za 17 %, narasla za 3 do 25 %. Najbolj se je povečalo število hiš v Topolšici. Visoko število nas nekoliko preseneti, vendar se presenetljivo dobro ujema s povečanjem števila prebivalstva. Topolšica se je takrat začela razvijati v pomemben zdraviliški kraj. Za tretjo cono bi lahko rekli, da se je pri polovici naselij število hiš povečalo, (od 6 do 24 %), pri drugi polovici pa je število hiš manjše (6 do 36 %). Najbolj je takrat narasel Št. Bric — za 24 %, največji padec pa izkazuje Konovo — 36 %. V zadnji skupini prevladuje nazadovanje, in se je v 6 naseljih število hiš zmanjšalo od 1 do 54 %, najmočnejši padec je pri Kozjaku, kar 23 hiš manj kot v letu 1910. Število hiš se je v tem obdobju povečalo samo v treh naseljih — v Škalskih in Šmarskih Cirkovcah in v Šentvidu nad Šoštanjem, kjer je sicer bilo enako številu leta 1869, vendar je v primerjavi z letom 1910 naraslo za 8 %. Štetje leta 1948 nam da zelo zanimive podatke. V tem času je v prvi coni najbolj naraslo Velenje, in sicer za 69 %. Sledi Pesje 31 %, nato pa Šoštanj in Stara vas s po 8 %. Samo Velenje med okupacijo ni bilo posebno močno prizadeto in tako se je po vojni pričelo uspešno razvijati. Nagel razvoj industrije je zahteval večjo proizvodnjo, zanjo je bila potrebna delovna sila, ta pa je potrebovala stanovanja. V drugi coni je vojna vihra najbolj prizadela Topolšico, ki je nazadovala za 8 %. Tudi Škale je precej prizadela, k temu pa moramo prišteti še zmanjšanje števila hiš zaradi ugrezanja. Tako da je odstotek — 19 % razumljiv. Od treh naselij, v katerih se je število hiš povečalo, so najbolj narasle Preloge, sledijo Gaberke in Družmirje. V tretji skupini se je stanje v primerjavi s prejšnjim obdobjem malo izpremenilo. Preseneti porast števila hiš v Št. Florjanu (34 %), razen tod se je število hiš povečalo le še v Konovem 28 %, v Bevčah pa 9 %. Padec v ostalih 11 naseljih skoraj si razlagamo z vojno in z begom iz dežele v mesta. V četrti coni opazimo dve skrajnosti — na eni strani močan porast števila hiš v Škalskih Cirkovcah (63 %) in padec v Šentvidu (—72 %). Obe naselji sta bili med vojno razdejani, samo s to razliko, da so Šentvid, ki je bil skoraj ves porušen, bolj počasi obnavljali, medtem ko so bile Škalske Cirkovce manj porušene in so jih tudi hitreje obnovili. Pri Šentvidu je od 28 hiš, kolikor jih je bilo leta 1931, ostalo do leta 1948 le 7. Kljub temu pa je število hiš v Škalskih Cirkovcah nekoliko previsoko. V letu 1933 šteje naselje prav tako 30 hiš kot

1931. Verjetno gre tudi tu za statistično napako ali različen obseg naselja. Razen Škalskih Cirkovc so narasla še tri naselja: Zavodnje (31 %) in Kozjak (10 %), čeprav je bil med vojno precej razdejan, in Silova. Kozjak je sploh eno izmed zanimivih naselij tega področja — čeprav ima nanj rudnik močan vpliv, kar se vidi iz poklicne sestave prebivalstva, se število hiš in tudi prebivalstva vztrajno manjšata. Tudi to leto, ko je v primerjavi s prejšnjim obdobjem naraslo, je v primerjavi z letom 1869 padlo in to 37 hiš na 22. V razdobju 1948—1953 je v prvi skupini najbolj narasla Stara vas — za 24 %. Velenje je šele na drugem mestu, tretje je Šoštanj in zadnje Pesje. V drugi coni sta se najbolj razvila Šalek za 20 %, kar bi spričo bližine Velenja pričakovali, in pa Gaberke, na katere je poleg Velenja vplival tudi Šoštanj. Pri ostalih naseljih stanje ni bistveno drugačno, kot bi ob normalnih pogojih pričakovali. Močno se je spremenila tretja skupina naselij. V prejšnjem obdobju je kar 11 naselij kazalo nazadovanje, sedaj pa se je zmanjšalo število hiš le v Bevčah — za 9 %, v Arnačah stagnira, medtem ko je v ostalih naseljih število višje za 1 do 57 %, kolikor jih ima Skorno. V četrti coni je najbolj narasel Šentvid in to za 100 %. Število hiš je namreč od 7, kolikor jih je bilo leta 1948, naraslo na 14, to je pa še vedno le polovica števila hiš, ki jih je bilo v Šentvidu leta 1869. Največji padec zasledimo v Škalskih Cirkovcah (63 %), to je toliko, za kolikor so leta 1948 narasle.

V tem zadnjem razdobju 1953—1959 bom zaradi značilnosti postavila prvo cono na konec poglavja. Za vse štiri cone je značilno naraščanje števila hiš. Vsa naselja v drugi skupini so se povečala. V primerjavi z letom 1869 je število hiš naraslo za 36 % (Gaberke) do 142 % (Škale). V primerjavi z letom 1953 pa so se najbolj povečale Kavče, najmanj pa Družmirje, ki absolutno izkazuje 116 % porasta. Tudi v tretji skupini je večina v primerjavi z letom 1869 narasla. Najbolj v Št. Florijanu, za 122 %, najmanj pa v Hrastovcu, za 8 %, 3 naselij kaže nazadovanje in to od 28 % do 3 %, najbolj Lipje, ki že vse do leta 1910 kaže zmanjšanje števila hiš. V primerjavi z letom 1953 je najbolj narasla Paka (72 %). Domnevam, da so šteli k naselju tudi Selo, vas med Šalekom in Pako. Najbolj pa je padlo število hiš v Skornem. Domnevam, da gre za pomoto. V zadnji coni sta se povečali le dve naselji v primerjavi z letom 1869 in to Škalske Cirkovce in Zavodnje. Šentvid izkazuje v tej poslednji coni največje nazadovanje.

Prvo cono sem postavila na konec zato, da bi nekoliko bolj plastično prikazala posebnost razvoja v tem področju v primerjavi z ostalimi, kjer smo videli, da povprečno vzeto porast ni posebno močan in da se ponekod pojavljajo znaki nazadovanja. Tu, v novem industrijskem centru Šaleške doline pa je stvar povsem drugačna. Šoštanj se kljub novemu industrijskemu poudarku, ki mu ga daje Termoelektrarna, povsem normalno razvija, brez večjih skokov v pozitivnem ali negativnem smislu. Kot število prebivalstva narašča tudi število hiš, sicer ne tako naglo kot v Velenju, vendar dovolj močno, da lahko govorimo o umerjenem porastu. Z Velenjem pa je stvar povsem drugačna.

Oblika Velenja

Povečana proizvodnja v Rudniku lignita je potrebovala večje število delovne sile. Delavci pa morajo nekje stanovati. Zato je sklenila rudniška uprava zanje zgraditi stanovanja. Z reformo, o kateri sem že spregovorila pri prebivalstvu, so hoteli, da bodo rudarji samo rudarji, in pa, da bodo stanovali čim bliže delovnemu mestu. Ker stanovanj ni bilo, so jih pač zgradili. To zveni sicer zelo preprosto, in v bistvu tudi je. Vendar pri tem ne smemo pozabiti, koliko so k temu pripomogli ljudje sami, ne smemo pozabiti tistih 700.000 ur prostovoljnega dela, ki so jih opravili Velenjčani od leta 1956 dalje, ko so jih pričeli beležiti, in pa na 250 milijonov din, ki so jih s tem prihranili skupnosti. Vendar s tem izgradnja še ni zaključena, investicijska banka je odobrila 1959 (aprila) 140 milijonov din posojila, kar je znatno manj, kot bi potrebovali, če bi hoteli vskladiti stanovanjsko izgradnjo s potrebami kapitalne izgradnje.

Topografija mesta

V enem od prejšnjih poglavij sem omenila, da so naselja, ki stoje na premogu, obsojena na propad. V bodoče bodo gradili le izven premogovnega pasu. Prostor za Novo Velenje je bil tako le na vzhodnem delu Šaleške doline, tam, kjer se dolina obrne proti severu in prehaja v ozko sotesko Pake. To področje omejuje na SZ strani meja eksploatacijskega področja premoga, na jugu ga zaključuje strmo, z gozdom poraslo gričevje, pač pa je meja proti vzhodu in JV manj ostra. Če bo potrebno, bodo tudi tod lahko zidali. Področje lahko delimo v glavnem na štiri dele: Najnižji in najbolj raven svet predstavlja osrednji del, 375 m nadmorske višine, kjer stojita Staro Velenje in center Novega Velenja. Drugi del predstavlja terasa, ki se pričenja južno od šmarske cerkve v višini 380—390 m. Na njej stoje Stara vas, Termoelektrarna, nekdanji Stari jašek in del Novega Velenja. Sem nameravajo postaviti tudi industrijski center. Terasa na severnem obrobju doline v višini 395—410 m nadmorske višine bi predstavljala tretji del. Prehod iz ravnine je nekoliko bolj strm, toda to ni oviralo ljudi, da si tam ne bi postavljali svojih domov in to večkrat tudi brez gradbenih dovoljenj. Tako je precejšnje število novih družinskih hišic postavljenih brez privoljenja občine. Zanje tudi ne vodijo nobene evidence, podobno kot za skupino hiš ob cesti proti Celju in za majhno naselje, ki nastaja za Gradom. Četrto področje je prav tako deloma že pozidano, predstavljajo ga južni obronki doline. Poraslo je z gozdom in je v glavnem valovit svet ter bodo v prihodnosti še lahko gradili. Danes so tam razen gozda še njive in travniki.

Sestava mesta

Velenje — Novo Velenje, Stara vas in Staro Velenje skupaj štejejo danes 392 hiš. Najbolj nazorno sliko bomo dobili, če povem število hiš v posameznih ulicah. Stara vas se namreč imenuje Koroška cesta, Staro Velenje — Celjska cesta in njeni nadaljevanji sta Šaleška in

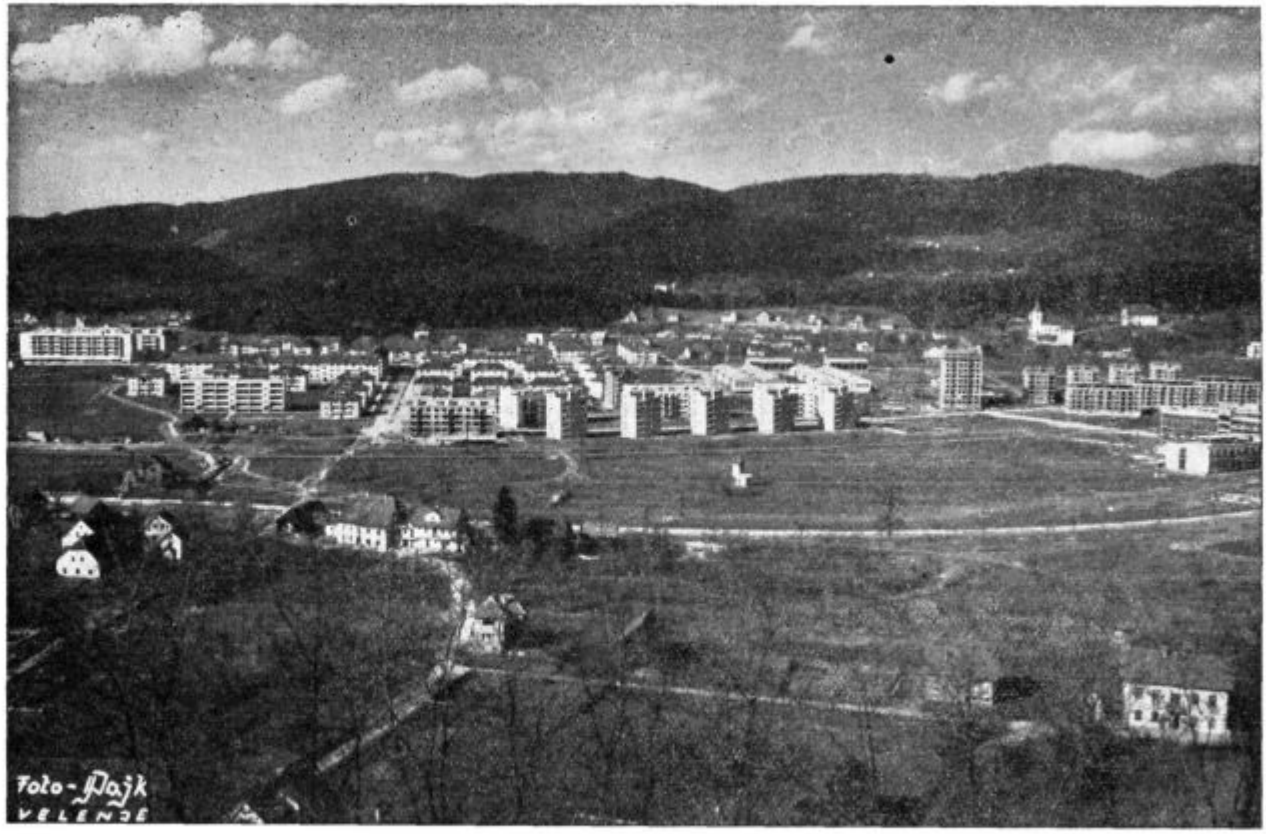

To je Novo Velenje. Moderno mesto pod Ljubelo, Vodemljo in Stropnico. Na prvi terasi nad ravnino stoji zahodno od šmarske cerkve skupina novih, enodružinskih hiš. V sredini teče regulirana Paka, železnica Dravograd—Celje pa je speljana nedaleč proč. V ospredju so tipične hiše Starega Velenja

Partizanska cesta. Novo Velenje predstavljajo Stanetova, Kidričeva in Ljubljanska cesta ter Center. Številčno stanje po posameznih cestah je naslednje: Največ hiš 92 ali 23,7 % ima Celjska cesta, sledi Kidričeva s 73 ali 18,6 %, nato Koroška z 68 ali 17,2%, Stanetova 66 ali 16,8 %, Ljubljanska 55 ali 14,0 %, Partizanska 23 ali 17,2 % Center 9 ali 2,2 % in Šaleška 6 ali 1,7 % vseh hiš v Velenju. Posamezni sestavni deli Velenja se med sabo že na prvi pogled precej razlikujejo. Stara vas je še vse do danes ohranila povsem agrarni videz, je obcestna vas z enostanovanjskimi kmečkimi domovi, poleg katerih stoje mogočna gospodarska poslopja. Staro Velenje je prav tako živo nasprotje novega naselja. Je ob cesti, ki se le malo razširi v tržni prostor pod lipo. Pritlične in enonadstropne hiše so razporejene s podolžno stranjo proti cesti. Glavno cesto pravokotno prečka blizu trga stranska pot, ob kateri so razvrščene prav tako pritlične stavbe. To je Staro Velenje, trg, kot jih toliko srečujemo povsod po Slovenskem. Tretji del je Novo Velenje, kričeče nasprotje obcestni vasi in trgu pod gradom. Pravzaprav ima tudi Novo Velenje dva dela: Ima prvo in drugo fazo. Prva faza je nastala okrog leta 1948, ko so postavili vzhodno od nekdanjega Starega jaška 12 pritličnih dvo-, šest- in štiristanovanjskih hiš. Tu naj bi po prvotnih načrtih nastala rudarska kolonija. Vendar k sreči do uresničitve teh načrtov ni prišlo, ampak so pričeli 1953 graditi drugi del Velenja — drugo fazo. To je moderno sončno naselje s 732 stanovanji. Rudnik sam je investiral 120 stavb, od teh je po tipih ali bolje številu stanovanj 31 petorčkov, dva šestorčka, 15 četvorčkov, od teh je bilo 6 zgrajenih leta 1948, en osmerček, 30 enodružinskih hiš ob jezeru in južno od njega. Po letu 1951 je bilo zgrajenih tudi naslednje število blokov: 3 dvanajstorčki, 7 desetorčkov, od tega ena vrstna hiša, dva 55 stanovanjska bloka, eden 32 trgovsko-stanovanjski blok.

V Kidričevi ulici živi 2.465, v Stanetovi 645 in v Centru 164 prebivalcev. Na Koroški cesti stanuje 564 Velenjčanov, na Celjski 679 in na Ljubljanski 247, medtem ko ima Šaleška le 36 prebivalcev, Partizanska pa 115. V Kidričevi ulici živi 38,8 prebivalcev na hišo, tu je 610 gospodinjstev, na eno gospodinjstvo pridejo 4 ljudje, na hišo pa 8,3 gospodinjstva. To je tudi največja gostota v Velenju. V Stanetovi ulici pride povprečno 9,7 prebivalcev na hišo, tam je 116 gospodinjstev: 5,5 ljudi na gospodinjstvo in 1,8 gospodinjstev na hišo. Število je zato nižje, ker je v tem področju 30 enodružinskih hiš. Center ima 30 gospodinjstev, na hišo pride 18,1 prebivalca, na gospodinjstvo pride 5,4 ljudi in 3,3 gospodinjstva na hišo. Malo drugače pa je v ostalih dveh mestnih predelih: Na Celjski cesti je približno 7,4 prebivalcev na hišo, tam sta 202 gospodinjstvi, na gospodinjstvo pride 3,3 prebivalcev, na hišo pa 2,2 gospodinjstva. V Šaleški cesti je samo 36 prebivalcev, zato pride 6 ljudi na hišo, tam je 6 gospodinjstev, na gospodinjstvo pride 6 ljudi in eno gospodinjstvo na hišo. Na Partizanski cesti je 26 gospodinjstev, na hišo pride 5 ljudi, 4,4 ljudi pride na gospodinjstvo, in 1 1 gospodinjstvo na hišo. Na Ljubljanski cesti je 48 gospodinjstev, tam živi 4,5 prebivalca na hišo, 5,1 ljudi na gospodinjstvo ter 0,9 na hišo. Ostane tako le še Koroška cesta, kjer je 145 gospodinjstev, na hišo pride 8,3

ljudi: 3,4 ljudi na gospodinjstvo in 2,1 gospodinjstva na hišo. V Velenju je 1.183 gospodinjstev. Povprečno živi 12,5 ljudi v eni hiši, 4,1 ljudi na gospodinjstvo in 2,5 gospodinjstev na hišo. Število ni tako visoko, kot bi spričo blokovne gradnje hiš pričakovali. Če pa upoštevamo enostanovanjske hiše in nizko število pri Ljubljanski, Koroški in Partizanski cesti, bo stvar precej bolj jasna. To je današnje stanje, ali bolje stanje 31. XII. 1959. Leta 1953 je bilo nekoliko drugače. Takrat je namreč bila še Stara vas zase in tudi ni bilo toliko enostanovanjskih hiš v Stanetovi ulici. Zato je razumljivo, da je prišlo v samem Velenju, čeprav je bilo manj gospodinjstev, več ljudi na hišo. Takrat je bilo v Velenju 524 gospodinjstev, na hišo je prišlo 14,1 prebivalcev, 3,14 ljudi na gospodinjstvo in 3,25 gospodinjstev n ahišo, medtem ko je bila v takratni Stari vasi naslednja situacija: 299 gospodinjstev, 9,9 prebivalcev na hišo, 2,8 ljudi na gospodinjstvo in 3,4 gospodinjstev na hišo (25).

Izraba površin

Šaleška dolina ima malo zazidljivih površin in za Velenje velja to še prav posebno. Pridobiti je bilo treba čim več prostora za zgradbe, vendar ne na škodo potrebnih zelenih površin. Zato je gostota zazidave precej različna, način zazidave je namreč v stanovanjskih predelih zelo pester, saj variira od redke zazidave z enodružinskimi hišami preko vrstnih hiš do stolpnic. Prostor, kjer nastaja Novo Velenje, lahko razdelimo na več področij:

— *Stanovanjsko področje:* Izrazito stanovanjski predel mesta leži na planoti severno od železnice Celje—Dravograd in je že danes močno pozidan. Drugi stanovanjsko-upravni del mesta se razvija med cesto Velenje—Dravograd in železnico. To je tako imenovani Center, kjer so najvišje stanovanjske stavbe, upravno poslopje Rudnika lignita, Delavska univerza, Kulturni dom, Veleblagovnica, Rudarska šola in kjer je tudi hotel. Torej bo tudi kulturno-upravni del. Tudi Šalek je eno izmed stanovanjskih področij, saj je tam še precej prostora za nove stanovanjske bloke, prav tako pa tudi južno od Centra. Staro vas, Staro Velenje in predel za Gradom so priključili temu stanovanjskemu področju. V strnjeno zazidanem Starem Velenju ne bodo več gradili, pač pa v onem redkeje pozidanem predelu do železnice. Za stanovanjsko področje je določena tudi dolinica južno od Šaleka proti Gorici.

— *Industrijsko področje:* na premogovnem sloju naselja ne bodo mogla stati, pač pa bodo ostali rudniški obrati Novi jašek v Prelogah in pa bodoči jašek v Metlečah. Med Šoštanjem in Prelogami pa stoji Termoelektrarna. Tudi stara Termoelektrarna v Velenju in nekdanji Stari jašek bosta ostala. Sploh se v Velenju zelo resno ukvarjajo z mislijo o razvoju lahke industrije, ki je potrebna zaradi zaposlitve ženske delovne sile. V glavnem je za industrijske namene določeno približno 39 ha površine na zapadnem delu naselja.

— *Zelene površine:* Za večino modernih mest je značilna gradnja samostojno stoječih stavb, med katerimi so vrtnarsko urejene zelene ploskve. Tako je tudi v Velenju, kjer so številne gredice med stavbami še

posebno skrbno urejene. Predstavljajo ga poleg pasu ob železnici in Paki še park v bližini Veleblagovnice in Starega jaška. Poleg tega pa je v bližini precej gozdov, tako da večjega parka v Velenju res ni potrebno urejati.

— *Centri:* Kulturno-upravni del se bo počasi izoblikoval v središče mesta, saj nameravajo postaviti tu še tržnico, banko, kino in glavno pošto. Razen tega pa je v Velenju še en nakupovalni center, in sicer na severozapadu, predstavljata pa ga veleblagovnica »Velma« in tržnica. Za šport in razvedrilo je namenjen prostor ob Velenjskem jezeru, kjer je eden najlepših stadionov v Sloveniji s stranskimi igrišči. Na SV pobočju Grajskega griča je postavljena smučarska skakalnica.

Tudi velikost agrarnih površin se spreminja, za zdaj bolj počasi, in je omejena na področje grezanja, toda računajo, da se bo pri povečani proizvodnji ugreznil še precejšen del doline, na tem področju bodo kasneje začeli z intenzivnim kmetijstvom (29).

Ostala naselja v dolini

Na ravnini in hribovju Šaleške doline so naselja nanizana na jezerske terase, zlasti v SV delu, kjer je precej plodne zemlje in pitna voda. Velik pomen se pripisuje prisojni legi, ki se povsod bolj ceni in

Takšen je Šoštanj, drugi urbanski center Šaleške doline. Tu je upravno središče občine.

raje odbira kot osojna. To velja le za višje gorske predele. Značilno za Šaleško dolino je, da prevladujejo prav majhna naselja. Tudi večje vasi se morajo še vedno šteti med majhne. Povsod so seveda po ravnem in v dolini večje kakor po hribovju. To nam prikaže tabela o številu prebivalcev in hiš. V Šaleški dolini so prav v obilni meri zastopane samotne kmetije, katerih območje se na široko razprostira v vzhodne Karavanke, kjer popolnoma prevladujejo. Bistveno za samotno kmetijo je, da ima vse zemljišče v celku okrog doma. Lep primer tega tipa je Lokovica. Razen samotnih kmetij imamo v Šaleški dolini zastopane tudi vasi, in sicer gručaste, središčne in obcestne. Zastopane so predvsem vzhodno in jugovzhodno od Šoštanja. Primer gručaste vasi je Družmirje, kjer stoje domovi skoraj brez reda, postavljeni brez sistema in talnega načrta. Tipičen primer obcestne vasi je Stara vas.

Oglejmo si še na kratko število gospodinjstev in njih odnos do števila hiš v posameznih naseljih. Primerjavo in stanje najbolje prikazuje tabela. Pogledali bi si le povprečno stanje v vsaki, od že omenjenih štirih con.

V Pesjem in v Šoštanju je situacija naslednja: Pesje ima danes 218 gospodinjstev, 9,9 ljudi živi povprečno v eni hiši, 3,8 ljudi pride na gospodinjstvo in 2,6 gospodinjstev na hišo. Leta 1933. pa je bilo le 10,9 ljudi na hišo, 288 gospodinjstev, 3,0 ljudi na gospodinjstvo in 3,5 gospodinjstev na hišo. Število prebivalcev na hišo se je zmanjšalo zaradi odseljevanja ljudi v Novo Velenje, to potrjuje tudi zmanjšanje števila gospodinjstev. Število ljudi na gospodinjstvo pa je ostalo isto, pač pa se je ustrezno zmanjšalo število gospodinjstev na hišo. To trditev podkrepijo podatki o priseljevanju Velenjčanov, ki sem jih podala v prejšnjem poglavju. V Šoštanju se stanje med obema letoma ni bistveno spremenilo in zato navajam le podatke: leta 1939 9,1 ljudi na hišo 732 gospodinjstev, 3,7 ljudi na gospodinjstvo in 2,4 gospodinjstev na hišo. V drugi skupini pride povprečno 6 do 7 ljudi na hišo, pri 100 do 150 gospodinjstvih, 4 ljudje na gospodinjstvo in 1,5 gospodinjstev na hišo. V tretji skupini pride povprečno 4 do 5 ljudi na hišo pri 60 gospodinjstvih, 4 do 5 ljudi na gospodinjstvo in 1 gospodinjstvo na hišo. Pri četrti coni pride prav tako 4 do 5 ljudi na hišo pri povprečno 50 gospodinjstvih, 4 ljudje na gospodinjstvo in eno ali celo manj kot eno gospodinjstvo na hišo. Podatki pokažejo, da je število prebivalcev na hišo največje v dolinskem dnu, toda tudi v nekaterih predelih, ki smo jih označili v njih razvoju za depopulacijske, najdemo ponekod razmeroma visoke številke. Zelo visokega števila ljudi na hišo, ki je značilno za stara urbanska naselja, v Šaleški dolini ne najdemo. Če primerjamo naselja v ravninskem dnu z onimi na obrobju, ugotovimo, da se osrednji del po številu ljudi na hišo ne razlikuje v veliki meri od obrobja, čeprav je razlika nesporna, posebno v primerjavi z urbaniziranimi naselji. Posebno pozornost vzbuja sorazmerno visoko število ljudi na hišo pri samotnih kmetijah na Kozjaku in Belih vodah, vendar je stvar razumljiva. Družine štejejo več članov kot v mestu, čeprav

sta na enem »domu« včasih dve družini, imata pa le eno, skupno gospodinjstvo. Zato pa je število gospodinjstev na hišo tako zelo nizko, da v Belih vodah, Silovi in Št. Janžu ne pride niti eno gospodinjstvo na hišo. Primerjava povprečnega števila gospodinjstev na hišo v posameznih naseljih je izredno zanimiva, osvetljuje namreč razvojno stopnjo urbanizacije še z druge strani. V osrednjem delu, v katerem je gospodarski razvoj najbolj napredoval in kjer je težišče na industriji, je število gospodinjstev na hišo največje. V vzhodnem delu, kjer daje naseljem svoj pečat rudarska dejavnost, je število najvišje. Višje število v osrednjem delu doline je odraz dejstva, da žive prebivalci pretežno od nekmečkega dela in potrebuje tako gospodinjstvo v hiši nesporno manj prostora. Tako se v eni hiši naseli več gospodinjstev, vsako od njih pa predstavljata pogosto le dve ali celo ena sama oseba. Čim bolj se oddaljujemo od urbanskih žarišč, tem bolj pada število gospodinjstev na hišo, tem bolj pojema tudi vpliv nekmetijske dejavnosti in bledé poteze urbanizacije.

Nič manj instruktivna ni primerjava povprečnega števila ljudi na gospodinjstvo v posameznih področjih. Tu nam podatki pokažejo porast števila ljudi na gospodinjstvo od osrednjega dela ali bolje od obeh urbanizacijskih žarišč proti periferiji. Videli smo, da imajo najbolj urbanizirani predeli najmanjša gospodinjstva, medtem ko imajo vasi, zlasti pa še samotne kmetije največ prebivalcev na gospodinjstvo. Opažamo, da je število ljudi na gospodinjstvo v urbanskih naseljih v obratnem sorazmerju s številom ljudi na hišo. Pri samotnih kmetijah pa je stvar ravno nasprotna, namreč, število ljudi na hišo je v obratnem sorazmerju s številom gospodinjstev.

Poklicna sestava prebivalstva

Že pri uvodu k temu poglavju sem poudarila, da nam najbolj karakteristično podobo glede urbanizacijskega stanja pokaže poklicna struktura prebivalstva. Ta nam bo v najbolj odločilni meri služila tudi pri določevanju urbanizacijskih stopenj v Šaleški dolini. Glavno, kar nas bo pri tem zanimalo, je razmerje med prebivalstvom, ki se preživlja z urbanskimi poklici, in onim, ki živi od kmetijstva. Prav tako mnogo nam pove tudi udeležba ljudi v posameznih panogah urbanskih poklicev. Podatke imam le za leto 1953. Novejših nisem mogla dobiti. Le število rudarjev iz posameznih vasi mi je bilo dostopno tudi za leto 1959 in tako bom te podatke za primerjavo z letom 1953 s pridom uporabila.

Pri premotrivanju karte opazimo nekatere splošne značilnosti. Tako vidimo, da agrarna dejavnost proti osrednjemu predelu doline pada, obratno pa je z industrijsko. Drugo posebnost opazimo v smeri, vzhod—zahod. Industrijska dejavnost je na vzhodu precej močnejša, kar je spričo rudnika povsem razumljivo. Pa še ena značilnost se nam pokaže ob pogledu na karto in to močan delež v neagrarnih poklicih

zaposlenega prebivalstva v vaseh, ki so sicer precej oddaljene od centralnih naselij, a leže ob ugodnih prometnih poteh. Tak primer sta Paka in Plešivec.

Kot pri poglavju o prebivalstvu in pri obravnavanju števila hiš, bom tudi tu razdelila naselja na štiri kategorije. Za kriterij pa sem vzela delež agrarnega prebivalstva in to od 0 do 5 %, od 5 do 30 %, od 30 do 50 % in nad 50 %. V prvo kategorijo bi kot v prejšnjih conah prišla naslednja naselja: Velenje, Stara vas, Pesje in Šoštanj. Tri od omenjenih naselij so na vzhodnem delu doline tam, kjer prevladuje prebivalstvo zaposleno v industriji, medtem ko v Šoštanju na zapadu k nizkemu odstotku agrarnega prebivalstva in visokemu odstotku neagrarnega prebivalstva doprinese odstotek ljudi, zaposlenih pri upravi. Če si ogledamo podrobnejše podatke, ki nam jih prikazuje poklicna sestava prebivalstva Šaleške doline, vidimo, da ima najmanjši delež agrarnega prebivalstva Velenje 2,1 %, sledi Šoštanj 3,12 %. Pesje pa ima 4,0 % agrarnega prebivalstva. Največji odstotek v tej skupini ima Stara vas in to 4,1 %.

V drugo kategorijo sem uvrstila naselja, ki imajo od 5 do 30 % zaposlenega prebivalstva v kmetijstvu. To je nekaj naselij v dnu doline — Preloge 34 %, Družmirje 25,8 %, Šalek 25,3 %, Topolšica 24,3 % Gaberke 22,2 %, Škale 19,8 % in Kavče 11,8 %. Nekoliko na prvi pogled preseneti visok odstotek v Šaleku. Spričo bližine Velenja bi namreč pričakovali nekoliko manjši delež ljudi, ki žive od kmetijstva. Toda v Šaleku je veliko kmetijsko gospodarstvo, ki ima približno 30 zaposlenih. Sploh je na zunaj pri večini naselij te skupine kmetijski videz mnogo močnejši kot pa kaže notranja struktura. Veliko prebivalstva je pritegnil ugodni mesečni zaslužek in osem urno delo, poleg katerega še vedno lahko opravijo potrebna dela doma.

V tretji skupini so naselja, kjer 30 do 50 % prebivalstva živi od kmetijstva. To so že dokaj oddaljene vasi v hribovitem obrobju Šaleške doline. Če nekoliko pobliže pogledamo tabelo, vidimo, da imajo največji odstotek agrarnega prebivalstva Ravne 47,5 %, sledijo Arnače 46,9 %, nato Ložnica 45 %, Št. Florjan ima 38,2 %, Konovo 35 %, Lipje 33,9 %, Podgorje 33,1 %, Lokovica 32 %, Bevče 32,7 %, Skorno 31,8 %, Paka 29,4 %, Podkraj 28,7 % in Hrastovec 24,3 % prebivalstva, ki živi od kmetijstva. Ta naselja imajo še povsem ruralni videz in bi jim na prvi pogled pripisali večji odstotek kmečkega prebivalstva, kot ga dejansko je. Z demografska vidika je to področje v depopulaciji. Število hiš ob štetjih stagnira ali pa se giblje v negativnem smislu, pa tudi drugi demografski elementi poudarjajo, da gre za naselja, kjer se vplivi urbanizacije kažejo le v poklicni strukturi, medtem ko je njihov vpliv sicer bolj šibak.

V četrti skupini so najbolj oddaljene in hribovske vasi. Sem sem kot v prejšnjih poglavjih štela Plešivec z 51,8 % kmečkega prebivalstva, Škalske Cirkovce s 36,2 %, Šmarske Cirkovce s 77,6 %, Kozjak ima 52,3 %, Št. Janž 53,6 %, Silova 36,4 %, Bele vode 57,4 %, Zavodnje

36,8 % in Šenvid 84 %. Edina izjema je Silova. Sicer se pa odstotek prebivalstva, ki živi od kmetijstva, giblje okrog 60 %. To so najbolj kmečka naselja, kar jih je v Šaleški dolini. Za zaposlene v rudarstvu imam podatke za leto 1953 in za oktober 1959, ki jih bom navajala za primerjavo. Vemo namreč, kakšne spremembe so se izvršile 1958—1959 z reformo v kolektivu. V Velenju je bilo leta 1953 2.553 prebivalcev in od teh 467 rudarjev. V samem Velenju je bilo 1676 ljudi, od teh 317 ali 52,3 % vseh aktivnih rudarjev, Stara vas pa je imela 877 prebivalcev, od teh 130 ali 47 % rudarjev. S prebivalstvom, zaposlenim v industriji, pa je bilo takole: V Velenju 28 ali 4,6 % vseh aktivnih, v Stari vasi pa 24 ali 7,5 %. Danes štejeta Velenje in Stara vas skupaj 4914 prebivalcev in od teh je bilo septembra 1142 rudarjev, danes pa jih je verjetno že 1200 ali 24,4 %. Najvišji odstotek delovne sile rudnika živi v Velenju. V Pesjem je bilo leta 1953 910 prebivalcev, od teh 157 ali 31,7 % vseh aktivnih zaposlenih v rudarstvu in 32 ali 10,6 % v industriji. Danes je v Pesjem le 114 rudarjev, kajti leta 1958 jih je prišlo precej v nove stanovanjske bloke v Novem Velenju. Šoštanj je imel 1953. 2378 ljudi, od teh jih je bilo 30 ali 2,9 % vseh aktivnih zaposlenih v (industriji) rudarstvu in 269 ali 25,6 % zaposlenih v industriji. Razlika z Velenjem je s tem razločno nakazana. Danes šteje Šoštanj 2796 prebivalcev. Od teh je 51 rudarjev ali 1,9 % vseh aktivnih prebivalcev. V drugi skupini je stanje naslednje: Šalek je štel leta 1953 — 435 prebivalcev, v rudarstvu pa je bilo zaposlenih 49 ljudi ali 28,7 % vseh aktivnih. V industriji pa 20 ali 11,6 %. Šalek šteje danes 479 prebivalcev, število rudarjev se je zmanjšalo na 37. Vzrok je isti kot v Pesjem in podobno je tudi v Škalah. V Gaberkah s 391 prebivalci je bilo leta 1953 36 ali 26,2 % vseh aktivnih prebivalcev rudarjev, v industriji pa je bilo zaposlenih 24 ali 17,6 %. Danes imajo Gaberke že 449 prebivalcev. Število rudarjev pa se je povečalo za 10 ljudi. Če pogledamo za orientacijo še rast števila hiš v tem naselju, vidimo, da se je v letih 1953—1959 povečalo za 5 hiš. Gaberke so izven eksploatacijskega področja, na zelo lepem prostoru in bodo v bodoče privabile še več prebivalcev. Nasprotno pa je v Družmirju število rudarjev v primerjavi z letom 1953 padlo, takrat je štelo Družmirje 347 prebivalcev, od teh je bilo 42 ali 16,9 % vseh aktivnih rudarjev in 43 ali 16,7 % zaposlenih v industriji. Leta 1959 je imelo manj prebivalcev kot v prejšnjem štetju in tudi število rudarjev se je zmanjšalo. Za ta naselja velja isto kot za Šalek in Pesje — rudarji se počasi preseljujejo v Velenje. Število rudarjev pa se je povečalo v Topolšici, ki je imela 1953 1219 prebivalcev, od teh 11 ali 1,3 % vseh aktivnih zaposlenih v rudarstvu in 61 ali 10,3 % v industriji. Danes šteje Topolšica 1430 prebivalcev, od teh 23 rudarjev. Kot kaže, velja za Topolšico isto kot za Gaberke. V sami dolini je na premogovnem sloju prepovedano zidati stavbe. Ljudje zato gradijo tam, kjer so bili mogoče kdaj doma in jim je to bolj všeč kot pa stanovanje v blokih. V zadnjem naselju te skupine se stanje ni posebno spremenilo. Število prebivalstva se je v Kavčah

sicer nekoliko povečalo, vendar je število rudarjev ostalo skoraj isto. V tretji kategoriji opazimo pri vseh naseljih, razen pri Ložnici, v primerjavi z letom 1953 povečanje števila rudarjev. Ko so v rudniku pričeli z reformo, so vzeli za kriterij približno 3 do 5 ha veliko posest. Kdor bi imel večjo posest, bi se moral odločiti ali za rudnik ali kmetijo in v tem primeru pustiti zemljo in obratno. Pri tem pa je seveda treba upoštevati različne druge faktorje. Pričakovali bi res manjši dotok delovne sile iz okolice, toda temu ni tako, saj imajo nekatere družine več odraslih otrok, ki ne morejo živeti vsi doma. Iščejo kruha v rudniku in delo največkrat dobe. Stanujejo še vedno doma, ker dom ni tako oddaljen, da ne bi zmogli vsakodnevne hoje tja in nazaj. Zato drži, da so odpustili one rudarje, ki so bili doma kmetje. Njihovi odrasli otroci pa so včasih ostali, ponekod so celo novi prišli. To velja še posebno za one, ki imajo nekaj več kot 5 ha zemlje, pa je ta slabo rodovitna ali pa je gozd. Tako bomo razumeli povečanje števila rudarjev v tej zoni. Posameznih številk ne bi naštevala, saj nam jih dovolj nazorno pokaže tabela.

Urbanizacijske stopnje

Vsi podatki, ki sem jih obravnavala v poglavjih o prebivalstvu, nam bodo pomagali pri določitvi stopnje urbanizacije v posameznih naseljih. Vemo, da so se naselja različno razvijala, da so razlike med njimi izražene na različne načine, da je bila razvojna pot nekaterih naselij skupna, druge pa je zbližal čas. Pri urbanizaciji agrarnega naselja zasledimo celo vrsto vmesnih tipov, kjer prevladujejo te ali pa druge značilnosti — s tem mislim agrarne ali pa urbanske. Lahko je mera obojih približno enaka. Ti vmesni tipi so zelo pestri in za nas še prav posebej zanimivi. Zanje je značilno, da si ljudje pridobivajo življenjske dobrine na dva načina: Na stari, prvotni, trdno zakoreninjeni kmečki ali pa novi industrijski način.

Tako tudi na našem področju ločimo tri urbanizacijske stopnje. V prvi imajo naselja pretežno ali pa skoraj povsem urbanski značaj, ta pri naseljih druge stopnje ni tako izrazit, agrarne poteze so precej močne. Naselja v tretji stopnji pa so po zunanjem videzu še povsem agrarna, vpliv urbanizacije se kaže le v poklicni strukturi prebivalstva, vendar ga ne smemo zanemarjati. Izven teh stopenj imamo v Šaleški dolini na njenem skrajnem obrobju še vasi, ki so povsem agrarne, kjer urbanizacijski vplivi niso povsem neznani, vendar se pojavljajo v tako neznatni meri, da o njih sploh ne moremo govoriti.

I. V prvo urbanizacijsko stopnjo bi uvrstila le oba centra Šaleške doline Šoštanj in Velenje, pa še Pesje, ki na zunaj sicer ne kaže mestnega videza, vendar glede na življenje prebivalcev to zasluži. Isto je tudi s Staro vasjo, ki je že priključena Velenju. Druga, prav tako važna urbanizacijska poteza kot zunanji videz naselja je zaposlenost pretežne večine prebivalstva v neagrarnih ali bolje industrijskih poklicih. Le majhen delež ljudi si služi svoj vsakdanji kruh s kme-

tijstvom, ki je ostanek nekdanje pretežno agrarne dejavnosti. Zlasti v Stari vasi in Pesju, ki še vedno tudi na zunaj kažeta agrarne poteze, naletimo nanje, čeprav je precejšen del nekdanjega agrarnega zemljišča sedaj že pozidan. Ne smemo pa trditi, da se kmetijstvo sploh ne uveljavlja več. Ne, v osrednjem delu Šaleške doline je med posameznimi vasmi precej njiv in travnikov, katerih lastniki stanujejo v bližnjih naseljih. Zato pa preseneča odstotek zaposlenih, ker je tako nizek. Vzrok je že znano dejstvo, da delajo ljudje, ki so sicer zaposleni v industriji, poleg tega še na poljih. Ta pojav je sicer bolj značilen za drugo urbanizacijsko stopnjo, vendar ga opazimo že tudi tu. Za to stopnjo je v pogledu kmetijske površine značilno, da je v primerjavi z letom 1825 precej nazadovala; kot primer naj navedem k. o. Šoštanj, kjer je obdelana površina v času od 1825 do 1939 nazadovala za 10 %, travnik pa le za 15 %, površina vrtov pa za 6 %. Nadaljnji industrijski razvoj bo pripomogel še k višji urbanski obliki in bo izrinil še tisti procent kmetijske dejavnosti, ki ga ima danes ta stopnja. Tako bomo lahko govorili o čistih mestnih naseljih, kakršno je Novo Velenje.

II. Tej drugi urbanizacijski stopnji pripadajo naselja, ki leže v glavnem v ravnem dolinskem dnu in izkazujejo do 30 % kmečko prebivalstvo. Vsem tem naseljem je skupna poteza naraščanje prebivalstva v vseh obdobjih, čeprav v skromnejših dimenzijah kot v prvi stopnji. Nazadovanja ali stagnacije ni bilo opaziti, pa tudi večjih skokov v pozitivnem smislu ni bilo. Le v redkih primerih se je prebivalstvo povečalo za več kot enkrat, običajno se je povečalo za polovico. In v skladu s to počasno, a vztrajno rastjo prebivalstva je rast števila hiš. Tudi ostali demografski elementi so v skladu z zunanjim pretežno agrarnim videzom naselij. V to urbanizacijsko stopnjo spadajo Šalek, Škale, Preloge, Gaberke, Družmirje, Topolšica in Kavče. Med njimi so večje ali manjše razlike, ki se kažejo v zunanjem videzu posameznih naselij. Vendar imajo v bistvu skupno razvojno pot in nanje so vplivali določeni faktorji skoraj v enaki meri. Izjema je le Topolšica, pač zaradi svoje posebne funkcije, ki jo ima kot zdravilišče s termalno vodo. Tudi sam tip naselij ni vsem skupen, v dolini so vasi gručaste, na obrobju pa razložene brez pravilnih vaških jeder (Gaberke, Škale in Kavče).

Čeprav je zunanja podoba naselij te skupine še precej agrarna, izjema je seveda spet Topolšica, je poklicna sestava precej drugačna, kot bi pričakovali ob pogledu na kmečke domove in njihova gospodarska poslopja. Naselja, ki leže na vzhodnem in zahodnem delu doline, na severnem in južnem obrobju doline, so bila pod vplivom obeh glavnih centrov Šaleške doline. Rudnik je pritegnil delavce, podobno kot šoštanjska usnjarna in ostali obrati, na prvi pogled. Če pa pogledamo malo od bliže, bomo opazili tu prve pričetke na zunaj vidnega vpliva bližnje industrije: adaptacija oken kmečkih hiš (okna, vrata). Sprva ne vsem naenkrat, tako da lahko včasih na eni hiši

vidimo kar troje vrst oken različne velikosti. To je ena vrsta sprememb, druga je postavljanje novih, nekmečkih domov, največkrat na podedovani zemlji. Tako pride do značilnega prepletanja včasih še s slamo kritih kmečkih domov s povsem na novo postavljenimi hišami neagrarnega videza. Prav to je glavna značilnost te urbanizacijske stopnje. Delež obdelovalnih površin v primerjavi z letom 1825 ni upadel tako močno kot pri prvi skupini, obdelana površina se je ponekod v obliki vrtov in sadovnjakov še celo povečala. Vrtovi in sadovnjaki zavzemajo v k. o. Šalek že 12 % vse obdelane površine. In da bo trditev o postavljanju domov na podedovani zemlji še bolj utemeljena, naj navedem naslednje podatke: Iz primerjave števila parcel leta 1825 z onim leta 1953 pri lastnikih z nad 1,5 ha velikim posestvom vidimo, da se posest drobi. Leta 1825 je imela taka posest povprečno 7 do 10 parcel, danes pa jih ima le tri.

III. V to tretjo stopnjo spadajo vsi oni kraji v hribovitem obrobju, kjer lahko o vplivih urbanizacije govorimo le pri poklicni sestavi prebivalstva. Čeprav so te vasi že precej oddaljene od urbanskih centrov, je vendarle še kak določen odstotek prebivalstva zaposlen v neagrarnih poklicih. Vasi so pretežno razložena naselja in včasih že samotne kmetije, le tu in tam srečujemo večja jedra, v glavnem pa so oblike naselij odvisne od reliefa. Na zunaj bi težko videli, da se tu pojavljajo tudi urbanski vplivi, če izvzamemo redke nove stavbe, ki pa niso več kmečki domovi, čeprav imajo včasih tudi gospodarska poslopja. To so edina, čeprav bolj redka, na zunaj vidna znamenja vpliva sedaj že precej bolj kot v drugi stopnji oddaljenega industrijskega žarišča. K tej stopnji prištevamo naselja, ki smo jih prej srečavali v tretji skupini in se nam sedaj kar sama od sebe uvrščajo sem: Konovo, Hrastovec, Paka, Lipje, Bevče, Črnova, Ložnica, Arnače, Podkraj, Podgorje, Lokovica, Skorno, Št. Florjan in Ravne. Kmečko prebivalstvo predstavlja v teh naseljih do 60 % vsega prebivalstva, medtem ko je v industriji zaposlenega povprečno 3 do 4 % vsega prebivalstva. Pri teh naseljih smo pri poglavju o prebivalstvu ugotovili stagnacijo, če ne že nazadovanje. Prav ista stvar je s številom hiš in zato sem naselja v tem področju označila, da stagnirajo ali da so v depopulaciji. Tudi ostali demografski faktorji se s tem povsem skladajo. Če pogledamo spreminjanje velikosti obdelonih površin, zasledimo rahlo porast na račun gozdov. Pri proučevanju posestnih razmer prav tako opazimo drobljenje posesti, podobno kot v prešnji skupini. Po poklicni strukturi ali bolje glede na prevladajočo dejavnost bi naselja naslednje kategorije razdelila v dve skupini: V prvi je neagrarna dejavnost minimalna, v drugi pa je odstotek ljudi, zaposlenih v neagrarnih poklicih, nekoliko višji. V prvo skupino spadajo Šentvid, Šmarske Cirkovce, Škalske Cirkovce, Bele vode. Vsa naselja imajo nad 55 % agrarnega prebivalstva. V drugo skupino pa one od 55 navzdol: Silova, Plešivec in Kozjak. Vendar imajo ta naselja vse premalo različnih potez, da bi se ta razdelitev že na zunaj

lahko dokazala. Utemeljena je le glede na število rudarjev in na povečanje tega števila v razdobju 1953—1959, pri čemer se je v prvi skupini bolj malo povečalo in je na sploh število nižje kot v drugi. Populacijsko ti predeli najbolj nazadujejo in pri njih smo vseskozi opažali nazadovanje, s tem se seveda ujema tudi zmanjšanje števila hiš, ki prav v tem predelu najbolj pada. Prav tako je v skladu z agrarnim značajem naselij tudi visoko število ljudi na gospodinjstvo, ki je res tudi najvišje v Šaleški dolini.

V navedenih stopnjah sem skušala upoštevati vse one poteze, ki določajo značaj in funkcijo posameznim naseljem in ki jim dajejo tudi zunanji videz. Vnanja podoba naselij se ne sklada vedno s strukturo prebivalstva ali bolje z načinom življenja ljudi. Nekatera naselja ustvarjajo skoraj povsem agrarni videz, njih prebivalci pa so zaposleni pretežno v neagrarnih poklicih. Če bi upoštevali le zunanje oblike naselij, bi se odločili za drugačno shemo.

Navedba virov in nekaj literature

Podatki Rudnika lignita Velenje

Novo Velenje. Izdal Rudnik lignita Velenje. Velenje 1959.

Generalni urbanistični plan Velenja. Ing. Janez Trenz.

Podatki SGP »Ingrad«, Celje.

Podatki gradbenega podjetja »Dravograd«.

A. Melik, Kmetska naselja na Slovenskem. Ljubljana. Geografski vestnik 1933

Podatki Občinskega ljudskega odbora Šoštanj

Podatki krajevnega in matičnega urada v Velenju

Državni arhiv LRS: Katastrska mapa Velenja l. 1823

OB ZAKLJUČKU REGULACIJSKIH DEL NA SAVINJI

Inž. Srečko Cvahte

V preteklem letu smo dovršili eno najvažnejših vodnogospodarskih nalog, zaključili smo dela na regulaciji Savinje skozi Celje. Zato ne bo odveč, če v kratkem podam historiat regulacijskih del na tem našem glavnem vodnem toku.

Reka Savinja, ki ima docela hudourniški značaj, je zasula Celjsko kotlino v zadnjih dva tisoč letih za povprečno štiri metre. V našem stoletju so znane štiri velike poplave, in to v letih 1901, 1926, 1933 in 1954, manjše pa so bile skoraj vsako leto, često celo po večkrat. Leta 1926 je reka kar osemkrat prestopila svoje bregove. Poplavna škoda v letu 1954, ki jo imamo še vsi v živem spominu, je bila ocenjena na štiri milijarde dinarjev in je zahtevala tudi sedem človeških žrtev. Največji dotok vode ni bil iz Gornje Savinjske doline, temveč iz Paškega Kozjaka. Po povprečni ocenitvi je Savinja povzročila letno okrog 200 milijonov škode.

Večja regulacijska dela na Savinji so bila izvršena v letih 1877 do 1893, in sicer od Levca do Prihove v dolžini 29 km. Posledica te delne regulacije v srednjem toku je bila, da se je še povečalo zaprojevanje celjskega ovinka. Šele poplava leta 1933 je sprožila reševanje celjskega problema, in sicer z regulacijo izpod Tremerja navzgor. Druga svetovna vojna je to delo prekinila tik ob celjskem ovinku. Med okupacijo so prekopavali celjski ovinek in delo prekinili blizu priključka na staro strugo.

Po osvoboditvi je nadaljevanje regulacijskih del povzročila že omenjena katastrofalna poplava leta 1954. Projekt je izdelal inž. Viržikovski iz projektantskega podjetja »Projekt nizke zgradbe«. Regulacijski odbor občine Celje je nastopal kot investitor, izvajalec pa je bilo podjetje »Beton«, ki je zgradilo tudi nov cestni železobetonski most. Obračunski stroški so znašali za regulacijo reke do 95 m iznad cestnega mostu, skupno s čiščenjem že zaprodene regulirane struge ter dopolnilnimi deli na kamnometu in na tlakovanju skupno z betonskimi mostnimi oporniki 140 milijonov din, za cestni most 91 in za provizorični most preko Voglajne 8 milijonov, to je skupno 239 milijonov din. Stroški so bili deloma kriti iz republiškega sklada za pomoč poplavljenim področjem, deloma iz posebnega kratkoročnega posojila, ki ga še odplačuje Vodna skupnost. Dela so trajala od leta 1954 do 1957.

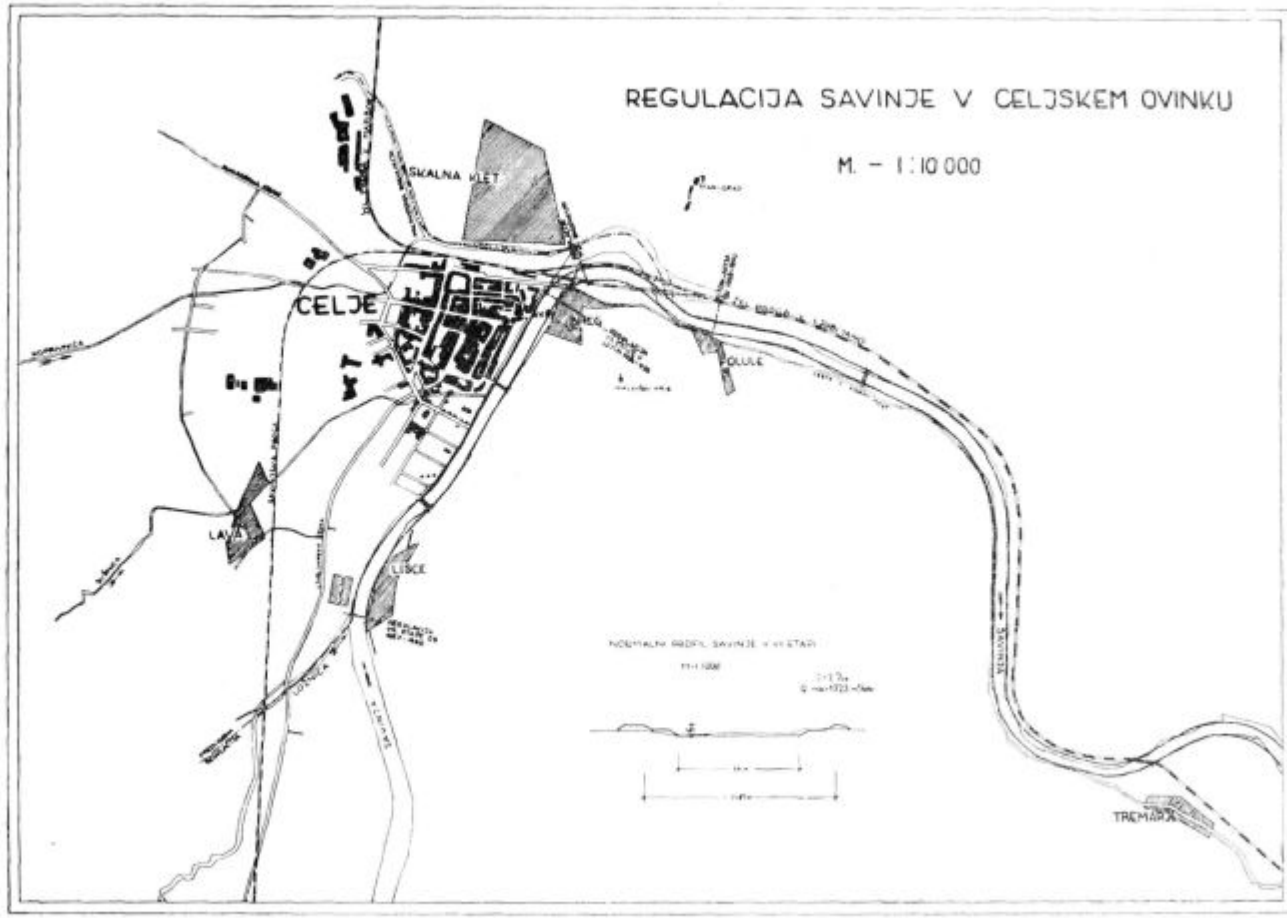
REGULACIJA SAVINJE V CELJSKEM OVINKU
M. – 1 : 10 000
SKALNA KLET
CELJE
LAVA
LISCE
TRNOVLJE

Boris Kalin: Splavar (Foto Milan Božič)

»Ob 20 letnici revolucije in zaključku regulacije Savinje 1961«
(Napis na podstavku)

Glavne gradbene količine so naslednje: Izkop gramoznega materiala 163.000 m³, izkop skale 2.350 m³, naprava kamnometa 3.000 m³, tlakovanje brežin 9.340 m². Dela so potekala na odseku od km 23 + 740 do 24 + 660, to je na dolžini 920 m.

Istočasno z regulacijskimi deli je bilo treba zgraditi provizorični železniški most preko Savinje in Voglajne ter prestaviti progo. Ta dela je finansirala Direkcija jugoslovanskih železnic. Doslej je bilo porabljenih 218,7 milijonov dinarjev, treba pa je še namesto sedanjega provizoričnega lesenega mostu zgraditi preko Voglajne stalni most, za kar se računa še z izdatki 70 milijonov dinarjev.

Regulacijo zadnje sedme etape od km 24 + 660 do 25 + 390 je vodila in finansirala Vodna skupnost, izvršilo pa specializirano podjetje »Hidrotehna« iz Zagreba, ki je na licitaciji ponudilo najugodnejše pogoje. Ta etapa, ki je dolga 1730 m, obsega sektor od ovinka iznad cestnega mostu do izliva Ložnice. Delo je teklo od maja 1958 do decembra 1960. Stroški so dosegli 433 milijonov ali 251.000 din na tekoči meter. Regulacija Savinje je tedaj po osvoboditvi zahtevala skupaj 893 milijonov investicij. V sedmi etapi je bilo treba izkopati 140.000 m³ prodnatega materiala, 30.000 m³ skale, v temelje kamenite obloge položiti 6.000 m³ lomljenca in stlakovati 25.000 m² brežine. Lomljenec za tlak smo dobavljali iz kamnoloma v Pirešici, ker iz celjskih kamnolomov ni dovolj obstojen.

Žal smo morali zaradi nezadostnih finančnih sredstev odsek sedme etape skrajšati od nameravanih 2100 m na 1730 m, to je zgraditi za 370 m manj regulirane struge.

Za kompletno dovršitev bi potrebovali še okroglo 100 milijonov. Posebna strokovna komisija za vodno gospodarstvo je skupno s projektantom prekinitvi del nasprotovala in jo odobrila le s pogojem, da za zavarovanje izvršenih del in poplavno zaščito izdelamo še razne zaščitne ukrepe:

— podaljšati je treba utrditev na desnem obrežju, da ne bi nastala zajeda zavoljo nastalega praga v dnu, nato visokovodni nasip ob Ložnici do republiške ceste, da visoka voda ne bi od strani preplavila Otoka, ter zaključni prag, da se omili sprememba padca. Verjetno bo Vodna skupnost to nalogo izpolnila v naslednjih dveh letih.

S tem delom smo v glavnem zaključili veliko borbo za obrambo Celjske kotline pred poplavami Savinje. Začeta je bila, kakor že navedeno, leta 1935 izpod Tremerja in zaključena leta 1960 ob izlivu Ložnice. Regulirani odsek meri 5 km. S tem da smo ukrotili Savinjo, nam je omogočeno, da pričnemo urejati njene pritoke Voglajno s Hudinjo ter Ložnico s Sušnico in Koprivnico. Z regulacijo Savinje smo sicer poplave v Celjski kotlini omejili, ne pa preprečili. Zato moramo takoj nadaljevati z urejanjem pritokov. Že sedaj izvršeno delo pa je omogočilo zazidavo Otoka in Lisc, možna je izvedba mestne kanalizacije, odpravljene so vlažne kleti, razširjen je rekreacijski prostor in ustvarjenih je nešteto manjših koristi. Poplavno škodo je možno tudi številčno izraziti. V zadnjih treh letih je vodna množina Savinje osem-

krat dosegla od 300 do 500 m^3 na sekundo. Te vode bi pri neregulirani strugi povzročile manjše in večje poplave. 3. novembra 1960 bi na primer vodna množina 562m^3/sek. pri vodostaju 410 preplavila celoten Otok in velik del mesta, kakšna bi bila šele škoda pri povodnji konec oktobra l. 1961! Ako ocenimo poškodbe ene poplave s povprečno 100 milijonov, so regulacijski stroški že pokriti.

Stroj ne more povsod nadomestiti delovnega človeka

PROMETNI TRAVMATIZEM CELJSKEGA PODROČJA V LUČI STATISTIKE

Dr. Zvonimir Šušteršič

Tehnika je omogočila sodobnemu človeku, da si je skrajšal razdalje. Moderna prometna sredstva so vse hitrejša in prihranijo človeku čas in energijo. S pomočjo motornih vozil postaja Slovenija takorekoč eno mesto. Danes prideš iz Celja do Ljubljane v eni uri. To ni mnogo več, kot če hočeš v času največjega prometa z avtomobilom prečkati Pariz. Ni torej čudno, da se ljudje tako navdušujejo za moderni promet in da število motornih vozil povsod v svetu pa tudi na naših cestah iz dneva v dan raste.

Pretirano navdušenje za ta bleščeči uspeh tehnike pa popusti, če primerjamo napredek motorizacije s krvavim davkom, katerega plačujemo modernemu prometu. V celjskem okolišu smo imeli v letu 1939 preko 800 poškodovancev — žrtev prometnih nesreč in od tega 35 mrtvih! V Zapadni Nemčiji, ki ima silno razvito motorizacijo, povzroča promet **dnevno** nad 1000 poškodovanih in 35 mrtvih. Če bi se pojavila nekje na svetu epidemija, ki bi zahtevala tako ogromne žrtve, bi nastal preplah. Prometne nesreče pa gredo komaj zaznavno mimo nas.

Diagram prikazuje krivuljo vseh poškodb, ki smo jih v zadnjih 5 letih (1935—1939) zdravili v celjski bolnišnici. Vidimo, da število poškodb iz leta v leto strmo raste. Medtem ko smo zdravili v našem zavodu leta 1935 nekaj manj kot 6000 poškodovancev, se je to število v letu 1939 povzpelo že blizu 13.000. Spodnja krivulja prikazuje število ranjencev — žrtev prometa. Teh je bilo leta 1935 okrog 400, v 5 letih pa se je to število podvojilo, saj jih je bilo v letu 1939 že preko 800. Zaradi primerjave prikazujemo na skici desno krivuljo vseh infekcijskih bolezni registriranih pri okrajnem higienskem zavodu za celjski okraj in posebej še gibanje obolevanja za škrlatinko, ki je pri nas najpogostnejša infektivna bolezen. Iz te primerjave vidimo, da se giblje število registriranih infektivnih bolezni (tu so zajete vse: od ošpic in oslovskega kašlja do tifusa in nalezljive zlatenice) od 1500 do 2575 letno. Škrlatinka, kot najpogostnejša infektivna bolezen, se pojavlja letno v nekaj nad 500 primerih v letu 1935 in pade pod polovico tega števila v letu 1939. Iz tega vidimo: V našem okolišu imamo petkrat toliko poškodb kot vseh infekcijskih obolenj skupaj. S pravico torej govorimo o travmatski epidemiji. Prometni travmatizem tvori znaten del travmatizma posebej zaradi visokega števila najtežjih in smrtnih primerov.

I. ZAKLJUČEK: **Poškodbe nasploh so danes najhujša epidemija, ki je v nezadržnem porastu**

V nadaljnjem bomo prikazali nekaj karakterističnih podatkov za prometni travmatizem v Celju.

Skica prikazuje celjsko prometno vozlišče. V Celje se stekajo prometne žile iz Koroške, Savinjske doline, Savske dolîne, Hrvatskega Zagorja in Rogaške Slatine. Največji promet pa je na prometni magistrali Maribor—Ljubljana—Trst, ki je tudi važna žila za tranzitni promet. Poleg teh glavnih prometnih žil pa je celjski okraj nagosto prepleten z mrežo cest lokalnega pomena, saj imamo v celjskem okraju 2407 km cest, medtem ko jih je v vsej Sloveniji 19.333 km. V celjskem okraju je torej 17 % vseh slovenskih cest.

Ni torej čudno, da gostota prometa v našem območju vse bolj narašča. Celje je znatno gospodarsko in kulturno središče, h kateremu gravitira obsežno zaledje. Številne tovarne in podjetja, zdravstveni zavodi, uradi in šole pritezajo nase znatno več ljudi, kot pa jih more stanovati v mestu. Po podatkih TNZ se vozi s kolesi v Celje dnevno 16.000 delavcev, uslužbencev in šolarjev. Razumljivo je, da število vozil v okraju iz leta v leto raste.

Na skici prikazujemo krivuljo, kako raste število posameznih vozil v okraju. Pikčasta krivulja označuje gibanje števila motociklov in mopedov. Ta je skoraj horizontalna do leta 1957, nato pa se strmo dviga. **V letih 1958 in 1959 se je število motornih koles na naših cestah podesetorilo.** Največji porast izkazujejo mopedi. S puščico je označeno leto, ko je »Tomos« dal na trg domače mopede. Nekaj sličnega opažamo pri avtomobilih. Število teh se je v našem okraju sukalo okrog 1000. V letih 1958 in 1959 pa se je število strmo dvignilo in naraslo v letu 1959 na dva in polkratno. Tudi tu predvsem po zaslugi domače avtomobilske proizvodnje Fiat-Zastava. Skupno število vseh motornih vozil je v petih letih poraslo od 1946 na 7437 ali na petkratno vrednost (na skici prikazano v tanjši črti). Debela, s črtkami križana črta prikazuje porast tranzitnega prometa skozi naš okraj. Če vzamemo leto 1953 kot enoto (100 %), vidimo, da je tranzitni promet porasel za 64 %.

K temu velikanskemu porastu motornega prometa moramo prišteti še kolesarje. Kolo je še vedno naše najbolj razširjeno in najbolj praktično ljudsko vozilo. Po podatkih TNZ je bilo leta 1957 okrog 30.000 biciklov, v letu 1959 pa je njih število naraslo že na 70.000.

Iz teh podatkov sledi: Gostota prometa v celjskem okraju izredno hitro raste. Porastu prometa nujno sledi naraščanje prometnih nesreč. K sreči ta porast ne gre paralelno s porastom števila vozil. Število motornih vozil na naših cestah je naraslo na petkratno, število koles (po oceni) na sedemkratno, število ponesrečencev pa le na dvakratno v petih letih. Kljub temu pa je število nesreč na 1000 motornih vozil pri nas še visoko nad evropskim povprečjem. Medtem ko pride v Zapadni Nemčiji na 1000 motornih vozil okrog 80 in v Angliji le na 30 poškodovanih letno, imamo pri nas v Celju v letnem povprečju še vedno 107 poškodovanih na 1000 motornih vozil.

DIAGRAM POŠKODB IN INFEKCIJSKIH BOLEZNI L. 1955 – 1959 V CELJSKEM OKOLIŠU

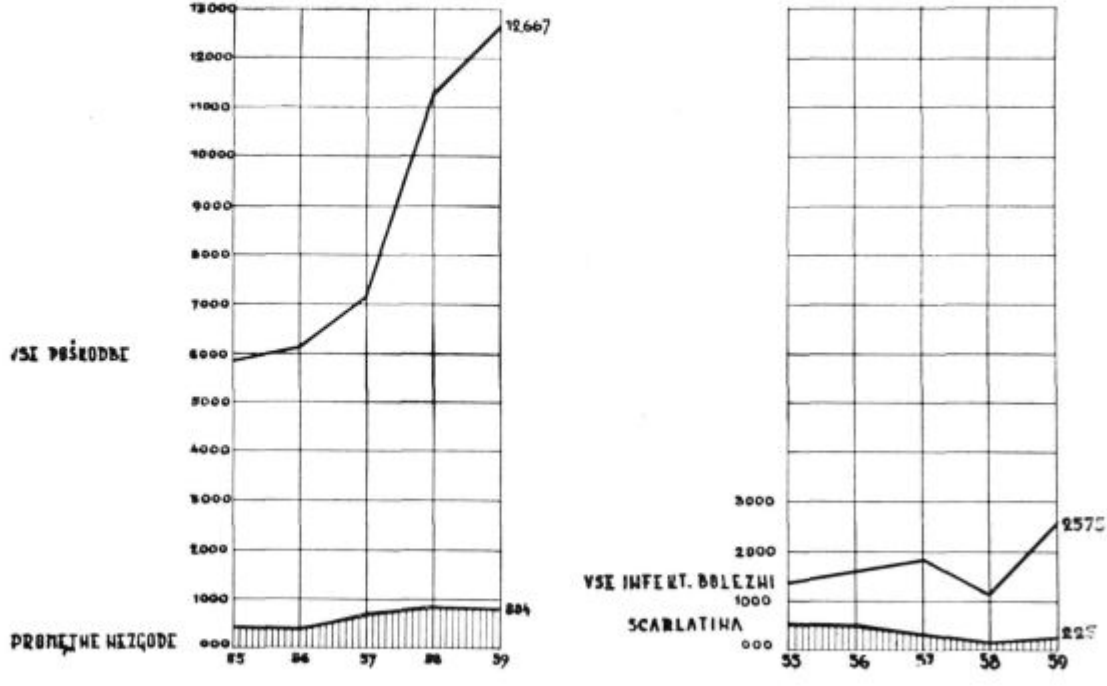

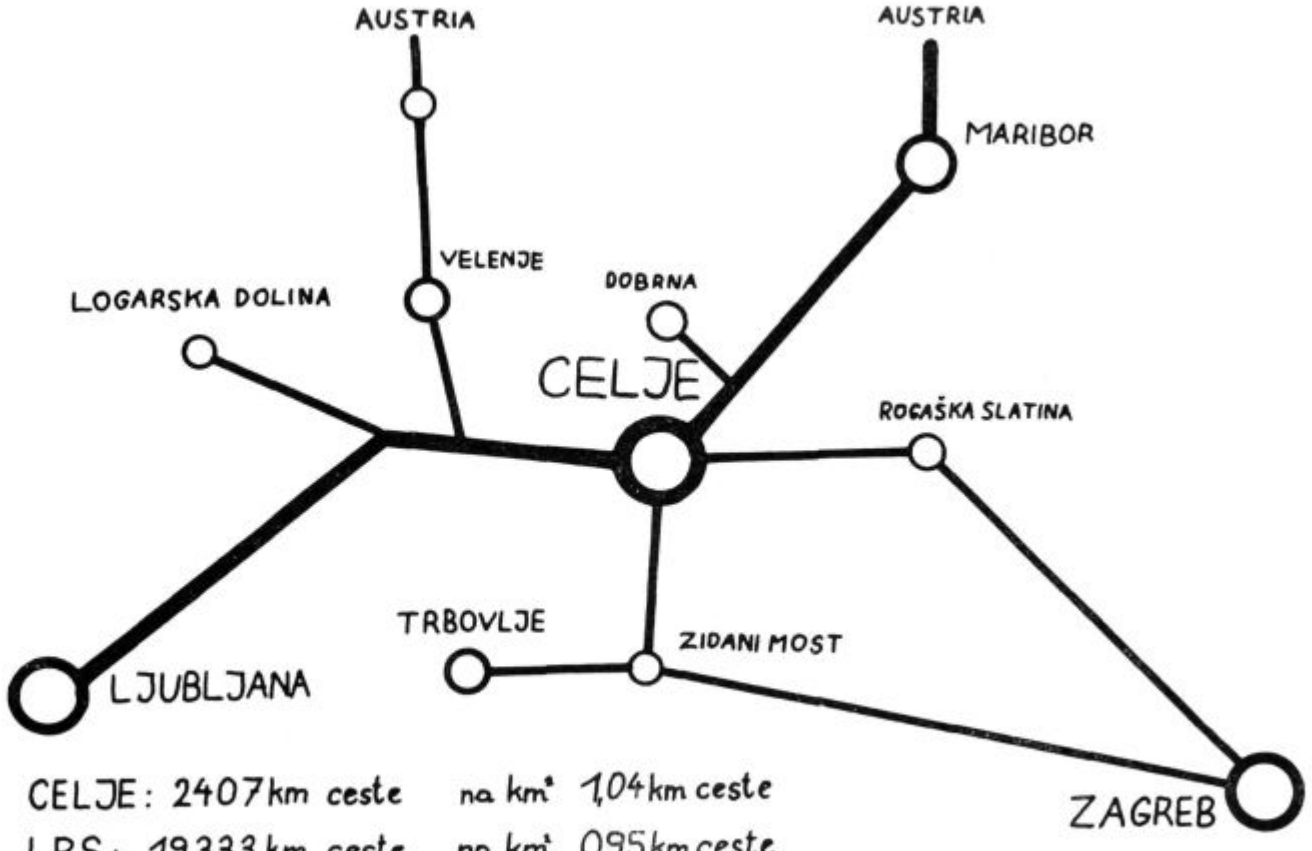

CELJE: 2407 km ceste na km² 1,04 km ceste

LRS: 19333 km ceste na km² 0,95 km ceste

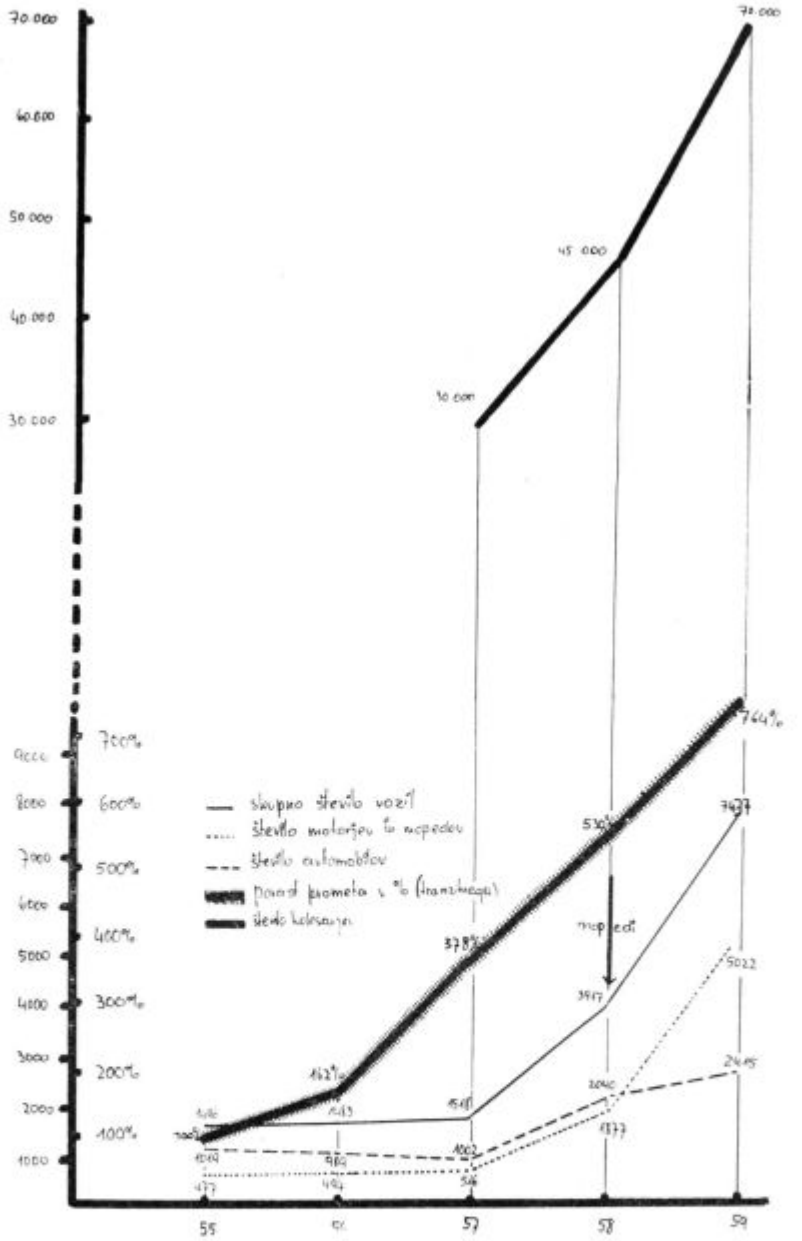
70.000
60.000
50.000
40.000
30.000
45.000
30.000
700%
600%
500%
400%
300%
200%
100%
skupno število vozil
število motorjev in mopedov
število avtomobilov
povrst prometa v % (transitnega)
število kolesarjev
744%
537%
378%
162%
mopedi
55
57
58
59

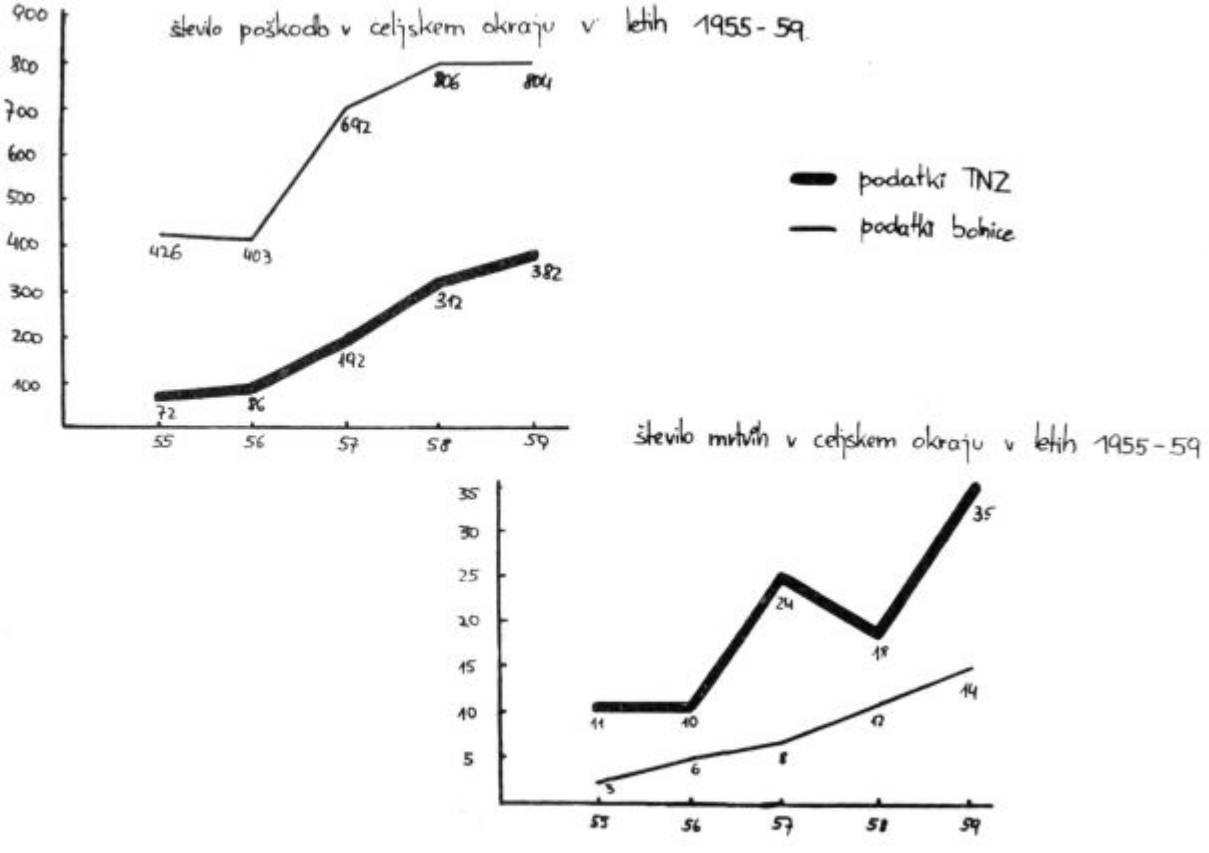
število poškodb v celjskem okraju v letih 1955-59
900
800
700
600
500
400
300
200
100
426
403
692
806
804
72
86
192
312
382
55
56
57
58
59
podatki TNZ
podatki bolnice
število mrtvih v celjskem okraju v letih 1955-59
35
30
25
20
15
10
5
11
10
24
18
35
3
6
8
12
14
55
56
57
58
59

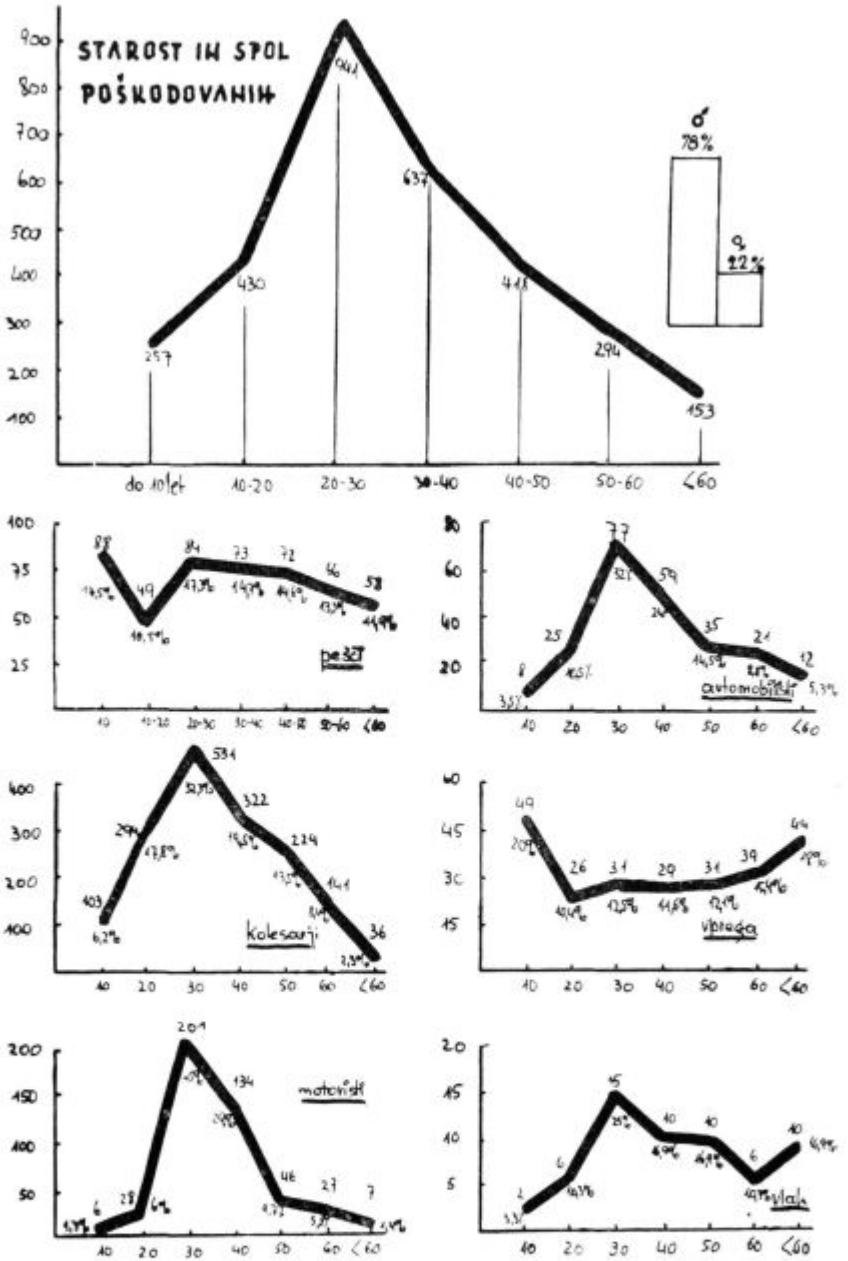
STAROST IN SPOL
POŠKODOVANIH
♂
78%
♀
22%
257
430
637
441
294
153
do 10 let
10-20
20-30
30-40
40-50
50-60
< 60
pešci
avtomobilisti
kolesarji
motoristi
vlaki

PROMETNE NEZGODE L. 1955 - 1959 V CELJU

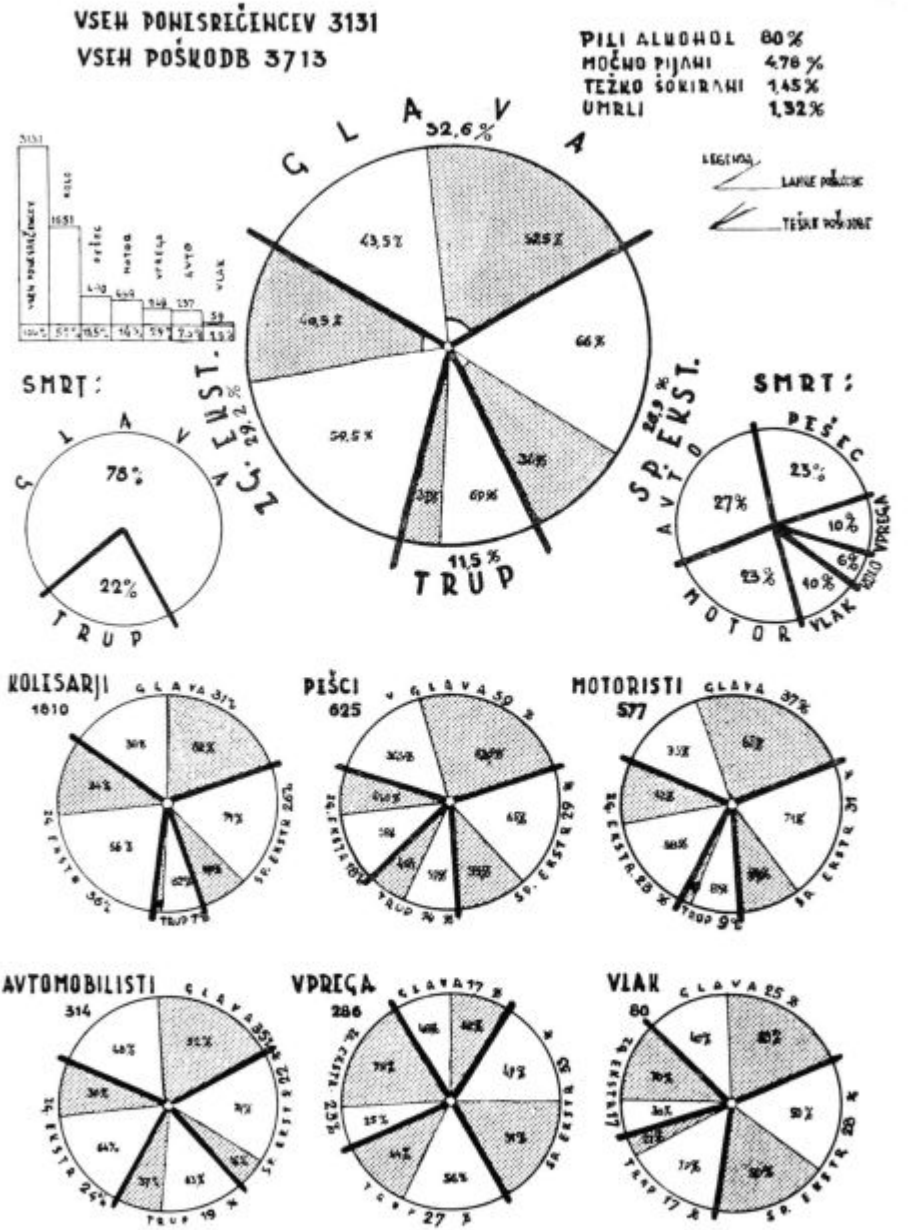

II. ZAKLJUČEK: **Prometni travmatizem je v absolutnem porastu, je pa v relativnem upadanju glede na število motornih in drugih vozil. Vendar pa varnost prometa pri nas znatno zaostaja za evropskim povprečjem.**

Na sliki 4 prikazujemo število poškodovanih pri prometnih nesrečah v letih 1955 do 1959. Tanka črta prikazuje število poškodovanih po podatkih bolnišnice, debela črta pa število poškodb, registriranih v arhivih TNZ. Druga skica prikazuje število smrtnih prometnih nesreč. Tudi tu označuje tanka linija podatke bolnišnice, debela pa podatke TNZ. Vidimo, da se podatki močno razlikujejo. V bolnišnici opazujemo znatno večje število poškodovanih in znatno manjše število smrtnih nesreč. Zakaj? TNZ ne registrira vseh prometnih nesreč kot n. pr. takih pri padcu s kolesa, pri vprežnih vozovih in podobno. Bolnišnica pa ne onih, kjer so bili poškodovani na mestu mrtvi, in torej sploh niso bili pripeljani na oddelek za poškodbe.

III. ZAKLJUČEK: **Evidenca prometnih nezgod je še vedno pomanjkljiva kljub sodelovanju med zdravstvenimi ustanovami in TNZ.**

Tu smo zbrali vse prometne poškodbe v petih letih v želji, da ugotovimo spol poškodovancev in v kateri starosti so ljudje najbolj izpostavljeni prometnemu travmatizmu. Posebej pa prikazujemo v manjših krivuljah, katera vozila so v raznih življenjskih dobah najpogostejši vzrok nesrečam. Stolpec desno vrh tabele prikazuje razmerje med spoli v participaciji pri prometnih nasrečah. Vidimo, da je 78 % vseh poškodovanih moškega in le 22 % ženskega spola. Moški se mnogo več poslužujejo vozil za pot na delovno mesto in so v mnogo večjem odstotku zaposleni v poklicih, ki so vezani na prometna sredstva (šoferji, mehaniki, železničarji, vozniki). Zato je njihov delež pri prometnih poškodbah znatno večji.

IV. ZAKLJUČEK: **Delež moških je pri prometnih nesrečah v razmerju 3:1 napram ženam.**

Srednja krivulja prikazuje starost poškodovancev pri vseh prometnih poškodbah zdravljenih v naši bolnišnici v petih letih. Krivulja je razmeroma nizka pri otrocih, se strmo dviga v mladeniški in srednji starostni dobi, nato pa strmo pada in je v starčevski dobi zopet izredno nizka.

V. ZAKLJUČEK: **Promet terja nasploh največ žrtev v mladeniški in mlajši moški dobi.**

V naslednjih krivuljah prikazujemo participacijo pešcev, kolesarjev, motoristov, avtomobilistov pa vprežnih voz in vlaka pri prometnih nesrečah. Delež pešcev je razmeroma majhen. Tu so prizadeti v največjem številu majhni otroci. Mladeniška in srednja doba je razmeroma malo prizadeta, če upoštevamo, da je daleč največ ljudi na cestah v mladeniški in srednji življenjski dobi (pot v šolo in službo, na zabavo iz izlete). Starcev in otrok je sorazmerno mnogo manj na cestah, a kljub temu terja promet med njimi sorazmerno mnogo žrtev.

VI. ZAKLJUČEK: **Med pešci je največ žrtev v predšolski otroški in v starčevski dobi. Verjeten vzrok: majhni otroci ne poznajo nevarnosti, starci pa imajo slabšo reaktivno sposobnost in se slabo znajdejo v modernem prometu.**

Krivulje kolesarjev, motoristov in avtomobilistov so si zelo podobne. Višek dosežejo v starosti do 30 let. Pri tem participirajo motoristi v relativno najvišjem številu. V okraju imamo na 70.000 kolesarjev 1651 poškodovanih, to je 2,3 %, pri motornih pa na 3022 motorjev 449 ponesrečencev ali skoraj 9 %. Značilno za motoriste je tudi to, da je polovica vseh ponesrečenih motoristov v starosti 20—30 let: mladostna objestnost in pretirano divjanje.

VII. ZAKLJUČEK: **Najnevarnejše prometno sredstvo je motocikl. Mopedisti so, ker slabo obvladajo vozniško tehniko in ne poznajo prometnih predpisov, »enfant terrible« naših cest.**

Na skici 6. prikazujemo, kateri deli telesa so pri prometnih nezgodah najpogostneje poškodovani. Na prvem mestu je glava, sledi gornja ekstremiteta nato spodnja ekstremiteta in na zadnjem mestu je trup. Črtkasti sektor kroga prikazuje odstotek težkih, nečrtkani pa odstotek lažjih poškodb. Drugi krog prikazuje smrtne poškodbe glede na poškodovano regijo telesa. Poškodbe glave tvorijo 78 % vseh smrtnih izidov, 22 % pa poškodbe trupa. Poškodbe rok in nog niso niti v enem primeru povzročile smrti poškodovanca. In najpogostnejše so poškodbe glave prav pri motoristih: 37 % vseh poškodovanih motoristov je dobilo poškodbe na glavi in možganih.

VIII. ZAKLJUČEK: **Pri prometnih nesrečah so najnevarnejše poškodbe glave in največ poškodb na glavi je pri nesrečah motoristov.**

Pregledali smo našo dokumentacijo tudi glede na vinjenost poškodovancev. Ugotovili smo, da je 80 % vseh poškodovancev pilo alkohol. Nismo pa vedno mogli ugotoviti, ali je ponesrečenec pil alkoholno pijačo pred ali po nesreči. Težko pijanih je bilo nekaj manj kot 3 %. Vsi ti podatki temelje na kliničnih ugotovitvah zdravnikov. V mnogih primerih se poškodovancem odvzame kri, da se določi koncentracija alkohola v krvi. Preiskave vrši Inštitut za sodno medicino v Ljubljani. Ugotovitve pošilja inštitut le v nekaterih primerih našemu oddelku, v večini primerov pa direktno TNZ. Zato je naša evidenca v tem pogledu pomanjkljiva. Lahko pa trdimo:

IX. ZAKLJUČEK: **Zelo velik del poškodovancev je več ali manj vinjenih, težko pijanih pa razmeroma majhen odstotek.**

Naša statistična študija je imela namen prikazati statistično nekaj zanimivejših podatkov iz prometnega travmatizma. Promet raste in zato pričakujemo nadaljnji porast števila nesreč. Ukreniti moramo, kar je možno, da ta krvavi davek čimbolj zmanjšamo. TNZ se zelo trudi, da bi zmanjšal nezgode na minimum, smo pa še vedno nad evrop-

skim povprečjem. Priporočljivo bi bilo, da bi osnovne šole uvedle sistematičen pouk o prometnih predpisih in nevarnostih, ki se jim izpostavljamo, če ne poznamo reda in discipline. Poostriti pa bi bilo treba ukrepe, da bi mopedisti in biciklisti bolje obvladali prometne predpise. V največji meri pa je treba izkoreniniti alkoholizem pri vseh, ki se poslužujejo cest in to pri voznikih in pešcih.

VIRI

K. H. Bauer. Ciba-Symposium, Bd. 5, H. 5, Basel, 1957.
Letno poročilo TNZ.
Medicinska dokumentacija kirurškega oddelka bolnišnice v Celju.

ALKOHOLIZEM PRI NAS

Dr. Dušan Berce

»Pa so njihovi bregovi utonili
in sami ne vedo kam, in kod,
pa so se njihovi cilji izgubili,
pa saj so morali na pot.«

Srečko Kosovel

Nič kaj sproščenega se ne čutim, ko se lotevam sestavka. Tema se mi upira. Čemu razgaljati človekovo bedo? Čemu jo ponujati in bobnati po njej?

Kaj naj napišem in kako? Pisati zanimivo in zabeljeno, da bi vzbudil bralčevo radovednost? Znanstveno hladno kopičiti dejstva in številke laičnim čitalcem?

Ne odkrivam Amerike, nič novega pod soncem. Alkoholizem je Slovencem že dolgo sramoten bič. Razjeda nas, zastonj skrivamo glavo v pesek. Obstoji slovenski alkoholizem. Bolj bolesten je kot pri naših sosedih. Uničuje v galopu kot nekoč jetika, stotine in tisoče osebnosti. Naš alkoholizem je zločest, grenek, čudno slep. Prevzet z varčnostjo in skromnostjo pije naš narod na prazen želodec. Iztirjene in pohabljene navade nas trapijo. Kar poglejmo se! Gostu ponudimo žgano pijačo. Zlasti na Štajerskem silijo v človeka s kozarcem, da ne more drugače, kot da pije, če hoče ostati vljuden. Pijačo si ponujamo prav ob vsaki priliki. Varčnim in delovnim nam ni žal izdatka za strup. Pri hrani znamo stiskati. Naš jedilnik je pust, preprost človek ne išče užitka v jedi. Dnevno se posti, da bi si prihranil dinar. Dnevno pa je razsipen pri pijači.

Pred nedavnim sem se mudil v Vitanju. Bilo je pozno nedeljsko dopoldne in gostilna je bila polna kmetov, ki so se očividno zasedeli pri kozarčku na poti iz cerkve. Večina je bila že precej vinjena, niso se pogovarjali — kričali so drug čez drugega, nihče ni nikogar poslušal. Niso peli — razbrano so zavijali. Opazoval sem jih kako uro. Nove litre so naročili. Le neka ženica si je privoščila žemljo, vsi ostali so pili lačni in so naglo hromeli. Koliko delavcev je, ki ob izplačilih zapravljajo zaslužek v gostilnah — s praznim želodcem! Kako slepa, varljiva skromnost in varčnost!

Pitje alkoholnih pijač na prazen želodec naglo uničuje telesno in duševno zdravje naših ljudi, naglo tira še mlade na trnovo pot alkoholizma. Gostišča pri nas nudijo predvsem pijače vseh vrst, a relativno malo jestvin. Delavec in kmet iščeta »moč« v alkoholu, Kmet si ob zori, ko gre kosit, privošči žganje — in si ohromi zmožnost za delo. Delavec si navsezgodaj natoči sumljivega sadjevca, morda si ga nese tudi

na delo poleg skorje kruha. Vstal je ob tretji, četrti, peti uri zjutraj in se je s kolesom podal v tovarno. Lačen si prizadeva, da bi bil produktiven. Lačen in izmozgan se popoldne vrača domov. Da bi se okrepil, si spotoma privošči kozarec vina, žganja — »za moč«. Oslabljeno telo je naglo omamljeno. Ne čuti slabosti. Zavest pa je v minutah meglena, potopljena, kozarec sledi kozarcu in naglo je pijan. Doma ga pričaka razočarana žena, polna očitkov. Izbruhi, jok, udarci, začudena groza v otroških očeh...

Morda se komu zdi, da nekoliko pretiravam. Toda tako lačno alkoholiziranje sem našel pri večini delavcev, ki so bili sprejeti na zdravljenje na naš nevropsihiatrični oddelek v Vojniku. Tak alkoholizem povzroči pri ljudeh v najlepših letih med četrtim in petim desetletjem življenja v kratkem času hudo škodo zdravju. Nobena redkost ni 32—34 let star delavec z uničenimi jetri in želodcem, z vnetjem živcev na nogah in, kar je še hujše, s hudimi alteracijami osebnosti. Posurovljeni, slepo sebični, brez vesti za družino in delo so običajno že antisocialni, zagazili so v prekrške in v kazniva dejanja. Kakih 30 % zdravljenih, še mladih alkoholikov je že uničilo družino. Večinoma so se ločili ali pa se ločujejo od žen. Stotine otrok pa raste v vse kaj drugega kot v ubrane in srečne državljane. Alkoholizem ni deden, toda otroci alkoholikov bodo počenjali prav to, kar počenjajo njihovi očetje.

Pri nas ne pijančujejo le kmetje in delavci. Med vsemi poklici najdemo alkoholike. Izobraženci niso nikake izjeme med bolniki, ki prihajajo na zdravljenje. »Vinska kapljica« spada v našo kulturno tradicijo — na žalost. Mnogi umetniki si domišljajo, da jim alkoholni opoj prinaša ustvarjalni navdih. Da, da ustvarjal je Prešeren, ustvarjal je Cankar, pa Smrekar je tu, Gorki, Jesenjin, J. London, E. A. Poe, Musset, Li-Tai-Po itd. Toda ni ustvarjal alkohol. Alkohol je premnogim umetnikom uničil zdravje, skrajšal jim je življenje in samo dušil polnovredno ustvarjanje. Alkohol je narkotično sredstvo, ki draži kot drugi narkotiki, vzbuja evforijo le v začetku, potem pa — v minutah — zavira delovanje možganske skorje. To zaviranje slabi umske moči, slabi zavestno obdelavo občutkov in zaznav, slabi doumevanje, vse to pa ne more biti dobra osnova za pravilen tok asociacij, navdihov. Alkohol zavira umsko delo. Dognana resnica je, da že najmanjše količine alkohola motijo umetniško delo prav tako kot znanstveno. Iskati v alkoholu izvir ustvarjalnosti je zabloda. Prav je, da ve naša mladina, da je pijančevanje le uničevalo Prešerna, Cankarja in še mnoge velike umetnike pri nas in druge drugje. Čemu pri Prešernu iskati vzore tam, kjer jih ni? Mnogi mladi, ki se poskušajo z umetnostjo, si domišljajo, da bodo našli navdih v pijači in zanesenjaško zapravljajo čas, zdravje in denar v pivskih lokalih. Duševna stiska, bolest, ki ostane po prepiti noči, je le duhovna beda, ne pa navdih. Lepo je povedal Kosovel:

»Kot v peklu v zakajeni vinski kleti.
Od jutra zbrani pa do polnoči
pisatelji, slikarji in poeti
dušijo svežost rose in moči.

Obrazi njih mrtvaški so in bledi,
njih srca jih peko kot ogenj vic,
popivajo ob bedi in besedi,
in javkanje, to njihov je poklic.«

Alkoholizem je za posameznika bolezen, ki je danes hujša kot tuberkuloza, za katero so končno našli zdravila. Mnogo je umetnikov, ki jih je uničevala tuberkuloza n. pr. Schiller, Čehov, Poe, Chopin, Jenko, Kette, Murn, Kosovel, Karadžič, Njegoš, itd. itd. Tuberkuloza pogosto daje določeno noto umetniškim stvaritvam, vendar si tuberkuloze nihče ne poželi samo zato, da bi dobil navdihe.

Alkoholizem je pri nas slaba navada in razvada, ki je ukoreninjena že stoletja.

Lenin nekje pravi:

»Moč navade milijonov in desetin milijonov je najstrašnejša sila, s katero se spopada socialistična ureditev.«

Ker se alkohol proizvaja iz sladkorja, je iz gledišča prehrane prebivalstva ves sladkor predelan v alkohol — čista izguba. Alkohol kot hranivo ne pride v poštev, ker je strup, čeprav ima določeno kalorično vrednost. Leta 1950 smo v Jugoslaviji pridelali 30.000 vagonov sliv in 77.000 vagonov grozdja. Od tega smo predelali v žganje 38.000 vagonov sliv in 68.000 vagonov grozdja v vino. V tej predelavi je bilo uničenega toliko sadnega sladkorja, da izguba znaša milijarde dinarjev, oziroma v prehrani desetine milijonov obrokov hrane. V ZDA porabijo letno več kot 60 % grozdja za prehrano. Vendar so Amerikanci izjema. Okrog 80 % svetovnega pridelka grozdja se predela v alkoholne pijače. Kot da bi otroci ne marali grozdja...

Ni zdravstveno medicinsko zlo glavno zlo alkoholizma. Medicina si ne more lastiti tega vprašanja kot izključno svoje. Alkoholizem je družbeni pojav in ga zgolj z medicinskim vrednotenjem ni moči v celoti zajeti in razumeti. Zato bi tudi bilo varljivo misliti, da bi bilo možno alkoholizem odpraviti samo z zdravljenjem oziroma samo z zdravstvenimi ukrepi. Medicina obravnava alkoholizem le parcialno v njegovem biološkem in psihopatološkem jedru, ne zmore pa vse obširne sociološke problematike, ki je daleč bolj pereča.

Bežno poglejmo, kje vse povzroča alkohol družbi velike izgube. Izgube v prehrani sem omenil na prvem mestu zato, ker Slovenci pogosto dajemo prednost pijači pred jedjo. Še zlasti pa sem vprašanje predelave sadja v alkohol načel zato, ker je ta predelava tragična, če pomislimo na prehrano naših otrok in mladine. Kakšna izvenzavestna in blodna sebičnost odraslih: Bolje sebi strup kot otroku — kruh.

V nevinorodnih krajih Slovenije dobiva 40 % otrok alkoholne pijače, v vinorodnih krajih 86 %. 30 % otrok, ki redno dobivajo alkohol, kar se dogaja predvsem na vasi, ni uspešnih v šoli. Ti podatki so zbrani leta 1936/1937. Po osvoboditvi ni prav nič boljše. Anketa v Zagrebu je pokazala, da uživa od 100 dijakov industrijskih šol 62 dijakov alkoholne pijače. V Beogradu je leta 1933 pokazala anketa med 1.500 učenci v gospodarstvu, da 100 % uživajo vino, med njimi 60 % vino in žganje. Leta 1933 so ugotovili v Zg. Vipavski dolini, da 62,3 % šolskih otrok pije alkoholne pijače. V Sloveniji je zelo razširjena razvada, da pijejo alkoholne pijače tudi nosečnice, izvzemši Ljubljano, Maribor in Celje. 64.34 % nosečih žena uživa alkoholne pijače...

Uporaba alkohola kot »zdravila« je pri nas v navadi skoraj enako na deželi kot v mestu. Kar spomnimo se epidemij gripe.

33 do 60 % zakonskih zvez med alkoholiki je nesrečnih.

Alkoholiki 2 do 3-krat pogosteje obolevajo kot trezni, in ko obolijo, traja bolezen 3-krat dlje kot pri nepivcih.

Po vsem civiliziranem svetu, zlasti na zapadu, se alkoholizem širi med ženskami. Tudi pri nas se prihajajo zdravit zaenkrat v razmerju 1:15—18.

Po vsem svetu je ugotovljeno, da ob dobrih vinskih letinah, ko je alkohol cenejši, poraste število telesnih poškodb, ubojev in spolnih deliktov. Kriminalisti vedo, da imajo vinorodni kraji višji odstotek krvnih deliktov. Statistike povedo, da število kaznivih dejanj poraste vzporedno z izplačilnimi dnevi v mestih. Analize tudi kažejo, da se nasilna dejanja vršijo pretežno v gostilnah, barih, na cerkvenih zborih, torej na mestih, kjer se točijo alkoholne pijače. Spolni delikti so v 70 % delikti alkohola (spolne zlorabe otrok, krvoskrunstva, posilstva, zvodništvo, javno pohujšanje itd.). Pijanec je najčešči plen prostitutk. Spolnih zločinov ne izvršijo hudo pijani ljudje, temveč lažje vinjeni — teh je največ.

70 do 80 % kaznivih dejanj je izvršenih pri nas v alkoholnem opoju.

30 % nesreč pri delu nastane zaradi pitja alkohola. Enako je z nezgodami v javnem prometu.

2,5 do 3 % alkoholikov konča življenje s samomorom.

Moški, ki se okužijo s spolno boleznijo, to doživijo v 76 % med pijanostjo. Medicinsko je ugotovljeno, da pri hujši opitosti pada spolna potenca; to vodi do podaljšanja spolnega občevanja in s tem do večje verjetnosti za okužbo. 98 % prostitutk je pijank. 75 % mladostnih kriminalcev izvira iz družin alkoholikov.

To so fragmentarni podatki. Resnično predstavo o problemu alkoholizma bi dobili šele, če bi istočasno imeli pred seboj vse absolutne številke, odstotke, koliko ljudi uporablja alkohol, in če bi istočasno upoštevali vse posledice, katere povzroča skupnosti alkoholizem na zdravstvenem, ekonomskem in kulturnem področju.

Leta 1951, torej pred 10 leti, je bilo v Jugoslaviji 3 milijonov rednih potrošnikov alkohola. Ti so popili dejansko vso proizvodnjo alkoholnih pijač tega leta. Izvoz je bil tako neznaten v primerjavi s celotnim pridelkom, da ga ne upoštevamo. Popili so 8,780.000 hl, ali 108 milijard dinarjev, kar znaša 2 milijardi več kot celotni letni proračun brez investicij za to leto. Strokovnjaki računajo, da je bilo leta 1951 med temi petimi milijoni pivcev 200.000 notoričnih pijancev ali kroničnih alkoholikov. Po 10 letih smemo trditi, da se je število rednih pivcev v Jugoslaviji dvignilo na 3,600.000 do 3,800.000, še zlasti, če upoštevamo razvoj turizma in naglo industrializacijo. V našem okraju troši alkohol 65.000 do 70.000 ljudi. Med njimi je 4—6 % kroničnih pijancev, t. j. 3.000 do 4.000. Verjetno pa je, da je število alkoholnih potrošnikov v našem okraju iznad državnega povprečja in je tudi število kroničnih alkoholikov večje. Množica, 8.000 do 10.000 potrošnikov pa je v pred-

alkoholnem stadiju, to se pravi na pohodu v kronični alkoholizem. Kot povsod po svetu je alkoholizem v porastu tudi pri nas. Vzrok za to ni enoten. Nekaj je kriva vojna. Predvsem pa je misliti na nagle družbene spremembe v zvezi s pospešeno industrializacijo. Ljudje čez noč menjajo način življenja, tehnizacija prodira v sleherni kotiček sodobnega življenja, čez noč civilizira množice ljudi. Včeraj pastir, danes industrijski proizvajalec ob zapletenih strojih. Življenje je hitrejše in širše. Potrebno je mnogo znanja, ki ga mora naglo pridobiti. Včerajšnji kmečki fant se je znašel v sodobnem vrvežu. Nastanil se je v modernem naselju in si našel ženo, ki hoče biti enakopravna z njim. Novo okolje deluje naglo z očarljivimi novostmi: udobno stanovanje, radio, film, televizija, tisk, šola itd. Bleščeči tehnični predmeti se vsepovsod ponujajo in zadihano sega po njih. Novo in novo odkriva, si prisvaja, vse več si želi, več kot zmore. Družbeni proces ga vzpodbuja, saj ga uveljavlja, kjer se le da. Včerajšnji zaostali kmečki fant se vključuje v družbeno upravljanje, skrbi in dela za skupne cilje in preko teh tudi za svoje. Tudi žena se uveljavlja na vseh družbenih področjih. Naša družba je v polnem zaletu napredka. Masovna udeležba v sodobnem proizvodnem delu in standardizacija sta nova momenta družbenih odnosov. Tehnizacija proizvodnje ustvarja hitrejši življenjski potek, zgoščuje človekovo življenje. Masovna udeležba v proizvodnji na eni strani zmanjšuje individualno življenje, istočasno pa omogoča intenzivnejšo komunikacijo in vključevanje individuuma v ljudsko splošno življenje, mu odpira življenje v širino. Tako nekako pri nas je — in nič novega nisem povedal. Vendar se takemu razmišljanju pri iskanju vzrokov za porast alkoholizma pri nas ne morem izogniti.

Bila bi iluzija, če bi mislili, da napredek teče brez zapletljajev, brez porajanja novih protislovij v človeku in v njegovem okolju. Življenje terja nagle in kompleksne prilagoditve. Sodobno življenje ni tako lahkotno, kot se kaže na površini. Marx je izrekel misel: »Civilizirani človek se mora boriti s prirodo za zadovoljevanje svojih potreb prav tako kakor divjak. Ta obveznost obstoji v vseh socialnih oblikah in v vseh proizvodnih načinih . . .«

V današnji borbi za obstanek je za individuuma in za celo skupnost značilno širjenje tako imenovane »nevroze — živčnosti«, besedi, ki ju slišimo na vsakem koraku. Nevroze so v nezaslišanem porastu doma in po svetu. In kaj je nevroza? Bolezen? Je in ni. Vsi, ki danes že kar hočejo biti »živčni«, niso bolniki. Če povem enostavno in precej pospološeno, je nevroza doživljanje osebnostne neubranosti, neskladnosti, doživljanje lastnega, zavestnega ali izvenzavestnega duševnega konflikta, ki je nastal zaradi zunanjih ali notranjih zaprek na poti k izpolnitvi lastnih hotenj, želja, strasti. Tako »živčno« doživljanje zavzame predvsem čustveno sfero. Pojavi se čustvena napetost, ki jo čuti vsak zase na svoj način: n. pr. kot skrb, neodrejeno tesnobo, kot neznosno bojazen, kot pričakovanje nesreče, kot nejasen strah, ali določen strah, včasih grozo, mnogokrat kot občutje krivde, lastne ničvrednosti, zgubljenosti, manjvrednosti, ali kot doživljanje zavisti, jeze,

negotovosti, otožnosti, sumnjičavosti, hrepenenja, ljubosumnosti itd. Mnogokrat ta stanja čustvene napetosti ni moč opisati. Napetost je lahko nevzdržna, skrajno mučna in terja naglo razrešitev, sprostitev, »ventil«. (Vemo, kako je mučno čakati v tako imenovani »tremi«, n. pr. na javni nastop ali na važen izpit.) Če ni možnosti za sprostitev na ta ali oni način, vznikajo novi pojavi: nespečnost, najrazličnejše telesne senzacije, aktivnosti, zelo pogosto agresivnost do okolja, beg v bolezen in že zlasti poseganje po alkoholni pijači. Alkohol prinaša vsaj začasno olajšanje. Po mnogokrat ponovljenih olajšanjih s čašo alkohola dobi le-ta za pivca poseben, skriven pomen. Dnevno sega načrtno po pijači, ki mu ublaži bolečino, ga sprosti in mu pričara rožnato življenje.

Prej ali slej se zgodi, da pivec prekorači mero, ki prinaša sprostitev. Napije se do pomračitve zavesti. Zjutraj se zbudi ves bolan in v njegovem spominu je bolestna vrzel: kaj je počel v pijanosti, kako je prišel domov, kdo ga je videl itd., vsega tega se ne spominja. Ženin obraz ga obtožuje... Tako »mačkasto« jutro je seveda mnogo bolj boleče kot prvotna napetost, zaradi katere je pil. Pridruži se sramota, občutje krivde, težka glava, slabost v želodcu itd. Potem sledijo pomračitve vse bolj pogosto. Jutranja izmrcvarjenost pa je tako huda, da nesrečnež, ki je sedaj že bolnik, krene takoj navsezgodaj v gostilno po »zdravilo«, da utopi vse, kar je čutečega v njem. Utaplja krivdo, kesanje, trdne sklepe, ljubezen do žene in otrok, odgovornost do dela, svoj ugled, položaj in poštenje. Njegova duševnost in telesnost postane tipično spremenjena. Potrebna mu je stalna pijanost. Samo še po pijači hlepi. V začaranem krogu je in sam se ne more več rešiti.

Taka je v bledem in splošnem opisu pot v alkoholizem pri tako imenovanem nevrotičnem pivcu. Nekateri menijo, da večina prične piti na nevrotične tegobe. Nekako pri polovici tistih, ki se prihajajo zdravit, je moč najti nevrotični začetek. Seveda, kjer traja razvada že desetletja, tam je osebnost preveč posurovljena, da bi bilo možno odkriti začetne mehanizme, kajti taka osebnost je že popolnoma nekaj drugega, kot je bila tista na začetku poti.

Takoj v uvodu sem se najprej lotil naših neprimernih navad v pogledu jedi in pijače. Pogosto se prihajajo zdravit delavci, ki so 1 do 2-krat mesečno pili ob izplačilih in so zapadli v pijanske pomračitve. V taki pomračitvi je zavest le delno izključena. Pijani hodi, govori, se prepira, je pogosto napadalen, najde pot domov, tam je seveda nujen konflikt z ženo. Zjutraj skoraj ne ve, kaj je v pijanosti počel. Če se take pijanosti, ki so zločeste predvsem zaradi pitja na izčrpanost in lakoto, stalno ponavljajo, je seveda nujno, da se skali ljubezen do žene in sledijo čustveni zapleti med njima, zapleti, ki običajno ženo potisnejo v odklonilno stališče do njega, kar se najčešče pokaže tako, da žena izgubi spolni užitek, da se ji gabi občevanje, da jo občevanje boli, pojavlja še ženina frigidnost. Mož pa postane do nje grob, nezaupen, dvomi ga obhajajo, čuti se krivega itd. — skratka zapade v trajno zvišano čustveno napetost, ki ga odslej goni v gostilno in v alkoholizem.

Med primarno in sekundarno nevrotičnim pivcem je torej v bistvu le malo razlike in ju kasneje skoraj ni mogoče razločevati. Čustvene tenzije se pogosto pojavijo že v zgodnji otroški dobi, če se je otrok rodil in je doraščal v tako imenovani moteni družini. V današnji družbi, ki doživlja nagle spremembe, je vse več takih družin. Priroda je v milijon letih oblikovala človeške biološke lastnosti. Človek je v zgodovinskem procesu vse bolj socialno bitje in se podreja socialnim zakonitostim, kar zmore s svojimi psihološkimi lastnostmi. Organiziran v procesu družbenega dela s svojo mislijo vse bolj spoznava in obvlada materijo in njene zakonitosti. Spoznava seveda tudi lastne biološke lastnosti in s tem je storjen že velikanski napredek. Bolj svobodno živi, ker se zna upirati boleznim; podaljšal si je življenje. Toda v enem stoletju se njegove biološke lastnosti niso toliko menjale, da bi smel zanikati ali odklanjati nekatera dejstva. Priroda je v evoluciji oblikovala ljudi v dva spola. Vsakemu izmed obeh spolov je razvila določene fizio-psihične kvantitete in kvalitete. Poglejmo nekatere. Ženo je okrasila z velikansko zmožnostjo, da v ljubezni z možem spočne, nosi, rodi in odhrani otroka. To ženino dragoceno zmožnost je prirodni razvoj zaznamoval z vrsto bioloških znakov, ki so zahtevali in še zahtevajo, da je varčna, potrpežljiva, da je predvsem čuteča, topla, mehka, nežna itd. Varčna mora biti v bistvu svoje ženskosti. Že pri rojstvu je formirano na stotine omejeno število jajčec v jajčnikih. Vstop v spolovilo je pri devici zaznamovan z deviško mrenico. Prvi dozoritvi jajčeca sledi prvo mesečno perilo — krvava zaznamovanost. Pri prvem spolnem odnosu — krvava sraga. Vsak mesec jo krvavitev opozarja, da ni spočela. Vsak mesec je plodna le določeno število dni, dozorelo je le eno jajčece. Med nosečnostjo daje otroku lastno kri za hrano. Pri porodu izgublja kri. Po porodu ji privre mleko, nadomestek za kri itd. Mati vse življenje doživlja materinstvo, manifestacijo dragocenega nagona. Mož le malo ve o čisto ženskih in materinskih doživetjih, v tem pogledu je prikrajšan. Mož je zaznamovan drugače, razsipen je od vsega začetka spolne zrelosti: stotine milijonov semenčic zapravlja tedensko, zato da enkrat letno (če?) le en sam semenoglavec oplodi jajčece. Izmed milijard semenčic, katere proizvaja in katere razsipava v življenju, jih doseže cilj samo nekaj. Še drugače je moška narava razsipna, ekspanzivna; išče boj, v katerem troši svoje moči itd.

Namenoma se dlje zadržujem pri tem vprašanju. Sodobni človek hoče preskočiti in preslepiti marsikatero biološko nujnost, ki je dragocena najprej za lastno harmonijo, potem za zakonsko ljubezen. Nazadnje in predvsem — pa so nekatere biološke nujnosti, katere doživljamo psihološko, usodno potrebne za spočetje, rojstvo in razvoj zdravega potomca. Otrok je popolnoma odvisen od matere od spočetja dalje. Samo materino bitje lahko donosi plod v toploti svojega telesa, z neomejenim dajanjem sebe same, z lastno krvjo. Nikoli več po rojstvu ni človeku kot biološkem bitju tako ugodno, tako dobro kot med toplim, mehkim in sitim ždenjem v materi. Nebogljen se rodi človek, nesposoben, da bi se sam ohranil pri življenju, in edina mati je tista,

ki mu zares lahko omogoči zdravo rast. Novorojenček je popolnoma odvisen od nje, ki mu nudi svojo ljubezen, mleko in svojo toploto. Novorojenček je krhko bitje in materinski nagon bdi noč in dan, da ga ohrani. Če razumemo to velikansko človekovo odvisnost od matere, bomo tudi razumeli, kako usodna je mati v razvoju slehernega izmed nas. Ljubezen matere do otroka in obratna ljubezen je prvo, kar ustvarja osnovo bodoče osebnosti. Tej čudoviti ljubezni se preko matere pridruži še oče, ki je prva oseba, katero otrok spozna preko matere. Preko matere očeta tudi vzljubi. V trikotniku mati—otrok—oče si človek formira svoje osnovne čustvene lastnosti. Starši so mu prvi vzorci obnašanja, in v medsebojni čustveni igri si pridobi, kot pravimo, osnovne reakcijske vzorce, ki obstanejo vse življenje. Ta odločilni razvoj traja od rojstva do 4—5 let in gre prek različnih faz. Predstavljajmo si kal, ki brsti v bilki. Čim zgodnejša bo poškodba, tem hujša bo škoda, popačenost na bodoči rastlinici. Prav tako je s človekom. Če je okvarjen plod po spočetju, se razvije telesni monstrum — spaček, navadno nesposoben za življenje. Poškodba možgan pred porodom ali med njim večkrat dopušča življenje, ostanejo pa različne duševne ali telesne pohabe, kaj pogosto maloumnost. Po rojstvu prične čustveni razvoj, in je razumljivo, da čustvene okvare, katere doletijo otroka prva leta, nujno puščajo posledice za vse življenje. Te okvare naneseta oče in mati običajno z lastno čustveno neurejenostjo, ne da bi se tega zavedala. Ta zgodnja čustvena prizadetost pogosto pušča podzavestne pritiske, ki človeka tarejo mnogo let in ga tirajo v različne bolestne reakcije. Taki ljudje so nesrečni vse življenje. Govorimo o motenih osebnostih. Opozarjajo na sebe zlasti, če postanejo tudi delinkventi. Najdemo jih med samomorilci, perverzneži, skratka med iztirjenci vseh vrst. Med alkoholiki so iz otroštva motene osebnosti zelo pogoste. Omenil bom iz prakse nekaj takih primerov, za katere menim, da se množijo prav sedaj zaradi položaja, ki nastaja v sodobni družini. V bistvu delujejo isti mehanizmi.

Primer: 30 let star delavec že več let nebrzdano popiva. Rodil se je kot nezakonski, zrastel je pri tujih ljudeh, bil je prikrajšan za vso ljubezen staršev. Bil je že kaznovan, zaradi agresivnosti in prekrškov. Tudi ločen je že. Poročen je bil z 28 let starejšo žensko. Ločila sta se, ker jo je pretepal — iz ljubosumnosti, ko se je v pijanski pomračenosti vračal domov. Ločitve ni prenesel in se je zopet vrnil k njej. V bolnico ga je prihajala redno obiskovat in mu je prinašala priboljške. Razumsko je dovolj razvit, v bolnišnici je bil vedno tih, vodljiv, vljuden, marljiv pri delu. Po odpustu je vzdržal par mesecev v abstinenci, potem je od časa do časa popival za dan — dva. Primer je poučen: čustveno je njegova osebnost motena predvsem zaradi pomanjkanja materinske ljubezni v zgodnji otroški dobi. Podzavestno je iskal mater in njeno ljubezen. Zato je vzel toliko starejšo žensko, odnosi z njo pa so delovali nanj uničujoče, saj je istočasno doživljal — vsaj podzavestno — krvoskrunsko ljubezen. V alkoholnih pomračitvah je zaradi tega njo tudi kaznoval. V razgovoru ni mogel navesti kakih zavestnih razlogov za svoje ravnanje.

Taki klasični primeri so seveda redki.

Delavec, star 32 let, nezakonski, ločen od matere s prvim letom starosti, je rastel pri tujcih in v domovih. Šele z 12 leti je zvedel, da ima mater. Nekaj časa ga je vzgajala stara mati. Svetovna vojna ga je našla v samostanu. Ko so mu s 14 leti predstavili mater, je zahtevala, da jo kliče za teto, ker ga je pred možem zatajila. Med vojno je šestnajstleten zašel v nemške vojaške šole. Leto dni pozneje, ob osvoboditvi, je bil zaradi tega zaprt. Potem je pričel popivati, pogosto je bil v pijanosti agresiven, zato je bil ponovno kaznovan. V razgovoru ni obtoževal matere, pač pa je s strahotnim sovraštvom preklinjal očeta. Ker že več let ni živel v rednem delovnem razmerju, smo mu predvsem skušali pomagati, da bi se znal vključiti po odpustu iz bolnišnice v kolektivno delo v kakem podjetju. Vključil se ni. Po 6 mesecih se je vrnil spontano v bolnišnico — ves zapit. Sedaj je njegova usoda zopet neznana.

Za formiranje urejene osebnosti je potreben tudi oče. V človeku vzbudi vest, seznani ga z družbenimi pravili, kaj smeš in česa ne smeš. Oče daje otroku občutje varnosti. Identifikacija z njim mu pomaga v razvoju itd.

Nameščenec, star 34 let, sin edinec gmotno dobro stoječih staršev. Oče in mati se nikdar nista razumela. Zlasti mati je očeta odklanjala. Sinu je stalno govorila, da ima lastnosti po njej, da je samo njen, da sta oče in njegova rodbina ničvredna itd. Oče in mati sta se ločila, ko je doraščal. Očeta je že zgodaj zaničeval in ga še danes, čeprav se oče ves čas trudi za njegovo naklonjenost. Te očetove poskuse zbližanja naravnost kriminalno izkorišča — izsiljuje denar, da ima za popivanje. Prve žene ni maral, češ da je bila preveč resna. Po rojstvu hčerke sta se ločila. Tudi drugi zakon mu ni uspel in je zopet ločen. Je egocentrik, vase zaljubljen, nesposoben, da bi prenašal najmanjše lastno trpljenje. Govori le o sebi. Takoj prisega abstinenco in odklanja zdravljenje, češ da mu je vse popolnoma jasno. Ostal je v bolnici dober teden, zapustil jo je predvsem zato, ker se je bal antialkoholne kure. Pred zdravnikom se je vedno kazal silno trpečega, bežal je v številne nevrotične znake. Za zdravnikovim hrbtom je kvantal in dvoril strežnicam. Teden dni po odhodu je zopet nebrzdano pil.

Primer je zopet poučen — bolestno je bil navezan na mater in ta v svojem egoizmu nanj. Mati je preprečila normalni čustveni obtok med seboj in očetom kot tudi med očetom in sinom. Sin je ostal čustveno nezrelo bitje, brez volje in brez moralne vesti.

Student prava in bivši nameščenec, delinkvent, star 28 let. Mati mu je umrla, ko je imel 3 mesece. Oče ga je takoj po njeni smrti oddal v rejo. Rednica ga je imela kot lastnega otroka, klical jo je za mamo. Imela je tri rejence, on je bil najmlajši in njen ljubljenec. Redničin mož je bil dobričina, ona precej energična. Ko je bil 6 let star, je zvedel, da to niso njegovi starši. Oče se je drugič poročil in ni nikdar obiskal sina. Videl ga je prvič, ko je bil 12-leten. Očeta je zasovražil. Odkar je zvedel, da redniki niso njegovi starši, je ostal v neprestani čustveni napetosti. Čeprav uspešen v šoli in družbi, se je razvijal v

posebneža. Ko je nekoliko odrasel, je očetu zagrozil z ubojem. Čustvena prenapetost ga je stalno vezala, da se je ukvarjal le s seboj. Postal je sebičen, preobčutljiv in je našel sprostitev predvsem v agresivnosti do soljudi. Izživljal se je v čtivu z napetimi zgodbami, predvsem je rad čital o vojnih grozodejstvih. V domišljiji je našel pomirjenje v scenah, ko je ubijal. Poročil se je, vendar je bil do žene sadist in zakon je razpadel. Ko so ga doletele dodatne življenjske obremenitve in zapreke, je pričel gasiti neznosne napetosti z alkoholom. Pijanost pa mu je odstranila zadnje zavore in zakrivil je vrsto agresivnih dejanj. Zdravljenje v bolnišnici ni bilo uspešno. Ponovno je pijančeval in storil kazniva dejanja.

Motena osebnost. Redničino ljubezen je doživel kot prevaro, nadomestek in usmiljenje. To in pa sovraštvo do očeta mu je onemogočilo čustveno dozorevanje. Očetov postopek še danes doživlja kot izdajstvo do matere in otroka.

V generaciji motenih osebnosti, ki sedaj prihajajo na zdravljenje zaradi alkoholizma, je večinoma oče tisti, ki grobo preprečuje formiranje znosnega bazičnega reakcijskega vzorca. Pogosto je bil oče alkoholik, grob do žene in otrok, mnogokrat ženskar.

Pri generaciji, ki pravkar dorašča in ki bo jutri vstopila v življenje, se pojavljajo motene družine in formiranje motenih osebnosti še na dodatnih faktorjih, ki izvirajo tudi od materine strani.

Psihiater ima dnevno priliko zbirati podatke o notranjih dogajanjih v številnih družinah. Verjetno zapažajo isto tudi drugi družbeni delavci.

Zlasti v Sloveniji je množica zaposlenih žena. Celje je tipičen primer za to. Čisto naravno in razumljivo je, da se sodobna žena osamosvoji s tem, da se zaposli kot enakopravna sodelavka na vseh družbenih področjih. Večina sodobnih žena, ki ne živijo več v klasičnih kmečkih pogojih, danes bolj ali manj zavestno želi, da se družbeno uveljavi. Vendar nastaja v družinah, kjer sta mož in žena zaposlena, kopica težav in zapletov, ki so mnogokrat usodni za njuno razmerje, še bolj pa za razvoj otrok. Večina mož slabo prenaša ženino odhajanje iz družine. Mož je prizadet v čustvenem pogledu, vzgoja in zgled njegovih staršev mu budita egoizem. Egoizem mu vzbuja bojazen, da bo izgubil njeno zvestobo in ljubezen, saj odhaja v okolje, kjer so drugi moški, ki so bolj prijetni in veljavni, kot je on. Bojazni se pridružijo dvomi, ženo opazuje in ocenjuje prenapeto, ves tesnoben išče dokazov zvestobe in nezvestobe. Če je le količkaj dobrosrčen, mora prevzeti del njenih družinskih dolžnosti. Vsaj pri varstvu otrok se izmenjavata. Danes je že reden pojav, ko mož čaka ženo, da se vrne iz službe. To čakanje slabo prenaša. Majhna nataknjenost ali površnost utrujene žene ga lahko močno prizadene. Mnogi možje postanejo pobiti, bežijo v bolezen v želji, da bi pritegnili ženino usmiljenje. Drugi postanejo do žene surovi in si sami uničujejo možnost čustvenega umirjenja. Tretji se odločijo za beg iz družine — v gostilno. Premnogi postanejo bolestni ljubosumneži, ki jim je edina skrb dokazati ženino nezvestobo in razbiti zakon. Zopet drugi si iščejo čustveno ravnotežje

pri tuji ženski. Zlasti zakonci, ki so poročeni 5 do 10 let, se mučijo z naštetim. Uravnotežena, zdrava žena zna instinktivno reševati položaj. To pa je v praksi bolj redko. Žena je mnogo bolj obremenjena, kot je bila nekoč. Redna zaposlitev in večina gospodinjskih opravil jo utruja fizično. Izgublja čustven stik z otroci in z možem. Del čustev nujno izživi tudi na delovišču. Saj vemo: želimo ugajati, v službi in družbi, se trudimo, da bi bili prijetni, prisrčni. Sklepamo znanstva in prijateljstva. Pri nasprotnih spolih so seveda nujno udeležene tudi čustveno-nagonske tendence, čeprav odete v plašč dela in tovarištva. Pogoste nagonske tendence silijo v izpolnitev prav v zaposlitvenem krogu. Razumljivo je torej, da se zakonca mnogokrat vračata v družino že drug za drugega prazna in se dolgočasita drug ob drugem. Otroci to dogajanje v starših dojemajo instinktivno. Postajajo čustveno zapuščeni, možni so pojavi čustvenih napetosti, ki se kažejo v trmi, neposlušnosti, v neuspehih v šoli, v potepanju, agresivnosti itd. Pri najmlajših se pojavi močenje postelje, nočni jok in strah. Starši na te otrokove pojave reagirajo, kakor vedo in morejo. Običajno otroka ustrahujejo, da je zlo še večje. Če je odnos med starši že poln trzanja, pričkanja, očitkov, groženj, so seveda vse otrokove reakcije še mnogo bolj manifestne. Otrok sploh ne more uiti intuitivnemu sodoživljanju čustvenega razmerja med starši. To je osnovna zakonitost v otrokovem razvoju. Otrok ne razume, toda on čuti.

Povedal sem že, da veliko mož ni še dozorelih za emancipacijo žene. In kako naj bodo za to dozoreli ljudje, ki so včeraj prišli iz kmečkega življa, kjer so bili vzgojeni? Prevzgoja množic je težavna in zamudna naloga. Otipljivi uspehi se pokažejo šele v decenijih.

Marsikdaj pa tudi žena nezrelo pojmuje osamosvojitev. V premnogih zaposlenih ženah je najti podzavestne in celo zavestne tendence bega iz družine, ki jo doživljajo kot nadležno breme, češ da jim onemogoča brezskrbno uživanje. Pogosto odklanjajo celo otroke, češ, kaj mi jih je bilo treba, samo »živčno« me delajo itd. Kar precej zaposlenih žena odklanja zanositev in porod. Enega otroka že imajo, potem pa se zatekajo v splave. Najdejo se tudi primeri, ko žene v emancipaciji silijo v identifikacijo z moškim. Skušajo početi vse ono negativno, kar so doslej v glavnem počenjali moški: popivajo, ponočujejo, se potepajo, kadijo, hlastavo menjajo ljubezenske partnerje, tudi kolnejo, kvantajo, so gospodovalne, se enako oblačijo itd. Pojavljajo se torej tendence, da žena tu in tam skuša ubežati svojemu osnovnemu poslanstvu. Verjetno so taki pojavi posledica prehodnega obdobja, ko se meša odmirajoče in nastajajoče. Lepota in veličina žene pa je v njenem materinstvu, ki je jedro ženskosti.

Zaplete v sodobnem zakonskem življenju najpogosteje ugotovimo pri iskanju vzrokov za alkoholizem moških. Zato sem o tem in onem govoril obširneje.

S tem nisem izčrpal vsa pota, ki držijo v alkoholizem in tudi še nisem označil vseh tipov alkoholikov.

Alkoholik lahko postane vsak, še tako normalen človek, če začne trajno in intenzivno popivati. Prej ali slej sledijo pomračitve, izguba

kontrole nad popito količino, jutranja »nevroza«, ki se odpravlja z merico žgane pijače na tešče. Priključi se iztirjenje prebave, zaradi te vretje in gnitje v črevesju, okvara jeter, pomanjkanje beljakovin in vitaminov. Ti deficiti zvišajo potrebo po pijači, več pijače pomeni nadaljnje poslabšanje presnove in tako nastane prebavno-presnovni začarani krog. Alkoholna »nevroza« od svoje strani zahteva vse bolj konstantno popivanje, ker drugače roka ne uboga, se trese... Več pijače zopet bolj iztirja živčni sistem in tako nastane drugi čarobni krog: alkoholik pije, ker je »živčen«, in je »živčen«, ker pije.

Kategorija zase so bolniki, pri katerih se je alkoholizem pojavil samo kot znak osnovne bolezni, n. pr. pri sladkorni bolezni so bolniki hudo žejni. Ljudem, ki jim primanjkuje želodčna kislina, zlasti po operaciji želodca prične silno prijati alkohol itd.

Prenekatera duševna bolezen (psihoza) se lahko v začetni fazi manifestira predvsem s pijančevanjem: shizofrenija, ciklofrenija, progresivna paraliza itd.

Prav poseben in precej pogosten tip alkoholika je tako imenovani »prisilni« pivec. To so mlajši pivci, ki navadno zgodaj poiščejo zdravnika. Od vsega začetka ne prenašajo alkohola: čim spijejo prvo čašo, se jim spremeni zavest in nato popivajo slepo vse pijače križem do popolne nezavesti. Potem ne pijejo tedne in mesece, so popolnoma v redu in ne čutijo potrebe po alkoholu. Ko zopet slučajno izpijejo čašo, sledi enako porazno pitje, ki je kakor prisilno. Možgani takih pivcev so abnormni, čim je v krvi alkohol, kar je celo dokazljivo z elektroencefalografijo. Precej sorodne so nagle in abnormne pijanosti pri ljudeh, ki so preživeli hujše poškodbe na lobanji in možganih.

Zelo nevarni so lahko prikriti božjastniki, ki lahko postanejo po neznatni količini zamračeni in slepo agresivni brez kakršnegakoli zunanjega povoda.

Morda bo koga zanimalo, kako je z zdravljenjem alkoholizma. Že zgoraj sem povedal, da je alkoholizem socialni pojav. Prav gotovo je, da je tipičen alkoholik bolnik. Ne smemo pa pretiravati in vsakega okajenega državljana obsoditi, da je kronični pijanec. 90 do 95 % potrošnikov alkohola je normalnih pivcev, ki se znajo uravnavati sami. Bolezen se prične, če se pojavijo zaradi pretiranega pitja duševno-živčne in telesne motnje, in če je prizadet ali pivec sam ali tudi njegova družina v socialno-ekonomskem pogledu. Zadostujejo seveda znaki, ki napovedujejo take motnje in tako prizadetost.

Doslej še ni nikakega čudežnega zdravila proti alkoholizmu. Antabus (naš teditis) nam je dragocen pripomoček, a le pripomoček, ker ne deluje kot zdravilo. To je kemična spojina, ki preprečuje normalno izgorevanje alkohola v krvi. Alkohol normalno izgoreva v CO_2 in H_2O. Če je v krvi prisoten antabus v neznatni koncentraciji, poteka oksidacija alkohola preko vmesne spojine acetaldehida, ki da vrsto neprijetnih reakcij. Antabus dajemo v neškodljivih količinah. Omogoča nam, da alkoholika »kemično interniramo«. Če jemlje redno vsak dan n. pr. pol tablete, ne more piti alkohola, kajti že 2—3 žličke žganja mu sprožijo precej neprijetne reakcije. Če bi skušal piti kljub reak-

ciji še naprej, veliko ne bi zmogel, ker bi se vzporedno jačala tudi reakcija: vse hujše dušenje, zariplost kože do pomodrelosti, razbijanje srca, padec krvnega pritiska, bruhanje, omedlevica. Kdor torej res redno jemlje antabus, ne pije alkohola, ker ga piti ne more. Stvar se kaže enostavna in idealna. Toda med 100 alkoholiki, ki sveto obljubijo, da bodo redno jemali antabus, dokler bo zdravnik svetoval, jemlje po enem letu tablete le še kakih 12 do 15 bolnikov. Tisoč izgovorov najdejo, da opustijo antabus. Začetni optimizem, ki ga je antabus vzbujal, je splahnel po vsem svetu.

Ne zdravimo pa vseh kategorij alkoholikov po enem kopitu. Glavnino med temi bolniki sestavljajo v bolnici pravi kroniki, ki povzročajo največ dela in skrbi, uspehi pa so relativno neznatni.

Začetne nevrotične pivce ne zadržujemo v bolnici. Nekaj pogovorov zadostuje, da se lahko zdravijo v ambulantah.

Alkoholiki, ki so motene osebnosti že iz zgodnje mladosti, so najtrši oreh pri zdravljenju. Če pridejo v bolnico v začetnem štadiju, so to večinoma mladi ljudje, katerih čustveno življenje pa je v takem neredu, da jim paralizira voljo in razum. Med zdravljenjem v bolnici je sicer videti, kot da so na najboljši poti. Čim pa jih doleti prva življenjska neprijetnost, takoj zopet iztirijo. In to se zgodi skoraj pri vseh. Ko tak alkoholik ostari, navadno postane kroničen alkoholik z vsemi križi in težavami. Tedaj je za ozdravljenje že pozno.

Motene osebnosti so tudi brez alkoholizma težko breme za družbo, kar najbolje vedo organi javne varnosti in sodišča. Iz njihovih vrst se rekrutira največ delinkventov. Vendar jih je možno ozdraviti. Uspešna je samo dolgotrajna psihoterapija v grupni prevzgoji, povezani z zaposlitveno terapijo. Za to so potrebni posebni zavodi, ki jih pri nas še ni. S psihoterapijo seveda tudi najuspešneje zdravimo nevrotične pivce.

KAKO ZDRAVIMO KRONIČNE ALKOHOLIKE?

Kronični alkoholik je navadno sprejet v kritični fazi: ves je zabuhel, se trese in znoji, jed se mu gabi, ne spi, trga ga po vsem telesu, zlasti po nogah. Ima kronični bronhitis, kronično vnetje želodčne sluznice s pomanjkanjem želodčnega soka, otekla jetra in prizadeto srce. V prvem obdobju, ki traja 10 do 20 dni, skušamo odstraniti grobe telesne in duševne znake kronične zastrupitve z alkoholom. Bolnik dobiva velike količine vitaminov s sladkorjem v žilo, sredstva za pomirjenje živčevja in sredstva za izboljšanje prebave. V tem času opravimo osnovne laboratorijske in klinične preglede srca, pljuč, jeter, ledvic in želodca. Navadno se bolniki živčno umirijo v 1 tednu, spijo v redu, dobijo apetit. Še najdlje traja trganje po okončinah zaradi alkoholnega vnetja perifernih živcev.

V naslednjih 2 do 3 tednih se bolnik na splošno okrepča telesno in duševno. Spet je zmožen za delo. V tretjem obdobju zdravljenja mu skušamo z eno ali drugo metodo odstraniti alkoholno strast. Če splošno

zdravje dopušča, uvedemo apomorfinsko kuro. Princip metode je v oblikovanju pogojnega refleksa, takšnega, da se mu začne gabiti že vonj alkoholnih pijač, še bolj pa pitje samo. Bolnik dobi pijače, ki so mu vzbujale strast. Najprej vonja, potem okuša. Na mizi so steklenke s pijačami, da jih tudi vidi. Potem dobi določeno količino apomorfina, ki povzroča sam po sebi gabljenje in tudi bruhanje. Ko preparat že deluje, pacient vonja in pokuša dalje, vse dokler ni pred bruhanjem. Nato spije prvo količino pijače, navadno je to žganje in jabolčnik. Običajno pijačo izbruha. Takoj nato dobi ponovno pijače, čim več tem bolje, in zopet bruha. Po kakih 12 do 15 procedurah, ki se izvršujejo 1-krat dnevno, se mu pijača hudo zagabi. Mnogi bruhajo brez apomorfina. Če bolnik iskreno sodeluje, je gabljenje temeljito in traja več mesecev. Pri proceduri je vedno navzoč zdravnik, ki s primernimi sugestivnimi besedami pospešuje potek gabljenja. Za to kuro sledi antabusna kura. Bolnik jemlje 1 tableto antabusa dnevno, dvakrat tedensko pa postopno izvajamo preizkus z alkoholom, tako po 10 do 12 preizkusih bolnik spozna, da hudo reagira, če spije le malo alkohola. S preizkusi želimo predvsem preprečiti slepo pitje, kajti večja količina alkohola pri rednem jemanju antabusa bi lahko povzročila smrt.

V končni stopnji želimo doseči bolnikovo prevzgojo. V ta namen se bolnik udeležuje grupne psihoterapije. Tu si pridobi osnovno zdravstveno izobrazbo o škodljivosti alkohola, o tipih alkoholikov, o stopnjah kroničnega alkoholizma itd.

Nadalje v grupni terapiji diskutiramo o vseh socialnih posledicah alkoholizma.

Vrsta razgovorov posega v psihološka vprašanja, kot so:

a) otrokov duševni razvoj v družini;
b) otrok v alkoholikovi družini;
c) psihološke spremembe v posameznih fazah alkoholizma;
č) alkoholne psihoze;
d) položaj alkoholikove žene;
e) spolno življenje na splošno in pri alkoholiku;
f) nevroza kot vzročnost alkoholizma;
g) motena družina, motena osebnost in alkoholizem;
h) o prehrani na splošno pri nas;
i) o slabih navadah pri nas;
j) alkoholik v produkciji in v prometu;
k) s čim se ukvarja ob prostem času.

Pred odpustom v diskusiji obravnavamo vsakega posameznika, če sam sodeluje. Iščemo glavne vzroke razvad. Iščemo bodoča pota, diskutiramo o socialnem položaju posameznika, o splošnih razmerah v njegovem kraju itd.

Čim je telesno pri močeh, se bolnik dnevno udeležuje delovne terapije v delavnicah. V tem času obišče socialna delavka bolnikov dom in delovno mesto, če bolnik to želi. Običajno se zglasi pri zdravniku

žena, če še upa na moževo rešitev. Pri hudem kroničnem alkoholiku bi moralo trajati zdravljenje najmanj 6 mesecev. V hujših primerih naj bi trajalo eno leto. Toliko časa je potrebno, da se alkoholik prevzgoji v popolnega abstinenta. Pri nas zaenkrat tako dolgo zdravljenje ni možno, ker bi bil zato potreben poseben oddelek s kakimi 60 do 80 posteljami. Lani je nevropsihiatrični oddelek v Vojniku sprejel 285 alkoholikov, med katerimi je bilo 163 kroničnih.

Taka dolgotrajna prevzgoja kronikov je potrebna zato, ker je uspešna le trajna in totalna abstinenca. Usodno pri kroničnih pijancih je to, da nikoli več niso zmožni zmerno uživati alkoholnih pijač. Prej ali slej se zopet znajdejo v začaranem krogu.

Poglavje zase je socialna rehabilitacija alkoholikov. Ta si prizadeva rešiti socialne probleme v bolnikovem domačem okolju in v podjetju. Teh problemov ni malo. Reševala naj bi jih socialna služba po posvetih z bolnikom in zdravnikom.

In uspehi zdravljenja?

Nič boljši niso in nič slabši kot drugje po svetu. V pariških nevropsihiatričnih dispanzerjih dosegajo od 18 do 30 % ozdravljenje. O naših uspehih in neuspehih pa je še prezgodaj govoriti, ker je preteklo premalo časa. Uspehe bomo lahko ocenili čez tri leta.

ŠTUDIJA O OKVARI JETER PRI SRČNIH BOLEZNIH V SLOVENIJI

I. Raišp, S. Masle, S. Zupančič, J. Simoniti, J. Rogel

Pri vsaki kardiopatiji obstaja motnja cirkulacije krvi, kar pomeni, da je s tem prizadet ves organizem. Med notranjimi organi so jetra razmeroma često spremenjena. Pri klinični preiskavi srčno dekompenziranega bolnika najdemo že razmeroma zgodaj povečanje jeter.

Znano je, da povzroča dolgotrajni zastoj v jetrih funkcionalne in anatomske spremembe v tem organu. Podatki o tem, kako pogosto in v kakšni meri so jetra prizadeta, so pa v slovstvu precej neenotni. Navajamo nekaj podatkov iz najbolj znanih literarnih del: White[13] navaja, da je med dekompenzacijo srca okvara jeter precej redka. Ikterus prehodnega značaja je mnogo češči kot prava organska lezija. Prava jetrna ciroza nastopa po teh podatkih v 4,5 % primerov dekompenziranih kardiopatij. Najčešči vzrok temu je kronični perikarditis. Cecil in Loeb[2] pišeta, da je možno zelo često ugotoviti rahel dvig serumskega bilirubina in sicer približno v 1/3 dekompenziranih kardiopatij, pri čemer so tudi albumini znižani in globulini povišani. Po teh dveh avtorjih najdemo pravo kardialno cirozo v 5 do 10 % kardiopatij, tudi pri njih je najčešči vzrok perikarditis. Stefanović[11] navaja, da je pri dekompenzaciji srca zastoj v jetrih zelo močan in da imajo mnogi kardiopati znake začetne ciroze. Iz njegove knjige povzemamo, da so jetrne funkcijske probe pri polovici kardiopatov patološko spremenjene, hiperbilirubinemija pa obstaja skoraj pri vsaki dekompenzaciji. Wuhrmann[14] vidi v znižanju albuminov prvi znak okvare jeter zaradi staze in misli, da nastopa to precej često. Wuhrmann tudi meni, da je disproteinemija često primarno jetrna in da šele kot posledica tega stanja nastopajo okvare na srcu. Botteri[1] je tudi mnenja, da se pri srčni dekompenzaciji praviloma pojavi subikterus in da se izloča v urinu mnogo urobilinogena. Dodaja pa, da je pravi ikterus redek. Pri konstruktivnem perikarditisu pa je ciroza jeter pravilo.

Nekateri avtorji, kot na primer Poppi, Labo in Lenzi[9] celo trdijo, da se iz jetrnih funkcijskih testov da sklepati o jakosti srčnega zastoja, pri čemer najbolj upoštevajo bromsulftaleinski test. Te preiskave naše delo ne obravnava. Po istih avtorjih naj bi padec krvnih

albuminov bil jasen pokazatelj za okvaro jeter zaradi kardiopatije. Segall[10] je študiral spremembe urina pri pulmonalnem srcu in ugotovil, da pri tem ni neke bistvene spremembe, vsaj kar zadeva izločanje žolčnih barvil in njihovih derivatov.

Iz zgornjih navedb vidimo, da je vprašanje, kdaj in kako pogosto so jetra pri kardiopatih okvarjena, precej neenotno obdelano in da tudi pojmovanja o tem niso enotna. Poleg različnih delovnih metod, s katerimi so se lotevali tega vprašanja kakor tudi po različnih interpretacijah, je jasno, da obstajajo glede na rezultate tudi neke geografske razlike. To je kolikor toliko razumljivo glede na dejstvo, da so kronične hepatopatije same po sebi zelo močno geografsko odvisne in nas torej ne more iznenaditi, četudi čestost in jakost okvare jeter pri kardiopatijah po svetu ni enotna, temveč da so rezultati zadevnih preiskav po svetu različni.

S tega stališča nas je zanimalo, kakšna je ta stvar videti na našem teritoriju. Na to nas je navedlo predvsem dejstvo, da med našimi hospitalnimi bolniki beležimo vsako leto razmeroma zelo visok odstotek srčnih obolenj, namreč med 31 in 40 % vseh sprejetih bolnikov. Prav pri srčnih bolnikih pa smo ugotovili, da na okvare jeter nismo naleteli često, najmanj pa tam, kjer smo to mnogokrat pričakovali. Zato smo se odločili, da z nekaterimi osnovnimi preiskavami skušamo približno osvetliti vprašanje, kdaj in pod kakšnimi pogoji pride do okvare jeter pri kardiopatijah v naših krajih.

MATERIAL IN METODE

V časovnem obdobju približno dveh let smo preizkusili preko 300 bolnikov, ki so se zatekli na naš oddelek zaradi bolezni obtočil. V študijo smo vzeli le bolnike, ki so po anamnezi in po rezultatih pregledov bili nedvomni kardiovaskularni bolniki in ki jim je to bila tudi bolezen, zaradi katere so iskali zdravniško pomoč. V okviru tega dela nismo upoštevali nobenega bolnika s kakršnim koli primarno jetrnim obolenjem, niti ne tistih, ki so v anamnezi navajali kako jetrno bolezen.

Glede porekla je potrebno povedati, da so vsi brez izjeme imeli stalno bivališče na teritoriju Slovenije. Nekaj maloštevilnih, namreč 6, jih je bilo po poreklu iz drugih republik Jugoslavije, vendar so tudi ti zadnja leta prebivali v Sloveniji. Ogromna večina obdelanih bolnikov ima svoj dom v zahodnih občinah okrajev Maribor in Celje v približno enakem nazmerju v obeh okrajih, le majhno število jih je iz ostalih okrajev Slovenije, namreč 22.

O anamnezi glede na jetra je treba povedati, da v naši študiji uživanja alkohola nismo posebej upoštevali. Nobeden izmed bolnikov namreč ni navajal popolne alkoholne abstinence. Količine pa, ki so jih kot dnevni konsum navajali, so bile zelo različne in tudi skrajno nezanesljive. Tako smo dobili toliko prehodov od zmernega

uživanja alkoholnih pijač do težkega abususa, da bi bila tu kaka klasifikacija nemogoča. V splošnem smo torej sodili, da vsi naši bolniki uživajo alkohol, vendar v zelo različnih količinah.

Poleg običajne anamneze in kliničnega pregleda smo posebno upoštevali vprašanje, kako dolgo traja kardiovaskularno obolenje.

S kliničnimi preiskavami smo skušali klasificirati srčna obolenja kolikor mogoče precizno. To smo predvsem vršili glede na obliko in poreklo srčnega obolenja. Tako smo primarne kardiopatije uvrstili v 3 znanih grup, ki obsegajo skupine mitralnih vicijev, miokarditisov, perikarditisov, pri neznani etiologiji smo uporabili termin dystrophia myocardii, ne da bi hoteli tu obravnavati upravičenost tega termina v našem smislu. Med sekundarne kardiopatije smo prištevali hipertonično srce (s kriterijem, da je sistolični pritisk nad 150 mm in diastolični nad 100 mm Hg), pulmonalno srce in kifoskoliotsko srce.

Posebnih oblik kardiopatij, ki smo jih le redko srečavali, kot na primer aortalni viciji, kongenitalni viciji itd., v tej študiji zaradi prenizkega števila nismo upoštevali.

Kardiopatije smo razdelili v več skupin tudi glede na stanje dekompenzacije, predvsem po stanju zastoja, kot se je to odražalo na jetrih. Vsi naši kardiopati so kazali kakršne koli znake kardiovaskularne insuficience, saj so zaradi tega tudi iskali našo pomoč. Kolikor pa v naši študiji opisujemo stanje dekompenzacije, delamo to le glede na humoralni zastoj, torej glede na stopnjo dekompenzacije v fazi zmanjšanega minutnega volumna, kot to sodobne klasifikacije določajo.[3] Glavni kriterij nam je zato bil povečanje jeter. Saj so tudi jetra tisti organ, ki smo ga pri našem študiju glede na njegove spremembe upoštevali pri dekompenzaciji srca še prav posebej.

Glede na stanje zastoja v jetrih smo torej razdelili naše dekompenzirane kardiopate v naslednje grupe: Jetra še niso otipljivo povečana: grupa O. Jetra so tipljiva 1 povprečni prst pod rebrnim lokom, 2 prsta ali 3 prste ali več. Tako smo skušali iz tega kliničnega podatka zaključevati o intenziteti zastoja v jetrih, zavedajoč se, da pri tem kriteriju seveda ne moremo računati na posebno natančnost, temveč bolj na grobo orientacijo. Vse te posamezne oblike kardiopatij smo tudi analizirali glede na časovni faktor, in sicer z dveh stališč: 1. Kako dolgo že traja kardiopatija, to je, kako dolga je kardialna anamneza in 2. Kakšne starosti je pacient. S tem smo namreč hoteli vendar nekako priti do spoznanja, ali je starost kriva temu, da so morda jetra prej prizadeta, ali pa tudi, kako dolgo mora trajati poedina kardiopatija, da jetra bistveno okvari. Da se tu ne bi preveč zadržali, smo te podatke izrazili le v zaokroženih odstotkih. Med laboratorijskimi metodami, s katerimi smo skušali dobiti sliko o funkcionalnem stanju jeter, smo se posluževali predvsem flokulacijskih prob, s katerimi preiskujemo koloidalno labilnost seruma in za katere nam je znano, da so v primerni odvisnosti od funkcije jeter. Dalje smo preiskovali metabolizem žolčnih barvil in njihovih razgradnih produktov. Posluževali smo se pri tem naslednjih metod: 1. Weltmannove koagu-

lacijske probe[15], 2. Kadmijske reakcije po Wuhrmannu in Wunderlyju[15], 3. Mancke-Sommerjeve reakcije[7], 4. MacLaganove timolske reakcije[6], glede metabolizma žolčnih barvil pa smo uporabljali preiskavo urina z Ehrlichovo aldehidno reakcijo v razredčenjih, v serumu pa odrejanje serumskega po Tannhause Andersonu.[11]

Glede na naše kriterije smo torej pregledali naše bolnike v dveh preglednih skupinah, ki so bile takole sestavljene:

1. pregledna skupina: 304 srčnih bolnikov, sestoječih iz naslednjih skupin:

kronični miokarditis (reumatski ali drugi)	19
distrofija miokarda (neznane geneze)	79
hipertonično srce	98
mitralna stenoza	12
adhezivni perikarditis	8
pulmonalno srce	78
kifoskoliotsko srce	10

2. pregledna skupina: Isti bolniki s še dvema, skupaj 306, razdeljeni glede na velikost jeter v naslednje skupine:

jeter ne tipljemo	208
jetra tipljemo za 1 prečni prst pod r. l.	37
jetra tipljemo za 2 prečna prsta pod r. l.	27
jetra tipljemo za 3 ali več preč. prstov pod r. l.	34

Posebej pa smo še analizirali 20 bolnikov, ki so zaradi kardiopatije umrli. Pri teh smo razen vseh navedenih preiskav še imeli patološko anatomski in histološki izvid kot najodločilnejši kriterij za oceno okvare jeter.

REZULTATI

I. Poedine flokulacijske reakcije in reakcije na žolčna barvila. (Vsi rezultati izraženi v odstotkih.)

1. Weltmannova koagulacijska reakcija:

a) Število:	Bolezen	I—V	V—VII	VIII—X
19	Kron. miokarditis	26	74	0
79	Distrofija miokarda	28	67	9
98	Hipertonično srce	11	84	5
12	Mitralna stenoza	8	57	5
8	Kron. perikarditis	48	63	37
78	Pulmonalno srce	10	39	13
10	Kifoskoliotsko srce	0	80	10

b) Glede na velikost jeter:

Število	Jetra	I—V	VI—VII 1/2	VIII—X
208	0 prstov	23	67	10
37	1 prst	14	76	10
27	2 prsta	22	67	11
34	3 prste in več	24	68	18

2. Timolska reakcija:

a) Glede na bolezen:

Število	Bolezen	1—3	3—10	Preko 10
19	Kron. miokarditis	63	32	5
79	Distrofija miokarda	68	29	3
98	Hipertonično srce	53	40	7
12	Mitralna stenoza	75	25	0
8	Perikarditis	25	50	25
78	Pulmonalno srce	54	42	4
10	Kifoskoliotsko srce	80	20	0

b) Glede na velikost jeter:

Število	Jetra	1—3	3—10	Preko 10
208	0 prstov	61	33	6
37	1 prst	57	43	0
27	2 prsta	52	33	15
34	3 prste in več	68	29	3

3. Mancke-Sommerjeva reakcija:

a) Število	Bolezen	0—80 mg %	80—100 mg %
19	Kron. miokarditis	26	74
79	Distrofija miokarda	20	80
98	Hipertonično srce	30	70
12	Mitralna stenoza	17	83
8	Perikarditis	63	37
78	Pulmonalno srce	25	75
10	Kifoskoliotsko srce	25	75

b) Glede na velikost jeter:

Število	Jetra	—80 mg %	80—100 mg %
208	0 prstov	20	80
37	1 prst	27	73
27	2 prsta	30	70
34	3 prste	35	65

4. Kadmijska reakcija:

a)

Število	Bolezen	Negativna	Slabo poz.	Pozitivna
19	Kron. miokarditis	47	26	27
79	Distrofija miokarda	33	33	32
98	Hipertrofično srce	33	25	20
12	Mitralna stenoza	92	8	0
8	Kron. perikarditis	38	12	50
78	Pulmonalno srce	48	33	19
10	Kifoskoliotsko srce	0	100	0

b) Glede na velikost jeter:

Število	Jetra	Negativna	Slabo poz.	Pozitivna
208	0 prstov	73	27	16
37	1 prst	40	33	27
27	2 prsta	22	59	19
34	3 prste	32	24	44

5. Bilirubinemija:

a)

Število	Bolezen	Do 0,5	0,5—1	Nad 1
19	Kron. miokarditis	68	21	11
79	Distrofija miokarda	61	35	4
98	Hipertonično srce	55	25	20
12	Mitralna stenoza	95	5	0
8	Kron. perikarditis	50	38	12
78	Pulmonalno srce	75	25	0
10	Kifoskoliotsko srce	90	10	0

b) Glede na velikost jeter:

Število	Jetra	Do 0,5	0,5—1	Nad 1
208	0 prstov	74	22	4
37	1 prst	70	30	0
27	2 prsta	74	26	0
34	3 prste	41	38	21

6. Urobilinogen v urinu:

a)

Število	Bolezen	1 / 1—4	1 / 4—16	1 / nad 16
19	Kronični miokarditis	68	16	16
79	Distrofija miokarda	87	8	5
98	Hipertonično srce	89	11	0
12	Mitralna stenoza	75	17	8
8	Kronični perikarditis	63	22	15
78	Pulmonalno srce	88	9	3
10	Kifoskoliotsko srce	100	0	0

b) Glede na velikost jeter:

Število	Jetra	1 / 1—4	1 / 4—16	1 / nad 16
208	0 prstov	87	10	3
37	1 prst	78	14	8
27	2 prsta	96	0	4
34	3 prste	79	12	9

II. Pregled skupin glede na trajanje bolezni.

Pri tem navajamo najprej za orientacijo starostni sestav bolnikov v odstotkih, nato pa trajanje srčnega obolenja.

Jetrne funkcijske probe smo pri tem obravnavali sumarno in smo se pri tem držali naslednjih kriterijev:

Normalen hepatogram:

Weltmann V—VII 1/2
Thymol 1—5
Cadmij negativen ali slabo pozitiven
Mancke-Sommer nad 80 mg %
Bilirubin v serumu do 0,5 mg %
Urobilinogen v urinu do 1:4 pozitiven

Negativen hepatogram: 6 ali vsaj 5 normalnih izvidov (—)
Slabo pozitiven hepatogram: 2 do 3 patološka izvida (+—)
Pozitiven hepatogram: 4 in več patoloških izvidov (+).

Kronični miokarditis:

Starost	Število	%
do 20 let	0	0
20—30 let	0	0
30—40 let	4	21
40—50 let	1	5
50 in več let	14	74

Trajanje srčne bolezni:	Število	Jetrne probe		(%)
		+	+—	—
do 1 leta	8	0	36	64
1—2 let	7	29	14	57
2—3 let	2	0	50	50
3—4 let	1	0	0	100
4—5 let	0	0	0	0
preko 5 let	1	0	100	0
	Skupaj 19			

Dystrophia myocardii

Starost	Število	%
do 20 let	0	0
21—30 let	0	0
31—40 let	3	4
41—50 let	16	20
51 dalje	60	76

Trajanje srčne bolezni:	Število	Jetrne probe		(%)
		+	+—	—
do 1 leta	55	5	31	64
1—2 let	10	10	30	60
2—3 let	2	0	0	100
3—4 let	0	0	0	0
4—5 let	0	0	0	0
preko 5 let	12	0	33	67
Skupno	79			

Cor hypertonicum:

Starost	Število	%
do 20 let	0	0
21—30 let	0	0
31—40 let	1	1
41—50 let	14	14
51 dalje	83	83

Trajanje srčne bolezni:	Število	Jetrne probe		(%)
		+	+—	—
do 1 leta	59	3	33	64
1—2 let	13	15	23	62
2—3 let	6	0	17	83
3—4 let	3	0	100	0
4—5 let	3	0	0	100
preko 5 let	14	21	29	50
Skupaj	98			

Vitium mitrale:

Starost	Število	%
do 20 let	4	33
21—30 let	1	8
31—40 let	1	8
41—50 let	3	25
51 dalje	3	25

Trajanje srčne bolezni:	Število	Jetrne probe		(+—)
		+	+—	—
do 1 leta	4	0	0	100
1—2 let	3	0	0	100
2—3 let	0	0	0	0
3—4 let	3	0	100	0
4—5 let	0	0	0	0
preko 5 let	2	0	0	100
Skupaj	12			

Adhezivni perikarditis:

Starost	Število	%
do 20 let	0	0
21—30 let	0	0
31—40 let	0	0
41—50 let	3	50
51 dalje	3	50

Trajanje srčne bolezni:	Število	Jetrne probe		(+—)
		+	+—	—
do 1 leta	0	0	0	0
1—2 let	2	50	0	50
2—3 let	1	100	0	0
3—4 let	1	0	100	0
4—5 let	0	0	0	0
preko 5 let	2	100	0	0
Skupaj:	6			

Cor pulmonale:

Starost:	Število:	%
do 20 let	0	0
21—30 let	0	0
31—40 let	0	0
40—50 let	2	3
51 dalje	76	97

Trajanje srčne bolezni:	Število	Jetrne probe (%):		
		+	+—	—
do 1 leta	51	2	33	65
1—2 let	15	13	27	60
2—3 let	8	13	25	62
3—4 let	0	0	0	0
4—5 let	0	0	0	0
preko 5 let	4	25	25	50
Skupaj:	78			

Cor kyphoscolioticum:

Starost	Število	%
do 20 let	0	0
21—30 let	0	0
31—40 let	0	0
41—50 let	1	11
51 dalje	8	89

Trajanje srčne bolezni:	Število	Jetrne probe (%)		
		+	+—	—
do 1 leta	4	0	50	50
1—2 let	2	0	50	50
2—3 let	2	0	0	100
3—4 let	0	0	0	0
4—5 let	0	0	0	0
preko 5 let	1	0	0	100
Skupaj:	9			

III. Umrli pacienti

Pri teh bolnikih poedino navajamo le patološko anatomske spremembe na srcu in na jetrih, posebnosti kliničnega poteka pa navajamo na koncu. Osnovne karakteristike teh bolnikov so naslednje:

Št.	Cor:	Hepar:	Stopnja dekompenzacije:	Jetrne probe:
1.	Myodegeneratio	Stasis parenh. degen.	+++	slabo +
2.	Myodegeneratio	Stasis parenh. degen.	++	poz. +
3.	Dilatatio cordis & hypert.	Hepar moscatum	+++	slabo +—
4.	Cor pulmonale	b. p.	++	norm. —
5.	Myodegeneratio	Stasis deg. parenchym.	+	slabo +—
6.	Cor kyphoscol.	Cirrhosis hep.	+++	poz. +
7.	Cor pulmon.	Stasis	+++	neg. —
8.	Myodegen. cord.	b. p.	++	poz. +
9.	Stenosis mitralis	Cirrhosis hep. cardialis	+++	slabo —
10.	Stenosis mitralis	Cirrhosis hep. cardialis	+++	poz. +
11.	Cor pulmonale	Stasis	++	slabo +—
12.	Myodeg. cord.	Stasis	++	slabo +—
13.	Myodeg. cord.	Stasis deg. parenchym.	+++	poz. +
14.	Endocarditis	Cirrhosis hep. cardialis	+++	poz. +
15.	Pancard. rh. acuta	Stasis degen. parench.	+++	poz. +
16.	Endocarditis septica subac.	Cirrhosis hep. cardialis	+++	poz. +
17.	Stenosis mitralis b. p.		+	neg. —
18.	Cor pulmonum		++	neg. —
19.	Stenosis mitr. b. p.		++	neg. —
20.	Endocard. sept. subac.		+++	poz. +

K temu je treba pripomniti, da so primeri št. 14., 13 in 16 umrli pod sliko ne le septičnega procesa in kardialne dekompenzacije, temveč tudi tipične hepatalne kome z vsemi encefalopatskimi znaki in močnim ikterusom.

Pregled rezultatov

Naši rezultati so, v odstotkih izraženi, naslednji:

Weltmannova proba je pri kardiopatijah večinoma normalna. Visoko število skrajšanih Weltmannov ugotavljamo pri pulmonalnem srcu (48 %), verjetno zaradi respiratornih infektov. Pri adhezivnem perikarditisu je koagulacijski trak bil češče podaljšan (pri 37 %). Glede povečanja jeter ugotovimo le neznaten porast podaljšanih Weltmannov vzporedno s povečanjem jeter.

Timolska proba je večinoma negativna (do 5), redkeje je od 5 do 10 pozitivna. Največ vrednosti preko 10 ugotovimo pri adhezivnem perikarditisu. Med povečanjem jeter in timolovo probo nismo ugotovili nobenega pravilnega razmerja.

Kadmijeva reakcija je pri večini kardiopatov večinoma negativna ali neodrejena. Izjemoma tvori adhezivni perikarditis, kjer imamo 50 % pozitivnih kadmijev. Pri povečanju jeter za 3 prste in več naraste odstotek pozitivnih kadmijev na 44 %.

Mancke-Sommerjeva proba je patološka pri ca. 20 % kardiopatij. Visok odstotek pozitivnih prob kažeta adhezivni perikarditis (63 %) in kifoskoliotsko srce (40 %). Vzporedno s povečanjem jeter raste tudi odstotek patoloških Mancke-Sommerjev od 20 % do 35 %.

Serumski bilirubin je v ogromni večini primerov izpod 0,5 mg %. Nekaj jih je tudi med 0,5 in 1 mg %. Vrednosti preko 1 mg % so redke, najčešče jih ugotavljamo pri močno povečanih jetrih (21 %).

Izločanje urobilinogena je večinoma ugotovljivo do razredčenja 1:4, nekaj jih je tudi z vrednostmi od 1:4 do 1:16. Višje vrednosti so zelo redke. Urobilinogenurija tudi ni v nobenem jasnem odnosu do povečanja jeter pri dekompenzaciji.

Glede razmerja med starostjo bolnikov, trajanjem srčnega obolenja in spremembami na jetrih lahko ugotovimo naslednje:

Miokarditis v kronični fazi, torej izven kakega aktivnega obolenja, smo našli večinoma pri starejših bolnikih, največ jih je bilo starih nad 50 let. Kar pa se tiče odnosa med stopnjo okvare na jetrih in trajanjem srčnega obolenja, pa ne bi mogli najti neke značilnosti, vsekakor pa ne obstaja tozadevno nikaka progresija.

Tudi distrofija miokarda, torej kardiopatija nejasne geneze, je večinoma obolenje starejših ljudi. Večina, nad 75 %, jih je preko 50 let starih. Tudi tu velja isto: ni opaziti, da bi s trajanjem srčnega obolenja bila okvara bistveno češča ali težja. Tu to lahko tem bolj trdimo, ker je število pregledanih večje (79).

Tudi cor hypertonicum je kot vedno obolenje starejših ljudi, nad 83 % jih je prešlo 50 leto. Glede na visoko število pregledov (98) bi tu morda lahko trdili, da je trajanje kardiopatije v neki zvezi s tem, kako pogosto so prizadeta jetra. Odstotek pozitivnih hepatogramov raste od 3 % do 21 %, posebno pri bolj številnih grupah (do 1 leto, 1 do 2 leti, nad 5 let) opažamo postopen porast pozitivnih hepatogramov.

Mitralne vicije smo imeli v vseh starostnih dobah, poedine dekade dajo odstotek od 8 do 33 %, pri čemer je starost do 20 let najbolj za-

stopana. To je zlasti pomembno zaradi tega, ker sprejemamo na interni oddelek le bolnike od dovršenega 14. leta dalje. Za analizo glede trajanja kardialne anamneze pa imamo prvič prenizko število bolnikov, drugič pa zlasti pri tej grupi tudi anamneza ni popolnoma sigurna, ker se je pri mladih kardiopatija navadno začela že v otroški dobi, česar često sami ne vedo.

Adhezivni perikarditis smo imeli pri nas pri starejših bolnikih, za to analizo smo jih lahko uporabili le 6. Teh 6 je imelo zelo mnogo pozitivnih hepatogramov, edina značilnost je morda ta, da sta oba primera nad 5 let trajanja imela močno pozitivne hepatograme.

Cor pulmonale je zopet prizadel bolnika skoraj izključno nad 30. letom (97 %). Zaradi večjega števila pregledanih pa tukaj lahko jasno vidimo, da odstotek pozitivnih hepatogramov s trajanjem bolezni progresivno raste: postopoma od 2 %, preko 13 %, 13 % do 25 %. Slabo pozitivni rezultati so večinoma procentualno enako zastopani.

Kifoskoliotsko srce smo v fazi dekompenzacije dobili v bolnici tudi večinoma pri starejših ljudeh. Hepatogrami tudi tu niso pokazali kake značilnosti glede na trajanje srčne insuficience.

Med 20 umrlimi kardiopati smo ugotovili anatomsko in histološko 5 normalnih jeter, 8 parenhimatozno degeneriranih in 7 takoimenovanih kardialnih ciroz. Bolniki z normalnimi jetri so imeli tudi normalne jetrne probe razen v enem primeru. Izmed tistih 8 s parenhimatozno degeneracijo so imeli 5 patološki hepatogram. Med 7 kardialnimi cirozami smo ugotovili 5 izrazito patoloških hepatogramov.

Največ »kardialnih ciroz« smo ugotovili pri septičnem endokarditisu z malignim tokom, kjer je prišlo med endokarditisom do močne dekompenzacije. Značilno je, da so 3 ali 4 taki bolniki umrli s klinično sliko hepatične kome. Vsi ti bolniki so imeli tudi izrazito patološki hepatogram: patološko anatomsko smo pri 2 komah ugotovili cirozo, pri enem pa le parenhimatozno degeneracijo.

Diskusija

Tu hočemo obravnavati najprej vprašanje, kako česta so jetrna obolenja v sklopu srčne dekompenzacije pri nas sploh, razen tega pa bomo skušali označiti zadevne karakteristike za poedina srčna obolenja.

Glede skupno obravnavanega vprašanja, kdaj in v kakšni meri so jetra pri kardiopatijah okvarjena, lahko s prepričanjem rečemo, da je to pri nas zelo redko. Ni popolnoma primerno, navajati nek skupen odstotek, ker so vendar srčna obolenja po svoji naravi med seboj zelo različna. Vsekakor pa lahko povemo, da se naši rezultati ujemajo s tistimi, ki trdijo, da so okvare jeter pri kardiopatijah pravzaprav zelo redke, kajti naša izkustva so najbližja najnižjim odstotkom iz slovstva odnosno so pravzaprav celo za malenkost pod temi odstotki.

Glede poedinih obolenj pa bi lahko povedali naslednje: Večina kardiopatij, ki zajemajo najčešče sečna obolenja, ne vplivajo bistveno na jetra, okvare so tu razmeroma redke. Večina insuficienc levega srca

(distrofija miokarda, kron. miokarditis, hipertonično srce) kaže, da je srce razmeroma redko prizadeto. Tudi pri obduciranih primerih smo ugotovili, da je tudi tam, kjer je teža dekompenzacije povzročila smrt, sprememba na jetrih razmeroma nebistvena, večinoma smo ugotovili le stazo z več ali manj izraženo parenhimatozno degeneracijo jetrnih celic. Le iz klinične študije bi lahko povzeli, da je pri dekompenzirani hipertoniji pozitivnost jetrnih prob tem češča, čim dalj časa traja dekompenzacija.

Tudi pri mitralnih stenozah, ki jih sicer nismo obdelali mnogo, ugotavljamo, da je okvara jeter razmeroma redka.

Pri insuficiencah desnega srca (cor pulmonale, cor kyphoscolioticum) za razliko od mnogih podatkov iz literature nismo mogli opaziti kakega posebnega često škodljivega vpliva na jetra. Pač pa se pri pulmonalnem srcu le ugotovi, da s trajanjem dekompenzacije in zastoja dobimo postopoma višji odstotek pozitivnih hepatogramov. Ikterus je bil, za razliko od nekaterih podatkov, pri nas zelo redek.

Izredno pogosto smo okvaro jeter, tudi najtežje stopnje, našli pri adhezivnem perikarditisu. Pri tem smo vedno adhezivni perikarditis šteli za glavno srčno obolenje in se nismo ozirali na morebitne stranske spremembe na srcu (lezija endokarda ali miokarda). Kakor v kliniki z jetrnimi funkcijskimi testi in študijem metabolizma žolčnih pigmentov tako s patološko anatomsko preiskavo smo lahko ugotovili, da je okvara jeter pri adhezivnem perikarditisu pravilo in da je večinoma tudi zelo težka, večina bolnikov umrlih zavoljo te bolezni kaže na jetrih znake takoimenovane kardialne ciroze.

Kot posebnost pa navajamo dejstvo, da smo pri bolnikih, ki so med septičnim endokarditisom umrli zaradi kardialne dekompenzacije (ugotovljive po izredno močnem zastoju), imeli vedno močno povečana jetra, izražen ikterus, v treh od štirih primerov pa celo hepatično komo. Patološko anatomsko je temu večinoma ustrezala ugotovljena kardialna ciroza. Pojav jetrne kome v okviru primarno kardialnega obolenja je, tako kaže, malo znan. Vsaj v delih, ki posebej obravnavajo jetrna obolenja, ne najdemo o tem podatkov (4, 11, 12). Tudi mnenje, da pri zastojnih spremembah na jetrih, tudi takih, kot je kardialna ciroza in hepatične kome (8), bi se z našimi skušnjami torej ne ujemale.

Preostane še, da prediskutiramo poedine laboratorijske teste glede na njihovo uporabnost pri oceni okvare jeter pri kardiopatijah.

Weltmannov koagulacijski trak je često skrajšan pri pulmonalnem srcu, po našem mnenju kot posledica pulmonalnih vnetnih sprememb in ne zaradi jetrnih motenj. Pri perikarditisu je često pozitiven Timol indikator za jetrno funkcijo pretežno pri adhezivnem perikarditisu.

Kadmijska proba je glede na obolenje srca neenotno pozitivna, precej često je pa prehodno pozitivna pri močnem zastoju, kadar imamo zelo povečana jetra.

Mancke-Sommer je pozitiven pri več kot polovici perikarditisov. Njegovo često patološko vrednost pri kifoskoliotskem srcu zaradi razmeroma nizkega števila teh bolnikov nočemo precenjevati.

Serumski bilirubin je v ogromni večini primerov v mejah normale. Vrednosti iznad 1 mg % so le redke, najčešče jih še srečujemo pri zelo povečanih jetrih.

Popolnoma neprikladna se nam zdi analiza izločanja urobilinogena. Nismo mogli ugotoviti nobene zanesljive zveze med srčnim obolenjem in jakostjo dekompenzacije. Glede tega obstajajo tudi precejšnji razločki med nekaterimi drugimi študijami in našimi rezultati (1, 10, 11).

Patološko anatomske diagnoze nam sumarno povedo, da je hepatogram pri normalnih jetrih vendar v večini primerov tudi normalen. Pri močni stazi s parenhimatozno degeneracijo pa so izvidi precej neenotni, vendar le redko močno pozitivni. Pač pa je kardialna ciroza, ki jo ugotovimo pri obdukciji, le največkrat v skladu z jasno pozitivnim hepatogramom.

Mislimo torej, da nizki odstotek naših hepatogramov, ustreza dejansko redkim okvaram jeter pri kardiopatijah.

Potrebno je še razložiti naše splošno stališče do ocene flokulacijskih in drugih reakcij glede okvare jeter. Menimo, da poedina reakcija ne pove mnogo, da pa večje število prob dovoljuje zaključke na jetrno funkcijo. Naše izvršene preiskave so bile razmeroma maloštevilne (6 reakcij), vendar smo se morali pri velikem številu preiskanih bolnikov omejiti na nek standard, čigar izvedba bi lahko v redu potekala. Če naše preiskave niso zelo ekstenzivne, so pa vendar v celoti enotne in v sumi tako številne, da iz njih izvajamo naše zaključke. Avtorji so po neenotnih podatkih iz slovstva hoteli na svojem teritoriju osvetliti vprašanje, kako često so pri srčnih boleznih prizadeta jetra in kakšne oblike okvar pri tem obstajajo.

Analizirali so nad 300 srčnih bolnikov, ki so imeli različna srčna obolenja in različne stopnje dekompenzacije. Bolnike so razdelili v široke skupine: kronične miokarditise, distrofije miokarda neznane geneze, hipertonična srca, mitralne vicije, adhezivni perikarditis, pulmonalna srca, kifoskoliotska srca in kot posebno manj številno grupo še septični endokarditis z dekompenzacijo srca.

Pri vseh bolnikih so izvršili naslednje laboratorijske preiskave: Timol, Weltmann, Mancke Sommer, Cadmij, urobilinogen v urinu in serumski bilirubin.

Te reakcije so analizirali glede na diagnozo srčnega obolenja, na starost, trajanje dekompenzacije, jakost dekompenzacije in pri umrlih na patološko anatomski izvid.

Ob pregledih in laboratorijskih preiskavah so ugotovili, da je pri njihovih kardiopatijah okvara jeter zelo redka. Le redko se ugotovi, da raste odstotek pozitivnih prob pri močnejši dekompenzaciji, to v glavnem le pri Weltmannu in Sommerju. Bilirubinemija je le izjemoma povišana.

Bolezni, ki praviloma kažejo pozitivne hepatograme, so redno le adhezivni perikarditisi in težki septični endokarditisi. Oboje tudi večinoma kaže pri obdukciji jasno kardialno cirozo. Kot posebnost opisujejo zelo često opazovano preterminalno jetrno komo pri težkih dekom-

penziranih septičnih endokarditisih. Vsi ti bolniki so bili tudi močneje ikterični.

Na zaključku se ugotovi, da je v Sloveniji pri kardiopatijah okvara jeter razmeroma zelo redka in mnogo redkejša, kot to često navaja znana literatura iz tujine in iz drugih delov naše države.

LITERATURA

[1] Botteri I.: Interna medicina I., NZH, Zagreb 1950.

[2] Cecil & Loeb: Textbook of Medicine, Saunders, Philadelphia 1956.

[3] Cournand A., Lequime J., Regniers P.: L'insuffisance cardiaque chronique, Masso, Paris 1952.

[4] Grossmann M. I.: Gastroenterology, 34:667, 1958.

[5] Harrison T. R.: Principles of Internal Medicine, McGraw — Hill Book Co., New York 1958.

[6] MacLagan L.: Brit. J. Exp. Path. 25:234, 1944.

[7] Meythaler F., Haggenmiller W.: Die Erkrankungen der Leber und der Gallenwage, Werk Verlag, München 1957.

[8] Plesch j.: Die Herzplappenfehler, Spezielle Pathologie und Therapie innerer Krankenheiten, Urban & Schwarzenberg, Berlin & Wien 1925.

[9] Poppi A., Lago G., Lenzi G.: Il fegato dei cardiaci, Bologna 1954.

[10] Segall J.J.: Lancet 6759:524, 1953.

[11] Stefanović S.: Bolesti jetre, MK, Beograd—Zagreb 1956.

[12] Sodeman W. A.: Pathologic Physiology, Saunders, Philadelphia & London 1956.

[13] White P. D.: Malattie del cuore, Villardi, Milano 1954.

[14] Wuhrmann F.: Die Myocardose, B. Schwalbe, Basel 1956.

[15] Wuhrmann F., Wunderly M.: Die Bluteiweisskörper des Menschen, B. Schwalbe, Basel 1947.

RAZVOJ IN PROBLEMATIKA ŠOLSKE ZDRAVSTVENE SLUŽBE V OBČINI CELJE

Dr. Marjan Veber

Res je, da je obdobje med 7. in 15. letom, torej čas obveznega šolanja, doba najmanjše mortalitete. Pred tem časom se namreč izvrši naravna selekcija, to se pravi, da se izločijo otroci, ki so telesno slabi, neodporni, bolj dovzetni za razne nalezljive in druge bolezni, še pred vstopom v šolo. Na drugi strani pa otrok v dobi obveznega šolanja še ni izpostavljen raznim boleznim oziroma ga ne ogrožajo. Te bolezni so v vzročni zvezi z delom oziroma poklicnim delovanjem, kar na otroka v tej dobi deluje čestokrat smrtno. S tem da je mortaliteta v tem času manjša, pa še ni rečeno, da šolski otrok ni ogrožen v svojem zdravju in razvoju. Na njegovo zdravstveno stanje moramo gledati še z druge plati, namreč kako je z morbidnostjo. V tem obdobju se pojavljajo najrazličnejše bolezni, ki so v vzročni zvezi s šolanjem, vendar pa imajo lahko svoje korenine tudi v njegovi rani otroški dobi. To so razne otroške nalezljive bolezni (ošpice, oslovski kašelj, škrlatinka, vodene koze, davica itd.), vnetja dihalnih potov, poškodbe, okvare vida in sluha, razne telesne deformacije (slaba drža, kriva hrbtenica, ploske noge itd.) Da pa bi bila ta doba, doba silnega psihofizičnega razvoja otroka čim manj motena, se je porodila misel, postaviti zdravstveno službo, ki bi se bavila z zaščito zdravja šolskih učencev.

Kakor drugod po svetu tako so se tudi v naših krajih začele že pred desetletji ustanavljati šolske zdravstvene enote. Prvotno več ali manj še ne organizirane posle poznejšega šolskega zdravnika so sprva opravljali razni zdravniki (na primer mestni fizik), ki so že imeli določene naloge s področja zdravstvene zaščite šolske mladine. Ti so cepili šolsko mladino, skrbeli so za dezinfekcijo šolskih prostorov itd. Tako je bilo vsaj pri nas prva leta v bivši Jugoslaviji.

Leta 1927 pa je bila v okviru zdravstvenega doma v Celju ustanovljena šolska poliklinika. Njene naloge so se močno razširile, saj je obsegala celotno zdravstveno nadzorstvo nad zdravstvenim stanjem šolske mladine mesta Celja in bivše občine Celje-okolica (okoli 2.500 učencev). Prvotni delovni prostori so bili v Döckerjevih paviljonih, ki so stali na prostoru sedanje celjske porodnišnice. Eden teh paviljonov je bil namenjen za potrebe šolske zdravstvene službe. Vodja

zdravstvenega doma je bil dr. Jakob Rebernik. Neposredno vodstvo nad šolsko polikliniko pa je imel dr. Jože Fišer. V naslednjem letu, to je 1928, je bila ustanovljena še šolska zobna ambulanta, kjer sta delala dr. Alojz Krautberger in dr. Jakob Rebernik.

V letih 1934 do 1936 je delal na šolski polikliniki tudi specialist za oči, usta, nos in grlo.

V letih 1928/29 do 1931/32, ko je bila državna dotacija še boljša, je šolska poliklinika vršila enkrat tedensko ambulantne preglede učencev tudi na osnovnih šolah v Vojniku, Teharjih, Šentjurju pri Celju, Laškem, Zidanem mostu, Petrovčah in Žalcu. Te preglede je opravljal šolski zdravnik s pomočjo šolske medicinske sestre.

Ker je šolska poliklinika vzporedno z drugimi zdravstvenimi službami takratnega zdravstvenega doma razširjala svoj delokrog, so postali dotedanji prostori premajhni. Treba je bilo misliti na večjo zgradbo. Rešitev je bila v preureditvi opuščenega bivšega invalidskega doma v Gregorčičevi ulici štev. 4. V letih 1930 do 1933 se je selil zdravstveni dom v adaptirane prostore tega doma. S tem je dobila tudi šolska poliklinika nove, večje prostore.

Leta 1931 je bila pri šolski polikliniki ustanovljena šolska kuhinja, ki je ob precejšnji dotaciji dajala revnim in zdravstveno šibkim učencem hrano delno brezplačno, delno za majhno plačilo; učenci so prejemali malico in kosilo.

Naslednje leto je bilo v pritličju zdravstvenega doma poleg dijaške kuhinje ustanovljeno še otroško zavetišče. Sem so zahajali socialno ogroženi učenci, pa tudi učenci, ki so bili v izvenšolskem času brez nadzorstva. Tu so bili pod nadzorstvom dveh učiteljic, ki sta jim nudili tudi pomoč pri učenju. Istočasno so učenci dobivali tukaj kosilo in malico.

V prizadevanju za zaščito zdravja učencev je bila ustanovljena prva šolska počitniška kolonija v Vitanju. Tu so našli socialno in zdravstveno ogroženi otroci za nekaj tednov dovolj čistega zraka, sonca in vode, poleg tega pa primernega razvedrila. Bili so pod nadzorstvom šolske medicinske sestre in drugega osebja ter zdravnika, ki jih je obiskoval od časa do časa, da bi se prepričal o njihovem zdravstvenem stanju. Razen tega srednjevišinskega letovanja je bilo poskrbljeno tudi za obmorsko letovanje. Obmorskega letovanja potrebni otroci so odhajali v Bakarac, v počitniški dom Kola jugoslovanskih sester, tja, kjer si še danes pod žarki južnega sonca in v vodah našega sinjega Jadrana pridobivajo celjski šolarji novih moči. Kasneje so pošiljali učence na srednjevišinsko letovanje v Šmartno na Pohorju. Ob prizadevanju takratnega upravnika zdravstvenega doma in s pomočjo mestne občine so dobili Celjani nov, lasten srednjevišinski počitniški dom. Ta dom je bil postavljen nad Celjsko kočo pod Tovstom tako, da je bil obrnjen proti mestu. Zgradba je bila povsem urejena do leta 1941, ko je pričakovala svoje prve obiskovalce. Toda namesto zdravja in razvedrila iščočih otrok je prišel okupator. Ves inventar je bil uničen oziroma raznesen. Stavba ni nikoli dočakala

svojega namena. Po vojni so ji odvzeli vodovod za spodaj ležečo planinsko postojanko, v zgradbo pa so se delno vselile družine.

V borbi proti golšavosti je šolska poliklinika izvedla z večjim in manjšim uspehom akcijo proti temu obolenju. Pod njenim nadzorstvom je moral popiti vsak učenec, ki je imel golšo, dnevno pol litra »sisačke« vode.

Leta 1932 je bila v okviru šolske poliklinike ustanovljena otroška posvetovalnica, ki je poslovala določene dneve ločeno od nje. Ta posvetovalnica je ostala še nekaj let po vojni v tem sestavu, dokler ni bil ustanovljen otroški dispanzer, ki je prevzel vso skrb za predšolskega otroka.

Takšna je bila predvojna razvojna pot šolske zdravstvene službe v mestu Celju.

Z letom 1941 je prenehala tudi šolska poliklinika s svojim delom. Osebje se je delno razbežalo, delno je bilo izseljeno. Plamen vojne vihre, ki se je razbesnel tudi nad našimi kraji, je pogoltnil ves arhiv in vso kartoteko šolske poliklinike. Kajti ne samo naš življenj, tudi vsaka zapisana slovenska beseda se je zdela okupatorju nevarna. V letih krvavega nasilja je okupator nastanil v prostorih šolske poliklinike svojo policijo.

Po osvoboditvi je bilo treba začeti znova. Šolski zdravstveni službi so bili dodeljeni novi prostori v zgradbi predvojnega zdravstvenega doma. Tako je dobila šolska poliklinika tisti del zgradbe, ki je bil med vojno porušen, sedaj pa že adaptiran. S širjenjem in vsestranskim razvojem mesta Celja v povojnih letih so vzporedno rasle tudi potrebe po širjenju in razvoju šolske zdravstvene službe. Prostori so se izkazali za absolutno premajhne. Obsegali so namreč dve sobi za potrebe šolske ambulante, eno sobo za potrebe šolske zobne ambulante in eno skupno čakalnico. S prihodom stalnega in polno zaposlenega šolskega zdravnika so se možnosti za večji obseg dela povečale, s tem pa so se otežkočili »življenjski« pogoji šolske zdravstvene službe v danih prostorih. Razen gneče v čakalnici je bilo v njej tudi nevzdržno higiensko epidemiološko stanje. To je bilo zlasti kritično ob dnevih, kadar so bili sistematski pregledi učencev in se je gnetlo v čakalnici 30 do 40 zdravih učencev, ki so čakali na omenjeni pregled, nadalje bolni učenci, največkrat v spremstvu staršev, in končno še na šolsko zobno ordinacijo čakajoči učenci. O kakšni izolaciji učencev z nalezljivo boleznijo ni bilo niti govora, saj ni bilo nobenega prostora, ki bi ga lahko uporabili za tak ukrep. V sili smo rabili, kadar so to dovoljevale vremenske razmere, odprto teraso, na katero se je prišlo skozi zdravnikovo sobo. Torej idealni pogoji za širjenje nalezljivih (kapljičnih) bolezni! Na srečo se nam te niso maščevale. Delovni pogoji so se malenkostno izboljšali z manjšo adaptacijo ene sobe, s čimer smo provizorično ustvarili dva manjša prostora, dvoje delovnih mest za medicinske sestre. Pod takimi pogoji je bilo treba delati vse do dograditve zdravstvenega doma, kjer je bilo tudi za šolsko zdravstveno službo odmerjeno več prostora.

Da bi ambulantno delo hitreje potekalo in da bi prihranili učen-

cem preveliko izgubo časa, smo si leta 1955 uredili majhen priročni laboratorij. Prvotno dejavnost tega laboratorija (jemali smo namreč pri sistematskih pregledih kri za določanje krvnega barvila in eventuelno sedimentacijo) smo pač glede na potrebe in potem, ko smo dobili za to delo verzirano medicinsko sestro, sčasoma tako razširili, da smo opravljali vse rutinske krvne in urinske preiskave. Določanje krvnega barvila pri sistematskih pregledih nam je pokazalo, da je 3,2 % učencev slabokrvnih. Seveda niso naša prizadevanja ostala le pri nekih ugotovitvah, ampak je bilo treba vselej tudi nekaj ukreniti, da bi se takšno zdravstveno stanje učenca izboljšalo. V tem prizadevanju smo več ali manj uspeli, v skladu z danimi možnostmi. Ker se je pri sistematskih pregledih izkazalo, da ima velik odstotek učencev razne težje ali lažje telesne hibe (ploske noge 13 %, ostale telesne deformacije 36 %), je iz tega zrasla potreba po ortopedski telovadnici. Naše želje smo vedno morali prilagoditi proračunu, kajti kot preventivna ustanova smo dobivali sredstva iz občinskega proračuna. Toda ob finančni podpori zavoda za socialno zavarovanje v Celju nam je uspelo urediti odtopedsko telovadnico. Prostor zanjo se je našel pod našimi prostori, v dvorani. Seveda to ni bila idealna rešitev, bil je le izhod v sili. Rezultati sistematskih pregledov so nam dalje pokazali, da je med našo mladino dosti učencev, ki potrebujejo še specialni pregled pri očesnem zdravniku. Prizadevali smo se, da bi dali taki mladini možnost takega pregleda. Vrsta odraslih bolnikov, ki so čakali na očesnega zdravnika, je bila predolga, da bi lahko uresničili zamisel organiziranega in kontroliranega specialističnega pregleda za šolarje. Naša zadevna želja se je uresničila šele s prihodom stalnega okulista v Celje, to je leta 1958. Ta je opravljal sprva dvakrat, nato pa trikrat tedensko preglede samo za naše učence. Kajpada so potrebe po takih pregledih večje, tako da moramo perspektivno misliti na razširitev očesne ambulante za šolsko mladino. Rezultati sistematskih pregledov so nadalje prikazali potrebo po specialistični ordinaciji za naglušne ali sicer kako drugače na ušesih, nosu in grlu bolne učence. Ta ordinacija je stekla leta 1960.

Medtem ko smo uspeli nuditi boljše pogoje za pregled in zdravljenje učencev, bolnih na očeh, ušesih, nosu in grlu, ni uspelo do danes pridobiti več stalnega kadra za šolsko zobno ambulanto. Že vsa leta po vojni se nahaja tam le en sam stalni terapevt, ki mu od časa do časa, torej več ali manj stalno, pomaga še kak drug terapevt. Stanje zobovja naše mladine pa je takšno (preko 60 % šolske mladine ima kariozno zobovje), da bi za to delo oziroma za takšen obseg dela (danes obiskuje celjske šole okoli 8.000 šolske mladine) potrebovali več stalnih terapevtov. Stroški zanje bi bili bogato obrestovan kapital, kar bi se seveda pokazalo šele čez čas, kajti kolikor bi danes vložili več sredstev za sanacijo zobovja šolske mladine, toliko bi bilo kasneje potrebnih neprimerno manj sredstev za razna draga protetična dela.

Zaradi širokega področja delovanja šolske zdravstvene službe in zaradi premajhnega števila kadra se je našemu kolektivu pridružil še en zdravnik. Ker pa je bilo to še v starih prostorih, smo vsi čutili

bolj potrebo po novih, obsežnejših prostorih, kjer naj bi naše delo teklo bolj nemoteno in bolj sproščeno. Velika misel, zgraditi v Celju nov zdravstveni dom, kjer naj bi našle prostor vse v sklop zdravstvenega doma spadajoče kurativne in preventivne ustanove, je bila realizirana leta 1958. S pridobitvijo novih prostorov so se tudi naše delovne možnosti povečale. Sproščeno delo v novih, večjih prostorih nam je tudi dalo več delovnega poleta. V času, ko to pišem, se je dvema stalno zaposlenima zdravnikoma pridružil še tretji. Tako so dane široke možnosti za izpolnjevanje spodaj naštetih nalog:

1. skrbeti moramo za pravilen telesni in duševni razvoj šolske mladine;

2. bdeti nad higieno okolja, v katerem živi šolska mladina v šoli in zunaj nje;

3. predlagati pristojnim organom ustrezne ukrepe za izboljšanje zdravstvenega stanja in okolja šolske mladine;

4. posvečati posebno skrb organizaciji šolske zobozdravstvene službe in skrbeti, da se organizira šolska zobozdravstvena služba;

5. sodelovati pri izvajanju ukrepov za zatiranje nalezljivih bolezni v šolah in drugih zavodih ter v krajih, kjer se zbira šolska mladina zaradi pouka, stanovanja, prehrane, razvedrila ipd.;

6. organizirati akcije za zdravstveno vzgojo šolske mladine, zdravstveno prosvetljevanje učnega osebja in staršev ter sodelovati pri takih akcijah, ki jih organizirajo drugi;

7. proučevati zdravstveno stanje in zdravstveno problematiko šolske mladine;

8. sodelovati z državnimi organi in družbenimi organizacijami, ki imajo v svojem programu skrb za mladino, v vseh vprašanjih socialno zdravstvenega varstva šolske mladine;

9. zdraviti obolelo šolsko mladino in obiskovati težko bolne na njihovem domu.

V okviru naše dejavnosti ne smemo mimo dela medicinskih sester na šolah. V zadnjih letih je namreč medicinska sestra enkrat tedensko obiskovala bolj oddaljene šole, kot n. pr. Šmartno v Rožni dolini, Ljubečno in Polule, kjer je opravljala manjše, v njeno stroko spadajoče intervencije, dajala razne nasvete itd. Obenem se je seznanjala s higiensko epidemiološko situacijo na teh šolah. To je za nas važno, kajti edino na tak način lahko vplivamo na eventuelen pojav oziroma širjenje raznih nalezljivih bolezni na šolah. Higiensko epidemiološko situacijo je proučevala in dajala zadevne nasvete tudi na drugih šolah, internatih, šolskih kuhinjah itd. Razen tega je ta sestra, ki smo jo imenovali šolska patronažna sestra, opravljala v sodelovanju z razrednikom preglede učencev s prej imenovanim namenom, obenem pa je ugotavljala tudi socialno zdravstveno stanje učencev. To nam je koristilo pri presoji, kdo od učencev naj bi šel na počitniško letovanje. Tako smo imeli zanje več podatkov (n. pr. s sistematskih pregledov, iz ambulante, od šole in naše patronažne sestre), kar nam je omogočalo, da je bila presoja bolj realna. Kolikor smo mogli, smo skušali s šolsko patronažno sestro reševati še druge socialno zdravstvene probleme

učencev. Ne smemo trditi, da je bila ta služba popolna, saj je bila takorekoč šele v razvojni fazi. Izkušnje so pokazale, da je bila potrebna, nujna. V letu 1961 pa je z ustanovitvijo patronažnega centra prešla tudi šolska patronažna služba v njen sklop. Čas bo pokazal, ali je to za nas bolje ali ne.

Omenim naj še, da deluje takšna šolska zdravstvena služba le za ozko področje mesta Celje, medtem ko opravljajo šolsko zdravstveno službo v širšem območju občine, to je v območju zdravstvene postaje Vojnik in Štore, ki sta tudi priključeni k našemu zdravstvenemu domu, tamkajšnja krajevna zdravnika. Mislim, da nikogar ne prizadenem, ako trdim, da je šolska zdravstvena služba na širšem področju občine Celje manj razvita in da deluje v veliko manjšem obsegu. To je končno povsem razumljivo, saj se mora krajevni zdravnik glede na druge akutne potrebe angažirati predvsem tam, s tem pa hočeš — nočeš mora puščati ob strani te vrste dejavnosti. Tako je seveda storjena naši mladini velika krivica in marsikatero bolezensko stanje je odkrito le po naključju, ne pa pri sistematičnem pregledu. Da pa je ta važen, nam povedo naša vsakoletna poročila, saj odkrije toliko in toliko do tedaj več ali manj neopaznih bolezenskih sprememb, od katerih nekatere zahtevajo čimprejšnjo intervencijo.

Glede na to, da mi ni znana situacija šolske zdravstvene službe za širše območje (okraj), jo težko presojam. Ako pa imamo pred očmi zaposlenost naših podeželskih zdravnikov in ugotovitve, da se sistematski pregledi na terenu opravljajo v premajhnem obsegu in da so pogoji, pod kakršnimi ti največkrat potekajo, slabi, potem bi lahko sklepal, da je naš podeželski otrok v tem pogledu nezadostno zaščiten.

Upamo, da nam bo prinesel novi zakon o organizaciji in financiranju zdravstvene službe večje možnosti in boljše perspektive za uresničitev takih naših želja, kot sta zdrav mlad rod — srečna bodočnost.

Čutim za svojo dolžnost, da se za vse podatke iz predvojnega delovanja šolske poliklinike najtopleje zahvalim dr. Jakobu Reberniku, ki še danes aktivno sodeluje v zdravstvenem domu, in naši dolgoletni, neutrudni sodelavki Minki Pešec-Pogačnikovi, sedaj oddelčni medicinski sestri šolske poliklinike v Celju. Ta je skupaj z drugimi orala ledino šolske zdravstvene službe v Celju.

Službovanje stalnega zdravstvenega osebja na šolski polikliniki v Celju

Dr. Jože Fišer, zdravnik specialist, od l. 1927 do l. 1941 in od l. 1946 do l. 1950.

Dr. Maksim Sevšek, splošni zdravnik, od l. 1950 do l. 1951.

Dr. Mihaela Vovk, splošni zdravnik, od l. 1951 do l. 1953.

Dr. Marjan Veber, zdravnik specialist, od leta 1953 dalje.

Dr. Edita Schaubach, splošni zdravnik, od l. 1958 dalje.

Dr. Polona Kuzman, splošni zdravnik, od l. 1961 dalje.

Dr. Alojzij Krautberger, zobozdravnik, od l. 1928 do l. 1938.

Dr. Jabok Rebernik, upravnik zdravstvenega doma, je vodil šolsko zobno ambulanto od l. 1928 do 1941 in od l. 1946 do l. 1952.

Boris Košutnik, dentist, od l. 1951 do l. 1952.

Marica Kifner-Ferič, dentist, od l. 1952 dalje.

Mica Marinčič-Kušer, med. sestra, od l. 1927 do leta 1928.
Minka Pešec-Pogačnik, med. sestra, od l. 1928 dalje.
Ivanka Žigon, med. sestra, od l. 1930 do l. 1936.
Štefka Blaževič-Kregar, med. sestra, od l. 1936 do l. 1937.
Vera Čretnik, med. sestra, od l. 1936 do l. 1940.
Pavla Jazbinšek, med. sestra, l. 1940.
Marija Koren, med. sestra, od l. 1952 do l. 1960.
Hilda Jazbinšek-Krečič, med. sestra, od l. 1956 dalje.
Vida Puc, med. sestra, od l. 1957 do l. 1960.
Frida Kranjc, fizioterapevtka, od l. 1960 dalje.
Slavica Leban, bolničarka, od l. 1940 do l. 1951.
Minka Stingl, bolničarka, od l. 1959 dalje.
Marija Skale, bolničarka, od l. 1960 dalje.
Angela Jarnovič, bolničarka, od l. 1961 dalje.
Mira Gajšek, zobna asistentka, od l. 1952 dalje.
Milena Likovič, zobna asistentka, od l. 1958 dalje.

Dejavnost šolske zdravstvene službe v Celju od leta 1927 do 1960

Leto	Pregledi v šolski spl. ambulanti	Sistematski pregledi	Posveti s starši	Obiski zdrav. ali med. sestre na domu in drugod	Cepljenja	Pregledi za počit. letovanja	Obisk v šolskem kopališču
1927	648	1645	—	6	—	—	—
1928	3551	3510	86	191	—	—	—
1929	6811	2490	478	639	—	—	—
1930	8116	1029	532	805	—	—	—
1931	6621	867	347	315	—	—	—
1932	5943	1669	802	346	—	—	—
1933	6909	1347	1065	193	—	—	—
1934	7799	3649	1818	340	—	—	—
1935	7805	1949	1547	242	—	—	—
1936	7253	1464	1239	131	—	—	—
1937 do 1946	ni podatkov						
1947	7091	1342	458	14	—	—	—
1948	7156	4002	852	101	463	—	—
1949	11438	5738	839	162	3747	—	—
1950	8284	3014	1143	163	5297	—	—
1951	10000	4444	1644	119	1708	—	—
1952	8619	2979	722	373	1610	—	—
1953	8330	3619	1000	341	1376	294	—
1954	7972	3892	2012	329	1091	329	—
1955	13563	7364	2859	415	—	930	—
1956	16730	11369	1972	788	—	475	—
1957	17274	1260	3452	891	—	678	—
1958	17323	8082	4621	1132	6884	700	—
1959	23717	8428	896	951	4640	1021	—
1960	25826	9059	2382	1067	1781	1347	4054

Opomba: črtica pomeni, da z manjkajočimi podatki ne razpolagamo, oziroma da tiste dejavnosti ni bilo.

RAZVOJ ZOBOZDRAVSTVENE SLUŽBE V CELJSKEM OKRAJU

Dr. Leopold Brenčič

Teritorij sedanjega celjskega okraja obsega 2.313 kv. km in ima nekaj čez 200.000 prebivalcev z 8 občinami (Celje, Šentjur, Žalec, Šmarje, Šoštanj, Mozirje, Laško, Konjice) in Okrajni zavod za socialno zavarovanje s 6 podružnicami (Celje, Žalec, Laško, Rogaška Slatina, Šoštanj, Konjice).

ZOBOZDRAVSTVENA SLUŽBA PRED II. SVETOVNO VOJNO, V GLAVNEM STANJE 1940/41

Nekaj o razvoju zobozdravstva nasploh

Zobozdravstvena dejavnost se pojavlja v celjskem okraju razmeroma zelo pozno in še to mnogo kasneje za drugimi vejami zdravstva. Z zobozdravstvom (v glavnem z izdiranjem zob) so se v početku pečali laiki (brivci, kovači in drugi) in poklicni padarji (kopališčniki) in le tu in tam priložnostno kateri od zdravnikov. Šele v drugi polovici preteklega stoletja in v začetku sedanjega se pojavijo prvi početki zobozdravstva, ki je poleg ekstrakcij obsegalo tudi konservativo in protetiko. To zobozdravstveno prakso so izvrševali splošni zdravniki več ali manj priložnostno poleg splošne prakse in tako imenovani koncesionirani zobotehniki in dentisti, izučeni za to delo po obrtniških načelih. Ta zobozdravstvena kurativa je bila seveda le v večjih krajih in še to samo sporadična, ki je z odhodom ali smrtjo takega posameznika navadno zamrla za krajši ali daljši čas, široko podeželje pa je ostalo slej ko prej v rokah laikov in je obsegalo le ekstrakcije. Občasno so prihajali v tej dobi v naše kraje tuji zobni zdravniki in tehniki, največ iz Dunaja. Od domačih zdravnikov so se že pred I. svetovno vojno udejstvovali tudi v zobozdravstvu — predvsem v Celju — dr. Breschar, dr. Hoisl Josef, dr. Negri, dr. Riebl, dr. Sadnik Rudolf, dr. Schwab Anton, dr. Sernec in verjetno tudi še nekateri drugi posamezniki. Že leta 1893 je odprl v Celju zobozdravniško prakso dr. Alojzij Praunseis. Specializiral se je na dunajskih klinikah pri prof. dr. Scheffu in dr. Loosu. Leta 1900 se je preselil v Ljubljano in tam 1936 umrl. Bil je najbrž prvi in to domači specialist v celjskem okraju.

Po I. svetovni vojni se je z zdravstvom nasploh naglo razvijalo tudi zobozdravstvo in v prakso pridejo poleg zdravnikov splošne prakse, ki so se paralelno bavili tudi z zobozdravstvom, in dentistov tudi novi specialisti za ustne in zobne bolezni dr. Herman Martin, dr. Krautberger Alojzij, dr. Vrhovec Stane. Specializirali so se večinoma na tujih klinikah (Dunaj, Graz, Praga) največkrat le po nekaj mesecev do enega leta. V obdobju med obema vojnama pa je obstajala možnost specializacije oziroma izpopolnitve zdravnikov v zobozdravstvu tudi že na univerzi v Beogradu (prof. dr. Puljo) in v Zagrebu (prof. dr. Čupar). Poleg tega so v zadnjem času pred II. svetovno vojno začeli ustanavljati dentistične šole in v njih šolati dentiste. Slovenija je dobila dentistično šolo v Ljubljani, ki pa je kmalu po ustanovitvi ob izbruhu II. svetovne vojne prenehala delovati.

V tej dobi socialna zavarovanja (OUZD, bratovske skladnice in drugi) in zdravstveni zavodi v celjskem okraju še niso imeli nobenih svojih zobozdravstvenih ustanov in se je vsa zobozdravstvena dejavnost za zavarovance izvrševala pogodbeno v privatnih ordinacijah zdravnikov in dentistov.

Število in struktura prebivalstva

V letih 1940/41 je sedanji celjski okraj imel okoli 150.000 prebivalcev. Od tega je bila ogromna večina poljedelcev in le manjšina delavcev, pol delavcev in pol kmetov, uradništva in svobodnih poklicev. Delavstvo je bilo v krajih z industrijo in rudarstvom (Celje, Štore, Šoštanj, Velenje, Konjice, Pečovnik, Huda jama, Zabukovca in drugod). Večina prebivalcev je bila nezavarovana.

Ureditev socialnega zavarovanja in zobozdravstvene službe

Socialno zavarovanje ni bilo enotno, temveč je bilo razdrobljeno po posameznih poklicih. Začetki socialnega zavarovanja segajo še v avstrijske čase (n. pr. bratovske skladnice), ki pa je obsegalo samo zavarovanje za primer bolezni, nezgode in onemoglosti. Starostnega zavarovanja Avstrija še ni poznala. V prvi Jugoslaviji je bilo socialno zavarovanje razširjeno tudi na starostno zavarovanje. Nekatere manjše socialno zavarovalne ustanove so bile pri tem ukinjene in zavarovanci so bili vključeni v novoustanovljeni OUZD oziroma še obstoječe socialno zavarovalne ustanove.

V letih 1940/41 so poslovale v celjskem okraju naslednje socialno zavarovalne institucije:

1. V sklopu SUZOR-ja OUZD z ekspozituro v Celju (vodja Šmigovec Viktor).
2. Bratovske skladnice Laško, Krajevna Celje (Štore), Velenje.
3. Gospodarsko društvo poštnih in brzojavnih uslužbencev.

4. Bolniška blagajna trgovskega bolniškega in podpornega društva s sedežem v Ljubljani.

5. Privatna bolniška blagajna Merkur s sedežem v Zagrebu.

6. Oblastna uprava bolniškega fonda pri direkciji državnih železnic v Ljubljani.

Zavarovancev je bilo v letih 1940/41 v mestu Celju ca. 1500, v Celju in njegovi neposredni okolici pa skupaj ca. 8000.

Javne zobozdravstvene službe ni bilo nobene in je bila vsa zobozdravstvena dejavnost vezana na privatno ordinacijo zdravnikov specialistov za stomatologijo, zdravnikov splošne prakse in dentistov. Izjemo predstavlja šolska zobna ambulanta, ustanovljena leta 1928 pri šolski polikliniki, kot zametek prvega javnega zobozdravstvenega zavoda. V nji sta delala dr. Krautberger Alojzij kot specialist in dr. Rebernik Jakob, ki je bil istočasno upravnik šolske poliklinike.

Zobozdravstvena služba vseh naštetih socialno zavarovalnih institucij je bila posredna in so jo izvrševali privatni zobozdravstveni praktiki pogodbeno v svojih privatnih ordinacijah. V Celju je ordiniral za železničarje dr. Krautberger Alojzij, dr. Sadnik Bruno za bratovsko skladnico Store in dr. Vrhovec Stane za vse naštete bolniške blagajne. Poleg tega so na podeželju delali za zavarovance zobozdravstveni praktiki iz podeželskih krajev — v Žalcu dr. Herman Martin za rudarje iz Zabukovce in vse ostale zavarovance, v Šoštanju dr. Lichtenegger za velenjske rudarje in OUZD in drugod še drugi.

Število in struktura zobozdravstvenega kadra po profilih

Vseh zobozdravstvenih terapevtov je bilo v okraju okoli 25, zobotehnikov okoli 13 in kakih 15 do 20 priučenih zobnih asistentk. Od terapevtov je bilo 8 zdravnikov specialistov za stomatologijo, 8 zdravnikov splošne prakse, ki so se bavili tudi z zobozdravstvom, in 7 dentistov. Večina je bila v Celju in le manjšina na podeželju. Od teh je bilo nekako polovica Nemcev in nemškutarjev.

V Celju so ordinirali zdravniki specialisti dr. Breznik, dr. Krautberger Alojzij, dr. Kunst ml., ki se je doselil tik pred vojno in živel med vojno v Ljubljani, dr. Miglič, dr. Sadnik Bruno, dr. Sadnik Rudolf in dr. Vrhovec Stane, zdravnik dr. Rebernik Jakob (šolska zobna ambulanta) ter dentisti Hoppe, ki je bil v Celju že pred I. svetovno vojno, Klobučar Rihard, Kunst Erika (sestra dr. Kunsta ml.), Schager Josef, Zagoričnik.

V Žalcu je ordiniral specialist dr. Herman Martin, v Mozirju splošni zdravnik dr. Lesnika Roman, Šoštanju splošni zdravnik dr. Lichtenegger, v Laškem dent. Kordan Ivo in dent. Klobučar Fridrich (brat celjskega), v Šmarju splošni zdravnik dr. Lorger Viktor, v Štorah splošni zdravnik dr. Lovšin Janez, na Vranskem dent. Soršak Franc, v Gornjem Gradu splošni zdravnik dr. Lautner Pavel, v Podčetrtku splošni zdravnik dr. Jäger Evgen in v Bistrici ob Sotli splošni zdravnik dr. Kunej.

Zobotehniki: Deleja Jože (pri dr. Vrhovcu), Pihlar Jože (samostojen zobotehnični laboratorij), Meznarič Stanko (pri dr. Brezniku), Slander Slavko (pri dr. Krautbergerju), ki pa je že pred vojno moral zaradi svoje politične dejavnosti v ilegalo, Šek Franc, Golob Rudolf, Demel Franc, Koželj B., Čuš Franc, Orel Rudolf, Kolterer H., Bitenc S., Herman Franc pri dr. Hermanu.

Na 13 poklicnih terapevtov je prišlo ca. 130.000 prebivalcev, t. j. povprečno ca. 10.000 na enega, na vseh 25 zobozdravstvenih terapevtov pa le ca. 6.500 in na enega zobotehnika (13) ca. 11.500 ljudi, torej gre za izredno pomanjkanje zobozdravstvenega kadra. Celje z najbližjo okolico je bilo na boljšem, podeželje pa precej na slabšem od povprečja.

Šolanje (izobraževanje) kadra

Zdravniki specialisti so se menda vsi specializirali na inozemskih univerzah, prav tako so se izpopolnili v zobozdravstveni stroki tudi splošni zdravniki na tujih klinikah in le nekateri pri domačih specialistih (dr. Rebernik pri dr. Krautbergerju), dentisti pa so se izvežbali ali obrtniški doma ali pa na dentističnih šolah v inozemstvu oziroma tudi obrtniški pri dentistih ali zobozdravnikih v zamejstvu. Zobni tehniki so bili večinoma — verjetno celo vsi — izučeni obrtniški v tukajšnjih zobnih tehnikah in prav tako so bile priučene zobne asistentke doma.

Dejavnost zobozdravstva po posameznih vejah in odnos do preventive

Od posameznih vej stomatologije so izvrševali samo malo zobno kirurgijo (ekstrakcije, incizije, specialisti tudi male operacije — apikotomije, ciste), konservativo in protetiko, medtem ko se s paradentozo in ortodontijo na ukvarjal nihče ali pa samo izjemoma zobozdravstvena preventiva v današnjem smislu sploh ni bila upoštevana z malo izjemo v šolski zobni ambulanti v Celju, kjer je sanacija zobovja šolski mladini predstavljala preventivni poseg.

STANJE ZOBOZDRAVSTVENE SLUŽBE MED II. SVETOVNO VOJNO

Z okupacijo se zobozdravstvena služba v bistvu ni spremenila. Ostala je posredna, t. j. da je ostala vezana na privatno ordinacijo. Tudi številčno v zobozdravstvenem kadru ni bilo velikih sprememb. Saj je večina predvojnega kadra ostala. Dr. Vrhovec Stane se je moral umakniti v Ljubljano, dent. Kunst Erika se je še med vojno preselila v Graz, dent. Schager Josef je med vojno umrl, zobotehnik Meznarič Stanko je bil izseljen. Verjetno so nekateri, posebno mlajši, morali v nemško vojsko. Nekateri zobozdravstveni delavci so se med vojno pridružili narodnoosvobodilni borbi. Najvidnejši med njimi je narodni

heroj Slavko Šlander. Rojen je bil 20. 6. 1909 v Preboldu. Za zobotehnika se je izučil v Rogaški Slatini in je kot zobotehnik delal pri dr. Krautbergerju v Celju od 1928 do 1933. Od leta 1936 dalje, ko je prišel iz zapora (1933—1936), je nekaj let delal samostojno v domačem Preboldu kot zobozdravstveni terapevt. Zaradi svoje politične dejavnosti je bil ponovno zaprt in je moral po izpustu iz zapora opustiti zobozdravstveno prakso in preiti v ilegalo. Politično se je začel udejstvovati zelo zgodaj. Leta 1932 je postal član KPS, kmalu po odpustu iz zapora leta 1936 sekretar okrožnega komiteta za Celje in Savinjsko dolino, julija 1940 kandidat, maja 1941 pa član CK KPS in takoj v začetku okupacije politični vodja za vso Štajersko in organizator narodne vstaje. Braneč izdano Slavo Klavoro v Mariboru proti nemškim policistom in agentom je bil že avgusta 1941 aretiran in pod privzetim imenom Veber Franc, tkalski mojster, 24. 8. 1941 v Mariboru ustreljen. Narodni heroj 23. 10. 1943.

Prehodno se je v Celju naselil dent. Hauswirth in verjetno še drugi, ki pa so z okupacijo vred odšli. Kakšno je bilo točno stanje, je težko ugotoviti, ker so se razmere zaradi vojne iz dneva v dan menjavale.

STANJE V LETIH 1945/46

Število prebivalstva in njegova struktura je bila takoj po vojni približno enaka predvojni.

Organizacija zobozdravstvene službe

Takoj po vojni ni bilo v celjskem okraju nobenih javnih zobozdravstvenih ustanov (niti šolske zobne ambulante). Vsa zobozdravstvena služba je slonela kot pred in med vojno na privatni praksi, ki pa je bila zaradi odhoda nemških nemškutarskih zobozdravstvenih terapevtov in tehnikov ter nekaterih, ki so se iz nenarodnostnih vzrokov izselili, občutno oslabljena. V Celju sta ostali le dve zobni ordinaciji (dr. Krautberger, dent. Klobučar Rihard), v Žalcu ena ordinacija (dr. Herman), na Vranskem ena (dent. Soršak), v Laškem ena (dent. Kordan) in še večina ordinacij splošnih zdravnikov s paralelno zobno prakso ter kaka polovica zobotehnikov.

Vojaške zobne ambulante v Dobrni in Celju — v njih sta delala vojna ujetnika dr. Stolz in še nek drug zdravnik — so bile prehodne in namenjene predvsem vojaštvu.

Stanje zobozdravstva je bilo torej v zelo kritičnem položaju. Saj je prišlo na enega terapevta — vključno splošni zdravniki — kakih 15.000 prebivalcev, kar je predstavljalo vsekakor izredno pomanjkanje zobozdravstvenega kadra, posebno še, če upoštevamo, da je bilo precejšnje število prebivalcev izseljenih in da so ti bili ves čas vojne praktično brez zobozdravstvene nege in da so tudi oni, ki so ostali, imeli močno zanemarjeno sanacijo zobovja.

SOCIALNO ZAVAROVANJE IN RAST ZOBOZDRAVSTVA V OBDOBJU OD 1945/46 DO 1960

Organizacija zobozdravstvene službe

Privatna ordinacija ni ustrezala več niti po svoji zmogljivosti niti po svojem bistvu posredne zobozdravstvene službe zahtevam zdravstva nove socialistične države, ki ga je postavila na nove temelje in mu dala javni poliklinični značaj. Zato so upravno politični organi začeli ustanavljati javne zobozdravstvene zavode in vzporedno skrbeli za pospešeno izobraževanje zobozdravstvenega kadra (dentistična šola, stomatološka klinika, kasneje fakulteta in zdaj oddelek za stomatologijo medicinske visoke šole, zobotehniška srednja šola, seminarji, tečaji). Da bi zasedba v novo ustanovljenih zobozdravstvenih zavodih takojšnja in čim večja, t. j. da bi delo steklo čim prej in čim bolje, je bila privatna praksa vezana na obvezno delo v njih oziroma za zavarovance v privatnih ordinacijah v krajih, kjer še ni bilo ambulant, s čimer je bila realizirana prva faza socialistične zobozdravstvene službe v okviru celotnega zdravstva.

Prve začetke je pomagal organizirati tudi dr. Vrhovec Stane, ki ga je za to določilo ministrstvo za zdravstvo v Ljubljani. Tako je bila v Celju ustanovljena v okviru zdravstvenega doma javna zobna poliklinika. Še pred to — že v prvih mesecih — pa je v Celju delovala javna zobna ambulanta, katere komisar je bil Štor, strokovni svet (kolegij) pa so sestavljali dr. Drago Mušič, dr. Janez Lovšin in Rudolf Fajgelj kot zastopnik Zavoda za socialno zavarovanje. V sklopu javne zobne poliklinike je bila najprej obnovljena šolska zobna ambulanta, kasneje pa ustanovljena še zobna ambulanta v Tovarni emajlirane posode. Šolska zobna ambulanta je pozneje prešla v sklop šolske poliklinike, zdravstvene enote zdravstvenega doma Celje, zobna ambulanta v Tovarni emajlirane posode pa v sklop njene obratne ambulante. V splošni bolnici je bila osnovana leta 1950 stomatološka ambulanta za traumatološko in konsiliarno zobozdravstveno službo, ki je od aprila 1957 do konca novembra 1959 imela tudi zobno ambulanto za osebje bolnice in njihove svojce.

Ustanavljanje zobnih ambulant se je v okraju sistematično nadaljevalo. Organizacijsko so bile zobne ambulante vezane na teritorialne zdravstvene domove. Leta 1952 — ob petstoletnici mesta Celja — je okraj imel razen celjskih zobnih ambulant že zobno ambulanto v Žalcu, Zabukovci, Vranskem, Polzeli, Preboldu, Nazarju, Šoštanju, Velenju, Laškem, Štorah, Šmarju, Kozjem, Prevorju, Planini, Slov. Konjicah, Zrečah, Rogaški Slatini, Rogatcu, Vojniku, Dobrni in Vitanju, torej v šestih letih po vojni že 24 zabozdravstvenih zavodov, zasedenih deloma z rednimi (večina), deloma s honorarnimi zobozdravstvenimi delavci. Ustanavljanje zobnih ambulant se je po letu 1952 še nadaljevalo, tako da je za vsak večji in oddaljeni okoliš bila organizirana najnujnejša zobozdravstvena služba. Celjski okraj je pri organiza-

ciji socialistične zdravstvene službe in z njo tudi zobozdravstvene prednjačil ne samo v republiškem, temveč celo v zveznem merilu.

Pomemben napredek socialističnega razvoja zobozdravstvene službe predstavlja uvedba samoupravljanja v zdravstvene ustanove leta 1953, ki že široko demokratizira zobozdravstveno službo in predstavlja temeljni oporni člen nadaljnjemu razvoju. Prelomnica v organizaciji in dejavnosti zobozdravstvene službe je nastopila leta 1958 z razmejitvijo privatne prakse, s čimer je bila realizirana druga faza razvoja socialističnega zobozdravstva.

Vzporedno z ustanavljanjem ambulant so prihajali v celjski okraj tudi novi zobozdravstveni delavci. Že v letu 1946 je prišla v Celje dent. Turk Ida, istega leta je prišel v Celje še specialist dr. Brenčič Leopold in v Šoštanj specialist dr. Andersin Serrafina. V letih 1947/48 pa so prišli že prvi absolventi iz obnovljenih oziroma na novo ustanovljenih dentističnih šol v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Večina teh dentistov so bili dokvalificirani bivši zobotehniki. Dentisti so prihajali v celjski okraj vse do ukinitve dentističnih šol leta 1953 in še kasneje, vendar jih je prišlo največ v letih od 1947 do 1949. Leta 1954 je prišel v Celje že prvi specialist (dr. Ocvirk Slavko) iz stomatološke klinike v Ljubljani, naslednje leto pa drugi (dr. Sancin Josip), v letu 1956 pa so prišli že prvi 3 stomatologi — medicinae dentariae doctores — dva iz stomatološke fakultete v Ljubljani (dr. Lavrenčič Dušan, dr. Skoberne Zlatan) in eden iz Zagreba (dr. Savernik Srečko), in sicer oba specialista in vsi trije stomatologi na javno zobno polikliniko v Celju. Nekaj terapevtov se je priselilo v celjski okraj tudi še v letih po letu 1956.

Poleg terapevtov so prihajali v novo ustanovljene zobne ambulante tudi zobotehniki in zobne asistentke. Zobotehniki so prišli večinoma iz srednje zobotehnične šole v Ljubljani, asistentke pa so bile večinoma priučene in dokvalificirane in le nekaj jih je imelo že enoletno šolo za zobne instrumentarke v Ljubljani.

Ostankom zobozdravstvenega kadra iz let 1945/46 se je v tej dobi pridružilo 40 terapevtov (4 specialisti, 3 stomatologov in okrog 30 dentistov), 30 zobotehnikov in okrog 30 zobnih asistentk.

S številom zobnih ambulant in zobozdravstvenega kadra se je vzporedno neprenehno dvigala tudi strokovna raven kadra, kar je omogočila predvsem stomatološka klinika oz. fakulteta v Ljubljani in Društvo zobozdravstvenih delavcev Slovenije.

Kot drugod in v drugih poklicih je bila tudi pri zobozdravstvenih delavcih celjskega okraja precejšnja fluktuacija. Deloma so se preseljevali iz ustanove v ustanovo v okraju deloma so se izselili, nekateri pa opustili poklic.

Najmočnejša je bila izmenjava kadra na JZP v Celju. Umrli so v tem času dr. Krautberger Alojzij in dent. Klobučar Rihard v Celju, dent. Soršak Franc na Vranskem in že 3. januarja 1961 dr. Herman Martin v Žalcu, odselili iz okraja pa dent. Orehek iz Kozjega v Ljubljano, dent. Plauštajner Viktor in zobotehničarka Plauštajner Ladka iz Vojnika v Škofjo Loko, dent. Majcenovičeva iz Polzele, dent. Savinšek iz Vitanja v Ljubljano, dent. Knez iz Ljubnega v Ljubljano, dent.

Sancinova, dr. Sancin Josip, spec. za stomatologijo, iz Celja v Tripolis, dr. Ocvirk Slavko, spec. za stomatologijo, iz Celja v Maribor, in še nekateri drugi.

Funkcije razdrobljenih predvojnih socialno zavarovalnih institucij je prevzel takoj po vojni ustanovljeni Državni zavod za socialno zavarovanje, s čimer je bilo socialno zavarovanje takoj v začetku poenoteno.

STANJE OB KONCU LETA 1960

Ob koncu leta 1960 je imel okraj 30 splošnih in 7 šolskih zobnih ambulant. Ni pa imel nobene zobne ambulante za predšolsko mladino. V povprečju je prišla ena zobna ambulanta na 4300 prebivalcev. Vendar te ambulante zaradi pomanjkanja kadra niso vse redno in polno obratovale, temveč so nekatere obratovale samo občasno, nekatere pa so bile celo zaprte. Redno so obratovale JZP v Celju, Dobrna, Store, Cinkarna, TEP, Železniška, Kovinotehna, Laško, Mozirje, Nazarje, Ljubno, Konjice, Šentjur, Bistrica ob Sotli, Kozje, Rogaška Slatina, Rogatec, Steklarna, Šmarje, Šoštanj, Velenje, Polzela, Prebold, Zabukovca, Vransko, Žalec in Šolska v Celju, torej le 26. Občasno so obratovale zobne ambulante Vojnik, Metka, Rimske Toplice, Mozirje, Gornji grad, Vitanje, Zreče, Planina, Šmartno ob Paki, Šoštanj Usnjarna, Šoštanj Termoelektrarna, Liboje, Novo Celje, Splošna bolnica Celje in šolske Nazarje, Ljubno, Gornji Grad, Šoštanj, Velenje, Žalec, torej 20. Zobna ambulanta v Rogatcu je bila zaprta. Zobna ambulanta v Prevorju pa je bila celo ukinjena.

Oprema rednih zobnih ambulant je več ali manj primerna in zadostna, občasnih pa večjidel le zasilna.

Mreža zobozdravstvenih ustanov je v glavnem že ustrezala potrebam.

Število in struktura kadra

Vsega poklicnega zobozdravstvenega kadra je bilo ob koncu leta 1960 115.

Od tega je

terapevtov MUDr. spec. za stomatologijo	4	
Med. dent. dr. — stomatologi	5	
Dentisti	32	
skupaj		41
zobotehnikov		32
zobnih asistentk (instrumentark)		32

Na enega terapevta je prišlo še vedno 5000, na enega zobotehnika pa 6250 prebivalcev povprečno.

Če vzamemo povprečno 2500 prebivalcev na enega terapevta, kar predstavlja že nadpovprečno zmogljivost pri sedanji razširjenosti ka-

riesa, in na dva terapevta tri zobotehnike in tri zobne asistentke, je manjkalo ob koncu leta 1960 v celjskem okraju 40 terapevtov, 88 zobotehnikov in 74 zobnih asistentk, kar pomeni vsekakor močno pomanjkanje zobozdravstvenega kadra v celoti. Dejstvo, da je precej zobozdravstvenih delavcev že starejših, (specialisti n. pr. so vsi čez 50 let stari in eden od njih že v penziji), pomanjkanje kadra še poudarja.

Struktura zobozdravstvene dejavnosti

Dokler je temeljila zobozdravstvena služba na privatni ordinaciji, preventiva sploh ni bila upoštevana, od kurative pa v glavnem kirurgija (največ ekstrakcije), konservativa in protetika. S paradentozo in ortodontijo se sistematično menda ni nihče ukvarjal v okraju. Šele ko se je po letu 1945/46 začela uvajati javna zobozdravstvena služba, so začele počasi prihajati do veljave tudi zanemarjene discipline — paradentoza in ortodontija — ter v zadnjih letih tudi čista preventiva.

Ob koncu leta 1960 so se v okraju izvrševale že vse zobozdravstvene discipline, vendar pa še zmeraj ne v tisti meri, kot jih dejanske potrebe zahtevajo. V kirurgiji je preveč ekstrakcij v škodo konservative in v korist protetike, s paradentozo se ukvarjajo le posamezniki priložnostno. Z ortodontijo se bavijo posamezniki, ki pa je še neurejena in nekritična. Prav tako je še neurejena in več ali manj le kampanjska preventiva kot taka. Kvaliteta dela je ponekod komaj povprečna ali celo podpovprečna v korist kvantitete.

NAGRAJEVANJE

Da bi bili zobozdravstveni delavci zaradi velikega pomanjkanja kadra pri svojem delu stimulirani v kvantitativnem smislu — kvaliteta je kot conditio sine qua non — je bilo uvedeno v letih 1947/48 nagrajevanje po učinku. Način nagrajevanja se je v teku časa spreminjal in dopolnjeval bodisi v republiškem bodisi v okrajnem merilu. Vsem načinom pa je bila v večji ali manjši meri skupna pomanjkljivost, da nobeden ni zadosti — vsaj v praksi — upošteval kvalitete. Vprašanje kvalitete je bilo prepuščeno osebni etiki vsakega posameznika.

DEJAVNOST DRUŠTVA ZOBOZDRAVSTVENIH DELAVCEV SLOVENIJE PODRUŽNICE CELJE

Predhodnik društvene dejavnosti zobozdravstvenih delavcev je bilo Društvo zobnih zdravnikov dravske banovine, v katerem so bili včlanjeni le zobozdravniki, medtem ko dentisti, zobotehniki in zobne asistentke niso imeli možnosti vstopa zaradi tedaj veljavnih nazorov o stanovski in strokovni razliki. Društvo zobozdravstvenih delavcev

Slovenije s podružnicami je imelo prve začetke v strokovni sekciji zdravstvenih sindikatov, ustanovljeni že leta 1945. Društvo samo je bilo osnovano leta 1950 in istega leta tudi podružnica društva v Celju, s čimer je bila uresničena društvena enotnost vseh profilov zobozdravstvenih delavcev v Sloveniji. Naloge in vsebina dejavnosti podružnice so bile predvsem strokovno izpopolnjevanje zobozdravstvenega kadra, medtem ko je organizacijo zobozdravstvene službe izvajala upravno politična oblast. Podružnica je imela v začetku po dva do tri strokovne sestanke na leto, kasneje pa le po enkrat ali dvakrat, na katerih so v glavnem predavali predavatelji s stomatološke klinike v Ljubljani. Od domačinov v okraju je dvakrat predaval le dr. Brenčič Leopold. Ker je bila podružnica vezana na strokovna predavanja zobozdravstvenih delavcev s klinike in je matično društvo uvedlo redne mesečne strokovne seminarje in tečaje, ki so jih zobozdravstveni delavci obiskovali v velikem številu, domačih predavateljev pa ni bilo, je delo podružnice tudi na strokovnem polju prenehalo in je ta prenehala formalno delovati leta 1954. Vseh pet let obstoja podružnice je bil njen predsednik dr. Brenčič Leopold, tajnik pa dent. Kušar Peter.

Vendar pa društvena dejavnost tudi po formalnem prenehanju delovanja ni popolnoma ugasnila. Zobozdravstveni delavci so v letih 1955/56 (po ukinitvi republiškega načina nagrajevanja po storilnosti) poskusili rešiti izven društvenega okvira problem nagrajevanja v okrajnem merilu. Pri sestavi zadevnega pravilnika so se ravnali po načelih kvalitete, medicinske indikacije in finančnega ravnotežja, s čimer naj bi bila dosežena vsaj v principih stimulacije kvalitetnega dela, pogojenega z osebno etiko zobozdravstvenega delavca in zajamčenega s strokovno kontrolo, in uveljavili ta pravilnik v okrajnem merilu za leto 1956, 1957 in 1958 do uvedbe novega republiškega načina nagrajevanja od marca t. l. dalje.

Po razmejitvi privatne in javne zdravstvene službe 1958, s pojavom novih lokalnih nalog zobozdravstvenih delavcev (preventiva) tendence ter potrebe po direktnem sodelovanju zobozdravstvenih delavcev pri urejanju zobozdravstvene službe in stanovskih problemov, je nastala potreba po obnovitvi podružnice z novo aktualno vsebino dela. Podružnica je bila obnovljena junija 1958. V letu 1958 se je delo gibalo predvsem okoli organizacije podružnice, okoli perečih tekočih stanovskih vprašanj (n. pr. honorarne zaposlitve, nagrajevanje asistentk za nadurno delo) in navezave direktnih stikov z upravno političnimi organi. Podružnici je uspelo urediti honorarno zaposlitev in nagrajevanje asistentk v večini zobnih ambulant ter doseči imenovanje petčlanskega strokovnega kolegija pri okrajnem svetu za zdravstvo. V letih 1959/60 je podružnica že imela tri strokovne sestanke z nad 60% udeležbo pri šolski mladini. Pri tem slednjem je, žal, delo ostalo v začetkih v glavnem zaradi skopih finančnih sredstev. V letih 1960/61 je odbor pripravil obsežen strokovni program, ki ga pa zaradi pomanjkanja denarja ni mogel realizirati (dohodke je predstavljala

le prostovoljna članarina v skupnem znesku nekaj tisoč dinarjev) in je bilo vse delo usmerjeno na reševanje stanovskih vprašanj (enoten koncept za odgovor na anketni list matičnega društva v Ljubljani, okvirni program dela zobozdravstvenih delavcev v praksi in vprašanje tarife). Tri leta je bil predsednik obnovljene podružnice dent. Kušar Peter, tajnik pa dve leti dr. Brenčič Leopold in eno dr. Srečko Savernik.

PERSPEKTIVA

Z uveljavitvijo sedanjega zakona o zdravstveni službi prehaja zobozdravstvena služba v novo fazo svojega socialističnega razvoja kot člen v procesu razvoja socializacije družbe, ko postajajo zobozdravstveni delavci kot izvrševalci zobozdravstvenih storitev tudi neposredni upravljalci v večji meri, kot je to bilo do sedaj. Zobozdravstveni delavci postajajo direktni soorganizatorji zobozdravstvene službe z upravno političnimi organi z novimi nalogami tako po vsebini kot po obsegu in bo zato podružnica kot strokovna družbena organizacija upravičeno mogla in morala imeti pri tem svoj strokovni in organizacijski delež.

Mreža zobnih ambulant je več ali manj številčno zadostna. Potrebne bodo morda le malenkostne krajevne in notranje spremembe, ki jih bodo narekovale potrebe (predšolske in šolske zobne ambulante). Oprema je v večini ambulant trenutno primerna, v nekaterih pa komaj zasilna in bo s časom treba opremiti vse ambulante z ustrezno sodobno tehnično opremo in jim pri tem nuditi tudi sodobne prostore, ki so zdaj še marsikje zelo skromni.

Poseben problem — vsaj še nekaj let — bo predstavljal kader. Uvedba večstopenjskega študija in ustanovitev višje stomatološke šole v Mariboru, novi in večji prostori zobotehniške srednje šole v Ljubljani omogočajo sicer poleg stomatološke fakultete in šole za zobne instrumentarke hitrejši dotok zobozdravstvenega kadra, vendar je potreba oziroma pomanjkanje tako veliko v vseh vejah, da se bo to pokazalo šele čez precej časa. Saj samo celjski okraj potrebuje za nemoteno delo po sodobnih strokovnih zahtevah še več kot 40 terapevtov, 90 zobotehnikov in 80 asistentk. Z absolventi višje stomatološke šole v Mariboru bo vstopil v prakso nov — četrti — profil zobozdravstvenega terapevta.

Veliko nalogo nalaga zobozdravstvu sodobna usmerjenost zdravstva v preventivo in seveda tudi zobozdravstva kot njegovega sestavnega dela. Zobozdravstvene delavce čaka zato v bodoče mnogo organizacijskega in strokovnega dela. Kot vodilo pri tem pa je in ostane neprenehni vzpon strokovnosti, kvalitete storitev in etike zobozdravstvenega delavca.

Pripomba: Zaradi kratkega roka, pomanjkanja in nedostopnosti zadevne literature, raznega statističnega materiala in poročil je sestavek pravzaprav le gradivo. Popolnejša obdelava bi zahtevala znatno več časa, kot sem ga

imel na razpolago, da bi mogel pregledati in uporabiti vsaj večino virov. Gradivo sem nabral deloma po literaturi deloma po različnih poročilih in statistikah, zelo veliko pa tudi po spominih sodobnikov, ki se jim na tem mestu prav iskreno zahvaljujem. Avtor.

VIRI

Zdravstvo v Celju in okolici ob petstoletnici mesta Celje. Uradni vestnik okraja Celje. Zobozdravstveni vestnik. Letna poročila okraja in občine Celje ter Okrajnega zavoda za socialno zavarovanje. Narodni heroji FLRJ.

REHABILITACIJA IN ZAPOSLITEV INVALIDOV

Dr. Aleksander Hrašovec

Zapis ob letnem poročilu okrajnega zavoda za socialno zavarovanje v Celju.

Med nesamostojnimi pravicami, ki izvirajo iz delovnega razmerja in ki jih teorija in praksa imenujeta pravice iz socialnega zavarovanja, zavzemajo posebno mesto takoimenovane invalidske pravice ali pravice iz invalidskega zavarovanja.

Bistvo je v tem, da pridobi posamezno pravico samo oni, ki izpolni neke, točno s predpisi določene subjektivne pogoje, z drugo besedo povedano, pridobi jo samo oni, katerega zdravstveno stanje je takšno, da zaradi tega ne more delati. Zato smo po predpisih o invalidskem zavarovanju, ki so veljali do 31. XII. 1958, ugotavljali zavarovančevo nezmožnost za delo in jo izrazili celo v odstotkih. Ko je posebna komisija ugotovila, da je zavarovanec zaradi svoje bolezni ali nesreče nezmožen za delo in ugotovila odstotek njegove nezmožnosti za delo, mu je zavod za socialno zavarovanje priznal ustrezno denarno dajatev. S tem da je zavarovanec dobil denarni znesek, je bila za deva za družbo opravljena. Višina dajatve je bila seveda odvisna od tega, ali je šlo za posledico bolezni ali nesreče pri delu oziroma poklicne bolezni, dalje od odstotka nezmožnosti, od delovne dobe in zavarovančeve osebne kvalifikacije. Predpisi so poznali le takoimenovane denarne dajatve.

Dne 1. I. 1959 je stopil v veljavo nov zakon o invalidskem zavarovanju, ki je celotno naše invalidsko zavarovanje postavil na bistveno drugačne temelje. Skladno z razvojem naše družbe s spremenjenimi družbenimi odnosi, z razvojem moderne medicine in družbenih ved, predvsem pa skladno z ureditvijo naše družbe, smo prišli do zaključka, da invalidskega vprašanja ne moremo reševati samo z denarnimi dajatvami.

Zato smo na novo uvedli nekatere nove, predvsem nedenarne pravice in pri tem postavili ves sistem na popolnoma nove temelje. Bistvo novega sistema je v tem, da ugotavljamo pri vsakem invalidu, ki zahteva dajatev:

1. subjektivne pogoje — njegovo preostalo delovno zmožnost, z drugo besedo povedano, ne ugotavljamo več, koliko je nekdo »bolan«, ampak koliko je »še zdrav« in sposoben;

a) za svoje delo, ki ga je dosedaj opravljal (da bi lahko delal vsaj skrajšan delovni čas), ali pa

b) za ustrezno delo, to se pravi za delo, ki ustreza po kvalifikaciji njegovemu dosedanjemu delu;

2. Ostale objektivne pogoje (pokojninsko dobo, zaposlitve, kvalifikacijo delovnega mesta, prejemke itd.), to se pravi one pogoje, od katerih je odvisna višina dajatve.

Skladno s temi osnovnimi ugotovitvami ocenjujemo preostalo delovno zmožnost invalida tako, da ga uvrstimo v eno od treh kategorij, ki jih poznajo predpisi, po teh-le principih:

III. kategorija — to so oni, katerih splošna delovna zmožnost je tolikšna, da so popolnoma sposobni za **drugo ustrezno** delo (iste kvalifikacije);

nesposobni pa so (iz zdravstvenih razlogov) za svoje **dosedanje** delo. To sposobnost za ustrezno delo lahko že imajo ali pa jo pridobijo šele s poklicno rehabilitacijo:

II. kategorija — to so oni, katerih splošna delovna zmožnost je takšna, da sploh niso več sposobni opravljati niti svoje **dosedanje** delo niti **ustrezno ustrezno** delo (iste kvalifikacije), in to z ali brez poklicne rehabilitacije;

I. kategorija — to so oni, katerih splošna delovna zmožnost je takšna, da sploh niso več sposobni opravljati niti svoje **doseganje** delo, niti **ustrezno** delo in ne bi postali zmožni niti s poklicno rehabilitacijo.

Grafično prikazano so kategorije te-le:

	delo	rehabilitacija
III. 0 1 2 3 4 5 6 7 8 ur s p o s o b e n	drugo ustrezno	< z / brez
II. 0 1 2 3 4 5 6 7 8 ur nesposoben sposoben	svoje dosedanje drugo ustrezno	> < z / brez
I. 0 1 2 3 4 5 6 7 8 ur n e s p o s o b e n	svoje dosedanje drugo ustrezno	> niti z

Naš sedanji invalidski sistem pa loči tele pravice:

A. DENARNE:

1. invalidska pokojnina (čl. 52 in sledeči ZIZ);
2. invalidnina (čl. 88 in sledeči ZIZ);
3. dodatek za pomoč in postrežbo (čl. 88 in sledeči ZIZ);
4. povračila potnih in prevoznih stroškov (čl. 131 in sledeči ZIZ);
5. oskrbnina (za čas poklicne **rehabilitacije)** (čl. 108 in sledeči ZIZ);
6. nadomestila (v zvezi s pravico do **zaposlitve):**

a) začasno (dokler zavarovancu iščemo ustrezno delo) (čl. 124 in 125 ZIZ);
b) zaradi zaposlitve s skrajšanim delovnim časom (čl. 126 in 127 ZIZ);
c) zaradi manjše plače na drugem delu (čl. 128 in sledeči ZIZ).

B. NEDENARNE:

1. poklicna rehabilitacija (čl. 94 in sledeči ZIZ);
2. zaposlitev na ustreznem delu (čl. 111 in sledeči ZIZ);
3. neposredna nevarnost za invalidnost (čl. 29 in sledeči ZIZ).

Pravico do poklicne rehabilitacije imajo predvsem invalidi III. kategorije, preden dopolnijo določeno starost (moški 45 let, žene 40 let, izjemno tudi starejše); če pa je rehabilitacija smotrna, pa tudi invalidi II. kategorije. To pravico imajo otroci zavarovancev in upokojenci in otroci — družinski upokojenci, ki uživajo otroški dodatek in jim je rehabilitacja potrebna, da se usposobijo za življenje in delo (čl. 97 ZIZ in uredba o poklicni rehabilitaciji otrok zavarovancev).

Invalid se poklicno rehabilitira:

1. s praktičnim delom na ustreznih delovnih mestih v gospodarskih organizacijah;

2. s praktičnim delom v posebej organiziranih delavnicah;

3. s tem da se izuči za določen poklic v zavodih za rehabilitacijo invalidov;

4. s šolanjem v ustreznih šolah in tečajih;

5. s šolanjem v zavodih za izobraževanje odraslih po posebnih predpisih.

V času poklicne rehabilitacije ima zavarovanec pravico do oskrbnine, ki se odmeri v višini 90 odstotkov od osnove, od katere se odmeri nadomestilo plače ob bolezni.

Pravico do zaposlitve pri ustreznem delu imajo invalidi II. in III. kategorije, preden dopolnijo določeno starost (moški 55 let, žene 50 let), in oni zavarovanci, za katere je nevarno, da postanejo invalidi in še niso izpolnili pogojev za osebno pokojnino. V zvezi s to nedenarno pravico uživajo zavarovanci tudi denarno pravico do nadomestil (podrobneje glej čl. 123 ZIZ).

Ravno ti dve nedenarni pravici predstavljata bistveno vsebinsko spremembo v našem invalidskem sistemu in sta novi pravici, ki sta v skladu z modernimi pogledi sodobne medicine, družbenega razvoja in zlasti naše družbene ureditve kot celote. Ne smemo pa pozabiti, da smo vložili ogromna denarna sredstva za to, da dosežemo cilje, ki nam jih postavljajo ta zakonita določila, da o delu in naporih sploh ne govorimo. Ti predpisi veljajo od 1. I. 1959 dalje.

Menim, da sta dve leti sicer kratka doba, vendar pa primerna, da kritično pogledamo prehojeno pot in da opozorimo na nekatera dejstva, pred katerimi ne smemo zapirati oči. Zato pa ne smemo pozabiti, da gre za življenjska vprašanja naših invalidov.

Povprečno je bilo l. 1960:

Okraj:	Aktivnih zavarovancev	Uživalcev invalidskih pravic:	Na 100 aktivnih zavarovancev
LRS	474.259	30.259	6.38
Celje	55.075	5.209	9.45
Gorica	25.526	1.778	6.96
Koper	33.968	1.613	4.75
Kranj	53.741	3.535	6.57
Ljubljana	159.357	8.691	5.45
Maribor	100.700	6.039	5.99
Murska Sobota	16.766	800	4.77
Novo mesto	29.126	2.594	8.90

Sodim, da je izredno visoko število uživalcev invalidskih dajatev v celjskem okraju — žalostno prvenstvo, ki ga imamo v Sloveniji. Zanimivo pa je, da sta po številu aktivnih zavarovancev najmočnejša okraja Ljubljana in Maribor celo pod republiškim povprečjem.

Še mnogo bolj zanimivi pa so podatki, koliko je bilo lani med uživalci invalidskih dajatev, uživalcev posameznih pravic. Pri tem opozarjam na število onih, ki so prejemali oskrbnino, ko so uživali pravico do **rehabilitacije**, in onih, ki so prejemali nadomestila, ko so imeli pravico do **zaposlitve** na ustreznem delu. Gre torej za tiste, ki smo jim priznali tiste nedenarne pravice, ki jih zakon prinaša kot svojo vsebinsko spremembo.

Stanje je takole (izraženo v številu):

Zavod	Invalidskih pokojnin	Invalidnin	Oskrbnin (rehabilitacija)	Nadomestil (zaposlitev)	Skupaj
LRS	24.316	3.359	127	2.237	30.259
Celje	4.039	713	27	410	5.209
Gorica	1.517	137	15	89	1.778
Koper	1.331	152	9	121	1.613
Kranj	2.884	293	18	340	3.535
Ljubljana	6.762	1.283	37	607	8.691
Maribor	4.833	713	11	480	6.039
Murska Sobota	717	51	1	31	800
Novo mesto	2.211	195	9	179	2.594

Če pa izrazimo število uživalcev posameznih pravic v odstotku od vseh uživalcev v tistem okraju, dobimo tole sliko:

Okraj	Invalidskih pokojnin	Invalidnin	Oskrbnin (rehabilitacija)	Nadomestil (zaposlitev)	Skupaj
LRS	80,38	11,78	0,43	7,41	100,00
Celje	77,92	13,69	0,51	7,88	100,00
Gorica	85,32	8,83	0,84	5,01	100,00
Koper	82,52	9,42	0,55	7,51	100,00
Kranj	81,68	8,39	0,55	9,62	100,00
Ljubljana	77,81	14,79	0,42	6,98	100,00
Maribor	80,06	11,81	0,18	7,95	100,00
Murska Sobota	89,62	6,38	0,01	3,99	100,00
Novo mesto	85,44	7,62	0,05	6,91	100,00

Naravnost v oči bode podatek, da od vseh uživalcev invalidskih dajatev ni niti **pol odstotka** takih, ki smo jim lani priznali pravico do rehabilitacije, čeprav postavljamo ravno rehabilitacijo za najvažnejšo pridobitev novega invalidskega zakona. V celjskem okraju smo sicer nad republiškim povprečjem in na boljšem kot v mariborskem in ljubljanskem okraju, vendar se mi zdi, da pri tako malenkostni diferenci tega skoraj ni vredno omenjati.

Pri zaposlitvah smo dosegli nekoliko boljše uspehe, saj je bilo lani v Sloveniji od vseh uživalcev invalidskih dajatev 7,41 % takih, ki so dobivali nadomestila v zvezi z zaposlitvijo. V celjskem okraju smo nekoliko nad republiškim povprečjem in nekoliko na boljšem kot v ljubljanskem.

Končno je zanimiva tudi primerjava nekaterih podatkov iz celjskega okraja.

Če pogledamo starost invalidov na dan nastanka invalidnosti o vrstah dajatev, vidimo, da je pri nas stanje takole:

Invalidnost je nastala v starosti:

Vrsta dajatve	do 20 let	20—30	30—40	40—50	nad 50	skupaj
Invalidska pokojnina	13	39	131	281	3.353	4.039
Invalidnina	19	46	136	113	349	713
Oskrb.-rehabilitacija	1	3	21	2	—	27
Nadomestila, zaposlitev	18	169	166	31	26	410
Skupaj	53	277	474	427	3.978	5.209
%	1,02	5,32	9,09	8,19	76,38	100,00

Iz tega pregleda vidimo, da je pred 50 leti starosti postalo v našem okraju 1.231 (23,62 %) zavarovancev invalidov. To je vsekakor število, ki nam narekuje, da bomo morali na to področje usmeriti svojo bodočo preventivno dejavnost.

Če pa upoštevamo vzroke, zaradi katerih so zavarovanci postali invalidi, je bila lani v našem okraju po vrstah dajatev situacija naslednja:

Vrsta dajatev	Bolezen	Vzrok poškodbe izven dela	Nesreča pri delu	Poklicna bolezen	Skupaj
Invalidska pokojnina	3.379	38	328	114	4.039
Invalidnina	416	87	210	—	713
Oskrb.-rehabilitacija	14	3	9	1	27
Nadomestila, zaposlitev	230	35	116	9	410
Skupaj	4.239	163	663	124	5.209
%	81,76	3,13	12,73	2,38	100,00

Tudi ta pregled nam pokaže sorazmerno visoko število uživalcev dajatev zaradi nesreč pri delu.

Seveda pa s temi podatki nisem analiziral niti stanja niti vzrokov, pač pa sem hotel le opozoriti na nekatera dejstva, ki sem jih pri svojem vsakodnevnem delu opazil in katera so po mojem mnenju toliko pomembna, da zaslužijo našo pozornost.

Zanimivo je, da zasledimo v strokovni literaturi v zadnjem času članke, ki opozarjajo na nekatera podobna dejstva, na katera sem opozoril v tem sestavku, zlasti na to, da pri rehabilitaciji in zaposlitvah tudi drugod niso dosegli takih rezultatov, kot so jih pričakovali.

Zakoniti predpisi določajo vrsto organov, ki morajo izvrševati invalidske predpise in skrbeti za njihovo izvrševanje. To so predvsem komisije za ugotavljanje delovnih mest, ki so za invalide primerna, posebni zavodi za rehabilitacijo invalidov, zavodi za posredovanje dela, zavodi za socialno zavarovanje, zdravstveni zavodi, gospodarske organizacije, invalidske organizacije in drugi.

Mislim pa, da gornji podatki kažejo, da duh zakona še ni prodrl med tiste, ki ga morajo izvrševati. Dobro vem, da je vsak začetek težak in da zlasti za take vsebinske spremembe, ki so jih prinesli novi predpisi, predstavljajo dve leti njihove veljavnosti vse prekratko dobo, da bi lahko uspehe res kritično ocenjevali.

Najbrž bomo lahko govorili o uspehih svojega dela na tem področju šele takrat, ko se bomo zavedali, da pri reševanju teh vprašanj ne predstavlja vsak posamezen primer samo številke, ampak živega človeka — invalida. Ta misel mora voditi vsakega posameznika in vso družbo.

Celje, aprila 1961.

VIRI IN LITERATURA

Zakon o invalidskem zavarovanju (Ur. list FLRJ, štev. 49/58-827 in 27/59-491) v kratici ZIZ.

Pravilnik o strokovni usposobitvi invalidov s poklicno rehabilitacijo (Ur. list FLRJ, štev. 47/60-613).

Republiški zavod za socialno zavarovanje — Ljubljana: Letno poročilo za l. 1960, Statistični podatki za l. 1960.

Okrajni zavod za socialno zavarovanje — Celje: Letno poročilo za l. 1960, Statistični podatki za l. 1960.

Ing. Milutin Fajdiga: Profesionalna rehabilitacija — Socialno osiguranje, Beograd, štev. 1/61.

Sergije Fugišić: Neki problemi u realizaciji prava na profesionalnu rehabilitaciju — Socialno osiguranje, Zagreb, štev. 3/61.

PRIMARIJ DR. FRANC STEINFELSER

Dr. Steinfelser se je rodil 12. 9. 1887 v Zgornji Ščavnici v Slov. Goricah (kot sin malega kmeta). Medicinsko fakulteto je končal v Gradcu leta 1913. Služboval je kot sekundarij v bolnici v Radgoni, ki je slovela takrat kot najmodernejša podeželska bolnica na Štajerskem. Vihra I. svetovne vojne ga je potem metala po različnih vojaških in civilnih bolnicah na Češkem, iz Benešova in Prage v Sarajevo in od tam v Italijo. Po zlomu stare Avstrije pa se je takoj priključil četam generala Maistra in je prevzel vodstvo bolnice v Radgoni, ko je naša vojska zasedla Radgono in Prekmurje. Ko je bila po pariški pogodbi Radgona prisojena Avstriji, je dr. Steinfelser prišel v Celje, kjer je bil imenovan za šefa kirurgičnega oddelka bolnice. (S kirurgičnim oddelkom je bil tedaj združen tudi ginekološko-porodniški oddelek, tako da je moral tedanji kirurg obvladati dobršen del operativnih ženskih bolezni in porodništva.)

Čeprav je bil teoretično in praktično dobro podkovan v vseh vejah medicine, je bila vendar za prvega slovenskega kirurga v celjski bolnici kaj težka zadeva, prevzeti takšno odgovorno nalogo v nemško in nemčursko nastrojenem mestu. Tudi mnogi Slovenci so nasprotovali, da bi prevzel takšno zahtevno in važno mesto slovenski zdravnik, češ vse, kar je tuje, je tudi boljše. Vsi nemški in mnogi slovenski bolniki so tedaj iskali kirurško pomoč v Gradcu. Te težave pa je novi slovenski kirurg v Celju z mirnim, dobrim, uspešnim delom kmalu premagal. Zatekanje v Gradec je kmalu prenehalo, v Celje so pričeli prihajati celo bolniki iz oddaljenih predelov Jugoslavije. Dr. Steinfelser je pomagal tudi orati ledino slovenskega medicinskega izrazoslovja skupno z dr. Černičem, prvim slovenskim kirurgom v Mariboru, in z dr. Homanom, zdravnikom v Radečah. V nekaj letih po prvi svetovni vojni se je v Celju ločila ginekologija in porodništvo od kirurgije in tedaj se je delo na ki-

rurgičnem oddelku še poglobilo. Dr. Steinfelser je vpeljal nešteto novih metod pri zdravljenju kirurških obolenj. Razen tega pa je bil učitelj mnogih slovenskih kirurgov. Sam pravi: »Mnogi od teh so že davno pomrli, je pa še širom po Sloveniji lepa množica sivolasih Eskulapovih učencev, ki so se pri meni učili vihteti kirurški scepter v obliki skalpela in peana«. Dr. Steinfelser je vzorno vodil celjski kirurgični oddelek med obema vojnama. Aprila 1941. pa so ga gestapovci zaprli in ga izgnali na desni breg Save. Tako je prišel brez vsake imovine v Novo mesto, kjer je delal v kandijski bolnici. Takoj se je vključil v partizansko gibanje, skrivne operacije partizanov so bile na nočnem redu, saj je morala biti zjutraj bolnica spet »čista«. Pri tem nevarnem poslu sta mu zvesto pomagala dr. Saje, zdaj zdravnik v Novem mestu, in dr. Kopač, zdaj ravnatelj bolnice v Celju, ter dva zanesljiva brata. Bil je na tem, da ga pošljejo v Dachau, to pa je na srečo preprečil nenaden konec vojne leta 1945. Po vojni je spet prevzel vodstvo kirurškega oddelka bolnice v Celju do starostne upokojitve leta 1948.

Danes rad prebira zdravniško literaturo in se tudi kot upokojenec zanima za izsledke v moderni medicini, udeležuje se strokovnih sestankov, predavanj in diskutira o aktualnih vprašanjih. Zaradi posledic poznih rentgenskih okvar na rokah ni sposoben za kirurško delo.

Zaradi njegovih velikih zaslug za slovensko zdravništvo je Zdravniško društvo v Celju izvolilo na občnem zboru dne 11. februarja 1961 prim. dr. Franca Steinfelserja za svojega častnega člana. V diplomi častnega članstva mu je zapisalo celjsko zdravništvo, da je to priznanje prejel za svoje dolgoletno in požrtvovalno delovanje in za zasluge za slovensko zdravništvo.

»Pri tej težki nalogi, pri graditvi socializma ne zadostuje samo um, temveč je potrebno tudi srce, potrebna sta elan in navdušenje.«

TITO

CELEIA V ANTIKI

Dr. Josip Klemenc

Celje je bilo že v predzgodovinskem času naseljeno, in sicer je bila hallstattsko-ilirska naselbina na Miklavškem hribu, kjer so ugotovili ilirsko gradišče. Iz kasnejšega časa je sloj z latensko keramiko, ki so jo tudi našli na pobočju tega hriba. V tem času so nedvomno Kelti stanovali na prostoru med Savinjo in Voglajno, kjer se je širil keltski oppidum, z imenom Celeia. Kakšnega izvora je to ime, ni gotovo. Morebiti celo ilirskega. Keltski osvajalci so zasedli tudi mnoge druge kraje, primerne za naselitev. V Celju samem so odkrili mnogo elementov keltske kulture, v njegovi okolici pa jih je še tudi precej. Mnogo takih predmetov datira iz časa pred rimsko okupacijo. Keltski element v Celeii in okolici je dokazal svojo življenjsko silo, ker najdemo še par stoletij po rimski okupaciji jasne in močne dokaze keltske kulture.

Na spomenikih ohranjena keltska imena, razmeroma precej pogosta, nam kar dokumentarno pričujejo, da so stanovalci teh krajev Kelti. Lastna imena so zelo različna. Lastna posamezna imena so n. pr. Vepo, Itto itd. Druga dobivajo obliko latinskih gentilnih imen n. pr. Seutonius, Abucius, Boniatus itd. Tretja so zopet sestavljena: posebno pogosta je končnica »marus« n. pr. Iatumarus, Macemarus itd. Nekatera lastna imena imajo manjšalne pripone, n. pr. Castalus, Jantullus itd. Na spomenikih upodobljeni pokojniki so oblečeni v domačo keltsko nošo. Značilno žensko pokrivalo na glavi nikakor ne bi nosila ponosna in bogata Rimljanka.

Napis na spomeniku rodbine Enijcev iz Šempetra v Savinjski dolini iz časa okrog 140 po n. št. vsebuje izključno samo prava latinska imena. K temu pripadajoča reliefna plošča s portreti pokojnikov nam pa predstavi mater in deloma tudi hčerko v domači keltski noši. Takih spomenikov imamo na Koroškem in severni Štajerski precej.

Posebno značilna za keltski življ v Noriku je takoimenovana noriško-panonska voluta, ki je tudi v Celju in njegovi okolici močno zastopana. Poleg narodne noše imamo na keltskih spomenikih tudi posamezne narodne običaje. Tako n. pr. je na šempetrskem spomeniku, ki je postavljen nekemu Secundianu in njegovi ženi Cervi, pod napisom upodobljen prizor, kako pripravljajo sedmino.

S politično močjo je prevladala v pokrajinah, ki so jih zasedli Kelti, tudi njihova vera. To je bila enotna vera kmetov in vojakov. Nad njeno enotnostjo pa je bdel najbolj spoštovani stan duhovnikov — druidov. Ti so se dolgo časa pripravljali za svoj poklic. Posebne duhovniške visoke šole so posamezniki obiskovali v Britaniji. Zelo slovesno so obhajali svete obrede v raznih svetiščih. Romanja na razna božja pota so bila tudi v modi. Kelti so žrtvovali svojim domačim božanstvom, čeprav so častili rimske bogove. Iz tretjega stoletja n. e. je celjski žrtvenik posvečen bogu Sedatu (Vulcan), zaščitniku gasilcev. Na oltarjih imamo omenjena še druga domača božanstva. Tako n. pr. je Epona zaščitnica konjereje, Savus, Adsalluta so božanstva rek, Noreia sancta, Celeia sancta so zaščitnice posameznih mest itd.

Izkoriščanje noriškega rudnega bogastva je neposredni vzrok visokega gospodarskega nivoja domačinov, posebno nekaterih rodbin. To nam posebno dokazujejo njihovi nagrobni spomeniki, predvsem pa njihove razkošne grobnice. Zavoljo tega je razumljivo, da je krožil v Celju in okolici še dolgo časa po rimski okupaciji domač denar, ki je bil poznan tudi po sosednih pokrajinah.

Srebrniki različnih oblik, kovani po vzoru Filipovih tetradrahom nosijo na reversu podobo konjenika ali konja v skoku. O portretih posameznih velmož in oblastnikov za sedaj še ne moremo govoriti, pač pa so na nekaterih novcih obranjena njihova imena. Keltsko družbeno ureditev v Galiji nam zelo dobro opisuje Cezar v svojih Komentarjih o galski vojni (I.b. VI., cap. XIII sqq.). Zelo verjetno je, da je bila taka ureditev tudi pri nas. V sužnjeposestniški sistem je vdiral neke vrste fevdalni red.

Na denarjih, ki so bili izkopani v Celju, imamo ohranjena imena Nemet, Congestlus, Tinco itd. Mnogoštevilni zakladi, zakopani v nemirnih časih, dokazujejo po svoji vsebini (bilo je vmes tudi nekaj zlatih kosov) precejšnje bogastvo njihovih lastnikov. Dvoje skupnih najdb v Dobrni in Trbovljah nam to potrjuje. V dobrnskem zakladu je bilo okrog 300 kosov, poleg bakrenih in srebrnih je bilo tudi nekaj zlatih kosov.

Znana je skupna najdba keltskega denarja iz l. 1829 ob cesti Lemberg — Dobrna, ki je obsegala skoro 400 kosov, med njimi 11 zlatnikov, ki so jih kovali Boji. Enotnejša je najdba keltskih denarjev, ki so jih našli l. 1868 v Retjah pri Trbovljah. Bilo je približno 333 kosov. Najmanjša skupna najdba je iz Spodnjega Lanovža l. 1883, ki je imela samo 13 kosov v skupni teži ca. 45 gr. Posamezni kosi iz celjske okolice so nam tudi poznani iz krajev Zbelovo, Rifnik, Legen, Stari trg pri Slovenj Gradcu. V Celju samem so našli več posameznih denarjev, od katerih je eden imel železno jedro, prevlečeno s srebrno plastjo, na njem pa napis »Nemet«, ki ga najdemo tudi na novcih iz Lemberga. Imena Nemet, Congestlus, Tinco na denarjih so verjetno imena glavarjev posameznih rodovnih skupnosti. Mogoče je pa tudi, da so to posamezni bogataši, lastniki ogromnih rudnikov in posestev. Razmeroma veliko število domačih keltskih novcev je dalo slutiti, da je tu nekje v bližini tudi kovnica takega denarja. V resnici so našli l. 1938 pri

regulaciji Savinje v strugi mnogo keltskih novčičev in obenem z njimi tudi srebrne ploščice, iz katerih so kovali te denarje.

Za pokrajine, kjer so stanovali Kelti, so posebno značilne grafitirane posode. Seveda s tem še daleč ni rečeno, da so samo Kelti porabljali takoimenovano latensko keramiko. Keltsko prebivalstvo nam izpričujejo predvsem antični napisi in antični zgodovinski viri.

V Celju samem so našli največ latènske keramike na planoti pod Miklavškim hribom l. 1947, ko so kopali temelje za sindikalni dom. Našli so pa tudi neštevilne kose rivskih posod. To nam ponovno dokazuje sicer poznano dejstvo, da sta bili obe kulturi nekaj časa sodobni.

V času od l. 1913 do l. 1915 je Walter Schmid raziskoval naselbinske najdbe na področju Grajskega hriba in Puščave pri Slovenj Gradcu. V notranjosti Gradišča na Puščavi so še ohranjeni deli nasipa in jarka, 7 hiš z latenskim in rimskim inventarjem. Tam je tudi ohranjenih nekaj grobov z orožjem. Prevladuje kasnolatènska keramika, kar nam dokazuje, da je ta naselbina iz časa, ko zasedejo Rimljani Norik. Prebivalstvo se je kasneje preselilo v mesto na podnožju, v Collatio.

V Drešinji vasi, ca. 5 km zapadno od Celja, so našli l. 1889 okrog 100 keltskih grobov s tipično latènskim inventarjem, ki pa sega že v rimski čas. Žare so večinoma razbili, vendar ima celjski muzej od tam štiri na vreteno delane lonce. Pač pa izvirajo iz tega grobišča 4 latènski meči, precej velik nož, več fragmentov verig za pripenjanje mečev, 4 železne sulične osti, 2 fragmenta ščitovih ročajev in dva manjša noža. Semkaj spada železna srednjelatènska fibula iz brona, ki je zelo podobna kasnolatènskim formam. Celjski muzej ima tudi še rimsko oljenko in balzamarij, kar nam na vsak način dokazuje, da spada to grobišče tudi v rimski čas.

Najstarejši prebivalci pri nas, ki jih je mogoče etnično označiti, so bili Iliri. Mnoga lastna imena gora in gorovij, rek itd. potekajo od njih in so jih kasnejši prebivalci ohranili do današnjega dne. Iliri so nosilci takoimenovane hallstattske kulture ali kulture starejše železne dobe. Okrog leta 400 st. e. se je pričelo premikanje druge etnične skupine, ki so jo predstavljala razna keltska plemena. Preselila so se iz Francije in Južne Nemčije v Španijo in Anglijo. Na svojih prodiranjih na Balkan so premagali celo Makedonijo. En del je šel čez Helespont in se naselil v Mali Aziji v pokrajini Galaciji (l. 277 st. e.) Strahovali so več ali manj celo Malo Azijo, dokler jih niso premagali in podvrgli Rimljani. L. 386 st. e. so požgali in oplenili tudi Rim, vendar so se morali umakniti v severnejše italske pokrajine. Pri nas so Kelti zasedli predvsem plodne ravnine; po ozkih dolinah in hribih se pa niso naselili, ker jih je bilo premalo, tako da so se Iliri in njihova kultura ohranili še daleč v dobo rimske okupacije. Kelti so postali pri nas vladajoči sloj nad prejšnjimi prebivalci, ki so se morali uživeti v nove razmere. Značilen za antiko je sužnje-posestniški sistem, ki pa nosi pri Keltih nekatere značilnosti fevdalnega reda. Značilna za ta čas so tudi mnoga keltska mesta (oppida), nastala v rodovitnih rav-

ninah ob važnih prometnih križiščih. Utrdili so tamkaj posamezne višine, kamor so se v sili zatekali (refugia).

Konec drugega stoletja so ilirsko-keltska plemena osnovala Regnum Noricum, kamor je spadala tudi Celjska kotlina. Imena mnogoštevilnih keltskih plemen so nam ohranjena med drugimi tudi na spomenikih Št. Helenske gore. (Carinthia I. 1950 str. 494 sl., 1952 str. 171 sl., 1953 str. 926 sl.). Glavno mesto je bila Noreia. Kje je ležalo to mesto, je za sedaj še dvomljivo, vendar je igralo v zgodovini pomembno vlogo. V okolici tega mesta je nastopila rimska vojska v obrambo Noričanov proti Cimbrom in Teutonom in je bila popolnoma poražena (l. 113 st. e.). Rimska penetracija je v Noriku imela tudi velike politične uspehe vsaj toliko, da so imeli Rimljani od te strani zavarovano italsko mejo. Noričani so jim bili celo vojaški zavezniki, saj je poslal noriški kralj Voccio Cezarju 300 konjenikov na pomoč.

Prva leta po Cezarjevi smrti je bil alpski pas od Jadrana pa do Julijskih Alp še vedno v posesti domačih keltskih plemen. Padska nižina je bila z Akvilejo na vzhodu slabo zavarovana pred plemeni z našega Krasa. Jadransko zaledje je bilo tudi še popolnoma svobodno. To so bile dežele, ki so mejile na Italijo, središče ogromnega rimskega imperija.

Oktavijan je še pred izbruhom vojne z Antonijem (33 — 32 st. e.) podvrgel ozemlje današnje Bosne in Hrvatske do Drave. Kasneje je premagal zahodna alpska plemena, dokler nista osvojila njegova dva sinova Tiberij in Druz še ostali gorati svet do reke Inna (l. 15 st. e.). Naslednjega leta sta očistila še posamezne doline, ki so se junaško upirale. Takrat so bila dokončno podjarmljena razna retijska in vindelicijska plemena. V času 12 — 10 st. e. je Tiberij osvojil še vse ozemlje med Dravo in Donavo. Med temi osvajanji so Rimljani okupirali, verjetno brez boja, Noriško kraljestvo. August je nameraval še razširiti meje rimskega imperija od Rena do Labe. To se mu pa ni posrečilo zaradi velikega panonsko-dalmatinskega upora (6—9 n. e.) in zaradi Ariminijeve zmage v Teutoburškem lesu (9. n. e.). S tem so bila pravzaprav končana rimska osvajanja severnih in srednjeevropskih dežel.

Rimljani so sicer okupirali Norik, toda posebnih upravnih sprememb niso takoj vpeljali. Pač pa so priključili posamezne na Panonijo meječe predele tej provinci. To pa v prvi vrsti zaradi vojaških razlogov. Okolica Carnunta, Petovijone in Emone je prej bila del Noriškega kraljestva. Rimljani so tamkaj zgradili velika legijska taborišča in jih seveda primerno utrdili.

V Noriku je trajala rimska vojaška okupacija, dokler ni nastopil vlade cesar Klavdij I. (41 — 58 n. e.). Medtem ko je divjal v sosednji Panoniji v času med l. 6 pa do l. 9. n. e. silovit upor, ki so ga Rimljani zadušili, je bilo v sosednjem Noriku vse mirno. V notranjosti Norika je bilo več rimskih vojaških posadk. Domačini so morali služiti v pomožnih četah in lokalni milici. V Noriku je bilo tudi nekoliko detaširanih oddelkov panonskih čet. Vsi ti oddelki so bili pod poveljstvom Augustovega legata v Carnuntu. Po l. 43 n. e. je pa v teh krajih

poveljeval noriški prokurator. Posadke so bile majhne, sestavljene le iz pomožnih čet in lokalne milice.

Leto 69 n. e. je važno tudi za zgodovino Norika. Po Neronovi smrti so čete ob Renu oklicale A. Vitellija za cesarja. Korakali so proti Rimu, da vržejo s prestola Neronovega naslednika Othona. Temu so ostale zveste panonske legije in tudi noriške čete. Norik je bil tedaj v veliki nevarnosti. Poveljnik prednjih Vitellijevih čet Alienus Caecina je nameraval na svojem pohodu proti Italiji zasesti tudi Norik, ker je tedanji noriški namestnik zasedel s svojimi Othonu zvestimi četami deželo ob reki Inn. Vendar se je Caecina iz Raecije obrnil naravnost proti Italiji. Jeseni istega leta so noriške čete ob Innu ščitile panonske legije na njihovem pohodu v Italijo proti morebitnemu stranskemu napadu vitelijancev.

Dokler je bila donavska meja toliko močna, da je lahko vzdržala pritisk germanskih plemen, je užival Ilirik in z njim seveda Norik rimski mir. Ko je pa zveza germanskih plemen predrla ta limes, so se pričeli za Norik žalostni časi. Kvadi, Markomani in njihovi zavezniki so najprej uničili in razrušili dvoje legijskih taborišč, Vindobono in Carnuntum, in se vzdolž jantarske ceste razdelili po Panoniji. Prišli so skoro do Akvileje. Utrjenih mest niso dolgo oblegali, pač pa so ropali posamezne vilae rustice, posamezna kmečka naselja in vasi. Čez Donavo so spravili ogromen plen, posebno pa mnogo ujetnikov, ki jih je kasneje cesar Mark po zmagi dobil nazaj po številu 150.000. Vendar si gospodarsko uničene pokrajine niso nikdar več opomogle.

Pred tem napadom je romanizacija močno napredovala in blagostanje je zavladalo po vsej provinci. Mnoge profane in sakralne zgradbe nam to dobro dokazujejo. Rimsko pokopališče v Šempetru je nastalo večinoma v tem času.

Ko so bili Kvadi in Markomani potisnjeni nazaj na Donavo, je sprevidel cesar Mark Aurel, da na meji ne bo prej miru, dokler ne prenese mej rimskega imperija na Sudete in Karpate. Nameraval je ustanoviti dvoje novih rimskih provinc, Marcomanio in Sarmatio. Te načrte mu je prekrižala smrt. Njegov sin in naslednik Commodus je sklenil z barbari mir. Obdržal je samo 7,5 km širok pas na levem donavskem bregu. Germani so pa pričeli v velikem številu vstopati v rimsko vojsko, drugi so se pa naseljevali po opustošenih rimskih pokrajinah.

Leta 193 n. e. je oklicala legija v Carnuntu Sept. Severa za cesarja. Tudi drugi vojaški poveljniki so storili isto, zato je prišlo med njimi do ogorčenih državljanskih vojn, ki so se končale s Severovo zmago. Civilno prebivalstvo v Noriku ni bilo zanj posebno navdušeno, zato je pričel ostro nastopati proti njemu. V čast legijam, ki so ga pa proglasile za cesarja, je pa dal kovati l. 193 denarje z njihovimi imeni.

Constitutio Antoniniana cesarja Caracalle v pričetku 3. stoletja ni prinesla posebnih sprememb v družbenem življenju, pač pa je dobil fiscus nekoliko več dohodkov. Tudi tretje stoletje je bilo izpolnjeno z medsebojnimi boji posameznih cesarskih pretendentov med seboj. Naj omenim samo Galliena, Ingenua, Regaliana. Napadi alemanskih

plemen na Norik so postajali vedno bolj pogosti (l. 256 in 270/3 n. e.). Vendar celjska okolica ni posebno trpela zavoljo tega. Mnogo nevarnejši so postajali razni vdori čez Donavo v Panonijo, skozi katero je držala jantarska cesta v Akvilejo. Poleg dosedanjih germanskih napadalcev so se pojavili na spodnji Donavi Gotje, ki so prodrli do Aten in v Malo Azijo. Mnoge nalezljive bolezni, posebno kuga, ki je divjala po vsej državi, so zdesetkovale njeno prebivalstvo. Vse te ume so pripeljale rimsko državo na rob propada. Blagostanje v Noriku kakor tudi v sosednji Panoniji je močno trpelo. Šele cesar Dioklecijan je s svojimi vojaškimi in upravnimi reformami napravil red v vsej državi in seveda tudi v Noriku. Razdelil je državo na štiri dele in uredil nasledstvo. S tem je nameraval preprečiti uničujoče državljanske vojne, to pa se mu je posrečilo le za malo časa. Ločil je vojaško poveljstvo od civilne uprave. Norik je razdelil na dvoje upravnih enot: severni del »Noricum ripense« in južni »Noricum mediterraneum«, ki je obsegal tudi Celejo z njeno pokrajino. K tej provinci je priključil nekdaj noriški Petovio. Noriške in panonske province so pa spadale v diocezo Ilirik. Na čelu civilne uprave je stal praeses namesto prejšnjega procuratorja. Praesesu je stal na razpolago močan štab upravnih uradnikov (officium) s princepsom kot praesesovim namestnikom. Šef katastra je vodil davčne zadeve. Semkaj so spadali še arhivar in drugi uradniki. Vsak od teh je imel na razpolago celo krdelo uradnikov in pisarjev, ki so pa bili stalno nameščeni. Nosili so uniforme in so jih imenovali Cesarjeve vojake. Poleg teh upravnih oddelkov so obstajale še nekatere samostojne direkcije med drugimi pošta, finance, carina, monopoli itd. Sila je bila velika, zato je Dioklecijan v svoji temeljitosti organiziral državno upravo do najmanjših posameznosti. Ako niso zadostovale dajatve v denarju, so jih morali nadomestiti državljani v naravi ali pa z delovno silo. Zato je bilo potrebno veliko število višjega, še več pa nižjega uradništva. Ta sistem, ki je pravzaprav rešil rimsko državo, je ostal v praksi na zahodu do propada zahodnorimskega cesarstva, na vzhodu pa, dokler niso Turki osvojili Carigrada. V času razpadanja se je zmanjševalo število uradnikov, vendar je ostala organizacija v bistvu ista.

V vojaškem pogledu je Dioklecijan razdelil armado na obrambne čete, ki so stale na mejah (limetanei), in v neke vrste operativno armado (comitatenses in palatini), ki so bili z gardo vred pripravljeni priskočiti na pomoč tja, kjer bi bili najbolj potrebni. Na čelu armade v Panoniji od reke Rabe proti zahodu in celo severne meje Norika je stal dux s svojim štabom v Carnuntu. Povečal je število legij, vsaka legija je štela samo 1.000 mož.

V rimski upravi so igrala veliko vlogo samoupravna mesta, ki so ohranila tudi v Dioklecijanovem sistemu svoj republikansko-demokratski značaj. Pravzaprav je bil ves rimski imperij agregat avtonomnih mest s čim večjim teritorijalnim področjem. Uprava je bila razmeroma majhna. Na čelu sta bila dva župana (duumviri iure dicundo), dva edila za policijsko, tržno in gradbeno službo in za denarne zadeve en questor. Vsi so bili izvoljeni za eno leto. Občinski svet

(senat v malem) je pa bil sestavljen iz 100 decurionov, ki so opravljali svojo funkcijo vse življenje. Vsakih pet let je bilo ljudsko štetje, obenem so pa tudi pretresli materialni položaj meščanov in ugotovili njihovo finančno zmogljivost. Uradniki, predvsem duumviri tega leta so imeli uradni pridevnik quinquenales. Duumviri iure dicundo so morali poleg reprezentance skrbeti še za pobiranje davkov, justico in rekrutacijo. Vse te zadeve in še mnoge druge upravne posle je vodila mestna avtonomna uprava, ki je na ta način rešila državo velikega bremena.

Omenjene komunalne funkcije so bile v pričetku honorarne in so jih državljani radi prevzemali. Ko pa je pričela nastopati revščina in so ti morali jamčiti s svojim premoženjem za pravilno funkcioniranje podrejenih ustanov in primanjkljaj kriti iz lastnih virov, je razumljivo, da so se vsi otepali teh služb. Član občinskega sveta je postal lahko vsak, kdor je imel dovolj veliko premoženje, ni pa bilo potrebno, da bi stanoval v mestu. Sinovi decurionov so navadno postali vitezi. Častna zadeva vseh je bila, da je mestna uprava dobro funkcionirala, k čemur so posamezni bogataši vsaj v prvih stoletjih obilno prispevali s svojim privatnim premoženjem. Z gospodarskim in finančnim propadom tretjega stoletja je pričelo propadati tudi blagostanje rimskih provincialnih mest. Častne službe v komunalni upravi so postajale za nosilce vedno večje in težje breme. Nihče ni več rad prevzel takega mesta, še manj pa, da bi se za nje potegovali. V smislu Diokleciановih reform so bili mestni očetje imenovani. Jamčiti so morali s svojim osebnim premoženjem, ako ni bila dosežena predpisana davčna kvota.

Pod Dioklecijanovim vladanjem je nastopilo zadnje krvavo preganjanje kristjanov. Po njegovem mišljenju so slabili moč rimskega imperija. V Norik je prišlo krščanstvo iz močnih krščanskih središč Sirmija (Mitrovica) in Aquileje. Kakor v drugih provincah je bilo razširjeno tudi v Noriku in poznamo celo nekoliko mučencev iz te pokrajine. Tako n. pr. so vrgli l. 304 v reko Anižo namestnika praesesovega urada, Florijana. Šele za vlade cesarja Konstantina (l. 313) je bil proglašen milanski edikt, s katerim je bila priznana krščanska veroizpoved. S tem je prenehalo preganjanje. Organizatorično so prišle noriške škofije pod vpliv Akvileje, med njimi tudi Celeia. Od Teodozija naprej je pa postalo krščanstvo državna vera. S tem je krščanstvo zmagalo tako nad domačimi ilirsko-keltskimi božanstvi, kakor tudi nad ostalim poganskim Olimpom. Posebno težka je bila borba z orientalskimi mističnimi kulti, posebno pa proti češčenju boga Mitrasa. Njegov kult je bil pri nas zelo razširjen, o čemer pričajo mnogoštevilna njemu posvečena svetišča, v Ptuju imamo kar štiri.

Kristjani so pričeli že v prvi polovici četrtega stoletja t. j. kmalu po Konstantinovem razglasu graditi raznovrstne kulturne stavbe, posebno razne bazilike. Kako močno je bila razvita cerkvena organizacija v samem Noriku, nam dokazuje koncil v Serdiki l. 343, kjer so sodelovali že noriški škofje. Aleksandrijski škof Atanazij, neizprosen nasprotnik Arijev, imenuje tudi Norik med tistimi pokrajinami, ki so

poslale svoje zastopnike v Serdiko. V južnem Noriku so bile takrat tele škofije: Virunum, Aguntum, Teurnija in Celeia. Vse so spadale pod akvilejsko jurisdikcijo.

Dioklecijanova razdelitev države se ni obnesla, saj je prišlo v četrtem stoletju do neusmiljenih borb za prestol. Tako med nasledniki cesarja Konstantina kakor tudi med drugimi.

Barbarski napadi na donavsko mejo so postajali vedno pogostejši in silnejši. Da bi utrdil proti njim donavski limes je prišel na mejo sam cesar Valentinijan (364—373). Takrat, okrog l. 370., so zgradili na Donavi nekaj novih trdnjav in to celo na ozemlju Kvadov. Razkačeni zavoljo tega so l. 374 udrli skupaj s Jacigi čez Donavo, kjer so potem neusmiljeno plenili. Da se maščuje nad njimi, je prišel naslednjega l. 375 ponovno sam cesar Valentinijan I. na limes, kjer so posebno dobro utrdili pas med Carnuntom in Brigetiem. V Brigetiju je ta cesar tudi umrl.

L. 378 je umrl v bitki pri Odrinu Valens II. v borbi proti Visigotom, ki so se potem razlili po naših deželah. Valensov naslednik Teodozij se je v svojih dveh vojnah proti uzurpatorju Maximu, kasneje pa proti Eugeniju bojeval v naših krajih. Prvič je prišlo do bitke pri Ptuju 21. VI. 388, kjer so drugi dan bitke prešle uzurpatorjeve čete na Teodozijevo stran. Po tej zmagi je prodiral iz Ptuja skozi Celeio, Atrans do Emone Teorozij proti Maximu, ki ga je čakal pri Akileji.

Po Teodozijevi smrti 17. I. 395 so vdrli čez Donavo Kvadi in Markomani, Sarmatje in Huni. Verjetno je, da so bila takrat osvojena tudi legijska taborišča, predvsem Carnuntum, ki preneha takrat s svojo vlogo v zgodovini. Posamezni barbarski oddelki so prodrli celo do Salone. Toda še isto leto jih je pregnal od tod Flavij Stiliho. Pač pa je sklenil z delom Markomanov pogodbo, da bodo branili severni del Panonije Primae. Stali so pod poveljstvom »tribunus gentis Marcomannorum.« Vsekakor pa je bilo tudi to zemljišče kakor tudi ostalo del zapadno-rimskega imperija.

Po Teodozijevi smrti so bili Zapadni Gotje pod Alarihom mirni. Ker pa niso dobili pričakovanih daril in Alarih tudi ne ustreznega poveljniškega mesta, so l. 400 vdrli v Italijo. Z njim so šle tudi Radagaisove čete, ki so se zadrževale deloma tudi v Noriku. Na jesen l. 401 je Alarih vdrl v Sev. Italijo ter prodrl do Ravene, kjer je bil cesar Honorij. Cesar jim je obljubil Galijo in Španijo, kamor so Gotje že tudi odrinili. Na samo veliko noč l. 402 jih je pri mestu Pollentia napadel Stiliho, nakar se je Alarih vrnil nazaj v Ilirik. Radagais je pa l. 405 z velikansko množico 400.000 ljudi udrl v Italijo, a se je moral predati Rimljanom v Fesulanskih gorah.

Med tem časom je postavil Stiliho Alariha za magistra militum per Illyricum. Alarih je hotel isto doseči tudi za vzhodnorimski Ilirik. Ker pa tega ni dosegel, je šel proti Italiji. Prodiral je skozi Dalmacijo, Liburnijo do Emone, prekoračil je reko Aquilis ter prišel čez Atrans v bližino Celeie in v južni Norik. Zahteval je povračilo stroškov, nakar mu je rimski senat na Stilihonov pritisk tudi obljubil 4.000 funtov zlata. Med tem časom so Stilihona v Rimu zavratno zmorili. Alarih pa

je v Noriku zastonj čakal na denar. Alarih je ponovno stavil cesarju Honoriju zmerne predloge in obljubil, da bo svoje čete odpeljal iz Norika v Panonijo. Cesar Honorij je odbil tudi ta predlog. Kakor vidimo, je bil takrat Norik zaseden od Zahodnih Gotov. Zelo verjetno je tudi, da je bila takrat Celeja v njihovi oblasti.

Na negativen Honorijev odgovor je Alarih vdrl preko Akvileje do Rima. Opustil je obleganje, ko so mu dali bogato odkupnino. Po daljših pogajanjih bi se Alarih zadovoljil samo z obema noriškima provincama, ki sta bili opustošeni od barbarov in sta dajali le malo dohodkov. Ker cesar Honorij ni sprejel niti tega predloga, je Alarih 24. VIII. l. 410 osvojil Rim in ga popolnoma oplenil. Nato Alarih ni odšel v Norik, ampak se je obrnil v Južno Italijo, od koder je nameraval zasesti Afriko. Tu je nenadoma umrl. Zapadni Gotje so se obrnili proti severo-zahodu proti Galiji, kjer so ustanovili svojo državo. Ta je odločno posegla v zgodovino.

Alarih se je dalj časa zadrževal v Noriku, imel pa ga je vedno za del rimskega imperija. To posebno dokazujejo njegova pogajanja s Honorijem. Isto nam pa še posebno dokazuje dejstvo, da je cesar Honorij imenoval l. 410 poštenega Generida za namestnika v provincah Noriku, Reciji in Gornji Panoniji. Tudi spodnja Panonija je bila zopet vključena v rimski imperij, ko so iz nje pregnali Hune l. 427. Da bi si Rimljani zopet pridobili hunsko prijateljstvo, so jim odstopili Panonijo inferior. Mislili so, da so s tem meje severozapadne Italije zavarovali pred hunskimi vdori in napadi.

V takih nemirnih časih se je gospodarski položaj Norika tako poslabšal, da je prišlo do krvavih nemirov, ker ljudje niso več mogli plačevati davkov. Šele s krvavo silo je Aecij zadušil te upore, vendar se gospodarski položaj s tem ni izboljšal. Iz Norika nam je poznan tudi njegov namestnik »comes Romulus«, ki se je mudil l. 449 na Atilovem dvoru.

Atila je s svojimi spletkami nameraval zaplesti zapadno rimsko cesarstvo v boje z germanskimi sosedi, da bi na ta način oslabil njegovo moč. Ker se mu pa to ni posrečilo, je l. 451 pričel svoj veliki pohod proti Galiji. Njegova ogromna armada, sestavljena večinoma iz vzhodno-germanskih plemen, se je pomikala proti zapadu v dveh kolonah. Južna armada je verjetno korakala skozi Petovij, Celeio, Virunum, Juvavum, Augusta Vindelicorum in naprej do Augusta Rauracorum. Prekoračila je reko Ren ter premagala Burgundce. Atila to pot ni uspel, ker so se Rimljani in Zapadni Germani združili v skupnem odporu proti hunski sili. Zato je Atila naslednjega leta (452) udaril iz maščevanja naravnost proti jugu, proti Italiji. Ako ni uničil in razrušil rimskih mest ob jantarski cesti prejšnje leto, je storil gotovo sedaj. Takrat so prenehala živeti naša mesta: Poetovio, Celeia, Emona, kakor tudi Aquileia. Uničil pa je tudi razna manjša pribežališča, kamor so se zatekali iz manjših naselbin.

Po Atilovi smrti so se podjarmljeni narodi ostresli hunskega jarma, ko so jih premagali v bitki pri reki Netad. Huni so se umaknili na obalo Črnega morja. Vzhodni Gotje so se naselili v Panoniji Primi

in Valeriji, kjer jih omenja Jordanes. Poetovio je bilo takrat v njihovi oblasti. Ponovno so premagali Atilove sinove, ko so jih hoteli podvreči. Potisnili so jih ob Donavi k Črnemu morju.

Kraji, kjer so stanovali Gotje, so bili opustošeni, pa so zaradi tega morali pleniti po sosednih deželah, posebno po Noriku. Med drugimi mesti so l. 472 oblegali tudi Teurnijo.

Na nekdanji noriški meji so se severno od Donave naselili Rugijci, ki so bili najprej federati rimske države, nato so prešli Donavo in si na njenem desnem bregu podvrgli precejšen del severnega Norika z mnogimi mesti. Njihovo glavno mesto je bilo v bližini mesta Favianae (Mautern) v okolici današnjega Kremsa. Od zapadne strani so pa vdrli v Norik, seveda samo začasno. Alemani, ki so pridrli tudi do Teurnije. V teh krajih je nastopila taka nesigurnost, da je del prebivalstva sv. Severin prepeljal pod varstvo rugijskega kralja Theetheusa. Zasedli so tudi del notranjega Norika.

Rugijsko državo je uničil Odoakar l. 486 in je preselil večji del tamkaj stanujočega prebivalstva (predvsem meščane) v Italijo. Verjetno je, da je takrat pripadala Celeia s svojim teritorijem Odoakarjevi državi. Ko so po Odoakarjevem porazu prevzeli oblast tudi v Noriku Ostrogoti, se je pod modro vlado Teoderika dvignilo blagostanje tudi v teh krajih. Po Teoderikovi smrti (526) so se pričeli okrutni boji med Ostrogoti in Bizantom, dokler niso bili skoro vsi Ostrogoti iztrebljeni. Borbo med Ostrogoti in Bizantinci so pa izrabili Franki, ki so si prilastili gorske pokrajine Vzhodnjegotske države, verjetno med njimi tudi Norik. Franki so nameravali v zvezi z drugimi germanskimi plemeni napasti bizantinsko državo. To jim pa je preprečil cesar Justinijan II. na ta način, da je prostovoljno odstopil Langobardom l. 546 poleg drugih pokrajin tudi še mesto Norik. Langobardi so se res preselili tudi na desni breg reke Donave in zasedli vso Panonijo in tudi mesti Poetovio in Celejo. Zaradi vedno večjega avarskega pritiska so se na velikonočni ponedeljek l. 568 pod vodstvom kralja Alboina pomaknili v Severno Italijo. V spremstvu Avarov so pridrveli v naše kraje Slovenci in so preplavili in zasedli vse kraje, kjer bivajo danes in še enkrat več. Seveda niso bili tako gosto naseljeni kakor dandanes. Kamor so prišli, je prenehala krščanska cerkvena organizacija. Posamezni škofje so morali kot begunci zapustiti svoje škofijske prestolnice. Tako vidimo, da je na cerkvenem zboru v Gradežu l. 579. že manjkal virunski in ptujski škof. Škofa iz Celeie in Emone sta bila sicer navzoča, ali verjetno kot begunca.

Slovenci so do l. 580 verjetno zasedli mesto Poetovio, Celeeo, Virunum in Emono. V njihovih bojih so jim pomagali Avari. Slovenci so se držali glavne smeri proti jugu, ki je držala ob rimski itinerarski, nekdaj jantarski cesti proti jugu. Pričeli so skupno z Avari napadati Istro. V tem času je bila majhna naselbina, ki je nastala na hunskih ruševinah, Celeia, gotovo že v slovenskih rokah.

Iz prejšnjega keltskega oppida med Savinjo in Voglajno se je počasi in organsko začela razvijati rimska naselbina »Municipium Claudia Celeia«. Naselbina je postala municipij za vlade cesarja

Claudia I. (41—54 n. e.), kar nam nedvomno dokazuje priimek Claudia. Na najzgodnejših spomenikih rimskega časa imamo Celje tako imenovano. Mnogi ugledni meščani so pa že prej dobili rimsko državljanstvo »ad personam«. Poznan nam je neki C. Iul. Vepo in njegova žena Boniata.

Celje je s svojim položajem ob važnih prometnih žilah igralo v predzgodovinskem kakor tudi v zgodovinskem času zelo važno vlogo. Njegova lega ob prastari jantarski cesti, ki je držala od Baltika čez Donavo pri Carnuntu, čez Dravo pri Ptuju, skozi Celejo, Trojane, Emono do Akvileje, govori za zelo staro trgovsko naselbino, posebno pa še zaradi tega, ker se je od te eminentno važne ceste tu odcepilo še mnogo drugih, manj važnih prometnih žil.

Svojčas smo mislili, da antična Celeia ni bila utrjena z zidovjem. Odkrito zidovje v širini dvajsetih metrov na Bregu nam dokazuje nasprotno. Verjetno je bilo zgrajeno spričo markomanske nevarnosti za cesarja Pija ali pa M. Aurela, t. j. okrog sredine II. stoletja.

Ta najvažnejša trgovska cesta je postala pod Rimljani tudi najvažnejša vojaška žila. Držala je iz Akvileje preko Emone, Trojan, mimo menjalne postaje »Ad Medias«, pustila je vojaški tako II. italske legije na severni strani, skozi Šempeter, mimo važnega pokopališča rodbine Priscianov do Celja v bližini gradu (prostor današnjega OLO in vojašnice) na mestni forum (med Cankarjevo, Aškerčevo in Stanetovo ulico). Iz foruma je tekla cesta dalje v dveh smereh. Prva je šla mimo Vojnika, Frankolovega, skozi Hudo luknjo in sotesko ob Grabljici do Stranic, dalje skozi Križevec pri Zrečah, ob sedanji državni cesti skozi Konjice in Slovensko Bistrico v Ptuj. Ob tej cesti so našli več miljnikov. Pri Lindeku se je od te ceste v soteski nad Frankolovim odcepila na levo cesta, ki je skozi Upellae in Collatio držala na Koroško v Juenno in Virunum. V bližini Slovenske Bistrice se je odcepila druga, ki je vezala jug s Flavio Solvo. Druga cesta iz Celeje v Poetovio je manj važna in je šla mimo Teharja proti Rifniku, čez Sv. Primož, čez Šmarje pri Jelšah, do Mestinjskega potoka, Medvedjega sela na Podplat, čez Gabernik v Poljčane, Studenice in mimo Ptujske gore do Ptuja. Celeia je imela tudi cestno zvezo z Laškim in Rimskimi Toplicami, kjer je bilo v rimskem času znamenito kopališče. Pri Zidanem Mostu je držala čez Savo, nato pa po njenem desnem bregu v Neviodunum. Severno od Save je bilo skozi alpsko predgorje več prehodov in manjših naselbin.

Načrt antične Celeie ni tako enostaven kakor n. pr. Emone, ki je razvila iz legijskega taborišča. Pri Emoni se ceste križajo pravokotno in drže k posameznim vratom. Celeia je stala deloma na tleh prejšnjega keltskega oppida, kasneje so se priključili posamezni mestni predeli. Na vsak način je Savinja v rimskem času spremenila svoj tek in to verjetno za časa velike poplave okrog l. 268 n. e. Takrat je porušila tudi šempetrsko grobišče. V Celju je do tedaj Savinja tekla severneje in v njo se je zlivala Voglajna blizu sedanje Maksimilijanove cerkve. Večji del rimske Celeie je bil na desnem bregu Savinje.

Ob omenjeni poplavi si je Savinja naredila novo strugo v smeri

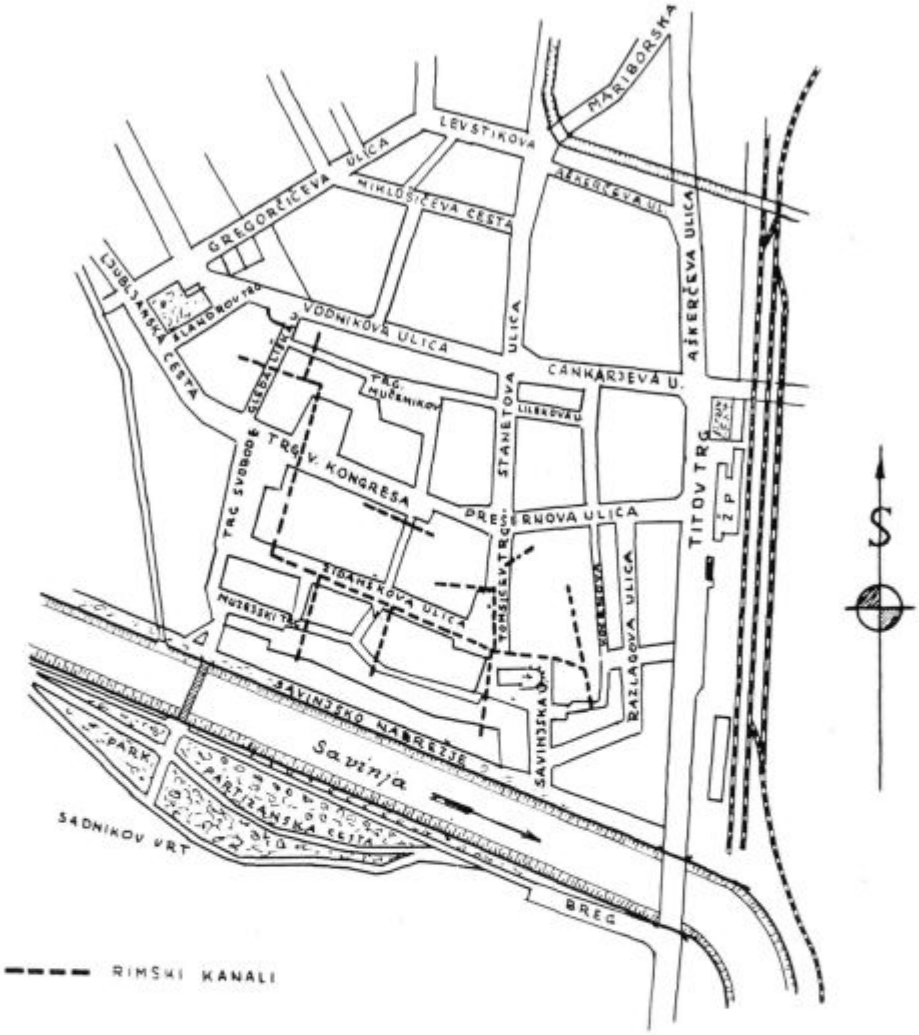

RIMSKA KANALIZACIJSKA MREŽA

Sl. 1

rimske ceste. Pri tem je podrla tudi dva miljnika ob tej cesti, od katerih nam drugi, cesarja Claudija II. (268—270), dokazuje v zvezi s šempetrskimi spomeniki, da se je to dogodilo za njegove vlade. Muzejska zaščitna izkopavanja so ugotovila strnjeno rimsko naselje na Bregu. Vse kaže da prvotno tukaj ni tekla Savinja, ampak da se je tukaj širilo mesto.

Redko kje je stara rimska kanalizacija tako dobro ohranjena kakor ravno v Celju. Včasih leže stari rimski kanali do 5.5 m globoko pod sedanjo površino (sl. 1). Rimski kanali, kolikor jih imamo ohranjenih, so tekli k Savinji ali k njenemu rokavu, ki je bil nekako tam, kjer teče današnja Savinja. Ohranjeni del kanala preseka nekako v sredini Gledališko ulico v vzhodni smeri, se obrne proti jugu ob zapadni strani Trga V. kongresa do Zidanškove ulice. Nadaljuje se v smeri te ulice proti vzhodu do Slomškovega trga in Kocenove ulice. V smeri te ulice poteka manjši kanal. Od kanala v Zidanškovi ulici se odcepijo proti jugu trije kanali. Ohranjeno je še nekoliko manjših kanalov. Poleg večjih ulic in cest je bilo v Celeji tudi več trgov, med katerimi je bil najvažnejši »forum«, ki naj bi ga omejevale Cankarjeva, Stanetova, Aškerčeva ulica in cerkev sv. Maksimilijana. Na forumu so stale razne komunalne zgradbe, tržnice, svetišča, kopališča itd. Spomeniki za Celeio zaslužnih mož in rojakov so tudi stali tukaj. Število vsakovrstnih spomenikov, ki so se ohranili v Celju, je izredno veliko. Napisi na njih pa dokumentirajo javno in privatno dejavnost celjskih meščanov.

Kadar so Rimljani vključili novo pridobljeno pokrajino v svojo oblast, tedaj so zgradili svojo državno organizacijo na prejšnji plemenski ureditvi. Navadno je postalo prejšnje najvažnejše mesto nekega podvrženega plemena tudi glavno mesto rimske komunalne ureditve. Navadno je obsegala rimska civitas ozemlje premaganega plemena, ki je bilo včasih precej veliko. Tako n. pr. obsega civitas Celeie ozemlje do vrha Pohorja, na zapadu visoko v odrastke Karavank in Savinjskih planin in na njih jugovzhodno predgorje, na jugu čez Savo do črte Litija—Brestanica. Na vzhodu do okolice današnje Slovenske Bistrice. Nanjo so mejile tele civitates: Flavia Solva (današnja Lipnica), Juenna (Globasnica), Emona, Praetorium Latobicorum (Trebnje), Neviodunum (Krško) in Poetovio. Mnogoštevilne najdbe rimskih predmetov dokazujejo gosto naseljenost. Dragoceni in veličastni nagrobni spomeniki so pa priča bogastva posameznikov, ki je izviralo največ iz različnih rudnikov. Na čelu mestne uprave so stali premožni ljudje, navadno domačini. Ni pa bilo ravno potrebno, da so bili iz Celeje, pač pa so morali stanovati na področju dotične civitas.

Važni zgodovinski dogodki, razne elementarne nesreče in pomembne kulturne struje so vplivali na razvoj antične Celeje. Njen položaj na jugu Norika, prav blizu panonske meje, posebno pa ob važni poti v Italijo so pustili v njenem razvoju važne sledove.

Celeia ni bila nikdar legijsko taborišče, vendar je njeno zidovje velikokrat videlo vojaške čete, ki so prihajale in odhajale v različne smeri.

L. 69 n. e. so v Poetoviju, v taborišču XIII. legije Gemine, zastopniki panonskih in mezijskih čet proglasili Vespazijana za cesarja. Vladarsko žezlo so mu morali šele priboriti v Italiji, kamor so udrli oddelki panonskih vojsk. Te čete so na vsak način korakale skozi Celje in ni izključeno, da so mobilizirale še sposobne Celjane. Poleg tega je ostala celjska mladina (iuventus) obenem z ostalimi noriškimi mladci

morala iti na zapadno mejo proti Raeciji ob reko Inn. Namestnik Raecije je bil Vitellijev pristaš, medtem ko je bil ves Ilirik proti njemu. Vendar niti spomladi niti v jeseni ni prišlo do borb na reki Innu. Vojska pa se je dalje časa zadržala na meji.

Za časa naslednjih vladarjev je v Noriku vladal mir in je cvetelo blagostanje. Vendar so se že za časa vlade cesarja Antonina Pija (138—161) pokazali znaki bližajoče se vojne. Posebno so izboljševali stare in gradili nove ceste. Rimski imperij je poskušal zmanjšati pritisk germanskih plemen na severno, predvsem na donavsko mejo. Med temi pripravami je plemenska zveza Kvadov, Markomanov, Jazigov in drugih plemen nenadoma udarila čez donavsko mejo. Ta ni bila močno zasedena, ker so bili mnogi podonavski oddelki v vojni proti Partom. Partsko vojno so Rimljani kmalu zmagovito končali. Vračajoče se čete so pa prinesle v Evropo kugo, ki je neusmiljeno zdesetkovala civilno prebivalstvo in tudi vojaške posadke. Langobardi so vdrli čez mejo l. 167 n. e. vzhodno od izliva rake Rabe v Donavo, toda bili so premagani. Pač pa se je združenim germanskim plemenom posrečilo prelisičiti Rimljane, da so šli z armado, ki se je zbirala pri Akileji, proti izlivu Donave, kjer so Germani navidezno poskušali priti čez mejo. Ko je bila rimska operativna armada ob dolnjem teku reke Donave, so združeni Germani razrušili obmejni trdnjavi in legijska taborišča Carnuntum in Vindobono. Prodirali so mimo Ptuja, Celeie, Emone skoro do Aquileje, nakar so se hitro z obilnim plenom vrnili domov. Verjetno je, da sta ostali mesti Ptuj in Celeia, ki sta bili močno utrjeni, nepoškodovani. Pač pa so se vrgli na bogato ptujsko okolico in jo pošteno oplenili, ker mesta samega niso mogli zavzeti. Celje je verjetno imelo že takrat mestno obzidje, kar nam potrjujejo napisi in deli ohranjenih zidov ob Savinji. Zidovje je bilo pojačano z utrjenim gradom, ki je stal na mestu sedanjega OLO in sosednje vojašnice. Pač pa so okolico pošteno oplenili in uničili villo rustico Priscianov v Šempetru v Savinjski dolini. Cesarju M. Aurelu se je šele dokončno posrečilo vreči barbare nazaj in rešiti 130.000 ujetnikov. Vendar so ostale posledice te vojne nepopravljive še dolgo časa. Kuga je trajala več ko deset let in tudi v Celju pomorila mnogo prebivalstva. Še l. 182 n. e. omenja napis CIL III 5367 pet oseb, ki so umrle za kugo: »qui per luem functi sunt«. V vojaškem pogledu je bila celjska okolica v času markomanskih vojn zavarovana, kjer je stala II. italska legija takrat v taborišču v Ločici, ca. 15 km od Celeje. Njena naloga je bila zapreti pot barbarom v Italijo. Legija je ostala še v Noriku kot posadka, menjala je samo svoje taborišče in se premestila nazadnje v Lauriacum (Lorch). Kakšne posebne vojaške posadke Celeja nikdar ni imela. Številni napisi beneficiarijev pa le dokazujejo precej močno varnostno službo, ki so jo ti vršili v Celeji in okolici. Važni so ti spomeniki zaradi tega, ker so na njih omenjeni cesarski namestniki v Noriku iz časa od l. 100—180 n. e.

L. 193 n. e. so proglasile čete v Carnuntu svojega poveljnika Septimija Severa za cesarja. Priznale so ga tudi druge donavske in renske legije. Premagal je svoje protikandidate. Korakal je skozi

Celeio v Italijo, vendar ni bil Celjanom posebno naklonjen, ker civilno prebivalstvo v Noriku ni bilo z njim posebno zadovoljno. Ravnal je z njimi kakor z uporniki. Tudi čete uzurpatorja Maximina Thraca so šle skozi Celeio, proti jugu, a prišel je samo do Aquileje.

Gospodarski položaj Celeie se je po markomanskih vojnah zelo poslabšal in to tem bolj za časa državljanskih vojn tretjega stoletja. V drugi polovici tretjega stoletja so divjale v naših krajih hude vremenske katastrofe. Divjali so potresi. Dokazana pa je velika povodenj Savinje, ki je uničila okrog l. 268 n. e. prekrasno pokopališče v Šempetru v Savinjski dolini. Naredila je pa tudi ogromno škodo Celjanom. Verjetno je tudi takrat spremenila svoj tok.

Cesar Aurelian je šele vzpostavil enotnost rimskega imperija. Dioklecijan ga pa je na novo organiziral. V novi upravni razdelitvi po Dioklecijanu je prišel Ptuj nazaj v Norik, Celeia pa je tako ostala v Noriku. Dioklecijan je poskušal tudi v verskem oziru oživeti stari Rim. To mu pa ni uspelo, ker je bilo takrat krščanstvo močnejše.

Kar se tiče češčenja bogov, so bili Rimljani zelo tolerantni in so radi sprejemali v svoj Olimp tudi bogove premaganih plemen. Prevzeli so mnogo keltskih božanstev. Proti koncu II. stoletja je v Celeji nastopilo novo orientalsko, mistično češčenje boga Mitrasa, ki je bil s svojimi misteriji največji nasprotnik nastopajočega krščanstva. Že pred Dioklecijanom, posebno pa pod njim imamo v Celeji nekaj mučencev. Kristjani so se najprej zbirali v oratorijih, kasneje po Konstantinovem ediktu l. 313. so pa pričeli graditi svoje posebne bogoslužne zgradbe. Iz tega časa t. j. iz četrtega stoletja je bila cerkvica, poleg ruševin velike troladijske bazilike. Ta bazilika leži na prostoru sedanje pošte in ima mnogo napisov in prekrasne mozaike. Bila je gotovo tudi škofijska cerkev. Iz Celeie so nam poznani škofje: Gaudentius, ki je omenjen na oltarni plošči pri Preboldu. Drugi je bil škof Ivan, ki se je udeležil koncila v Gradežu. Pobegnil je pred nastopajočimi Slovenci. Na vsak način je krščanstvo v kasni antiki igralo važno vlogo. V kasnejših časih pa popolnoma izgine kakor tudi vsa ostala antična kultura.

V državljanski vojni Teodozija proti uzupatorju Maximu so Teodozijeve čete na potu iz Ptuja v Emono bile v Celeji. V kasnejši vojni proti Evgeniju pa ni igrala Celeja nobene vloge. Zelo je verjetno, da se je v Celeji l. 408 zadrževal Alarih dalj časa. Čakal je na odškodnino, ki mu jo je obljubil cesar Honorij še na Stilihonovo prigovarjanje. Alarih je večkrat zahteval za svoje Gote od zapadno-rimskega cesarja, da bi mu dal Norik, vendar vedno zaman. Zelo verjetno je, da je glava v ploščatem reliefu, ki smo jo našli na Sadnikovem vrtu l. 1945, germanske provenience. Po Alarihovem odhodu iz Norika je Norik še nadalje pripadal pod zapadnorimsko cesarstvo, dokler ga niso neusmiljeno uničili in opustošili Huni l. 451 in 452. Takrat je bila Celeia popolnoma uničena. Prebivalstvo se je že razbežalo in le počasi so se vračali preživeli posamezniki nazaj v Celejo, kjer so živeli več kot skromno življenje v največjem pomanjkanju.

Ko so se podložna germanska plemena rešila hunskega gospo-

darstva se je del Vzhodnih Gotov naselil v sosedni Panoniji, od koder so hodili ropat in plenit. Tudi Rugijci so vpadali v severni Norik in si podvrgli mnoga mesta (Eugipp, Vita s. Severini c. 31, lin 4). Gotovo je, da so bili vzhodni in južni kraji Norika s Celeio vred pod oblastjo Gotov iz Panonije. To nam posebno še potrjuje dejstvo, da so Ostrogoti prepovedali Rugijcem prehod v Italijo.

Odoakar je popolnoma uničil in iztrebil Rugijce l. 488 n. e., rimsko prebivalstvo je pa preselil v Italijo. Verjetno je, da se je le malo Celjanov preselilo na jug. Odoakar je definitivno izgubil Norik in vso Italijo l. 493. Pod oblastjo Teoderikovo, kralja zmagovalnih Gotov, so spadale poleg Italije še vse Panonije do Carnuntuma, Dalmacija, Liburnija, Venecija, od Norika samo južni Norik in obe Roeciji. Mesti Poetovio in Celeia sta bili pod njihovo oblastjo. Položaj Poetovia je nekoliko boljši kakor Celeie, ki si je na razvalinah komaj pomagala naprej, medtem ko je Poetovij vedno zadržal svojo vojaško važnost kot mostišče na Dravi. Pač pa je v Celeji še cvetela trgovina, posebno v krajih ob veliki trgovski cesti proti Italiji.

Po Teoderikovi smrti (526) se je pričela med Bizantinci in Ostrogoti borba na življenje in smrt, ki je trajala tako dolgo, dokler niso bili Ostrogoti popolnoma iztrebljeni. Med to borbo so si pa Franki razširili svoje ozemlje od donavskih bregov pa do obale Jadranskega morja.

Bizantinci so jih spretno iztisnili iz naših krajev na ta način, da so jih odstopili manj nevarnim Langobardom. Ti so tako dobili v svojo posest Norik, panonske trdnjave in še mnoge druge kraje.

A tudi za Langobarde so bile vabljive severno-italske ravnine in so na velikonočni ponedeljek l. 568 n. e. odšli v Italijo, naše kraje so pa prepustili svojim zaveznikom Avarom. Položaj Celja je bil pod njihovo vlado slabši kakor prej posebno zaradi tega, ker je pri Langobardih prevladovalo naturalno gospodarstvo. S prihodom Slovencev je pa prišla antična Celeia še v slabši položaj. Celo njen škofijski sedež, ki je pod prejšnjimi gospodarji vsaj nekoliko držal kulturni in gospodarski nivo mesta in okolice, je postal brez pomena, ker so škofje zapustili svoje prestolice. Zdi se, da so sosednji manjši kraji postali bolj privlačni za poljedelsko ljudstvo Slovencev. Kolikor moremo to nasloniti na numizmatične najdbe, ima Šempeter precej več rimskih denarjev iz kasne antike kakor pa Celeia.

Na teritoriju današnjega Celja niso pravzaprav nikdar sistematično raziskovali ostankov antične Celeie. Ko so gradili večje stavbe, so temelje kopali zelo globoko in so se tedaj pokazali antični zidovi, spomeniki, mozaiki itd. Iz tega so prav dobro sklepali, kakšne stavbe so stale na tistem mestu (Arx, bazilika, kanali itd.). Prvo sistematično izkopavanje je bilo na Sadnikovem vrtu. Sledilo jih je še več in so bila večinoma zaščitna, toda izvedli so jih v pravem času in so zato znanstveni rezultati kar pomembni (n. pr. v Prešernovi ulici in na Bregu).

Na desnem bregu Savinje se vzdiguje (40 m relativne višine) južno od Mestnega parka strmi Miklavški hrib, na katerega drži čez Savinjo

tako imenovana Rimska cesta, ki doseže v položnih serpentinah Miklavževo cerkev. Miklavški hrib je bil naseljen že tudi v rimski dobi, pa so nekateri tukaj najdenih spomenikov vzidani v zidovje Miklavške cerkve. Pod stebrom te cerkvice je že izza XVI. stoletja ohranjen spomenik nekega Tertianusa (CIL III. št. 5184). Na zunanji strani stolpa sta vzidani dve plošči, verjetno opaž kakega svetišča. Seidl poroča, da je našel na vzhodnem pobočju Miklavškega hriba 60 bronastih in srebrnih novcev. V nekdanjem Kočevarjevem vinogradu je bil izkopan spomenik CIL III. št. 5. 195. Sondiranje l. 1949 na tem mestu pa je pokazalo tudi ostanke rimskih zgradb. Izkopali so mnogo rimske opeke, ki je sedaj v celjskem mestnem muzeju.

Miklavški hrib pada precej strmo proti severu, le ob vznožju se vije od kapucinske cerkve proti zahodu dolga terasa, ki jo razdeli omenjena cesta in več manjših drugih zemeljskih zajed na več delov. Na delu terase v bližini kapucinske cerkve do prej imenovane Rimske ceste so našli pri graditvi vile »Danek« močno rimsko zidovje in tudi ostanke rimskega grobišča: žare z ostanki pepela, sežgane kosti. V črepinjah razbite urne je ležalo bronasto, lepo patinirano prsno okrasje, na katerem je bil pritrjen bronast novec cesarja Maximiana. Na istem mestu so našli v globini 95 cm fragmente posod in dve zdrobljeni žari. V neposredni bližini so gradili l. 1947. sindikalni dom. Ko so kopali temelje, so našli na tem mestu zelo mnogo ostankov keramike, tako predzgodovinske kakor tudi rimske. Ta je služila prebivalcem, ki so si na tem mestu zgradili stanovanja. Nekaj keramike je pa prišlo semkaj z erozijo z vrhnjih delov Miklavškega hriba.

Mnogo predmetov rimske materialne kulture, predvsem keramike in gradbenih ostankov, so pa našli tudi na manjših terasah, ki se vlečejo proti zahodu od Rimske ceste in so pravzaprav le organsko nadaljevanje planote s kapucinsko cerkvijo. Zadnje rimske predmete t. j. najbolj proti zahodu ležeče so našli na nekdanjem Levstikovem posestvu, danes last prof. Strmška; med drugim so našli tukaj tudi lepo

Sl. 2. Vhod v Sadnikov vrt. Spredaj del rimskega marmornatega stebra

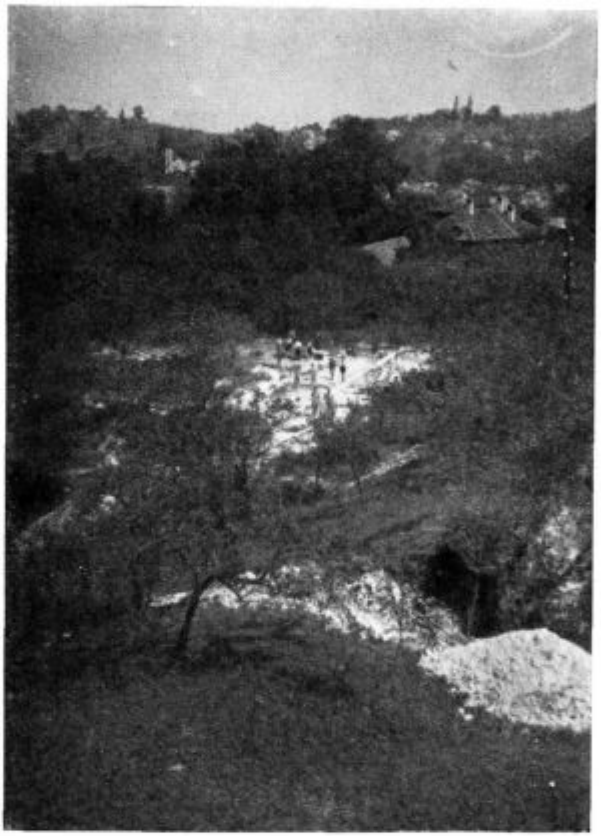

Sl. 3. Pogled na Sadnikov vrt od zahoda. Spredaj najvišje ležeči odkopani jarek za rimski vodovod. V sredini izkopavanje na svetišču

rimsko bronasto posodo. Vse terase od kapucinske cerkve pa do konca Strmškovega posestva so bile posejane z vilami rimskih bogatašev.

Vsi podatki, ki so se nanašali na arheološke najdbe na Miklavškem hribu, posebno pa zelo veliko fragmentov predzgodovinske, rimske in slovanske keramike ter ostanki zidov, ki so jih opazili pri izkopavanju temeljev za sindikalni dom, so vzpodbudili ravnateljstvo celjskega mestnega muzeja, da se je pričelo interesirati za nad vse zanimive terase na zahodni strani že omenjene »Rimske ceste.« Parcela 130/31 in nekdanja Sadnikova vila, kar je vse danes last celjske občine, je že na zunaj pokazala, da je tukaj mogoče najti vsaj nekaj tega, kar je bilo zastopano v veliki množini pri sindikalnem domu. Takoj pri vhodu na vrt stoji še danes fragment rimskega mramornatega stebra, ki izvira nedvomno iz Sadnikovega vrta (sl. 2). Ta vrt je omejen na severni strani deloma z navpičnim zidom, ki je obenem tudi

podporni zid. Med njim in severnim pobočjem Miklavškega hriba je nasuta zemlja in je na ta način povečana površina. Na nekaterih krajih je bil ta zid porušen, pa je njegov material in način graditve dal misliti na antično zidavo. Da je bilo možno končno ugotoviti, za kaj gre, je bilo potrebno izkopati več sond in jarkov, ki so presekali staro zidovje, v globino pa so šli do nedotaknjenega zemeljskega sloja.

Ravnateljstvo celjskega mektnega muzeja se je odločilo za ta korak, njegov arheološki delavec prof. Štefan Mlakar pa je dobil nalogo, da reši ta problem z dijaki, delavci — prostovoljci I. gimnazije v Celju.

Sadnikovo posestvo leži na terasi zahodno in južno od tako imenovane »Rimske ceste«, proti zahodu ga omejuje precej globoka in ozka dolinica malega potočka. Na severni strani, ki pada skoro navpično proti Mestnemu parku ob Savinji, je meja deloma že omenjeni zid, deloma so pa na tej strani zgrajena razna poslopja in Sadnikova vila. Vzhodno polovico tega zemljišča zavzema zelenjadni vrt, zahodno pa sadovnjak. Približna dolžina tega posestva v smeri vzhod — zahod znaša 150—200 m, njegova širina v smeri sever—jug pa je 80—100 m. Ves svet je poševno nagnjen proti severnemu zidu, čigar površina ima ca. 260 m nadmorske višine, južni rob tega posestva ob cestni ograji pa je za 5 m višji t. j. njegova absolutna višina je ca. 265 m. Višinska razlika je torej ca. 5 m na ca. 80—100 m (sl. 3).

Dne 25. oktobra 1947 je pričel prof. Štefan Mlakar preiskovati omenjeno zemljišče. Kopačev — dijakov in dijakinj I. gimnazije je bilo 13. Pri vodstvu izkopavanja je pa pomagal prof. Mlakarju muzejski sotrudnik Martin Perc. Izkopali so sondo ravno nad zapadnim zidom 3 m južno od severozahodnega ogla, in sicer v dolžini 3 m, široka pa je bila 1 m. Osemdeset centimetrov pod površino so naleteli na marmorno ploščo št. I. zapadnega zidu. Nad ploščo je bilo nekaj ostankov jelenovega rogovja in več fragmentov rimske provincialne keramike. Zid sam, na katerem je ležala plošča, je bil sezidan iz kamna — lomljenca in vezan z malto iz živega apna, ki je bilo malo pomešano z drobci stolčene opeke. Nadaljnje izkopavanje je šlo v smeri zapadnega zidu proti jugu in so kmalu odkopali marmorno ploščo št. II. Zaradi jesenskega deževja in nastopa zime je bila kampanja za leto 1947 zaključena. Že po teh malih podatkih je bilo mogoče ugotoviti, da gre tukaj za rimsko zgradbo večjih dimenzij.

Naslednjega leta 1948 so pričeli z izkopavanjem že 22. marca. Kopali so delavci, ki so gradili sindikalni dom po svojem opravljenem dnevnem delu. Pri marmornati plošči št. II. so vzhodno od zidu med raziskovanjem izkopali sondo 3 m dolgo, 1 m široko in so šli v globino 3,30 m. Ugotovili so, da se zid 36 cm pod svojo površino razširi proti vzhodu za 25 cm, še 42 cm, niže pa se ojača še za 15 cm. Kopači so sledili zid proti jugu in 14. IV. odkrili na tem zidu zopet marmorno ploščo št. III. Po nadaljnjem izkopavanju so odkrili južno od plošče III., sedaj pa v isti višini s površino zidu, marmornato ploščo št. IV., na kateri deloma leži proti jugu ca. 2,75 m dolga peščenjakova greda, ki sega s svojim južnim koncem še na marmornato ploščo št. V. Ta je manjša,

a je obenem tudi vogalna plošča, ker se zid tukaj obrne proti vzhodu. Zahodni zid meri v dolžino 19 m (sl. 4).

Nadaljnje izkopavanje je šlo proti vzhodu, in sicer po njem in ob zidovju. Nad vogalno marmornato ploščo št. V. je ležala nad zidom peščena prelomljena greda dolga 1,50 m, široka 56 cm, debela pa 15 do 18 cm, in sicer 1,10 m pod površino. Sedanja površina zemlje nad zidom se proti vzhodu vedno bolj znižuje. Južno od tega zidu so takoj naleteli na tlak, nad katerim so ležali ostanki žganine z ogljem in le nekaj fragmentov provincialne keramike.

9 m od zahodne stranice marmornate plošče št. V. so izkopali ponovno sondo, kjer so ugotovili površino zidu 90 cm izpod zemlje. Gornji

Sl. 4. Zahodni zid z marmornatimi ploščami, odkopan deloma 1947. in 1948

del zidu je bila peščenjakova greda, ki je ležala s svojim koncem tik marmorne plošče, ki so jo zaznamovali s št. VII. misleč, da je vmes samo ena marmorna plošča. V resnici sta pa bili dve, in sicer VI., VI a in še kapitel. Zid sam se pa nadaljuje proti severu. Na površini plošče so še vidni sledovi požara. Leži ca. 90 cm pod površino. V tej kulturni plasti je mnogo obdelanih marmornatih rimskih fragmentov. Pri dolžini 2,30 m te zadnje peščenjakove grede se pričenja na njeni južni strani tlak, ki je sestavljen iz apna in rečnih kamenčkov. Tlak leži niže, kakor je ohranjena površina zidu. Na tem tlaku je bilo nekaj fragmentov keramike z metličastim ornamentom. Na omenjeno peščenjakovo gredo se priključi zopet mormorna plošča št. VIII., dolga 64 cm in široka 63 cm. Tudi na njej so bili sledovi požara. Naprej proti vzhodu tvorijo površino tega zidu dve peščenjakovi gredi, od katerih je prva dolga 1,30 cm, druga pa 1,60 m. Dalje je na površini zidu 35 cm dolg presledek, ki ga omejuje marmornata plošča št. IX., dloga 75 cm.

Od marmornate plošče št. VIII. proti vzhodu je v ruševinah videti vedno več in več stropnega ometa in tudi fragment štukature z jajčastim ornamentom. Edino pri tem so bila rebra rumeno pobarvana. Plast ruševin se proti vzhodu tanjša. 17 m vzhodno od marmornate plošče št. V. so našli v globini 30 cm ob zidu fragment z rozetnim ornamentom. Ostanki neposlikanega ometa, mnogo strešne opeke in fragmentov provincialne keramike je bilo v tem sipu. Nadalje je bila odkrita še ena plošča iz marmorja št. X., dolga 75 cm.

Zaradi kulturnih rastlin se kopanje v tej smeri ni nadaljevalo, pač pa 4 m severneje od zidu na 3,5 m široki livadi, kjer so našli v globini 70 cm le osamel blok zidovja, ki je na enem koncu široko 1 m, na drugem pa 40 cm. Vzhodno od njega je bil še majhen prizidek, dolg 90 cm, širok 50 cm, sestavljen iz srednje velikega obličastega kamenja. 55 cm severneje od tod je neko zidno koleno. V teh ruševinah je najden fragment marmornatega kipa, in sicer roka, ki se naslanja na bat. Prim. J. K. Izkopavanja na Sadnikovem vrtu v Celju. CZ 1937, str. 101, sl. 9. Dalje je plast ožgane prsti — ognjišča in pa keramičen fragment z valovnico ter križ brez korpusa. Sestavina teh slojev je podobna prejšnjim, le da je tukaj mnogo grobega ometa in opeke. V eni je bil celo zabit kovan žrebelj.

Izkopavanje so nadaljevali v smeri sever jug, južno od marmorne plošče št. V. in od že odkritega zidu, ker tukaj ni bilo nobenih kultur.

30 m od južnega roba marmornate plošče št. V so našli delavci tlak, ki so ga porušili v pričetku v dolžini 70 cm. Kasneje so pazili na to in so ga zelo skrbno odkrivali. Tlak je sestavljen iz malte, mešane z večjimi ali manjšimi ročnimi oblicami, ki so močne včasih do 20 cm, leži pa 1,20 m pod današnjo površino, ker se teren proti jugu dviguje. Nad tlakom je ležala plast sipa zelo močno pomešanega z žganino in ogljem. To dokazuje, da je to stavbo uničil požar.

3,10 m od južnega roba marmorne plošče št. V so naleteli kopači na zid, ki drži v smeri vzhod—zahod. Ohranjena površina zidu je bila pokrita z opeko, zid sam pa je sestavljen iz kamna lomljenca in ročnih oblic. V zidu je bilo zelo mnogo razbite rimske opeke brez firme, pač

pa jih je bilo zelo veliko z vtisnjenimi živalskimi šapami (pasjimi i. p.). Zelo veliko je bilo tudi zdrobljene malte in kosov ometa. Opeka kakor tudi kosi ometa imajo zelo mnogo sledov ognja, znamenje, da je stavbo uničil požar. Proti vzhodu pa spremeni zid naenkrat svojo smer proti jugovzhodu in preide v polkrožne apside. Njena notranja stran je bila ometana z malto, zelo fino, gladko in belo. Tlak pa dokazuje notranje prostore, ki jih je omejevalo že omenjeno zidovje. Izkopavanje so pa nadaljevali tudi zaradi tega, da so odkrili ves južni zid, ki tvori pri marmornati plošči št. V. z zapadnim zidom ogel neke stavbe.

Pri tem delu so naleteli dne 12. VIII. 1948 v razdalji 4.20 od zapadnega roba marmornate plošče št. V in 30 cm pod sedanjo površino kompozitni akantov kapitel. Kapitel leži obrnjen narebe deloma na

Sl. 5. Južni notranji zid s kapitelom, odkopan 1948

peščenjakovi gredi, deloma pa na zidnih temeljih. Izdelan je samo na dveh straneh, na drugih dveh straneh so pa ostanki žlebičastih vdolbin, kjer so bile kovinaste spojke, ki so ga vezale z gredami. Kapitel je bil na oglu zgradbe, njegov premer na stebrovi strani je 70 cm, pri glavi pa 93 cm. Ohranjena višina znaša 60 cm. Pri odkopavanju kapitela so odkrili delavci še dve marmornati plošči, nad katerimi pa leže peščenjakove grede, ki jih skoro popolnoma pokrivajo. Z odkopom kapitela in že omenjenih dveh marmornatih plošč je bila odkrita površina vsega južnega notranjega idu, do obdelanega polja (sl. 5).

Odkopan pa še ni bil del zapadnega zidu, ki leži severneje od marmornate plošče št. I. Skoro tik ob robu planete se spaja z drugim zidom, ki gre v smeri zahod—vzhod. Ker so se bali, da se ne bi ogel, kjer se spajata oba zidova, pri odkopavanju zrušil v dolino, so neodkopani del samo toliko odkrili, da ugotove njegov rimski način zidave. Našli so kamen lomljenec, rimske opeke, vse pa vezane z žganim apnom, ki je bilo pomešano z zdrobljeno opeko. Ravno v tem severno—zapadnem oglu so pa našli moderne ostanke temelja neke barake. Prav zaradi tega manjka nekoliko zapadnega zidu. Baraka se je pred leti, pozimi (1925) zrušila, ostalo pa je nekaj opeke in kamenja v temeljih.

Pričeli so odkrivati severni zid, in sicer na zapadnem koncu. Izkopali so 7 m vzhodno od severozapadnega oglišča sonde. Ugotovili so, da je zid tukaj samo 10 cm pod današnjo površino. Zgrajen je iz kamna lomljenca, vezanega z malto. Njegova širina znaša na vrhu 60 cm. Trideset cm pod površino se pa stopničasto razširi proti jugu za 10 cm. Ta stopnica je narejena iz opeke. 1,30 m proti vzhodu se prične zid nad stopnico zniževati in to ne polagoma, marveč odsekano. Višina zidu se zniža na 20 cm nad opečno stopnico. Ta nivo je dolg 2,20 m, nakar pade na višino opečne stopnice. Nadaljevanje zidu v tej višini je dolgo 4,80 m. Od tod naprej v dolžini 3,30 pa višina zidu ne 70 cm. Od tod naprej so ohranjeni samo dolnji deli zidu, ki so pa za seže do opečne stopnice, pač pa je širina zidu za 10 cm večja in znaša 30 cm širši, njihova širina znaša 1 m, včasih pa tudi nekoliko več. Ta zid je dolg še 7,40 m in je grajen iz kamna lomljenca z mnogo malte. Jugovzhodni rob tega zidu je vendar lepo ostrorobno zaključen in njegova debelina znaša 1,65 m. 2,20 m zapadno od vzhodnega konca zidu so pa odkopali 95 cm široke temelje zidu, ki drži v smeri proti jugu, ki je ravno tako grajen kakor severni zid. V letu 1948 so odkrili 19 m severnega zidu. Njegova celotna dolžina pa znaša 26 m (sl. 6).

Profesor Štefan Mlakar je meseca avgusta odšel na dopust, namesto njega pa je prevzel vodstvo izkopavanja Martin Perc, ki je najprej po navodilih očistil zunanjo stran zapadnega zidu. Izkopali so še tri jarke ob zapadni strani tega zidu, da bi naleteli še na kakšen zid ali pa na kontrafore.

Pri prvem useku so izkopali 4,40 m južno od severnega roba plošče št. I. Bil je širok 1,40 m, globok pa 0,60 m. Drugega so naredili 8,90 m južno od prej omenjene točke v širini 1,60 m in v globino 1 m. Oba izkopa sta bila preplitva in prekratka in nista pokazala nobenega no-

vega rezultata. Tretji presek so izkopali 2,80 m južno od južnega roba marmornate plošče št. V. v širini 1,60 m v globino 1 m in 4,50 m v dolžino. V oddaljenosti 2,40 m zapadno od zapadnega roba do skoraj odkopanega južnega zunanjega zidu so naleteli v globini 1,45 m na 70 cm debel zid, ki drži v smeri proti severu. Zid je bil na odkriti površini zgrajen iz opeke, zdolaj pa iz kamna lomljenca. Vse pa je bilo vezano z malto slabše kakovosti, ki pa je že pomešana z zdrobljeno opeko. Kasneje so šli proti severu ob tem zidu in so ga še med letom odkrili v dolžini 13,50 m.

Deset metrov od njegovega južnega vogala, kjer se sestaneta južni zunanji zid in pa sedaj odkopani zunanji zapadni zid, so deloma že

Sl. 6. Del površine severnega zidu od zahoda, odkrit 1948

Sl. 7. Zunanja stran zunanjega zapadnega zidu. Videti je temelje in spredaj kontrafor

takrat, deloma smo pa kasneje odkrili 1,35 m širok, 2,25 m dolg podporni zid (sl. 7). Zapadno stran tega, tedaj samo deloma odkritega zunanjega zapadnega zidu, smo kasneje natančno ugotovili in očistili. Zaradi neugodnega terena, predvsem zaradi velike strmine in gozda tega zapadnega zidu, ki je ohranjen samo v temeljih, nismo raziskovali naprej proti severu. Ta zid je pa šel nedvomno tako daleč proti severu, da je tvoril vogal s severnim zunanjim zidom, ki smo ga tudi kasneje deloma odkrili. Na vsak način je bilo na zapadni strani zapadnega zidu še več kontraforov, ki so pa popolnoma uničeni.

Nadaljevali so z izkopom južnega zunanjega zidu, ki je oddaljen od južnega zidu 3,22 m proti jugu. Ves prostor od južnega do zunanjega južnega zidu je bil pokrit z estrihom, ki so ga kopači v pričetku uničili, a je ostal v glavnem ohranjen. Južni zunanji zid je širok 65—70 cm. Ta zid se obrne štiri metre od zapadnega vogala iz svoje prvotne smeri vzhod—zahod proti jugovzhodu in naredi lok apside, ki meri 2,80 m v dolžino, globoka pa je 1 m (sl. 8, 9).

Zid te apside je zgrajen iz opeke in kamna lomljenca. V dolnjem temeljnem delu gleda opečna podloga 20 cm izpod zidu in tvori obrobni kos tlaka ob zidu, ki se nadaljuje v že omenjenem tlaku iz malte in drobnega peska, ki sega vse do južnega zidu. Zidno kamenje je vezano z zemljo, pač pa je na notranji strani omet iz malte debel 1 cm. Omet je gladek in bel, žal na več mestih poškodovan, vendar sega do višine

Sl. 8. Zahodna apsida o pričetku izkopavanj 1948

chranjenega zidu. Od polkrožnega zaključka apside se zid nadaljuje proti vzhodu vzporedno z južnim zidom v smeri vzhod—zahod in je odkopan v dolžini 4,30 m, visok pa je 90 cm do 1 m, kakor visoko leži površina zemlje. Na tlaku je ležala plast zgoreline z ostanki oglja, na tem pa 30 cm debela plast razpadlega ometa pomešanega z velikim količinami rimske zidne pa tudi strešne opeke. Plast ruševin postaja proti vzhodu vedno višja in debelejša. V apsidalnem prostoru so našli tudi mnogo fragmentov marmorja, ki kažejo sledove profilacije. Keramičnih ali drugih ostankov v tem apsidalnem prostoru niso našli.

Izkopavanje l. 1948 je profesor Mlakar zaključil okrog 10. septembra.

Naslednjega leta 1949 so v glavnem nadaljevali z izkopavanjem zidov in odstranjevanjem ruševin. Vodstvo je prevzel tedanji kustos celjskega mestnega muzeja prof. Rudolf Bratanič. Kadar pa je bil on zadržan, tedaj so pa kopali pod vodstvom muzejskega osebja. Šli so v smeri južnega zunanjega zidu in odkrili najprej štirioglati apsidalni

prostor, nato pa še vzhodno apsido. Odkopali in očistili so ves prostor med južnim zunanjim in južnim zidom do estriha. Tudi prostor severno od južnega zidu so očistili in marmornate bloke, ki so jih popolnoma odkrili na površini in južni strani, medtem ko je severna stran še tičala v materialu. Prekopali so tudi prostor, ki ga prejšnje leto niso mogli zaradi krompirja.

Nadaljevali so z izkopom srednjega še neodkritega prostora, in sicer na vzhodni strani. Takoj v pričetku so prodrli skozi ruševine rimskega tlaka v globino 2,50 m, kjer so našli mnogo fragmentov strešne opeke, med njimi tudi glinasti antefiksum v obliki glave. Prim. J. K. Izkopavanja na Sadnikovem vrtu v Celju. CZ 1937, str. 93, sl. 2. Padel

Sl. 9. Zahodna apsida in del južnega zunanjega zidu

je s strehe v kletne prostore, ki so bili nedvomno na tej strani. Tudi severni zid so očistili po vsej njegovi dolžini.

Poleg antefiksuma so našli še več drugih predmetov. V gornjem sloju sipine so našli dve roki, ki oklepata kij. Obe sta iz marmorja ali sta različne velikosti in pripadata dvema različnima kipoma. Ogromen marmornati palec, ki so ga tudi našli v sipu pripada nekemu velikemu kipu, ki je na vsak način večji od obeh prejšnjih. Našli so tudi več rimskih denarjev, pa je iz popisa denarjev razvidno, da so jih našli 29.

V jeseni l. 1949 so končali izkopavanje. V glavnem je ostal nepreiskan še precejšen del srednjega prostora. Prof. Mlakar pa je odšel na novo dolžnost.

L. 1950 je prevzela vodstvo izkopavanja in materialno pokritje vseh stroškov arheološka sekcija Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Vodstvo je prevzel avtor te razprave, sodelovali so pa še slušatelji — arheologi ljubljanske univerze, in pa univerzitetni asistent Jar. Šašel. Težave so bile z delavci — kopači. Ta problem smo rešili na ta način, da so kot kopači delali dijaki in dijakinje višjih razredov I. gimnazije v Celju. Profesorskemu zboru in njihovemu požrtvovalnemu delu se moramo zahvaliti, da je bilo izkopavanje končano še to leto.

Najprej smo prekontrolirali in ugotovili rezultate dosedanjega

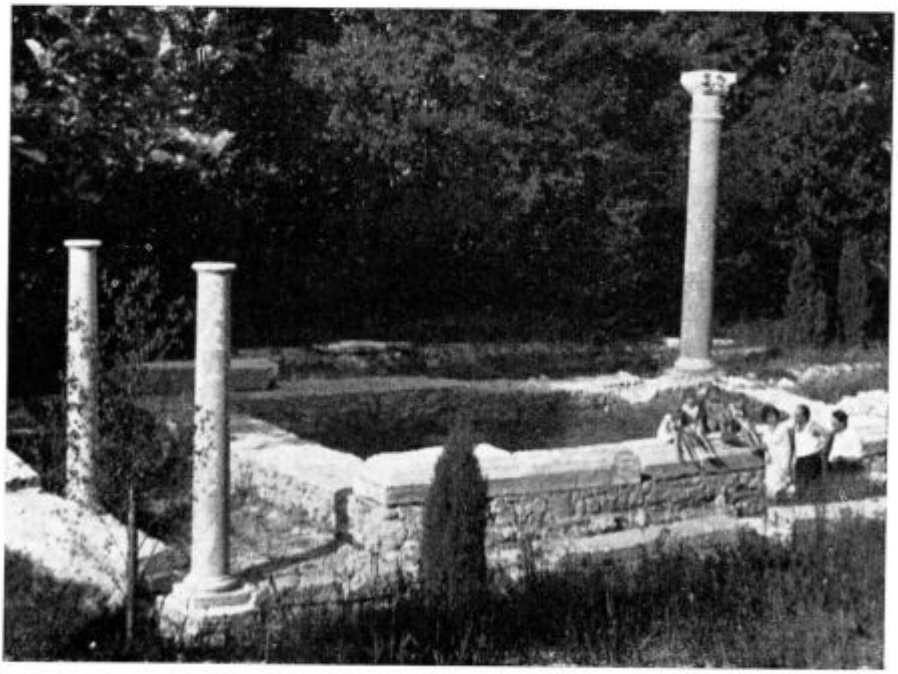

Sl. 10. Heraklejev tempelj nad Mestnim parkom

izkopavanja. Preiskali smo še srednji nepreiskani prostor, kjer je bilo mnogo žgalnine z rimskimi denarji. Ti nam služijo za dokaz, do kdaj je bil ta prostor naseljen, kar nam je izpopolnila mnogoštevilna, precej fragmentirana keramika. Izkopano temeljno zidovje, razni marmornati kosi stebrov, arhitravov, dvoje rok z batom in ogromen palec iz pohorskega marmorja nam dokazujejo, da gre na tem mestu za Heraklejevo kultno stavbo, ki je pa bila kasneje uničena.

22 m od »Rimske ceste« leži še sedaj precej primitiven vodnjak, ki nam je dal misliti, da so tukaj dobivali prebivalci spodaj ležečih zgradb potrebno vodo. Zato smo sklenili takoj v začetku rešiti tudi ta problem. Izkopavanje smo pričeli 3. julija in smo takoj trasirali jarek (I), ki je šel v smeri jug—sever, skozi še nepreiskano zemljišče in je obenem presekal tudi antično zidovje. Jarek II. smo pa trasirali v smeri vzhod—zahod tako, da je presekal prostor med vodnjakom in izkopanim zidovjem.

Za določitev absolutne kronologije so posebno dobrodošli razni denarji. Mi smo jih našli precej. Da bo pa slika popolnejša, moramo naše najdbe izpopolniti s prejšnjimi. Približni čas izkopanega denarja smo takoj določili na mestu. Kasneje jih je tedanji kustos celjskega muzeja dr. R. Bratanič natančneje opredelil in vpisal v katalog numizmatične zbirke. Kakšnih posebnih numizmatičnih redkosti nismo našli, zato omenjam denarje le v glavnih potezah. Poleg 29 v seznamu navedenih denarjev smo našli še 6 drugih bronastih kosov, ki so pa močno izlizani in poškodovani ali jih pa polovico manjka. Vsi so najdeni v rim. sipu nad tlakom (estrihom) med žganimi in drugimi ostanki požarne katastrofe, ki je nastopila pozivajoč se na denarje za vlade ces. Valentiniana I. (364—373) ali pa nekoliko kasneje.

Gospodarstvo in blagostanje vseh mest pa tudi Celeje v Noriku in mest sosednje Panonije je takrat močno nazadovalo. Promet po glavnih cestah je bil pa še vendar precej živahen. Tako so nam izkopavanja, ki jih je vodil tov. Perc Martin v Šempetru v Sav. dolini, dala dragocene rezultate. Poleg denarjev prejšnjih vladarjev in članov njihovih rodbin so tam zastopani celo bizantinski vladarji. Iz Šempetra imamo v num. zbirki celjskega muzeja poleg denarja Tiberija, Druza, Hadrijana, Faustine star. Filipa, Decija Trebonijana, Dioklecijana itd. tudi še Anastazija (491—518), Justina (518—527) celo dva kosa in Heraklija (610—641).

Zadnji denar iz tega časa je v Ptuju najdeni zlatnik cesarja Justina (518—527). Šempetrski denarji so še skoro dvajset let kasnejši, t. j. iz časa vlade cesarja Heraklija. Prepričan sem, da je tudi v Celeji živela trgovina in cvetela obrt najmanj do istega časa.

Danes je temeljno zidovje zaščiteno. Marmornati kapitel je postavljen na vrh ustreznega stebra, tako da si vsak lahko predstavlja, kako visoko je bilo glavno svetišče, ki se je dvigalo nad ponosno antično Celeio.

Ime vladarja	Kovina	Štev. kosov	Kdaj najdeno
August, 29 pr. n. e. -14 n. e.	AE	1	22. 6. 1949
Tiberij, 14-37 n. e.	AE	1	28. 10. 1949
Hadrijan, 117-138 n. e.	AE	1	27. 10. 1949
Hadrijan, 117-138 n. e.	AR 1	1	18. 7. 1950
Gallien, 253-268 n. e.	AE	1	8. 9. 1949
Gallien, 253-268 n. e.	AE	1	20. 9. 1949
Claudij II., 268-270 n. e.	AE	1	21. 9. 1949
Actorelian, 270-275	AE	1	26. 7. 1950
Actorelian, 270-275	AE	1	23. 8. 1950
Carin, 283-285	AE	1	17. 9. 1949
Constancij Chlor, 293-305	AE	1	13. 7. 1950
Constantin Mg., 306-337	AE	1	22. 7. 1950
Constantin Mg., 306-337	AE	1	3. 9. 1949
Constans, 337-350	AE	1	26. 7. 1950
Constans, 337-350	AE	1	25. 7. 1950
Constans, 337-350	AE	1	27. 7. 1950
Constans, 337-350	AE	1	22. 7. 1950
Decentius, 350	AE	1	20. 7. 1950
Constancij, Gall. 337-361	AE	1	18. 7. 1950
Constancij, Gall. 337-361	AE	1	19. 7. 1950
Constancij II., 337-361	AE	1	6. 9. 1949
Constancij II., 337-361	AE	1	27. 9. 1949
Constancij II., 337-361	AE	1	15. 7. 1950
Constancij II., 337-361	AE	1	17. 7. 1950
Constancij II., 337-361	AE	1	19. 7. 1950
Constancij II., 337-361	AE	1	20. 7. 1950
Constancij II., 337-361	AE	1	20. 7. 1950
Valens, 364-378	AE	1	18. 7. 1950
Valentinian, 364-375	AE	1	11. 1949

KONSERVATORSKA PROBLEMATIKA POSAVINJA

Jože Curk

Posavinje zavzema pomembno geofizično in geopolitično lego v centralni Sloveniji, kjer se križajo važne prometne zveze, aktualne od davnine do naših dni. V prahistoriji je tekla tod mimo takozvana »jantarska cesta«, ki je povezovala Baltik z Jadranom, v keltski dobi so se preko njega vršili za bodočnost evropske kulture važni premiki norodov iz Zapada v Podonavje in dalje v Malo Azijo, v času pacis romanae so se prepletale tukaj ceste iz Italije v Srednjo Evropo, v dobi preseljevanja ljudstev pa so v obratnem pravcu drvela ljudstva iz evropskega severovzhoda in vzhoda v Italijo in prodirala na zapad. Pomen teh vezi ni zamrl niti v srednjem in novem veku ter se še danes očituje v mreži osnovnih železniških in cestnih zvez. Toda ne samo lega, tudi geografski tip Posavinja je svojevrsten, tako da predstavlja v malem pisano sliko iz polarnih nasprotnosti sestavljenega sveta. Na zapadu meji na visoke alpske predele, na vzhodu na terciarno gričevje hrvatskega Zagorja, na severu na položna slemena pohorskega pragorstva, na jugu pa na razdrapano hribovje triadnega Zasavja. Tako Posavinje zanimivo združuje velike prirodne nasprotnosti, herojsko monumentalnost skalnatih Alp, mehko liričnost gričastega Obsotelja, trpko gozdnatega Kozjanskega in široko obzornost zasanjanega Pohorja. Raznolikost in prehodnost Posavinja sta povzročila, da nista niti etnična niti kulturna preteklost tega ozemlja enovitna, ampak razgibana kot malokje. To je imelo za posledico, da sta obe s silnicami svojih posledic oblikovali sedanji tip njegovega prebivalca in specifični izraz njegove bitnosti. Človek je živel tukaj že v paleolitiku (Potočka zijalka, Mornova zijalka), neolitiku in bronasti dobi, nato v hallstatu Iliri in v latenu Kelti, katere so podvrgli Rimljani, ki so prvič upravno organizirali naše kraje, jih povezali s cestami, utrdili z vojaškimi oporišči in ekonomsko razvili z mesti (Celeia, Atrans, Colatio). V 5. in 6. stol. so drvele ob črti Voglajna—Savinja—Trojane horde v Italijo prodirajočih ljudstev Hunov, Gotov, Langobardov in drugih Germanov, za katerimi so sledili konec 6. stol. Sloveni. Vsi ti etnični in kulturni premiki so zapuščali na našem ozemlju svoje sledove — arheološke kulturne plasti, ki se nizajo v globino zemlje, kolikor globlje, toliko časovno bolj odmaknjene od nas. Jasno je, da nas najbolj zanimajo sledovi

zadnjega — slovenskega etničnega kroga, ki pa imajo do 11. stol. še izključno arheološki značaj, saj so večinoma okrasni predmeti iz grobov, ki pripadajo belobrdskemu in ketlaškemu kulturnemu tipu. Drugače je s spomeniki od 11. stol. dalje, ki so večinoma še žive priče kulturnega življenja Slovencev v današnji domovini. Vsi zapadnoevropski likovno-umetnostni in kulturni slogi so se izrazili v teh spomenikih, seveda ustrezno pokrajinskim različnostim v raznih variacijah. Posebno v ljudski arhitekturi, ki prehaja iz alpske, kjer je gradbeni material kamen lomljenec in les preko kozjanske s kamnom lomljencem, lesom in slamo v obsoteljskega z glino, lesom in slamo. Ta tip se povezuje preko sosednjega zagorskega s panonskim tipom hiše. To etnografsko prelivanje se čuti v višjekulturnih plasteh posebno likovne umetnosti, kar posebno velja za srednji vek, v nekaterih splošnih potezah pa tudi za vse dobe do danes. To je našlo odraz v različnosti kulturnega izraza Posavinja, saj mnoge variacije spomeniških vrst in njihovih kombinacij z razgibano prirodo izpričujejo specifično slovenski čut za lepotno sožitje v okviru alpske Srednje Evrope. Posebno je opazna, često kar romantično-fantastična povezava arhitektonskih spomenikov s prikupno prirodo, kar je posebna značilnost Posavinja. Srednjeveški gradovi — danes že kot razvaline in bele cerkve, mnogokrat utrjene s tabori, so zavzeli najvidnejše položaje na višinah: gradovi iz obrambnih potreb fevdalcev, cerkve v odjeku prastare kultne tradicije narodov, ki so tukaj živeli pred pojavom krščanstva. Mesta in trgi (Laško, Gornji grad, Velenje, Rogatec, Planina itd.) so se z elastičnostjo živih bitij privili ob vznožja utrjenih hribov ali se celo vgnezdili v razvalinah rimskih mest kot n. pr. Celje.

Od 11. stol. dalje so se vse mednarodne stilne epohe odzivale tudi v Posavinju in izoblikovale njen današnji spomeniški fond. Medtem ko je značaj romanskih spomenikov do 13. stol. še odvisen od zunanjih političnih in kulturnih središč in se pojavlja kot sporadična priča višje kulture, se je položaj od gotike dalje bistveno spremenil. Poleg cerkvenega, fevdalnega in samostanskega donatorja se začne vedno bolj uveljavljati meščanski element, ki je zapadno kulturo pri nas dokončno udomačil. Barok je zadnji skupni izraz slovenske biti, ki je prežel tudi etnografske kulturne plasti in si nadel njihov značajni izraz. On je preoblikoval naša meščanska in kmečka naselja s tem, da je uspešno dopolnil njihov historični milje. Ravno vprašanje, kako te v sebi skladne urbanistične organizme vključiti v sodobno življenje in njegovo miljejsko estetiko, je eden osnovnih in posebno občutljivih problemov spomeniškega varstva.

Značilno za Posavinje kot za vso Slovenijo je, da se ni odzivalo na vse dobe enako, da je le deloma akceptiralo renesanso, rokoko in empir, ki so se uveljavili predvsem v umetno obrtni delavnosti, da pa so dale bistveni pečat njegovemu spomeniškemu izrazu gotika, barok in v meščanski arhitekturi ter opremi stanovanja bidermajer. Latentni odmevi gotike so obvladovali našo pokrajino globoko v 17. stol., baroka pa do konca 19. stol. ter se ozko prepletli z osnovnim razpoloženjem

prebivalstva, tako da je v podedovani podobi pokrajine jasen, specifičen, etnično-geografsko pobarvani element ljudske čudi. Od tod izvira značilnost posavinjskega spomeniškega miljeja, njegova poudarjena iskrenost in skromnost, ki mejita čestokrat prav na ljudsko umetnost.

Odkar so v začetku 19. stol. odstranili mestna obzidja in odkar je bila proti sredini 19. stol. zgrajena skozi Posavinje ena prvih železnic v Evropi, doživlja spomeniški fond Posavinja v vsem 19. in v 1. pol. 20. stol. občutno krizo, ki jo je pa kot antipod ves čas spremljal tudi interes za njegovo ohranitev. To predvsem ogrožajo industrializacija, moderni promet in spremenjeni odnos do življenja. V zadnji vojni nakazano in deloma izvedeno uničenje kulturnih dobrin je nujno rodilo povojno skrb za ohranitev vsega, kar sta nam čas in naključje pustila vrednega, da dokumentira našo kulturno rast in ustvarjalno vrednost.

Povečana skrb se javlja v konkretni obliki organiziranega spomeniškega varstva. Spremlja ga problematika, kako ohraniti vse one vrednote, s katerimi je neopazno povezano naše življenje in korenini v njih tisto, kar nam daje pred svetom znamenje samobitnega, kulturnotvornega naroda. Pojem spomeniškega varstva, ki je prvotno obsegal skoraj samo cerkvene umetnostne spomenike in se je po I. svetovni vojni razširil na profane, je po osvoboditvi zajel najširši repertoar kulturnih vrednot, katerih značaj ni le mehanična posledica zemljepisnih in upravno-političnih pogojev, ampak tudi produkt tako ali drugače oblikovane zemlje in ljudi, ki na njej žive. Človek ustvarja svojo življenjsko kulturo in z njenimi spomeniki izpopolnjuje dano naravo ter neprestano poustvarja to, kar imenujemo domačijo. Seveda značaj, ki nam ga kaže kaka dežela danes, ni samo produkt trenutno v njej živečega človeka, ki jo neprestano in često nezavedno poustvarja in spreminja, ampak vse kulturne preteklosti tiste dežele. Podobno prahu na čisto ploskev se usedajo plasti kulturnih spomenikov v zgodovinski zaporednosti kultur na prvotno kulturnosterilno zemljo ter obstajajo drug poleg drugega in spletajo raster, ki ustvarja kulturnozgodovinski kliše njene podobe. To so na kratko označeni činitelji, ki rišejo značaj vsake dežele in tudi Posavinja. Vse tri komponente zemljepisno, upravno-politično in kulturno-zgodovinsko pa povezuje v celoto najvažnejši vseh činiteljev — človek. V njem in njegovih življenjsko pogojenih, to je etnografskih spomenikih, se najjasneje zrcalijo oblika in značaj zemlje, svojstvo domačije in duhovna dispozicija rodu. Priznati pa si moramo, da so te komponente tudi v nas samih in jih mi apliciramo na vidno izoblikovanost zemlje in kulturnih spomenikov, ustvarjajoč tako intimnejše relacije z njimi. Te relacije izvirajo iz čustev domačijstva in domovinstva ter črpajo svoj življenjski sok iz ljubezni, s katero so naši predniki skoraj 1400 let nalagali plast na plast sledove svojega življenja in vsakokratno življenjsko celoto dopolnjevali svojim časom ustrezno. Posavinje kaže pri tem podoživljanju dvojni obraz: zapadni del je rahlo gosposki, širše družaben in bolj odprt, vzhodni je bolj skromen, vaško lokalen in intimen ter konservativno zaprt. Ker je ta dvojni značaj pokrajine ob Savinji

in Sotli logična posledica njenega zemljepisnega in zgodovinskega položaja, je polnovredna sestavina kulturnega Posavinja.

Razširjeni pojem spomeniškega varstva obsega umetnostne, kulturne, urbanistične, etnografske, arheološke, tehniške in NOB spomenike, rojstne hiše velikih mož ter vse predmete muzejske, bibliotečne ali arhivske vrednosti, torej vse one vrednote, ki nas lahko dokumentirajo kot kulturen narod. Ker spadajo pod varstvo spomeniške službe tudi naravne znamenitosti, redkosti in lepote, prirodni spomeniki ter ambientalni in parkovni predeli, vedutni pejsaži in pokrajinske značilnosti, spoznamo, da je razširjeni pojem spomeniškega varstva zajet v širokem okviru domovinskega prostora, v njegovi stvarnosti in lepoti, v njegovem specifičnem izrezanem pačatu, ki sta ga ustvarila narava in človek v često nezavednem sožitju. To ohranjevanje slovenskega razpoloženja v vseh vidnih manifestacijah sodobnega življenja, ki se s skrajnimi napori bori proti kopiranju in aplikaciji često brezdušnega, naivnega, nekvalitetnega in nerazumljenega »modernega«, ni nazadnjaško, ampak rezultira iz zdravega nazora, katerega so osvojili vsi kulturni narodi, da ni nujno novo graditi le na ruševinah starega, ampak tudi poleg njega. Organsko zdrav napredek mora biti napor zdravih sil in misli, da ustvari poleg pozitivnih del svojih dedov svetlejšo bodočnost svojim vnukom.

Naši predniki so imeli globok smisel za lepoto pokrajine, zato so jo oblikovali kot rezultanto njenih naravnih danosti, načina življenja, družbenih razmer, stavbnega gradiva itd. Izoblikovali so stile posameznih tipov stavb in naselij, izoblikovali so stil pokrajine (savinjski, kozjanski, obsoteljski). To se ni zgodilo čez noč, ampak je posledica stoletnega razvoja in izkušenj. V lokalnem gradivu postavljene stavbe so se po tlorisu in oblikah prilagodile pokrajinski veduti, s katero se spajajo v nerazdružno celoto. Čeprav so naši predniki naravo prikrojevali po svojih potrebah, se vendar njih delo zliva z njenim prostorom in njegovim ritmom v harmonično enoto. Stare stavbe se naravni okolici ali intimno podrejajo ali pa jo monumentalno podpirajo in obvladujejo, vedno pa z njo harmonirajo, ker so postavljene s prostornim čutom in smislom za milje, ki ga pri modernih stavbah tako bolestno pogrešamo.

Koliko napak je bilo ravno v tem pogledu izvršenih v povojnih letih pa seveda tudi prej, ni treba posebej povdarjati. Gradile so se in se gradijo stavbe, ki bi se dale mnogokrat zgraditi z manjšimi stroški, manj ambiciozne, skromnejše, toda bolj domače in bolj prilagojene ambientu pokrajine. Kot eklatanten primer naj omenim Solčavo, kjer so se v stari vasi kmečki domovi gnetli okoli kristalno čiste gotske cerkve, vitke dominante naselja, tvoreč izredno naselitveno enoto polno estetike in lepote, katero so po vojni razbili naši gradbeniki zaradi hlastnosti, nepreračunljivosti, napačno pojmovane naprednosti in predsodkov. Podobno se je godilo Gornjemu gradu, kateremu so z odstranitvijo graščine vzeli krono in ga tako osiromašili za dominanto, kateri niso znali ustvariti ekvivalenta. Zato je ena glavnih nalog spomeniškega varstva, popravljati zgrešeni okus in pri tem pospeševati

vse napredne pridobitve, vendar tako, da te ne bi preglasile vse ostalo. Bistvo naše perspektive namreč ni, prizadevati si za napredek zaradi samega napredka, ampak zaradi človeka. In prav za tega človeka bo mnogo storjenega, če mu bomo pravilno vodili varstvo domačijstva. Ker pa je domačijstvo kompleksen pojem, ga je treba iskati povsod in ga očuvati tako v obliki vedute in pejsaža kot tudi posameznega spomenika ali znamenitosti. Iz vseh teh detajlov se namreč po psihodinamični poti sestavlja mozaik domovine, ki je vidna sinteza med naravo in vsakokratno življenjsko dognanostjo. Ker živimo v času silovite tehnične dinamike z mnogimi revolucionarnimi odkritji, moramo še posebej paziti, da ne bo često celo manifestativno rušila naravno skladnost in s tem vzela naši pokrajini njeno svojsko lepoto. Iz tega momenta izvira druga aktualna naloga spomeniškovarstvene službe: čuvati pokrajinsko sliko, kolikor je le v skladu z gospodarskim napredkom in razvojem nje same. Ker pa je pokrajinska slika zrcalo našega življenja danes in v preteklosti in ker je sozvočje del človekove ustvarjalne volje in naravnih pogojev zemlje, je dejansko nacionalno-geografski okvir naše ljudske podobe. Ta podoba pa se stalno spreminja. Ravno to dejstvo trga spomeniško varstvo z njegovih nekdanjih izrazito historično-konservatorskih pozicij ter ga postavlja v sredino življenja. Imperativna naloga sodobnega spomeniškega varstva je ohraniti vrednote preteklosti in lepoto domačije in predvsem poiskati skladno sintezo že bivajočega z nastajajočim — novim.

K očuvanju domačije nas vodi dvojna pot. Prva je prosvetno-izobraževalna. Ta s pomočjo vzgoje ustvarja spomenikovo življenjsko okolje, ker ga vključuje v miselnost prebivalstva. S tem posplošuje spomeniškovarstveno službo, ki ni več samo stvar Zavoda, ampak vseh. Po tej izobrazbi se meri kulturnost in omikanost narodov in generacij. Pri nas smo glede tega komaj na začetku, naš zadevni kulturni standard je še nizek. To se odraža posebno negativno pri dvigu takoimenovanega kulturnega turizma, saj smo glede njega na enem zadnjih mest v Evropi. Mnogo bi tukaj koristil predlog, da bi takoimenovano likovno vzgojo v šolah prevzeli diplomirani umetnostni zgodovinarji, ki bi predavali zgodovino umetnosti in estetike, medtem ko bi samo risanje in slikanje vodili še naprej akademski slikarji. S tem bi namreč pri mladini strokovneje usmerili in aktivirali precej splošno razviti smisel, nagnjenje in interes za to področje človekove kulturne delavnosti. Tudi predavanja na delavskih univerzah in seminarji v raznih, posebno kulturnih klubih bi dosegla svoj cilj, če bi bila le dovolj popularno in atraktivno podana.

Druga pot je strokovno-znanstvena in praktično-konservatorska. Ta je zaupana Zavodu za spomeniško varstvo Maribor, njegovim strokovnim uslužbencem in častnim zunanjim sodelavcem. Zavodove naloge zajemajo 4 področja: strokovno topografijo, kurentno evidenco spomeniškega stanja, konservacijo in restavracijo ogroženih spomenikov ter zaščito urbanističnih, miljejskih in ambientalnih kulturnih in prirodnih spomenikov.

1. Strokovna topografija je osnova vsega nadaljnjega zavodo-

vega strokovnega in praktičnega dela. Topografija Posavinja bo kmalu končana, nakar bo Zavod izbral, klasificiral in uredil kartoteko vse vrste spomenikov njegovega področja. Po urejeni spomeniški inventarizaciji in registraciji se bomo lahko lotili upravno (javni register) pravne (eventualne zaščitne odločbe) ureditve spomniškega fonda ter mu v javnem življenju odkazali mesto, ki mu gre. Poleg tega bo točna deskripcija in dokumentacija spomenikov lahko služila za osnovo raznih monografskih, tematskih, turističnih in sličnih publikacij, ki tangirajo ali celo posegajo v spomeniško področje in njegovo problematiko.

2. Evidenca spomeniškega stanja je možna z organizacijo zaupniške mreže ter z rednimi obhodi terena. Kot osnova ji služi topografija, brez katere ni efektne evidence, saj dobro izdelana topografija izredno olajša uvedbo tekoče evidence o stanju spomenikov, posebno še, če so spomeniki deležni rednih kontrolnih obhodov in je terenska signalizacijska služba dobro organizirana. Zamisel zaupniške mreže, čeprav se doslej ni posebno obnesla, ker ni imela dovolj strokovne pomoči, vendarle ni slaba. Zaupniška mreža lahko deluje učinkovito samo, če ve za vse zaupane ji spomenike, tu ji pa Zavod lahko pomaga s topografijo. Iz tega spoznamo, kako tesno sta povezani strokovna topografija in učinkovita evidenca ter kako omogočata druga drugo.

3. Konservacija in restavracija ogroženih spomenikov je posebno delovno področje Zavoda, ki pa je strokovno tako ozko, da ne spada v okvir tega članka. Omenil bi le, da bi morali tej panogi zavodove delavnosti vzeti kurativni značaj in ga spremeniti v preventivnega, to se pravi, di bi morali začeti z zavarovalnimi postopki pri ogroženih spomenikih, še preden so začeli resneje propadati, ne pa šele potem, ko je proces propadanja že dosegel akutno stanje in je čestokrat prepozno karkoli ukreniti, ali pa zahteva postopek tako velike investicije, da postane finančno nerealen. Konservacija in restavracija sta po zadnji vojni znatno zboljšali svoje tehnične postopke in uvedli mnoga nova varovalna sredstva, spremenili pa sta tudi cilj. Njun ideal danes ni več stroga konservatorska rešitev spomenika, ampak tudi njegova estetska dopolnitev, če to objekt ali pa njegov ambient zahteva. To od konservatorja in restavratorja zahteva poleg preciznosti in posebnega delovnega postopka tudi določeno dozo kreativnosti, bazirane seveda na prirojenem in pridobljenem čutu za dano estetiko objekta in njegovega ambienta.

4. Zaščita urbanističnih, miljejskih in ambientalnih kulturnih in prirodnih spomenikov ter njihovih ansamblov je prav posebno aktualna. V dobi vsestranske kulture, socialne in gospodarske preobrazbe, ki jo doživlja naša dežela, se nujno pojavljajo nove naloge ravno na tem področju spomeniškega varstva. Pomembni urbanistični ansambli in prirodni ambienti tvorijo pri vseh kulturnih narodih dragoceno turistično in materialno posest, ki jo varujejo pred propadanjem in jo tako zavestno ohranjujejo sedanjosti in bodočim rodovom. Skrb za varstvo teh vrst spomenikov je pri nas nova, bolj razviti narodi pa jo — čeprav včasih romantično pobarvano — poznajo že

dolgo (Angleži, Poljaki, nemški Heimschutz itd.). Te vrste spomeniki so zgovorne priče ustvarjalnih sil in razvojnih poti naše zgodovine ter prirodnih in zemljepisnih značilnosti naše zemlje. So kulturne in prirodne dobrine, skupne ljudske vrednote, preko katerih se seznanjamo s stvaritvami naše preteklosti ter z lepoto naše domovine, ki jo srečujemo v vsakem njenem kotičku. Poznavanje kulturnega in prirodnega spomeniškega bogastva izvira iz ljubezni do vsega, kar je lepega, svojstvenega in samoniklega. Merilo kulturne zrelosti se v največji meri izraža ravno v prizadevanju po zaščiti in proučevanju življenjskih specifičnosti in pejsažnih skladnosti njegove domačije, ki predstavljajo poleg znanstvene in estetske tudi znatno turistično in materialno vrednost. Če cenimo in spoštujemo ustvarjalne napore preteklih generacij in če ljubimo svojo rodno zemljo, potem se moramo seznaniti z načeli in nalogami spomeniškega varstva ter še bolj paziti na ohranitev vsega, kar sta nam pustila čas in srečno naključje. Ravno pri zaščiti kompleksnih spomenikov se lahko in se mora spomeniško varstvo smotrno vključiti v našo sodobno gospodarsko in kulturno izgradnjo. Zato pa je nujno, da se tako pri organih ljudske oblasti kot tudi med ljudstvom razvije globlja zavest o nujnosti ohranitve kompleksnih kulturnih in prirodnih dobrin, za katerih ohranitev odgovarjamo pred našimi potomci in pred vsem kulturnim svetom. Te dobrine trajno in verno izpričujejo skozi ves naš zgodovinski čas in življenjski prostor naše lastnosti in sposobnosti, našo bitnost in veljavo. Naša pokrajina je sozvočje produktov človeške ustvarjalne volje in naravnih danosti zemlje, zato je zrcalo ljudstva, ki na njej živi in dela. To sozvočje se je začelo ravno pri urbanističnih ansamblih in prirodnih ambientih zaradi dinamičnega razvoja našega sodobnega življenja rušiti. Kompleksna lepota naše pokrajine se je načela Zato je treba čimprej nakazani gospodarski proces kanalizirati tako, da ne bo iz naše zemlje naredil civilizacijsko skrpucalo brez slovenskega izraznega pečata in njegovega specifičnega značaja.

Naši predniki so živeli v odvisnosti od zemlje, zato je bilo njihovo sožitje taktno in se je prilagajalo tudi v vidnih oblikah stavb in naselij naravnemu okolju. Tu je koreninil čut naših prednikov za skladnost z naravo. Moderni človek se z znanstvenimi in tehničnimi dosežki trga iz te odvisnosti in njene stihije, prerašča naravni okvir in ga poskuša obvladati. Prilagajanje ni več nujno, zato se je zgubil tudi čut za skladnost z naravo in se je začela ta skladnost, ki je vsebovala lepoto sozvočja, rušiti. Posluha za sozvočje je vedno manj, zato ga je treba nadomestiti s spomeniško-varstveno kontrolo. Ravno ta kontrola pa aktualizira spomeniško službo ter jo postavlja in medias res sodobne izgradnje naše domovine, katere zunanja podoba se naglo spreminja. Te spremembe, ki so na žalost prepogosto v škodo njene dosedanje skladne lepote, zahtevajo okretno in tekočo spomeniško kontrolo, ki naj več svetuje in usmerja, kot zabranjuje in korigira. To kontrolo efektno opravljati ni enostavno, ker zajema kompleksne spomenike, urbanistične ansamble in široke pokrajinske predele. Mislim, da more služiti tudi pri tovrstnih spomenikih kot

osnova topografija in sledeča ji evidenca nad stanjem teh spomenikov. Urbanistične komplekse, naselitvene enote, posamezne prirodne spomenike in znamenitosti, parkovne nasade, pa tudi ambientalne in eventualne narodne parke ter ostanke pragozdov ni posebno težko določiti in katastrsko fiksirati, težje pa je z zaščito značilnih in lepotno apostrofiranih pokrajinskih pejsažev, pri katerih je treba fiksirati gledišča in z njim zorne kote ter nato uvesti močnejšo kontrolo nad vsem predelom, ki tvori zaključeno pokrajinsko sliko. Mislim, da bi bil opisani način že vnaprej fiksiranih pejsažnih predelov z dobro organizirano zaupniško signalizacijsko službo ter obvezno kontrolo gradbenih dovoljenj edini realno izvedljivi način, kako očuvati nekatere najlepše pokrajinske predele.

Že kratka analiza vseh štirih glavnih delovnih področij Zavoda dokazuje, da je njegova delavnost bolj aktualna, kot je na prvi pogled videti in da posega tudi v najsodobnejši proces preoblikovanja našega domovinskega procesa. Ker je spomeniškovarstveni službi zaupana naloga, čuvati oziroma kontrolirati spreminjanje vseh kulturnih in prirodnih vrednot, ki sestavljajo pojem domačije, je njena delavnost izredno razpredena ter jo je nemogoče obvladati brez zunanjih strokovnih sodelavcev in zaupniške mreže ter dobrega tehničnega aparata, predvsem topografije in tekoče evidenčne kontrole. Ravno aktualnost in odgovornost spomeniškovarstvene službe je napotila zvezno zakonodajo, da ji je dala značaj državno-upravne službe ter ji s tem omogočila status, ki jo postavlja kot enakovredno ob stran ostalih državno-upravnih delavnosti. S tem ji je dala zakonske instrumente, ki jo bodo, po sprejetju ustrezne republiške zakonodaje, usposobili, da bo — če bo le materialno dovolj podprta in organizacijsko dovolj urejena — lahko precej močneje posegla v vsa področja, ki zadevajo spomeniško varstvo. Gre predvsem za nevralgična področja, kjer se kvarijo urbanistični ansambli z nepravilnimi adaptacijami (urejevanje fasad, izložb, reklamnih napisov, oken, ometov itd.), uničujejo etnografsko in miljejsko zaključena naselja in pokrajinske vedute ter prirodni spomeniki, kjer propadajo spomeniki NOB in tehniški spomeniki itd.

Z izpolnjevanjem svojih zakonsko določenih neposrednih nalog opravlja spomeniškovarstvena služba še eno važno, čeprav posredno funkcijo, namreč turistično propagando. Spomeniško varstvo in turizem, predvsem tako imenovani kulturni in prosvetni turizem, sta med seboj tesno povezana in je v korist tako prvemu kot drugemu, če se med seboj podpirata in dopolnjujeta. Turizem bi brez spomeniško varstvene službe izgubil velik del svojih ciljev — namreč spomenike in zanimivosti, spomeniškovarstvena služba brez turizma pa bi se zaprla sama vase, ker spomenike, katere čuva, ne bi mogel nobeden spoznati, niti jih ne bi znal nobeden na najpopularnejši način, to je z ogledom, približati narodu. Medsebojna povezanost pa nalaga obema stranema določene obveznosti.

Spomeniško varstvo ne deluje zaradi spomenikov samih, ampak jih odkriva, ohranja in čuva za znanost in za ljudsko prosveto. Pri

teh funkcijah mislim na spomeniškovarstveno delo v domačijskem smislu besede, ki obsega vse kulturne in lepotne manifestacije človeka in narave. Velik del teh manifestacij — spomenikov in zanimivosti — je interesanten tudi za turiste, zato spomeniki ostajajo del turističnega inventarja. Naloga turističnih delavcev je, da se spoznajo s kulturnimi spomeniki in se pri tem zavedajo, kako zanimivo je za turista, vedeti pomen takih spomenikov za narodno ali lokalno zgodovino. Posavinje ima precej strokovne literature (I. Orožen, A. Stegenšek, M. Marolt, P. Strmšek, J. Orožen), samo da ta večinoma ni napisano iz vidikov turizma. Potrebno bi bilo iz množice kulturnih spomenikov izbrati najvažnejše in najlaže dostopne, da bi se turisti z njimi spoznali in na ta način osvojili kulturno dediščino naše preteklosti in naravne lepote naše današnjosti. Dobro bi bilo, odrediti nekatere najizrazitejše tipe naselij, hiš, predmetov vsakdanje uporabe, ki prihajajo v poštev, da si jih ogledajo tudi inozemski turisti, poiskati način, kako tujcu prikazati razvoj naše umetnosti, kulture, meščanskega in vaškega življa, naše NOB itd. Za ilustracijo vsega tega prihajajo v poštev tako predmeti v muzejih (Celje, Laško, Gornji grad, Velenje) kot spomeniki na terenu. Zato je treba okrepiti turistično propagando tako za prve kot za druge.

Kulturni turizem ima nalogo popularizirati kulturne spomenike, ustvariti zvezo med njimi in tako imenovanim socialnim turizmom, izobraževati in učiti narod, kako je treba ceniti kulturne vrednote in kako čuvati prirodne spomenike. Nekatera turistična društva se ne zavedajo pomena kulturnih spomenikov za turizem in štejejo ohranjevanje spomenikov celo za zaostalost. Zato je potrebno s turistično propagando zainteresirati za ohranjevanje kulturnih spomenikov vse prizadete forume.

Turizem je jemal sicer že doslej v obzir prirodne lepote in kulturne spomenike, vendar se mi zdi, da s premajhnim poudarkom, saj jih je premalo upošteval v svojih rednih prospektih, kartah, propagandnem materialu, slikah itd. Isto velja nekoliko tudi za planinstvo, našo najstarejšo in organizacijsko najvišjo obliko kulturnega turizma, ki ohranja stare gorniške tradicije in se trudi za očuvanje visokogorske flore in favne. V bodoče bi bilo treba obesiti na železniške postaje zemljepisne karte ali reliefe z vrisanimi kulturnimi spomeniki in prirodnimi zanimivostmi ter potmi, ki držijo do njih. Večjo važnost bo treba posvetiti tiskanim vodičem, da ne bodo ponavljali vedno iste in preživete podatke, ki že davno več ne drže. Enako bi bilo treba močneje razviti tako imenovani prosvetni turizem, saj splošno izobraževanje pospešuje razvoj vseh ostalih panog turizma. Turizem je namreč v veliki meri odvisen od subjektivne kulture, od vrste psihičnih pobud, pa bodisi da je to podzavestna želja po doživljajih in odkritjih ali pa zavestna težnja po estetskem uživanju. Kolikor višja je izobrazba posameznika, toliko več in toliko močnejše so želje po potovanju. To izobrazbo pa na najprijetnejši način posreduje ravno prosvetni turizem z izrazitim ciljem, spoznati predvsem kulturne spomenike in prirodne zanimivosti. Važno bi tudi bilo, da

bi se gostinsko osebje spoznalo z njimi, da bi znali domačini turistom objasniti njihov značaj, da bi jih naredili čim lažje pristopne itd. nato da bi gostišča po vaseh obdržala etnografsko pobarvani domačinjski videz, ki prija kulturnemu gostu in da bi tudi naši hoteli ohranili originalni domači izraz in ne bi bili samo betonske utilirarne zgradbe, kakršnih najde turist nešteto po svetu. Za reševanje naštetih vprašanj bo treba še mnogo izobraževanja ne samo gostinskih in turističnih delavcev, ampak tudi arhitektov in projektantov. Kazalo bi za posamezna področja izdelati prototipe gostinskih stavb, ki bi bili prilagojeni etnografskemu tipu pokrajine.

Morda bi bilo upravičeno, ta predlog raztegniti še na vse ostalo stavbarstvo v območju ambientalnih in pejsažnih področij. Vsekakor je namreč važno, da očuvamo kulturne in prirodne spomenike, toda še važnejše je, da jih ne kvarimo in jim ne jemljemo originalnega izraza. S tem koristimo spomeniškovarstveni in turistični službi, ki ju veže ista naloga, čim popolneje zajeti lepoto domačije, ločujeta pa dopolnjujoča se namena: prva jo čuva in ohranja, druga pa izrablja in koristi.

Zaradi lažjega pregleda fonda kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti v območju Posavinja, dodajam na koncu sestavka še seznam najvažnejših izmed njih.

1. ŽIČE: samostanske razvaline deloma iz 12. deloma iz 14. in 15. stol. Žiče kot važen center naše srednjeveške kulture so nedvomno najvažnejši kulturni spomenik Posavinja.

2. ŠPITALIČ: farna cerkev iz konca 12. stol. Predstavlja edini v celoti ohranjeni primer francoskega gradbeništva v prehodnem slogu pri nas.

3. SVETE GORE: Predromanski kapeli kot najstarejša primera (1. pol. 11. stol.) kolonizacijskega stavbarstva pri nas. Jurijeva kapela hrani prastari relief in doslej neprebrani napis nad vhodom.

4. GORNJI GRAD: katedrala, zgradil jo je po ljubljanskem vzoru med leti 1737—1763 Matija Perski. Hrani serijo Kremser-Schmidtovih oltarnih slik in mnogo nagrobnikov. V zvonikovi veži je lapidarij samostanskih spolij iz 12. in 13. stol. Okoli cerkve so ohranjeni ostanki graščine iz začetka 16. stol.

5. SLADKA GORA: farna cerkev iz l. 1754 kot primer baročnega ansambla, sestavljenega iz krasne arhitekture, odlične oprave in dragocenih fresk Frančiška Jelovška.

6. ROK PRI ŠMARJU: filiala iz 17. stol. Predstavlja s svojimi freskami, štukom in opravo najlepši baročni interieur Slovenije. Isto velja za skupino kapel, ki je nastala ca. 1750 in jo deloma krase Jelovškove freske.

7. PETROVČE: filiala, deloma iz 15. deloma iz 18. stol. Hrani lepe baročne freske in opravo, Plannerjev oltar iz l. 1605. in dragoceno oljno sliko »Madona z detetom«, florentinsko delo iz 1. pol. 16. stol.

8. ŠEMPETER V SAV. DOLINI: Rimska nekropola iz časa od 1. do 3. st. in farna cerkev, romanska toda kasneje dozidavana stavba, ki hrani dragocen gotski Marijin kip, francosko delo iz 1. pol. 14. stol.

9. SVETINA: Celotna vas kot etnografski rezervat, še posebej pa mogočna filiala iz 2. pol. 15. stol. kot primer cerkve — tabora.

10. OLSEVA: evropsko pomembna paleolitska postaja v Potočki zijalki.

11. MARIJA GRADEC: filiala, zgrajena l. 1505. Hrani freske iz l. 1526., ki predstavljajo enega najstarejših primerov renesančnega slikarstva pri nas.

12. RADMIRJE: Farna cerkev iz l. 1725. Glavni oltar je delno delo Robbovega učenca Rottmanna. Cerkev hrani najdragocenejšo cerkveno zakladnico Slovenije.

13. OLIMJE: farna cerkev iz l. 1675 hrani freske iz let 1740 in 1766 ter bogato opravo iz 17. in 18. stol. Grad je iz l. 1550. V njem se nahaja znamenita lekarna s freskami iz l. 1780. Filiala ima italijanski tip odprtega zvonika, kar je v teh predelih edinstveni primer, ter kamenito gotsko prižnico.

14. GORA OLJKA: Lepa baročna arhitektura z bogato opravo iz l. 1757 in znano Bergantovo oljno sliko. Stavbo odlikuje izredna pokrajinska lega s širokim krožnim razgledom.

15. NOVO CELJE: Graščina iz ca. 1760. s krasnim portalom, stopniščem, dvorano in kapelo. Hrani freske iz ca. 1760. (prebeljene), vrsta kipov iz gradu pa se nahaja v Narodni galeriji v Ljubljani.

16. ŽOVNEK: razvaline rodnega gradu Celjskih grofov, pomembna lega na obronkih Dobrovelj.

17. CELJE: razvaline Gornjega gradu iz 14. stol. Renesančna stavba, imenovana »Stara grofija« iz ca. 1590 s svojim znamenitim »Celjskim stropom«, severnoitalijansko oljno slikarijo, največjo profano kompozicijo v Sloveniji. Farna cerkev ki je nastala v dobi romanike in gotike, predstavlja s svojo »Celjsko kapelo« najvažnejši kulturni spomenik Celja in okolice. »Stari pisker«, jetnišnica, kjer so okupatorji mučili in pobili ca. 700 borcev in talcev »Joštov mlin«, kjer se je vršila 31. 12. 1939 konferenca KPJ. Staro mestno jedro kot primer urbanističnega ansambla s še deloma ohranjenim obzidjem.

18. PODSREDA: koncept tržne naselbine, grad z ohranjenim romanskim bergfridom. Hiša Ane Kolarjeve, tete maršala Tita, kjer se je vršilo mnogo sej in sestankov naših najvišjih voditeljev.

19. RIFNIK: Razvaline gradu iz 14. stol., katere odlikuje lepa pokrajinska lega. Nad gradom je zelo pomemben arheološki teren, ki obsega kulturne plasti od železne do staroslovenske dobe, predvsem pa ostanke rimskih stavb in mozaikov.

20. PLANINA: Pomembne grajske razvaline z ostanki romanskega palasa, koncept tržne naselbine.

21. PODČETRTEK: Poznosrednjeveški grad, ki ga odlikuje izredna lega in čudovit razgled po Obsotelju in Zagorju.

22. STRANICE: drevored jablan, kjer je okupator obesil 100 talcev.

23. KONJICE: kompozicijska celota farna cerkev — župnišče. Prva je v jedru ranogotska, a je bila kasneje večkrat prezidana. Hrani mnoge nagrobnike in baročne freske iz 2. pol. 18. stol. Župnišče je v bistvu srednjeveško, a je bilo l. 1631 renesančno predelano. Grajske razvaline kot krona naselja, ki je igralo v teku zgodovine pomembno trgovsko vlogo. Trg kot kompozicijska celota z obema odstranjenima znamenjema.

24. VITANJE: farna cerkev s freskami iz 14. in 15. stol. ter obe grajski razvalini. Trg kot naselitvena enota.

25. ZAGORJE PRI PILSTANJU: farna cerkev deloma iz 15. deloma 17. stol. Odlikuje jo izredno bogata oprava in freske iz l. 1708.

26. MARIJA NA PESKU: poznogotska cerkev z lepo lego, opravo in freskami iz l. 1711.

27. ROGATEC: tržni naselitveni koncept, baročna cerkev iz 1. pol. 18. stol. z baročnimi freskami in dragoceno opravo.

28. BRINJEVA GORA: pomembno arheološko najdišče ilirske naselbine.

29. JURKLOŠTER: farna cerkev zgrajena v l. 1209—1212. Arhitektonsko ena najvažnejših stavb Slovenije s krasnim visokogotskim stolpičem.

30. LAŠKO: farna cerkev, romanska, kasneje povečana. Hrani v kapelah freske J. K. Vogla iz l. 1738 in bogato opravo. Mesto kot celota je lep primer terasasto razvitega naselja, kar mu ustvarja posebno mikavno veduto.

31. NAZARJE NAD DRETO: samostan iz srede 17. stol. z bogato opravo, obvladujoča pokrajinska lega.

32. SOLČAVA: farna cerkev iz let 1461—1485 s sledovi gotskih in baročnih fresk. Hrani poznoromanski kip iz ca. 1260.

33. ŠALEK PRI VELENJU: Filiala iz l. 1516. Hrani freske in opravo iz 16., 17. in 18. stol. Razvaline nad njo igrajo važno pokrajinsko vlogo.

34. TINSKO NAD ZIBIKO: filiali iz 14. in 15. stol. z gotskimi freskami in kipom iz konca 14 .stol. Obe stavbi odlikuje lepa lega.

35. ST. JANŽ NA VINSKI GORI: gotska farna cerkev iz zač. 16. stol. z ostanki tabora in podzemsko pečino.

36. ŠMARJE PRI JELŠAH: farna cerkev je romanska stavba z mnogimi dozidki, lepo opravo in impozantnim župniščem. Pri bivšem Vagnerjevem gozdu rimske arheološke najdbe.

37. ŠMOHOR NA KOZJAKU: romanska filiala, katere zvonik hrani znane freske iz 1. pol. 15. stol.

38. ZRECE: romanska stavba s kasnejšimi prezidavami.

39. ŠMIHEL NAD LAŠKIM: filiala iz l. 1637 z dragoceno opravo iz 17. stol.

40. JOŠT NAD DRETO: filiala z ostanki gotskih fresk iz ca. 1400 in gotske oprave iz 1. pol. 15. stol.

41. LEMBERG: trg z 2 filialama iz 14. in 15. stol., z rotovžem in prangerjem, kot naselitvena enota.

42. VELENJE: grad, ki ga odlikuje lepa lega, v glavnem iz 16. stol.

43. PERNOVO PRI PIREŠICI: romanska filiala s polkrožno apsido in vzidanimi rimskimi spomeniki.

44. TEHARJE: filiala na Vrheh z lepo arhitekturo in dragoceno opravo.

45. LEMBERG OB DOBRNICI: v osnovi srednjeveški grad, v glavnem pa iz 16. stol.

46. STRMEC: farna cerkev je romanska stavba, prezidana v 15. in 16. stol. Okoli cerkve tabor z ohranjenim gotskim karnerjem. Cerkev tvori z okoliškimi stavbami pomembno stavbno skupino, ki lepo obvladuje pokrajinsko sliko.

47. GRADIŠČE PRI PODSREDI: gotska filiala iz 14. stol. z dragoceno plastiko iz začetka 15. stol.

48. ŠOŠTANJ: filiala z romanskim presbiterijem in freskami iz ca. 1300.

49. EMA OB MESTINJI: pomembno baročno cerkveno arhitekturo odlikuje izredno lepa lega.

50. ST. FLORIJAN PRI ŠOŠTANJU: filiala iz l. 1669 z znamenitim lesenim, polihromiranim tabulatom.

51. ROZALIJA PRI ŠENTJURJU: Pomembna stavba iz 17. stol. s krasno opravo in Jelovškovimi freskami.

52. ŠENTJUR: tržna koncepcija, cerkev je baročna stavba iz l. 1721, v rojstni hiši komponistov Ipavcev je muzej pok. dr. Kartina.

53. PONIKVA: dragocena baročna arhitektura z razkošno opravo.

54. LJUBNO: gotska trška hiša ter cerkev, ki je deloma še iz 13. stol.

55. REČICA: takoimenovan Tavčarjev dvor, lep primer trške hiše iz srede 16. stol.

56. PODOLŠEVA: Macesnikova domačija kot primer velike alpske avtarkične kmečke enote, ki hrani še 2 gotska kipa. Druge podobne domačije.

57. LOČICA PRI POLZELI: rimski kastel iz 2. stol.

58. PREDEL MED GRIŽAMI IN PREBOLDOM: ilirsko-latenske gomile.

59. PREDEL MED GROBLJAMI IN GRAJSKO VASJO: veliko rimsko grobišče.

60. OKOLICA GOMILSKEGA: veliko rimsko grobišče.

61. LOGARSKA DOLINA: Matkov kot, Robanov kot, Podvolovlek, Igla pri Solčavi; alpske doline, presihajoči studenec, visokogorska flora in favna, alpski svet.

62. HUDA LUKNJA: kraška jama s kapniki, paleolitsko najdišče v bližnjih Špehovki in Mornovi zijalki.

63. RIMSKE TOPLICE: zdraviliški park, eksotike, topli izviri z rimskimi najdbami. Slovita flora na Kopitniku.

64. ŠENEK PRI POLZELI: park z mnogimi eksotikami

65. ŽOVNEK: park z eksotikami.

66. PEKEL OB PIREŠICI: kraški pojavi, jama, ponikalnica.

67. ROGAŠKA SLATINA: zdraviliški park, izviri slatine.

68. DOBRNA: zdraviliški park.
69. PLEVNA: grajski drevored iz tujih iglavcev.
70. ŠOŠTANJ: grajski park.
71. NOVO CELJE: grajski park.
72. LAŠKO: zdraviliški park, topli izviri.
73. JELŠINGRAD: grajski park.
74. DOBROVLJE IN MENINA PLANINA: več jam, brezen, prepadov itd.
75. DOLINA GRAČNICE: primer prvobitne pokrajine.
76. LIPE: v Vitanju pri cerkvi, na Šmohorju, na Svetini, v Št. Vidu pri Zavodnjah, v Rakovcu, v Planini blizu grajskih razvalin, na Lepi njivi, na Kalobju, na Holmcu pri Rečici, v Dobriču pri Polzeli, na Mariji Reki itd.
77. PLATANE: v Gomilskem ob cesti h gradu, na Kozjem med cerkvijo in graščino, itd.
78. BOŽJE DREVCE: v Ojstrem nad Laškim z 11 debli, v Lesičnem, pod Prežinom itd.
79. LIMBA in KISLE VODE: v Podolševi nad Solčavo.
80. TISA: pri Solčavi.

Seznam zaščitenih spomenikov in zanimivosti ni popoln, ker so našteti le najvažnejši. Šele popolna topografska evidenca bo dala res točno sliko vsega spomeniškega v Posavinju. To se bo zgodilo že letos, nakar bo mogoče dokončno oceniti kulturno in prirodno bogastvo Posavinja, ohranjeno v njegovih kulturnih spomenikih ter prirodnih zanimivostih in lepotah. Tega ne bo malo!

RIMSKA NEKROPOLA V ŠEMPETRU V SAVINJSKI DOLINI

Vera Kolšek

Danes, ko je prva faza arheoloških del v Šempetru zaključena, se lahko ozremo nazaj na storjeno delo, njegov potek, na težave, ki so se pojavljale pri rekonstrukciji, in končno na uspehe, ki jih je delo rodilo.

Pod vodstvom univ. prof. J. Klemenca smo pričeli leta 1952 z izkopavanji. Izkopavali so že prej, in sicer od februarja istega leta. Izkopaval je Mestni muzej iz Celja in dela je vodil kustos muzeja Lojze Bolta, dokler ni prevzela izkopavanj SAZU. Pomnožila se je delovna sila in izkopavanja so se začela v polnem teku. Ves čas so sodelovali tudi študenti arheologije iz Ljubljane.

V prvih dveh letih so izkopavanja dosegla največji razmah. Seveda so bili temu primerni tudi rezultati. Izkopali smo dve tretjini materiala. Najbolj uspešno je bilo prvo leto; zaradi izredne suše nas pri delu ni ovirala talna voda, ki je naslednja leta stalno preprečevala temeljito delo. Ni bilo denarja, da bi si nabavili ustrezne črpalke. Sploh je bilo vodstvo v stalni denarni zadregi. V prvem letu nas je denarno podprla SAZU, vsa naslednja leta bi ostala mrtva, če ne bi priskočil na pomoč OLO Celje, ki nas je vzdrževal vse do konca.

Sama izkopavanja niso bila komplicirana, saj smo imeli opraviti le s kamnitimi bloki. Najdenih je bilo le nekaj črepinj, dva novca, kar pa ni pomenilo veliko ob bogastvu ostalega materiala. Izkopavali smo po kvadratih in na podlagi tega je bil izdelan tloris izkopanin. V posameznih fazah smo še napravili prereze skozi plasti na vseh štirih straneh jame. Profil je bil do konca gramoz-naplavina, tu in tam pred večjimi bloki mivka. Le na jugovzhodni strani je bilo nagrmadene ogromno mivke. Na žalost se tukaj izkopavanja zaradi hiš niso nadaljevala. Lahko pa pričakujemo za to mivko še lep zaklad marmorja.

Ko so bili kamni izmerjeni in inventarizirani, so nastopili svojo pot iz jame, tu nekaj časa počivali na soncu in dežju, da so se utrdili, in nato v barako. Ta pot je bila zelo težavna, ker mehanizacija prevoza ni bila na višini. Radi smo tiste čase rekli: »Kot stari Rimljani«. Že kmalu na začetku je prof. Klemenc začel misliti na rekonstrukcijo. Začeli smo z odlivanjem blokov v mavec v merilu 1 : 10. Nevajene oči

so marsikaj izpustile. Saj pri večini odlitkov nismo upoštevali odklonov pri pravih kotih, raznih izsekov, različnih debelin na enem kvadru in predvsem različnih vdolbin, kjer igrajo vlogo centimetri, včasih celo manjše dimenzije. Kljub tem pomanjkljivostim so nam bili odlitki v ogromno oporo, bili so osnova za rekonstrukcijo.

V letih 1952 do 1959 so se zvrstile razne variante grobnic, ki so imele posamezne člene pravilne in smo jih pri dokončni rekonstrukciji upoštevali.

Drugo osnovo za rekonstrukcijo je predstavljal tloris izkopanih predmetov. Izdelan v merilu 1:50 nam je bil v veliko oporo. Kamen za kamnom, ki je bil ugotovljen za določeno grobnico, smo prebarvali z barvo, ki je bila za posamezen objekt določena. Kmalu se je zvrstila okoli prvega temelja kopica kamnov v rdeči barvi: Okoli drugega temelja rumeni bloki Vindonija. Modra barva pripada Enniju. Med Ennijevimi bloki smo našli ogromne kvadre peščenca (zeleni), ki so temelj grobnice. Tukaj je možna varianta, da pripada peščeni temelj tudi Vindoniju. Vendar bi se po njihovi legi raje odločili za Ennija. Pod izdanim temeljem so najdeni bloki Vindonija in tudi v njegovi neposredni bližini. Ennijevi bloki so bolj raztreseni in gredo že bolj proti vzhodu in jugu, desno od Vindonija. Peščeni temelj so valovi lažje premaknili kot ostale zidane. Prav tako ne bi imel prostora, da bi ga postavili med oba zidana temelja. Ob Enniju na jugozahodu se najdbe presenetljivo razredčijo. Tukaj je le nekaj peščenih sarkofagov in njih fragmentov. Tukaj nastopi mivka, ki sem jo že prej omenila. To je tudi mesto, ki je bilo stalno zalito s talno vodo in se nam je posrečilo ugotoviti še nekaj peščencev le z vrtanjem. Za Ennijem se pojavi ponovno cela skladovnica blokov. Zaenkrat se ti kamni niso upoštevali pri rekonstrukciji. Saj so ostali objekti več ali manj kompletni, tukaj imamo opravka z novimi, lepšimi in večjimi. Po dosedanjih izkopaninah lahko sklepamo, da imamo grobnico istega tipa, kot je Priscianova, seveda pa 4 m višjo. Nadalje so se tukaj pojavile arkade, ki jih prej še nismo našli v Šempetru. Arkade so del drugega objekta, ki se bo dal rekonstruirati po nadaljnjih izkopavanjih. Pričakujemo lahko dva lepa kipa, ki sta stala v obeh nišah. Naj bom nekoliko drzna: Mislim, da bomo našli še ene arkade, kajti majhen fragment že imamo. Izkopavanja bi se vsekakor izplačala, pa tudi če nam uspe rekonstruirati le en objekt. Saj bi po svoji velikosti in izdelavi zasenčil vse ostale.

Prepustimo to času in razvoju in se obrnimo na zapad. Za Priscianovo grobnico se začenjajo veliki bloki, pod njimi je skromna Secundianova grobnica (na tlorisu izkopanin ima vijoličasto barvo).

Veliki bloki so deli ograje, precej monumentalne, ki poleg bogatih drobnih okraskov na grobnicah deluje grobo. Našli smo jo na zapadu in tako smo sigurni, da najdbe ne segajo še dalje. Kljub temu je bil kopan še poskusni jarek na zapad. Pri Secundianovi kapelici opazimo na tlorisu ponovno praznino. To je razvidno tudi iz rekonstruirane kapele. Mnogo manjka. Morda bi to vrzel izpopolnile črpalke, ki bi nam tukaj omogočile kopanje v globino. Na srečo je bilo

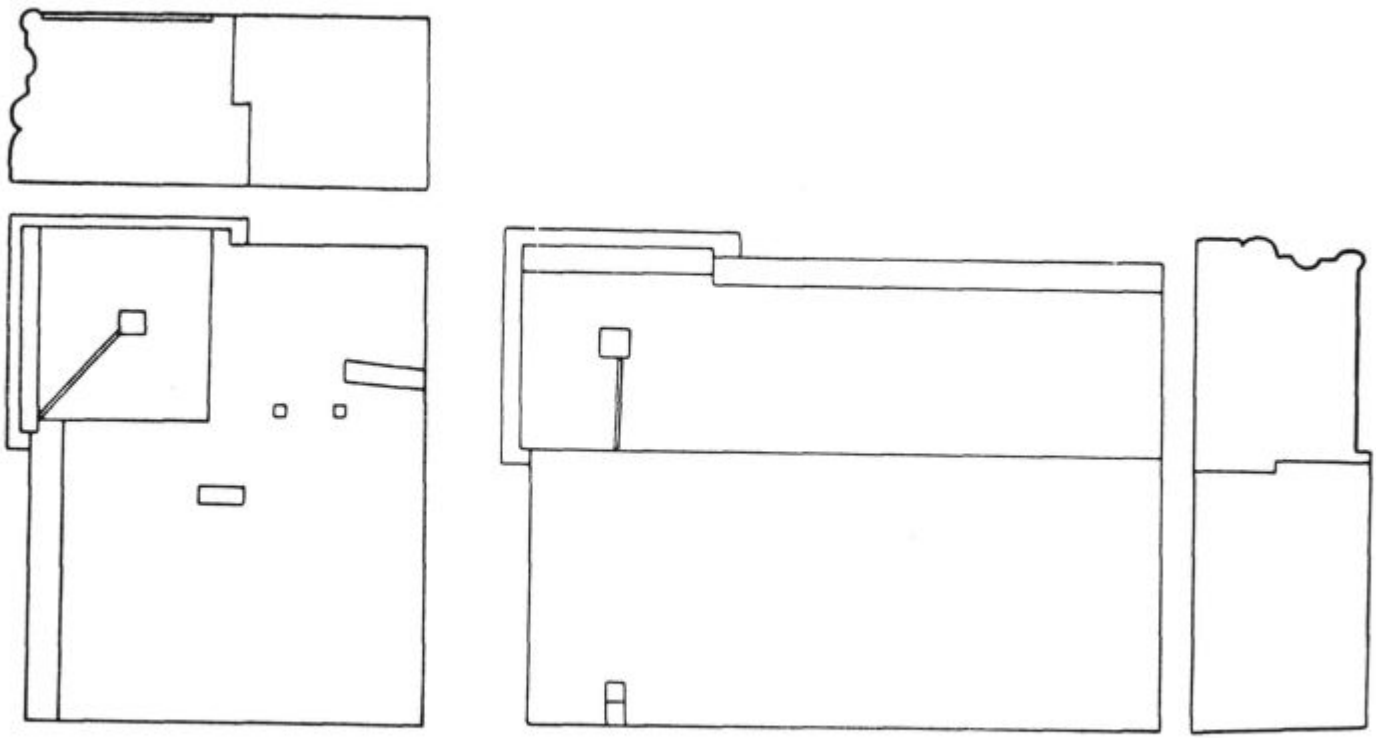

Bloka z bazama pilastrov Secundianove grobnice. Zgornje ploskve imajo naznačen tloris za pilastra in prednjo steno. Na prerezu pilastra se točno vidi, da je stranski gornji profil odrezan

vendar ohranjenih toliko delov, da je bila rekonstrukcija mogoča in je tudi uspela.

Ko smo že prav pri tej grobnici, začnimo kar z njo. To je nagrobna kapelica drugačnega tipa kot ostale. Na stopničastem podnožju je sicer prav tako skrinja za pepel kot pri ostalih, vendar je precej višja in se zgoraj grobnica kmalu nad njo zaključuje z dvokapno streho. Zanimiva je streha, ki ima desno kap občutno daljšo kot levo. Verjetno je bila grobnica postavljena tako, da jo je ravno ta desna stran strehe ščitila pred severovzhodnimi vetrovi. V celoti je grobnica skromno, nedokončano delo. Ploskve so pripravljene za relief, ki pa ni bil nikoli izdelan. To je predvsem vidno na desni steni, kjer je lepo izdelan okvir z noriško-panonsko voluto zgoraj, polje je nedotaknjeno. Profili nad vencem s kapiteli so izdelani, grobo obdelan je ostal pas, kjer bi pričakovali niz hipokampov kot na baldahinu Ennijeve grobnice, kjer imamo iste profile s hipokampi. Po vsej verjetnosti smemo pričakovati okras tudi na pilastrih.

Ko je bila grobnica postavljena, so nekateri zanikali pravilnost rekonstrukcije. To so utemeljevali s tem, da so profili baze pomaknjeni preveč navznoter za debla pilastrov, oziroma obratno. Prvič niso profili simetrično klesani in so že tukaj klesarji napravili napako. Če potegnemo vertikalo po sredini baze, vidimo, da se profili nagibajo navznoter. Ker je bila baza napačno narejena, ni bilo več prostora za zadnji, zgornji profil, ki bi moral po arhitektonskih pravilih občutno izstopati izpod debla. Deblo je postavljeno na skrajni rob baze. S tem je kršeno pravilo. Da je temu res tako in da ni ta člen prinesen od drugod in nasilno vstavljen v grobnico, dokazuje zgornja ploskev tega člena. Tukaj je točno nakazan tloris, do kod je segalo deblo. Spredaj je dovolj prostora za zgornji profil in se dviguje nad stojno ploskev debla, medtem ko je ob strani profil enostavno odrezan. Žal je poleg vsega še na tem vogalu baza odbita, tako da je vse skupaj še potencirano in res neugodno za oko. Srednji del kapele, to se pravi sprednja stena tik pod vencem s kapiteli, je širša kot v svojem spodnjem delu. Nepravilna rekonstrukcija? Ne, k temu pojavu se bomo vrnili še pri drugih grobnicah, kjer se pojavijo take izmere tudi na enem kosu.

Za razliko od ostalih je imela ta grobnica zelo malo vezav, tako železnih čepov kot tudi sponk. Vertikalne vezave so samo pri obeh pilastrih. Majhne sponke vežejo razmeroma močne pokončne stene. V visoki skrinji so na srednji steni sledovi za zagozdo. Ker je bil kamen v useku tanjši, se je tudi pri padcu razpolovil. Vsekakor pa lahko trdimo, da je imela skrinja notranjo konstrukcijo iz peščencev. Danes smo uporabili betonsko jedro zaradi statike. Zgornji venec ne leži toliko na stenah kot na tem jedru.

Na sprednji steni je napis, nad njim so portreti pokojnikov. Danes sta nam ohranjena le dva: portret žene in nečaka, medtem ko je del plošče, kjer je bil možev portret, odbit. Na napisni ploskvi vidimo med prvotnimi vrsticami nove napise. Sorodniki so uporabili grobnico svojih prednikov. Močno obubožanje prebivalstva po markomanskih

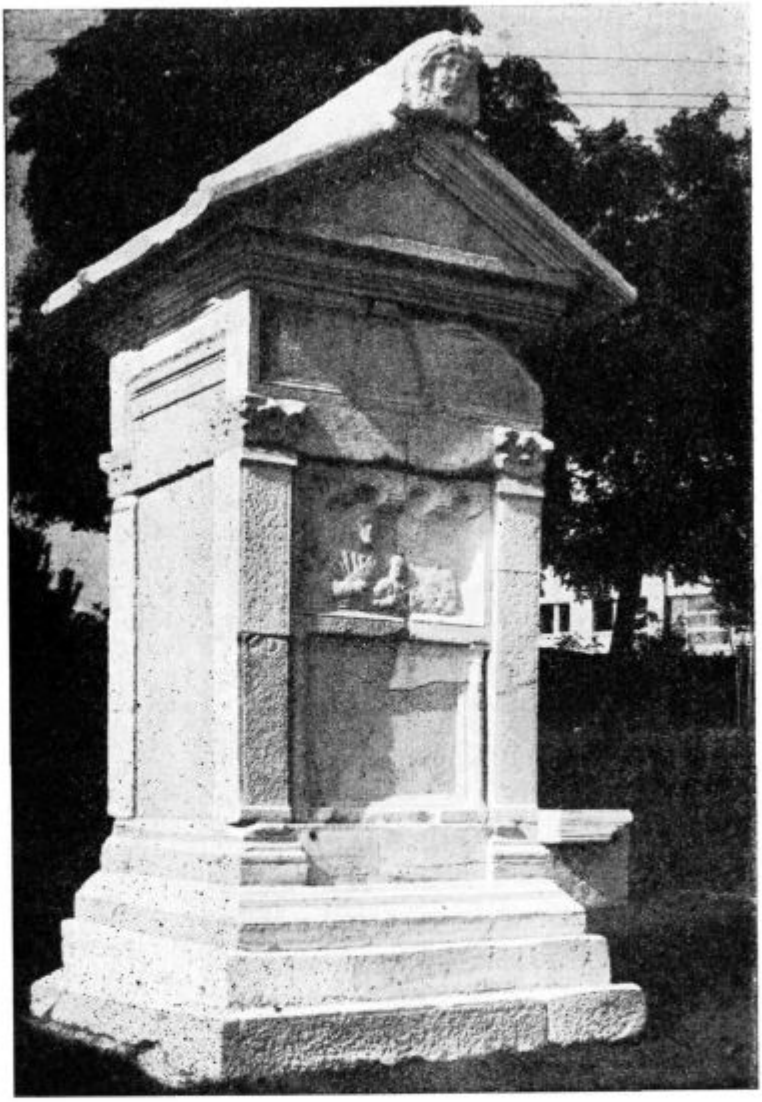

Secundianova grobnica visoka 4.70 m

vojnah v tretjem stoletju je preprečilo, da bi si postavili svoj lastni spomenik. Zadnji napis na tej grobnici, ki velja obenem tudi za najmlajšega na šempetrskem grobišču, je na prekladi med portreti in napisnim poljem. Napis se glasi:

SPECTATIVS AVITVS ANN LXXX
AVRELIA SEVERINA...

Grobnica je bila že nekoliko demolirana, ko so klesali napis. To se

Grobnica družine Vindonijev visoka 4,46 m

vidi pri imenu SEVERINA. Med SE in VERINA je presledek, ker je bila tukaj preklada odbita.

Ta zadnji napis nam datira čas, kdaj je bilo grobišče porušeno. Ime Severina je značilno za prvo polovico III. stoletja. Leta 1938 je bil v Celju v Savinji odkrit miljnik cesarja Klavdija II. Gotskega (268—270). Poplava Savinje, ki je porušila šempetrske grobnice, je pokopala tudi ta miljnik v svojem produ. Konec šempetrskih spomenikov bi lahko po zadnjem napisu postavili okoli leta 250. Z miljnikom Klavdija II. Gotskega lahko poplavo prestavimo v leto 268 ali neposredno po tem času. Tako se oba napisa pri dataciji poplave podpirata in dopolnjujeta.

Za najstarejšo grobnico velja Vindonijeva. To je poseben tip grobnice v Šempetru. Tukaj je nastalo sporno vprašanje: ali pripada zgornji del spomenika spodnjemu ali kakšnemu drugemu podstavku.

Spodaj je na stopničastem podnožju skrinja za pepel s Heraklejevim reliefom spredaj. Ob straneh sta lovca. Skrinjo pokriva masiven pokrov s profilacijo. Profilacija zadaj ni izdelana po vsej dolžini, ampak le na vogalih. Pokrov ima na zgornji strani v sredini vdolbino za dviganje, na vsaki strani na robu pa dva kamnoseška znaka, ki sta označevala, do kod sega kamen, ki leži nad njim. Ta kamen smo našli v bližini, in sicer je ležal pod temeljem Vindonijeve grobnice. Ima natanko iste dimenzije kot zgornja ploskev pokrova, poleg tega ima na zgornji strani dve vdolbini za vertikalno vezavo. Okoli obeh vdolbin je začrtan okvir-znak, v katerega pride naslednji člen. Najden je prav tako pod istim temeljem in je imel ustrezne dimenzije z vdolbinami za čepe. Takoj za temeljem je ležal naslednji člen. Da pripadajo ti členi skupaj, je razvidno iz najdišča, iz dimenzij kamnov in njih vezav. In še: profili pokrova skrinje in pokrova žare so isti. Vsi profili celotnega spomenika se zadaj zaključujejo na enak način. Stranski okviri na spodnjih in zgornjih reliefih so enaki in istih širin. Poleg vsega ustreza spodnji sprednji relief z Alkesto tekstu »fidelissimae«. Sporni sta le kratici D M (Diis Manibus). Znano je, da velja pravilo (Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien.), da se pojavi kratica D M na napisu vedno zgoraj in

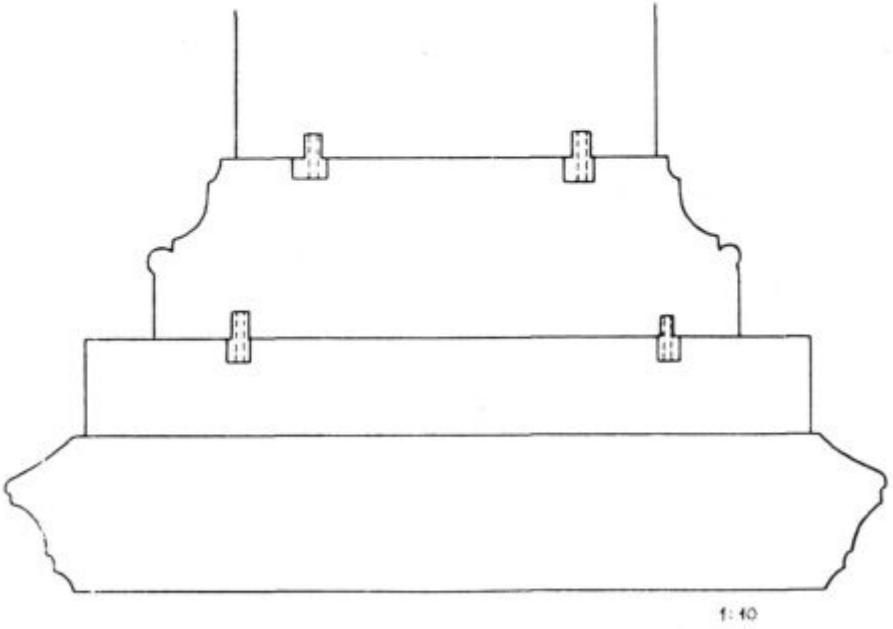

Prerez skozi srednji del Vindonijeve grobnice. V vdolbinah so naznačeni čepi za vezavo

to šele v prvi polovici II. stoletja pri nas. Sam napis je datiran v Neronov čas (J. Klemenc: Arheološki vestnik V/II str. 284 sl.), ko so v Rimu še uporabljali to kratico. Sam Schober pravi, da imamo tudi v naši provinci nekaj primerov iz druge polovice I. stoletja. Morda bi se lahko tem primerom prikljućil tudi naš. Imamo pa še eno možnost.

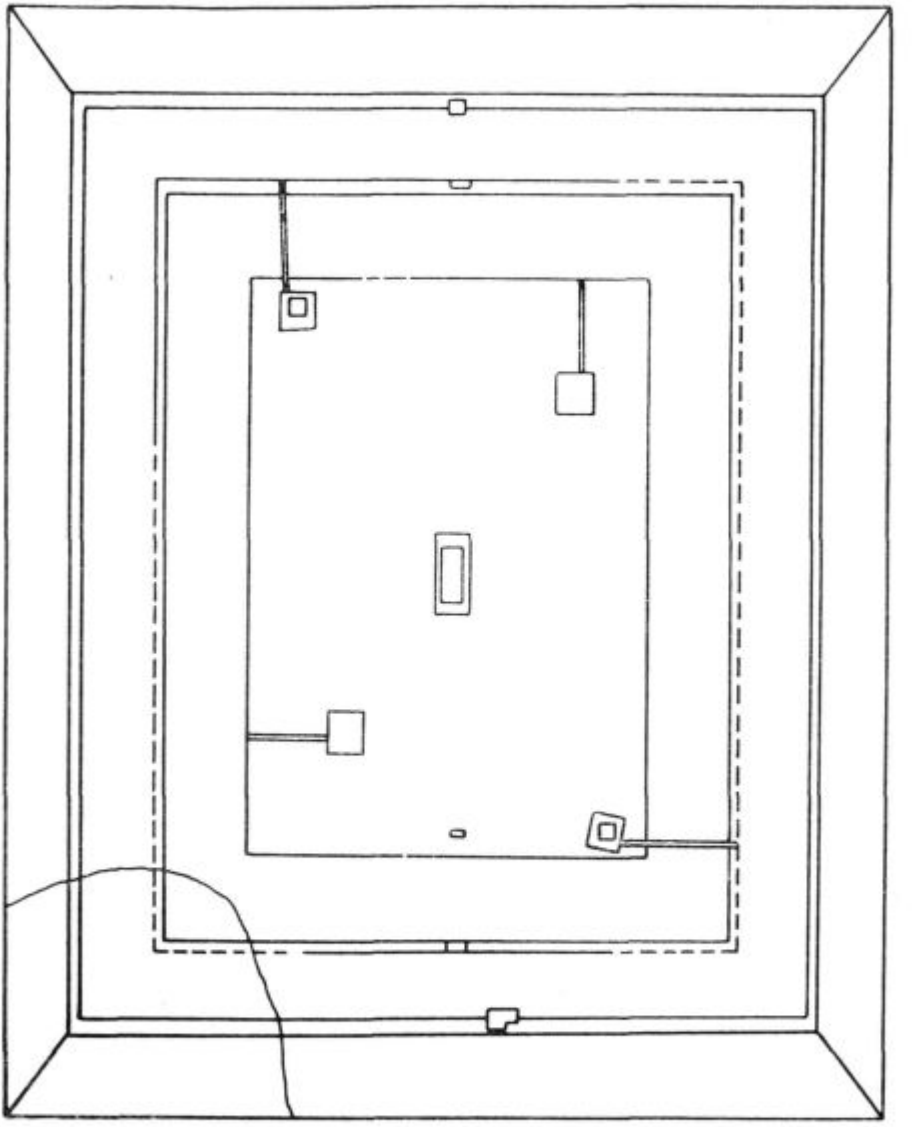

Tloris srednjega dela Vindonijevega spomenika. V sredini so vdolbine za dviganje. Na vogalih vdolbine za vezavo. Majhne vdolbinice so kamnoseški znaki, ki označujejo mesta za naslednje člene grobnice.

Spomenik je bil postavljen, ko je umrla žena Julija. Kdaj je umrl Vindonius? Lahko je ženo za nekaj desetletij preživel in takrat je bil DM že moderen. Vklesali so kratico, kjer je bil najbolj ugoden prostor. Mislim, da to ni najvažnejše. Važna je tehnična stran rekonstrukcije. Pri tem ni ugovorov. Nagrobnik predstavlja celoto. Vsak posamezen člen raste iz prejšnjega. Vsi kamnoseški znaki so na pravem mestu in točno označujejo mere naslednjega. Vdolbina pokriva vdolbino, kar je razvidno iz skice. Vezali smo spomenik točno tako kot Rimljani. Kanali, ki drže do vdolbine, so tako dobro ohranjeni, da smo tudi te uporabili pri zalivanju železnih čepov v vdolbinah.

Če dobro pogledamo spomenik, dobimo vtis, da stoji postrani. Zakaj? Relief Herakleja in Alkeste je zgoraj za nekaj centimetrov širši kot spodaj. (Tak primer smo imeli že na Secundianovi grobnici.) Podoba je, da so klesarji gledali prvenstveno na horizontalne ravnine, kar je bilo vsekakor važnejše. Zopet imamo na podnožju napisnega bloka profile poševno klesane. Zato imamo vtis, da stoji kvader z napisom postrani.

Možnost kakšne druge kombinacije je tukaj izključena, ker ni materiala za to. Že tako prenatrpan prostor ne more skrivati še novih najdb. Poleg tega so izkopanine iz prvega leta, ko poleti ni bilo talne vode in se je ta predel popolnoma prekopal.

Na splošno je ogromno ohranjenega materiala. Saj so nagrobniki več ali manj kompletni in bi tudi kak nov kamen v nobenem primeru ne vplival na spremembo pri rekonstrukciji, kvečjemu bi jo izpopolnil in zamenjal kak na novo vstavljeni del, ki so pa vsi dokumentirani.

Največja doslej rekonstruiranih grobnic je Priscianova, ki je visoka 8,28 m. Njena sestava je izredno komplicirana in preseneča nas, da je to narejeno v kamnu. Težavno je bilo sestaviti stopničasto podnožje skrinje za pepel. Spodnja stopnica je sestavljena iz blokov različnih debelin. Rimljani so uporabili material, ki so ga pač imeli pri roki. Pri spodnji stopnici res niso bile odločilne debeline, saj so bloke lahko podzidali in tako dobili isto ravnino. Da pripadajo vsi ti bloki spodnji stopnici Priscianove grobnice, nam pove njihovo najdišče. Vsi so nanizani okrog temelja. Vogalni bloki so celo ostali na istih vogalih, posebno štev. 20, ki je najtežji med njimi. Pri sestavi so nam pomagale vdolbine za spojke in znaki za naslednjo stopnico, ki so pri vseh kvadrih enako oddaljeni od zunanjega roba. Zanimiva je ta stopnica tudi zaradi tega, ker so zunanje stranice grobo obdelane v spodnjem delu. Ta groba obdelava se proti zadnji strani stopnice dvigne in doseže za grobnico skoraj isto ravnino s stopnico. Zakaj ta razlika v obdelavi? Stopnica je segala tako daleč v zemljo in zato se jim ni zdelo potrebno, da bi jo popolnoma zgladili. Lahko tudi ugotovimo, da je spomenik stal na manjši vzpetini. Zadaj je bil bolj vzidan v zemljo kot spredaj. Te odebelitve na spodnji stopnici lahko vidimo tudi pri ostalih spomenikih. Tako jo ima še Vindonij in Secundian, medtem ko jo pri Ennijevi grobnici pogrešamo. Manjka zadnja stopnica. Našli smo le en kvader in zato je nismo rekonstruirali.

Naslednja Priscianova stopnica je enakih debelin. Ima to posebnost, da je poleg znakov za naslednji člen še poudarjen rob, ki je tudi višji od ostale površine. Ta rob je nekoliko prisekan. Streha grobnice sega le do te stopnice. Po prisekanem robu se pa voda lahko odteka. Stopnišče zaključuje profiliran člen, ki nosi vertikalne stene skrinje. Na zgornji strani profilirane stopnice je bil podan že točen tloris za vertikalne stene. Površina, kjer stoje stene, je zglajena, medtem ko je v notranjosti grobo obdelana. Prostor za vsak relief skrinje je še posebej omejen s kamnoseškimi znaki. Poleg tega se vdolbine za vertikalno vezavo točno ujemajo med seboj.

Skrinja je ločena s preklado v dva dela. Tega nimamo na ostalih skrinjah, katerih stene so delane iz enega kamna, ker so manjših dimenzij. Tukaj je na spodnjem delu skrinje na vseh treh okrašenih straneh upodobljena pravljica o Ifigeniji. Posamezne reliefe o Ifigeniji ločijo med seboj štirje letni časi in na sprednji strani dioskura Kastor in Poluks. Na prekladi so lovske scene-borba na življenje in smrt.

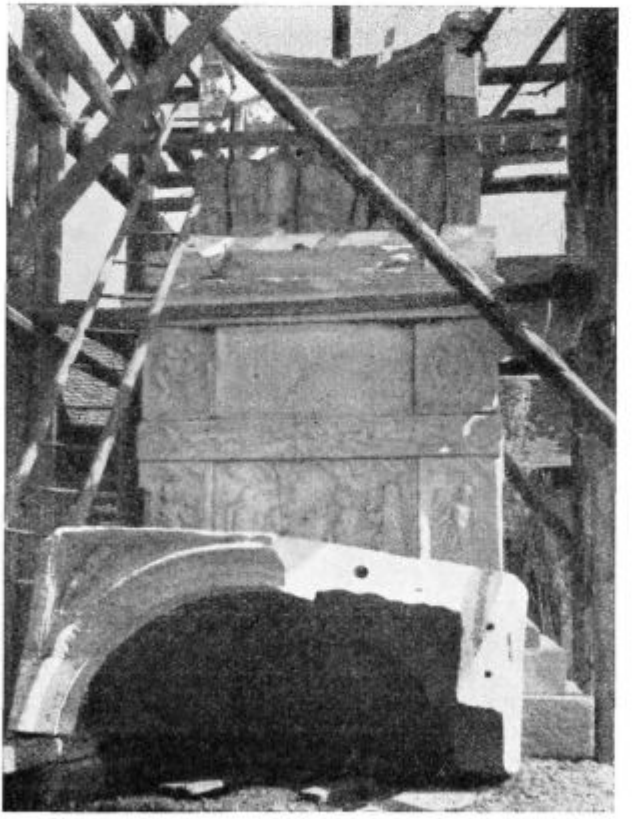

5-tonski baldahin Priscianove grobnice je pripravljen za dviganje

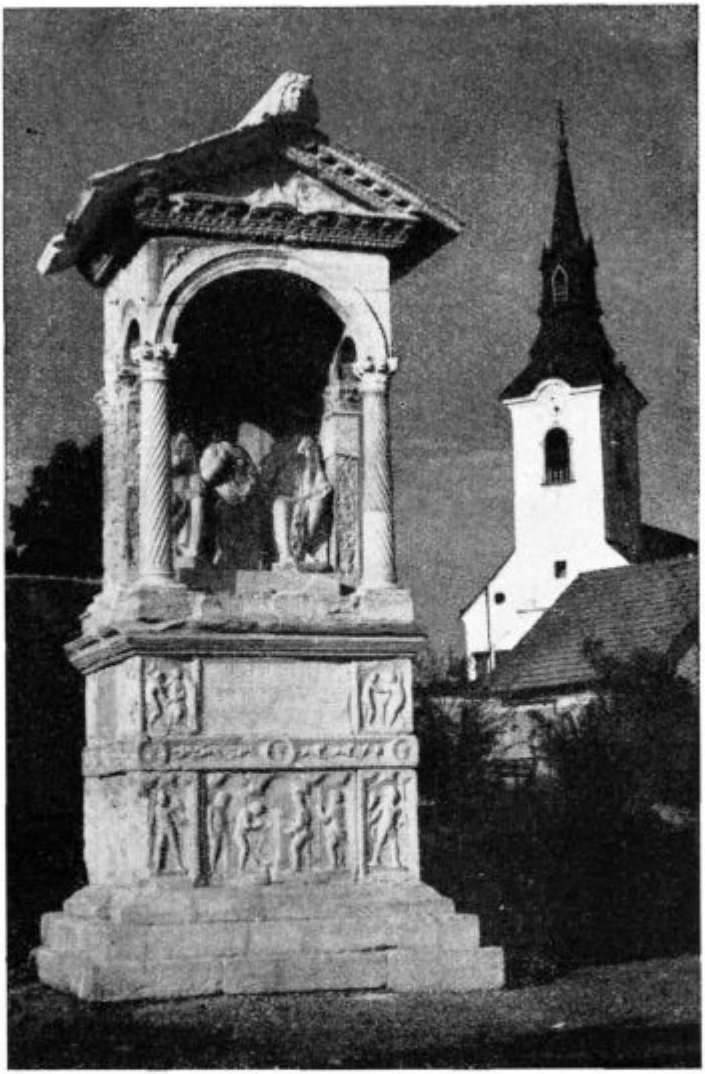

Rekonstruirana grobnica Priscianov, visoka 8.28 m

motiv, ki ga srečamo tudi na baldahinu Ennijeve grobnice. Nad preklado je napis obema županoma Claudiae Celeiae, reliefa satira in nimfe. Ob straneh so na vogalih heroji, vmes pa relief borbe.

Zanimiva je bila notranjost skrinje. V spodnjem delu do preklade, kamor so polagali žare, je bila tudi konstrukcija, ki je držala bloke vsaksebi. Tu se pokaže praktičnost Rimljanov. Izseki za konstrukcijo so le na stenah, katerih odebeljeni vogali so delani ločeno, medtem ko relief Ifigenija na begu s pomladjo nima izseka. Blok je dovolj sta-

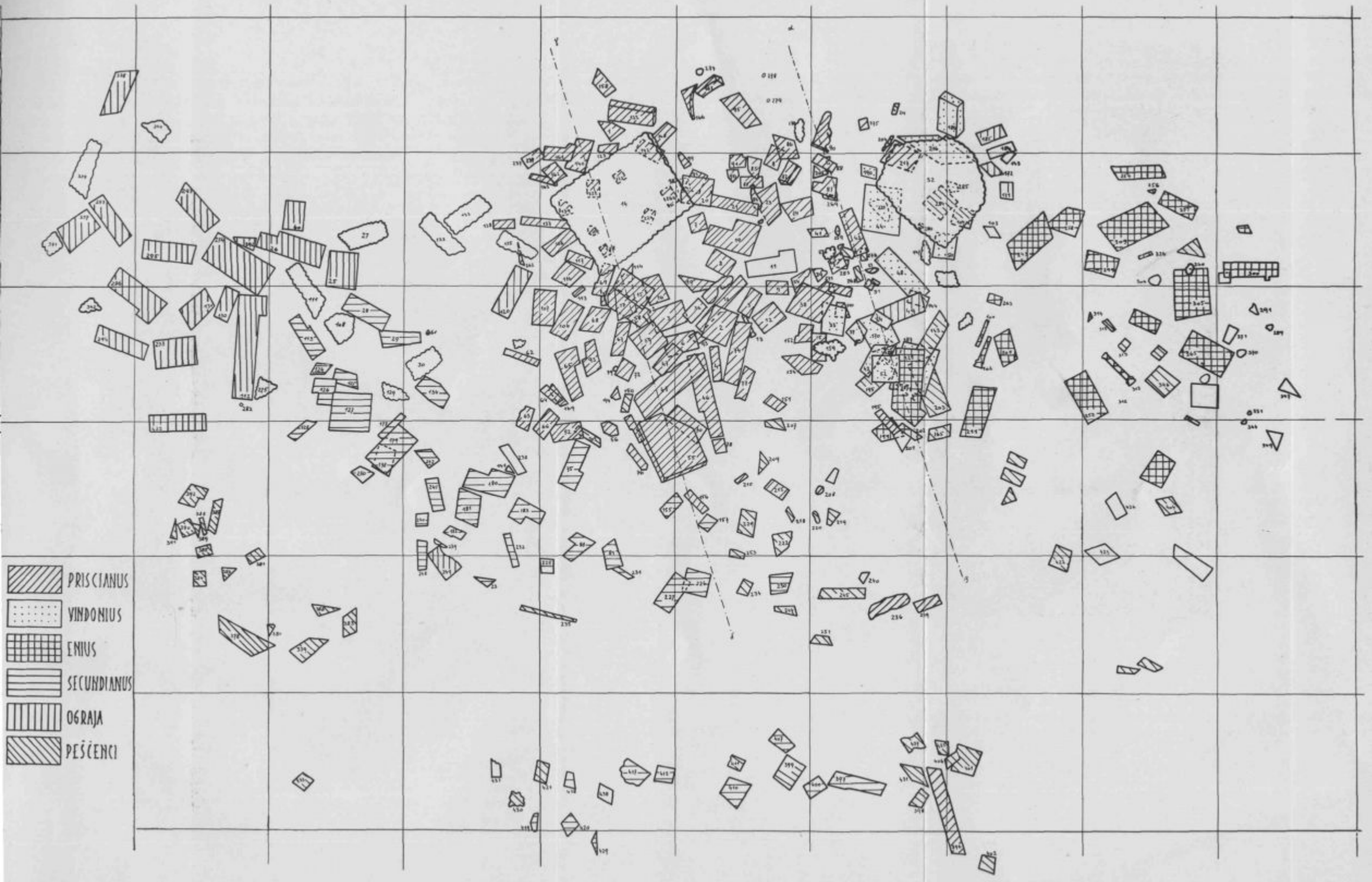
PRISCIANUS
VINDONIUS
ENIUS
SECUNDIANUS
OGRAJA
PEŠČENCI

bilen in notranje opore ni potreboval. V zgornji del skrinje sega marmornata notranja preklada, ki je vezala profile pokrova skrinje. Kljub veliki skrinji je bilo v njej razmeroma malo prostora za žare. Potrebna je bila močna podlaga za gornji del grobnice (kipi, baldahin, streha), zato niso zadostovale le stene skrinje, ampak tudi še močna notranja konstrukcija. Konstrukcija ni bila iz marmorja, ker nismo našli niti fragmenta. Pač pa imamo peščence, ki bi za to ustrezali.

Na pokrovu skrinje, ki nosi na sprednji strani napis ženi Justi, stoje pod baldahinom na posebnem podstavku trije kipi pokojnikov. Presenečajo bogate, nagubane obleke, izdelane v grobem pohorskem marmorju. To je dokaz, da so imeli Rimljani že dobro kamnoseško orodje.

Okras na stropu baldahina je razdeljen v dva dela. Spredaj so kasete z rozetami, zadaj je školjka. Širina školjke odgovarja širini podnožja za kipe. Tako so rozete na stropu pred kipi, školjka jim pa daje lepo zaključeno ozadje. Spredaj na baldahinu je v levem vogalu genij smrti, desni vogal ni ohranjen. Nadomestili smo ga z novim, vendar reliefa nismo ponazorili, da se bo ločil original od dodanega tudi potem, ko bo nov kamen prekrila patina in bo barvno enak z ostalo grobnico. V tem smislu so izdelani tudi vsi ostali nadomestni deli od navadnih kvadrov do stebrov in kapitelov. Ločijo se ne le po tem, da je opuščen okras, ampak tudi po različni tehniki obdelave.

Nad arhitravom je dvokapna streha z napuščem. Napušč sega preko arhitrava in ščiti grobnico pred padavinami. Te strehe do sedaj niso bile znane. V Grčiji in Italiji jih zaradi ugodnega podnebja niso potrebovali, medtem ko pri nas do sedaj podobnih grobnic niso našli in tako nimamo za take strehe nobene komparacije.

Grobnica je zaključena s slemenom z meduzino glavo spredaj. Po tedanjem mišljenju naj bi meduza varovala grobove pred tatovi in oskrumbo. Na slemenu imamo vdolbine za vezavo. Tukaj je stal grifon, mitološka žival, ki je čuvala grob. V Šempetru smo našli dva grifona — plastiki. Prvi manjši je verjetno pripadel Ennijevi grobnici, ki ga pa nismo mogli postaviti, ker je slabo ohranjen. Drugi grifon je visok preko 1 m in pripada še neodkopani grobnici Priscianovega tipa. Za Priscianovo grobnico ga nimamo. Verjetno se je pri padcu v Savinjo popolnoma zdrobil. Kako je bil grifon priljubljen okras na šempetrskem pokopališču, je razvidno iz tega, da so ga upodabljali tudi kot relief na grobnicah. Tako jih imamo na baldahinu Priscianove grobnice in na arkadah še neodkopanega objekta.

Ko smo že pri mitoloških živalih, naj omenim še hipokampe, katerih nizi se pojavljajo na eni kapeli po večkrat. Na Priscianovi in Ennijevi grobnici so na pokrovu skrinje in na baldahinu. Ohranjen nam je fragment z reliefom hipokampa, ki pripada še neodkopani grobnici. Skoraj z gotovostjo lahko trdimo, da so nameravali upodobiti hipokampe tudi na Secundianovi grobnici. Dva hipokampa imamo tudi na antu še neodkopane grobnice.

Grobnica družine Ennijev, visoka 5,62 m

Ennijeva grobnica se odlikuje po dobrem materialu. Marmor je mnogo finejši kot pri ostalih grobnicah in tako je imel kamnosek več možnosti za precizno delo, ki odlikuje Ennijeve reliefe.

Na sprednji strani skrinje je relief Evrope. Zanimiva je izdelava ornamenta na obeh straneh reliefa. Vinska trta z grozdjem, ki ga zobljejo ptice. Izdelan je v tehniki vrtanja in učinkuje zelo plastično. Isto tehniko opazimo tudi na fragmentu arhitrava še neodkopane grobnice. Na desni stranici skrinje je relief Ganimeda, ki ga orel dviga na Olimp. Na levi se ponovi motiv iz Priscianove grobnice — upodobljen je satir z nimfo. Za razliko od Priscianove grobnice, kjer so pokojniki upodobljeni v plastiki, srečamo tukaj reliefe. Odlikuje jih realizem. Prikazani so mož z ženo in hčerko. Mož je Rimljan v tuniki in togi s kratko pristriženo brado in tipično frizuro za tedanji čas (Hadrijan). Žena Oppidana je Keltinja; široke ličnice in keltsko pokrivalo nam to potrjujejo. Zanimivo je, da je v drugem stoletju, ko je rimska civilizacija dosegla višek v naših krajih, še vedno močan keltski živelj in to celo med provincialno »aristokracijo«. Na šempetrskih spomenikih lahko sledimo keltske elemente skozi ves čas, kar je pokopališče tra-

jalo, to je od prvega do tretjega stoletja. Kelt je bil Vindonius, ki ima keltski priimek, nato Ennija Oppidana s svojo nošo. Tipičen keltski element srečamo na manjši steli Statutia Secundiana. Pod napisom je v reliefu upodobljena obložena miza, mož in žena se gostita ob njej. To je sedmina, star keltski običaj.

Ne smemo pozabiti na krivulje, noriško-panonske volute, ki zaključujejo na zgornji strani okvire mnogih reliefov. Že ime nam pove, da so značilne le za obe rimski provinci Norik in Panonijo, in jih nikjer drugje širom po rimskem imperiju ne najdemo. Motiv izvira iz prazgodovine in je keltski.

Povrnimo se k Enńijevim portretom. Kot tretji portret nam je predstavljena hčerka Kalendina. Za razliko od matere je oblečena kot Rimljanka s tipično frizuro cesarice Faustine Starejše, žene Antonina Pija, ki je zavladal za Hadrijanom. Že po samih portretih lahko spomenik datiramo v čas okrog leta 140 n. št.

V tretji vrstici Ennijevega napisa je še četrti pokojnik, ki pa ni upodobljen s svojim portretom na spomeniku. To je sin Vitulus. Spomenik je bil postavljen, ko je družini umrla hčerka, stara 17 let. Napis je v takoimenovani tabuli ansati, v kateri je prostora za dve vrstici napisa. Ko je umrl sin, je kamnosek odklesal spodnji profil okvira tabule ansate in z manjšimi črkami vklesal ET VITVLO FIL AN XXX. Tukaj imamo opraviti s kasnejšim pokopom.

Nad portreti se dviguje lep baldahin, ki je tudi sestavni del dvokapne strehe z napuščem. Baldahin odlikujejo predvsem lepe rozete na stropu, izdelane v visokem reliefu, in niz hipokampov, ki teče na motranji strani ob spodnjem robu in na zunanjih stranicah. Prekinjajo ga levovi glavi na sprednji strani in meduzina glavica nad portreti pokojnikov. Če baldahinov okras natančneje pogledamo, vidimo, da sta ga delali dve roki. Leva stran rozet in hipokampov je mnogo bolj precizno izdelana kot desna. Streha je za sicer vitek spomenik razmeroma velika. Vendar je Rimljanom to narekovalo zaščita spomenika in se je moral estetski videz v tem primeru umakniti funkcionalnosti. Tudi tukaj segajo napušči do prisekane stopnice, kjer se je voda lahko odtekala.

Še eno zanimivost naj omenim s šempetrskega grobišča. To so vhodni bloki v skrinje za pepel. Skrinje so imele svoj vhod na zadnji, neokrašeni strani. Za razliko od ostalih delov grobnice ti bloki niso imeli vezave. Bili so prosto prislonjeni v steno. Morda jih je vezala malta. Tudi po zunanjosti so se razlikovali od ostalih blokov. Medtem ko so drugi skoraj zglajeni, je tukaj površina groba. Blok ima tudi vdolbino, s pomočjo katere so ga lahko po potrebi odstranjevali. Vrata Ennijeve skrinje imajo celo dve vdolbini, drugo poleg druge. Vhodna bloka sta se nam ohranila le pri Priscianovi in Ennijevi skrinji.

Vsa leta je delo pri rekonstrukciji spremljala posebna strokovna komisija. V komisiji so bili naslednji člani: univ. prof. dr. France Stele, Edo Turnher, ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo, univ. prof. dr.

Josip Klemenc, dr. Jože Kastelic, ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani, ing. arh. Jaroslav Černigoj, Peter Petru, konservator Zavoda za spomeniško varstvo, in Vera Kolšek, kustos Mestnega muzeja v Celju.

Ko je bila rekonstrukcija idejno že gotova, se je spomladi l. 1959 *osnoval gradbeni odbor za rekonstrukcijo rimskih spomenikov* v Šempetru na čelu s predsednikom Fedorjem Gradišnikom, direktorjem Zavoda za napredek gospodarstva v Celju. Dela na terenu so se pričela 7. aprila 1959. Tehnični nadzor je vodil gradbenik Vinko Jordan iz Gotovelj. Najprej smo morali izprazniti barako, kjer so bili spravljeni kamni po izkopavanjih. Na prostem smo kamne ločili po objektih in nato še posamezne člene teh objektov. Na podlagi tega se je rekonstrukcija izkristalizirala čisto v detajle. Šele tedaj smo videli, koliko posameznih kamnov manjka in da jih bo treba dopolniti. Strokovna komisija je bila soglasna, naj bodo novi deli iz istega materiala kot izkopanine, to je iz pohorskega marmorja. Nastal je velik problem, kje dobiti ta kamen. Pohorski kamnolomi niso lomili marmorja. Stari kamnolomi so že opuščeni in bi terjali preveč stroškov za novo eksploatiranje. Začel se je lov za marmorjem. Za muzejsko uporabo manj pomembne, grobo obdelane bloke je odstopil Mestni muzej v Celju. Nekaj blokov smo dobili iz opuščenega kamnoloma v Šmartnem na Pohorju. V Gotovljah so imeli nekateri kmetje pragove iz tega kamna in so nam ga odstopili.

Velik problem so predstavljali kamnoseki. Od podjetja »Ingrad« iz Celja so bili na delu dva do trije kamnoseki, to pa pri obilici dela ni zadostovalo. Zaradi tega so tudi dela pri rekonstrukciji potekala počasneje, kot smo prvotno pričakovali. Šele pozimi 1959-60 nam je uspelo zaposliti tudi dva kamnoseka iz Ljubljane. Delo je steklo hitreje. Med zimo so bili izgotovljeni vsi glavni nadomestni deli, to sta stebra pri Priscianovem spomeniku, oba kapitela in vogal velikega baldahina, ki je zaradi pomanjkanja marmorja predstavljal največjo preglavico. Danes je manjkajoči vogal sestavljen iz treh delov, zvezanih z železom in svincem.

Zaradi vremenskih neprilik pozimi 1959-60 skoraj nismo delali na objektih samih. Tako je bil Ennijev spomenik do zime pokrit z baldahinom, streho smo montirali spomladi. Priscian je prezimil brez baldahina in strehe. Ščitila ga je le provizorična streha pred padavinami. 12. aprila 1960 so bila kamnoseška dela na baldahinu gotova, tako da smo ta dan pričeli dvigati baldahin. Baldahin je predstavljal najtežji del rekonstrukcije, saj tehta približno 3 ton. Dvigali smo ga z dvema škripcema, ki sta prenesla 10 tonsko obremenitev. Baldahin smo tudi sproti podlagali z lesom. V dveh dneh je bil baldahin na svojem mestu in s tem je bilo končano najtežje delo v Šempetru. Komplikacije je predstavljala še streha. Prvotnih 6 kosov se je razbilo ob poplavi v 16 fragmentov, ki smo jih morali dopolniti še s štirimi novimi kosi. Priscianova grobnica je bila postavljena do 12. maja, ko smo podrli oder.

Vzporedno z montažo Priscianove strehe smo montirali tudi Vindonijev napisni kvader na njegovo skrinjo. Tako je postal ta spomenik kompleten.

V maju in juniju je prevzel gradbeni odbor tudi dela pri ureditvi Heraklejevega svetišča na Sadnikovem vrtu v Celju.

Ko so bile vse nagrobne kapele postavljene, smo podrli barako in preostale fragmente razporedili po razstavnem prostoru. Fragmenti, ki so razstavljeni, pripadajo še neodkopanim grobnicam. Že sami fragmenti nakazujejo, da so te grobnice večje in po izdelavi še boljše od že rekonstruiranih. Ob nadaljnjih izkopavanjih bi lahko rekonstruirali še najmanj dva velika objekta, katerih dragocenost bi nedvomno povrnila stroške, ki bi jih terjala nadaljnja izkopavanja.

Poleti leta 1959 so sodelovali tudi študenti šole za umetno obrt iz Ljubljane. Napravili so še manjkajoče odlitke izkopanin. Izdelali so tudi tehnične risbe posameznih kamnov, kar je zelo važno za dokumentacijo rekonstrukcije.

Projektant razstavnega prostora je ing. arh. J. Černigoj. Po njegovem načrtu so bile razpostavljene grobnice, medtem, ko se ograja s cipresami le bežno dotika njegovega koncepta in je provizorična. Arhitekt je projektiral tudi vhodno stavbo, ki bi dala celotnemu prostoru zaključek in izolirala spomenike od okolice.

V stavbi bodo na levi strani sanitarije in hišnikovo stanovanje, na desno ob vhodu blagajna, nato dokumentacijska dvorana, kjer bo prikazan ves potek od izkopavanj do rekonstrukcije spomenikov. V prostoru za lapidarij bo spravljen ves material, ki ni prišel v poštev pri rekonstrukciji zaradi svoje slabe ohranjenosti in smo morali te dele zaradi statike nadomestiti z novimi. Iz stavbe drži pot v muzej na prostem z direktnim pogledom na Ennijev spomenik. Okolje vsakega spomenika bo še primerno aranžirano.

Ko je bila rekonstrukcija končana, so se pojavile kritike o napačni lokaciji spomenikov. Po mnenju nekaterih bi naj grobnice stale izven naselja v ravni vrsti, kot je to bilo prvotno. Vidne naj bi bile s ceste.

Strokovna komisija, ki je odločala o lokaciji, se je zedinila, da spomeniki ostanejo na mestu, kjer so bili odkopani. Tako smo lahko razstavili temelj Priscianove grobnice, ki je edini dosedaj ohranjeni temelj v Sloveniji, zanimiv po svoji strukturi, in bi bilo škoda, če bi ga ne predstavili obiskovalcem. Grobnice niso postavljene v vrsto, ker smo se odločili za muzeološko razstavo. Če bi se odločili za prvotno razvrstitev, bi bile tako tesno druga poleg druge, da bi obiskovalcu zastirale pregled nad vsemi reliefi in bi tudi današnji efekt izostal.

V jeseni leta 1960 so bila dela pri rekonstrukciji in začasni ureditvi okolja končana. Gradbeni odbor je predal spomenike v varstvo Mestnemu muzeju v Celju.

Pred strokovno komisijo se je ponovno pojavil problem, kako zaščititi spomenike preko zime. Strokovnjak za kamen ing. Vunjak je

nasvetoval, da pustimo spomenike prezimiti nezaščitene, prekrijemo jim le njihove strehe. Komisija se je po njegovem nasvetu ravnala. Sestala se je letošnjo pomlad. Na rekonstruiranih grobnicah ni bilo opaziti nobene spremembe. Škodo so utrpeli le peščeni deli temelja, ki so bili zloženi na zidnem temelju. Čeprav so ostale grobnice nepoškodovane, se je komisija odločila, da se preko zime obdajo grobnice z montažno konstrukcijo in se v celoti zapro, posamezni razstavljeni fragmenti pa prekrijejo s strehami. Vse to se bo spomladi odstranjevalo, kajti le na ta način bomo lahko ohranili dragocene spomenike še poznim rodovom.

LITERATURA

Dr. Josip Klemenc: Rimske izkopanine v Sempetru, spomeniški vodnik zvezek 1 z vso ostalo strokovno literaturo.

Ing. arh. J. Černigoj: Sempeter po osmih letih, Varstvo spomenikov 1958—1959, str. 89.

UMETNOSTNI PROFIL ŠMARSKO-ROGAŠKO-KOZJANSKEGA SKOZI STOLETJA

Jože Curk

Topografska obdelava šmarsko-rogaško-kozjanskega predela, ki se je izvršila v letih 1959—1960, je dala tako obilne rezultate, da jih bodo mogla podrobneje izčrpati šele bodoča monografska in tematska dela, ki bodo globlje proučila duhovne in materialne pogoje, ustvarjalne dispozicije in stilne značilnosti njihovega historičnega razvoja, jih s tem znanstveno vsestransko opredelila ter jim tako nakazala pravo mesto v širših relacijah naše splošne kulturne in posebej umetnostne zgodovine. Naloga topografije torej ni znanstveno vsestranska obdelava kulturnih in umetnostnih spomenikov ter njihovo širše vrednotenje, pa tudi ne samo njihovo mehanično naštevanje, točna deskripcija in stilna opredelitev. Prvo je naloga monografskih in tematskih del, ki bazirajo na individualni obdelavi posameznih objektov, skupine objektov ali določenih tem, torej na vnaprej fiksiranem stališču, iz katerega skušajo čim bolj temeljito in vsestransko proučiti posamezne izseke iz celotnega umetnostno-zgodovinskega dogajanja ter iz tako dobljenih rezultatov sklepati na to dogajanje samo, drugo pa je naloga inventarizacije, registracije, deskripcije in dokumentacije spomenikov, torej njihove čim točnejše evidence. Ker sta obe panogi, tematska in topografska, raziskovalni, stremita po popolnosti, kar je imanentno vsakemu resnemu znanstvenemu delu ter predstavlja cilj pa tudi stičišče obeh delovnih metod, deduktivne in induktivne, ki rezultirata iz značaja obeh znanstvenih panog ter njunih diametralno nasprotnih izhodišč. Prva izmed obeh panog namreč proučuje bio-psihične elemente pogojene v specifičnem koordinatnem sistemu krajev in časov, ki so se vidno manifestirali v kulturnih spomenikih ter v njihovem stilnem razvoju dokumentirali svojo lastno genetično pot, druga pa opisuje te spomenike, jih analizira in komparira ter tako prihaja do rezultatov, ki so navadno adekvatna toda konkretizirana podoba prvih. Topografija je po svoji delovni metodi med obema: Ni samo proučevanje, pa tudi ne samo raziskava. Ker uporablja obe delovni metodi, združuje tudi obe znanstveni panogi v njunem samem stičišču: tendenci po popolnosti. Topografija registrira in analizira posamezne spomenike, kar jo enači z evidenco spomenikov, ker pa jih tudi komparira ter preko njih išče sintetičnih povzetkov sub speciae regionalis,

prerašča okvir čiste deskripcije ter se dviga na nivo znanstvenega dela. Opisana dvojnost topografskega dela se očituje tudi v njegovih rezultatih, ki so čisto evidenčnega, v veliki meri analitičnega, toda le deloma sintetičnega značaja. Zato so tudi konture, ki nam dajo slutiti historični razvoj in kulturno rast topografsko obdelanega ozemlja, samo linearne, za globlje profile jim manjka tematske in sintetične obdelave njegovega kulturnega bogastva. Upoštevati namreč moramo, da je topografija samo osnova, nujen uvod k vsem nadaljnim znanstveno-raziskovalnim delom. Kljub temu pa nam lahko tudi ona razkrije marsikatero genetično potezo, ki karakterizira kulturno podobo topografsko obdelane pokrajine, dokumentira njeno historično nastajanje ter tako zarisuje njen umetnostni profil skozi stoletja.

Šmarsko-rogaško-kozjanski predel obsega porečja Sotle z Bistrico in Mestinjo, Voglajne, Lahomne in Gračnice, torej ozemlje med Pletovarjem, Dolgo goro, Bočem, Plešivcem, Donačko goro in Macljem ter Velikim Kozjem, Lisco, Bohorjem, Vetrnikom, Orlico in Kunšpergom. Na zapadu ga meji spodnji tok Savinje in Hudinja s Tesnico, na vzhodu pa Sotla od izvira do soteske pod Cesargradom. Tako omejeno ozemlje tvori približen pravokotnik, čigar vzhodno stranico konkavno usločuje Sotla s svojim tokom. Ob njej ter ob Mestinji in Voglajni so se izoblikovale nekoliko širše, naplavljene doline, obrobljene z nizkim gričevjem ter posejane z večjimi vasmi in trgi. Ves ostali predel izpolnjuje srednjegorski svet s strmimi hribi, globokimi dolinami ter prepadnimi grapami, po katerih so raztreseni majhni zaselki ter nekaj starih trgov in vasi. Ves ta svet deli na dve polovici gorska veriga, ki se vleče od Savinje do Sotle ter izoblikuje vrhove: Grmado, Svetino, Resevno, Kalobje, Slivnico, Žusem in Rudnico. Severna polovica je rodovitnejša, bolj odprta ter zato gosteje naseljena; južna pa je bolj gozdnata, manj rodovitna, bolj odljudna ter redkeje naseljena. Medtem ko se severna polovica po dolini Voglajne odpira proti Celju in Savinjski dolini, po dolini Mestinje in Gornjega toka Sotle pa proti Rogatcu, Ptuju in Varaždinu ter tako oblikuje prehodno ozemlje med Posavjem in Obsoteljem ter Hrvatskim Zagorjem, je južna polovica z opisano gorsko verigo tako močno zaprta vase, da je izoblikovala svoj specifični pokrajinski značaj, ki je skromnejši, lokalno intimnejši in konservativnejši od onega v severni polovici. Te ugotovitve ne spreminja mnogo niti dejstvo, da se njen sredogorski svet odpira nekoliko položneje proti Sotli, kjer izoblikuje vinorodno Vinarsko goro in Virštanjske gorice ter gozdnata pobočja Križnega vrha. Na tej strani je ta svet namreč od nekdaj zapirala politična meja, ki se je že v 13. stol. dokončno utrdila na Sotli ter je bila tako močna, da je izoblikovala celo prebivalce ob njenih bregovih v dve nacionalni enoti. Kozjansko je bilo torej vedno vase zaprto ozemlje brez izrazite osrednje doline, z mnogimi križajočimi se grapami, katere povezujejo šele v novejšem času speljane ceste preko strmih klancev in nevarnih serpentin. Razsežni, večinoma iglasti gozdovi mu dajejo temačni videz, apnenčasti prepadni vrhovi in skale, soteske in šumeče vode pa divje-romantično obeležje. V takem svetu je človek izoblikoval svoj specifični način

življenja. Kozjanski dom je večinoma lesen ter se s svojo škodljasto, redkeje slamnato streho prilagaja okolici tako, da bi ga pognale iz tal telurske sile narave same ter ga postavile v skrite doline ali strme bregače, na obronke gozdov ali gorske planjave v funkciji naravnih prebivališč, polnih prastare naselitvene tradicije. Kozjanec je živel od gozda in bornih njiv, zato je bil od nekdaj gozdar, ogljar, glažutar, žagar ter predvsem majhen kmet, ki je moral biti vedno skromen in varčen. Odrezanost od sveta, počasen ekonomski razvoj in konstantna revščina so izoblikovali močno tradicijo, konservativnost v življenju in mišljenju tega prebivalstva.

Drugačna je severna polovica opisovanega ozemlja, torej šmarsko rogaški predel. Ta svet ima svojo simetralo v precej širokih in rodovitnih, čeprav deloma zamočvirjenih in blatnih dolinah Voglajne, Mestinje in gornjega toka Sotle. Na vsako stran dolin se svet dviga preko gričevja, bogato poraslega s sadnim drevjem in vinogradi, k obema gorskima verigama, pokritima z obsežnimi listnimi gozdovi. Pri temu so prisojne strani, torej južna pobočja severne gorske verige, mnogo višje kultivirana (Drameljsko gričevje, Pletovarje, Lipoglav, Dolga gora, Drevenik) kot severne strani južne gorske verige, kjer segajo gozdovi globoko v doline ter tvorijo pod seboj vlažne loke. Prednost tega ozemlja, po dolinah, spojenih v transverzalo vzhod-zapad, se očituje v speljavi prastare ceste Celje—Blagovna—Slom—Šmarje—Mestinje—Pernek—Rogatec—Žetale—Podlehnik—Ptuj, katere naslednica je sedanja cesta. Odprtost tega ozemlja se kaže v značaju ljudi ter v vseh njihovih materialnih in duhovnih produktih. Večja naselja, prostornejši domovi iz kamna in opeke, ki proti vzhodu prehajajo v manjši zagorski tip hiše, narejene iz lesa in gline, zidanice po vinogradih ter daleč vidne cerkve obeležujejo to pokrajino, ki slovi po idilični lepoti. Da ta predel ni ostal izoliran niti od severnih vplivov, je skrbela cesta iz Poljčan preko Lemberga, Stranj in Hanjske na Podčetrtek in Brežice z važnim križiščem v Mestinju.

Skicirano osnovno obeležje obeh polovic pokrajine se kaže posebno jasno v izoblikovanju njunega umetnostnega izraza, ki v romaniki in gotiki še ni doseglo izrazitejših razlik, a se je od renesanse in baroka dalje čedalje bolj diferenciralo. To nam bo postalo takoj jasno, če povemo, da je bil značaj romanskih spomenikov do 13. in deloma še 14. stol. odvisen od zunanjih političnih in kulturnih središč ter da so se pojavljali kot kolonizacijski elementi in sporadične priče višje, importirane kulture. Položaj se je bistveno spremenil šele v gotiki. Takrat se je poleg cerkvenega, samostanskega in fevdalnega naročnika začel uveljavljati tudi meščanski element, ki je šele zapadno kulturo pri nas dokončno udomačil. Ker pa meščanstva na obravnavanem področju ni bilo posebno mnogo ter tudi ni bilo ekonomsko močno (razen v Laškem, Rogatcu in Šentjurju), tudi njegova umetnostna volja po realizaciji navadno ni presegla kmečko podeželsko raven, s katero se je v pozni gotiki spojila v tako široki liniji, da so njeni latentni odmevi obvladovali celokupno umetnostno produkcijo globoko v 17. stol. ter v zapoznelih gotskih oblikah izražali »renesačno« in ranobaročno

občutje tukajšnjega prebivalstva, kateremu je manjkalo naprednosti meščanskega elementa. Barok kot zadnji skupni izraz slovenske biti, ki je prežel tudi etnografske plasti ljudske kulture, si je prav zaradi tega nadel njen izredno poudarjeni značajni izraz. Zanimivo je, da je mnogo močneje preoblikoval kulturne spomenike in naselitvene ansamble v severni kot v južni polovici, kjer je le deloma vplival na metamorfozo njihovega historičnega izraza. V času, ko so se preko tega ozemlja križali graški in ljubljanski umetnostni vplivi, ki so se držali glavnih prometnih vezi, se je podeželski barok ozko prepletel z osnovnim razpoloženjem prebivalstva, se tako zasidran vzdržal globoko v 19. stol. ter vnesel v podedovano podobo pokrajine specifičen, etnično-geografsko pobarvani značaj ljudske ustvarjalnosti. Ravno iz opisane baročne in postbaročne ustvarjalnosti izvira značilnost kozjanskega spomeniškega miljenja, ki ga poudarjata iskrenost, skromnost in elementarnost, ki meje pogosto kar na ljudsko umetnost. Vse, kar pa je ljudsko v historičnem smislu, je obteženo s tradicijo in zato konservativno, čeprav ne v negativnem pomenu besede. To je pač bistvo ljudskega, v čigar duhovni substanci živi kontinuitetni pojem naroda. Bolj ko je umetnost ljudska, več ima tradicionalnih črt, ki jo vežejo nazaj ter omejujejo individualno kreativnost s določenimi stilno-etnografskimi okviri. To se jasno vidi tudi v našem primeru, ko južni, vase zaprti del pokrajine močneje uveljavlja etnografske značilnosti in krepkeje vztraja na tradicionalnih stilnih oblikah kot severni, ki je odprt raznim vplivom, zato naprednejši in kvalitetnejši, toda manj avtohton in tudi manj enovit. Cerkveno in fevdalno donatorstvo, ki je v južnem delu ustvarilo glavne umetnostne spomenike (Jurklošter, Zagorje, Olimje, Svete gore, Stare gore, Marija na Pesku, Babna gora, Tinsko), v severnem ni tako izrazito, ker se izgublja med mnoštvom premožnih cerkvenih občin (Rogatec, Kostrivnica, Šmarje pri Jelšah, Šentjur, Dramlje, Ponikva). Tudi to dejstvo je dokaz patriarhalnejših družbeno-ekonomskih pogojev v južnem revnejšem predelu pokrajine kot v severnem, kjer jih je že v 18. stol. zamenjal naprednejši, produktivnejši delovni program nastopajočega fiziokratizma. Kot iz povedanega vidimo, so torej sodelovali mnogi faktorji, tako geografski, upravno-politični, kulturno-zgodovinski in biopsihični, ki so oblikovali oba tipa človeka, njegove življenjske kulture in njegovih umetnostnih spomenikov ter tako ustvarili dvojni značaj domačijske pokrajine, ki odgovarja dvojnemu licu šmarsko-rogaško-kozjanskega predela.

Gotovo ta predel zaradi svoje odročnosti nima izredno bogate umetnostne tradicije, zato pa je ohranil številnejše spomenike kulture in umetnosti kot večina ostalih predelov Slovenije. Vzrok temu je iskati v mentaliteti njegovih prebivalcev, ki deloma zaradi tradicije, deloma zaradi revščine niso mogli slediti stilnemu razvoju 19. stol. ter so zato ohranili več starega kot v bogatejših predelih, kjer je premnoge umetnine nadomestil obrtniški izdelek 2. pol. 19. in začetka 20. stol. Jasno je, da so se kljub temu spomeniki starejših dob ohranili navadno le v fragmentarnem stanju ter da jih moramo danes komaj rekonstruirati in slutiti njihovo nekdanjo estetsko urejenost in sklad-

nost. Posebno velja to za najstarejšo dobo, romaniko, katere stavbarstvo je bilo zelo skromno, toda v svoji skromnosti vendar monumentalno, kiparstva in slikarstva pa skoraj ni bilo.

Za najstarejša arhitektonska spomenika ne samo tega ozemlja ampak sploh vse Slovenije veljata obe cerkvi-kapeli sv. Jurija in Martina na Svetih gorah nad Sotlo. Obedve imata ohranjeni le ladji, presbiterija sta gotska prizidka, ki sta nadomestila verjetno prvotni apsidi. Oblika portalov (pravokotno vrezana, polkrožno zaključena s kamnom, katerih eden nosi nečitljiv napis), vzidan kamen z vrezano primitivno človeško figuro in oblika enotnih okenskih okvirov, vloženih v svetlobne odprtine, vse to govori za predromansko dobo njunega nastanka. Čeprav morda nista niti kamen z nečitljivim napisom niti kamen z vrezano človeško podobo na svojem primarnem mestu, vendar moramo nastanek obeh kapel postaviti vsaj v 1. pol. 11. stol. ali pa morda celo še v 10. stol., tako da predstavlja njihova kamenita gradnja izjemo v množici ostalih lesenih, za naše kraje v predromanski dobi običajnih stavb.

Romanska doba, ki obsega 12. in 13. stol., je dala že več spomenikov, ki so se deloma ohranili do danes ter so še žive priče našega sodobnega kulturnega življenja. Še več, v romaniki je ta predel celo že izoblikoval svojo posebno skupino arhitektonskih spomenikov, ki je imela svoj vzor v samostanski cerkvi v Jurkloštru ter se je predvsem razvila na ozemlju stare laške enklave. Zato jo strokovna literatura imenuje »laško skupino«. Cerkev v Jurkloštru je bila zgrajena med leti 1209 in 1227 po zaslugi avstrijsko-štajerskega vojvode Leopolda VI. Babenberžana. Je tipična kartuzijanska stavba enotnega enoladijskega prostora, zgrajena v srednjeevropskih stavbnih tradicijah, ki so pomenile za naše kraje vidno naprednost, v splošnem evropskem razvoju pa so seveda znatno zaostajale. Medtem ko je naša domača arhitektura še oblikovala kvadratne presbiterije in korne zvonike, jih banjasto obokovala ter v ladjah redno nameščala lesene ravne strope ali celo puščala odprta ostrešja, je jurjevska cerkev pod cistercijanskim vplivom uresničila enako kot Žiče 30 let poprej ravni korni zaključek in vso prostornino obokala s križnimi rebrastimi oboki. Ker pa je bila s svojim težkim stilnim izrazom bližja konservativni miselnosti naših razmer in našega človeka kot žička cerkev, je našla svoje posnemovalce v mnogih podeželskih cerkvah z njihovimi kornimi obočnimi konstrukcijami in kvadratnimi rebri ter segla deloma celo globoko na Dolenjsko. Tako se je v teku 13. stol. formirala na ozemlju med Laškim in Gornjim Mokronogom posebna gradbena skupnost. To v nekaterih primerih povezujejo celo delavniške vezi. Iz te skupine je gotovo najzanimivejša laška farna cerkev, ki je nastala okoli l. 1230, ter je obsegala današnjo srednjo ladjo, korni zvonik s križno-rebrasto obokano zvonico in vzhodni, verjetno kot v Dravogradu, pravokotni oltarni prostor. Zanimivo je, da se v njej poleg polkrožnih pojavljajo že tudi rahlo lomljeni loki (v Špitaliču pri Žičah se pojavijo že okoli 30 let poprej!), ki naznanjajo prve stilne znanilce bližajoče se gotike. Laška cerkev pa se s svojim kornim zvonikom pridružuje še drugi,

toda mnogo širši skupini, ki jo je k nam posredovala Koroška in se je širila po dolinah Drave, Mislinje in Savinje do Zidanega mosta in Radeč, kjer je dosegla skrajno jugovzhodno mejo svoje evropske razširjenosti, to je skupini cerkva z vzhodnimi zvoniki. Od te skupine je na našem ozemlju poleg Laškega omeniti samo še Šmarje pri Jelšah ter v romanski tradiciji koncipirano filialo Sv. Miklavža nad Šmarjem. Ker niso ohranjene, ne vemo, kakšno podobo so imele farne cerkve na Ponikvi, v Pilštanju in pri Sv. Križu pri Rogaški Slatini, ki je imela masiven zapadni zvonik ter cerkve v Šentjurju, ki je bila požgana l. 1330. v bojih za vovbrško dediščino, Podčetrtku in Marijina na Svetih gorah. S precejšno gotovostjo lahko domnevamo, da so v jedru še romanske cerkvene ladje v Bistrici ob Sotli, pri Pankraciju nad Lembergom ter v Pilštanju, za gotovo pa je romanska podružnica sv. Mihaela na Pečici nad Sladko goro, ki ima ohranjeno ladjo s sledovi romanskih oken ter kvadratni presbiterij s podložno banjo, na katerega so v 17. stol. prizidali sedanji presbiterij. Zanimivo je, da na obravnavanem ozemlju (razen ob robu pri Sv. Vidu nad Brežicami in Šmarjeti pri Rimskih Toplicah) ne zasledimo cerkva z apsidami, ki so tipične za sosednjo Kranjsko, pač pa cerkve s kvadratnimi presbiteriji, ki so dejansko redukcije kornih zvonikov na njihove zvonice ter jih je s Koroške posredovala glavna lastnica tega ozemlja krška škofija kot naslednica savinjskih mejnih grofov Breže-Seliških.

Od profane arhitekture je omeniti predvsem razvaline gradu na Planini ter glavni stolp gradu Podsreda. Planinski grad se posredno omenja že zelo zgodaj, saj se od l. 1190. dalje stalno naštevajo njegovi lastniki, ki so bili krški ministeriali. Leta 1250. se grad prvič izrecno imenuje »castrum Munparis«. Grajske razvaline stoje na skali nad trgom ter hranijo v sebi ostanke palasa z vrsto, v 16. stol. zazidanih, polkrožno zaključenih oken. Njegova severna stena kaže kamenito zidavo z izrazito težnjo po plastenju, vzhodna pa karakteristično gradnjo po načinu ribjega okostja (opus spicatum), kar kaže na zelo zgodnji nastanek palasa v 12. ali morda celo še v 11. stol. S palasom, podolgovatim nadstropnim poslopjem, dokazuje Planina, da je tvorila že od vsega začetka obsežnejši stavbni kompleks kot večina naših ostalih gradov, ki so bili navadno stolpastega tipa. Takega tipa je bil na primer grad Podsreda, ki se prvič omenja l. 1213. kot castrum Herberch. Njegov glavni stolp je izredno lepa in monumentalna romanska arhitektura, zgrajena iz maltasto fugiranih klesancev v tako skrbni tehniki, kot je ne kaže nobena druga stavba na našem ozemlju.

Znano je, da so v romanski dobi stali že tudi gradovi v Laškem (1148), Pilštanju (1185), Kozjem (1197), Kunšpergu (1167), Podčetrtku (1162), Žusmu (1203), Rogatcu (1192), Šentjurju (1247), Rifniku (šele 1326.) Blagovni (1223), Jelšingradu (1146), Lembergu (1173), Olimju (1208), Prežinu (1167), Vojniku 1163), Žamerku (1256), itd., ki pa so deloma že izginili, deloma pa so ohranjeni kot tako skromne razvaline, da za naš opis ne prihajajo v poštev. Nekateri izmed njih so bili v stoletjih toliko prezidavani, da so izgubili svoje prvotno arhitektonsko jedro ter kot arhitekture ne segajo več do začetkov svojega obstoja,

druga pa so bili v zametkih lesene stavbe, katere so šele v 13. in 14. stol. nadomestile kamenite gradnje. Tako nam romanska doba zapušča bore malo iz področja fevdalne arhitekture, nič pa ne iz meščanske in kmečke, ki sta še globoko v srednji vek uporabljali tesarsko in zemeljsko stavbarstvo kot splošni sestavni del njune takratne življenjske kulture.

V času romanike je večino opisovanega ozemlja bila last krške škofije, katere fevdniki so postali v 14. stol. Celjski grofje. Ti so si pridobili večino gradov in posesti med Savinjo in Sotlo (Lemberg 1233, Rogatec 1301, Kostrivnica 1322, Planina 1339—1343, Podsreda 1338—1339, Prežin 1341—1344, Rifnik pred 1347, Podgrad 1347, Laško 1336, Vojnik pred 1363, Žusem 1376, Vrbovec ob Sotli 1397) ter tako postali dejanski gospodarji tega ozemlja.

Celjani so kot znani donatorji in dobrotniki cerkva sodelovali pri mnogih gradnjah 14. in 15. stol. ter nam tako zapustili nekaj pomembnejših stavb, ki še danes dokumentirajo njihov smisel za velikopotezno monumentalnost. Leta 1444. se je z njihovo pomočjo začela prezidavati stara romanska žička kartuzija, ki sicer leži izven opisovanega ozemlja, ter se je tako nadaljevala že konec 14. stol. začeta gotizacija. Ta je iz visokosrednjeveške meniške naselbine ustvarila poznogotski samostanski kompleks. Te prezidave so preoblikovale predvsem samostansko jedro: refektorij, kapitelj, oba križna hodnika in meniške celice, zaključile pa so se konec 15. stol. z utrditvijo samostana in izgradnjo gastovža pred njim. Sicer srečujemo tri celjske zvezde v vrsti cerkva: pri sv. Lenartu v Kostrivnici, na Tinskem, v Zagorju pri Pilštanju, v Laškem in na Teharjih ter vemo, da so sodelovali tudi pri gradnjah v Jurkloštru, na Svetini, na Starih gorah pri Podsredi in v Lembergu, njihovem prvem krškem fevdu, po katerem so dobili l. 1341. tudi svoj grofovski naslov. Sv. Lenart pod Bočem, prvotni sedež kostrivniške fare, je kvalitetna arhitektura iz 2. pol. 14. stol., ki hrani v krogovičju vzhodnega presbiterijevega okna še originalne šipe z žovneško-celjskima grboma, v ladji in presbiteriju sledove fresk, lesen Marijin kip pa je v celjskem muzeju. Anina cerkev na Tinskem, ki je nastal konec 14. stol., hrani preslikano fresko Marijine smrti iz začetka 15. stoletja v notranjščini in sledove fresk na severni steni zunanjščine. Kot dokazuje preslikana timpanonska freska je bila ta cerkev prvotno posvečena Mariji, katere originalni kip je sedaj v mlajši Marijini cerkvi. Ta kip je kvalitetno kiparsko delo iz začetka 15. stol. ter spada s kipoma v Lubičnem pri Poljčanah (prvotno je bil v Konjicah!) in na Starih gorah pri Podsredi v skupino, ki se grupira okoli glavne delavnice ptujskogorskih mojstrov ter je razložljiva samo z aspekta zvez s Celjskimi grofi. Marijina cerkev v Zagorju pri Pilštanju je tipična donatorska božjepotna stavba s freskiranim oratorijem iz 1. polovice 15. stol., katere sedanji vzhodni zaključek pa je iz začetka 18. stol. V Laškem so Celjani sodelovali pri gotski povečavi romanske farne cerkve, ki je v 1. pol. 15. stol. zamenjala prvotni domnevno kvadratni presbiterij s sedanjim »dolgim korom« kot tipičnim primerom meščanske reprezentančne visokogotske arhitekture. V Teharjih so Celjani

začeli z gradnjo Anine cerkve. To je skončal šele cesar Friderik III. v izrazitem poznogotskem slogu z igrivo obočno konstrukcijo. Za Jurklošter, kjer je bila pokopana Veronika Deseniška, se ve, da je užival posebno skrb grofa Friderika II. Samostan se je prezidaval in povečaval, vendar ni od njega ničesar več ohranjenega, ker ga je konec 18. stol. zamenjala sedaj porušena graščina. Božjepotno cerkev na Svetini so enako kot teharsko začeli graditi Celjani, skončal pa jo je cesar Friderik III., katerega grb je na enem od sklepnikov v presbiteriju. To je izredna arhitektura tako po formatu kot po konceptu. Mogočen stolp izrazito taborsko obrambnega značaja ima v zvonici ladjo, kateri je na vzhodu prizidan »dolgi kor«. Bogat kamnoseški dekor (konsole, sklepniki), kot ga srečujemo le v okolici Vranskega in pri Barbari nad Konjicami, je za celjsko področje nenavaden ter kaže mnogo značilnosti primorsko-kranjskega kamnoseštva, zato je gotovo enak import kot mogočno in ekspresivno razpelo v Križevi, prvotno Anini kapeli istotam, ki je izdelek Jaboka iz Loke iz konca 15. stol. Na Starih gorah pri Podsredi je Marijina cerkev lep primer gotskega stavbarstva iz konca 14. stol., Miklavževa cerkev v Lembergu pa preproste meščanske arhitekture iz 1. pol. 15. stol.

Med arhitekturo 14. stol. je treba posebej opozoriti na staro žusemsko cerkev s freskami iz 2. pol. 13. stol. ter z najstarejšim ohranjenim zvonom obravnavanega ozemlja iz sredine ali 2. pol. 14. stol., med arhitekturo 15. stol. pa na Andrejevo cerkev nad Olimjem, ki ima odprt zvonik, kar predstavlja najbolj vzhodni primer tega italijanskega, istrsko-kraškega tipa zvonika sploh. Stavba s kamenito gotsko prižnico je nedvomen import. Zvezo bi morda lahko iskali preko trboveljskega Posavja, kjer je bilo še v 17. stol. ohranjenih precej takih zvonikov, s kraško-mediteranskim območjem.

Poznogotska doba, ki obsega 2. pol. 15. stol. in vsaj formalno vso 1. pol. 16. stol., je bila izredno plodna. Takrat so nastale mnoge sakralne stavbe šmarsko-rogaško-kozjanskega predela, h katerim jih je precej dodala še »renesansa«, ki obsega 2. pol. 16. in 1. pol. 17. stol., malo pa barok, ki je njihovo število komaj zvišal, skoraj vse pa predelal, posebno v severni polovici pokrajine.

Naj izmed poznogotskih cerkva omenim samo umetnostno-zgodovinsko najzanimivejše: Lubično, Teharje, Prežin, Završe, Barbara pri Šmarju, Tržišče pri Rogaški Slatini, Rodno pri Rogaški Slatini, Tinsko (dvoranski koncept ladje iz l. 1524, kaže na gorenjski vpliv), Helena pri Slivnici, Marija Gradec, Lokavec nad Gračnico, Dobležiče pri Pilštanju, Kozje, Svete gore itd. Mnoge izmed teh cerkva hranijo še freske in njihove sledove kot ostanke nekdanje edinstvene moralno-didaktične bibliae pauperum, s pomočjo katere so vzgajali nepismeno podeželsko ljudstvo k religiozno-etičnim normam, ki so takrat obvladovale čutenje in mišljenje našega človeka in njegovega predstavnega sveta. Gotske freske se najdejo na Žusmu, v Mariji Gradec (1526), na Tinskem, na Svetih gorah (mojster iz Čelovnika), v Zagorju, na Svetini, v Lokavcu nad Gračnico, Kozjem, Dobležičah, Završah, pri Miklavžu nad Laškim, v Lenartu pri Kostrivnici, na Prežinu in še morda kje. Tudi

gotske plastike je precej ohranjene: na Lubičnem, Tinskem, Starih gorah, Svetih gorah, Lisičnem (edina glinasta gotska plastika iz sredine 15. stol. pri nas!), na Rodnem, v Završah, na Svetini, v Šmarju, itd. Precej se najde drobnega inventarja, ki ima poleg umetnostne predvsem kulturno-zgodovinsko vrednost, tako zvonov (Žusem, Botričnica, Rodno, Križ pri Rogaški Slatini, Kalobje, Pečica nad Sladko goro, Šmarje pri Jelšah, itd.), posodja (Rogatec, Nezbiše, Pernek, Cmerečka gorca, Podplat, Miklavž nad Šmarjem, Dobje pri Prevorju itd.), toda nobenih paramentov.

Od profanih stavb je omeniti gradove (Strmol, Rifnik, Velike Breze, Hartenstein, itd.), mestne trške koncepte (Laško, Lemberg, Rogatec, Podsreda, Podčetrtek, Pilštanj, Kozje, Planina, Šentjur, Bistrica ob Sotli) ter trške hiše (Štok v Laškem, župnišče v Laškem, gastovž v Žičah), toda nobenih kmečkih naselij, vasi, zaselkov ali stavb, ki bi se nam do danes ohranili v taki meri, da bi jih lahko vsaj približno rekonstruirali.

Šestnajsto stoletje, sicer čas socialnih in religioznih pretresov, za obravnavani predel, posebno za njegovo južno polovico, ni pomenilo umetnostno tako sterilne dobe, da bi ga lahko proglašali za resnejšo cezuro v umetnostnem razvoju tukajšnje pokrajine. Oblika sakralne arhitekture je v glavnem ostala ista, le da se je tlorisni koncept ladje, ki se je pozni gotiki polagoma približeval obliki kvadrata, proti koncu stoletja zopet podaljšal ter da se je $^3/_8$ zaključek presbiterija, ki se je nekoliko sploščil, zopet povrnil k čistejši, včasih celo podaljšani obliki. Tudi za značaj notranjščine tako važni tabulat je slej ko prej ostal, zamenjal je le podolgovate s kvadratnimi polji, slavolok pa se je celo zožil zaradi skoraj redne namestitve stranskih oltarjev ob njegovo čelno stran, s čimer je notranjščino močneje razdelil v dva dela, kot je bilo v namenu pozne gotike, ki je stremela po čim večjem poenotenju prostora. Presbiterijev obok se je praviloma spremenil iz rebrasto-zvezdastega v grebenastega odnosno banjastega z vrezanimi sosvodnicami, ki je dajal prostoru sicer drug značaj, ne pa tudi oblike. Formalni repertoar gotike je živel naprej. Bil je izredno trdoživ, uporabljal se je globoko v 17. stol. ter včasih celo še kar »gotsko« zažível. Karakterističen primer za to je Sv. Rok pri Šmarju, katerega ladja je dobila sedanje višinsko razmerje in zašiljena okna celo šele okoli leta 1671. Sploh se v sredini 17. stol. opaža pri novogradnjah višinski vzgon, ki je značilen pojav latentno živečega idealističnega gotskega vertikalizma (Rozalija nad Šentjurjem, Uršula nad Dramljami, Stojno selo). Jasno je, da so poznorenesančne odnosno ranobaročne oblike polagoma nadomeščale gotske ter pri tem izoblikovale, boreč se s tradicijo, svoj specifični stilni in formalni izraz. Vpliv severa, ki je sicer obstajal ves čas, se je stalno krepil, polagoma se je začel uveljavljati Graz kot umetnostno središče Štajerske, čigar vplivi so prodrli že konec 16. stol. do Posavja. Ta vpliv se kaže v tem času močneje v fevdalni arhitekturi (Celje, Olimje, Podčetrtek, Brežice), katere lastnik je bila internacionalna aristokracija kot v sakralni, ki je bila bolj avtohtona, bolj ljudska in zato močneje vezana na tradicijo in podedovane srednjeveške oblike. Šele 2. pol.

17. stol. je nekoliko bolj sprostila ljudsko sakralno arhitekturo, čeprav ji tlorisnega koncepta ni spremenila, saj so ga samo nekatere zahtevnejše stavbe 18. stol. v severni polovici pokrajine nadomestile s poznobaročnim razgibanim tlorisom (Ponikva, Rogatec, Sladka gora, Dramlje, Šentjur, Kostrivnica). Podeželski barok 17. in 18. stol. se je torej zadovoljil s podedovanim tlorisnim konceptom, ga le obogatil s stranskimi kapelami, postavljenim parom ob staro ladjo ter z dograditvijo zvonika, ki je v mnogih primerih nadomestil dotedanji leseni strešni stolpič in arhitektonsko močneje poudaril dominantno lego objekta v pokrajini. To deloma pripisujem tudi dejstvu, da je prenehala turška nevarnost in s tem zvezana grožnja uničenja,zaradi katere so si prizadevali, da bi bil objekt čim manj opazen. Ti prizidki, ki so naravnost tipični za vso Spodnjo Štajersko, so opravljali bolj estetsko kot praktično-prostorninsko funkcijo, saj so jih dozidavali predvsem zato, da so poživljali dotlej precej pusto zunanjščino starih svetišč. Kot primere sakralne arhitekture 16. in 17. stol. omenjam Marijo Dobje, Rozalijo nad Šentjurjem, Uršulo nad Dramljami, Št. Vid pri Grobelnem, Stopce, Dobovec ob Sotli, Stojno selo, Pernek, Olimje, Svete gore, Kalobje, Lovrenca, in Roka nad Šmarjem pri Jelšah, Vodruž pri Rifniku itd., kot primere prizidanih kapel Laško, Zagorje, Bistrico ob Sotli, Lemberg, Podčetrtek, Medvedovo selo, Zibiko, Barbaro nad Šmarjem, Pilštanj, Marijo na Pesku, Kozje itd., kot primere prizidanih zvonikov pa Zagorje, Tinsko, Marijo Gradec, Bistrico ob Sotli, Pečico, Marijo na Pesku, Št. Vid pri Planini, Miklavža nad Laškim, Prežin, Dobležiče, Imensko gorco, Podčetrtek itd.

Izmed oltarjev 17. stol., ki jih navadno imenujemo »zlate« ter so nastajali pod vplivom severnjaške renesanse in alpskega manirizma, je treba zlasti omeniti one pri Rozaliji nad Šentjurjem, v Olimju, pri Uršuli nad Dramljami, pri Barbari nad Šmarjem, na Svetih gorah, na Starih gorah, na Tinskem, v Rodnem, Perneku, Tržišču, pri Mariji Dobje, v Završah, pri Donatu in Juriju pri Rogatcu, v Mariji Gradec, na Teharjih itd. Zanimivo je, da je ohranjenih sorazmerno mnogo »zlatih« oltarjev na vsem opisovanem ozemlju, zlasti pa na Kozjanskem. To dokazuje, da v 18. stol. ni bilo ne sredstev ne potrebe po njihovi zamenjavi ter jim je češče postalo usodno šele 19. stol. s svojim prepotentnim podobarstvom, ki je živelo od baročno-klasističnih tradicij in historizirajočih programov ter na žalost prečesto zamenjalo kvalitetne baročne umetnine s svojimi prevdostilnimi izdelki.

Od slikarstva te dobe je omeniti samo veliko donatorsko sliko na Tinskem iz l. 1670 ter nekaj oltarnih slik na Svetih gorah in v Laškem.

Med profano arhitekturo so omembe vredne graščine v Olimju (zgrajena v renesančnem konceptu med leti 1925—1955, predelana v samostan v letih 1660—1680), Podčetrtku (zgrajena v začetku 16. stol.), Laškem (zgrajena l. 1673), Šmarju (gradič Korpule iz 1. pol. 17. stol.) in Blagovni pri Šentjurju (v osnovi starejša), nato mestna hiša v Lembergu, več meščanskih hiš v Laškem, Rogatcu, Bistrici ob Sotli in Pod-

četrtku, prangerji v Podsredi, Pilštanju in Lembergu kot simboli starih trških pravic, itd.

V 18. stol. so bile barokizirane mnoge starejše cerkve, nekatere deloma druge bolj radikalno, nekatere na zunanjščini (portali, okna, strehe na zvoniku), večina pa v notranjščini, kjer so dobile oboke, živahne in krepke zidce, bogato štukaturo, novo opravo itd. (Šmarje, Rok nad Šmarjem, Zagorje, Marija na Pesku, Bistrica ob Sotli, Teharje, Dobje pri Planini, Lisično, Pilštanj itd.). Jasno je, da je tako plodna doba, kot je bil barok, ustvarila tudi nove stavbe, med katerimi je zlasti omeniti Botričnico, Ožbalt pri Ponikvi, Donat, Ložno, Nazbiše, Sv. Hiacinto v Rogatcu, Sv. Emo ob Mestinji, Babno goro, Buče pri Sotli, Žusem, Lipo nad Jurkloštrom, Slivnico pri Celju, Lenart nad Laškim, Ruperta nad Laškim, nato Šentjur pri Celju ter skupino tlorisno razgibanih stavb v Ponikvi, Rogatcu, Sladki gori, Kostrivnici in Dramljah, ki je razložljiva samo iz severne, predvsem graške perspektive.

Značilno za to stoletje je, da se je poleg prevladujočega severnega, pravzaprav graškega vpliva začel uveljavljati tudi zapadni, to je ljubljanski vpliv, kar dokazuje rastočo moč Ljubljane kot umetnostnega središča Slovenije. Ta vpliv ni opazen niti v arhitekturi niti v plastiki, za to so bile domače sile premočne, uveljavil pa se je v slikarstvu, posebno v freskantstvu, kjer je zavladala v sredini stoletja nekajletna oseka.

Sedemnajsto stoletje ni zapustilo na opisovanem ozemlju nobenih znanih ali ohranjenih fresk, zato pa toliko več osemnajsto. Najstarejše med njimi so nastale v graškem umetnostnem krogu ter kažejo čisto njegov značaj. To je skupina fresk v Zagorju (presbiterij in ladjin obok) iz l. 1708 in pri Mariji na Pesku iz l. 1712, ki kažejo močne italijanske vplive. Ustvarila jih je Attemsova skupina slikarjev iz krogov F. R. Rempa in F. I. Flurerja, ki je zapustil tudi nekaj sedaj na žalost izgubljenih oljnatih slik na podčetrtskem gradu. Iz istega umetnostnega središča — Graza — so izšle tudi freske Janeza Krizostoma Vogla na obokih obeh baročnih kapel laške farne cerkve iz let 1728 in 1737. Sledi skupina fresk lepoglavske pavlinske slikarske šole, ki jo je vodil Tirolec Ivan Ranger. Te freske so v presbiteriju samostanske cerkve v Olimju iz l. 1740 ter v ladji in presbiteriju farne cerkve v Rogatcu iz leta 1743. V sredini stoletja je pljusknil skozi Posavinje val ljubljanskih umetnostnih vplivov, ki se ni ustavil v Celju, ampak je segel po dolinah Voglajne in gornjega toka Sotle prav do Rogatca. Območje delovanja ljubljanskih mojstrov Franca Jelovška, Valentina Metzingerja, Fortunata Berganta in Antona Cebeja se je tu križal z delovnim območjem graških slikarjev. Jelovšek, ki je poslikal barokizirani presbiterij celjske farne cerkve, slavolok v Nazarjih ter verjetno prvo izdajo sedanjih Schifferjevih fresk pri celjskih minoritih, je poslikal tudi notranjščino na Sladki gori (1752—1753), Antonovo kapelo pri Rozaliji nad Šentjurjem (1746) ter verjetno del kapel pri Sv. Roku nad Šmarjem. Naslednji ciklus fresk predstavlja skupina, ki se grupira okoli Antona Lerchingerja iz Rogatca, učenca graškega

slikarja J. K. Vogla, in ptujskega slikarja Franca Antona Pachmayerja ter obsega 2. pol. 18. stol. Njegove so freske v Frančiškovi kapeli (1766) in v apoteki (1780) v Olimju, na ladjinih stenah v Zagorju, na Mrzli planini (1754), pri Št. Janžu nad Zibiko, nato na Brinjevi gori, v Petrovčah, Galiciji, Novem Celju in na Gradu pri Slovenjgradcu. Končno naj omenimo še freske v stopniščni dvorani v Jelšingradu, ki prikazujejo scene iz kmečkih uporov 16. stol., freske v presbiteriju cerkve Marija Dobje iz l. 1741, ki so pa tako preslikane, da jih ni več možno točneje analizirati ter freske Lorenca Stachla iz l. 1750 v Lucijini kapeli teharske farne cerkve, ki so pa uničene.

Od ostalih slikarjev, ki so delovali na opisanem ozemlju, zbuja posebno pozornost celovški slikar Jožef Ferdinand Fromiller, ki je zapustil tri velike oljne slike iz l. 1733 pri Sv. Hiacinti v Rogatcu, nato Adam Weissenkirchner s sliko v Rogaški Slatini in ca. 1690 Lorenc Stachl s sliko na Svetini iz l. 1733, J. K. Vogl s sliko v Laškem iz l. 1737, F. A. Pachmayer s slikama v Olimju iz l. 1736, V. Metzinger s sliko v Rogatcu, A. Cebej s sliko na Sladki gori iz l. 1761, F. M. Strauss s sliko v Podsredi iz l. 1738, J. A. Strauss s slikami v Laškem in na Medvedovem selu ter A. Lerchinger s slikami v Rogatcu, pri Donatu, v Stojnem selu, na Tinskem itd.

Od kiparskih izdelkov je vredna posebne pozornosti skupina oltarjev iz kamna, štuka in lesa v Zagorju, pri Mariji na Pesku in na Babni gori, katere donatorji so bili grofje Attemsi in izvira iz graškega kulturnega kroga. Kvalitetno še boljša je oprava in oprema iz Štuka pri Sv. Roku nad Šmarjem, ki jo je izdelal Anton Quadrio l. 1738 ter spada med najboljše tovrstne umetnine v Sloveniji. Dragocene oprave hranijo cerkve na Sladki gori, Ponikvi, Rogatcu, Kostrivnici (je iz mariborske Alojzijeve cerkve), Tinskem, pri Sv. Emi ob Mestinji, na Svetini, v Laškem, v Šmarju itd. Od domačih delavnic je omeniti one v Celju (Ferdinand Gallo), Laškem (Božič, Pogačnik, Novak, Ivšek) in Rogatcu (Mersi), iz česar spoznamo, da sta se na obravnavanem ozemlju razvila v 18. stol. dva lokalna umetnostna centra Laško in Rogatec ter seveda obrobno ležeče Celje, čigar umetnostni vpliv pa je bil večji v Savinjski dolini kot na Kozjanskem in Rogaškem.

Seveda bi človek lahko še in še našteval slike in plastike, ki dokumentirajo umetnostno voljo domačega baroka ter bogatijo umetnostno zakladnico našega naroda, vendar to ni namen članka, ki hoče samo obrisno nakazati tkivo nastajanja in rasti naše kulturne pokrajine ter skicirati njeno umetnostno podobo, kot se nam kaže danes po preteku stoletij. Že iz te površine in res samo bežne skice, ki bi jo lahko obogatili še z vrsto drobnega inventarja, paramentov, zvonov iz celjskih livarn Boseta, Schneiderjev, Kaiserjev, Reisa in Steinmetzov, nagrobnikov, kapel in znamenj, votivnih podob itd. spoznamo, da nam je eklezialno obdobje naše umetnostne rasti zapustilo mnogo vrednot in lepote.

Mnogo manj je tega iz področja profane arhitekture, kjer je omeniti samo graščino v Jurkloštru iz ca. 1790, nekaj meščanskih hiš v Laškem, Šentjurju, Rogatcu, Bistrici ob Sotli in Podsredi, Svetino kot

intaktno ohranjeno baročno vas ter lepe kmečke hiše v Brezju pri Zibiki, Virštajnu, Hotunjah in na Slomu pri Ponikvi.

Devetnajsto stoletje v cerkveni umetnosti ni več kaj prida ustvarilo, provincialno meščanstvo pa je bilo premalo razgledano in prerevno, da bi moglo umetnostno snovanje razviti do formata in kvalitete prejšnjih stoletij. Sicer sta prav na začetku stoletja nastali cerkvi v Podsredi in na Prevorju ter je bila prezidana cerkev v Pilštanju (vse v baročni tradiciji le s konveksno zaključenimi presbiteriji), vendar se je to izvršilo še pred napoleonskimi vojnami, ko je bil baročni zanos še komaj načet od jožefinskih reform in še ni naših krajev pretresel državni zlom ter naslednje mu ekonomske in duhovne krize 1. pol. 19. stol. Trgi so prenesli ta čas bolje kot podeželje. Trdno so se oklenili starih privilegijev in sejmov ter gospodarsko vsaj toliko uspevali, da so lahko zamenjali svoje baročne fasade s klasicistično-bidermajerskimi, pri čemer so celo poživili že precej upadlo gradbeništvo in kamnoseštvo (Šentjur, Rogatec, Bistrica ob Sotli). Tako so si mesta in trgi nadeli bidermajerski videz, pri tem pa ostali v bistvu tako baročni, kot je ostala baročna in celo še gotska njihova talna zasnova, ekonomska organizacija in življenjska koncepcija. Bidermajer kot izrazito meščanski slog je torej doprinesel nekaj k razvoju meščanske hiše, predvsem njene fasade, malo pa je vplival na razvoj kmečkega doma, ki je obdržal svojo baročno zasnovo, obogateno le z rusticiranimi kamnoseškimi elementi (predvsem portali in okenskimi okviri) klasicizma. Te elemente je šele v drugi polovici 19. stol. zamenjala maltasta ornamentika historičnih slogov ter s tem uničila lokalno pomembno kamnoseštvo.

Kreativni umetniki so konec 18. stol. izginili s podeželja. Postali so akademski slikarji in kiparji, naselili so se v večjih mestih ter delali za njihovo meščanstvo. Odtrgali so se od ljudskega, baročno pobarvanega umetnostnega izročila, ki je zaradi tega začelo razvojno vedno bolj zaostajati. Njihovo mesto so zasedli podobarji, ki so ljudski okus sicer zadovoljevali, toda pri tem sami brezupno zakrneli v preživeli tradiciji. Začel se je proces, ki je vedno bolj ločeval akademsko in umetno-obrtno zvrst umetnosti ter postajal polagoma usoden za obe, prvi je vzel obrtno solidnost, drugi pa duha. Zanimivo je, da na našem ozemlju v 1. pol. 19. stol. ne opažamo večje podobarske delavnosti. To postane razumljivo, če pomislimo, da je podobarstvo živelo od cerkvenih naročil, cerkev pa je bila v l. pol. 19. stol. oslabljena zaradi političnih, ekonomskih, družbenih in duhovnih pretresov takratnega časa. Šele v drugi polovici stoletja se je cerkev organizacijsko, politično in ekonomsko spet toliko okrepila (prenos škofijskega sedeža v Maribor, konkordat, Lourdes, ex catedra, conceptio virginis, češčenje Cirila in Metoda, klerikalizem itd.), da je povečala tudi svoj duhovni vpliv na ljudske množice. Zaradi propagande se je začela živahneje umetnostno udejstvovati, poslužujoč se pri tem najprej romantičnega nazarenstva in beuronstva, pozneje pa predvsem historičnih slogov. Vendar moramo takoj pribiti, da je ustvarila bore malo kvalitetnega. Njen čas je bil kljub vsemu mimo.

Od sakralnih stavb 19. stol. naj omenim samo Cmerečko gorco (neorenesančna, 1830), Loko pri Žusmu (neogotska), Podlog pri Planini (neogotska 1868), Polje ob Sotli (neoromansko prezidana l. 1881), Gabernik pri Kostrivnici (neoromanska 1861) ter največji in najkvalitetnejši med njimi Sv. Križ pri Rogaški Slatini (zgrajena l. 1863—1864 v neoromanskem slogu po načrtih arhitekta Jožefa Schöbla iz Graza) in Teharje (zgrajena l. 1907 v neorenesančnem slogu po načrtih arhitekta Adolfa Wagnerja). Da je bilo v tem času precej stavb predelanih, da so dobile nove fasade, portale in okna, da so jim bile povečane in povišane zakristije ter zvoniki, obokane ladje ter zamenjani kameniti in opečni tlaki s šamotnimi itd., ni treba posebej omenjati. Profana arhitektura je v tem času dala malo (»graščini« v Kozjem in Planini, nekaj hiš v Laškem in po ostalih trgih, par cestnih in železniških mostov ter nekaj gostišč), toda mnogo grešila. Z uvedbo historičnih slogov ter s prenehanjem stare kamnoseške tradicije je šlo tudi pri njej strmo navzdol. Ker se je secesija na začetku našega stoletja ni skoraj nič dotaknila, je ostala nekreativna prav do naših dni. Medtem ko sta odlična domača arhitekta Janez Pečnik iz Šentjurja (1821 — 1883) in Janez Gradt iz Jurkloštra (1831 — 1879) delovala po Avstrijskem in Madžarskem, so doma gradili mojstri Scagnetti, Madile, Grein, Gologranc in drugi solidne stavbe po skromnih načrtih (Šmarje pri Jelšah, Laško, Rogatec, Šentjur).

Od slikarjev, ki so delovali v 19. stol. na tem ozemlju je omeniti predvsem Furlane Jakoba in Antona Brolla, Tomaža in Ivana Fantonija, Feliksa Barazuttija in Oswalda Biertija, Nemce Antona Kleina, ki je zapustil 2 kvalitetni oltarni sliki v Zagorju iz l. 1799, Jožefa Wachtla s slikama v Šentjurju iz l. 1811, in pri Sv. Križu pri Rogaški Slatini iz ca. 1830., Franca Nagerja s sliko v Laškem iz l. 1848. in Franca Gottwalda, Krajnce Matevža Langusa s sliko na Cmerečki gorci iz l. 1830, Franca Vizjaka in Matijo Koželja, od domačinov pa Petra Robiča. Od kiparjev je omeniti Dunajčana Leopolda Kislinga s spomenikom Ferdinanda Attemsa v Rogaški Slatini iz l. 1824, A. Thorwaldsenove kopije v laškem zdravilišču ter Gradčana Jakoba Gschiela s kipom v Šentjurju pri Celju. Od podobarjev so omembe vredni Gračani Mihael Rosenberger in Peter Neuböck, Krajnci Janez in Štefan Šubic ter Matija Tome, Tirolec Ferdinad Stufflesser ter domačini Jožef Brenko-Mastnak, Jernej Rangus, Martin Spieler in Franc Gajšek iz Vojnika in Frankolovega, Ignacij Oblak in Anton Sumrek iz Celja, Andrej in Ivan Cesar iz Mozirja, Andrej Buta iz Kostrivnice ter Anton Pavlič in rodbina Garzinov iz Buč ob Sotli. Med njihovimi izdelki je treba posebej opozoriti na Rangusove oltarje v Laškem ter Spielerjeve pri Rozaliji nad Šentjurjem, ker pomenijo višek podobarskega kvalitetnega dosežka.

Obdobje historičnih slogov, ki je sledilo za klasicizmom in postbarokom, se je uveljavilo v 3. četrtini 19. stol. tako močno, da je obvladovalo podobarsko produkcijo, podkrepljeno z vedno večjim importom iz Graza in posebno Tirolske, vse do prve svetovne vojne. Umetna obrt je padla na stopnjo industrijskega izdelka. Niže ni mogla! Usodno

pa je, da je ravno takrat mnogo sakralnih stavb zamenjalo svojo dotedanjo opravo ter tako izgubilo vse, kar je vrednega prineslo s seboj iz gotike in baroka, za nadomestilo pa dobilo ničvredne obrtne in industrijske izdelke. Kozjansko se je tej usodi iz že znanih razlogov precej izognilo, manj pa šmarsko-rogaški predel, ki je bil ekonomsko bolj razvit in prometno bolj odprt ter zato bolj izpostavljen usodnim modnim vplivom svojega časa.

Tudi 20. stoletje ni na tem ozemlju zapustilo večjih umetnostnih vrednot. Omenil bi le nekaj stavb v Rogaški Slatini, predvsem dvorano Zdravstvenega doma s Schröterjevimi slikarijami iz l. 1913., NOB — spomenik v Šentjurju, delo akad. kiparja Cirila Cesarja, ter freske Franja Goloba na oboku presbiterija cerkve v Planini.

Kot vidimo, je umetnostno kvalitetnega malo, gotovo premalo za stoletno obdobje ozemlja, ki je v svoji tisočletni kulturni zgodovini vzbrstelo dvakrat: v pozni gotiki in v baroku ter takrat ustvarilo večino kulturnih vrednot, ki jih premore še danes. To sta bili dobi, ko je ljudska duša resnično našla v umetnosti svoje estetsko in duhovno izpolnilo, ki je pomenilo — svet. Zato je ta umetnost, ki jo je napajalo globoko ljudsko čustvovanje, iskrena. Čeprav njene govorice ne razumemo več v celoti in je služila drugim življenskim idealom kot so današnji, nam je vendar blizu, ker nam dokumentira genetiko našega naroda na določenem ozemlju ter njegovo kulturno-tvorno reakcijo na specifične življenjske pogoje. Dokumenti nastajanja vsake, torej tudi šmarsko-rogaško-kozjanske pokrajine so njeni kulturni spomeniki, razporejeni v časovnem zaporedju. Nanje in na njihovo pričevalnost opozoriti ter njihovo historično usodo bežno in približno orisati pa je bil namen pričujočega članka, prvega te vrste.

VIRI IN LITERATURA

Ignacij Orožen: Das Bistum und die Diözese Lavant, IV. Das Dekanat Tüffer, VI. Das Dekanat Drachenburg in VII. Das Dekanat Rohitsch, Maribor 1884, 1887 in 1889.

Dr. Avguštin Stegenšek: Petindvajset let cerkvene umetnosti v lavantinski škofiji, Ljubitelj krščanske umetnosti, Maribor 1914.

Dr. Pavel Strmšek: Šmarsko-rogaško-kozjanski okraj, Celje 1940.

Dr. Marjan Zadnikar: Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959.

Dr. Marjan Zadnikar: Problem »Laške skupine« v naši poznoromanski arhitekturi. ZUZ Nova vrsta V./VI. Ljubljana 1959.

Anica Cevc: Anton Lerchinger. ZUZ Nova vrsta V./VI. Ljubljana 1959.

Dr. Emilijan Cevc: Geografski položaj srednjeveškega kiparstva na Slovenskem. ZUZ Nova vrsta V./VI. Ljubljana 1959.

Dr. Emilijan Cevc: Dvoje zgodnjesrednjeveških figuralnih upodobitev na slovenskih tleh. Arheološki vestnik III/2, Ljubljana 1952.

Jože Curk: Topografski zapiski iz let 1959 in 1960, zbrani v kartoteki Zavoda za spomeniško varstvo Maribor.

REPERTOARNE SMERI CELJSKEGA GLEDALIŠČA

Sprehod skozi dve sezoni

Janez Žmavc

Govoriti o gledališču, se pravi govoriti o repertoarju. Gledališče seveda poznaš tudi po tem, kako igrajo. Vendar je v ospredju vselej beseda o repertoarju. Tu se začne in konča vsaka debata. Če so nekje svetovali, da Shakespearovega Riharda II. nikar v Celje, »bodite rajši krotki, delo je prezahtevno,« potem je tukaj v osredju apriorno zanikanje zmogljivosti celjskega ansambla. In vendar je Rihard uspel! Repertoarno in uprizoritveno!

Ogledati bi si morali še manj zahtevna dela. In seve še obisk pri teh in onih. Statistika nam kaže, da se obisk veča in da praznih dvoran celjsko gledališče skorajda ne pozna več. To pomeni, da zna gledališko vodstvo prisluhniti zahtevam publike, ne da bi pri tem dajalo koncesije določenim slojem. Teh še najmanj. Če je bila uvrščena v program kakšna nepretenciozna komedija, je bilo to pač zategadelj, ker »resnih« komedij primanjkuje, komedije pa morajo vetriti sicer vselej resno, vzgojno, aktualno plat repertoarja. Kolektivno umetniško vodstvo, ki je pred dvema letoma zamenjalo dramaturga, je sestavljalo repertoar z namenom, da bi mirno in počasi vzgajalo, brez vsiljive tendenčnosti, edinole z ljudskostjo, z napredno miselnostjo. Torej nikakršnih ekstravagantnih eksperimentov, sprehodov po moderni svetovni dramatiki za sladokusce. Za to še ni čas — (čeravno bi lahko pri lepem obisku tvegali) — tega si gledališče verjetno za zdaj še ne more privoščiti. Sicer pa imamo za take eksperimente rezerviran Mali oder, ki pa trenutno opravlja drugačno funkcijo.

Vloga Slovenskega ljudskega gledališča v Celju ni majhna, kajti že dolgo ni več samo mestno gledališče, marveč pokrajinsko; saj na svojih gostovanjih obiskuje vsako leto več krajev. S tem pa je vključilo med svoje odjemalce dokaj raznoliko občinstvo. V Celju lahko računa na .pretežno izobraženo publiko, ne podcenjuje pa vaške. Tukaj ni ločilo, izbiralo dveh repertoarjev: enega za mesto, drugega za vas. Poudarek je ostal na literarno zahtevnejših delih, ki zahtevajo tudi od ljudi, ki imajo višjo šolsko izobrazbo, enak miselni in čustveni napor kot od ljudi, ki tega nimajo in ki so odmaknjeni od kulturnih središč. Predvsem pa je vodstvo iskalo dela z družbeno-

Jeršin in Perova v Žmavčevi »Rok in Lea«

moralnega področja, ki neposredno slikajo socialno problematiko našega časa. Tudi zato, ne samo zavoljo slovenske dramaturgije, ki ji Celje redno plačuje svoj obolus, je gledališče iz svojih sredstev finansiralo v letu 1960 nagradni natečaj za izvirna dramska dela. Obe nagrajeni iz tega natečaja — Kališnikova »Ozka špranja za sonce« ter Žmavčeva »Rok in Lea« — sta ustrezali tej smeri. Pokazalo se je, da si naš človek takšnih del resnično želi. Neposredno iz sodobnega časa so spregovorila še odlična dela iz svetovnega repertoarja: Rose-Budjuhn: Dvanajst porotnikov, Camus: Nesporazum, Brecht: Življenje Galileija, Sylvanus: Korczak in otroci (kar 50 repriz!). Mirno lahko

še dodamo Shakespearovega Riharda II., to še vedno živo kroniko usod in značajev v kolosu zgodovine.

Gledališko vodstvo si je prav tako prizadevalo, da bi umetnost postala življenjska potreba ne samo ozkega kroga meščanskega sloja kakor nekdaj, marveč tudi slehernega delovnega človeka. Naš delovni človek ne bi smel ostati izoliran od gledališča, ki ga je po osvoboditvi obnovil s svojimi rokami. Neverjetno pa se sliši, da si je gledališče osvojilo podeželsko publiko, ki sploh ne bo mogla več pogrešati te kulturne potrebe, — da pa v Celju v gledališki hram delavca ni in ni. Sindikat SLG je proti koncu letošnje sezone na svojo roko organiziral obisk kolektiva Tovarne emajlirane posode pri dveh različnih predstavah. Obakrat zadovoljiv obisk, navdušeno občinstvo. Torej je zmotno stališče, češ da delavcev ne moremo dobiti v gledališče. Res je, da delavec po napornem delu ne bo iskal oddiha tam, kjer si mora »priboriti« vstop z individualnim pristopom. Organiziran obisk pa ga nekako angažira, razbremeni drobne, a nemara nevšečne skrbi pri nabavi vstopnic, povrhu pa ga ne iztrga iz njegovega kolektiva. V prihodnje bodo vsekakor morali sindikati celjskih tovarn misliti na to, da je celjsko gledališče predvsem last delavcev in da jim ne gre jemati kulturnih dobrin, če ne gre za drugega ko za neznaten trud z organizacijo obiska!

Kajpak gledališče samo ne bo do kraja razrešilo problema splošne kulturne vzgoje. Ta je vedno kompleksnega značaja, javlja se skupno s potrebami po slovstveni, likovni, glasbeni vzgoji itd. V Celju še zdaj nimamo primernega razstavnega paviljona, mnoge pomembne domače in svetovne razstavne kolekcije romajo mimo nas v Slovenj Gradec. Zakaj? O tem bo vsekakor moral še kdo natančneje spregovoriti.

Toda povrnimo se h gledališču in njegovim naporom.

V sezoni 1959/60 je obiskalo 39 krajev zunaj Celja ter jim nudilo 114 predstav. Vseh jih je bilo 252. V sezoni 1960/61 je bilo do zadnje premiere (do 25. maja, ko je bil članek napisan) že 122 predstav na gostovanjih! To nikakor ni malo, če pomislimo, da šteje ansambel komaj 17 igralcev. Vseh abonmajev je bilo 18, polovica v matični hiši. Kraje, ki nimajo abonmaja, obiskuje gledališče sporadično z igrami, ki ne zahtevajo prevelike scenerije. Običajno so to silno majhni odri, brez potrebnih tehničnih naprav. Veliko teh pripomočkov je treba pripeljati od doma. Že pri postavitvi scene doma je treba računati na okrnjenost dimenzij, s katerimi se srečuje tehnika ter jih mojstrsko premaguje. Kjer pa so zahteve le prevelike, vozi gledališče svoje abonente zastonj na predstave v Celje! Efekt ne izostane. Mnogo je med njimi ljudi (iz Vojnika, Laškega), ki še nikoli niso prestopili praga poklicne hiše, pa se čedalje bolj zanimajo za gledališko umetnost, postaja jim vsakdanja potreba.

Razumljivo je, da pri taki simbiozi dveh ugodnih faktorjev: zanimanja najširših slojev, (torej polne hiše), in repertoarja, ki vključuje poleg vzgojnih momentov vse prvine gledališke kulture — da pri takih uspehih umno gledališko vodstvo ne bo počivalo v samozadovolj-

stvu. Kaj zlahka bi namreč naletelo na očitek, češ da premalo išče sodoben izraz. Kje so obljubljene eksperimentalne predstave? Pridevnik je nekoliko nesrečno izbran, kaže na larpurlartistične tendence. Gledališče išče sodoben izraz, gotovo. Rekli smo: počasi, z zanesljivim prilagajanjem današnji stopnji celjske gledališke omike. V prihodnjih sezonah bo Mali oder ta premik v eksperimentalno smer prav gotovo napravil. Za zdaj je še nekakšen protiutež abonmajskemu repertoarju, saj dela z manjšo zasedbo, priporočljiv pa je tudi zategadelj, ker je scensko zelo mobilen in pripraven za gostovanja po manjših odrih.

Prerez skozi zadnjo sezono daje približno enako sliko. Težnja po pestro zabavnem in resnem aktualnem, vzgojnem repertoarju. S Kreftovimi »Kranjskimi komedijanti« se je prejšnja sezona pričela ter hkrati počastila 110-letnico prve gledališke predstave v Celju (odkritje doprsnih kipov Meti Baševi in Saši Pfeiferju v foyerju), proslavilo pa je tudi 10-letnico svojega poklicnega obstoja.

S Patrickovo parodijo na ameriške zasedbene oblasti, »Čajnico na Okinawi«, ter Mrožkovimi »Policaji« je gledališče postreglo zares samo zabave žejnim obiskovalcem, s Policaji pa je prav zato zgrešilo svoj namen, ker jim je bila odvzeta politična satira. Z Goldonijevo »Prebrisano vdovo« je skušal režiser pripeljati na celjski oder kaj najbolj verodostojno commedio dell'arte. — Za drugo sezono je Hieng ponašil »Robinzone in dekleti« (prosto po Mihalkovu), ki so želeli samo ugajati in zabavati, drugih pretenzij avtor ni imel. Pretežni večini publike je s tem tudi ustregel. Sledila je komorno duhovita in na broadwajskih odrih preizkušena komedija za stare zakonce »Zakonski vrtiljak«. Za zaključek pa še Nušićeva »Gospa ministrica«, s katero je SLG počastilo 100-letnico poklicnega delovanja Hrvatskega narodnega kazalista v Zagrebu in Srpskega narodnega pozorišča v Novem Sadu. Režiser je hotel dati »Ministrici« kar najbolj verno patriarhalno srbsko podobo, zabrisati razlike v mentaliteti Slovencev in Srbov, saj ta dela največ preglavic slovenskim odrom pri uprizarjanju Nušića. V skromni meri mu je to uspelo.

Obvezno sta bili za otroke in mladino uprizorjeni Golieva igrica »Sneguljčica« in Grayeva »Lepota in zver«. S prvo je bilo ustreženo našim najmlajšim, dasi niso mogli docela sprostiti svoje fantazije ob likovno rešeni scenski podobi. »Lepota in zver« je bila s svojo poezijo bolj zahtevna in je našla svoje odjemalce med doraščajočo mladino, pa tudi med odraslimi.

Klasiko sta poleg Goldonija zastopala dva Shakespeara. Medtem ko je »Beneški trgovec« izzvenel bolj kot eksperiment, ki se je izgubljal v mizanscenskih bravurah in zanemaril elemente besedne poezije, je »Rihard II.« čvrsto stopil na slovenska tla, preprost in monumentalen v besednem patosu in scensko presenetljivo ubran. Režijsko in igralsko je ta predstava pobrala tudi največ priznanj Združenja dramskih umetnikov Slovenije. Z njo je SLG nekako okronalo delo svojih zadnjih sezon. Bila je »zgodovinska predstava«, kakor je zabeležil celjski gledališki kritik, zgodovinska ne samo zaradi svoje jugoslovanske praizvedbe in zaradi celjskega porekla sodelujočih od prevajalca

do režiserja idr., marveč predvsem zaradi svojega umetniškega dosežka.

Slovenskih del je bilo kar 6, med njimi 4 krstne uprizoritve (od teh 2 adaptaciji: prva slovenske in druga ruske predloge). Levstik-Grünova »Kastelka« je bila sprejeta kot veličastna ljudska igra, dobra adaptacija. Kališnikova »Ozka špranja za sonce« je pogumno posegla v družbeno problematiko našega časa, se lotila vprašanja idealizma in koristolovstva, dveh dovolj tipičnih skrajnosti, ki sta pripomogli temu prvencu kljub šibki zgodbi do večjih vrednot. Žmavčeva drama »Rok in Lea« je bil prvotno namenjena za veliki oder (tako jo je avtor rediigiral), režiser pa je presodil, da zahteva delo komorno postavitev in izbrano publiko, kakršno ima Mali oder. Nekatere sekvence so s tem dejansko pridobile, druge izgubile, tako da pravda ni bila dobljena za režiserja ne za avtorja.

Erwina Sylvanusa pasijon 20. stoletja, »Korczak in otroci« je zaradi svojega globokega človekoljubnega poslanstva obšel domala vso Slovenijo. Druga na Malem odru je bila prav tako v prejšnji sezoni Begovićeva »Brez tretjega«, ki že spada skoraj v jugoslovansko klasiko.

»Dvanajst porotnikov« Rosa — Budjuhna je osvežilo lansko sezono s svojo zanimivo problematiko človeških odnosov in z realistično igro. Camusov »Nesporazum« je zapustil v ljudeh mučen občutek zgrešene človeške usode in odpor proti vsemu, kar bi za ceno hudodelstva vodilo v lepšo prihodnost.

Novo sezono je uspešno pričela Brechtova dramaturgija epskega gledališča. Z »Življenjem Galileja« je celjski ansambel znova pokazal, da zmore ob disciplinirani podpori amaterjev velike spektakle. O'Neillova »Pesniška duša« ni prinesla nič novega, bila pa je primerna za igralsko ekshibicijo, ki navsezadnje tudi služi gledališkemu sladokusju.

Ta bežni pregled dveh sezon ni imel namena kritično prerešetati repertoar SLG. Izognil se je tudi bilanci konkretnih dosežkov, ki bi naj gledališče vodili v prihodnje. Eno vsekakor drži: da ima celjsko gledališče številno in močno publiko in da jo je privabljal prav ta izbor iz domače in svetovne dramske literature. Poslej bo moralo še bolj pogumno izbirati med gledališko problemskimi in idejno analitičnimi deli sodobne drame. Gledališče se pač zaveda, da ne sme hoditi vštric z občinstvom, marveč vselej vsaj korak pred njim.

PERSPEKTIVE V IZOBRAŽEVANJU ADMINISTRATIVNEGA KADRA

Gustav Grobelnik

Do pojava administrativne šole v Celju[1] se je sodobni pisarniški kader v celjskem šolskem okolišu vzgajal na dveh mestih: na ekonomski šoli ter v občasnih stenografskih in strojepisnih tečajih Društva stenografov in strojepiscev oziroma Delavske univerze. Vendar kot zagovorniki ekonomizacije šolanja na eni strani, na drugi pa kot zagovorniki interesov gospodarske in upravne administracije ne moremo biti zadovoljni ne s prvo ne z drugo potjo.

Od 16 strokovnih predmetov na ekonomski šoli (izvzeta sta telesna in predvojaška vzgoja) jih predstavlja kar 8 - 9 predmetnik sodobne administrativne šole. Toda dejstvo, da so osnovni predmeti iz administrativne stroke, kakor so pravo, stenografija, strojepisje in stenodaktilografija, zastopani s premajhnim številom učnih ur,[2] ostali pa s prevelikim, vsi pa ukrojeni prvenstveno na vzgojo ekonomsko-komercialnega in računovodskega kadra, podpira trditev, da je šolanje administrativnega kadra preko ekonomske šole neekonomično — predrago in zamudno. Nasprotno pa usposabljanje pisarniškega kadra z nekaj mesečnimi bodisi strojepisnimi, bodisi stenografskimi tečaji brez vzporednega obvladovanja ostalih disciplin poslovne in upravne tehnike, ni mogoče šteti več kot le za začasno in zasilno. Torej je bilo prav, da smo ustanovitev administrativne šole pozdravili kot center temeljitejšega in cenejšega šolanja sodobnega administrativnega kadra.

Čeprav so ustanovitev te strokovne šole narekovale potrebe,[3] je bilo treba ustanovitev sprejeti predvsem kot enega izmed lokalnih aktov za uresničevanje priporočil v resoluciji ZLS o izobraževanju strokovnih kadrov. To pomeni, da smo odprli šolo kot ustanovo več »za oblikovanje vsestransko razvite osebnosti socialističnega državljana, ki je usposobljen za proizvajalca in upravljalca«[4] ter hkrati kot »center, na katerem se bodo vzgajali kadri za več stopenj strokovne izobrazbe za določeno gospodarsko dejavnost oziroma javno službo[5].« Ustanovitelj si je tak učni zavod zagotovil z odločbo, da »šola dela po predmetnikih in učnih načrtih, ki jih predpiše šolski odbor, potrdi pa svet za šolstvo občinskega ljudskega odbora Celje[6]« — vse v skladu s priporočilom resolucije, da ustanovitelji ustanov za strokovno izobraževanje sami »določajo naloge, profil kadrov, ki naj se v njih vzgaja,

dajejo soglasje k predmetniku in učnemu načrtu[7]« itd. Zato šola ni mogla nastopiti svojega poslanstva z zastarelim predmetnikom in s prav takimi učnimi načrti. Od vseh predmetov in učnih načrtov, ki so starejšim administrativnim šolam predpisovali pota »v istočasno pridobitev znanja z več različnih področij«, je šolski odbor naše administrativne šole — sedme v LRS — odbral le tiste predmete in tista poglavja učnih načrtov, ki bi po njegovem mnenju »največ pripomogla k uspešni usposobitvi kandidata«. To in pa želja po znosni obremenitvi učencev sta napotila šolski odbor, da je predpisal za I. letnik prvega šolskega leta 1960/61 naslednji predmetnik[8]: slovenski jezik (5), angleški jezik neobvezno (2), temelji državne in družbene ureditve FLRJ (3), politična ekonomija (2), računstvo (2), pisarniško poslovanje (2), osnove gospodarskega poslovanja (2), stenografija (6), strojepisje (10), telesna vzgoja (2). Tako sestavljeni predmetnik je naložil učencem 34 oz. z angleškim jezikom 36 ur tedenskega pouka. V primeri s starim predmetnikom pomeni olajšanje za 7 oz. 3 ur. Med izpadlimi predmeti so bili lepopisje, srbohrvatski jezik in zgodovina, slednja na iniciativo občinskega sveta za prosveto, ki je sodil, »da ni potrebno obravnavati v treh ločenih predmetih zgodovino, ustavo in politično ekonomijo.«[9]

S to spremembo predmetnika je bil storjen prvi korak k izoblikovanju take administrativne šole, ki je »opustila okvir tradicionalnega šolanja.« Korak k uvedbi »prožnejše oblike, ki bi omogočila hitrejšo in učinkovitejšo izobraževanje strokovnih kadrov,« pa so najavili predlogi in sklepi, po katerih sta se tako učiteljski zbor kakor šolski odbor odločila za dvostopenjsko administrativno šolo ter za otvoritev posebnega oddelka za odrasle, namenjenega zaposlenemu a nešolanemu kadru.[10]

Naša želja po izmenjavi najštevilnejših strokovnih mnenj in pogledov na reformo administrativne šole[11] je zbrala vodstva in učiteljske zbore vseh administrativnih šol LRS k vzajemnemu oblikovanju novega tipa administrativne šole.[12] Ta akcija — opravljena pod vodstvom ljubljanske AŠ kot najstarejšega tovrstnega učnega zavoda — je postavila tale tri temeljna načela:

— administrativna šola bodi dvostopenjska strokovna šola; medtem ko naj prva stopnja traja dve šolski leti, naj traja druga stopnja najmanj eno šolsko leto;

— v drugo stopnjo administrativne šole naj imajo pravico vpisa razen absolventov prve stopnje tudi absolventi drugih rednih ali dopisnih šol ter ljudje iz prakse, ki so se izkazali, da obvladajo učno gradivo prve stopnje;

— dosedanje tečaje s področja administracije je treba sprejeti kot redne oblike strokovnega izpopolnjevanja v okviru šolskih administrativnih centrov.[13]

Tako reformirana administrativna šola naj bi vzgajala **v prvi stopnji:** pisarniške stenografe, strojepisce III. oz. II. razreda, pomožne pisarniške referente (uslužbence glavnih pisarn, vodje pisarn notranjih organizacijskih enot, uslužbence arhiva, uslužbence ekonomatov,

ekonome manjših ustanov), blagajnike, računske režiserje manjših ustanov, družbenih organizacij ipd. z znanjem stenografije in strojepisja; **v drugi** pa: debatne stenografe, strojepisce IIb oz. Ia razreda, stenodaktilografe — korespondente, pisarniške referente, administratorje, vodje sodnih pisarnic, tajnice gospodarskih in družbenih organizacij, upravnih organov in ustanov, upravne referente III. vrste.[14]

Za izobrazbo teh profilov administrativnega kadra menijo predmetne komisije slovenskih administrativnih šol,[15] da bi bil potreben pouk naslednjih strokovno-teoretičnih predmetov in veščin: **na prvi stopnji** slovenski jezik; srbohrvatski jezik; tuj jezik; družbeno-ekonomska vzgoja; poslovno računstvo; pisarniško poslovanje; osnove organizacije in tehnike gospodarskega poslovanja; osnove upravnega postopka; stenografija; strojepisje in lepopisje; **na drugi stopnji** pa slovenski jezik; srbohrvatski jezik; tuj jezik; upravni postopek; pisarniško poslovanje; poslovna korespondenca; osnove knjigovodstva, proračunskega poslovanja in finančnega poslovanja samostojnih zavodov; stenografija; strojepisje in pisarniška mehanizacija.

Opisana koncepcija nove administrativne šole bo v Ljubljani uresničena s tamošnjo AŠ. To je šola z dvanajstletno tradicijo, ki je že do sedaj predstavljala center za redno usposabljanje administrativnega kadra iz mladinskih vrst ter center najraznovrstnejših administrativnih tečajev za začetnike in praktike.[16] To pomeni, da ta šola v glavnem že predstavlja »šolski center, v katerem se vzgajajo strokovni kadri za razne stopnje strokovnosti in ki torej za razliko od starih strokovnih šol nima monovalentne, temveč polivalentno vsebino in delovno področje.[17]«

Temu ni tako v celjskem primeru. Tu gre za zametek redne administrativne šole brez lastnih učilnic, deloma brez lastne šolske opreme[18] ter v svojem vzgojno-izobraževalnem delu še v precejšnji meri odvisne od občasnih honorarnih učnih moči.[19] Ni dvoma, da so navedene subjektivne in objektivne omejitve začasne ter da ima tudi ta zametek svojo razvojno nalogo v formiranju šolskega centra, kakor ga priporoča lanska resolucija. Spričo velikih potreb tako po novem sodobnem administrativnem kadru kakor po izpopolnjevanju in dodatnem izobraževanju sedanjega tovrstnega kadra pa vendar formiranje centra za vzgojo administrativnega kadra ne more biti naša perspektivna naloga ali naloga »bližnje bodočnosti«, temveč le naloga sedanjosti. To tem prej, ker pomeni center v prvi vrsti povezavo učnih načrtov, skupnost učiteljskega kadra in drugih strokovnjakov ter skupno uporabo sredstev.[20] Za to pa so v našem primeru dani ustrezni pogoji. Podani so z navzočnostjo ekonomske šole. Res je, da ima ekonomska šola svoj cilj, administrativna pa svojega. Res pa je tudi, da vlada med obema ožje sorodstvo. Le-to izvira iz že opisane strukture predmetnika ekonomske šole. Skupne poteze predmetnikov ekonomske in administrativne šole kažejo dalje na isti strokovni sestav učiteljskih zborov (slovenisti, ekonomisti in pravniki ter učitelji strojepisja in stenografije) ter na ista učila (strojepisnica z vso pisarniško mehanizacijo). Če

bi dodali še to, da odhajajo absolventi tako ekonomske kakor administrativne šole na sorodna in celo na ista delovna mesta, je v tem razlogov dovolj, da bi — opiraje se tudi na osnovni zakon o financiranju šolstva[21] — smeli misliti na oblikovanje ekonomsko-administrativnega šolskega centra.

Opisano misel podpira že predlog o reformi ekonomskih šol, ki določa v zadnjem letniku ekonomske šole razne smeri ekonomske in upravne stroke.[22] Ker morajo biti učni načrti reformirane strokovne šole prirejeni tako, da omogočajo učencem, ki morajo iz kakršnegakoli vzroka prekiniti z rednim šolanjem, takojšnjo zasedbo ustreznih delovnih mest v gospodarstvu oz. upravi,[23] bi kazalo predmetnik prvih dveh letnikov ekonomske šole prilagoditi predmetniku dveletne administrativne šole oz. narobe. Z drugimi besedami: dveletna administrativna šola bi se v okviru ekonomsko-administrativnega centra stopila v prvo stopnjo izobraževanja administrativnega kadra. Na drugi stopnji istega centra pa bi se raznim smerem ekonomsko-komercialne stroke pridružila še višja stopnja v izobraževanju administrativnega kadra, to je tista, ki smo jo predstavili v prvem delu te razprave.

V prvih dveh letnikih predlaganega centra naj bi se torej mladina usposabljala za pisarniške uslužbence, to se pravi za opravke, ki spadajo v izobraževalni načrt reformirane administrativne šole. Če bi se torej učenec v prvih dveh letih, to je na prvi stopnji pripravljal le za dela, ki jih od njega zahteva »pisarna«, bi mu morala biti hkrati dana možnost obvladati tudi vse ekonomske, komercialne in pravne pojme, potrebne za event. nadaljevanje šolanja na drugi stopnji centra. Ta del predmetnika bi bil neobvezen za tiste, ki so se odločili končati le prvo stopnjo.

Predmetnik prvih dveh letnikov tako pojmovanega ekonomsko-administrativnega centra bi tedaj obsegal naslednje predmete — obvezno: slovenski jezik, srbohrvatski jezik, družbeno-ekonomsko vzgojo, poslovno računstvo, pisarniško poslovanje, osnove organizacije in tehnike gospodarskega poslovanja, osnove upravnega postopka, stenografijo, strojepisje, lepopisje, higieno dela v I. in predvojaško vzgojo v II. razredu ter telovadbo; po prosti izbiri pa: tuj jezik, matematiko, ekonomsko geografijo in blagoznanstvo. Predmetnik na drugi, to je na višji stopnji je stvar organizacije posameznih smeri. Medtem ko bi za višjo stopnjo izobraževanja v administrativni stroki prevzeli predmetnik druge stopnje reformirane administrativne šole, pa predlog ostalih predmetnikov ne spada v okvir tega sestavka.

Razume se, da bi zaradi njihovih specifičnih nalog morale imeti posamezne stopnje izobraževanja oz. posamezne smeri in oblike izobraževanja s statutom samega centra določeno večjo ali manjšo samostojnost.

Ali bi bilo treba še posebej pokazati na zaledje gospodarskih organizacij in javnih služb, ki bi ga pridobil tako oblikovan ekonomsko-administrativni center, zaledje, neobhodno potrebno za življenjsko raven vsake strokovne šole in njeno zmogljivost?

Maja 1961

OPOMBE

[1] Ustanovljena 8. julija 1960 z odločbo OBLO Celje št. 01-6-62/1960.

[2] Zadnjih 5 let so med vsem štiriletnim šolanjem na ekonomskih šolah namenjene pravu v III. in IV. letniku 4 ure tedensko (2, 2,), v stenografiji, v treh letih 6 ur (3, 2, 1), strojepisju v treh letih 5 ur (2, 2, 1), stenodaktilografija pa v IV. letniku po 1 uro tedensko. (Glej Letna poročila ekonomske šole v Celju 1955/1956 do 1959/1960).

[3] O potrebi dvoletne administrativne šole v Celju beri razgovor z načelnikom oddelka za družbene službe pri OLO Celje tov. Vojkom Simončičem »Večer« 2. 4. 1960 ter poročilo s seje ljudskega odbora celjske občine, »Celjski tednik« 8. 4. 1960.

Potrebo po šolanem administratorju narekuje tudi samo načelo produktivnosti: »Nesposoben administrator ne bo s svojim nespretnim ali celo nepravilnim reševanjem zadev administrativne službe ter z neekspeditivnostjo v zadevah administrativne narave zaviral le upravnega, komercialnega ali finančnega poslovanja, temveč poslovanje v celoti.« (Glej ing. Stjepan Han, Suština, značaj i faktori produktivnosti rada. Referat na posvetovanju o produktivnosti dela v Beogradu, 1. februarja 1959. Str. 23).

Ekonomisti računajo s številnejšim administrativnim kadrom tudi zaradi avtomatizacije v proizvodnji. (Glej prof. Stane Krašovec, Vrednost in delovna sila ob avtomatizaciji. Material za letni zbor Zveze ekonomistov Slovenije v Novem mestu, Ljubljana, novembra 1960. Str. 11, 12.).

[4] Resolucija pogl. I odst. 1.

[5] Prav tam pogl. II odst. 2.

[6] Čl. 3 cit. odločbe.

[7] Resolucija pogl. VI odst. 1.

[8] Po zapisku 1. seje šolskega odbora AŠ dne 29. 7. 1960. Številke v oklepaju pomenijo število tedenskih ur. Za temelje drž. in družb. ureditve so bile prvotno predpisane 4 ure tedensko, telesna vzgoja zaradi pomanjkanja telovadnice sploh ne. Do korekture števila ur za temelje drž. in družb. ureditve je prišlo na predlog predmetnega učitelja, uvedbo telovadbe pa je omogočila možnost uporabe gimnazijske telovadnice, ki je nastopila šele po sprejemu predmetnika.

[9] Dopis referenta za šolstvo ObLO Celje svetu za šolstvo LRS številka 01/6-6-40/2-1960 z dne 20. maja 1960.

[10] Po zapisnikih sej SO dne 17. 8. 1960, 12. 12. 1960 in učiteljskega zbora 30. 12. 1960.

[11] AŠ Celje št. 03/C-18/2-60 z dne 19. 10. 1960.

[12] Beri poročilo o sestanku ravnateljev AŠ Slovenije dne 11. 1. 1961 in o sestanku s komisijo Zavoda za prosvetno-pedagoško službo pri OLO Ljubljana (AŠ Ljubljana št. 03-15/22 z dne 14. 1. 1961) ter zapisnike drugega sestanka ravnateljev AŠ v Ljubljani dne 27. 2., tretjega 27. 3. in četrtega 24. 4. 1961.

[13] »Odbor sprejme tudi priporočilo predsednice (prof. Milene Štifter, op. pis.), da bi šola zavzela odklonilno stališče do raznih tečajev iz administrativne stroke. Taki tečaji so bili upravičeni v letih obnove, zdaj, po 15 letih osvoboditve, pri organiziranem strokovnem šolstvu pa niso več. Zato kaže tako delavski univerzi kakor raznim gospodarskim organizacijam priporočiti, naj se razni kandidati za izobraževanje v administrativni stroki napotijo v oddelek AŠ za odrasle, oz. da se poslužijo dopisne AŠ, nato pa izpitov na redni AŠ. Center vseh vrst administrativnega izobraževanja mora predstavljati regularna AŠ. Le po tej poti bomo dobili pravilno in dobro izšolan odnistrativni kader. (Iz zapisnika sedme redne seje šolskega odbora AŠ dne 25. 1. 1961.

[14] Po zapisniku seje učiteljskega zbora AŠ Celje 30. 12. 1960.

[15] Po predmetniku sestavljenem na sestanku 27. 2. 1961 v Ljubljani.

[16] Ta čas delujejo na ljubljanski AŠ kot »zavoda s samostojnim finansiranjem« višji administrativni (abiturientski), večerni administrativni, steno-

daktilografski, začetni in nadaljevalni strojepisni ter začetni in nadaljevalni stenografski tečaji (»Sodobna pisarna«. Letnik II. št. 1-2. str. 10).

[17] M. Jergović. Školski centri. Naša stručna škola 1961. Br. 3.

[18] Šola deluje v treh učilnicah celjske gimnazije, za mladino iz žalske komune pa v osnovni šoli Žalec.

[19] Od celokupnega števila učnih ur, ki znaša v šolskem letu 1960/61 206 ur, je 94 ur ali 45,63 odstotkov v rokah honorarnega predavateljskega kadra.

[20] M. Jergović. Školski centri. Naša stručna škola 1961. Br. 3.

[21] Čl. 20: Šole lahko združujejo svoja sredstva za kupovanje učil in druge skupne opreme ter za gradnjo objektov, ki jih bodo skupaj uporabljale.

[22] Prim.: Koncepcija nove ekonomske škole. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja. Beograd 1959;

M. Pavlović. Reforma ekonomskih škola. Naša stručna škola. 1959. Broj 9—10;

A. Andjelić. Neki problemi reforme ekonomske škole. Naša stručna škola 1960. Br. 3.

[23] Iz tez za splošni zakon o strokovnih in višjih strokovnih šolah. Naša stručna škola 1959. Br. 6—8.

USPEHI IN OBETI MESTNEGA MUZEJA V CELJU

Lojze Bolta

Že sam pogled na muzejsko stavbo nam daje najlepše upe za bodočnost. Če se zamislimo nazaj na prve muzejske prostore v Celju, ko se je gradivo stiskalo v dveh majhnih sobicah, smo leta 1945 napravili velik korak naprej že s tem, da smo za muzejske namene dobili od ljudske oblasti veliko poslopje celjske grofije. Z novo stavbo so se pa pojavili novi problemi. Zgradba je bila potrebna temeljite prenovitve od znotraj in od zunaj. Najnujnejše je uspelo muzejski upravi ob uvidevnosti ObLO že v prvih petih letih.

Seveda so v novih pogojih potrebe kmalu začele prehitevati dela pri reševanju potreb. Načrtno delo muzeja kakor tudi študijske knjižnice je zahtevalo in še vedno zahteva čimprejšnjo dokončno ureditev celotne stavbe.

Medtem ko je dobila severna fasada že svojo dokončno obliko, bo južna verjetno letos gotova. Urejeno je tudi podstrešje, kar je zelo velikega pomena iz dveh razlogov: muzejska stavba je končno dobila dva pred ognjem varna prostora, muzej pa prepotrebni depo. Številni muzejski predmeti, ki niso (in iz več razlogov tudi ne morejo biti) razstavljeni, bodo sedaj pregledno shranjeni in strokovnjakom v študijske namene vedno dostopni.

Adaptacija razstavnih prostorov v I. nadstropju bo z ureditvijo glavne dvorane, ki se sedaj obnavlja, zaključena. Ta dvorana z dragocenim »celjskim stropom«, baročno slikarijo iz začetka XVII. stol., bo tudi sedaj deležna posebne pozornosti.

Letos se prične tudi adaptacija prostora za lapidarij. Vsakdo, ki pozna celjsko muzejsko problematiko, bo uvidel, da je to nujna in neodložljiva naloga. Celjski muzej je zaslovel najprej in predvsem s svojimi številnimi rimskimi napisnimi in reliefnimi spomeniki. Študenti graške univerze so poleg drugih številnih tujih in domačih strokovnjakov skoraj redni obiskovalci celjskega muzeja v glavnem samo zaradi tega gradiva. Druga važna okoliščina, ki narekuje nujnost rešitve celjskega lapidarija, je pa mednarodni kongres antičnih arheologov, ki se specialno ukvarjajo z rimskim limesom (utrdbeni pas, ki so ga gradili Rimljani za obrambo svojega imperija pred napadi vzhodnih ljudstev). Udeleženci kongresa so si med drugim ogledali tudi Celje in njegove arheološke spomenike. V tej zvezi je bil že februarja lanskega leta v Celju dr. Grga Novak, predsednik Jugoslovanske Akademije znanosti i umjetnosti iz Zagreba, obenem predsednik pripravljalnega odbora za kongres, ki se je vršil letos meseca septembra. Nato je posredovalo še Arheološko društvo Jugoslavije (podružnica za Slovenijo), kateremu je tudi mnogo na tem, da dokažemo tujcem, da smo vredni čuvarji bogate kulturne preteklosti naše zemlje. In končno: vsi vemo, da lapidarij v takem stanju, kot je sedaj na dvorišču Glasbene šole, ne more več ostati iz enostavnega razloga, ker se gradivo tam uničuje. Upajmo, da so to zadostni razlogi, da se vprašanje celjskega lapidarija čimprej reši. Zato muzejska uprava upravičeno upa, da ne bo ostalo samo pri obljubah, temveč da se z ureditvijo letos vsaj prične.

V zvezi z lapidarijem je na vsak način treba omeniti še dve lepi

pridobitvi celjskega muzeja. To še posebej poudarjam, ker imata oba objekta poleg svoje kulturne vloge tudi velik turistični pomen. V lanskem letu je bila končana rekonstrukcija grobnih edikul v Šempetru v Savinjski dolini. O tem je bilo (in še bo) veliko napisanega. Toda ker je s 1. avgustom 1960 prevzel Mestni muzej te grobne kapelice v svoje varstvo, je prav, da se še enkrat ozremo nazaj na opravljeno delo. Čeravno je kasneje prevzela vodstvo izkopavanj SAZU v Ljubljani, je bil le Mestni muzej tisti, ki je izkopavanja začel in do konca pri njih aktivno sodeloval. Muzej je tudi bil tisti, ki je odločilno vplival na današnjo obliko rekonstrukcije. Po natančnem proučevanju gradiva se je namreč ta oblika rekonstrukcije izkazala za pravilno.

Druga muzejska (in ne nazadnje tudi turistična) pridobitev za Celje je Heraklejev tempelj nad mestnim parkom. Tlorisi stavbe so bili odkopani že leta 1950. Ker je prostor nekoliko odmaknjen od mestnega središča, ne pride v poštev za zazidavo. Od vsega početka se je tako vsiljevala misel, da bi okolico uredili za ogled širše publike. Razen tlorisa so namreč ohranjeni tudi številni marmorni bloki in zelo lep kapitel. Na pobudo Mestnega muzeja je delo opravil gradbeni odbor za postavitev rimskih spomenikov v Šempetru. Na še ohranjene baze sta postavljena dva manjša stebra, tretji večji, z originalnim kapitelom na vrhu pa je delno premaknjen s svojega prvotnega mesta zaradi vidljivosti v mesto. Postavitev novih stebrov opravičujejo ohranjene baze, s katerimi so podane tudi višine stebrov. Celotni tloris svetišča nam s temi dopolnitvami lepo delno ponazarja košček antične arhitekture rimske Celeie. Želeli bi samo, da bi mestna vrtnarija, ki je prevzela ureditev tega antičnega gaja, razredčila gozd nad parkom, da bi bil steber s kapitelom viden s savinjskega nabrežja in bi tako sam in nevsiljivo vabil obiskovalce, katerim je ureditev tega muzejskega objekta namenjena.

Že zgoraj navedeni uspehi pričajo o živahni dejavnosti te kulturne ustanove. Če se ozremo še na ostala področja, bomo dobili naslednjo sliko. V lanskem letu je bil odkrit v Blatnem vrhu pri Jurkloštru paleolitski artefakt, ki je povzročil med muzejskimi delavci pravo razburjenje. Dosedaj namreč s tega področja še nimamo nobenih paleolitskih najdb. Tudi Glinja jama pri Planini, po mnenju prof. dr. S. Brodarja, v tem pogledu ne bo prinesla pozitivnih rezultatov. Žal tudi poskusna sonda v neki jami v bližini najdišča ni prinesla pozitivnih rezultatov. Tako dosedaj še ne moremo z gotovostjo govoriti o novi paleolitski postaji v tem predelu. Prepričani pa smo lahko, da se bo prej ali slej odkrila. Skoraj nerazumljivo bi namreč bilo, kako bi sicer ta artefakt prišel v področje, kjer daleč naokoli ni nobene paleolitske postojanke.

Negativne rezultate je prineslo tudi izkopavanje gomile v Golobinjeku pri Podčetrtku in dveh naslednjih v Prelaskem. Tudi v tem primeru sodim, da arheološka lopata še ni opravila vsega. Že sam pogled na geografsko karto nam pove, da tu dejansko smemo računati z naselitvijo v prazgodovini. Obsotelje je namreč najkrajša naravna zveza med Podravjem in Posavjem ter Dolenjsko. Številne posamezne najdbe poznamo že danes iz Podčetrtka, Sedlarjevega, Vrenske Gorce, Bistrice ob Sotli i. dr. Končno je tu tudi Miljana onkraj Sotle. Tu je bila že pred leti odkrita bogata prazgodovinska naselbina.

Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev smo morali žal že dve leti zapored opustiti misel, da bi nadaljevali s sistematičnim raziskovanjem ilirske naselbine na Rifniku.

Poleg omenjenih sistematičnih del vrši Mestni muzej vsako leto po 1 mesec arheološko topografijo. Zavedajoč se pomembnosti tega dela tudi Arheološko društvo Jugoslavije šteje to za glavno nalogo vseh muzejskih ustanov. Šele po generalnem pregledu celotnega področja bo možno delo povsem načrtno usmerjati. Dosedaj je končana topografija Savinjske in Zadrečke doline. Ostane nam pa še Šaleška dolina, Šmarsko, Kozjansko in predel med Laškim in Zidanim mostom.

Tudi etnografski oddelek muzeja vrši sitematično topografijo celotnega

terena. To delo je še tem bolj nujno, ker vplivi modernega načina življenja izredno hitro prodirajo v najbolj odročne in hribovite kraje. Danes že redko kje vidimo stare, simpatične lesene hiše, odprte kuhinje, staro ljudsko nošo i. pd. Zato je sedaj zadnji čas, da se te priče naše ljudske umetnosti in starega načina ohranijo našim potomcem v obliki zapiskov, risb in fotografij, kjer pa je to možno, pa originalni predmeti oziroma objekti.

O delu etnografskega oddelka glej posebno poročilo M. Moškonove.

Topografija NOB spomenikov se je v zadnjem času spremenila v toliko, da vršijo topografijo organizacije ZB po komunah, oddelek NOB Mestnega muzeja v Celju pa pomaga tem topografskim ekipam z nasveti in s podatki, katere ima že zbrane. Pred tem pa je tudi oddelek NOB vršil topografijo. Glavna naloga NOB oddelka muzeja v tem letu pa je organizacija razstave v proslavo 20. obletnice vstaje in ljudske revolucije. Razstava je tematsko razdeljena v tri dele: 1. partijsko in delavsko gibanje, 2. NOB, 3. povojna izgradnja naše socialistične družbe. Iz obilice gradiva je bilo za razstavo odbranih okoli 800 fotografij, diagramov in drugih ponazoril, ki nazorno prikazujejo herojsko borbo štajerskega ljudstva za svobodo in za boljšo bodočnost. Razstava je bila prikazana v vseh večjih krajih celjskega okraja, in sicer v Preboldu, na Vranskem, v Mozirju, v Gornjem gradu, v Solčavi, v Šentjurju, v Šoštanju in Velenju, v Kozjem, v Bistrici ob Sotli, na Planini in v Laškem.

Tudi NOB oddelek muzeja v Celju si predvsem želi, da bi čimprej dobil nove razstavne prostore, ki so mu že dolgo časa obljubljeni. Le tako mu bo mogoče čim popolneje prikazati pomen in obseg narodnoosvobodilne borbe na Štajerskem. Ne smemo pozabiti, da je bila prva NOB zbirka postavljena že l. 1951. Od takrat pa je muzej dobil ogromno predragocenega gradiva, ki pa zaradi pomanjkanja prostora obiskovalcem ni dostopno.

Na koncu bi še omenil, da so bile v lanskem in letošnjem letu tudi v muzeju 4 tematske razstave, in sicer: »Peča na Slovenskem«, Izvenevropska zbirka Alme Karlinove«, »Panjske končnice« in »Razvoj rimskega lončarstva«. Prvo je pripravil etnografski muzej v Ljubljani, ostale tri pa Mestni muzej v Celju.

Dovolite mi na robu še majhno pripombo. Že svoj čas smo omenili, da naziv Mestni muzej v Celju ne ustreza dejanskemu stanju in vlogi, ki jo ta ustanova vrši. Muzej je že davno po svojem delu presegel okvir mestnega muzeja in bi bilo prav, da se njegov pokrajinski značaj odraža tudi v nazivu. Res je, da je težko najti primerno ime, ki bi zajelo vse predele našega področja z eno besedo, kot n. pr. Dolenjski muzej v Novem mestu ali Pomurski muzej v Murski Soboti. To v našem primeru ni mogoče, ker bi se potem moral imenovati Savinjsko-kozjanski muzej ali nekaj podobnega. Morda ne bi bilo napak, če bi se imenoval pokrajinski muzej podobno kot v Mariboru.

POROČILO O ETNOGRAFSKEM RAZISKOVANJU NA TERENU ZA L. 1960

Milena Moškon

Raziskovalca: Sedej Ivan, dipl. umetnostni zgodovinar, in Milena Moškon, kustos umentnostne zgodovine.

Čas: 3. IX. do 15. X., to je 42 dni.

Teren: področje: a) od Črnilca, Nove Štifte, Gornjega grada, skozi vso dolino Drete do Nazarij, b) dolina ob Savinji od Radmirja do Mozirja. Pri tem so bile zajete vse samine na hribovitih predelih obeh dolin.

Namen: Raziskati je bilo treba vsa področja ljudske kulture in zbrati predmete, zlasti panjske končnice, ki so se v zvezi s čebelarstvom razširjale v teh predelih.

Arhitektura: Hiše, kašte, marofe in druge objekte sva obdelovala komparativno z materialom preteklih let.

Zanimiv je pojav posebne zidane arhitekture, katere avtorji so po pripovedovanju potujoči italijanski stavbeniki v 2. pol. 19. stol. (datacije to potrjujejo). Stavbe so podobne onim iz tako imenovanih kmečkih dvorcev; ni pa mogoče na njih zaslediti elemente ljudske gradnje. Vredno pa bi bilo proučiti to vrsto stavb in sicer njih razširjenost, vzroke ogromnih dimenzij itd.

Od lesene arhitekture smo našli eno najzanimivijših kašt iz leta 1790 s slikarijo in kovanimi mrežami, poleg tega pa še kašto, ki je z letnico 1688 najstarejša na našem terenu (strogo funkcionalna) in več drugih značilnih primerov. Omeniti je treba tudi leseno hišo iz leta 1683 z vsemi elementi ljudske arhitekture in čebelnjak, ki je nastal 2. dec. 1843.

Predlog za zaščito: Kašte: iz leta 1834 s stensko slikarijo (Trnovec 12, pri Komanu), iz leta 1790 (Šmiklavž 32, pri Ramšaku), iz leta 1688 (Tirosek 58, pri Podmeninšku). Hiše: zidano hišo pri Jakopu v Lačji vasi in leseno hišo pri Podmeninšku, Tirosek 58 (1688). Svinjaka: zidana s stensko slikarijo (Tirosek 36, Sp. Podbrežnik, Tirosek 58, Podmeninšek).

Materialna in duhovna kultura: Tu veljajo v glavnem isti načini, kot je bilo objavljeno v Kotnikovem zborniku. Zasledovala sva le nove variante in pojave (domača obrt, ljudski pesniki in običaji).

Ljudska umetnost: Proučevala sva:

a) dekorativne elemente na lesenih predelih kašt, marofov, na hišah itd.;

b) ljudsko kiparstvo in rezbarstvo;

c) ljudsko stensko slikarstvo na fasadah hiš, na kaštah, svinjakih in znamenjih;

d) slikarstvo na les (kašte in lesena znamenja);

e) znamenja v splošnem.

Tehnična dokumentacija: Narejenih je 43 risb, 2 kopiji stenskih slikarij v naravni velikosti in okrog 186 foto-posnetkov.

Predmeti: zbranih je bilo 286 inventariziranih predmetov.

POROČILO O ZBIRKI CELJSKIH PANJSKIH KONČNIC

Zbirka poslikanih panjskih končnic v celjskem Mestnem muzeju se je s pridobitvami v letu 1960 uvrstila v slovenskem okviru na drugo mesto. Zdaj šteje 372 končnic. Zbrane so bile v letih od 1952 do 1960, in sicer: 1952 11 kom., 1953 2 kom., 1956 6 kom., 1957 10 kom., 1958 60 kom., 1959 12 kom., 1960 272 kom.

Panjske končnice so se razširjale predvsem v alpskem svetu. Njihova klasična doba je vezana na uporabo panjev — kranjičev v čebelarstvu, in sicer na Gorenjskem, v G. Savinjski dolini in na našem Koroškem.

Celjski muzej zanimajo predvsem: razširjenost končnic (razmejitev s Kranjsko, Koroško in Spodnjo Savinjsko dolino), import, domača likovna dejavnost na tem področju in izrazite lokalne posebnosti.

Letošnje raziskovanje je prineslo poleg nenavadno velikega števila te danes že dokaj redke ljudske umetnine na terenu tudi nekaj novih študijskih odkritij. Tako n. pr. slikarja v Lučah v zvezi z ubojem leta 1884, ki se je pojavil kar v treh variantah, slikarja v Matkovem kotu itd. Veliko posebnost predstavljajo še nerabljene končnice iz leta 1856, 1868 itd., ki s svežino barv, lepoto risbe prikazujejo končnice take, kot so bile zamišljene in narejene. Te so vsekakor edine pri nas.

Časovno segajo od konca 18. stol. do leta 1930, ko ta zvrst ljudske umetnosti popolnoma zamre.

Babji mlin — panjska končnica (Sv. Florijan nad Gornjim gradom, sedaj v muzeju)

Motivika je najrazličnejša: ljubezenska, živalska, zgodovinska, legendarna, religiozna in strogo lokalna. Skratka: izredno pestra.

Raziskovanje te zvrsti ljudske umetnosti v celjskem okraju še ni zaključeno. Za leto 1961 je v načrtu pregled terena 1. od Nazarij preko Dobrovelj in predelov nad Vranskim do Trojan, 2. od Mozirja preko Ljubije in Šentflorijanskega grabna do Šoštanja in ev. še dalje. S tem pregledom bi si bili glede razširjenosti končnic na celjskem muzejskem področju na jasnem in bi se lahko podali zaključni rezultati. Naredila pa bi se tudi razstava celotnega gradiva.

Mestni muzej v Celju je dolžan zahvalo Svetu za prosveto in kulturo OLO Celje, ki je z razumevanjem podprl odkup končnic in kril nekaj drugih stroškov pri letošnjem raziskovanju.

Omeniti je namreč treba, da muzej ne more zahtevati od lastnikov velikih poklonov, če jim čebelarsko društvo, še bolj pa privatni zbiralci ponujajo za vsak posamezni primer visoke cene. Za Celje pa bi pomenila izguba vsake končnice veliko škodo, posebno še, ker gre za naš domači, lokalni material, ki se po svoji posebnosti vključuje v gorenjsko in kranjsko gradivo. Vse skupaj pa tvori svojstven pojav v ljudski umetnosti, ki je nastal samo na Slovenskem in je zato odraz našega človeka in naše pokrajine.

Opomba: Ko je bila v Parizu prirejena razstava slov. panjskih končnic, je vzbudila veliko zanimanje in tujci so začeli povpraševati po končnicah in jih tudi kupovati. Pojavili so se trgovci, ki jim je bilo vseeno, ali so bile naslikane za škofjeloški ali gornjegrajski čebelnjak. Zdaj je teh trgovcev manj, a žal tudi končnic že skoraj ni več. Samo še visoko v hribih, na doslej skritih poslikanih galerijah čebelnjakov jih muzealci še lahko tu in tam najdejo. Seveda, če imajo srečo.

CELJSKI ARHIV

Janko Orožen

Razlikujemo dvojne arhive, upravne in znanstvene. Upravni arhivi, imenovani tudi registrature, čuvajo pisane dokumente kot dokazilo, da so bili izvršeni določeni pravni akti in da še veljajo njihove posledice. Ker se dejansko pravno stanje polagoma spreminja, izgubljajo pisani dokumenti sčasoma svoj pravni značaj in pomen, zdaj hitreje zdaj počasneje, kakršen je pač pravni akt in v kateri dobi je nastal. V prejšnjih časih so bile spremembe navadno bolj počasne, danes so hitrejše, pri aktih revolucijskega značaja že kar nenadne. S takšno spremembo izgube pravni dokumenti, listine in podobno gradivo svoj upravni pomen. Za registraturo postanejo često balast. V novejši dobi obstajajo pisarniški predpisi, ki določajo, kaj je treba z njimi napraviti, ali jih izločiti in uničiti ali jih čuvati in po možnosti oddati znanstvenemu arhivu, čigar naloga je v tem, da dokumente ne samo čuva, ampak jih tudi pripravi za znanstveno izkoriščanje.

Če dokumenti, ki so izgubili svojo pravno moč, ostanejo v registraturi, dobi ta s tem svojim delom stvarno značaj arhiva, ki že lahko služi znanstvenim namenom, seveda je ta služba izredna in ovira delo v registraturi. Zato je potrebno, da znanstveno pomembni dokumenti pridejo v znanstveni arhiv. Ker znanstveni arhivi služijo predvsem zgodovinski znanosti, jih označujemo tudi kot zgodovinske ali historične.

Ti arhivi se v svojem poslovanju naslanjajo na registrature, oziroma na urade, v katerih so dokumenti nastali, vendar so razvili tudi svojo posebno tehniko, svoj način dela. Ta tehnika mora biti prilagojena dvojnim zahtevam, značajnim posebnostim dokumentov arhivskega materiala in znanstveno-historičnim namenom. Arhivsko gradivo mora biti skratka tako urejeno, da iz njega znanstvenik — zgodovinar čim laže izvleče določene zgodovinske ugotovitve.

Pravni dokumenti so začeli nastajati, ko so pravne akte začeli pismeno fiksirati. Zlasti so se porajali v uradih. Izprva jih je bilo sorazmerno malo, začeli so se množiti, spremljajoč razvoj življenja in diferenciacijo uprave. Ko so dokumenti že izgubili pravno moč, so jih izprva čuvali iz spoštovanja do preteklosti, kot pisano izročilo, spominjajoče na davne prednike, šele polagoma se je razvijala zavest o njihovi pravi zgodovinski vrednosti. Dokumenti so postali vir za zgodovino, ne edini, toda najvažnejši.

Tudi danes je še treba opozarjati na njihovo pomembnost, četudi je bila po svoji metodi dolgo podobna pripovednemu leposlovju in je šele v novejši dobi stopila v vrsto eksaktnejših ved. Njeni rezultati sicer ne morejo biti eksaktni v smislu prirodnih ved, zgodovinska zakonitost je spričo človeške omahljivosti in delne nepreračunljivosti docela svojevrstna, toda ako jo gledamo iz daljše perspektive, je vendarle zakonitost, urejena k določenemu smotru.

Rimski rek, da je zgodovina učiteljica življenja, ni brez pomena. Učiteljica je res, čeprav je človeku in človeštvu vsaj v omejenem obsegu na

prosto dano, da ji sledi. Zanikati to, bi pomenilo, vdajati se čistemu fatalizmu in nepremagljivi igri prirodnih sil; to bi pomenilo, odreči se upanju v srečno bodočnost in mirne čase. Vsi veliki socialni reformatorji so gradili svoje sisteme na zgodovini. V posebno veliki meri velja to za Marxa, Engelsa in Lenina; opirajoč se na zgodovinsko opazovanje družbe in njenih zakonitosti, so zgradili svoj znanstveni sociološki sistem, ki ni samo realen, ampak je tudi optimistično usmerjen k bodočnosti. Ali naj še posebej omenim Tita in Kardelja in vse ostale stvarne graditelje socialistične družbe!

In končno, kaj bi rekli o človeku kot posamezniku in pripadniku vrste, ki ne bi želel, da s svojimi čustvi, hotenji in mislimi živi preko groba. To bi bilo zanikanje bistva človeške osebnosti, ki ne teži samo po sreči, ampak tudi po ohranitvi sebe samega in svoje vrste.

Morda še to: ne najdete nobenega večjega spisa o katerem koli predmetu, ki se ne bi naslanjal na starejša dela, na proizvode, nastale v zgodovini .In karkoli človek danes počne, stori, ako hoče biti realen, smotrn in uspešen, ob naslonitvi na obstoječe, torej na zgodovino.

Kako naj bi torej mogli odreči pomembnost arhivom, kako naj bi ne poskrbeli, da bi zares mogli služiti svojemu namenu, čim hitreje živimo, važnejši so, čim globlje v svet in prirodo sega naša dejavnost, tem širše je območje arhivskega dela.

Ne bo napačno, ako navedem, kaj sodi o arhivih Ivo Andrić, največji jugoslovanski pripovednik sedanje dobe. Za 2. in 3. knjigo Arhivskega almanaha, ki sta ga lani izdala Društvo arhivistov NR Srbije in državni arhiv Srbije, je v daljšem uvodnem sestavku napisal tudi naslednje besede:

Sa svoje strane, hteo bih da se i ja, i kao gradjanin i kao pisac, založim za tu granu aktivnosti i u opšte za što bolje racionalno in savremeno čuvanje dokumenata: prošlosti i sadašnjosti. To zalaganje ne bi bilo potrebno na ovem mjestu, u organu Društva arhivista, ali je, čini mi se umesno zbog onih koji o arhivima znaju malo ili ništa, a skloni su da jih podcenjuju. Jer ima u nas ljudi, često i školovanih koji na te ustanove i tu vrstu gledaju kao na nešto izlišno i bezživotno. U svojoj kratkovidosti oni i ne slute, da su arhivi i arhivski materijali živi i bogati i stvarni isto tako i isto toliko, koliki i tzv. »živi« i »stvarni« život sam. Upravo, živi su onoliko koliko mi imamo duha i stvaralačke snage da im udahnemo, sa koliko pronicljivosti umemo da ih »pročitamo« i da shvatimo njihovu važnost za život našeg društva, za sadašnje i buduće naraštaje. Samo neuki i nerazumni ljudi mogu da smatraju, da je prošlost mrtva i neprelaznim zidom zauvek odvojena od sadašnjice. Istina je, naprotiv, da je sve ono, što je čovek nekad mislio i osećao i radio neraskidljivo utkano, u ovo što mi danas mislimo, osećamo i radimo. Unositi svetlost naučne istine u dogadjaje prošlosti, znači služiti sadašnjosti. Stoga arhivska dokumenta nisu mrtva, siva i uzaludna kao što to površnim ili neupućenim može ponekad, da izgleda. To su dragoceni svedoci bez kojih bi nam ostala nepotpuno razumljiva mnoga pojava u sadašnjosti, bez kojih ne bismo mogli nazreti ništa od budućnosti. Ostajući u granicama ovog prigodnog napisa, ja želim da istaknem suštinu moga gledanja na ovu materiju, da u najsažetijem obliku kažem svoje mišljenje, a to je: mislim da u našim prilikama treba uvek podvlačiti i svuda isticati činjenicu, da arhivi nisu nikakvi mrtvi koloseci ni pasivne pozicije u našem društvenom i kulturnom životu, a da je nepažnja prema arhivskom materijalu kulturna bruka i nacionalna šteta. Govorim to ne smo sa ubedjenjem, nego i na osnovu ličnog iskustva. Ja i suviše lepih časova i skromnih ali radosnih odkrića dugujem arhivima i arhivskim radnicima da ne bih, kad god mi se za to ukaže prilika, rekao o njima, reč istine i reč pohvale kao o potrebnim i korisnim, važnim i neobhodnim društvenim činiocima.«

Kdor ima vsaj skromen pregled preko celotne človeške dejavnosti v preteklosti in sedanjosti, bo pritrdil tehtnim besedam velikega književnika.

Znanstveni arhivi so torej kulturne ustanove prvovrstne važnosti. Po svojem značaju spadajo v isto vrsto z znanstvenimi knjižicami in muzeji. Zlasti tesna je sorodnost z muzeji. Kot poročevalci preteklosti jih celo v določeni

meri prekašajo, saj je beseda izrazitejše izrazno sredstvo od samega predmeta ali slike iz preteklosti. Rekli bi pa lahko, da se muzeji in arhivi medsebojno dopolnjujejo, saj ni naključje, da jih zlasti na prvotnejši stopnji najdemo združene.

Tudi po času svojega postanka spadajo arhivi v isto vrsto z znanstvenimi knjižnicami.

V pravem smislu besede so se rodili, ko so se odcepili od uradov in njihovih registratur. Razume se, da so nastali najprej v glavnih upravnih centrih, ob uradih centralnih vlad. Tu se je nabralo toliko gradiva, da ga registrature niso več prenesle. Razen tega je pa imela ustanovitev posebnega arhiva še drug smisel. Z njim naj bi se dvignila in ovekovečila slava vladarja. To je bilo v dobi absolutizma. Tako je švedski državni arhiv nastal že za časa Gustava Vase v XVI. stoletju, v Franciji so začeli posamezne državne arhive ustanavljati leta 1671 za vlade Ludvika XIV., »sončnega kralja«, avstrijski hišni dvorni in državni arhiv je nastal leta 1749 itd. Posamezne majhne in pokrajinske kneževine, kakršnih je bilo mnogo v Italiji, so si pa ustanovile arhive mnogo prej, celo že v srednjem veku.

Živahno pobudo za ustanovitev in izpopolnitev arhivov je dala velika francoska revolucija, uničila je stari red, toda dokumente o njem je hotela ohraniti. Tako je nastal znamenit francoski nacionalni arhiv (Archives Nationales), ki je bil izhodišče za nastanek arhivov po departementih in večjih kulturnih središčih. Vplival je tudi na druge države, ki so poleg centralnih arhivov ustanavljale provincialne, pokrajinske. Tedaj je pri muzeju Joanneju v Gradcu nastal štajerski deželni arhiv, nekaj kasneje sta bila ustanovljena muzeja z arhivom v Celovcu in Ljubljani.

Enako kot francoska je vplivala tudi velika oktobrska revolucija. Preko vse široke sovjetske zemlje je nastala mreža arhivov. V sličnem smislu je na vsem svetu vplivala druga svetovna vojna. Strašnemu uničevanju je sledila goreča želja po ohranitvi spominov na preteklost, ki je zelo vplivala tudi na obnovitev in izpopolnitev arhivov kot posebnih znanstvenih ustanov. Temu prizadevanju se je pridružila socialistična Jugoslavija, tudi v njej je revolucijski preobrat zgodaj začel porajati težnjo po ohranitvi spominov na preteklost, po povečanju skrbi za arhivalije ter rodil celo vrsto znanstvenih arhivskih ustanov.

Prvi zakon, ki se nanaša na arhivsko gradivo, je odločba o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, ki ga je izdal Nacionalni komite 20. februarja 1945, torej še pred osvoboditvijo celotnega jugoslovanskega ozemlja. Po vojni, 12. marca 1948 je vlada FLRJ izdala odločbo o začasnem zavarovanju arhivov. A 23. januarja 1950 je izšel obči zakon o državnih arhivih, ki velja v bistvu še danes. Po tem zakonu so republike Srbije, Makedonija, Črne gora in Bosna in Hercegovina izdale posebne arhivske zakone, po katerih je nastalo zelo veliko arhivov republiških, mestnih in pokrajinskih. Največji med njimi je republiški arhiv Srbije, ki zaposluje sam 63 stalnih in 60 honorarnih uslužbencev. Hrvatska in Slovenija še do danes nista izdali posebnega arhivskega zakona. Hrvatska ima seveda v svojih večjih mestih nekaj starejših, celo zelo starih arhivov, najstarejši je dubrovniški, ki je kot arhiv dubrovniške republike nastal že v XIII. stoletju, arhiv v Zadru je bil ustanovljen leta 1624 in arhiv LR Hrvatske leta 1643.

V Sloveniji se je deželni arhiv ločil od muzeja in se pretvoril v Državni arhiv LRS, ljubljanski mestni arhiv, ustanovljen leta 1898, je razširil svoje delo, prav tako arhiv v Mariboru, ustanovljen leta 1933 iz arhivske zbirke pri Zgodovinskem društvu in muzeju.

Posebni mestni arhivi so nastali v Ptuju, Kopru, Celju, Novem mestu in Škofji Loki, zadnja dva v sklopu mestnih muzejev. Vsi novi arhivi Slovenije so nastali kot mestni arhivi, kajti arhivski zakon iz leta 1950 pozna samo državne in mestne arhive.

Bivši državni arhiv Jugoslavije, ustanovljen za kraljevino Srbijo leta 1898, je postal zvezni arhiv FLRJ.

Nameščenci arhivov posameznih republik imajo svoja društva arhivskih

delavcev, vsa ta društva so združena v Savezu društva arhivista Jugoslavije. Savez izdaja izza leta 1951 svoj časopis Arhivist, ki je priobčil že mnogo dragocenega strokovnega, arhivističnega in zgodovinskega gradiva. Tudi posamezni republiški arhivi (oziroma društva) izdajajo svoje publikacije, najpridnejša sta v tem pogledu državni arhiv Srbije v Beogradu in državni arhiv Vojvodine v Novem Sadu.

Te besede so se mi glede na lokalne potrebe zdele potrebne kot uvod v razpravljanje o naši lokalni arhivski problematiki.

Celjske arhivalije so ohranjene izza srednjega veka, vendar najstarejše nad njimi danes niso v Celju. Že Celjski grofje so imeli svojo pisarno. Ko so izumrli in so njihovo posest prevzeli Habsburžani, so tudi listine šle iz Celja. Odpeljali so jih na Dunaj, kjer jih še danes hranijo okrog 1000, večji del (okrog 700 listin) se nanaša na celjsko in manjši del (okrog 300 listin) na ortenburško grofijo.

Celjski muzej hrani samo kopijo neke listine grofa Friderika II. V Sloveniji imamo pač fevdno knjigo Celjskih grofov, obsežen spisek izvlečkov iz listin, s katerimi grofje podeljujejo posest svojim fevdalnim služabnikom. Zbirka je nastala okrog leta 1440 in je ohranjena v nekoliko prepisih. Enega izmed njih ima Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Nov prepis, narejen po sodobnem graškem, je oskrbel pokojni zgodovinar, vuzeniški rojak Josip Mravljak in ga sedaj shranjuje pokrajinski arhiv v Mariboru.

Samo malo mlajša (iz druge polovice XV. stoletja) je davčna knjiga celjskega mesta. Listine, obsegajoče pravice celjskega mesta, pa niso ohranjene v originalu, leta 1798 so zgorele in mesto si je v državni pisarni na Dunaju oskrbelo prepis. V istem času so začele nastajati tudi arhivalije celjskega vicedomskega urada, ki mu je bila po prevzemu celjske grofije poverjena uprava deželnoknežjih posestev v celjski četrti. Te najstarejše listine so leta 1818, 1858, 1866 in 1909 izročili v varstvo štajerskemu deželnemu arhivu. Avtentični prepis mestnih pravic, izročen leta 1909, je deželni arhiv leta 1925 vrnil celjski mestni občini, od katere jih je prevzel v varstvo celjski muzej, ima jih še danes.

Te arhivalije so bile mestne. Razen tega je šlo v Gradec iz celjske pokrajine še mnogo drugih arhivalij, jemali so jih iz posvetnih, cerkvenih in gospoščinskih uradov. Največji obseg imajo arhivalije bivšega celjskega okrožnega urada, ki jih je v graškem deželnem arhivu okrog 50 fasciklov. Manj ne bo arhivalij, ki se nanašajo na šole v mestu in pokrajini.

Velik del obstoječega celjskega arhiva je nastal v mestni občinski pisarni. Glede na dobo postanka delimo te arhivalije v razne fonde. Najstarejši fond sega od leta 1693 do 1850. Najvažnejši del so zapisniki sej občinskega sveta od 1693 do 1850. Vsi letniki, razen zadnjih sedem, so vezani. Vendar je sredi XVIII. stoletja občutna vrzel, ki je tem neprijetnejša, ker se je prav v tem času razvil hud spor med mestnim županom Wolfom in občani. Tem zvezkom se pridružuje drugo dragoceno gradivo: 8 zvezkov mestnih franciscejskih urbarjev ali starih zemljiških knjig (manjkajo vsaj 3 zvezki), 17 zvezkov dopolnilnih listin, mestne davčne knjige od 1711 do 1754 in od 1783 do 1785, spiski mestnih sirot izza 1785, zaščitna pisma od 1820 do 1825, finančne knjige mestnega kameralnega (finančnega) urada od 1817 do 1847, opravilni zapisniki od 1793 do 1817, dnevnik sirot od 1841 do 1850, dnevnik depozitov od 1838 do 1847, depozitna glavna knjiga od 1792 do 1824, urbarialna in dominikalna davčna knjiga od 1832 do 1845, repertorij justičnih aktov od 1846 do 1849, akti o obnovi mesta po požaru 1798, akti o gradnji starega magistrata in o gradnji glavne šole, akti o pravdi med opatom Hobelnikom in meščani zaradi cerkvene desetine. Ti akti so z magistrata deloma prišli v muzej (ustanovljen leta 1882: zapisniki itd.) in deloma v zemljiško knjigo (ustanovljeno istočasno z okrajnim sodiščem leta 1851: urbarji in zemljiško posestni akti). Andrej Gubo je v zborniku Beiträge zur Kunde steierm. Geschichte leta 1892—1899 objavil vsebino zapisnikov sej do dobe Marije Terezije, vendar je prvi zvezek z letniki 1693—1709 prezrl, ostal je po naključju v starem

magistratu, medtem ko so ostale letnike prenesli v muzej. Zapisniki izza dobe Marije Terezije povedo zgodovinarju sorazmerno manj, ker podajajo samo potek sodnih razprav, vendar bi pravni zgodovinar tudi v njih našel kako zanimivo zrno. Na magistratu je ostal tudi velik kup obrtnih aktov izza dobe Marije Terezije do 1850. Toda velika povodenj v juniju 1954 jih je popolnoma uničila, tako da od njih ni ostal niti en spis. Skoraj enako se je zgodilo z registrom obrti, ki je izza dobe Marije Terezije dobrih sto let predočeval razvoj posameznih celjskih obrti. Tudi tega je povodenj v tolikšni meri poškodovala, da zmehčani preostali listi danes ne povedo nič. K sreči je poročevalec obojni vir leta 1935 uporabil za obsežnejši spis »Zgodovina celjske obrti«, čigar izsledke je v krajši obliki podal v spisu »Kratka gospodarska zgodovina Celja in okolice« (1952). Prav tako je zgodovinsko izrabil gradivo aktov o izgradnji mesta po požaru 1798, o obnovi prvega in drugega starega magistrata, o obnovi poslopja sedanje glasbene šole in grofije v šolske namene in o sporu med opatom Hobelnikom in meščani (Posestna in gradbena zgodovina Celja, 1958), Celjski meščani in cerkvena desetina (Kronika slovenskih mest, 1934). Važno gradivo iz tega časa je prišlo tudi v graški deželni arhiv: zemljiška knjiga iz časa cesarja Jožefa II., ki ni istovetna z jožefinskim katastrom, in nekoliko zvezkov zemljiško-posestnih aktov.

Večina tega gradiva je po osvoboditvi prišla v muzej, ki sem ga iz sobe v prvem nadstropju dal prenesti v adaptirane podstrešne prostore. Ko so leta 1958 začeli popravljati staro grofijo, sedanje muzejsko poslopje, smo morali gradivo prenesti v kletne prostore sedanjega poslopja občinskega ljudskega odbora, kjer je še danes — izpostavljeno ne samo delno vlagi, ampak tudi drugim velikim nevarnostim.

Drugi fond obsega razdobje od leta 1850 do 1918, torej čas moderne občine, ki jo je vodila marčna revolucija leta 1848 in 1849. Nova občina je bila do leta 1867 splošna, potlej pa avtonomna. Ko so leta 1893 obhajali petindvajsetletnico avtonomne občine, je tedanji magistratni predstojnik Feurstbauer izdal priložnostni spis, v katerem je na osnovi aktov v občinskem arhivu predočil petindvajsetletno delo magistratne uprave in občinskega sveta. Potem pa so uničili vse splošne spise, očividno v prepričanju, da niso več potrebni, ohranili so samo skupine tistih spisov, ki so jih šteli za važnejše. To izločanje (škartiranje) je torej zajelo splošne akte do konca leta 1892. Izza te dobe so se ohranili vsi spisi, kolikor jih ni poškodovala povodenj leta 1954. Poročevalec je te sicer škartiral, toda zelo previdno.

Ohranjeni fond obsega torej naslednje gradivo:

Sejne zapisnike (izza 1850—1853)	15 fasciklov
Zbirko normalij deželnega namestništva (izza 1898) in ostanke uradnih listov	2 fascikla
Zbirko pogodb mestne občine (izza 1875)	
Predsedstvene spise (izza 1869)	2 fascikla
Gradnje s spisi o regulaciji mesta in Savinje (izza 1860)	8 fasciklov
Splošne spise (izza 1893)	28 fasciklov
Šolske spise (izmed teh pripada eden šolskemu konkurenčnemu odboru, ki je deloval v šestdesetih letih,	125 fasciklov
ostali, ki se začenjajo z letom 1870, pa mestnemu šolskemu svetu)	18 fasciklov
Spise cerkvenega konkurenčnega odbora (izza 1894)	1 fascikel
Spise ubožnega sveta (izza 1876)	1 fascikel

V celoti obsega drugi fond (1850—1918) **201 zajeten fascikel.**

Tretji fond obsega razdobje od jeseni 1918 do aprila 1941, torej čas stare Jugoslavije. Kolikor jih ni poškodovala in uničila povodenj, so spisi tega razdobja obranjeni v celoti. Poročevalec jih je škartiral le prav malo.

Prve mesece so akte shranjevali v smislu delovodskih številk, potlej so jih tudi vodili po skupnem delovniku, toda za shranjevanje v registraturo so jih delili v skupine, označevane s črkami R, B, B_1, ... C ... Nekatere skupine so z delitvijo nastale kasneje.

V tretjem fondu so naslednje skupine spisov:

Sejni zapisniki (izza 1920)		8 fasciklov
Predsedstveni spisi (izza 1919)		39 fasciklov
Službeni list dravske banovine za leto 1934		1 fascikel
Splošni spisi 1918, 1919		8 fasciklov
Skupina A	(izza 1920): splošne politično-upravne zadeve, volitve, stanovanjsko vprašanje, brezposelnost, tisk, društva:	8 fasciklov
Skupina B	(izza 1919): mestna posest, proračun, obveznosti do mestne blagajne:	37 fasciklov
Skupina B_1	(izza 1920): pravna izprememba mestne posesti — prodaja, zakup, zazidava:	8 fasciklov
Skupina B_2	(iza 1921): stanovanja in lokali v mestnih hišah:	8 fasciklov
Skupina B_3	(izza 1921): skrb za materialne potrebe šol:	4 fascikle
Skupina B_4	(izza 1921): plinarna in elektrarna:	6 fasciklov
Skupina B_5	(izza 1921): vodovod in mestna klavnica:	8 fasciklov
Skupina B_6	(izza 1894): vojaške zgradbe in pokopališče:	5 fasciklov
Skupina B_7	(izza 1922): ulice, ceste, trgi, kanali, brvi, mostovi, olepševalno in gasilsko društvo:	13 fasciklov
Skupina B_8	(izza 1921): gledališče, kino, glasbena matica, muzej, mestna knjižnica, Stari grad, kopališča, dečje zavetišče:	2 fascikla
Skupina B_9	(izza 1938): podpore društvom in organizacijam:	1 fascikel
Skupina C	(izza 1920): občinska pristojnost, državljanstvo, opcija, oklici, dispenzije, izstop iz cerkve:	20 fasciklov
Skupina D	(izza 1921): socialno skrbstvo:	23 fasciklov
Skupina E	(izza 1919): obrt in industrija, trgovina in gostinstvo:	33 fasciklov
Skupina F	(izza 1920): takse, javne dražbe, socialno zavarovanje, poročila denarnih zavodov, odkupnina od ljudskega dela, veterinarstvo, rastlinstvo, lov, likvidacija kmečkih dolgov:	30 fasciklov
Skupina G	(izza 1937): razmere v podjetjih, prijave o nezgodah, kolektivne pogodbe, mezdni prestopki, delavski sveti, pokojninsko zavarovanje:	1 fascikel
Skupina I	(izza 1921): zdravstvo:	13 fasciklov
Skupina H	(izza 1919): vojaške zadeve:	12 fasciklov
Skupina K	(izza 1936): gozdarstvo, lov, ribolov, živinoreja, kokošereja, čebelarstvo, veterinarstvo, izvoz:	2 fascikla
Skupina L	(izza 1919): gradnje:	37 fasciklov
Skupina O	(izza 1920): prestopniki in kazni, verižništvo itd.:	13 fasciklov
Skupina P	(iza 1920): shodi, policijska ura, mezdno gibanje, socialno zavarovanje, poplave, razstave, razredna loterija, cerkvena konkurenca, mestni dobavitelji, zaposlitev inozemcev, rubežni, davčni zaostanki, prisilna izpraznitev stanovanja, prevoz pošte:	4 fascikle
Skupina R	(izza 1930): vera, zakon, volitve, popis prebivalstva:	2 fascikla
Skupina S	(izza 1937): tujski promet in tujsko-prometna propaganda:	1 fascikel
Skupina T	(izza 1938): uvoznina, socialno zavarovanje, zdravstvene pomanjkljivosti v tovarnah, odpadne vode in dim:	1 fascikel

Mestni šolski svet (izza 1918)	3 fascikle
Kolenčeva ustanova	2 fascikla

Skupno torej tretji fond (stara jugoslovanska doba) **402 fascikla.**

Četrti fond združuje spise iz dobe okupacije. Obsega samo **13 fasciklov,** očividno je precej spisov propadlo, tako docela manjkajo spisi preskrbovalnega urada.

Največji je zadnji, peti fond, ki obsega spise iz nove jugoslovanske dobe. Spisi segajo v glavnem do leta 1952, deloma pa tudi preko povodnji leta 1954, celo do leta 1958. Celotni fond šteje 552 fasciklov. Gradivo je bilo zelo težko spraviti v pregledni in uporabni red iz raznih vzrokov:

Posamezni oddelki in referati so bili v raznih stavbah, sestav in kompetenca oddelkov, referatov in samega vodstva so se često menjavali, tako da ni bilo enotnosti v odlaganju spisov ne po njihovi vsebini, ne po upravni tehniki. Preseljevanja in povodenj so dodali svoje. S kombinacijo provenience in vsebine spisov je nastalo nekoliko skupin, poudarjam pa, da obsega prva skupina (zapisniki, odločbe izvršnega sveta in akti tajništva) prirodno tudi gradivo (večinoma odločujoče), ki vsebinsko dopolnjuje naslednje skupine.

Posamezne skupine obsegajo naslednje število fasciklov:

Zapisniki sej mestnega ljudskega odbora, raznih komisij in svetov ter odločbe izvršilnega odbora	43 fasciklov
Personalne zadeve	46 fasciklov
Vojna škoda	16 fasciklov
Narodna imovina	33 fasciklov
Kmetijstvo in gozdarstvo	27 fasciklov
Komunalna podjetja in ustanove	43 fasciklov
Obrt in industrija	153 fasciklov
Trgovina, preskrba, gostinstvo in turizem	60 fasciklov
Notranja uprava in promet	12 fasciklov
Socialno skrbstvo in zdravstvo	39 fasciklov
Šolstvo in prosveta	8 fasciklov
Vojska	4 fascikle
Proračun in finance	63 fasciklov
Sindikalna organizacija in antifašistična fronta žena	5 fasciklov
Skupno torej	552 fasciklov
Ako računamo še tri dodatne primerke glavnega projekta za osemletko v Zg. Hudinji, dobimo	555 fasciklov

Štiri razdobja občinske uprave (1850—1918, 1918—1941, 1941—1945, 1945—1952) so ustvarila torej štiri ohranjene fonde, ki štejejo

$$201 + 402 + 13 + 555 = \mathbf{1171\ fasciklov.}$$

Povprečno pride na policah **6 fasciklov na dolžinski meter.**

K temu je treba dodati okrog 100 delovodnikov vseh štirih fondov, ki so zdaj založeni, tako je njihovo točno število nemogoče navesti. Najbolj so poškodovani tisti petega fonda, ki so tudi težko določljivi. Ista je stvar z raznimi računskimi knjigami, ki jih je približno tudi okrog sto.

V sestav arhiva spada tudi fond arhivalij priključenih občin.

Prva izmed njih je občina okolica Celje, ki je bila priključena leta 1935. Tedaj je še imela ohranjen celotni arhiv izza časa ustanovitve leta 1850. Na osnovi tega arhiva je poročevalec leta 1939 napisal in v Kroniki slovenskih mest objavil spis Gospodarsko življenje bivše okoliške občine Celje-okolica. Svoje takratne zapiske je uporabil tudi v razpravi Gmajne na področju srednje Savinje in njenih pritokov, ki je izšla v Celjskem zborniku leta 1957.

Z upravo okoliške občine je mestna občina prevzela tudi njen arhiv, ki se je po osvoboditvi pomešal z mestnim in doživel ob povodnji njegovo usodo.

Ob ureditvi se je izkazalo, da ohranjeno gradivo sicer sega nazaj do ustanovitve občine, vendar so v njem velike vrzeli, dalo je 19 fasciklov. Za kakih 5 fasciklov gradiva je prišlo na nepojasnjen način v grofijo.

Arhivalije bivše okoliške občine obsegajo torej 24 fasciklov.

Po osvoboditvi (1955) so se z mestno občino združile občine Šmartno v Rožni dolini, Škofja vas in Štore ter (leta 1958) Vojnik z bivšimi občinami: Dobrna, Strmec in Frankolovo.

V Celje so leta 1957 pripeljali samo arhiv občine Štore z bivšimi krajevnimi odbori: Teharje, Svetina, Št. Lovrenc (Kompole).

Celotni arhiv je dal ob ureditvi 49 fasciklov

Teharje je bilo občinska predhodnica Štor. Njegov arhiv sega s sejnimi zapisniki do leta 1886. Še po osvoboditvi so na teharskem krajevnem ljudskem odboru hranili staro knjigo teharskih sodnikov, po združitvi s Štorami je izginila. Knjiga je ljudska last in ne sodi v privatne roke. Med okupacijo je izginil star teharski temeljni urbar (štokurbar), odpeljali so ga na Gornje Štajersko. Teharčani, ki še čutijo v sebi ponos na nekdanjo svobodnjaško preteklost, žalujejo po njem. Arhivalije drugih priključenih občin so pa še ostale na starih mestih.

Arhivalije priključenih občin lahko štejemo kot šesti fond arhiva.

Poseben, sedmi arhivski fond tvori patrimonialni arhiv, ki izvira iz zemljiške knjige okrajnih sodišč v Celju, Laškem, na Vranskem, v Konjicah, Šmarju in Rogatcu. Ta fond sestoji iz starih zemljiških knjig (franciscejskih urbarjev) in pripadnih knjig aktov. Največji je celjski del. Med vojno je utrpel znatno škodo. Leta 1944 so Nemci zaradi bombardiranja prepeljali v Konjice urbarje in nove zemljiške knjige. Medtem ko so nove knjige iz praktične potrebe pripeljali nazaj, so urbarje pustili v konjiškem Narodnem domu. Ob osvoboditvi jih je bilo mnogo uničenih, vendar je znaten del skril neki sodni uradnik. Pripeljali so jih v Celje, kamor so prišle tudi sorodne knjige s sedežem drugih navedenih sodišč.

Tu sledi po gospoščinah številčni seznam teh urbarjev (z dopolnilnimi knjigami v oklepaju):

Celjska opatijska gospoščina, župnijska cerkev in cerkev sv. Duha — 8 (11), eksminoritska gospoščina — 3 (6), Spodnji Lanovž — 1 (1); Novo Celje — 5 (23), manjka vsaj devet zvezkov urbarjev; Prebold — 8 (5), Gorica — 2; Zalog, Soteska, Grmovje, Širje — 10 (5); župnija Žalec — 2 (1); župnija Gotovlje — 2 (1); trg Žalec — 4 (2), Prešnik — 2; Teharje — 1 (4); cerkve na Teharjih — 2; župnija sv. Pavla v Preboldu 1; Ojstrica pri Taboru — 1 (12), Šenek — 3 (7); Novi klošter — 6 (13); trg Braslovče — 1 (3), Legant v Braslovčah — 1 (1); župnija Braslovče 1 (3); Žovnek — 14 (3), Strovsnek — 2 (2), Marof — 3 (5), župnija Vransko — 2 (2); Podgrad — 1 (10), Brode — (1); Zgornji Motnik — 1 (2); trg Mozirje — (1), Vrbovec — (1), Gornji grad — (1); Paški grad — (1); Gradišče in Turn v Saleški dolini — 1 (5); Vodruž — (1), Vitanje — 1 (3), Lanšperk — 3 (11); Lemberg pri Dobrni — (14); župnija Nova cerkev — 2 (2); Frankolovo — (6); Tabor — (17), župnija Črešnjice — 1; Dobrna — 4 (4); Dobrnica — 3 (10); Soteska pri Dobrni — 2 (4); trg Vojnik — 4 (5); župnija Vojnik — 1; Lindek — 1, Anderburg — 3; Blagovna — 14 (8); trg Šentjur — 1; župnija Šentjur — 1 (2); Lanovž — Slivnica — 1; Ponikva — 1 (8); župnija Ponikva — 2; Žiče — 4 (24); Žička vas — 4; Jamnik — 1 (1); Konjice in Oplotnica — 6 (69); Tribnik — 1 (8); Sveti Duh — (6); Grasl — 1; Pogled — 3 (5); Rožni dvor — (8); Golič — 3 (4); Sladki dvor — (2); Vogl — 1 (2); trg Konjice — 1 (2); nadžupnija Konjice — 3; cerkev sv. Jurija v Konjicah — 1; Zbelovo — 12 (58); trg Lemberg — 1 (6); župnija Sladka gora — (1); Jelše — 10 (19); župnija Šmarje — 1; Gornji Rogatec — 36 (10), Stermol — 8 (7); nadžupnija sv. Križ — 1; nadžupnija Rogatec — 1 (8); trg Rogatec — (7); ptujski minoriti — 3; cerkev sv. Mihaela — 1; Podčetrtek in Hartenstein — 20 (67); Olimje — (1); Žusem — 12 (36); župnija Gornji Žusem — 1; župnija Kostrivnica — (1); župnija Žetale — (1);

Jurklošter — 17 (23); Laško 13 (36); Germekova gospoščina — (4); trg Laško — 3 (2); Weixelbergerjev dvor — 1 (2); nadžupnija Laško — 2 (3); cerkev sv. Mihaela — 1, Loka — 2 (12), župnija Loka — 1; župnija Trbovlje — 2 (3); Slov. Bistrica — 2; eksminoriti v Slovenski Bistrici — 2, župnija Gornja Poljskava — 3 (8); Komenda Velika Nedelja — (13), trg Ormož — (1); posestvo Tribno — 1 (1).

Ta zbirka obsega torej **1167 zvezkov**, večinoma pravih foliantov.

Dodati bi ji morali več arhivsko-znanstvenih dragocenosti, avtentični prepis velikih laških urbarjev iz leta 1524 in 1582, izvršen leta 1948 v graškem deželnem arhivu, oplotniški urbar iz leta 1636, nekaj urbarjev iz XVIII. stoletja, pogodbe o odpravi tlake pri Tribniku v Konjicah, na Straži pri Radmirju in pri opatiji v Celju.

Sorodnega značaja je sedmi, sodnijski fond, ki obsega **679 fasciklov** spisov gospodarsko posestne vsebine. Ti spisi segajo še v prvo polovico preteklega stoletja in so prišli k okrožnemu sodišču v Celje od najrazličnejših gospoščin in sodišč; nekateri izmed njih so kazenskega značaja. V njihovo vrsto spadajo poslovne knjige celjskega in laškega sodišča.

Od mestnega muzeja je arhiv dobil dva manjša fonda spisov za **štiri fascikle:** prvi obsega zbirko spisov Narodnega sveta iz avstrijske dobe, ki jo je bil muzeju izročil predsednik sveta dr. Juro Hrašovec, drugi pa gradivo, ki ponazoruje borbo za celjsko slovensko gimnazijo.

Okupator je močno posegel v usodo arhivskega gradiva celjskega področja. Očividno mu je pripisoval veliko važnost. V Celje je bil poslan dr. Wolfgang Sittig, arhivar graškega deželnega muzeja, ki je prepotoval vse področje, ugotovil in popisal arhivalije, pozneje, ko se je že bal partizanov, jih je ukazal spraviti v Celje, odkoder so najvažnejše med njimi poslali na Stolzalpe pri Murauu. Te arhivalije so bile deloma zbrane pri občinah starejših, večjih krajev, zlasti pa po župnijah; kjer ni bilo duhovnika, so vzeli vse, tudi matične knjige, kjer je bil duhovnik, so te navadno pustili. Arhivalije so v zabojih romale na Gornje Štajersko. Po osvoboditvi so jih morali vrniti, na vožnji tja in nazaj se je gotovo marsikaj izgubilo.

Starejše vrnjene matične knjige so izročili župnijskim, mlajše pa matičnim uradom. Mnogo zabojev s starimi arhivalijami je ostalo v Mariboru v varstvu pokrajinskega arhiva. Za ožje celjsko področje imamo tam zaboje z važnim celjskim, teharskim, vojniškim, strmeškim in dobrnskim arhivskim gradivom. V drugih zabojih je pa gradivo iz Žalca in mnogih krajev Savinjske doline.

Gradivo, ki ga je Sittig imel za manj važno, je ostalo v Celju: tiskane okrožnice izza dobe Marije Terezije do prve polovice preteklega stoletja, tiskane škofijske okrožnice iz malo mlajše dobe, spisi iz samostana v Nazarju in iz župnišča v Novi cerkvi.

To gradivo se je po osvoboditvi zbralo v muzeju — poleg patrimonialnega arhiva.

Tam se je znašlo tudi nekaj okupatorjevih arhivalij, ostanek registrature okrožnega vodje Dorfmeistra.

Navedenih okrožnic in cerkvenih spisov je za **15**, okupatorjevega neposrednega gradiva pa za **10 fasciklov.**

Leta 1946, ko se je poročevalec vrnil za stalno v Celje, je bilo gradivo tu navedenega drugega, tretjega in četrtega fonda v večji sobi starega magistrata, gradivo petega fonda je pa šele začelo nastajati. Arhivalije so bile lepo zložene, čeprav utesnjene, pok. magistratni ravnatelj Šubic se je zanje zelo brigal, ne samo kot uradnik, ampak tudi kot človek s smislom za zgodovino. Meni so tedaj izročili od sobe ključ, da bi s pomočjo pokojnega Martina Perca prevzel nadaljnjo skrb za arhivalije. Bil sem predsednik Muzejskega društva, a Perc je začasno upravljal muzej. Ker so v tem času nastale spremembe v muzeju, sem ključ vrnil v prepričanju, da pripada nadaljnja skrb za arhivalije novemu muzejskemu upravniku. V kratkem času so na magistratu rabili za pisarno sobo z arhivom. Arhivalije so že metali iz nje, hoteli so jih poslati v papirnico. Rešil jih je načelnik gradbenega oddelka

inž. Blaž Pristovšek. (Na njegovo pobudo so jih spravili v pritlične prostore magistrata. Bernard Wltavski je dobil nalog, da jih uredi. Preden je mogel priti do kakega rezultata, so ob preselitvi uradov MLO v sedanje poslopje romale v njegov kletni prostor tudi arhivalije, tu so se znašle z novimi akti, ki so jih uradi prinesli s seboj iz raznih poslopij. Vso maso je zatekla leta 1954 junijska povodenj in jo je deloma uničila in poškodovala, sicer pa temeljito prepojila z blatom in jo pomešala. Gimnazijska mladina je arhivalije sušila na podstrešju poslopja in jih pri tem naravno še bolj pomešala.)

Medtem se je vse ostalo gradivo zbiralo v grofiji (deloma v zbirnem centru muzeja) in je končno našlo mesto v štirih na novo prirejenih podstrešnih sobah.

V jeseni po povodnji me je tedanji načelnik komunalnega oddelka Zoran Vudler naprosil, naj arhiv uredim. Sprejeli so me v službo kot honorarnega nameščenca. Najprej sem se lotil dela v podstrešnih sobah muzeja. Moral sem hiteti, kajti pozimi se v nezakurjenih podstrešnih prostorih ni dalo delati. Našel sem tam velike kupe foliantov, fasciklov in nepovezanega papirja. V jeseni in naslednji pomladi sem gradivo v tolikšni meri uredil, da ga je bilo mogoče pregledati in tudi znanstveno uporabljati. Med gradivom najdene stare karte (izvirajoče z Lemberga pri Dobrni) sem izročil upravniku Študijske knjižnice, ki jih je lahko bolje in varneje shranil, od okupatorja izdelane kopije katarstrskih map pa je prevzel upravnik muzeja NOB, ki jih je rabil za svoje študije na terenu.

Nato sem začel delati v kletnem prostoru MLO.

Gradivo, ki sem ga prevzel, ni bilo desinficirano. Ob silnem prahu in stalni električni luči sem v kleti zmrzoval. Treba je bilo zbrati raztresene ude fondov, šele ob koncu tega dela je bilo mogoče misliti na združitev v fasciklih. Da bi bila stiska še večja, so prihajale v prostor iz pisarn vedno nove arhivalije, končno so nasuli med police za vagon časopisov, revij in knjig. Lepo bi bilo, če bi bili časopisi in revije popolni, služili bi kot dobra osnova arhivski knjižnici, a popolni niso bili in ne vem, kaj bi z njimi. In pripeljali so tudi poln kamion arhivalij iz Štor. Šlo je iz kota v kot, od stene do stene. Da sem mogel dokončati delo z ureditvijo fasciklov, sem moral lansko jesen naprositi upravo Zdravstvenega doma, da sem začasno spravil za kak vagon fasciklov v njihov kletni prostor, naprosil sem jih za čas preko zime.

Istočasno s fascikli je nastajal inventarni katalog. Ni podroben, vendar je toliko natančen, da zgodovinarja opozarja, kaj je v arhivu važnega in v katerem fasciklu naj zaželene akte išče. Izmed delovodnikov bi utegnil služiti samo tisti iz avstrijske in stare jugoslovanske dobe (1850—1918, 1918—1941), delovodniki iz nove jugoslovanske dobe, kolikor so sploh ohranjeni, pa ne morejo prav nič koristiti.

Da bi bila stiska še večja, smo morali leta 1958 spraviti gradivo iz podstrešnih sob grofije v občinsko upravno poslopje, kjer so stare foliante kot skladanice drv naložili v dveh kletnih sobah. Tu so stare arhivalije izpostavljene veliki nevarnosti, ne moremo jamčiti, da bodo prestale preizkušnjo. Med aprilskim zbiranjem papirja so učenci neke osnovne šole odnesli nekaj dragocenega gradiva, bili bi prostor izpraznili, da niso bili pravočasno pregnani!

Kaj zdaj? Arhiva ni brez primernih prostorov. Arhiv je enakovreden študijski knjižnici in muzeju, ne služi samo posameznim osebam, ampak zgodovinski znanosti sploh. Kljub dvanajsti uri se njega vprašanje lahko uredi z neprimerno manjšimi težavami in stroški kakor vprašanje študijske knjižnice in muzeja. Če bi bili prostori poleti na razpolago, bi z novim letom arhiv zares lahko začel delati kot samostojna kulturna ustanova, ki ne bi dajala samo gradivo, ampak tudi pobudo našim zgodovinarjem in sociologom.

Za sedanje gradivo bi rabili 200 do 300 m² prostora s primerno nosilnostjo za police. Prostori bi pač morali biti suhi, da se arhivalije ne bi kvarile. Glavni del prostorov bi bile shrambe, poleg njih bi morala biti delavnica za grobo delo, majhna čitalnica in soba za knjižnico, ki bi lahko

služila kot delovni prostor upravnika. Vsak količkaj pomemben arhiv mora imeti svojo knjižnico; v njej morajo biti spisi, knjige in periodika ter zbirke pravnih predpisov, ki spremljajo gradivo (pri nas pride v poštev gradivo izza osvoboditve), strokovna literatura in dostopna literatura o zgodovini celjske pokrajine.

Za razširitev obzorja uporabnikov bi arhivska knjižnica morala imeti tudi vse slovenske in jugoslovanske periodične zgodovinske in sociološke publikacije.

Že z gradivom, s katerim celjski arhiv danes razpolaga, bi bil lahko na tretjem mestu v Sloveniji (za Ljubljano in Mariborom). Seveda ne bi smeli ostati pri sedanjem stanju fondov. Neobhodno potrebno bi bilo vključiti arhivsko gradivo okraja in poskrbeti za to, da se iz vsega okraja spravijo v Celje zlasti ogrožene arhivalije. Take arhivalije so ne samo po uradih, ampak tudi podjetjih. Po svetu snujejo celo privatniki velike gospodarske arhive, pri nas pa morajo obstoječi arhivi dobiti gospodarske oddelke. Osnove iz časa dirigiranega gospodarstva so tu, pri tem pa ne smemo ostati.

Pozabiti tudi ne smemo, da se nahajajo v zaključni fazi dogovarjanja z Avstrijo glede vrnitve vsega arhivskega gradiva, nastalega na naših tleh. Ako bi imeli primerne prostore, bi s popolno upravičenostjo lahko zahtevali za Celje tiste arhivalije, ki so nastale v mestu in njegovi pokrajini. Če ob danem trenutku prostorov ne bomo imeli, seveda ne bomo ničesar dobili.

Čaka nas mnogo dela, ne samo za nas, ampak zlasti za zanamce. Ko bi celjski arhiv po dodelitvi prostorov zaživel, bo treba misliti še na eno arhivsko in eno pomožno moč. Povsod drugod dela tudi po manjših arhivih več ljudi. Nemogoče je, da bi isti človek bil hkrati znanstvenik — arhivar in prenašalec in čistilec težkih foliantov in fasciklov.

S sklepom občinskega ljudskega odbora z dne 13. decembra 1956, ki ga je republiški izvršni svet potrdil dne 10. aprila 1957, je bil celjski mestni arhiv osnovan kot samostojna proračunska ustanova, poročevalec je bil s 1. avgustom 1958 imenovan za mestnega arhivskega nameščenca in vodjo. Čim bodo arhivalije v primernih prostorih in bo s tem arhiv zares ustanovljen, bo treba sklep z dne 13. decembra 1956 stvarno izvesti. Arhiv bo moral dobiti tudi svoj upravni odbor.

DELOVNO POROČILO ZAVODA ZA SPOMENIŠKO VARSTVO MARIBOR ZA LETO 1960

Jože Curk

Zavod za spomeniško varstvo Maribor je bil ustanovljen dne 25. 3. 1959. Odločbo o njegovi ustanovitvi je izdal OLO Maribor, potem ko se je o ustanovitvi sporazumel z OLO Celjem. Zavod je začel z delom dne 1. aprila 1959, konservatorja je dobil 1. maja, direktorja pa 1. novembra istega leta, tako da je dejansko polno zaživel šele konec leta 1959.

Delovno področje Zavoda za spomeniško varstvo Maribor obsega upravni področji OLO Maribora in OLO Celja. Naloga zavoda je, da izvršuje spomeniško varstveno službo, kakor jo določata zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti FLRJ z dne 16. aprila 1959 in zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti LRS z dne 30. junija 1958. Zavod proučuje na svojem območju vprašanja spomeniškega varstva ter daje o njih strokovno mnenje, vodi znanstveno dokumentirano evidenco kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, nadzira stanje kulturnih spomenikov in preprečuje njih namerno in nenamerno kvarjenje ali celo uničevanje ter kontrolira vse strokovne in nestrokovne posege vanje, opozarja pristojne upravne organe na ukrepe za njihovo vzdrževanje in varovanje, daje obvezne pripombe organom za urbanizem in komunalo pri gradbenih posegih v starih mestnih predelih ali na zaščitenih stavbah, skrbi za izvrševanje konservatorskih in restavratorskih del na kulturnih spomenikih in to delo strokovno nadzira, uporablja sankcije proti kršiteljem zakona o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, izdaja izvozna dovoljenja za premične kulturne spomenike itd.

Naštete zavodove naloge so zelo številne, multiplicira pa jih še izredno široki pojem kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, ki zajema umetnostne, kulturne, urbanistične, arheološke, etnografske, tehniške, NOB, muzejske, arhivske in bibliotečne spomenike, domove velikih mož ter prirodne spomenike, znamenitosti in lepote, narodne in ambientalne parke, pejsažne predele itd.

Iz naštetega spoznamo, da zavod faktično zajema vsa področja človekove kulturne dejavnosti, ki zapuščajo vidno sled, ter vse lepotno, turistično ali znanstveno pomembne naravne vrednote. Iz tega aspekta moramo tudi ocenjevati zavodovo delo, ki se je v preteklem letu razvijalo v skladu s spomeniško varstveno zakonodajo, po medokrajni pogodbi, v okviru odobrenih rednih proračunskih sredstev, v okviru odobrenih namembnih negospodarskih investicij za vzdrževanje spomenikov ter po sklepih zavodovega upravnega odbora, sklepov skupnih rednih programskih sestankov z Zavodom za spomeniško varstvo LRS in po navodilih Saveznega instituta za zaštitu spomenika kulture v Beogradu. Zavodovo delo bazira na delovanju njegovih strokovnih uslužbencev in zunanjih delavcev za stroke, ki zavodu niso neposredno zastopane.

Zavodovo delo se deli na notranje (pisarniško) in zunanje (terensko), pri čemer notranje dejansko samo dopolnjuje zunanje, na katerem bazira

ves razvoj zavoda z izrazitim ciljem, obvladati evidenčno, kontrolo in kurativno ves zaupani mu teren.

Notranje delo v preteklem letu: Reševali so se upravni in strokovni problemi v neposredni zvezi z izpopolnitvijo spomeniške evidence, ki predstavlja za zavod osrednjo nalogo. Ta evidenca, registracija ali inventarizacija se ustvarja iz terenskih zapisov, literature, arhivalij, fototeke, planoteke itd. Osnova za evidenčno registraturo celjskega področja je ustvarjena z izdelavo umetnostne topografije celjskega področja, ki je v toliki meri napredovala, da bo celjski okraj med prvimi pri nas, ki bo imel izdelano kartotečno evidenco vseh svojih spomenikov. Izdelovali so se specialni elaborati za posamezne večje konservatorske probleme, nato analize terenskih poročil, reševala se je problematika restavratorskih intervencij na podlagi dokumentacije in strokovnih ekspertiz (restavriranje fresk v Grofiji, gotskih plastik v Mestnem muzeju Celje, 12 oljnih slik iz posesti Mestnega muzeja Celje v Mariboru), sodeloval je zavod z urbanističnimi komisijami, odobraval urbanistične in regulacijske načrte, sodeloval pri lokacijah novogradenj, kontroliral osnutke statusov in pravilnikov za neposredno zaščitena področja, izdajal izvozna dovoljenja in ocenjeval spomeniško vrednost kulturnih spomenikov itd.

Zunanje delo v preteklem letu: Zavod za spomeniško varstvo je v preteklem letu mnogokrat interveniral na področju OLO Celje. Na prvem mestu je treba opozoriti na zaključna dela topografskega popisa kulturnih spomenikov, ki jih je registriral in evidentiral na terenu konservator Jože Curk. Od maja do septembra 1960 so bili popisani sakralni spomeniki na področju med Donačko goro in Bočem ter Kunšpergom in Velikim Kozjem, torej na ozemlju rogaško-obsoteljsko-kozjanskega predela in v porečju Gračnice. Z navedenimi topografskimi deli so popisani vsi sakralni spomeniki na področju OLO Celje. Proučevanja so dala številne nove rezultate, posebno na področju arhitekture, pa tudi plastike in slikarstva. Z doseženo evidenco so pridobljeni tudi kriteriji za kulturno-dokumentarno vrednotenje, za selekcijo in kategorizacijo kulturnih spomenikov. Dosedanja omejitev topografskega dela samo na sakralne spomenike je opravičena predvsem zaradi tehničnih in strokovno-metodičnih razlogov: sakralnih spomenikov je največ, spomeniško gradivo je topografsko terensko zelo raztreseno in pogosto težko pristopno, gradivo pa vsebuje najpomembnejše likovne vrednote in je poleg tega tudi gradbeno-zgodovinsko in genetično izredne dokumentarne vrednosti. Zgodovina cerkvene arhitekture sega najmanj do 11. stol. Obravnava profane arhitekture ter ostalih spomenikov in prirodnih zanimivosti bo naloga letošnjega programa, s čimer bi imeli ob koncu leta zaokroženo evidenco vseh spomeniških vrednot na področju OLO Celje.

Zavod je interveniral izven topografskega opisa. V Celju: obravnava urbanistične problematike v okviru zaščite in sanacije ter deloma obnove starega mestnega jedra, obnova Grofije in grajskih razvalin, izdelava stroškovnika in programa za obnovo opatijske cerkve, nadzorstvo ureditvenih del na mestnem obzidju ob Savinji, restavracija baročnih fresk iz 18. stol. v Grofiji.

V Laškem: obravnava urbanistične problematike mesta v zvezi z izdelavo urbanističnega načrta. Izdelava elaborata v zvezi z respektiranjem mestnega jedra z vsemi njegovimi ambientalnimi vrednotami. Lokacija garaž zdravstvenega doma, ki zaseda dvorec Štok.

V Žalcu: ukrep za izdajo zaščitne odločbe OLO Celje za hišo komponista Rista Savina.

V Polzeli: revizija zaščitne odločbe grajskega parka Šenek ter ureditev razmerja med obema uporabnikoma.

V Novem kloštru je bil prekrit med vojno požgani severni trakt ter za silo popravljena vsa stavba, ki je že močno razpadala.

Lindek, Žovnek, Kačnik in Lemberg: 3 razvaline in zelo zanemarjeni grad so bili komisijsko pregledani ter je bilo sklenjeno, da se očistijo, plombirajo, grad pa naj se vsaj za silo vzdržuje.

V Konjicah je ostal odprt problem konservacije in restavracije ter postavitve obeh trških znamenj, ki so jih odstranili ob regulaciji trga.

V Šaleku pri Velenju je cerkveni stolp v tako derutnem stanju, da ogroža cerkev, ki je velik kulturni spomenik. Vse zadevne intervencije zavoda pri lokalnih organih oblasti so ostale zaenkrat brezuspešne.

V Olimju je celjska gozdna uprava v gradišču uredila stanovanje za svoje uslužbence, pri čemer je zavod interveniral v toliko, da se stavba ni bistveno pokvarila.

V Šempetru se je ureditev rimske nekropole v glavnem zaključila.

V Ljubnem je bila rešena Juvanova hiša; je redek primer ohranjene poznogotske trške hiše. V naslednjih letih jo bo treba primerno obnoviti ter ji določiti novo, po možnosti turistično funkcijo. Zadeva pa se še proučuje.

V Podolševi je bila sprejeta v seznam kulturnih spomenikov velika Macesnikova domačija kot etnografsko tipičen primer ohranjene avtarkične planinske kmetije s preprosto vodno mehanizacijo.

V Logarski dolini je zavod sodeloval pri izdelavi regionalnega načrta za ureditev Gornje Savinjske doline, posebno pa za zaščito vseh treh visokogorskih kotov: Logarskega, Robanovega in Matkovega, kot izrazitih ambientalnih parkov v smislu varstva prirodnih znamenitosti.

V Dobrni je zavod sodeloval s strokovnimi navodili pri obnovi pogorele graščine Nova hiša, tako da je obnova ostrešja izpadla prav zadovoljivo.

Na Planini je bilo treba rešiti problem zazidave neposredne okolice grajskih razvalin in skale, na kateri stoje, ter tako določiti o bodoči podobi trga.

Ogledi stanja spomenikov, dajanje strokovnih navodil in nasvetov ter kontrola izvajanih del se je v preteklem letu izvršilo na dolgi vrsti spomenikov, ki so se obnavljali ali popravljali: Nazarje, Radmirje, Straže, Mozirje, Dobrna, Griže, Šmarje pri Jelšah, Bistrica ob Sotli, Dobje pri Planini, Podsreda, Pilštanj, Kalobje, Šoštanj, Velenje, Tinsko, Marija na Pesku, Polzela, Šentjur, Slivnica itd.

Poleg tega pripravlja zavod za razstavi »Barok na Slovenskem« in »Razstava obeh Straussov, očeta in sina« material tudi na področju OLO Celje. To nalogo je zavod prevzel od Narodne galerije v Ljubljani in Pokrajinskega muzeja v Mariboru kot obeh prireditelјev. V tem smislu je bila že restavrirana glavna slika cerkve v Podsredi, pomembno delo F. M. Straussa. V tekočem letu je določeno pospešeno restavriranje ostalih, programsko zajetih del. Fotodokumentacija restavriranih del predstavlja pod nadzorstvom univ. prof. Mirka Šubica pomembne etape v izgradnji delavnice, ki bo v teku leta opremljena z najvažnejšimi sodobnimi pripomočki za restavriranje in analizo ogroženih slikarskih in kiparskih del.

Iz delovnega poročila o izvršenem delu rezultira tudi delovni program in plan za tekoče leto 1961.

Zavod pripravlja zaključna dela na topografiji celjskega okraja z registracijo vseh še preostalih spomenikov: gradov, meščanskih stavb in urbanističnih ansamblov, katerim bo zavod posvetil posebno skrb, spomenikov NOB v sodelovanju z oddelkom NOB Mestnega muzeja v Celju, etnografskih spomenikov v sodelovanju z etnografskim oddelkom Mestnega muzeja v Celju, domov velikih mož, spomenikov s področja bibliotek in arhivov v sodelovanju s Študijsko knjižnico in Mestnim arhivom v Celju, arheoloških spomenikov v sodelovanju z arheološkim oddelkom Mestnega muzeja v Celju, tehniških spomenikov v sodelovanju s Tehniškim muzejem LRS ter prirodnih zanimivosti in lepot v sodelovanju z referatom pri Zavodu za spomeniško varstvo LRS, z Okrajno gozdno upravo Celja in Planinskim društvom Celje. Do konca leta 1961 je določena zaključitev topografskega popisa spomenikov OLO Celje, nakar bo zavod predložil seznam in pravilnikov kulturnih spomenikov in prirodnih zanimivosti vsega področja v odobritev pristojnim okrajnim in občinskim ljudskim odborom. V naslednjih letih bo zavod prešel k posameznim tematskim, monografskim, turistično-

propagandnim in podobnim specialnim publikacijam iz področja celjskega okraja.

Poleg zaključitve topografskega popisa šteje zavod med svoje najpomembnejše naloge na celjskem področju:

obnovitvena in konservatorska dela na arhitektonskih spomenikih v Celju (opatijska cerkev, minoritska cerkev, Grofija, razvaline celjskega gradu, elaborat za asanacijo starega mestnega jedra), nadaljevanje odkopavanja, proučevanja in zavarovanja ruševin kartuzije v Žičah, enega najpomembnejših spomenikov srednjeveške arhitekture v Jugoslaviji, v sodelovanju z Zavodom za spomeniško varstvo LRS;

popravilo zvonika v Šaleku pri Velenju zaradi kvalitetne poznogotske arhitekture in dragocene baročne oprave;

popravilo strehe pri Mariji na Pesku zaradi dragocenih baročnih fresk;

popravilo strehe na Svetini zaradi pomembne arhitekture poznogotske cerkve-trdnjave;

popravilo kapel pri Roku nad Šmarjem pri Jelšah, ki predstavljajo baročni kompleks s štukom in freskami iz srede 18. stol.;

ohranitev gradu, posebno pa glavnega stolpa v Podsredi;

ureditev urbanističnega kompleksa v Laškem;

ureditev urbanističnega kompleksa v Konjicah, kjer še manjkata obe baročni znamenji;

zaščita razvalin Žovnek, Rifnik, Lindek, Kačnik, Planina, Tabor, Stopnik ter gradov Lemberg in Podčetrtek;

prenos Andrejevega oltarja iz l. 1517 ter dragocenih nagrobnikov iz zunanjščine gornjegrajske katedrale na primernejše mesto v notranjščini;

obnovitev in ureditev Juvanove hiše v Ljubnem in Tavčarjevega dvora v Rečici ter Leganta v Braslovčah, ki so karakteristične stavbe iz prve polovice in sredine 16. stol. ter Macesnikove domačije v Podolševi kot etnografskega in tehniškega spomenika;

utrditev romanske cerkve iz konca 12. stol. v Špitaliču pri Konjicah, ki se na južni strani poseda;

obnovitev in utrditev večjega števila kapel in znamenj, nastalih od 16. do 18. stol.;

ter še vrsto drugih nalog, katerih naštevanje pa bi vodilo predaleč, so pa pomembne postavke v programu zavodovega perspektivnega dela.

Posebno pozornost bo zavod posvetil spomenikom NOB v skladu s predlogi oddelka NOB Mestnega muzeja v Celju ter glede na dejstvo, da zaradi svojih specifičnosti najhitreje propadajo (neodporen material, improvizirana izdelava, neugodni tereni itd.).

Navedena dela so planirana bodisi kot začetna, nadaljevalna ali pa zaključna ter imajo po analizi njihove vzdrževalne problematike značaj nujnosti. Skicirani konservatorski načrt naj ima le funkcijo signalizatorja za našteta vzdrževalna dela po prioritetnem redu njihove ogroženosti in splošne kulturne ali estetske vrednosti.

VSEBINA

K zgodovini I. celjske čete (Stane Terčak) 7
Spomini žive delj ko ljudje (Vlado Habjan) 26
Nacistični »Übermensch« v naših krajih (Ivan Jurčec) 80
Iz tajnih okupatorjevih arhivov (Stane Terčak) 103
Celjsko šolstvo med okupacijo (Fran Roš) 135
Celjski dnevnik 1941 (Fran Roš) 147
Noči ob jezu (Rudi Lešnik) 166
Slovenska naravna zdravilišča in njihova razvojna perspektiva (dr. Rudolf Leskovar) 177
Rezultati raziskovalnih in kaptažnih del v Rimskih Toplicah (inž. Josip Bać) 217
Zdraviliški kraji ob novih pogojih (Ludvik Rebeušek) 233
Logarska dolina in Gornja Savinjska dolina v luči turistične problematike (Tine Orel) 256
Gozdno gospodarstvo v Gornji Savinjski dolini (inž. Anton Knez) 287
Štiri skice iz zgodovine Rogaške Slatine (Janko Orožen) 290
Velenjsko industrijsko žarišče in njegov razmah (Zlata Zupančič) 313
Ob zaključku regulacijskih del na Savinji (inž. Srečko Cvahte) 351
Prometni travmatizem celjskega področja v luči statistike (dr. Zvonimir Šušteršič) 356
Alkoholizem pri nas (dr. Dušan Berce) 367
Studija o okvari jeter pri srčnih boleznih v Sloveniji (I. Raišp, S. Masle, J. Simoniti, J. Rogel) 382
Razvoj in problemi šolske zdravstvene službe v občini Celje (dr. Marjan Veber) 398
Razvoj zobozdravstvene službe v celjskem okraju (dr. Leopold Brenčič) 405
Rehabilitacija in zaposlitev invalidov (dr. Aleksander Hrašovec) 417
Primarij dr. Franc Steinfelser 422
Celeia v antiki (dr. Josip Klemenc) 427
Konservatorska problematika Posavinja (Jože Curk) 457
Rimska nekropola v Šempetru v Savinjski dolini (Vera Kolšek) 470
Umetnostni profil šmarsko-rogaško-kozjanskega skozi stoletja (Jože Curk) 487
Repertoarne smeri celjskega gledališča (Janez Žmavc) 502
Perspektive v izobraževanju administrativnega kadra (Gustav Grobelnik) 507
Uspehi in obeti Mestnega muzeja v Celju (Lojze Bolta) 513
Poročilo o etnografskem raziskovanju na terenu za leto 1960 (Milena Moškon) 516
Celjski arhiv (Janko Orožen) 519
Delovno poročilo Zavoda za spomeniško varstvo Maribor (Jože Curk) 530

CELJSKI ZBORNIK 1961

Izdal
Svet za kulturo okraja Celje

Uredila
Tine Orel in Gustav Grobelnik

Zunanja oprema
Bojan Kovač

Tisk
Časopisnega podjetja »Celjski tisk«
Celje 1961